

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

5514

71

ANNEX LIB.

Library of

University

to

N MITCHELL

*— Peter — David — Peter —
Carmarthen —*

HANES CREFYDD

YN NGHYMRU,

O'R

AMSER Y DAETH Y CYMRY

I

Dnys Brydain,

HYD YR AMSER PRESENNOL,

Gwcinid OF YR EICHENNAU AC EICHENNAU YR DAETH YR CYMRY IRYDDIA.

YSTYRIAIS Y DYDDIAU GYNT, BLYNYDDOEDD YR HEN OESOEDD.

Salmgdd.

Y GWIR YN ERBYN Y BYD.

CAERFYRDDIN:

ARGRAFEWYD GAN J. EVANS, YN HEOL-Y-FARCHNAD.

1816.

RHAGYMDRODD.

MAE hanes crefydd yn gyffredinol yn ddefnyddiol i helaethu gwybodaeth o bethau perthynol i'n dedwyddwch, i gadarnâu ein ffydd yn athrawiaethau yr efengyl, i helaethu ein cariad at Dduw a dyn, ac i lanw ein calonau â sêl dros y gwirionedd. Llauer o hiliogaeth Gomer, wrth ystyried y pethau hyn, a hiraethent er ys blynnyddoedd lawer am gael hanes rheolaidd o grefydd yn Nghymru. Ond gan nad oedd neb yn debygol i gymmeryd y gorchwyl hwnw yn llaw yn fuan, a minnau yn cael annogaeth ddigonol gan lawer o'm cydwladwyr deallus i ysgrifenu y cyfryw hanes, mi a ddechreuais y gwaith, a thrwy gymhorth Duw y mae yn awr wedi ei orphen. Pa dderbyniad bynag a gaffo yr Hanes hwn gan y cyffredin, gallaf ddywedyd yn hŷ, na atteliais na thraul na llafur, i'w wneuthur yn deilwng o sylw y dysgedig, y deallus, a'r diduedd, y'mhlith pob plaid o Gristianogion; ac er mor amherffaith yw, go-beithio y bydd yn foddion i helaethu gogoniant Duw, ac i wneuthur lles i'r Cymry. Gorphenaswn y llyfr hwn er ys talm, oni buasai i amgylchiadau annysgwyliadwy i'm lluddias. Cynnyddodd hefyd i faint-oli mwy nag oeddwn ar y cyntaf yn ei fwriadu, oblegid i mi, gwedi ei ddechreu, gael gwybodaeth o lawer o bethau ychwanegol, ag oedd yn deilwng o gael eu gosod ynddo; ond hyderaf na bydd yn llai cymmeradwy oblegid hyny. Gan na chefais enwau yr holl dansgrifwyr, bernais mai gwell oedd gosod i lawr enwau y gweinidogion, ac ereill, at y rhai yr anfonid yr hanes, a'r nifer a gymmerent, nac ar-graffu cofrestr amherffaith o'r tansgrifwyr.

Gan ddymuno bendith yr Arglwydd ar y llyfr hwn i bawb a'i darlleno,

Ydwyf eich ewyllysiwr da yn Nghrist,

D. PETER.

*CAERFYRDDIN, }
Ebrill, 1816. }*

COFRESTR O DANSGRIFWYR.

A.

Abel, Parch. J. Cydweli, 9
Aaron, Mr. L. Abergwyli
Astudwyr, 12

B.

Bagnall, Parch. J. Caerfyrddin, 2
Bowen, Mr. D. Brynchwith, 5
Bowen, Mr. H. Wernfadog, 24
Batten, Parch. Mr.
Beynon, Mrs. Pilrthoth

C.

Cooper, Mr. R. Llangollen, 6

D.

Davies, Parch. D. Llanybri, 22
Daniel, Mr. T. Pencader, 12
Davies, Mr. T. Gwernoge, 36
Davies, Parch. D. Sardis, 37
David, Mr. E. Caerfyrddin, 24
Davies, Parch. W. Abergwaun, 10
Davies, Mr. D. Hawen, 24
Davies, Parch. D. Llwynrhydo-
wen, 20
Davies, Parch. E. Cilgwyn, 20
Davies, Parch. R. Casnewydd, 24
Davies, Parch. S. Maendy, 12
Davies, Parch. J. Ahtwen, 24
Davies, Parch. D. Castellnedd, 2
Davies, Mr. R. Llangefal, 12
Davies, Parch. J. Llandilo
Davies, Dr. Caerfyrddin
Davies, Mr. W. Voelycwen
David, Mr. J. Ironmonger

E.

Evans, Parch. B. Student, 15
Evans, Parch. J. St. Clears, 12
Evans, Parch. B. St. Florence, 6
Evans, Parch. W. Hebron 12
Evans, Mr. E. Fron-goch, 32
Evans, Parch. B. Trewen, 7
Evans, Parch. Mr. Rhaiadr, 2
Edwards, Parch. Mr. Castellnedd,

24

Evans, Parch. T. Merthyr, 2
Evans, Mr. E. Llanbrynmair, 24
Evans, Parch. B. Ruthin, 24
Evans, Mr. J. Argraffydd, 124
Evans, Parch. Mr. Towycastle

Edwards, Parch. E.

Evans, Mr. E. Caerfyrddin
Evans, Mr. Ed. o'r un lle
Evans, Mr. D. o'r un lle
Evans, Mr. Felin-esgob
Evans, Mr. W. Abergwyli [lwys
Edwards, Yswain, R. Nant yr Eg-
Edwards, Mr. Caerfyrddin

F.

Francis, Parch. D. Ludlow

G.

George, Parch. H. Brynborian, 13
Griffiths, Mr. J. Grove, 9
Griffiths, Parch. B. Trefgarn, 19
Griffiths, Parch. G. Machynlleth 18
Griffiths, Parch. T. Horeb, 13
Griffiths, Parch. G. Llechryd, 14

H.

Harries, Mr. J. Saron, 33
Harries, Parch. Mr. Rhodiad, 25
Harries, Parch. Mr. Fenni, 2
Hughes, Parch. W. Croeswen, 24
Howells, Parch. R. Baran, 12
Hopkins, Mr. J. Abertawe, 42
Hughes, Parch. W. Dinasmauddi,

13

Harries, Mr. J. Pistillgwyn
Hodges, Mr. R. Caerfyrddin
Hughes, Parch. Mr.
Harries, Mr. Maesyprior

J.

Jones, Parch. M. Treleach, 15
Jones, Parch. J. Rhydybont, 24
Jones, Parch. D. Crugybar, 24
Jenkins, Parch. P. Brychgoed, 36
Jones, Parch. D. Maesyrnen, 28
Jones, Parch. E. Pontypool, 13

a 2

(RECAP)

JUL 31 1916

373747

- James, Parch. W. Caerdydd, 24
 Jones, Parch. J. Aberdare, 36
 Jones, Parch. M. Cymmar, 55
 Jones, Parch. M. Merthyr, 24
 Jones, Parch. A. Bangor, 36
 Jones, Parch. T. Dinbych, 48
 Jones, Mr. J. Caernarfon, 26
 Jones Mr. R. Llanfyllin, 12
 Jones, Parch. W. Salem, 36
 Jones, Mr. D. Cwmanog, 12
 Jones, Parch. W. Trawsfynydd, 12
 Jones, Parch. B. Pwllheli, 30
 Jones, Mr. Ed. Llanerchmedd, 12
 Jones, Mr. En. o'r un lle 12
 Jenkins, Parch. Mr. Meydrim
 Jones, Parch. Mr.
 James, Parch. Mr.
 Jones, Mr. H. Caerfyrddin
 Jones, Mr. D. o'r un lle
 Jones, Mr. C. o'r un lle
 Jones, Mr. D. o'r un lle
 Jones, Mr. E. Penyrcoed
 Jones, Mr. H. Rhiwduwyll
 L.
 Lewis, Mr. E. Pant, 12
 Lewis, Parch. W. Tredwstan, 28
 Lewis, Parch. Dr. Llanuwchllyn, 24
 Lewis, Parch. J. Bala, 18
 Lewis, Mr. L. Ffôsgota, 7
 Loyd, Parch. J. Henllan, 30
 Loyd, Parch. Mr. Cilpull, 12
 Lewis, Mr. D. Bank, Caerfyrddin
 Lowelyn, Mr. J. Postmaster
 Lewis, Mr. T. Caerfyrddin
 Lewis, Parch. Mr. Conwyl
 Loyd, Miss. E. Pontgwyn
 Lewis, Mr. M. Merchant
 M.
 Morgans, Parch. J. Pentretygwyn,
 17
 Morgans, Parch. Mr. Wernole, 20
 Morse, Mr. Graig, 14
 Maurice, Parch. P. Ebenezer, 14
 Meredith, Mrs. Bermo, 2
 Morris, Parch. J. Buckley Moun-
 tain, 12
 Morgans, Mr. T. Caerfyrddin
 Morris, Mr. J. Caerfyrddin
 Morgans, Miss E. Caerfyrddin
 P.
 Phillips, Parch. T. Neuaddlwyd,
 56
 Powel, Parch. Mr. Cross Inn, 13
 Powel, Parch. T. Dinbych, 36
 Phillips, Mr. H. Caerfyrddin
 Price, Parch. Mr. o'r un lle
 R.
 Rhydero, Mr. W. Caerfyrddin, 36
 Roberts, Mr. T. Nazareth, 24
 Rees, Parch. W. Bridgend, 6
 Rees, Mr. T. New Inn, 12
 Rowlands, Mr. S. New Inn
 Rogers, Parch. Mr.
 Rowe, Mr. Cwme
 Roberts, Parch. G. Warminster
 Rees, Mr. W. Landilo
 S.
 Shadrach, Parch. A. Talybont, 20
 Smith, Mr. R. Caerfyrddin
 T.
 Thomas, Mr. B. Narberth, 2
 Thomas, Mr. D. Penllyn, 10
 Thomas, Mr. J. Cwmawr, 17
 Thomas, Parch. D. Penmain, 24
 Thomas, Parch. O. Carrog, 24
 Thomas, Parch. W. Langynwyd, 25
 Thomas, Mr. J. Llundain, 24
 Thomas, Mr. D. Caerfyrddin
 Thomas, Mr. R. o'r un lle
 Thomas, Mr. J. o'r un lle
 Thomas, Mr. D. o'r un lle
 Thomas, Parch. W. Llangendeyrn
 V.
 Vaughan, Mr. G. Wernchwyth, 17
 W.
 Waters, Parch. Mr. New Inn, 24
 Williams, Parch. D. Lanwrtyd, 48
 Williams, Parch. A. Llanbedr, 12
 Williams, Parch. D. Llanfairmu-
 allt, 20
 Williams, Parch. Mr. Tabernacle,
 12
 Williams, Mr. D. Merthyr, 14
 Williams, Parch. M. Nottage, 6
 Williams, Parch. W. Wern, 30
 Williams, Mr. J. Caerfyrddin

Y CYNNWYSIAD.

CYN GENEDIGAETH CRIST. *Tu dalen 1—45.*

DUW yn rhanu y ddaear rhwng meibion Noah—Mynediad y Cymry o wlad Sinar—Y Cymry yn hiliogaeth Gomer—Dyfodiad y Cymry i Frydain—Prydain yn dosparthu yr ynys yn dair talaith : ac yn rhoddi cyfreithiau i'r Cymry—Julius Cæsar yn dyfod i Frydain—Yr ynys yn cael ei galw ynys Prydain—Noah yn cael ei wneuthur yn dduw, ac yn cael ei addoli—Yr arch yn cael ei haddoli—Y derwyddon—Graddau y derwyddon—Beirdd—Otyddion—Derwyddon—Archderwydd—Y derwyddon yn gorff dysgedig—Gwahanol liwiau y derwyddon—Natur y grefydd dderwyddol—Duwiau y derwyddon—Duwiesau—Meddyliau y derwyddon am gyflyrau presennol a rhagllaw y creaduriaid—Nef y derwyddon—Traddodiad o'r diluw—Temlau y derwyddon—Y cromlechau—Y carneddau—Aberthau y derwyddon—Dynion yn cael eu haberthu mewn delw o wiaill plethedig—Yr Wyddfa—Egwyddoriad ieuencyd yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol—Ymffrost Taliesin—Enwau y cromlechau yn cyfateb i enwau Ceridwen—Prif ddefnydd y cromlechau—Uchel-wyliau y derwyddon—Gwyl mis Mawrth—Torri yr uchel-wydd—Gwyl mis Mai—Gwyl canol haf—Dyscyblaeth y derwyddon—Rhagorfreintiau y derwyddon—Ardreth y derwyddon—Moesau'r Cymry dan y grefydd dderwyddol.

CANT I. *Tu dalen 46—66.*

GENEDIGAETH Crist—Herod yn lladd bechgyn Bethlehem—Anfoniad Ioan Fedyddiwr—Crist yn cael ei fedyddio, ac yn dechreu ei weinidogaeth gyhoeddus—Y 70 dyscybl—Y 12 apostol—Marwolaeth Crist—Ei adgyfodiad—Ei esgyniad—Tywalltiad o'r Ysbryd Glân ar yr apostolion—Bedydd a swpper yr Arglwydd—Gosodiad gweinidogion—Yr luddewon yn erlid yr apostolion—Yr apostolion yn myned i bregethu i'r holl fyd—Claudius Cæsar yn dyfod i Frydain—Caradog yn cael ei ddewis yn flaenor llw—Ostorius yn gorchfygu Caradog—Bran a'i deulu yn cael eu hanfon yn garcharorion i Rufain—Dychweliad Bran i'r ffydd Grist'nogol—Dyfodiad yr efengyl i Frydain—Llwyddiant crefydd yn nyddiau Bran—Claudia yn Gywraes—Pomponia Græcina mewn perygl o'i bywyd am broffesu Crist—Llwyddiant Ildid—Derwyddon yn cael eu dychwelyd—Y Cymry yn cael yr ysgrythyrau—Addoliad cristianogol—Y derwyddon yn weinidogion Crist'nogol—Claudius yn erlid y derwyddon paga naidd—Suetonius yn dystyrio y derwyddon

yn ynys Fôn—Y derwyddon yn ffoi i Scotland—Y grefydd dderwyddol yn paráu yn Nghymru—Athrofa dderwyddol yn Scotland.

CANT II. *Tu dalen 67—78.*

LLEIRWG yn anfon i Rufain am weinidogion—Trefn eglwysi Crist'nogol yn y cant cyntaf—Dechreuad esgobaethau—Esgobion taleithiol—Arch-esgobion—Patrieirch—Eglwysi Brydain yn cael eu ffurfio yn ol trefn eglwysi y cyfandir—Llawer o'r Cymry yn proffesu Crist'nogaeth—Yr eglwys gyntaf yn Mhrydain—Y merthyr cyntaf yn Nghymru—Diwydrwydd a sêl y prif Grist'nogion—Deiliaid bedydd—Y dull o fedydd—Swpper yr Arglwydd yn cael ei weini bob Sabbath—Gwyliau blynyddol.

CANT III. *Tu dalen 79—83.*

MARWOLAETH Lleirwg—Llwyddiant yr efengyl—Yr efengyl yn cael ei hanfon i Scotland—Sêl y prif Grist'nogion—Y Rhufeiniaid yn erlid y Crist'nogion—Cyfreithiau yn erbyn y Crist'nogion—Deg erledigaeth yn erbyn y Cristianogion—Manteision trigolion Brydain.

CANT IV. *Tu dalen 84—108.*

DIOCLESIAN yn codi erledigaeth yn erbyn y Crist'nogion—Amphibalus yn ffoi o Gaerlleon ar Wysg—Gwroldeb Alban—Alban yn cael ei ferthyr—Merthyrdod Crist'nogion Ferulam, ac Amphibalus—Merthyrdod Aaron a Julius o Gaerlleon ar Wysg—Crefydd yn mron cael ei diwreiddio o Frydain—Constantius yn ymherawdwr—Constantius yn profi duwioldeb ei weision Cristianogol—Marwolaeth Constantius—Constantine yn gorchfygu Maxentius—Constantine yn cymmeryd llywodraeth allanol yr eglwys arno—Cynnydd eglwysi Brydain—Cymmanfa Arles—Athrawiaeth Arius—Arius yn myned i Palestine, ac yn llwyddo—Cymmanfa Nicea—Ariaeth yn cael ei chondemnio—Esgobion Brydain yn nghymmanfa Nicea—Arius yn dychwelyd o'i alltudiaeth—Marwolaeth Arius—Constantine yn marw, ac yn rhanu yr ymherodraeth rhwng ei dri mab—Cymmanfa Sardis—Cymmanfa Arminium—Athrawiaeth Arius yn Mrydain—Theodorus yn gorchfygu y Pictiaid—Cynedda Wledig yn dywysog rhinweddol—Macsen Wledig â 60,000 o'r Cymry yn myned i Ffrainc—Athrofa Caer Worgorn—Llwyddiant Padrig yn yr Iwerddon.

CANT V. *Tu dalen 109—144.*

BRYCHAN Brycheiniog—Meibion Macsen Wledig yn wŷr enwog—Cyfeiliornadau Morgan—Morgan yn myned i Rufain—Cymmanfa Carthage—Cymmanfa Jerusalem—Esgobion Rhuf-

ain yn condemnio Morgan—Y Cymry yn anfon am gynnorthwy i Rufain—Y Rhufeiniaid yn ymadael â Brydain—Esgobion Brydain yn anfon am gynnorthwy yn erbyn y Morganiaid—Garmon a Lupus yn dyfod i Frydain—Cymmanfa Ferulam—Y Pictiaid a'r Saeson yn rhuthro i Gymru—Buddugoliaeth Maes Garmon—Meibion Cynedda Wledig yn gorchfygu y Gwyddelod—Meibion Cynedda Wledig yn cael etifeddiaethau yn Nghymru—Caswallon Law Hir, tywysog gogledd Cymru—Llys Caswallon—Newyn yn Nghymru—Llythyr y Cymry at Ælius—Yr Arglwydd yn tosturio wrth y Cymry—Garmon yn dyfod yr ail waith i Frydain—Y Morganiaid yn cael eu halltudio—Athrofa Llan Illtyd—Athrofa Llancarfan—Gwrtheyrn Gwrth-enau—Y Cymry yn anfon am y Saeson—Gwrtheyrn yn priodi Rhonwen—Y Cymry yn diorseddu Gwrtheyrn, ac yn coroni ei fab—Gwrthefyr yn frenin, ac yn gorchfygu y Saeson—Rhonwen yn gwenwyno Gwrthefyr—Rhagrith Hengist—Brad y gyllell hir—Y Saeson paganaidd yn erlid y Cristianogion—Garmon yn cyssegru Dyfrig yn esgob Llandaf—Plant Brychan Brycheiniog: Cyflewyr, Dingad, Arthen, Clydog, Rhawin, Cledwyn, Rhun, Rhain, Pasgen, Neffei, Pabiali, Cynbryd, Cynfran, Dogfan, Dyfnan, Cadog, Mathaiarn, Gerwyn, Cynin, Dyfrig, Hychan, Llechau, Nefydd—Merched Brychan: Mechel, Hawystl, Enfail, Goleuddydd, Ceinwen, Tybiau, Clydau, Tydfyl—Mor—Cynllo—Cynfarch—Haelioni Gynyr—Pawl Hen yn sefydlu Athrofa yn y Tŷ Gwyn ar Daf—Entrys Wledig—Gwrtheyrn yn cael ei losgi—Marwolaeth Hengist—Emrys Wledig yn adgyweirio yr eglwysi—Tri arch-esgobaeth Brydain—Dyfrig yn arch-esgob Caerlleon ar Wysg—Diwydrwydd Teilo—Merddin—Mabow—Edeirn—Gwrhir—Elian—Llyr—Madog.

CANT VI. *Tu dalen 145—189.*

TRYB Origen am reswm dynol—Dechrenad y mynachod—Dunod yn sefydlu athrofa yn sir Fflint—Sawyl—Dechreuad esgobaeth Bangor—Arthur yn frenin Brydain oll—Coroni Arthur yn Nghaerlleon ar Wysg—Cyfarchiad Dyfrig i'r milwyr—Einion Frenin yn sefydlu athrofa yn Mhenmon a Henlli—Seiriol—Meirion—Peulan—Lewellyn—Mabon—Cynfelyn—Cyngar—Hywgi—Cynwyd—Talharn—Bangor Dathan—Non—Dwywe—Melangell—Trigolion Cymru a Llydaw yn un pobl—Cadfan yn dyfod i Gymru—Cadfan yn myned i yno—Enlli—Cynon—Ilar—Dochdwy—Padarn—Christiolus—Rhystyd—Sulien—Tanwg—Trillo—Tegai—Twrog—Llechyd—Trinio—Sadwrn—Canna—Dewi—Duwioldeb, diwydrwydd, a llwyddiant Dewi—Dechreuad esgobaeth Tŷ Ddewi—Cymmanfa

Llanddewi Brefi—Llawer yn pregethu yn nghymmanfa Llanddewi Brefi—Dewi yn dystewi y Morganiaid.. Dyfrig yn rhoddi yr arch-esgobaeth i Ddewi—Dyfrig yn marw yn Enlli—Dewi yn cael ei gyssegru yn arch-esgob Cymru—Cymmanfa fuddugoliaeth—Arthur yn myned i Lydaw—Medrod yn troi yn fradwr—Arthur yn dychwelyd—Marwolaeth Arthur—Cyndeyrn—Dechreuad esgobaeth Llan Elwy, neu St. Asaph—Marwolaeth Dewi—Caw a'i deulu yn dyfod i Gymru—Peirio—Gallgof Eigrad—Caffo—Dyrnig—Samson—Gwrddelw—Maelog—Huail—Eigron—Gildas—Gildas yn athraw athrofa Caer Baddon.. Llyfr Gildas—Aneurin—Cynhelyn—Merched Caw—Meibion Gildas—Nwython—Dolgan—Cenydd—Gwynog—Taliesin—Llywarch Hen—Merddin Wyllt—Rhydderch Hael yn erlid y Derwyddon—Cyndern yn dychwelyd i Glasgow—Asaph yn esgob—Cammarch—Maches—Ystyffan—Cawrdaf Maethlu.. Dyfnog.. Cybi.. Mygnach.. Gwyndaf.. Dwywau.. Derfel.. Llonio.. Llynab.. Caranog.. Tyssul.. Tyfriog.. Ceitho.. Afan.. Cynheidion.. Idloes.. Tydio.. Aelgyfarch.. Boda.. Brothen.. Celynin.. Peris.. Rhychwyn.. Cynhaiarn.. Iestyn.. Grwst.. Gwytherin.. Celert.. Giwg.. Y Saeson yn gwerthu eu plant yn Rhufain.. Gregory yn anfon pregethwyr at y Saeson.. Gregory yn Bab, ac yn anfon Austin fynach i Frydain.. Gregory yn annog y cenadau.. Austin fynach yn tirio yn Lloegr.. Bertha yn Gristianoges.. Ethelbert y brenin yn gwrando Austin.. Atteb y brenin.. Austin yn dyfod i Ganterbury.. Ethelbert yn credu yr efengyl.. Austin yn archesgob Canterbury.

CANT VII. *Tu dalen 189—216.*

GREGORY yn anfon pregethwyr i Loegr, a mantell arch-esgobaethol i Austin.. Y Pab yn anfon rhoddion a llythyr at Ethelbert.. Sêl Austin dros eglwys Rhufain.. Cymmanfa Derwen Austin.. Saith esgob Cymru yn cyfarfod yn ail gymmanfa Derwen Austin.. Cynghor gŵr doeth i esgobion Cymru.. Ail gymmanfa Derwen Austin.. Cyfarchiad Dunod.. Cynnyg Austin.. Y Cymry yn gwrthod cynnyg Austin.. Bygythiad Austin.. Y Saeson yn lladd mynachod Bangor is coed.. Deiniolen.. Beuno yn sefydlu athrofa Clynog.. Gwenfrewi.. Ffinan.. Gwrfyw.. Nidan.. Bach ab Carwed.. Cedwyn.. Teyrnog.. Tyfrydog.. Tudur.. Marchell.. Cynyw.. Gwrin.. Lluchaiarn.. Tegyw—Arthne—Cwnnwr—Cenych—Cathan—Curig—Sadurnin—Pedrog—Ffili—Ufelyn—Cyfelach—Samled—Cwyan—Gwyno—Isau—Tysilio—Ffraid—Collen—Doged—Edeyrn—Tegfan—Elaeth—Padrig—Dyneio—Egrin—Aelhaiarn—Dogfael—Egwad—Cadwaladr yn cael ei goroni—Cadwaladr yn myned i Rufain.. Dechreuad eglwysi plwyfol.. Eglwysi blo-

denog yn Nghymru. . Gweddeidd-dra gweinidogion---Sêl y
Saeson dros eglwys Rhufain---Llythyr Aldelm at Geruntius---
Casineb y Cymry at babyddiaeth a'r Saeson---Pabyddiaeth yn
ei grym---Eondra a rhyfyg y Papistiaid.

CANT VIII. *Tu dalen 217—223.*

IFOR a'i fyddin yn dyfod i Loegr—Ifor yn adeiladu mynach-
log—Ifor yn myned i Rufain—Amgylchiadau galarus y Cymry
—Bywyd a marwolaeth Bede—Elfod—Symud y pasc yn
Ngwynedd—Clawdd Offa—Symudiad y pasc yn y Dëaubarth
—Nennius.

CANT IX. *Tu dalen 224—233.*

Y SAESON yn llosgi Tŷ Ddewi—Y Daniaid yn tirio yn
Nghymru—Creulonder Egbert—Haelioni tywysogion Cymru—
Alfred—Aser—John Menevensis—John Erigina—Cymmanfa
Llundain—Araith Grimbald—Araith Alfred—Alfred yn sefydlu
athrofa Rhydychen—Athrawon cyntaf Rhydychen—Alfred yn
dosparthu Lloegr yn siroedd—Cydifor—Y Daniaid yn anrheith-
io Cymru—Sel esgobion Llandaf—Geraint Fardd Glas.

CANT X. *Tu dalen 234—250.*

SEFYDLIAD mynachlogydd—Athrofaïau Cymru yn cael eu
troi yn fynachlogydd—Daioni Daw i'r Cymry—Marwolaeth
Aser arch-esgob Tŷ Ddewi—Esgobion Tŷ Ddewi yn colli yr
enw arch-esgob—Traws-arglwyddiaeth Athelstan—Hywel Dda.
—Y cyfarfod mawr yn y Tŷ Gwyn ar Daf, i ddiwygio cyfreith-
iau Cymru—Hywel Dda a'i osgordd yn myned i Rufain—Mor-
geneu yn bwyta cig, ac yn cael ei ladd gan fôr-ladron—Yr eg-
lwysi yn noddfaïau—Cymmanfa Llandaf—Diacon llofruddiog yn
fioi i'r noddfa—Nogwi yn ofni barn yr eglwys—Sêl yr offeiriaid
dros yr eglwys—Owain yn dinstrio athrofaïau Llan Illtyd a
Llancarfan—Eglwys Rhufain yn gwahardd yr offeiriaid i briodl
—Rhodri yn esgob o anfodd y pab—Edgar yn yspeilio yr
eglwysi—Y Cymry yn talu teyrnged o £300 o fleiddiaid i'r
Saeson—Arthmael yn lladd ei frawd, ac yn cael ei ysgymuno—
Iago yn gwrthryfela—Cystenyn Ddu yn myned yn erbyn Hy-
wel—Bledri—Y Daniaid yn sir Forganwg—Dysgwyliad am
ddiwedd y byd.

CANT XI. *Tu dalen 251—268.*

CREFYDD yn isel yn Nghymru—Aeddan yn adgyweirio yr
eglwysi—Dedwyddwch y Cymry dan deyrnasiad Llywelyn—
Joseph, esgob Llandaf—Cymmanfa Winchester—Sêl Joseph—
Gruffydd ab Llywelyn—Brwydr Pencadair—Marwolaeth Hy-
wel—Madog Min yn bradychu Gruffydd—Herwallt—Pererin—
b

dod i Rufain—William y Gorchfygwr yn dyfod i Loegr—Sulien, esgob Tŷ Ddewi—Rhys ab Tewdwr, tywysog y Ddeubarth—William yn myned i ymweled â Thŷ Ddewi—Brwydr Llechryd—Marwolaeth Sulien—Brwydr Llandudoch—Marwolaeth Rhys ab Tewdwr—Robert ab Amon, a'i wyr, yn meddianpu Morganwg—Newyn yn ynys Brydain—Hericus, esgob Bangor—Marwolaeth Rhyddmarch.

CANT XII. *Tu dalen 269—317.*

MARWOLAETH Herwallt—Y pab yn annog y bobl i adeiladu eglwys Llandaf—Y Fflandrysiaid yn dyfod i sir Benfro—Adeiladu mynachlog Castell Nedd—Trelalys—Bernad esgob Tŷ Ddewi—Gruffydd ab Rhys yn dychwelyd i Gymru—Anffyddlondeb Gruffydd ab Cynan—Sêl offeiriaid Gwynedd—Llwyddiant Gruffydd ab Rhys—Brwydr Blaen Porth—Gwrfan yn esgob Llandaf a Bangor—Dafydd, esgob Bangor—Morgan ab Cadwgan yn myned i Jerusalem—Mynachlog Llandudoch—Mynachlog Tintem—Mynachlog Basingwerc—St. Clares—Marwolaeth Gwrfan—Traha Bernard—Marwolaeth Harri y cyntaf—Gwledd Gruffydd ab Rhys—Marwolaeth Gruffydd ab Rhys—Haelioni Gruffydd ab Cynan—Meilyr Brydydd—Owain Gwynedd—Meirig esgob Bangor—Uchtryd esgob Llandaf—Rhys Goch—Priordy Goldclive—Gilbert, esgob St. Asaph—Mynachlog y Cwmhir—Mynachlog y Tŷ Gwyn ar Daf—Marwolaeth Sulien o Lanbadarn—Rhys yn ennill castell Dynafwr, Caerfyrddin, a Llanstyffan—Robert Consyl yn dwyn yn mlaen y celfyddydau—Gwroldeb Merfyn—Marwolaeth Uchtryd—Nicholas yn esgob Llandaf—Dafydd ab Gerallt, esgob Tŷ Ddewi—Einion Mebyd—Galffrai ab Arthur, esgob St. Asaph—Godfrey, esgob St. Asaph—Marwolaeth Caradog o Lancaster—Harri yr ail yn dyfod i Wynedd—Madog yn anrheithio Môn—Owain yn gwnenthur heddwch â'r Saeson—Rhys ab Gruffydd yn myned i lys Harry II—Rhys ab Gruffydd yn ymostwng i'r frenin Harry yn Mhenecadair—Mynachlog Ystrad-mur—Y Cynry yn gorchfygu y Saeson—Mynachlog Ystrad Marchell—Madog ab Owain yn myned i America—Beirdd yr oesoedd canol—Adda, esgob St. Asaph—Giraldus Cambrensis—Giraldus yn genadwr neu raglaw Cymru—Anfoesoldeb offeiriaid yr oes hon—Traws-arglwyddiaeth esgob St. Asaph—Gwroldeb Giraldus—Marwolaeth Dafydd ab Gerallt—Peter, esgob Tŷ Ddewi—Peter yn adeiladu eglwys Tŷ Ddewi—William, esgob Llandaf—Guido, esgob Bangor—Rhyfeloedd y groes—Baldwin, arch-esgob Canterbury, yn dyfod i Gymru i bregethu rhyfeloedd y groes—Y lleoedd y bu ynddynt—Marwolaeth Guido—Marwolaeth William de Salso Mariaco—Marwolaeth Alan, esgob Bangor—

Llywelyn yn adeiladu mynachlog Aberconwy—Marwolaeth Peter, esgob Tŷ Ddewi—John, brenin Lloegr—Giraldus yn myned i Rufain.

CANT XIII. *Tu dalen 318—341.*

DEISYFIAD y Cymry at y Pab—Yr esgobion yn anwybodus o'r iaith Gymraeg—Sefyllfa alarus eglwysi Cymru—Flodi eglwysi cadeiriol Cymru—Gwroldeb y Cymry yn eu dwyn dan farn ysgymundod—Barn y tywysogion am Giraldus—Allwyddiant deisyfiad y Cymry—Giraldus yn cael ei erlid am ei sêl dros eglwys Tŷ Ddewi—Geoffrey, esgob Tŷ Ddewi—Philip de Barri yn arch-diacon Aberhonddu—Marwolaeth Giraldus—Llosgi Bangor—Marwolaeth Geoffrey—Cadwgan, esgob Bangor—Abraham, esgob St. Asaph—Anselm, esgob Tŷ Ddewi—Hywel, esgob Bangor—Marwolaeth Llywelyn ab Iorwerth—Richard yn ysgymuno tywysog Gwynedd—Hywel, esgob St. Asaph—Thomas Wallensis, esgob Tŷ Ddewi—Priordŷ Bedd Celert—Anian esgob Bangor—Einion yr ail, esgob St. Asaph—Thomas Beck, esgob Tŷ Ddewi—Llywelyn yn myned i'r Ddean-barth—Llywelyn yn nghantref Mualt—Adam Franceton yn elwys Llywelyn—Marwolaeth Llywelyn, tywysog Cymru—Creulondeb anifeilaidd y Saeson—Edward yn cyssylltu Cymru â choron Lloegr—Anfoddlonrwydd y Cymry—Brenines Lloegr yn dyfod i Gaernarfon—Dichell Edward—Gwiriondeb y Cymry—Beirdd Cymru yn y cant hwn—Edward yn bwriadu trethu y Cymry—Y Cymry yn gwrthryfela—Y Cymry yn dihenyddio Roger de Puleston, a'i gymdeithion—Edward yn oedi myned i ryfelâ a'r Ffrancod—Y Saeson yn gorchfygu Maelgwn Fychan, a Morgan—Edward yn llosgi Ystradffur—Carcharu Madeg—Scolan yn llosgi ysgrifenedau y Cymry—Dafydd Martyn, esgob Tŷ Ddewi.

CANT XIV. *Tu dalen 342—357.*

COELGREFYDD a marwolaeth Edward y cyntaf—Marwolaeth Anian—Marwolaeth Leoline—Marwolaeth John o Drefynwy—Harry Gower, esgob Tŷ Ddewi—John Pascal, D. D. esgob Llandaf—William Breton—Thomas Ringstede, esgob Bangor—Gwrthryfel Sir Gruffydd Llwyd—John Wicliff yn dechreu gwrthwynebu pabyddiaeth—Daliadau Wicliff—Llwyddiant athrawiaeth Wicliff—Y Pab yn anfon i ddal Wicliff—Wicliff yn myned i St. Paul i gael ei holi—Gelyniaeth y Pab yn erbyn Wicliff—Gorchymyn y Pab yn cael ei ddirmygu—Dr. Wicliff yn ymddangos o flaen cymmanfa Lambeth—Gwardedigaeth a eel Dr. Wicliff—Dr. Wicliff yn cyfieithu yr ysgrthyrau—

Marwolaeth Dr, Wicliff—Lolardiaid—Walter Brute—Walter Brute yn cael ei erlid—Barn Walter Brute—Walter Brute yn ei amddiffyn ei hun—Walter Brute yn cael ei farnu yn euog o heresi—Meddygon Myddfai—Beirdd Cymru yn y cant hwn.

CANT XV. *Tu dalen 358—380.*

HARRY IV. yn myned i Scotland—Dichell Arglwydd Grey—Owain Glandwr yn cymmeryd Arglwydd Grey yn garcharor—Senedd Machynlleth yn gwneud Owain Glandwr yn frenin Cymru—Llidiawgrwydd a chreulondeb Harry i'r Cymry—Owain Glandwr yn llosgi eglwysi Bangor a St. Asaph—Harry IV. yn gwneuthur cyfraith i losgi y Lolardiaid—Llosgi W. Sawtre—Harry V. yn rhyfela â'r Ffrangcod—Marwolaeth Dafydd Gam a'i gyfeillion—Sêl Syr J. Oldcastle dros y gwirionedd—Syr J. Oldcastle yn cael ei euog-farnu—Merthyrddod Syr John Oldcastle—Sion Cent—Owain Tudor yn priodi gweddw y brenin Harry V.—Ieuan Llawdden—Sion Trefor—Syr T. Maclor.—Reginald Peacock, esgob St. Asaph.—Teuluoedd Yorc a Lancaster yn ymrafaelio.—Thomas, esgob St. Asaph.—Richard Redman, esgob St. Asaph.—Dafydd ab Edmund.—J. Faustus yn dyfeisio y gelfyddyd o argraffu.—W. Caxton yn dwyn y gelfyddyd o argraffu i Loegr.—Marwolaeth Edward y pedwarydd.—Morgan o Gydwely yn myned i Ffrainc.—Harry yn tirio yn Aberdaugleddau.—Cyfarchiad Harry iarlth Richmond.—Cystruddian Harry.—Crenlonder Richard III.—Gorfoledd y milwyr.—Cyfarchiad Syr Rhys ab Thomas.—Harry yn ymgynghori â'i gyfeillion.—Pregeth esgob Tŷ Ddewi.—Harry a'i ōlwyry yn cychwyn.—Richard III. yn cael ei ladd yn maes Bosworth, a Harry yn cael ei goroni.—Dyrchafiad Syr Rhys ab Thomas.—Beirdd y cant hwn.

CANT XVI. *Tu dalen 381—488.*

HAELIONI iarlles Richmond.—Dysgeldiaeth yn adfywio.—Esgobion Cymru.—Pabyddiaeth esgobion Cymru.—Priodas a marwolaeth Arthur, mab Harry VII.—Y Cymry yn cadw gŵyl St. George.—Syr Rhys yn myned i Lamphey.—Coelgrefydd y Cymry.—Esgob Tŷ Ddewi yn pregethu yn nghastell Carew.—Marwolaeth Harry y seithfed—Harry yr wythfed.—Martin Luther yn dynoethi cyfeillionnadau pabyddiaeth.—Harry yr wythfed yn ysgrifenu o blaid i babyddiaeth.—Awdurdod eglwysig Cardinal Woolsey.—Harry yr wythfed yn edifaráu am briodi Catharine.—Harry yn anton at y Pab am awdurdod i ysgaru Catharine.—Catharine yn cael gwys i ymddangos yn y llys.—Harry yn ymgynghori â dysgedigion Ewrop.—Y diwyg.

wyr yn cael eu galw yn Brotestaniaid---Cyhoeddiad y brenin---
Yr offeiriaid yn ymostwng i'r brenin---Barn y dysgedigion yn
cael ei gosod ger bron y senedd---Y brenin yn priodi Ann
Boleyn---Cyfraith yn erbyn gwneuthur appêl i lys Rhufain---
Catharine yn cael ei hysgaru, ac Ann yn cael ei choroni---Y
Pab yn ddig wrth frenin Lloegr---Y senedd yn diddymu holl
awdurdod y Pab yn Lloegr---Awdurdod arglwyddi y mers---
Holl Gymru yn cael ei dosparthu yn siroedd---Siroedd Cymru
yn cael eu cynddrychioli yn senedd Lloegr---Y diwygiad yn
cynyddu---Y mynachod yn elynol i'r diwygiad---Anfoesol-
deb y mynachod---Y mynachlogydd lleiaf yn cael eu gosod i
lawr---Tyndal yn cyfieithu yr ysgrythyrau---Awydd y bobl am
yr ysgrythyrau---Gorchymmyn i argraffu y Bibl---Ann Boleyn
yn cael ei chyhuddo, a'i gosod i farwolaeth---Y brenin yn priodi
Jane Seymour---Erthyglau crefydd a gytunwyd arnynt y pryd
hyn---Gorchymynion newyddion i'r offeiriaid---Anfoddlon-
rwydd yr offeiriaid pabaidd---Delw-addoliad y Cymry---Can-
lyniadau pabyddiaeth---Y Pab yn ysgymuno Harry yr wythfed
---Y Bibl Saesneg yn cael ei argraffu---Pabyddiaeth Harry---
Merthyrdod Lambert---Deddf y chwech erthygl---Marwolaeth
iarll Essex---Argraffiad newydd o'r Bibl Saesneg---Ychydig
bregethau yn amser pabyddiaeth---Dechreuad darllen pregeth-
au yn Lloegr---Y llyfr cyntaf a argraffwyd yn Gymraeg---
Marwolaeth Harry VIII.---Edward VI.---Ymweliad cyff-
redinol---Gorchymmynion y brenin---Geirlyfr Saesneg a Chym-
raeg---Yr esgobion yn cyfansoddi y Llyfr Gweddi cyff-
redin---Byrddau cymundeb yn lle allorau---Ffurio erthyg-
lau crefydd---Marwolaeth Edward VI.---Llawer o'r diwygwyr
yn gadael Lloegr---Y senedd yn diddymu cyfreithiau y diwyg-
wyr---Offeiriaid priod yn cael eu troi allan---Cardinal Pool yn
dysod i Lloegr---Lloegr yn ymheddychu â'r Pab---Protestan-
iaid yn cael eu herlid a'u llosgi---Creulonder Bonner, esgob
Llundain---Robbert Farrar, esgob Tŷ Ddewi---Rawlins White
o Gaerdydd---Merthyrdod Ridley a Latimer---Merthyrdod Dr.
Cranmer---Gwaed y merthyron yn hâd i'r eglwys---Merthyr-
dod William Nichol yn Hwlfordd---Y Cymry a ferthyrwyd
yn Lloegr---Marwolaeth Mary---Pregethu yn cael ei wahardd
dros amser---Llys uchel-awdurdod---Llawer o esgobion yn cael
eu troi allan---Diwygwyr Lloegr yn Ffrancfort---Dechreuad y
Puritaniaid---Dr. Cox yn dylod i Ffrancfort, ac yn peri cyn-
nwrf yn yr eglwys---Ymraniad yn eglwys Ffrancfort---Yr all-
tudion yn dychwelyd i Lloegr---Dr. Young, esgob Tŷ Ddewi---
Richard Davies, esgob St. Asaph---Dr. Meyrick, esgob Bangor
---Y diwygwyr yn ddwy blaid---Awdurdod brenin mewn peth-
au crefyddol---Lluman ddyscyblaeth---Ymweliad cyffredinol

---Ymwelwyr Cymru---Cyflwr llawd Cymru--Gorchymmyn i
 gyfieithu y Bibl i'r Gymraeg---Yr offeiriad am ychwaneg o
 ddiwygiad---Aflwyddiant y Puritaniaid---Y frenines yn an-
 foddlon iddynt---Sêl arch-esgob Canterbury dros ddefodau yr
 eglwys---Tyb y Puritaniaid yn nghylch y gwisgoedd offeiriad-
 ol---Gorthrymder y Puritaniaid---Y laid yn neillduo
 oddiwrth eglwys Loegr---Hugh Jones llandaf---Y Tes-
 tament Newydd yn Gymraeg---Llyfr Gweddî Cyffredin a gram-
 madeg Cymraeg---Bibl yr esgobion---Marwolaeth esgob Bar-
 low---Marwolaeth Humphrey Llwyd---Y Pab yn ysgymuno y
 frenines---Cant o offeiriad yn cael eu troi allan---Yr eglwys
 Bresbyteriaidd gyntaf yn Lloegr---William Hughes, esgob St.
 Asaph---Erlid y bedyddwyr---Llosgi dau o honynt yn Llun-
 dain---Presbyteriaid yn g n yn eglwys Loegr---
 Pabyddiaeth yn lleiau---Y Marwolaeth Dr. Davies
 esgob Tŷ Ddewi---Achwynmauau yn erbyn esgob Hughes---
 Llynges arfog Spain---Argraffu yr l raeg---
 Diswyddo Marmaduke Middleton---. Huet
 ---Grammadeg Dr. Rhys---Cyfraith i bawb fyned i'r eglwys---
 Mr. J. Penry---William Middleton---Areithyddeg Cymraeg---
 Beirdd y cant hwn---Dr. W. Morgan, esgob Llandaf.

CANT XVII. *Tu dalen 489—603.*

Lluoedd o lindys yn sir Benfro---Dr. Morgan, esgob St.
 Asaph---Deisyfiad y Puritaniaid ac athrofa Rhydychen---Cy-
 farfod Hampton Court---Cyhoeddiad y brônin y'ngghylch un-
 ffurfiad---Cymmanfa yr offeiriad---Araith Dr. Rudd---Mar-
 wolaeth Dr. Morgan---Bancroft yn erlid y Puritaniaid---Brad
 y powdr gwn---Dr. T. Lleision---Syr E. Stradling---Marwol-
 aeth Dr. Rudd, Dr. Rowland, a Llewelyn o Langewydd---Mr.
 Robinson yn gosod eglwys i fynu yn Leyden---Mr. Jacob
 yn sefydlu yr eglwys Independiaidd gyntaf yn Lloegr---Cym-
 manfa Dort---Llyfr y chwareyddiaethau---Argraffu Bibl Cym-
 raeg---Dr. Laud---Edmund Prys---Dr. Parry---Marwolaeth
 Iago I.---Y Puritaniaid yn Galfiniaid---Eu rhwystro i fod yn
 bregethwyr prydawnol---Dr. Owen---Bibl Cymraeg wyth-
 plyg---Mr. Wrath, Mr. Bury, a Mr. Cradock---Rhyddid
 mewn perygl---Mr. Jessey yn dyfod i Gymru---Y senedd hir
 ---V. Powell---Creulondeb Mr. Hugh Lloyd---Independiad yn
 Troedrlŷwdalar a Llanwrtyd---Carcharu esgobion---Rhyfel
 cartrefol---Tywysog Rupert yn Nghymru---Yr Hyfforddwr
 yn lle y Llyfr Gweddî Cyffredin---Mr. R. Pritchard, o Lan-
 ymddyfri---Dr. Davies o Fallwyd---Cyfnewid ffurf o lywod-
 iaeth eglwys Loegr---Terfyn y rhyfel cartrefol cyntaf---Gwei-

aidogion yn dychwelyd i Gymru---Yr ail ryfel cartresol---
 Oliver Cromwel---Charles I. yn cael ei osod i farwolaeth---
 Dr. Williams, arch-esgob York---Ymneillduwyr yn amlâu---
 Gorchymryn diwygio yr eglwys yn Nghymru---Offeiriaid yn
 cael eu troi allan o'u swydd---Pregethwyr teithiol yn mhob sir
 ---Y Crynwyr---Cymmanfa flynyddol gyntaf y Bedyddwyr---
 Dr. Manwaring---Independiaid yn sir Aberteifi---W. Erbury
 ---Hugh Evans---M. Llwyd---Adferiad Charles II. a'r esgob-
 ion---Erledigaeth yn Nghymru---Jenkin Jones---Gwrthryfel
 Venner---Diwygio y Llyfr Gweddi---Y corporasiwn act---Act
 o unfurfiad---Dwy fil o offeiriaid yn ymadael â'r eglwys---Y
 gweinidogion didyol---Conventicle Act---Cyfraith y pum mill-
 dir---Marwolaeth Dr. Mansel---Dr. Morgan, esgob Bangor---
 Eglwys Mynyddislwyn---Mr. Evans o Wrecsam---Dr. Bar-
 row---Ymneillduwyr trwy Gymru---Marwolaeth V. Powell---
 Baint-lythyrâu i'r Ymneillduwyr---Y Test Act---Mr. T. Gouge
 ---Cydrad Pabaid---Whigs a Tories---Dadl rhwng esgob
 St. Asaph a Mr. J. Owen yn Croesyswallt---Mr. H. Maurice
 ---Marwolaeth Charles yr ail---Rhyddid yr Ymneillduwyr---
 Mr. S. Hughes---Urddo 12 o weinidogion yr Ymneillduwyr---
 Dyfodiad William tywysog Orange i Locgr---Toleration Act
 ---J. Owen yn pregethu yn Llanfyllin---Dadl rhwng yr Inde-
 pendiaid a'r Bedyddwyr---Cyanydd yr Ymneillduwyr---Mr.
 P. Henry---Mr. R. Prydderch---Beirdd.

CANT XVIII. *Tudalen 604—664.*

Mr. W. Evans---Dechreuad athrofa Caerfyrddin---Mr. T.
 D. Rees---Beddrod y Bedyddwyr yn sir Aberteifi a sir Gaer-
 fyrddin---Mr. Gregory---Marwolaeth William III.---Mr. J.
 Owen---Ymraniad yn Henllan---Cyfreithiau caeth---Marwol-
 aeth Anne---Cynnydd yr Ymneillduwyr---Cymanta Hengoed---
 Mr. G. Jones, o Landdowror---Dechreuad yr ysgolion clusen-
 gar cylchynol---Mr. J. James---Mr. Howell Harris---Dech-
 reuad y Methodistiaid yn Nghymru---Mr. Daniel Rowlands---
 Mr. J. Lewis a Mr. M. Griffiths---Morafiaid---Gwrthryfel
 yn Scotland---Anghytundeb rhwng Mr. H. Harris a Mr. Daniel
 Rowlands---Marwolaeth Mr. Walker, Mr. Wyn, a Mr. Gri-
 ffiths---Y Wesleaid yn Nghymru---Cymmanfa gyntaf y Me-
 thodistiaid---Marwolaeth L. Morris---Arglwyddes Huntingdon
 ---Athrofa Trefecca---Glassites---Sandimaniaid---Adeilad Tre-
 fecca---Mr. H. Harris yn filwr---Marwolaeth Mr. H. Harris---
 ---Y bedyddwyr yn anfon pregethwyr i'r Gogledd---Marwol-
 aeth E. Richards, Dr. Llewellyn, Mr. Rowlands, Mr. E. Evans,
 Mr. W. Williams, a Mr. Wesley---Cymdeithas Genadawl y

Bedyddwyr---Marwolaeth O. Davies---Bywyd a marwolaeth Mr. Edmund Jones---Marwolaeth Mr. P. Williams---Mr. Walters---Y Ffrancod yn tirio yn Nghymru---Beirdd.

CANT XIX. *Tu dalen 665--682.*

Mr. L. Rees---Dwyfundodiaid---Dechrenad ysgolion sabbathol---Dechrenad y Bibl Gymdeithas---Marwolaeth Mr. R. Morgans, Mr. J. Price, a Mr. Llwyd o Gaio---Y Wesleaid---Marwolaeth Mr. J. Griffiths---Yr urddiad cyntaf y'mhlith y Methodistiaid---Marwolaeth Mr. T. Davies, Pant-têg---Cymdeithas Genadawl---Marwolaeth Mr. Charles---Mr. J. Evans, y Cenadwr.

Athroffau a Phrif Ysgolion Cymru. *Tu dalen 682--688.*

YCHWANEGIAD. *Tu dalen 689--704.*

COFRESTR o esgobion Cymru... Cofrestr o blwyfau Cymru... Cofrestr o eglwysi yr Independiaid a'r Bedyddwyr yn Nghymru... Nifer eglwysi y Methodistiaid a'r Wesleaid yn Nghymru.

HANES CREFYDD

YN

Aghymzu:

DUW, yr hwn sydd bob amser yn ymhyfrydu yn nedwyddwch ei greaduriaid, a chydâ'r doethineb a'r cyfiawnder mwyaf yn trefnu eu holl achosion hwynt, a ranodd y ddacar rhwng meibion Noah. Yn y rhaniad mawr hwnw, yr hwn ^{Duw yn rhanu y ddaiar} a wnaethpwyd ynghylch can mlynedd yn ôl y di-thwng meibion Noah. ^{rhannu y ddaiar} luw, * rhoddwyd ynysoedd y cenhedloedd || i Ja-pheth a'i hiliogaeth.^b Ond fel ag y mae y mesurau doethaf yn cael eu diystyru yn fynych gan feibion dynion, llawer o hiliogaeth Noah a amlygasant radd fawr o anewyllysgarwch i fyned i'r gwledydd hyny a roddasid iddynt gan eu Creawdwr a'u Llywodraethwr doeth. A chydâ bwriad i wrthwynebu amcanion yr Hollalluog, a thragywyddoli eu henwau eu hunain, hwy a ddechreuasant adeiladu dinas a thŵr i fod yn ganol-
A bwynt

* Gen. x. 25. || Europ a rhanau gorllewinol Asia a elwid felly yn nyddiau Moses. ^b Gen. x. 5.

Mynediad y Cymry o wlad Sinar.

bwynt undeb iddynt hwy a'u hiliogaeth, ac yn brif ddinas eu hymerodraeth.^a Ond Duw ag oedd gwedi pennu tersynau eu preswylfod hwynt, a chyngor pa un a saif byth, trwy gymmysgu eu hiaith, a ddiddymodd eu gwag amcanion hwynt, ac a barodd iddynt symmud i'r gwledydd hyny ag oedd efe gwedi roddi iddynt.^b Pan welodd meibion Noah nad oedd yn bosibl iddynt gyflawni eu hamcanion, hwy a ymostyngasant i osodiad Duw, ac a ymadawsant â gwlad Sinar, ac a aethant i'r gwledydd hyny a roddasai efe iddynt. Gomer a'i hiliogaeth i ba rai y rhoddasid yno oedd y cenhedloedd, a ddaethant yn raddol i barthau gorllewinol Asia;^c ac a wasgarasant oddi yno i wahanol wledydd, fel ag yr oedd angenrheidrwydd neu dueddiad yn eu cymmell hwynt. Sefydloodd y gangen honno o hiliogaeth Gomer a elwir y Cimmeriaid, neu y Cymry, yn mharthau gorllewin-ogledd Asia leiaf,^d hyd oni pharodd rhuthrad y Scythiaid iddynt ymofyn am breswylfeydd mwy heddychlon. Pan ddarfu y Scythiaid yrru y Cymry o Asia leiaf, aeth llawer o honynt i Thracia, ac a breswyliasant yn gyfagos i'r fan lle mae Constantinople yn awr.^e

Y Cymry yn hiliogaeth Gomer.

Mae'n ddiarnheuol mai hiliogaeth Gomer, ŵyr Noah, yw y Cymry;^f ac nid anhebygol yw, mae

O

^a Gen. xi. 4. ^b Gen. xi. 8. ^c Herodotus. Archaiol. Vol. I. p. 76. ^d Wells's Geo. Vol. I. ^e Archaiol. Vol. II. p. 57. Herodotus. ^f Josephus. Pezron. Antiq. Celt. Ch. III. Camden. Wells's Geo. Vol. I.

o Aseanas mab hynaf Gomer y discynasant.^a Gwedi i'r Cymry drigo yn Thracia nes iddynt fyned yn rhy liosog i fod yn gysurus yno yn hwy, cawsant eu dosparthu yn llwythau, llawer o barai a gymmerasant eu taith tu-a'r gorllewin, gan geisio preswylfeydd newyddion a helaethach.^b Dilynodd y llwythau hyny redfa yr ason Danube nes eu dyfod i'w ffynon hi; ac wedi trafaelu rhan o Germany a Switzerland, nes eael gafael yn yr ason Rhine, hwy a ddilynasant redfa yr ason honno, nes eu dyfod i gyffiniau môr Germany.^c Llawer o'r llwythan hyny ag a ddacthant o Thracia, a drigasant yn Ffrainge, ac mewn amser a feddiannasant y rhan fwyaf o wledydd gorllewinol Europe:^d a gelwid hwynt y Cimmerii, Celtæ, neu Gauls.

Gwedi i'r Cymry ddyfod i gyffiniau môr Ger-
many gan geisio preswylfeydd mwy heddych-
lon a pharhaus, tybiodd rhai o honynt y gallas-
ent fod yn fwy diogel yn yr ynys hon; ac yng-
hylch mil o flynyddoedd cyn geni Crist, daeth
llwyth o honynt dros fôr Germany, ac a fedd-
iannasant y wlad hon.^e Y Cymry oedd y bobl
A 2 gyntaf

^a Celtic Researches. p. 135.

^b Archaiol. Vol. II. p. 67. ^c Strabo. ^d Parson's Remains, Chap. II. Blair's Lect. Vol. I.

^e Whitaker's Hist. of the Britons asserted, Chap. I. Nid ymddengys i'r Cymry ddyfod i Frydain dan un arweinydd neillduol: oblegid arweinydd cysgodol oedd Ilu Gadarn, a grybwyllir am dano yn Nhrioedl ynys Brydain, fel ag yr ymddengys yn y man.

gyntaf a diriodd yn ynys Brydain;^a ac wedi iddynt ddeall ei bod yn cael ei hamgylchynu, a'i hamddiffyn gan y môr, a'i bod yn wlad äang a ffrwythlon, hwy a ganiatasant i Prydain ab Aedd Mawr, ar Lloegrwys o dir Gwâsgwyn, oddi amgylch i'r afon Loire, a'r Brython o dir Llydaw yn Ffraingc, i ddyfod yma.^b Gan fod y tri llwyth hyn gwedi tarddu o brif-genedl y Cymry, ac yn llefaru yr un iaith, hwy a feddiannasant yr ynys trwy gyd-syniad eu gilydd, ac a unasant yn fuan yn un pobl.^c

Ar eu sefydliad cyntaf yn yr ynys, nid oedd gan y Cymry un gyfraith ond defod, nac un llywodraeth ond yr hyn ag oedd yn deilliaw oddiwrth uwch nerth. Pob un a wnai yr hyn a fyddai da yn ei olwg ei hun; ac oblegid hyny, bu annhrefn a gormes mawr ymhlith y Cymry, hyd oni ddaeth y Lloegrwys, a'r Brython yma.

Prydain
yn dos-
parthu yr
ynys yn
dair ta-
laith: ac
yn rhoddi
cyfreith-
iau i'r
Cymry.

Prydain gan hyny, yn deimladwy o'r anghyfleusdra ag oedd yn cyfodi yn naturiol oddiar ddiffyg o lywodraeth reolaidd, a ddosparthodd yr ynys yn dair talaith, sef Cymru, Lloegr, ac Alban; ac a roddodd iddynt gyfreithiau, trwy ba rai y gallasai hawl a rhagor-fraint pob talaith gael eu diogelu, a hapusrwydd yr holl genedl ei ddwyn yn mlaen.^d Yn ol trefniad Prydain, yr oedd pob talaith yn anymddibynol, ac
amryw

^a Archaiol. Vol. II. p. 57. ^b Archiol. Vol. II. p. 58.

^c Ibid. ^d Ibid. p. 57.

amryw o dywysogion yn mhob un o honynt. Ond mewn amser o berygl cyffredinol, hwy oll a unent yn un corph, ac a ddewisent un o dywysogion Cymru (yn mha dalaith y gorphwysai awdurdod penaf y llywodraeth) i fod yn flaenor arnynt;^a a gelwid y blaenor hwnw, Brenin Prydain oll.^b Parhaodd y dull hwn o lywodraeth yn Mrydain heb un cyfnewidiad hanfodol arno hyd oddi amgylch i hanner can nlynedd cyn geni Crist, pan oresgynodd Julius Cæsar yr ynys, ac a'i dygodd dan deyrnged i'r Rhufeiniaid.

Julius
Cæsar yn
dyfod i
Frydain.

Cyn i'r ynys gael ei phobli, Clâs Merddin * y gelwid hi; gwedi i'r Cymry ddyfod yma, gelwid hi, y Fel ynys; ond gwedi i Prydain roddi cyfreithiau i'r Cymry, a sefydlu llywodraeth y wlad, cafodd o anrhydedd iddo ef, ei galw yn ynys Prydain;^c yr hwn enw sydd arni hyd y dydd heddyw.

Yr ynys
yn caelei
galw yn
ynys Pry-
dain.

Gan fod Noah yn ŵr cyfiawn a pherffaith yn ei oes, y mae yn ddiammeu iddo gymmeryd gofal neillduol i hyfforddi ei blant mewn gwybodaeth o'r gwir Dduw. Nid esgeulusodd efe unrhyw foddion i argraffu ar eu mbeddyliau hwynt ystyriaethau cyfaddas o'r Duwdod, yn nghyd â theimlad gywir o'u rhwymedigaethau i'w ofni, a'i garu, a'i wasanaethu, trwy eu holl fywyd.

Ond

. Archaiol. Vol. II. p. 57. ^b Rowland's Mona Antiq. p. 170. * Green space of smooth hills, Owen's Dic. V. Clâs. ^c Archaiol. Vol. II. p. 57.

Ond gan fod dyn yn dueddol i ddrygioni, a chan mae trwy draddodiad yn unig, yr oedd gwirioneddau dwyfol yn cael eu traddodi o dâd i fab y pryd hyny; dynol-ryw a ddirywiasant yn raddol oddiwrth burdeb y grefydd batriarchaidd, ac a syrthiasant i ddwfn anwybodaeth a choel-grefydd. Y mae'n ansicr pa hŷd yn ol y diluw, y parhaodd hiliogaeth Noah yn y grediniaeth a'r ymarferiad o wir grefydd; ond oddiwrth y tebygolrwydd hynod sydd rhwng egwyddorion arweiniol yr amrywiol grefyddau paganaidd â'u gilydd, ni a allwn benderfynu yn ddiogel, fod dynol-ryw gwedi dirywio yn mhell oddiwrth burdeb y grefydd batriarchaidd flynyddoedd cyn i'r gwasgariad cyffredinol o wlad Sinar gymmeryd lle. Gwedi i hiliogaeth y patriarch duwiol, yr hwn a ddiogelwyd mor rhyfedd yu yr arch, i'w barchu ef trwy ei holl fywyd fel gwr doeth a chyfiawn, a gawsai y fath amlygiadau neillduol o gariad Duw; yn ol ei farwolaeth, hwy a ddechreuasant yn raddol i feddwl fod Noah yn fwy nâ dyn; ac mewn amser hwy a'i gwnaethant ef yn dduw, ac a'i haddolasant ef dan amrywiol enwau. Ac fel ag yr oedd yr arch wedi bod yn foddion yn llaw Duw i achub Noah a'i deulu, pan foddwyd yr holl fyd, dynol-ryw a edrychasant arni hi ar y cyntaf gydâ syndod; ac fel ag yr oedd anwybodaeth a choel-grefydd yn cynhyddu, anghof-iwyd y Duw a gynhaliodd yr arch ar wyneb y dyfroedd,

Noah yn
cael ei
wneu-
thur yn
dduw, ac
yn cael ei
addoli.

dyfroedd, a thybiwyd fod yr arch ei hun yn wrthddrych cymmwys o addoliad; a rhoddwyd addoliad eilun-addolgar iddi hi.* Oddiwrth y parch coel-grefyddol hwn i Noah a'r arch, y tarddodd yn raddol yr eilun-addoliaeth, ac a ymdaenodd gwedi hyny dros y byd. Canys, a dŷ-nol-ryw yn adnabod Duw, ni's gogoneddasant ef megis Duw, ac ni buant ddiolchgar iddo; eithr ofer fuant yn eu rhesymau, a'u calon anneallus hwy a dywyllwyd. Pan dybient eu bod yn ddoethion, hwy a aethant yn ffyliaid; ac a new-idiasant ogoniant yr anllygredig Dduw, i gyffelybiaeth llŷn dyn llygredig, ac ehediaid, ac anifeiliaid pedwar-carnol, ac ymlusgiaid, ac a addolasant ac a wasanaethasant y creadur yn fwy na'r Creawdwr, yr hwn sydd fendigedig yn dragwyddol.^b

Gan fod hiliogaeth Gomer gwedi cael eu llygru gan goel-grefydd cyn iddynt ymadael o dir Sinar, ac yn gorfod myned trwy lawer ymdrech galed ar eu teithiau i'w preswylfeydd gorllewinol, ni feddyliasant ond ychydig am grefydd, nes eu dyfod i'r meddiant llonydd o'u gwahanol wledydd. Yn ganlynol yr ydym yn cael fod cynnydd coel-grefydd ac eilun-addoliaeth yn chwynn

* Davies's Mythology, p. 91, 92. * Yr Israeliaid mewn dyddiau mwy goleu, a addolasant y sarch brès a wnelasai Moses. 2 Bren. xviii. 4. ^b Rhuf. i. 21—25.

chwyrn iawn yn yr oesoedd cyntaf yn ol y di-
luw.

Y derwy-
ddon. Ond er mor anwybodus a choel-grefyddol
oedd y Cymry ar eu dyfodiad cyntaf i'r ynys
hon, nid oedd pob argraff o wir grefydd gwedi
ei ddileu allan o'u mhedylliau hwynt. Yr oedd
ganddynt y pryd hyny radd o ddynion mewn
parch mawr yn eu plith, a elwid beirdd, neu
dderwyddon; prif swydd pa rai oedd hyfforddi
yr anwybodus, annog i rinwedd, a dwyn ymlaen
heddwch.* Ond er fod y derwyddon* yn dilyn y
swydd hon, nid oeddent yn mwynhau un ragor-
faint neillduol nes i'r wlad ddyfod yn ddarost-
yngedig i lywodraeth reolaidd.

Gwedi i Prydain roddi cyfreithiau i'r Cymry,
efe a ymddiriedodd eu gweinyddiad hwynt i'r
derwyddon;^b ac o'r pryd hyny allan, ymddan-
gosodd y grefydd dderwyddol mewn dull rheol-
aidd, ac a barhaodd yn grefydd sefydledig yn y
wlad hon, hyd oni's cafodd crist'nogrwydd ei
dwyn i mewn.

Mewn canlyniad i'r trefniad hyn o eiddo Pry-
dain, cynhyddodd y derwyddon mewn rhifedi, a
rhoddid parch mawr iddynt oblegid eu gwybod-
aeth, awdurdod, a'u moesau llym.

Yr

* Archaiol. Vol. II. p. 67. * Cawsant eu galw yn dder-
wyddon oddiwrth dderwen; oblegid y parch oedd gan-
ddynt i'r preu hwnnw. ^b Ibid.

Yr oedd y derwyddon wedi eu rhanu yn dair Graddau
gradd, yn gyfattebol i'r gwahanol swyddau ag y der-
oeddent yn wasanaethu; a gelwid hwynt beirdd,
ofyddion, a derwyddon.

Prydyddion; achwyr, a haneswyr oedd y Beirdd.
beirdd. Physygywyr, dewiniaid, a cherddorion
oedd yr ofyddion; a'r derwyddon a wasanaeth- Ofydd-
ent swyddau crefyddol.* Yr oedd pob un o'r ion.
graddau hyn yn myned dan yr enw cyffredinol o
dderwyddon, ac yn cael eu hystyried fel yn per-
thyn i'r offeiriadaeth; ond y derwyddon oedd yr Derwy-
unig radd ag oedd gwedi eu neilltuo i'r swydd don.
honno; ac arnynt hwy yr oedd y gwaith pwys-
fawr o hyfforddi ieuengctyd yn egwyddorion eu
crefydd a'u mhoesoldeb, yn disgyn.^b

I ddiogelu heddwch, a dwyn yn mlaen lwy-
ddiant a hapusrwydd y corph lliosog hwn, yng-
hyd â'r wlad yn gyffredinol, dewisid y gwr
mwyaf enwog yn mhlith y derwyddon i fod yn
ben arnynt oll. Yr oedd yr archoffeiriad hwn, Arch-
neu arch-derwydd y Cymry, yn cael ei ddewis derwydd.
trwy lais y rhan fwyaf lliosog o'r bobl; ac, oble-
gid fod llawer o awdurdod, elw, ac anrhydedd,
yn gyssylltedig â'i swydd ef, yr oedd etholiad
person i'w gweini, rai troion, yn achos o ryfel
cartrefol.^c Yr oedd yr arch-derwydd yn pres-
B
wyllo

* Archaiol. Vol. III. p. 296. Henry's Hist. of Brit. Vol.

I. ^b Owen on Bardism. Archaiol. Vol. III. p. 296.

^c Caesar's Com. I. VI. Chap. 13.

wylio yn fwyaf cyffredin yn sir Fôn,* ac yr oedd efe yn farnwr uchaf yn mhob matterion gwladol a chrefyddol.*

Y derwyddon eu gwybodaeth mewn duwinyddiaeth, philosophyddiaeth, astronomyddiaeth,† physygywriaeth, a chelfyddydau ereill, fel ag yr oedd yn arferol ynghylch amser Julius Cæsar, i wyr ieuaingc gael eu hanfon o Ffraingc i Frydain, i gael eu hyfforddi yn y celfyddydau. Y derwyddon a hyfforddent eu dyscyblion, yn gyffredin, yn y llwyni cyssegredig; ac yr oedd eu trefn o ddygiad i fynu mor eang, fel ag yr oedd rhai o'u dyscyblion ugain mlynedd yn myned trwy'r holl gylch.† Er fod y derwyddon yn hyspys

* Rowland's Mona Antiq. p. 84.

* Yr oedd yr arch-derwydd mewn ffordd o ardderchawg-rwydd yn cael ei alw yn Dryw; ac y mae y lle yr oedd ef yn preswyllo yntho yn sir Fôn yn cael ei alw, Tre'r Dryw. Ac yn nghymydogiaeth Tre'r Dryw, y mae lleoedd a elwir, Tre'r beirdd, Bod-drudau, a Bod-owyr, lle yr oedd y beirdd, y derwyddon, a'r ofyddion, ag oedd yn gweini i'r arch-derwydd yn preswyllo. Rowland's Mona Antiq. p. 84.

† Y mae y mynydd Cader Idris, yn Ngwynedd, yn bytholi coffadwriaeth Idris, un o'i hastronomyddion hwynt. Fe allai fod Cader Idris yn y prif oesoedd yn ddysgwylfa, lle yr oedd astronomyddion yn tremio ar y ser. Fe ddywedir fod ar ben y mynydd, gafniad yn y graig, yn debyg i orwedd-le, ac fe dybia rhai, pe byddai un yn gorphwys yn yr orwedd-le honno dros nôs, y byddai yn y boreu, naill ai yn farw, neu yn wallgofus, neu wedi ei gynnysgaeddu ag anian goruwch-naturfol. Celtic Researches, p. 173.

† Cæsar's Com. L. VI. Chap. 13, 14.

hyspys o lythyrenau, ac yn eu hymarferyd ar rai achosion, etto ni thybient ei bod yn gyfreithlon i ysgrifenu dim o'u mheddyliau crefyddol; yr hyn oedd yn rhwystr mawr i gynnydd eu dyscyblion mewn gwybodaeth, ac yn foddion i gadw y bobl yn gyffredin mewn mwy o dywyllwch.

Mae yn hoff gan ddynol-ryw rodres, yn mhob Gwahanol liwiau y derwyddon. Fel ag y byddai y derwyddon, gan hyny, i ymddangos yn fwy parchus yngolwg y werinos, ac i gael eu gwahaniaethu oddiwrth y bobl yn gyffredin, hwy a wisgent gadwyn o aur^a oddi amgylch eu gyddfau, a gwisg o liw priodol pan fyddent yn gweinidogaethu. Glâs oedd lliw neilltuol y beirdd; yr hwn a dybient, fod yn arwydd o heddwch. Yr ofyddion a ymddangosent mewn gwisg o liw gwyrdd, yr hwn, yn eu tyb hwynt, oedd yn arwyddo dysgeidiaeth; a'r derwyddon a ymddangosent mewn gwisg wen, fel arwydd o'u purdeb.^b Gwedi gwisgo yn y dull gwageddus hyn, y derwyddon a gyflawnent eu swyddau yn y deml, yn y llys, ac yn y bwthyn; canys anaml y byddai un weithred grefyddol yn cael ei chyflawni heb bresennoldeb, a chynnor-thwy derwydd. Fel arwydd neillduol o'i swydd, yr oedd gan bob derwydd, ŵy celfydd, a elwid *y nadredd, fel delw o'r arch;^{*} yn mha un yr oedd

B 2

^a Archaiol. Vol. I. p, 212. ^b Owen on Bardism.

^{*} Fel ag y mae ŵy yn cynnwys yndde egwyddorion bywyd, y derwyddon a dybient ei fod yn arwydd neu ddelw priodol o'r arch, yr hon oedd yn cynnwys, tra parhaodd y diluw, egwyddorion y byd yn ol y diluw.

modrwy o wydr, o liw priodol, ond yn fwy trwchus nâ'r modrwyau aur cyffredin. Yr oedd y modrwyau hyn yn cael eu gwnenthur gan y derwyddon eu hunain, ac yn cael eu galw, gleiniau nadredd;† a gwerthfawrogid hwynt yn fawr, oblegid y rhinweddau anghyffredin a dybid eu bod yn feddu. Y modrwyau gleision, a berthynent i'r beirdd; y gwynion, i'r derwyddon; y gwyrdd, i'r ofyddion; a'r modrwyau cymmysgedig o'r tri lliw, a berthynent i'r dyscyblion.

Natur y
grefydd
dderwy-
ddol.

Corph o goel-grefydd gwedi ei seilio ar lygr-
iad o'r grefydd batriarchaidd, oedd y grefydd
dderwyddol, ac a fu yn cael ei phroffesu dros
gynnifer o oesoedd yn y wlâd hon; ac nid oedd
eu duwiau ddim amgen nâ dynion meirw. Er
nad

† Fel ag y mae, y neidr yn bwrw ei chroen bob blwydd-
yn, yr oedd y paganiaid yn ei hystyried hi yn gysgod priodol
o adnewyddiad: a'r beirdd a alwent y derwyddon yn nad-
redd, oblegid eu bod yn credu yr athrawiaeth o erchywyned-
igaeth, hyny yw, fod enaid ar farwolaeth y corph, yn myned i
greadur arall. Yn ganlynol yr oedd y modrwyau gwydr ag
oedd gan y derwyddon fel nod neillduol o'u swydd, yn cael
eu galw yn gleiniau nadredd, neu gerrig nadredd. Yr oedd-
ynt yn cael eu hystyried yn effeithiol i ddarostwng dadleuon;
a dwyn y meddiannydd o honynt i ffafr y tywysog. Mae
yn hawdd deall pa fodd yr oeddynt yn gwneuthur hyny,
pan ystyriom awdurdod mawr y derwyddon. Y mae glein-
iau nadredd i'w cael mewn amryw leoedd yn Nghymru; ac
fe dybia rhai mae cwlwm o nadredd sydd yn eu chwythu
hwynt.

† Gibson's Camden Col. 815. Owen's Dic. V. glain.

mad oedd y derwyddon yn hollol anwybodus o Fôd, a rhagluniaeth yr unig wir Dduw, etto ni's gwasanaethasant ef megis Duw, ac ni's buant ddiolchgar iddo am eu bod a'u cynnalïaeth: ond fel paganiaid ereill, hwy a addolent liosogrwydd o gau-dduwiau, ac a ddysgent y bobl i'w heddychu hwynt âg aberthau dynol.*

Dros oesoedd gwedi i'r Cymry ddyfod yma, dynion gwedi eu gosod yn lle Duw, oedd eu hunig dduwiau hwynt; ond pan ddechreuodd y Phœnicïaïd fasnach yma am alcan,† cafodd addoliad llw y nefoedd, ag oedd mewn arferiad gan y bobl hyn, ei ddwyn i mewn i Frydain; ac yn raddol ei uno â'r grefydd dderwyddol.* O'r amser hwnw allan, yr oedd gau-dduwiau y Cymry i'w canfod yn y bodau wybrennol; ac yn cael eu haddoli mewn cyssylltiad â'r haul, a'r lloer, a rhai o'r ser. Ac nid annhebygol yw, i'r Rhufeiniaid hefyd, gwedi iddynt ddarostwng yr ynys dan eu llywodraeth, i ddwyn rhai o'u duwiau hwyntau i blith y Cymry.

Oddiwrth ysgrifenadau beirdd Cymru, y rhai a broffesant hollol wybodaeth o'r grefydd dderwyddol,

* Peth rhyfedd yw fod neb ag sydd gwedi darllen gwaith Taliesin, Aneurin, ac ereill o feirdd Cymru; yn nghyd â gwaith Cæsar, yr hwn oedd yn adnabyddus iawn o Divitiacus, un o'r derwyddon; yn abl honni nad oedd derwyddon Brydain ddim yn eilun-addolwyr.

† Tin. * Archaiol. Vol. II. p. 6, 72. Davies's Mythology.

Duwian
y derwy-
ddon.

wyddol, fe ymddengys yn eglur fod y Cymry yn eu cyflwr paganaidd yn addoli lluosogrwydd o gau-dduwiau. Ac y mae yn amlwg i bob dyn dyallus, a diduedd, a ddarlleno waith beirdd Cymru, ac a'u cydmaro hwynt âg ysgrifenadau y paganiaid, mai Noah, gwedi ei osod yn lle Duw, dan amrywiol enwau, yw llawer o dduwiau y derwyddon.

Hu Gad-
arn.

Hu Gadarn * oedd y duw mwyaf a addolid gan y derwyddon. Y mae Hu Gadarn yn cael ei ddarlunio yn y trioedd chwedlaidd, fel un enwog iawn mewn doethineb, cyfiawnder, a heddychlondeb. Fe ddywedir ei fod yn bresennol yn amser y diluw, ac iddo gyflawni y fath orchest-waith y pryd hyny, ag a fu yn foddion effeithiol i ragflaenu ail-ddyfodiad yr adfyd mawr hwnw. § Fe ddywedir hefyd, mae efe oedd y cyntaf a roddodd addysg pa fodd i drin tir, a chyfreithiau i drefnu cymdeithasau gwladol, a chyfarwyddiadau i ddynion i fyw yn gysurus; a chweddi dosparthu'r Cymry yn llwythau, iddo eu harwain hwynt i'w preswylfeydd gorllewinol.† Ge-
llir

* Nid yw y gau dduw hwn, gwedi ei hollol anghosio yn Nghymru etto. Llawer o ddynion anystyriol, pan fyddont mewn cyfyngder, neu ddychryn, a waeddant allan, 'Hu anwyl, pa beth a wna?'

§ Un o'r tri prif orchest-waith ynys Brydain, oedd llusgo Afanc y llynn i dir, gan ychain bannog Hu Gadarn, fel na thorres y llyn mwyach. Archaiol. Vol. II. p. 71.

† Archaiol. Vol. II. p. 57, 58, 67, 71.

llir casglu yn naturiol oddiwrth yr hanes hwn, mae Noah yw y person a ddarlunir dan yr enw Hu, a bod y patriarch yn un o dduwiau penaf y derwyddon.* Er fod y patriarch yn cael ei gydnabod fel dyn, ag oedd yn ddarostyngedig i awdurdod uwch, cafodd ei ail-gydnabod gan y derwyddon dan yr enw Hu Gadarn, a'i ddyrchafu gan anwybodaeth a choel-grefydd i eistedd-le y Goruchaf. Oblegid yr oedd y derwyddon yn ystyried Hu Gadarn, fel y duwmwyaf, a bywyd pob beth yn y byd; yr hwn oedd yn meddu llywodraeth gyffredinol, yn marchogaeth ar behydr yr haul,^b ac yn cael ei addoli ganddynt yn gyssylltedig â'r bod wybrenol, dysglair hwnw. Hu Gadarn oedd y duw penaf, i ba un yr oedd Stonehenge gwedi ei chyssegru; ac yn y deml honno yr addolid ef yn wastadol dan rith tarw. Hu Gadarn oedd duw penaf sir Fôn hefyd, yn yr amser gynt; ac y mae Taliesin yn galw'r sir honno, 'Ynys moliant Hu.'[†]

Yr oedd Arthur, neu Uthyr Pendragon, yn Arthur. dduw mawr ac enwog gan yr hen Gymry, ac yn cael ei addoli dan lawer o enwau. Darlunir Arthur

* Davies's Mythology, p. 105. ^b Owen's Dic. V. Hu. Rhys Brydydd.

† Archæol. Vol. I. p. 70. Yn gymmaint ag mae'r un peth yw môn, a buwch; nid annhebygol yw, i ynys Fôn gael ei galw felly, oblegid fod Hu yn cael ei addoli ynddi dan rith tarw neu fowch.

thur * fel duw wybrenol, wedi ei wregysu & bwa'r arch, a'r cŷd-ser a elwir Lyra, yn delynniddo. Dywedir hefyd ei fod yn dduw rhyfel, yn ddiogelwr mewn tywyllwch, yn llafurwr, yn amddiffynwr temlau, yn fardd, yn gerddor, ac yn swynwr. Gwedi iddo gael ei osod dan y iâu gydâg ychen, dywedir iddo ddyoddef ei gaethiwd yn amyneddgar, gorchfygu cewri'r diluw, a'i fod yn dad i holl ddynol-ryw. Dyma'r darluniad cymmysgedig a roddir gan y beirdd o'r duw Arthur. Y cŷd-ser, a elwir, Ursa major, neu yr Arth fawr, oedd ei gynnyrchiolwr yn yr wybren; ac y mae llawer o'r cromlechau a elwir Coitan Arthur, yn gylchaid, mewn cyfatebiad i'r cylch ag y mae yr Arth fawr yn wneuthur bob pedair awr ar hugain oddi amgylch i'r pegwn gogleddol. Yr oedd y deml dderwyddol a elwir Buarth Arthur, yn agos i Gilymaenllwyd, yn sir Gaerfyrddin, wedi ei chyssegru i'r eilun hwn. Ac y mae ei goffadwriaeth yn cael ei fytholi yn Nghymru, trwy yr amryw gromlechau, a elwir yn gyffredin, Bwrdd Arthur, a Choitan Arthur.^a

Y

* Person gwahanol yw hwn i Arthur y brenin gwrol, ag oedd yn teyrnasu yn y chwechfed cant o oed Crist; er fod llawer o awdwyr yn tybied mae yr un ydynt, a thrwy hyny gwedi cymmysgu eu hanes hwynt. Yn y darluniad a roddir o'r duw Arthur yn y chwedl-ddysg Frytanaidd, mae yn hawdd canfod y patriarch Noah.

^a Archael. Vol. I. p. 73. and Owen's Cam. Biog.

Y Cymry a dybient fod Taronwy yn rheoli yr Taron-
elfenau; ac mai oddiwrtho ef yr oedd taranau, ^{wy.}
a mellt, a thymhestloedd yn deilliaw. Y tyb
cyfeiliornus hwn a wnaï iddynt fod yn ofalus
iawn i ymdrechu gostegu ei ddigofaint, ac ennill
ei ffafor trwy y fath offrymau, ac aberthau, ag
oeddynt hwy yn ddychymmyg fod yn fwyaf
cymmeradwy ganddo ef. Derwen oedd yn cyn-
ddrychioli y duw Taronwy, yn mhlith dynion.*

Yr oedd Beli yn cael ei ystyried fel ffynon Bell;
goleuni a gwres, ac yn cael ei addoli dan enw
tân; ac fe fyddai tân yn gyffredin yn cynneu yn
ei demlau ef. Ac yr oedd y tânau ag oedd y der-
wyddon yn gynneu ar y dydd cyntaf o fis Mai,
ac ar y dydd cyntaf o fis Tachwedd, gwedi eu
cyssegru iddo ef. Beli a addolid hefyd dan yr
enw Plennydd,* Heilyn, Apollo, a'r haul.*

Gwydion ab Don, yr un a Mercury, a Hermes Gwydion
y Groegiaid, a berchid yn fawr gan y Cymry, fel ^{ab Don.}
llyfelwr llythyrenau, a thywysydd teithwyr.
Rhoddent ddwyfol anrhydedd iddo hefyd.*

Fel ag yr oedd y Cymry yn genedl ryfelgar, <sup>Gwaed^a
north.</sup>
nid oeddent yn arbed unrhyw draul i ymlusgo i
O ffafor

* Archaiol. Vol. I. p. 62.

* Gelwir pelydr yr haul, a ymddengys yn crynu ar ddi-
wrnod gwresog, Tê^s ys Plennydd. 'Blin blaen blen Blen-
nydd.' 'Irksome in front is the radiance of the sun.'

* Archaiol. Vol. I. p. 43, 73. * Ibid. p. 7, 30.

ffafor Gwaednerth, eu duw rhyfel hwynt.^a Llwythid allorau yr cilun hwn, yn enwedig ar amser rhyfel, â'r fath aberthau, nad allasent fod yn gymmeradwy ond gan un ag oedd yn ymhyfrydu yn nystryw dynol-ryw.

Budd-
ugre.

Yn gymmaint a bod pob cenedl am gael y fuddugoliaeth ar eu gelynyon; yr oedd y Cymry yn ofalus, na byddai iddynt esgeuluso addoliad Buddugre, neu Budd-Nêr, eu duw buddugoliaeth hwynt.^b

Neifion.

Dywedodd D. ab Gwilym, i Neifion, * duw y môr, i nosio o Droia fawr draw i Fôn. Dywedir hefyd iddo wneuthur llawer o bethau mawrion a rhyfedd heblaw hyn, a bod y Cymry yn gweddio arno megis duw.^c

Gwyn ab
Nudd.

Gwyn ab Nudd, arglwydd y wlâd obry, oedd yr un a Phluto y Groegiaid; ac nid oedd heb anrhydedd yn ynys Brydain, mwy nag yn ngwlâd Groeg.^d Y mae yn cael ei ddarlusio hefyd yn y chwedl-ddysg Frytanaidd, fel brenin y Tylwyth Têg, ag a dybia rhai dynion craff eu golwg, eu bod yn weled ar amserau, yn dawnsio ar synyddoedd Cymru.

Yr

^a Archaiol. Vol. I. p. 10. ^b Ibid. p. 10.

* Yn Nhrioedd ynys Brydain gelwir arch Noah, yn llong Nefydd Naf Neifion. The ship of the celestial Lord Neivion. Archiol. Vol. II. p. 71.

O wen's Dic. V. Neivion. ^d Archaiol. Vol. I. p. 166.

Yr oedd yr afon Dyfrdwy,* yn cael ei hadd-
oli gan y derwyddon; ac yr oedd ganddynt law-
er o demlau wedi ei hadeiladu ar ei glân hi.* Y
mae yr afon hon yn tarddu yn sir Feirionydd, o
ddwy fflynnon a elwir Dwyfawr a Dwyfach; ac
yn ol rhedfa fer, dywedir ei bod yn myned yn
hollol, a di-gymmysg, trwy Llyn Tegid. Yr un
enwau sydd ar y ddwy fflynnon hyn, a'r ddau ber-
son a ddywedir yn nbroedd ynys Brydain, idd-
ynt ddiangc mewn llong yn amser y diluw. Gan
fod y derwyddon gynt yn ystyried Llyn Tegid,
fel arwydd o'r diluw, yr oeddent yn darlunio y
ffrwd ag a ddywedir ei bod yn myned yn ddi-
gymmysg trwy y Llyn, fel ffrwd bywyd; ac yn
ei hystyried hi fel cysgod o'r ddau berson ded-
wydd a ddiangasant yn ddiogel trwy y dwfr di-
luw. Fe ymddengys yn eglur gan hyny, fod y
derwyddon yn addoli afon Dyfrdwy, fel cysgod o'r
rhaf a achubwyd yn yr arch; ac nad oedd eu
duwiau hwyt ond dynion, ac elfenau meirw.

Afon
Dyfr-
dwy.

Ystyrid Ceridwen fel anian yr arch, a duwies
yd; ac yr oedd yn wrthddrych o barch mawr
gan y derwyddon. Megis ag yr oedd Hu yn cael
ei addoli mewn cyssylltiad â'r haul, Ceridwen a
addolid mewn cyssylltiad â'r lloer. Ceridwen yn

Duwies-
au.
Cerid-
wen.

C 2

nhyb

* Gelwir yr afon hon, Dyfrdwy, h. y. dwfr dwysol: a
Dyfrdonwy, h. y. dwfr yn rhoddi grâs: a Pheryddon, h. y.
ffrwd ddwyfol. Owen's Dic.

* Davies's Mythology, p. 152, 153.

nhyb y derwyddon oedd yn ffurfio ieuengctyd i'r swyddau derwyddol, ac yn llywodraethu barddoniaeth. Yr oedd llawer o demlau gwedi eu cyssegru i'r dduwies hon, a rhoddid addoliad iddi hi, yn y Gyfylchi yn sir Gaernarfon, mor ddiweddar a'r ddeuddegfed cant o oed Crist.* Yr oedd Ceridwen yn gwedd-newidio yn aml, yn ymddangos mewn llawer dull, ac yn cael ei darlunio dan lawer o enwau; ac yr oedd y cyfan o'r grefydd dderwyddol yn gyffredin yn myned dan yr enw, Pa'r Ceridwen.

Llywy. Llywy, neu Creirwy, oedd ferch i Geridwen, a brenhines y wlad obry; ac yr oedd yn cael ei haddoli yn nheml y Gyfylchi yn sir Gaernarfon.^b

Andras. Andras, neu Andraste, oedd dduwies anrhaith, ac yn cael ei darlunio rai troion fel fall, a chenddi lawer o lwyni wedi eu cyssegru iddi mewn amrywiol ranau o'r wlad; lle'r oedd y bobl yn rhoddi addoliad iddi, trwy y fath offrwm ac aberth, ag a dybient hwy fod yn rhyngu ei bodd hi.^c Mae cofiadwriaeth y dduwies hon, yn cael ei gadw hyd y dydd heddyw gan annuwiolion Cymru.*

Y

* Archaiol. Vol. I. p. 186, 278. ^b Ibid. p. 275. ^c Sammes Brit. Chap. IX.

* O'r Andras cās! Beth sydd ar yr Andras? Mae yr Andras yn ot ti, &c. ydynt ymadroddion cyffredin yn ngeneuau annuwiolion yr oes.

Y Cymry a ddangosent barch mawr i Budd-Buddud, neu Buddug, duwies buddugoliaeth, ac a'i haddolent hi yn ddefosiynol yn nheml Stonehenge.*

Fel ag yr oedd Brydain yn wlad goedog yn y Diana. dyddiau gynt, a helwriaeth yn ddifyrwch hoff gan y Cymry, fe dybia llawer fod Diana, duwies y goedwig yn cael ei rhestru yn mhlith eu duwiesau penaf hwynt.†

Heblaw y gau-dduwiau, a duwiesau, a grybwyllwyd eisoes, yr oedd gan y Cymry, fel y cenhedloedd paganaidd eraill, lawer o dduwiau is-raddol, i ba rai y rhoddent anrhydedd crefyddol.‡

Yr oedd y derwyddon fel rhai o'r philosophyddion dwyreiniol,* yn credu y Bôd o egwyddor ddrwg, a elwid Gwarthawn, preswylfod pa un oedd yr eigion; a bod y byd, a'r holl greaduriaid sydd yntho, gwedi cael eu bod yn mhreswylfod Gwarthawn, yr hwn sydd ddrwg eithaf cwr eithaf; a lle y mae angenrhaid byth yn teyrnasu.‡

Dywedent

* Archaiol. Vol. I. p. 164. † Sammes Brit. Chap. IX. ‡ Ibid.

* Yr oedd rhai o'r philosophyddion paganaidd yn y dwyrain, yn meddwl i'r byd hwn, ynghyd â'r holl greaduriaid gael eu creu, nid gan y Duw mawr, ond gan Fod drwg, a elwid Demiurge. Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 72. Ac os nad oedd y derwyddon yn meddwl yr un peth; ni's gwn i pa beth i wneuthur o lawer o'u hysgrifeniadau hwynt.

‡ Archaiol. Vol. I. p. 20, 32. Williams's Poems, Vol. II.

Dywedent hefyd fod dyn wedi ei gyfansoddi o saith elfen, sef tân, daiar, dwfr, awyr, niwl, blodau, a gwynt: a bod gantho saith synwyr, sef yr ewyllys, y teimlad, y llafar, y chwythiad, y gweled, y clyw, a'r arogl.*

Meddyl-
iau y der-
wyddon
am gyf-
lyrau
presen-
nol a
rhagllaw
y cread-
uriaid.

Mewn perthynas i gyflyrau presennol a rhagllaw y creaduriaid, y derwyddon a ymddiffynent y tybiau canlynol.

‘Fod i bob creadur byw dri chyflwr o hanfod; y bywyd anifeiliaidd, yr hwn sydd hollol ddrwg; y bywyd dynol, lle mae drwg a da yn gyd-bwys; a bywyd o ddedyddwch yn y nef-oedd, lle mae pawb yn dda a dedwydd i dragwyddoldeb.’

‘Fod pob creadur byw yn cael ei greu yn y cyflwr iselaf o hanfod, yr hwn sydd ddrwg eithaf cwr eithaf; a'i fod yn derchafu yn raddol trwy erchywyniad,* o'r cyflwr hwnw i gyflwr o ddynoliaeth, lle y maent yn dyfod yn oruchwylwyr rhydd; ac o'r cyflwr hwnw i gyflwr o berffeithrwydd eithaf yn y nef.’

‘Fod enaid dyn yn beth corphorol; a bod yn bosibl

* Archaiol. Vol. I. p. 25.

* Yr oedd y derwyddon fel llawer o baganiaid ereill, yn credu yr athrawiaeth gyfeiliornus o erchywynedigaeth, (*transmigration*), sef fod yr enaid, pan fyddo dyn yn marw, yn myned i ryw creadur arall, drwg neu dda, yn gyfatebol i'w haeddiant; ac felly o creadur i creadur nes casto ei berffeithio.

bosibl iddo trwy bechod, golli ei gydwyhodoldeb dros amser, ond na's gall byth farw.'

'Fod yn bosibl i greadur, gwedi dyfod i gyflwr o ddynoliaeth, syrthio drachefu i'r radd iselaf yn y cyflwr anifeilaidd, a thrwy hyny i gael ei ddifuddio o'i gôf a'i gydwyhodoldeb; ond pa mor aml ac isel bynnag y syrthio trwy borth marwolaeth, oblegid pechod, islaw y cyflwr o ddynoliaeth, fe fydd y ffordd i hapusrwydd trwy erchwyniad yn agored iddo dros byth.'

'Fod y duwiau i'w heddychu trwy aberth; ac os bydd i ddyn ymostwng yn wirfoddol i'r gospitaligaeth a dybia efe fod ei drosedd yn haeddu, ei fod trwy hyny yn gwneuthur iawn am y trosedd, a phuro ei enaid oddiwrth ddrwg.'

'Mae hapusrwydd pob creadur byw, yw prif ddyben dwyfol lywodraeth; a bod holl ddrygau y bywyd hwn gwedi eu bwriadu i brysuro y dyben hwnw.'

'Fod marwolaeth yn fendith i'r drwg, fel y da, yn gymmaint a'i bod yn foddion i brysuro taith y creadur tu ag at berffaith ddedwyddwch.'

'Fod dyledswydd ar bob dyn i chwilio am y gwirionedd, a'i gosseiduo yn erbyn y byd: ond nad yw perffaith wybodaeth ddim yn gyrhaeddadwy, nes clo dyn trwy bob dull posibl o fod.'

'Fod

‘Fod dyn, pan ddelo i gyflwr uwchlaw dynoliaeth, yn cael perffaith adgofiad o bob dull o hanfod ag y bu erioed ynddo; ac y ceidw efe y wybodaeth honno o hyny allan dros dragywyddoldeb; fel y gallo ddywedyd, Myfi oedd y cyfryw ymlusgiad, y cyfryw bysgodyn, y cyfryw anifail, y cyfryw ehediad, a'r cyfryw ddyn, &c.’

‘Y bydd dyn gwedi iddo ddyfod i gyflwr o ddedwyddwch yn myned tan yr adnewyddiadau mwyaf hyfryd yn olynol dros byth; ond ni bydd i'r adnewyddiadau hyn, fel y marwolaethau a brofodd efe, yn y cyflyrau o hanfod i's, ddim ei ddifuddio ef o'i gôf o'r hyn a fu; canys yn ôl pob adnewyddiad efe a fydd yn gydwybodol mae yr un creadur yw.’ †

Nef y
derwy-
ddon.

Yn mharthau deheuol y ddaiar, mae yn debygol yr oeddent yn dysgwyl mwynhau y dedwyddwch hwn; canys yno yr oedd eu paradwys hwynt.*

Nid oedd y derwyddon yn hollol anwybodus o'r

* Williams's Poems, Vol. II.

† Y mae dyn a'i holl ymfrost a'i ddoethineb pan gaffo ei adael iddo ei hun, yn crwydro yn fuan o lwybr y gwirionedd, nes iddo golli ei hun yn nyrysfeydd cyfeiliornad. Pwy mor anfeidrol mwy cyson â natur Duw, llesol i hapusrwydd dyn, ac ardderchog yntho ei hun, yw yr hanes a gawn am greadigaeth, yn nghyd â chyflwr presennol a thragywyddol dyn, yn efengyl Crist, nac yn holl ysgrifeniadau y pagan-iaid?

* Archaiol. Vol. I. p. 25.

o'r diluw; ac yr oedd llawer o'u defodau hwynt yn cyfeirio yn union-gyrch at y damwain galarus hwnw. Y traddodiad cyffredin yn eu plith hwynt oedd, i lyn Llion i dori, a'i dyfroedd i orchguddio wyneb yr holl ddaiar, fel ag y boddodd holl ddynol-ryw ond Dwyfan a Dwyfach, y rhai, ynghyd â gwrryw a benyw o bob rhywogaeth, a ddiangasant mewn llong foel, ac o honynt hwy yr ail-boblwyd ynys Brydain. Y Cymry yn bleidiol i'w gwlâd eu hun, ac yn anmherffaith yn eu wybodaeth o'r diluw a dybient i'r damwain ofnadwy hwnw, ddygwydd yn ol eu dyfodiad hwynt i'r ynys hon; ac yr oeddynt yn cyfrif adeilad llong Nefydd Naf Neifion, neu yr arch, yn nghyd â sychiad y diluw trwy i ychen Hu Gadarn i lusgo afanc y llyn i dir, yn mhlith gorchwest-weithiau ynys Brydain.* Y derwyddon a ystyrient y diluw, nid yn unig fel cosp am annuwioldeb yr hen fyd, ond hefyd fel dwysol buredigaeth, ag oedd yn cario ymaith fudreddi yr hen drigolion, ac yn glanhau y ddaiar fel ag y byddai hi yn breswylfod addas i Noah sanctaidd, a'i deulu.

Gan fod y derwyddon yn meddwl ei bod yn angbyfreithlon i gyfyngu y Duwdod o fewn muriau, yr oeddynt yn cyflawni addoliad cyhoeddus yn y llwyni cyssegredig. Ond fel ag y byddai yr addolwyr i gael eu gwasgodi i ryw

D radd

* Archaiol. Vol. II. p. 59, 71.

radd oddiwrth rym y gwynt a'r gwlaw, ac na byddai iddynt gael eu haffonyddu yn y cyflawniad o'u defodau crefyddol, hwy a ddewisent y manau mwyaf unig, ac a blancnt goed derw yn dew oddi amgylch iddynt.* Yn y llwyni hyny yr adeiladent eu temlau, olion pa rai sydd i'w gweled yn amrywiol ranau o'r yays hyd y dydd heddyw.

Er fod y rhan fwyaf o'r temlau derwyddol gwedi eu hadeiladu er cyn geni Crist, mae olion llawer o honynt i'w gweled etto. Nid yw llithriad dwy fil o flynyddoedd, a'r amrywiol gyfnewidiadau a brofodd y wlad yn yspaid yr amser hwnw, gwedi hollol anrheithio y cofiadwriaethau hyn o hynafiaeth. Os nad ydynt mor lliosog a phan oedd y grefydd dderwyddol yn ei grym yn y wlad, y mae digonol nifer o honynt etto yn aros i alluogi y cywraint i amgyffred eu trefniad cyffredinol, ac i'w argyhoeddi ef o wybodaeth a chywreinrwydd yr hên Gymry. Er eu bod yn drwsgl yr olwg, ac yn ddisulw gan y cyffredin, fel lleoedd wedi eu hadeiladu i ddybenion crefyddol, ac yn cael eu hystyried yn dra sanctaidd gan ein hynafiaid gynt, y maent yn deilwng o sulw yr haneswr; ac ni's gall hanes byr o honynt fod yn anghymeradwy gan y meddwl ymosfyngar.

Cafodd temlau y derwyddon eu hadeiladu ar
egwyddorion

* Henry's Hist. of Brit. Vol. I. p. 175.

D 2

gosod

Digitized by Google

gosod yn union syth, ac yn y fath bellder y naill oddiwrth y llall, fel ag yr oeddent yn ffurfio cylch cyffelyb i gylch y deuddeg arwydd, neu y cylchau ereill ag oedd mewn ymarferiad y pryd hyny. Yr oedd mynediad i mewn y temlau hyn yn wastadol gyferbyn a'r dwyrain-ogledd, ac ar gyfer y mynediad i mewn, ac ychydig oddi wrtho, yr oedd tair neu ychwaneg o gerrig mawrion yn cynddrychioli y duwiau ag a addolid yno.[†] Yn nghanol y temlau derwyddol yr oedd y

^a Davies's Mythology, Sec. IV.

[†] Ynghylch cant neu ddau o flynyddoedd yn ôl, yr oedd llawer mwy o demlau y derwyddon i'w gweled yn yr ynys hon, nâg sy'n bresennol. Caf ddarlunio rhai ag oedd i'w gweled rai blynyddoedd yn ôl, os nad ydynt oll i'w gweled yn awr. Yr oedd teml Carnllechart, yn mhlwyf Llangyfelach, yn sir Forganwg, oddi amgylch i gant a thri ugain troedfedd o gylched, a chromlech fawr a elwid Cistfaen yn ei chanol hi. Yr oedd Cistfaen hefyd ynghanol teml Mynydd-drymmeu, yn agos i Gastell-Nedd. Nid ymddengys yn bresennol i bwy dduwiau yr oedd y temlau hyn gwedi eu cyssegru. Buarth Arthur, neu Feini-gwyr, yn agos i Gilymaenllwyd, yn sir Gaerfyrddin, oedd gant a deg troedfedd a thri ugain o gylched, ac yn cynnwys mwy nag ugain o gerrig o dair i chwech troedfedd o hyd. Gyferbyn a mynediad i mewn y deml hon, yr oedd tair carreg fawr fel cysgod o'r duwiau ag a addolid yno. I'r duw Arthur yn swyaf neilltuol y cyssegrwyd y deml hon.

Yn agos i Bentrêf Ieuan, yn mhlwyf Nefern, yn sir Bentrô, yr oedd teml dderwyddol o gant a hanner o droedfeddi o gylched, a chromlech yn ei chanol o ddeunaw troedfedd o hŷd, a naw o lêd. Ac y mae yn debygol fod teml fawr ac ardderchog yn yr amser gynt yn mhlwyf Trefdraeth yn yr un bwr. Nid oedd y deml ag oedd yn amgylchu Llech yr Ast

y cromlechau, neu gerrig mawrion llydain âg un Y crom-
pen iddynt yn gogwyddo tu a'r llawr, y rhai a lechau.
gynhelid gan dair neu ychwaneg o gerrig gwedi

eu

yn mhlwyf Llangoedmor, yn sir Aberteifi, ond bychan o
falt; ond oddiwrth y pum cromlech ag oedd gynt yn agos
iddi hi, fe ellir casglu ei bod yn deml gyfrifol, a bod llawer
o ddodau yn cael eu cyflawni ynthi. Yr oedd gwedi ei
chyssegru i Ceridwen a Llywy.

Y meini hirion yn yr un sir, oedd deml gylchaid, gysseg-
redig i Geridwen. Yn agos i'r Meini hirion yr oedd y Meini
cyfrifol, y rhai oedd yn deml o bedair carreg ar bumtheg; ac
yn mha un yr addolid Hu Gadarn a Cheridwen.

Yr oedd y Meini hirion yn mhlwyf Llan Ddwy Gy-
fylchi, yn sir Gaernarfon, yn deml gylchaid o ddeuddeg
carreg, yn gyfattedbol i'r deuddeg arwydd yn y fursafen;
ac oddi amgylch dau cant a deg ar hugain o droedfeddi o
gylched. Ac ychydig oddi wrthi yr oedd tair carreg union
syth, y rhai, mae yn debygol, oedd yn cynddrychioli Hu
Gadarn, Ceridwen, a Llywy, y rhai, yn benaf, a addolid
yno.

Fel ag yr oedd sir Fôn yn y dyddiau gynt yn ynys mol-
iant Hu, ac yn brif breswylfod yr arch-derwydd, y ma'i yn
llawn o olion temlau a chromlechau derwyddol. Y penaf o
honynt yw y Gromlech yn agos i dre'r Dryw, a'r deml a
elwir Cerrig y Bryngwyn. Yr oedd y deml hon ar wedd wy,
ac yn cynnwys deuddeg o gerrig union syth, un o ba rai
oedd ddeuddeg troedfedd o hyd.

Nid annhebygol yw fod y ddwy Gromlech yn mhlwyf
Cerrig y Drudion yn sir Dimbych, yn nghanol temlau yn yr
amser gynt, er nad yw eu hólion i'w gweled yn bresennol.

Stonehenge yn agos i Salisbury oedd prif deml y derwy-
ddon yn yr ynys hon, er fod rhai yn fwy eu mhaint. Bernir
iddi gael ei hadeiladu bum can mlynedd cyn geni Crist. Nid
yddengys ei bod gwedi ei chyssegru i un duw yn neilltuol,

eu gosod yn union syth, neu ar eu hymyl. Fe dybia rhai mae allorau, ar ba rai yr oedd y derwyddon yn aberthu i'w duwiau oedd y Cromlechau. Y mae ereill yn meddwl mae bedd-feini oeddent. Fe allasai fod rhai o honynt gwedi cael eu codi i'r dybenion hyny; ond amlwg yw oddiwrth amrywiol amgylchiadau, y mae cerrig cyfammod, ar ba rai y cyflawnid llawer o ddefodau derwyddol, oedd y rhan fwyaf o honynt.^a

Y Carneddau.

Beddau yn ddiammeu oedd llawer o'r Carneddau ag oedd oddi amgylch i'r temlau derwyddol, er fod rhai o honynt gwedi eu codi i'r dyben i gynneu tân arnynt ar uchel-ŵyliau.^b

Y derwyddon a gynniweirient i'w temlau y
nôs

ond ei bod yn deml gyffredinol, lle yr oedd yr holl eilunod a gydnabyddid gan y derwyddon yn cael eu gwestadol addoli. Y mae gwedi cael ei gwneuthur i fynu o bedair rhes o gerrig mawr, o chwech i ugain troedfedd o uchder. Y ddwy res bellaf allan ydynt gylchaid, a'r ddwy nesaf i mewn ydynt ar wedd ŵy. Y mae y cylch pellaf allan yn mesur tri chan troedfedd a deg.

Abury, yn agos i Malborough, oedd y deml dderwyddol fwyaf, ysgatfydd, yn yr ynys. Y mae clawdd o dair mil a naw cant o droedfeddi yn amgylchynu yr adail hon. Y tu mewn i ba un, y mae cylch o gan carreg gwedi eu gosod yn union syth, o un droedfedd ar bumtheg o uchder, a gerllaw cymmaint a hyny o led. A thu fewn i'r cylch hwnw y mae dwy deml o'r un ffurf a maintioli â'u gilydd. Gibson's Camden. Col. 740—814. and Collison's Beauties of Brit. Antiq.

Owen's Dic. V. Cromlech. ^b Owen's Dic. V. Carn. and Tolland's Hist. of the Druids, p. 68. . .

nas fel y dydd, i'r dyben i glodfori eu duwiau, i weddio arnynt, ac i ostegu eu digofaint trwy offrw m ac aberth. Yr oeddent ar amserau yn offrymu gwenith, a mêl, a llefrith, a gw lith, a mës, ac amryw o bethau creill i'w heilunod.^b

Eu haberthau cyffredin hwynt oedd defaid ac Aberthau ychen, ac anifeiliaid ereill; ond gan eu bod yn y derwyddon.

credu nad oedd dim ond bywyd dyn, a allasai fod yn iawn digonol dros fywyd dyn, yr oeddent yn aberthu llawer o ddynion i'w duwiau gau.^c

Carcharorion a gymmerid mewn rhyfel, neu ddrwg-weithredwyr a fernid yn euog gan gyfreithiau eu gwlad, oedd yr aberthau mwyaf cymmeradwy; ond pan na's gallasent gael y cyfryw aberthau, ni phetrusent i aberthu y diniweid. Ac fel ag yr oedd y derwyddon yn dysgu eu pobl i gredu, os ymostyngent yn wirfoddol i ddyoddef y gosp haeddiannol i'w pechod, y byddent trwy hyny i wneuthur digonol iawn am y tŷedd, a phuro eu hunain oddiwrth bob drwg; y mae yn ddiammeu fod llawer gydâ dysgwyliad i gyrraedd dedwyddwch yn gynt, yn rhoddi eu hunain yn wirfoddol i gael eu haberthu. Ar rai

achosion hynod, y derwyddon a wnaent ddelw Dynion sawr o wiail plethedig, a chwedi ei llanw hi o yn cael eu haberddynion byw, gosodent dân o deni, nes byddai thumewn pawb ag a fyddai yn thi yn llosgi yn ulw.^d delw o wiail plethedig.

^a Archaiol. Vol. I. p. 37. ^b Ibid. p. 37, 66. ^c Cæsar's Com. L. VI. Chap. 16. Archaiol. Vol. II. p. 9, 13, 65.

^d Cæsar's Com. L. VI. Chap. 16.

Mewn gair, hwy a ymdrechent trwy offrwm ac aberth, a llawer o ddefodau cywilyddus a chreulon, i wneuthur eu hunain yn gymmeradwy i'w duwiau dychymmygol.

Yr
Wyddfa.

Heblaw y temlau yn mha rai yr oedd y derwyddon yn cyfarfod i addoli eu duwiau, yr oedd ganddynt leoedd a elwid Gwyddfaâu, lle yr ymgysfarfyddent yn flynyddol, neu yn chwarterhol, i wrando a phenderfynu achosion gwladol. Yr oedd y cyfarfodydd gwladol hyn yn cael eu cynnal, nid yn ddirgel, fel llawer o'u cyfarfodydd crefyddol yn y llwyni cyssegredig, ond yn gyhoeddus ar leoedd uchel ac amlwg.* Ac y mae y lleoedd uchel ac amlwg a elwir yr Wyddfa arnynt, yn bytholi coffadwriaeth y cyfarfodydd hyn yn ein gwlad.

Egwyddoriad ieuengetyd yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol.

Fel mae y dduwies Ceridwen yn nhyb y derwyddon oedd yn ffurfio ieuengetyd i'r swyddau derwyddol, ac yn llywodraethu barddoniaeth, nid allasai neb yn ol eu trefn hwynt, gael eu hegwyddori yn rheolaidd yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol, a chael eu gwneuthur (yn ol eu hiaith hwynt) yn ddynion newydd a pherffaith, heb dreulio rhyw amser mewn cyflwr o brofiad, a chyflawni rhyw ddefodau, y rhai oeddent bob amser yn boenus, ac weithiau yn pryfio

* Owen's Dic. V. Gwyddfa, compared with Davies's Mythology, p. 72.

pryfo yn farwol. Un o'r defodau a arferid ar yr achos hyn, oedd caethiwo y prawf-ddyn dros naw noswaith, neu naw mis,* yn ngrôth neu llys Ceridwen; sef rhyw gell ddirgel ag oedd yn dwyn enw y dduwies honno, ac yn gyssegredig iddi hi. Gwedi cyflawni y ddefod boenus hon, yr oedd y gwr ieuangc yn ddiweddaſ oll, yn cael ei osod mewn corwgl cauedig, a'i droi yn benrhydd i'r môr, rhwng Dyfi ac Aberystwith, ac os dygwyddai iddo dirio yn ddiangol ar y cerrig a elwir Sarn Batrig, yr hon oedd tirfa enwog y derwyddon yn môr-gilfach Aberteifi, yr oedd efe yn cael ei dderbyn fel un o hiliogaeth deilwng y patriarch dedwydd, a ddiogelwyd yn yr arch; ac yn cael ei egwyddori yn union-gyrch yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol. Y mae Taliesin, yr hwn oedd yn dderwydd proflesedig, yn darlunio ei hun fel un ag oedd gwedi myned trwy y defodau hyn; ac yn gallynol gwedi ei eni deir-gwaith. Unwaith o'i fam; unwaith o Geridwen; ac yn ddiweddaſ oll, o'r corwgl cysgodol. Mewn canlyniad i'r cyfnewidiadau hyn, yr oedd ef yn dywedyd fod holl wybodaeth y byd yn drysoredig ynddo; a'i fod yn gwybod yr hyn oll a fu o'r dechreuad; a'r hyn oll a ddygwyddai hyd ddiwedd amser.*

E

Yr

* Naw mis yn ol hanes Taliesin, ond naw nôs yn ol y Tri-oedd. Archaiol. Vol. 1. p. 17. Vol. II. p. 12.

* Archaiol. Vol. I. p. 17, 18, 76, 165.

Yr oedd y dduwies Ceridwen fel y rhan fwyaf o eilunod y cenhedloedd, yn cael ei darlunio dan lawer o enwau. Ar un amser, hi a ymddengys fel drycholaeth yr arch; pryd arall, y ma'i yn cael ei darlunio fel cawres; a chweddi hyny, ni a'i gwelwn hi gwedi newid ar ddull milast. Yn yr hanes a roddir am egwyddoriad Taliesin yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol, y mae bwrdd crwn Arthur yn cael ei gyssylltu â dirgeledigaethau Ceridwen; yr hyn sydd yn brawf tebygol ei fod mewn ymarferiad ar y cyfryw achosion. Ac yn mhlith yr amrywiol gromlechau ag y sydd yn Nghymru, gelwir rhai o honynt yn Faen Arch, ac ereill yn Wâl y Filast, a Llech yr Ast; gelwir ereill yn Fwrdd Arthur, a Choitan Arthur; ac fe fu cromlech yn sir Aberteifi, a elwid Llech y Gawres. Yn awr gan fod dull llawer o'r cromlechau hyn yn dangos nad allasent fod, nac allorau na beddfeini; a bod en-

Enwau y wau llawer o honynt yn cyfatted i'r enwau a
Crom- roddir i Geridwen, fe ymddengys yn eglur, mae
lechau yn cyfatted i yr hyn a elwir yn y chwedl-ddysg Frytanaidd,
cyfatted i yr hyn a elwir yn y chwedl-ddysg Frytanaidd,
enw Ce- yn grôth, neu lŷs Ceridwen, oedd llawer o hon-
ridwen. ynt: lle yr oedd y prawf-ddyn yn cael ei gaeth-

Prif- iwo dros naw noswaith, neu naw mis, i'r dyben
ddefnydd ogaethi dderwyddol. Dyma brif-ddefnydd y
y crom- cromlechau; ac y mae yn eglur fod y ddefod o
lechau. gaethiwo y gwr ieuangc yn y maen arch, a'r co-

rwgl

Fyngl cysssegredig, yn cyfeirio at gaethiwed Noah
yn yr arch.

Yr oedd y gromlech a'r corwgl yn mha rai y
 caethiwid y gwr ieuange, yn gysgod o'r arch;
 yr oedd y môr, i ba un yr oedd efe yn cael ei
 safon, yn cysgodi y diluw; a'r garreg, ar ba un
 yr oedd yn tirio, yn gysgod o fynydd Ararat, ar
 ba un y gorphwysodd yr arch.

Fel ag yr oedd Duw gwedi gweled bod yn
 dda, i ddiogelu Noah yn yr arch, oblegid ei fod
 yn ŵr cyfiaw a pherffaith yn ei oes;* y derwy-
 ddon a dybient fod y prawf-ddynion ieuaingc
 hyny, a ddyoddesent eu caethiwed yn y maen
 arch, neu llys Ceridwen, yn amyneddgar, ac a
 dirient yn ddihangol ar y garreg dirio, fel Noah,
 yn gyfeillion i'r Goruchaf, ac yn deilwng i gael
 eu hegwyddori yn holl ddirgeledigaethau y
 grefydd dderwyddol. Ond fod y cyfryw rai nad
 allasent, i ddyoddef eu hir gaethiwed yn llys
 Ceridwen, a'r rhai hyny ag oeddent mor an-
 ffodiog a boddi cyn iddynt dirio ar y cerrig tir-
 io, fel trigolion yr hen fyd, yn annheilwng i
 fyw.*

Yr oedd y derwyddon yn ddigon hyspys o
 E 2 raniad

* Gen. vii. 1.

* Pwy wrth ystyried y defodau poenus ag oedd mewn
 ymarferiad gan y paganiaid, na ddiolchai i Dduw am oruch-
 wybiaeth dirion ac ysgafu yr efengyl? Da y dywedodd
 Crist, Fy iau i sydd esmwyth, a'm baich i sydd ysgafu.

Uchel
wyliau y
derwy-
ddon.

raniad cyffredinol amser i ddiwrnodau, wythnosau, misoedd, a blynyddoedd.^a Ond y mae yn ausier pa un a oedd un diwrnod neilltuel o bob wythnos gwedi ei neilltuo ganddynt at ymarferiadau crefyddol. Yr oedd ganddynt er hynny be-dair uchel ŵyl flynyddol, y rhai a gadwent gyda llawer o ddisrifwch paganaidd, o anrhydedd i'w duwiau.

Gwyl mis-
Mawrth.

Ar y degfed dydd o fis Mawrth, yr hwn oedd y dydd cyntaf o'u blwyddyn hwynt, yr oeddent yn ymgysfurfod i dorri y pren-awyr, neu uchelwydd y dderwen.^b Gwedi iddynt gael gwybod yn mha le, ac ar ba dderwen yr ydoedd, un o'r derwyddon a esgynai y goeden ar ba un y byddai yr uchelwydd, ac â chylllell aur gyssegredig, a'i torai ef i lawr, ac a'i derbynai yn barchus i'w wisg wen. Y derwyddon a gyfrifent uchelwydd y dderwen fel y rhodd fwyaf o eiddo y nefoedd, ac a'i parchent i'r graddau mwyaf o herwydd y rhinweddau a dybient fod yntho.^c * Gwedi gorphen y ddefod hon, yr oeddent yn aberthu i'w duwiau, ac yn gwledda dros weddill y dydd.

Gwyl mis-
Mai.

Yr uchel ŵyl flynyddol nesaf oedd yn dechreu

^a Archaiol. Vol. I. passim. ^b Toland's Hist. of the Druids, p. 74. ^c Rowland's Mona Antiq. p. 69.

* Dywedai y derwyddon ei fod yn swyn yn erbyn pob aflwydd.

reŷ ar y dydd cyntaf o fis Mai, ac yn parhau ar
 amserau dros lawer o ddiwrnodau. Ar yr wyl
 hon yr oedd dau dân yn cael eu cynneu yn mhob
 pentref trwy'r wlad, o anrhydedd i'r duw Beli,
 neu yr haul; yr hwn, y pryd hyny, sydd yn dech-
 reu gwresogi y ddaiar â'i belydrau llon. Cyn-
 heid un tân ar y carneddau, a'r llall yn agos
 atto; a gwneid i'r holl ddynion, ac anifeil-
 iaid ag oedd gwedi eu neilltuo i gael eu ha-
 nerthu, i fyned rhwng y ddau dân hyn, tra yr
 oedd yr holl luaws oddiamgylch iddynt, yn clod-
 fori eu duwiau.*

Ar yr wyl hon hefyd yr oedd y derwyddon yn
 adgoffa y diluw, a gwaredigaeth y patriarch
 duwiol o'r dyfroedd mawrion. Yr oedd y dde-
 fod goffadwriaethol hon yn cael ei chyflawni ar
 lan llynedd ag oedd gwedi eu cyssegru i'r dy-
 ben hyny: ac yn nghanol pa rai y tybient fod
 duw y diluw yn preswyllo.* Meddylent hefyd
 fod

* Toland's Hist. of the Druids, p. 70.

* Yn mhlith amrywiol ereill, yr oedd y llynodd caalynol
 yn rhai cyssegredig gan y derwyddon, sef, Llyn Safaddan,
 yn sir Frecheiniog; Pwllcynffig, yn sir Forganwg; Llyn Llan-
 llwch, yn sir Gaerfyrddin; y Llyn Gwyn, yn sir Faesyfed;
 Llyn Tegid, Llyn Creini, a Llyn Urddin, yn sir Feirion-
 ydd; a Llyn Gwydd Ior, yn sir Drefaldwyn.^b Oblegid fod y
 derwyddon yn ystyried y llynodd hyn, yn nghyd âg amryw
 ereill yn Nghymru, fel cysgod o'r diluw, a chwedi eu cys-
 segru hwynt, i'r dyben i'w adgoffa yn flynyddol, tanwyd y

* Gibson's Camden. Col. 706. ^b Camb. Reg. p. 302, 303, 378.

fod y duw hwn ar amserau nodedig yn ymadael dros ychydig â'i breswylfod ar y llyn, i'r dyben i ymweled â'i demlau mewn amrywiol fanau o'r wlad:

chwedi, fod trefydd yn yr amser gynt, lle y mae y llynodd yn awr: ond oblegid drygioni y trigolion i'r ddaear i'w llyngcu, a dwfr ddyfod i'w lle. Adroddir y chwedlau hyn yn nghymmydogaethau amrywiol lynnodd hyd y dydd heddiw. Ystyr y gair Bala yw, mynediad allan; ac y mae wrthi Dre'r Bala yn Ngwynedd, yn agos i'r fan lle y mae yr afori Dyfrdwy yn rhedeg allan o lyn Tegid, gryg a elwid Tomen y Bala. Tegid hefyd oedd un o'r enwau a roddid gan y derwyddon i Noth. Y mae yn amlwg, gan hyny, fod y derwyddon yn ystyried Llyn Tegid yn gysgod o'r diluw, a thomen y Bala yn gysgod o'r fan lle daeth Noah a'i deulu allan o'r arch, os nad oeddent yn meddwl mae yr un oedd Llyn Tegid, a Llyn Llion (torriad pa un yn eu tyb hwynt fu yn achos o'r diluw) ac mae ar domen y Bala y disgynodd Dwyfan a Dwyfach o'u llong foel gwedi i ddyfroedd y diluw sychu. Nid oedd yr hen Gymry yn amrywio ond ychydig oddiwrth baganiaid ereill yn eu traddodiad o'r diluw. Dywedai y Groegiaid mae ar fynydd Parnasus y gorphwysodd arch Deucalion, ac yr oedd ar y mynydd hwnw, deml wedi ei chyssegru i Apollo. Ac ar fynydd Arenès yn Ffraingc yr oedd teml i'r un duw. Felly yr oedd mynydd Aren yn nghymmydogaeth y Bala gwedi ei gyssegru yn yr amser gynt, i Tydain Tad Awen, neu Apollo. Dywedir yn Nhri-oedd ynys Brydain, i Seithinyn feddw, mab Seithyn Saidi brenin Dyfed, yn nghylch y chwechfed cant o oed Crist, yn ei feddwod, i ollwng y môr dros Gantre'r Gwaelod, yn mha le yr oedd un dinas-dref ar bymtheg yn oronog, ar holl drefydd Cymru y pryd hyny, ond Caerlleon ar Wysg; ac i'r trigolion ddiangc a thirio yn Ardudwy, a gwlad Arfon, a mynyddoedd yr Eryri; a lleoedd ereill nad oeddent gyfannedd cyn hyny. Ond amlwg yw, mae hen

* Davies's Mythology, p. 193, 194.

wlâd: ac un o ddybenion y ddefod hon oedd i'w annog a'i roesawi ef i dir. Os na byddai un peth yn tyfu yn nghanol y llyn, gwnaent garfâd, ac a'i gosodent i nofio ar y llyn, fel arwydd o'r arch, neu deml a phreswylfod duw y diluw. Gwedi dyfod at y llyn, y derwyddon yn dyrfa fawr a threfnus, mewn gwisgoedd o liw priodol, a choronau-pleth o flodau ar eu penau, a ſent oddi amgylch iddo, gan ganu a dawn-sio, a thrywanu eu morddwydydd nes byddai y gwaed yn ffrydio allan. Pan orphenent y ddefod o amgylchynu y llyn, gosodent dri o ychain † i
lusgo

chwedi yw hwn, a darddodd o'r un ffynon a'r chwedlau a ddywedir am y llynodd, a dybir fod yn gorchuddio y man-
an lle y bu trefydd gynt. Oblegid ni bu erioed yn Nghym-
ru, Gantref yn cynnwys un dref ar bymtheg cyffelyb i
Gaerlleon ar Wysg. Heblaw hyny, y mae Ptolemy, hanes-
wr dysgedig a chyfrifol, ag oedd yn byw oddi amgylch i'r
ffwyddyn cant o oed Crist, yn darlunio glan môr, môr-gilfach
Aberteifi, yn debyg iawn i'r hyn yw yn bresennol; yr hyn
nid allasai fod, pe buasai holl fôr-gilfach Aberteifi, o ynys
Eulli i ynys Dewi, yn wastadedd, llawn o drefydd. Y
Groegiaid a ddywedent i Deucalion yn amser y diluw dirio
ar fynydd Parnasus; felly y Cymry a ddywedent i drigolion
Cantre'r Gwaelod pan orchguddiwyd y wlâd â dwfr, dirio
ar fynydd Eryri. Ond diamheuol yw, mae nid hanes mo ho-
no, ond chwedl-ddysg. Saidi oedd un o'renwau a roddid gan y
derwyddon i Noah. Davies's Mythology, p. 197, 243.

† Un o'r tri gorchest-waith ynys Brydain oedd llusgo
Afanc y llyn i dir gan ychain bannog Hu Gadarn, fel na
thorres y llyn mwyach. Yn gymmaint ag mae Noah sydd
i'w ddeall wrth Hu Gadarn, nid annhebygol yw mae tri mab

lusgo y car-fâd o'r dwfr i dir sych, fel arwydd o orphwysiad yr arch ar fynydd Ararat; ac hefyd o ddyfodiad duw y diluw i dir, yn ddarpariadol i'w fynediad cylchol i ymweled â'i demlau.* Ar yr ŵyl hon hefyd y danfonid y prawf-ddyn, yn benrydd mewn corwgl cauedig i'r môr.†

Gwyl
canol haf.

Yr oedd dydd canol haf, gwedi ei neilltuo gan y derwyddon i erfyn bendith ar waith y llafurwr, a ffrwythau y maesydd, cyn y byddent yn cael eu tori i lawr, a'u cywain i'r ysguboriau.† Cynneuid tanau, ac offrymid aberthau ar yr ŵyl hon fel arferol.

Ar

Noah, y rhai a'i cynnorthwyasant ef i ddyfod o'r arch, a feddylir wrth y tri ychain bannog; ac mae yr arch sydd i'w ddeall wrth yr afanc a dynwyd o'r llyn. Y mae traddodiad ofer yn ein gwlad, i lygaid un o'r ychain hyn, trwy ormod gorchest, wrth dynu yr afanc o'r llyn, dasgu o'i ben, ac addo farw yn y fan. Ac i'r llall, gwedi colli ei gydmar, wrthod ebran, a chrwydro yn ddi-gysur hyd oni's bu efe farw yn Llan Ddewi Brefi, yn sir Aberteifi, a dangosid ei gym ef hyd yn ddiweddar yn yr eglwys hono. *Davies's Myth.* p.130.

* Yr oedd gan y derwyddon ddau fath o ynysoedd cyssegroddig. Un yn arwydd o'r arch, a'r llall yn arwydd o'r mynydd ar ba un y gorphwysodd yr arch. Yr ynysoedd bach ag sydd yn nghanol rhai llynodd, oedd yn arwyddo yr arch; a'r gor-ynysoedd oedd yn arwyddo y mynydd ar ba un y gorphwysodd yr arch. Yr oedd y gor-ynys fach, ar ba un y mae tref Tinbych, yn sir Benfro, gwedi ei hadciladu, yn deml gyssegredig i ddaw y diluw yn yr amser gynt. *Archaiol.* Vol. I. p. 67.

† *Archaiol.* Vol. I. p. 18, 21. 67, 72, 73. † *Toland's Hist. of the Druids,* p. 73.

Ar y dydd diweddf o fis Hydref, yr oedd pob
 teulu trwy yr holl wlad, yn rhwym dan boen ys-
 gymmuded i ddifodd eu tânau yn llwyr, ac ar
 y dydd cyntaf o fis Tachwedd i fyned i'r deml i
 gwel cyfran o'r tân cyssegredig oddi yno, i ail
 gynnu eu tânau yn eu tai. Ni feiddiai neb ro-
 ddi peth o'i dan ei han i'w gymmydog, ond yr
 oedd yn rhaid i bawb i'w gwel o law y derwydd
 yn y deml. Tybient fod y tân cyssegredig hwn
 yn foddion i wneuthur y duwiau yn fwy bodd-
 lon iddynt, ac yn ganlynol y cedwid eu tai rhag
 hoesi y twyddyn ganlynol. Rhoddid ychydig o
 arian i'r derwyddon am y tân cyssegredig hwn;
 a byddai rhaid i bawb i dalu yr hyn oll oedd yn
 ddyledus arnynt i'r derwyddon, cyn ei gaffael.
 Ar yr wyl hon yr oedd y derwyddon hefyd yn
 talu diolch am ffrwythau y ddaiar.*

Fel ag ymae dyscyblaeth briodol yn hanfodol Dyscyblaeth y
 i iawn drach, a gwir gysur pob cymdeithas, yr aeth y
 oedd gan y derwyddon reolau manol i'w cym- derwy-
 deithasau crefyddol, a gofaiant fod y bobl yn ddon.
 eu cadw hwynt oll. Ac fel ag yr oeddent yn
 ffrwyth mewn matterion gwladol ac eglwysig,
 nid oedd arnynt byth eisiau gallu i osod eu cyf-
 reithria mewn grym. Pwy bynnag, gan hyny,
 na chyd-gymffurfiai â'u holl reolau hwynt, a ga'i
 ei ysgymuno o'u cymdeithas: ac mor arswyd-
 us oedd eu hysgymmuded hwynt, fel ag yr
 F oedd

* Toland's Hist. of the Druids, p. 71, 72.

oedd rhai yn ei ofni yn waeth nag anghen. Yr ol y drefn dderwyddol, yr oedd y person ysgymunedig yn cael ei ystyried mor ffaidd a halogedig, fel na wnai neb gymdeithasu âg ef rhag iddo eu halogi. A chaid ef allan, nid yn unig o'r holl abertlâu a defodau crefyddol, ond difuddid ef hefyd o ddiogelwch y gyfraith wladol, a gwnaid ef yn agored i ddrygau a niweidiau o bob rhyw.^a

Rhagor-
freintiau
y derwy-
ddon.

Gan fod yr offeiriadaeth yn mhlith yr Hebreaid yn swydd sanctaidd a phwysfawr iawn, gwelodd Duw fod yn dda i ryddhau y Lefiaid oddiwrth yr angenrheidrwydd o fyned i ryfela â gelynion eu gwlad.^b ac nid oedd arnynt ychwaith, na tholl, na theyrn-ged, na thrêth.^c Yr oedd trefn gyffelyb i hon hefyd yn mhlith yr hen Gymry, a phaganiaid ereill, yn mron, yn mhob oes a gwlad. Llywodraethwyr gwladol, wrth ystyried defnyddioldeb a phwys yr offeiriadaeth yn eu plith, a dybiasant ei bod yn ddyledswydd arnynt, i esgusodi yr offeiriaid oddiwrth amryw ddyledswyddau gwladol, a ddysgwylid oddiwrth ereill o'r deiliaid. Yn ganlynol, ni a gawn, fod personau y derwyddon yn cael eu hystyried yn ddihalog, a'u bod yn rhydd oddiwrth ddyledswyddau milwraidd, a phob rhyw drêth.^d

Er fod yn anbawdd penderfynu yn bresennol,
pa

^a Cæsar's Com. L. VI. Chap. 13. ^b Num. i. 49. ^c Ezra vii. 24. ^d Cæsar's Com. L. VI. Chap. 14.

pa faint oedd ardreth flynyddol y derwyddon, Ardreth y derwyddon.
 etto pan ystyriom fod y Cymry, fel cenhedloedd y derwyddon.
 paganaidd ereill, yn cyssegru anifeiliaid, ac ys-
 peiliau ereill a gymmerid mewn rhyfel, i'r duw
 hww, trwy gymmorth pa un y tybient iddynt
 gael y fuddugoliaeth; ac y mae y derwyddon
 oedd yn hyfforddi ieuengctyd ac ereill yn y cel
 fyddyau, ac yn penderfynu pob matterion
 gwladol ac eglwysig, ac nad oedd un ddefod
 grefyddol yn cael ei chyflawni heb eu cynnorth-
 wy hwynt; ni a allwn gasglu yn ddiogel mae y
 derwyddon oedd y corph mwyaf cyfoethog a
 pharchus yn y wladwriaeth.

Y mae cyfeiliornad mewn barn yn arwain yn Moesau'r
 naturiol i gyfeiliornad mewn bywyd. A chan Cymry
 fod y derwyddon mor gyfeiliornus yn eu barn grefydd
 yn nghylch egwyddorion sylfaenol crefydd, ni dderwyddol.
 allasid dysgwyl fod eu mhoesau hwynt, na'u
 pobl yn dda iawn. Yn ganlynol, yr ydym yn
 cael, nid yn unig eu bod hwy yn aberthu dynion,
 ac yn annog ereill i aberthu eu hunain, ond fod
 llawer o bethau anweddaidd a phechadurus yn
 rhai o'u defodau crefyddol, a bod y bobl, yn
 gyffredin, yn byw mewn aflendid ac anlladrwydd.
 Nid peth anghyffredin oedd gweled y pryd hyny,
 yn Nghymru, ddeg neu ddeuddeg o wyr yn byw
 gyda'u gilydd â'u gwragedd yn gyffredin rhyng-
 F 2 ddynt

ddynt oll; a chyfrifid yr hwn a orweddasai gyn-
taf gydâ y fam yn dad i'w holl blant hi.*

Yr oedd gan y gwyr hefyd awdurdod bywyd a marwolaeth ar eu gwragedd a'u plant. A phan y byddai gwr enwog farw, a phentwr ei gladd-
edigaeth yn barod;* y gweision hyny ag oedd yn dda ganddo am danynt yn ei fywyd, a losgid gydâg ef, mewn canlyniad i'r dyb gyfeiliernus ag oedd yn eu plith, y byddent i weini iddo ef yn y byd nesaf.^b

Bu'r hen Gymry yn y cyflwr galarus hwn dros oesoedd gwedi iddynt ddyfod i Frydain. Rhod-
ient yn oferedd a gwagedd eu meddwl, heb ob-
aith ganddynt ac heb Dduw yn y byd. Yr oedd-
ent hwy fel y cenhedloedd paganaidd ereill y
pryd hyny, yn sefyll yn y diffyg mwyaf o ddat-
guddiad o'r nef, i ddangos iddynt natur a phri-
odoliaethau Creawdwr y bydoedd, yn nghyd â
natur yr addoliad, a'r gwasanaeth, ag aydd yn
gymmeradwy ganddo ef: ac hefyd i'w dwyn i'r
adnabyddiaeth gywir o gyflwr dynol-ryw fel
troseddwy'r o gyfraith Duw, a'r ffordd o gym-
meradwyaeth trwy Gyfryngwr; yn nghyd â na-
tur

* Caesar's Com. L. V. Chap. 14.

* Llosgi cyrph ac nid eu claddu yr oeddid y pryd hyny: ond cesglid eu lludw, a chleddid hwynt, yn gyffredin, mewn ysten o dan y garnedd.

^b Caesar's Com. L. VI. Chap. 19. Gan mae yr un gre-
fydd oedd yn Mrydain ag yn Ffrainc, y pryd hyny, yr un
arferion oedd ganddynt hefyd.

tur a sicrwydd y byd sydd ar ol hwn, a phob peth arall angenrheidiol i greadur rhesymol ei wybod.

Duw, yr hwn sydd gyfoethog o drugaredd, ac yn gymmorth hawdd ei gael mewn cyfyngder, pan oedd dynol-ryw yn y cyflwr anwybodus hwn, a gosiodd ei gyfammod âg Abraham, Isaac, a Jacob; a phan ddaeth cyflawnder yr amser, a ddanfonodd ei Fab i'r byd, i fod yn oleuni i oleuo y cenhedloedd, ac yn ogoniant i'w bobl Israel.

Y CANT

Y CANT CYNTAF.

Genedig-
aeth
Crist.
CANT
I.

Herod yn
lladd
bechgyn
Bethle-
hem.

IESU GRIST a anwyd yn Methlehem Judea, yn nheyrnasiad Augustus Cæsar, ymerawdwr Rhufain, ychydig o flynyddoedd cyn marwolaeth Herod fawr.^a Cafodd genedigaeth Crist ei gyhoeddi gan yr angylion,^b a seren a dywysodd ddoethion y dwyrain i'r fan lle y gorwedda i'w baban Iesu.^c A Herod yn gwybod fod dysgwyliaid cyffredinol yn mhlith yr Iuddewon, am ymddangosiad tywysog galluog i'w gwaredu hwynt o dan iau y Rhufeiniaid, ac adferu eu cenedl i'w hên adderchawgrwydd, a lanwyd o fraw pan glybu efe am enedigaeth Crist. Ac i'r dyben i gadarnhau ei orsedd ei hun, a siomi dysgwyliad yr Iuddewon, a laddodd holl fechgyn Bethle-
hem o ddwy flwydd oed a than hyny.^d Ond Duw yn gwybod yr ennynai llid Herod yn erbyn ei fab Iesu, ac yn rhag-weled y dygwyddiad galarus hwn, a rybuddiodd Joseph i ffoi a'i deulu i'r Aipht.^e Gwedi i Joseph ymdeithio yn yr Aipht hyd farwolaeth Herod, efe a ddychwelodd, ac a breswylodd yn Nazareth.^f Treuliodd Crist ei febyd

^a Luc ii. 1—8. Mat. ii. 1. ^b Luc ii. 9, 10, 11. ^c Mat. ii. 2.

^d Mat. ii. 16. ^e Mat. ii. 13. ^f Mat. ii. 23.

febyd a'i ieuengctyd yn Nazareth,^a ac nid yw yn annhebygol iddo ef ddilyn galwad Joseph, hyd yr amser gosodedig iddo ddechreu ar ei weinidogaeth gyhoeddus.^b Yn ol y prophwydoliaethau, cafodd Ioan Fedyddiwr ei anfon i barotol meddyliau y bobl i wneuthur derbyniad o Grist a'i efengyl: ac fel ag yr oedd efe yn ŵr o dduw-
ioldeb a diwydrwydd mawr, bu yn llwyddiannus i ddwyn llawer o'i gyd-wladwyr i ymadael â'u pechodau, ac i ufuddhau i'w fedydd ef.^c Pan oedd Crist yn nghylch deng mlwydd ar hugain oed, cafodd ei fedyddio gan Ioan yn yr Iorddonen; a chweddi iddo dderbyn yr Ysbryd Glân yn ddifedur, a chael ei gyfaddef yn gyhoeddus gan y Tad, fel ei anwyl Fab, efe a ddechreuodd ar y gorchwyl pwysfawr, o herwydd pa un y daeth efe i'r byd:^d a thros dair blynedd, a rhai misoedd, efe a fu yn ddiwyd iawn, yn gweithio y gwyrthiau mwyaf rhyfeddol, a chyhoeddi athrawiaethau pur yr efengyl, trwy Judea, Galilee, a Samaria.^e Fel ag y byddai i holl dalaeth Judea, glywed am ddyfodiad y Messiah, cafodd deg dyscybl a thriugain eu dewis a'u danfon gan Grist, i wneuthur gwyrthiau, a phregethu yr efengyl yn y lleoedd hyny ag oedd efe ei hun yn bwriadu myned iddynt.^f Ac fel ag yr oedd yr efengyl i gael ei chyhoeddi trwy yr holl fyd,

Crist

CANT
I.Anfoniad
Ioan Fe-
dyddiwr.

O.C.

30.

Crist yn
cael ei fe-
dyddio,
ac yn
dechreu
ei weinid-
ogaeth
gyhoedd-
us.

Y 70

dyscybl.

^a Luc ii. 51. ^b Luc ii. 51. ^c Mat. iii. 1—6. ^d Luc iii. 21, 22, 23, ^e Mat. iv. 23. and passim. ^f Luc x. 1.

CANT

I.

Y 12

apostol.

Crist a ddewisodd ddenddeg o apostolion,^a y rhai a gadwodd efe y rhan amlaf, yn agos atto ei hon, fel ag y byddai iddynt gael eu cyflawn hyfforddi yn athrawiaethau rhagorol y grefydd gristianegol; ac y byddent yn dystion cymmwys i'r holl genedloedd, o burdeb ei fywyd, a'i athrawiaeth, yn nghyd â sierwydd ei farwolaeth, adgyfodiad, a'i esgyniad i'r nef.

Marwol-
aeth
Crist.

Pan ddarfu i Crist, trwy ei wyrthiau, hollol gadarnhau gwirionedd ei ddwyfol anfoniad; a thrwy ei fywyd pur, gadw y gyfraith a'i gwneuthur hi yn anrhydeddus; efe a roddodd ei hun yn cwyllysgar i ddwyllaw ei elynion.^b Gwedi ei fiadychu gan Judas, ei gam-gyhuddo gan yr Iuddewon, a'i euog-farnu yn anghyfiawn gan Pilat; efe a groeshoeliwyd ar fynydd Calvaria,^c ac a fu farw yn aberth dros bechod.^d Ar y diwrnod hynod hwnw, pan oedd Mab Duw ynghrog wrth bren, yr haul a dywyllodd, y ddaiar a grynodd, a'r beddau a agorwyd; cyflawnwyd y prophwydoliaethau, diddymwyd y seremoniau, gwnaethpwyd cyflawn iawn dros bechod, cafwyd hollol suddugoliaeth ar uffern, ac agorwyd ffordd i nesoedd y gogoniant trwy waed Crist. Gwedi i Fab Duw farw ar y pren, ei gorph a gymmerwyd i lawr, ac a osodwyd mewn bedd newydd;^e a rhag ofn i'w ddyscyblion ei gymmer-
yd

^a Mat. x. 1, &c. ^b Ioan xviii. 5. ^c Ioan xviii. a xix. ^d passim.

^e 1 Cor. xv. 3. ^f Mat. xxvii. 45, 51, 52. ^g Ioan xix. 38—42.

yd ef ymaith liw nôs, a dywedyd ei fod gwedi **GANT**
 adgyfodi. gorchymmynodd Pilat i selio y bedd, **1.**
 a'i wylled hyd y trydydd dydd.* Ond ar fore y
 trydydd dydd, Crist a rwygodd rwymau aneu,
 ac yn mhresennoldeb y gwylwyr, a gyfododd o'r **Adgyf-**
 bedd yn fuddugoliaethus, ac a ymddangosodd **odiad**
 i'r tystion etholedig;† a thrwy hynny efe a rodd- **Crist.**
 odd y dystiolaeth fwyaf diamheuol ei fod yn Fab
 Duw, a lachawdwr pechaduriaid.

Arosodd Crist gyda'i ddyscyblion ddeugain
 niwrnod † gwedi ei adgyfodiad: a chwedi rho-
 ddi iddynt bob addysg angenrheidiol ynghylch
 natur a threfn ei deyrnas, tra yr oedd efe yn eu
 bendithio hwynt ar synydd yr Olewydd, efe a **Esgyniad**
 gymmerwyd i fynu i'r nef.† **Crist.**

Gwedi ei ddyrchafu ar ddeheu-law y Tad, a Tywallt-
 derbyn yr addewid o'r Ysbryd Glân, ar ddydd y **iad o'r**
 Pentecost, efe a'i tywalltodd ar yr apostolion,† **Ysbryd**
 fel ag y byddai iddynt gael eu cyflawn gym- **Glân ar**
 mwysu i'r gwaith pwysfawr i ba un y galwyd **yr apos-**
 hwynt. **tolion.**

Tra yr oedd Crist gyda'i ddyscyblion, efe a Bedydd
 sefydlodd y ddwy ordinhad o fedydd a swper yr **a swper**
 Arglwydd.† Y cyntaf fel dygiad i mewn i'r eg- **yr Ar-**
 lwyys gristanogol, a sêl o'i sanetaidd gyfammod; **glwydd.**
 a'r ail yn goffadwriaeth barhaus o'i farwolaeth

G drosom,

* Mat. xxvii. 65, 66. † Mat. xxviii. ‡ Act. i. 3. § Luc
 xiv. 51. ¶ Act. ii. 33. † Mat. xxvi. 26—30, a xxviii. 19.

CANT drosom, ac yn gwlwm undeb rhwng ei holl ae-
I. lodau.

Gosodiad
gweinid-
ogion.

Fe welodd Crist fod yn dda hefyd, er adeilad-
aeth i'w eglwys, i osod dwy radd o weinidog-
ion; anghyffredin, a chyffredin.* Apostolion,
Prophwydi, ac Efangylwyr, oedd y gweinidog-
ion anghyffredin; a Bugeiliaid, ac Athrawon,
yw y gweinidogion cyffredin. Yr oedd yr
Apostolion gwedi eu galw yn ddi-gyfrwng gan
Grist ei hun, yn dystion o'i adgyfodiad ef, ac
wedi eu cynnysgaeddu â doniau anghyffredin yr
Ysbryd Glân. Y Prophwydi a eglurent y gyf-
raith, ac a rag-synegent bethau i ddyfod. Yr
Efangylwyr a gyd-ymdeithient â'r Apostolion,
ac a adeiladent yr eglwysi ag oedd gwedi eu
plannu ganddynt.

Gwedi i eglwysi crist'nogol gael eu plannu yn
amryw barthau y byd, a christianogaeth gael ei
sefydlu yn ddigonol, peidiodd y gweinidogion
anghyffredin hyn. Y gweinidogion cyffredin ag
sydd i barhau yn eglwys Crist hyd ddiwedd am-
ser, ydynt y Bugeiliaid ac Athrawon; neu fel
ag y gelwir hwynt rai troion, Esgobion a Henur-
iaid: oblegid y mae gweinidogion Crist yn cael
eu galw yn y Testament newydd, yn Esgobion,*
Henuriaid,

* Eph. iv. 11.

* Ystyr y gair *ἐπίσκοπος*, Esgob, yw golygwr: a chan
fod pob gweinidog urddedig yn olygwr ar braidd Crist, gel-
wir hwynt, gyda'r priodoldeb mwyaf, yn Esgobion.

Henuriaid, Bugeiliaid, neu Athrawon, yn ol y CANT
gwahanol ranau o'r weinidogaeth, i ba rai y I.
maent hwy, yn fwyaf neillduol, yn cael eu galw. ‡

Gwedi i'r apostolion dderbyn dawn yr Ysbryd
Glân, hwy a gyflawnasant eu gweinidogaeth
dros raiblynnyddoedd yn Jerusalem, ac a wnaeth-
pwyd yn offerynol i ddwyn llawer i wybodaeth
o'r gwirionedd.*

Pas welodd yr Iuddewon anghrediniol, y
llwyddiant ag oedd yn cyd-fyned â llafur yr ap- Yr Iudd-
ostolion, hwy a ofnasant y llenwid y wlad â'u ewon yn
hathrawiaeth, ac a godasant erledigaeth yn eu erlid yr
herbyn.† Ond y mesurau a fabwysiadwyd gan yr apostol-
Iuddewon i ddiwreiddio cristianogaeth o Judea, ion.
a gawsant eu goruch-lywodraethu gan Dduw,
a'u gwneuthur yn gynnorthwyol i daeniad yr
efengyl dros yr holl fyd.

Pan gafodd yr Apostolion eu herlid yn Ju-
dea, hwy a ffoisant i wledydd ereill; ac mewn Yr apos-
ufudd-dod i'r gorchymyn a roddwyd iddynt tolion yn
gan Ben mawr yr eglwys, hwy a aethant allan myned i
i'r holl fyd, ac a bregethasant yr efengyl i bob bregethur
creadur. Ac er eu bod yn cael eu gwrthwynebu i'r holl
gan Iuddewon a Chenhedloedd, yr oedd ar- fyd.
dderchawgrwydd eu hathrawiaeth, y gwyrthiau
ag oeddent yn ei wneuthur, sancteiddrwydd eu

G 2

bywydau,

‡ Gwel Dr. Owen on Church Government. Chap. 4.

* Act. ii. 41. a iv. 4. † Act. vi. 12. * Marc xvi. 15.

CANT bywydau, a'r effaith ddwyfol ag oedd yn cyd-
fyned â'u cynghorion, yn gwasgaru tywyllwch
anwybodaeth, eilun-addoliaeth, a choel-grefydd
mor nerthol, fel ag yr oedd eglwysi cristianogol
gwedi eu plannu cyn pen ychydig o flynyddoedd
yn y parthau pellaf o'r byd adnabyddus.*

Tra yr ydoedd yr Apostolion fel hyn yn cy-
hoeddi yr efengyl i wledydd tramor, yr oedd
Arglwydd y lluoedd yn paratoi y ffordd i'r ef-
engyl ddysfod i Brydain Fawr.

Claudius
Cæsar yn
dysfod i
Frydain.

Gwydyr, brenin Brydain, yn anfoddlon i'w
wlâd fod yn hwy dan lywodraeth dyeithriaid, a
wrthododd dalu i'r Rhufeiniaid y deyrnged ar-
ferol.^b Pan ddeallodd yr ymmerawdwr Claudius
Cæsar, fod y Cymry yn bwriadu taslu ymaith iau
y Rhufeiniaid, efe a ddaeth â byddin luosog i
Frydain, a chweddi darostwng rhan o'r ynys dan
ei lywodraeth, efe a ddychwelodd i Rufain,^c gan
adael gofal y rhyfel i Plautius, blaenor llu.

Caradog
yn cael ei
ddewis
yn flaen-
or llu.

Ar ddyfodiad Claudius Cæsar i'r ynys, cafodd
Caradog enwog ei ddewis i fod yn flaenor
ar fyddinoedd y Cymry. Yr oedd y tywysog
hwn mor enwog a pharchus, oblegid ei wybod-
aeth a'i rinweddau milwraidd, fel ag y darfu i'w

gyd-

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 54, 55.

^b Archaiol. Vol. II. p. 187, 188. Y Cymry a dal
deyrnged flynyddol i'r Rhufeiniaid er pan oresgynodd Julius
Cæsar yr ynys hyd amser Gwydyr.

^c Suetonius. p. 234.

gyd-wladwyr, pan y dewiswyd ef yn flaenor llu, **CANT**
 gynull atto o bob man, a'i ddilyn ef i faes y **I.**
 gwaed ar eu traul eu hunain.* Caradog a amddiff-
 ynodd rydd-did ei wlad yn lew, ac a anrheith-
 iodd ei elynion yn fawr dros naw mlynedd.† Ond
 nid oedd glewder yn unig, ddim yn ddigonol i
 ymdrech y byddinoedd trefnus y Rhufeiniaid.

Gwedi hir ymladd, Caradog a orchfygwyd Ostorius
 gan Ostorius, blaenor llu y Rhufeiniaid, a thrwy ^{yn gorch-}
 fradwriaeth Aregwedd Foeddig,* brenhines y ^{fygu Ca-}
 Brigantwys, a draddodwyd i ddwyllaw ei elynion.
 Da iawn oedd gan y Rhufeiniaid gael y fath ry-
 felwr dewr, ac enwog, dan eu hawdurdod; ac
 a'u hanfonasant ef, ynghyd â Bran ab Llyr Lled- ^{Bran a'i}
 iaith, ei dad, a'r holl deulu yn garcharorion i ^{deulu yn}
 Rufain.† ^{cael eu}
^{hanfon}
^{yn gar-}
^{charor-}
^{ion i}
^{Rhufain.}

* Archaiol. Vol. II. p. 64, 69. † Humfrey Lhuyd's Brevi-
 ary, p. 20.

* Y Rhufeiniaid a'u galwent hi, Cartismandua, a Boadicea.
 Merch Afarwy, ydoedd.

† Archaiol. Vol. II. p. 61, 62, 63.

† Araith Caradog ger bron yr ymmerawdwr Claudius Cæsar,
 yn Rhufain.

* Pe buasai cymhedroldeb fy meddwl mewn llwyddiant
 yn gyfatebol i'm bonedd a'm golud, gallaswn ddyfod fel
 cysaill yn hytrach na charcharor i'r ddinas hon; gallasech
 chwithau, heb un dianrhydedd, wneuthur cyngair â mi, yr
 hwn wyf yn hiliogaeth frenhinol, a'r pryd hyn oeddwn yn
 ben ar lawer o genhedlaethau. Fel ag y mae fy nghyflwr
 presennol i yn waradwyddus; felly y mae yr eiddo chwi-
 thau yn anrhydeddus ac ardderchog. Yr oedd gennyf

CANT

I.

O. C.

52.

Er mor anffodiog oedd y dygwyddiad hwn, i'r Cymry, ar yr amser, trwy gyfryngiad Rhaglun-iaeth, bu yn genhedliol o'r daioni mwyaf i'w gwlâd hwynt yn y canlyniad. Oblegid Duw, yr hwn sydd yn teyrnasu yn mrenhiniaethau dynion, ac yn peri i gyuddaredd dyn i'w soliannu, a wnaeth gaethiwed Bran ab Llyr Llediaith, a'i deulu, yn foddion i ddwyn yr efengyl i Frydain.

Yr oedd Rhufain y pryd hyny yn eisteddfe dysgeidiaeth a'r celfyddydau, yn brif ddinas yr ymmerodraeth. a meistres y byd; a phobl yn cynniwair iddi o bob gwlâd. A phan gafodd Bran ab Llyr Llediaith ei ddwyn yn gaeth i Rufain, yr oedd yr efengyl yn cael ei phregethu yno, a llawer o'r trigolion, heb sylwi ar wrthwynebiadau, nac ofni peryglon, oeddŷnt gwedi ymwrthod â'u heulunod mudion, a gwn-
euthur proffes gyhoeddus o'r ffydd grist'nogol.^a

Cafodd

feirch, gwyr, arfau, a chyfoeth; pa ham gan hyny y dylai fod yn rhyfedd, fy mod yn anewyllysgar i ymadael â hwynt? Ond gan fod yn rhaid i'ch awdurdod a'ch ymmerodraeth chwi fod yn gyffredinol, y mae'n rhaid i ni, fel pawb ereill, i ymostwng. Pe buaswn yn rhoi i fynu yn union-gyrch, ni buasai na'm damwain â, na'ch gogoniant chwithau mor cwog. Fy meddrod a lyngasai ei choffadwriaeth gyda'm corph; ond os dyoddefwch i mi yn awr i fyw, 'fe fydd i'ch mwynder i fyw yno'f byth, fel siampl i'r oesoedd a ddel.' Mewn canlyniad i'r araith hon, cafodd Caradog a'i deulu eu rhyddhau o garchar. Tacit. Annal. L. XII. Chap. 37.

^a Rhuf. i. 7.

Cafodd Bran, gan hyny, yn yspaid y saith **CANT**
 mlynedd ag y bu efe yn garcharor yn Rhufain, **I.**
 y fraint o glywed hyfryd, sain yr efengyl; a
 mwynhaodd amrywiol gyfleusderau i ymddiddan
 â gweinidogion Crist, ag oedd yn dyfod yno.
 Gwelodd Duw fod yn dda i sancteiddio y man- **Dych-**
 teision hyn er troedigaeth Bran; ac er ei fod yn **weliad**
 garcharor mewn gwlâd ddyeithr, cafodd ei **Bran i'r**
 ddwyn i rydd-did yabrydol, a'i wneuthur yn **ffydd**
 gyd-ddinasydd â'r saint, a'i fabwysiadu i deulu **grist'no-**
 Duw. **gol.**

Bran oedd y cyntaf o'r Cymry a gafodd ei
 ddychwelyd i'r ffydd gristianogol;* ac oblegid
 ei dduwioldeb diragrith, ei ymarweddiad hardd,
 a'i ymdrechïadau canmoladwy, i helaethu y
 gwirionedd, cafodd ei alw o hyny allan. Bran
 fendigaid. Gwedi i Fran fendigaid i deimlo aw-
 darded yr efengyl ar ei feddwl ei hun, a phrofi
 ei chysuron melus a sylweddol, daeth yn llawp
 aél dros ymhelaethiad y gwirionedd. A chan
 fod ei gyd-wladwyr, y Cymry, yn aros mewn ty-
 wyllwch paganaidd ac eilun-oddolgar, teimlodd
 ddymuniad cryf i anfon yr efengyl attynt; a
 phenderfynodd i ymdrechu i'w dwyn i wybod-
 aeth o Grist, cyn gynted ag y caffai ei ryddhau.
 Bran fendigaid, wedi bod saith mlynedd yn gar-
 charor yn Rhufain, a ryddhawyd: ac yn ob-
 rwydd,

* Achan saint ynys Brydain.

CANT

I.

rwydd, wedi iddo gael ei rydd-did, efe a ymrwymodd Ildid, Cyndaf, ac Arwystli Hên, tri o wyr enwog mewn duwioledeb, a sêl, dros lediad y gwirionedd, i ddyfod gydâg ef i Frydain, i hyfforddi y Cymry yn egwyddorion y grefydd gristianogol. Israeliad oedd Ildid, a Chyndaf, ond Rhufeiniad oedd Arwystli Hên.^a

Dyfodiad
yr efengyl
i Frydain.

O. C.

60.

Gwedi gwneuthur y trefndiadau angenrheidiol i'w taith, a chymmeryd eu cennad oddiwrth y brodyr yn Rhufain, a'u gorchymmyn ganddynt i ras Duw; Bran fendigaidd, a'i gyfeillion a ymadawsant, a thrwy ddaioni rhagluniaeth, a diriasant yn ddiogel yn ynys Brydain.^b * Er nad ellir

^a Achan saint ynys Brydain. ^b Archaiol. Vol. II. p. 61.

* Eusebius, Theodoret a Gildas, a ddywedent i'r Efengyl gael ei hanfon i Frydain yn nyddiau yr apostollon. Ond y mae llawer o wahanol feddyliau gan ddysgedigion, ynghylch yr offerynau, trwy ba rai y cafodd yr efengyl ei dwyn yma. Tybia rha'i'r apostol Iago mab Zebedeus, ddyfod i Frydain yn y flwyddyn 41 o oed Crist. Ond gan i Iago gael ei osod i farwolaeth gan Herod yn y flwyddyn 44 o oed Crist, a chyn i'r apostolion i wasgaru o Jerusalem, mae yn anhawdd credu iddo fod yma yn pregethu yr efengyl. Act. xii. 1, 2.

Ereill a dybiant mae yr apostol Simon Zelotes, oedd y cyntaf a bregethodd Grist i'r Cymry yn y flwyddyn 47 o oed Crist, ac iddo gael ei ferthyru gan y derwyddon. Ond y mae ereill yn barnu, gyda mwy o debygolrwydd, mae yn y dwyrain yr oedd Simon yn gweinidogaethu, ac na fu efe erioed yn Mrydain. Y mae Metaphrastes yn meddwl i'r apostol Pedr dreulio llawer o flynyddoedd yn yr ynys hon; ac iddo ddychwelyd llawer o'r Cymry i'r ffydd, a phlannu

ellir yn awr benderfynu yn ddiambheuol, yn mha **CANT**
 ran o'r ynys y tiriodd Bran a'i gyfeillion; etto **I.**
 mae llawer o ystyriaethau yn eu gwneuthur yn

H dehygol,

llawer o eglwysi yn eu plith: a chwedi urddo esgobion, he-
 nariaid, a diaconiaid, iddo ddychwelyd i Rufain. Gan na
 ddylid gosod gormod o bwys ar dystiolaeth Metaphrastes, a
 bod yr ysgrythur yn dywedyd (Gal. ii. 7.) mae gweinidog
 yr ewaerddiad oedd Pedr, y mae yn fwy tebygol iddo ef gy-
 fyngu ei weinidogaeth i'r gwledydd hyny, lle yr oedd yr Iu-
 ddewon yn fwyaf lliosog; ac na bu efe erioed yn Mrydain,
 lle nid oedd ond ychydig, os oedd rhai Iuddewon y pryd
 hyny. Yn wir, fe debygid, mae prif-ddyben rhai awdwyr,
 wrth haeru fod Pedr yn Mrydain, oedd profi fod gan eg-
 lwys Brydain, ogyf uwch hawl i'r apostol hwnw, ag eglwys
 Rhufain.

Oblegid i'r apostol Paul ddywedyd, (Rhuf. xv. 24.) ei fod
 yn bwriadu myned i'r Hispaen, llawer a dybiant iddo ddy-
 fod i bregethu yma y pryd hyny, ac iddo ef fod yn offeryn-
 ol i blannu llawer o eglwysi yma. Os bu un o'r apostolion
 yn pregethu yn Mrydain, Paul yw'r mwyaf tebygol i fod yma.
 Ond er fod Paul yn bwriadu myned i'r Hispaen, nid ydym yn
 sicr iddo fyned yno. Dywedir hefyd i rai gwyr apostolaidd
 gael eu hanfon gan yr apostolion i bregethu Crist i'r Cymry;
 ond nid oes sail ddigonol i gredu'r hanes a roddir o'r matterion
 yma. Yr hanes ag a gafodd fwyaf o dderbyniad yn yr oes-
 oedd pabaidd, oedd, i Joseph o Arimathea, a denddeg o
 ddyscyblon gydâg ef, ddyfod yma yn y flwyddyn 63 o oed
 Crist, ac i frenin y wlad roddi iddynt Iniswitrin, yn bres-
 wylfod. Gwedi iddynt breswyllo yno dros ychydig, dywed-
 ir i'r angel Gabriel orchymmyn iddynt adeiladu eglwys, a'i
 chysegru i Fair y forwyn. Ond y mae yr hanes a roddir am
 ddyfodiad Joseph o Arimathea a'i gyfeillion i'r ynys hon, y
 gwyrthiau a wnaethant, y llwyddiant a gawsant, a'r erled-
 iogaethau a ddyoddefasant, mor llawn o chwedlau pabaidd,
 fel ag y mae yn amlwg i bob dyn dyallus, mae dyfais myn-
 achod Glastonbury yw y cyfan. Yr oedd y dull ag y cafodd

CANT debygol, mae ar ddeheubarth Cymry y tywynodd
I. goleuni yr efengyl gyntaf yn yr ynys hon. ‡

Wedi i Fran fendigaidd gael yr aurhydedd neith-
 duol, o ddwyn yr efengyl i wlad ei enedigaeth,
 cafodd y cysur annhraethadwy, o weled ei lasur
 yn llwyddo, rai blynyddoedd, cyn iddo gael ei alw
 i dderbyn ei wobwr.

Llwydd-
 iant cre-
 fydd yn
 nyddiau
 Bran.

Fel ag yr oedd Bran fendigaidd yn ŵr rhagorol
 a chymmeradwy yn y wladwriaeth, cafodd ei
 siampl dduwiol, effaith fawr ar ei deulu ei hun,
 ynghyd â phawb oddi amgylch iddo. A gellir
 meddwl

yr efengyl ei dwyn i Frydain, yn bwngc llawn o ansicrwydd
 hyd y flwyddyn 1801, pan gafodd Trioedd ynys Brydain, ac
 ysgrifeniadau ereill o eiddo yr hen Gymry, eu cyhoeddi yn
 y Myvynian Archæology of Wales. Y mae y Cymry dan
 lawer o rwymau i William Owen Pugh, Esq. Owen Jones,
 Esq. a Mr. Edward Williams, Bardd, wrth fraint a ddfod
 Beirdd ynys Prydain, ac ereill, am y poen a gymmerasant,
 a'r draul yr aethant iddi, i gasglu a chyhoeddi ysgrifenedau
 yr hen Gymry, ac hefyd i Sharon Turner, Esq. F. S. A. am
 ei amddiffyniad eglur a chadarn o'r ysgrifenedau hyny. Y
 mae yr amser a'r dull ag y cafodd yr efengyl ei dwyn i Fry-
 dain, ynghyd âg amrywiol o bethau pwysfawr ereill, yn
 awr wedi dyfod i oleuni amlwg.

‡ Yn mhllith pethau ereill agsydd yn ei gwneuthur yn
 debygol, mai yn neheu-barth Cymry y prcgethwyd yr ef-
 engyl gyntaf yn yr ynys hon; ystyriwn mae Tywysog Si-
 luria, neu y rhan honno o'r wlad agsydd rhwng Hafren ag
 Wy, oedd Caradog ab Bran. Tacit. Annal. L. XII. Chap.
 33. ac mae brenin yr un rhyw ran o Gymry, oedd Lleirwg,
 gor-ŵyr Ceradog, yr hwn a adeiladodd yr eglwys gyntaf yn
 Llandaf, yn sir Forganwg.

weddw i lawer o'i gyd-wladwyr, trwy glywed ei gynghorion iachusol, a sylwi ar ei ymarweddiad bardd yn yr Arglwydd, gael eu tneddu i ddychwelyd oddiwrth eu heilunod mudion at y Duw byw. Yr oedd rhai o'i wýron ef yn bobl dduwiol iawn yn eu hamser, ac fë a'u rhestrir hwynt yn mhlith y saint mwyaf enwog yn ynys Brydain yn yr oes honno.*

CANT
I.

Gan na ddychwelodd holl deulu Bran gydâg efo Rufain, pan y rhyddhawyd hwynt, a chan mae Cymraes oedd Claudia^a a grybwyllir am deni Claudia yn Gym-racs. gan yr apostol Paul,^c y mae'n dra thebygol mai wýres Bran fendigaid ydoedd hi; ac iddi briodi Padens, ac mae ei mab hi ydoedd Linus.

Pan oedd Plantius yn flaenor llu y Rhufeiniaid yn yr ynys hon, efe a briododd Pomponia Græcina, o Frydain: yr hon, wedi hyny, a ddychwelwyd i'r ffydd grist'nogol, ac a fu mewn perygl mawr o'i bywyd, o herwydd ei chrefydd. Oblegid, pan ddeallodd y Rhufeiniaid ei bod yn proffesu y grefydd grist'nogol, hwy a'u cyhuddasant hi fel un enog o goel-grefydd ddyeithr, ac estronol; a chafodd ei gwr ei osod yn farnwr arni hi. Plantius, yn ol trefn y Rhufeiniaid, mewn achos o'r fath, a alwodd ei holl deulu a'i pherthynasau hi ynghyd, ac yn eu presennoldeb hwynt, a'i profodd hi am ei bywyd, a'i henw da, a Crist.

H 2

* Achan saint ynys Brydain. ^b Martial's Epigrams.

^c 2 Tim. iv. 21.

CANT

I.

ac a'i cyhoeddodd hi yn ddieuog o ddim anfoes-oldeb. Bu Pomponia byw lawer o flynyddoedd gwedi hyny, ac a barhaodd i arwain bywyd pwyllig a sanctaidd hyd ddiwedd ei hoes.^a

Amlwg yw, nad yw Duw ddim yn dderbyn-iwr wyneb; ond yn mhob cenedl, y neb sydd yn ei ofni ef, ac yn gweithredu cyfiawnder sydd gymmeradwy ganddo ef.^b Er mor farbaraidd y cyfrifid cenedl y Cymry y pryd hyny, dwy Gymraes, oedd ddwy o'r-gwragedd mwyaf enwog a gofleidiodd gristanogaeth yn nyddiau yr apostolion.^c

Llwydd-
iant Ilid.

Ilid, Cyndaf, ac Arwystli Hên, yn ebrwydd gwedi iddynt ddyfod i Frydain, a ddechreuasant bregethu Crist croeshoeliedig i genedl y Cymry, a'u hannog i gredu yuddo, a rhoddi ufuddod i'w holl orchymynion sanctaidd ef. Ilid a wnaethpwyd yn offeryn llwyddiannus i ddychwelyd llawer o'r Cymry, o dywyllwch i oleuni, ac o feddiant satan at Dduw.^d Ac yr oedd ei goffadwriaeth yn barchus yn ngwlâd Gwent flynyddoedd lawer gwedi iddo orphen ei yrfa. Er nad oes un hanes neilltuol o lwyddiant Cyndaf ac Arwystli Hên, gan eu bod yn wyr duwiol, a diwyd yn y weinidogaeth, gellir penderfynu yn ddiogel, na adawodd Duw mo honynt i dreulio

^a Tacit. Annal. L. XIII. Chap. 32. ^b Act. x. 34. 35.

^c Carte, Vol. I. p. 134. ^d Achau saint ynys Brydain.

i dreulio eu hamser a'u nerth heb fod o ryw les **CANT**
i'r Cymry. **L**

Gan ei bod yn rheol yn mhlith y derwyddon **Derwy-**
i brofi pob peth, a chosfeidio y gwir yn erbyn y **ddon yn**
byd; pan ddaeth y grefydd gristanogol i'r **cael eu**
wlâd, rhai o honynt, wrth ystyried ei thystiol- **dychwel-**
aethau eglur ac anwrthwynebol, a deimlasant eu **yd.**
pwys, ac a wuaethant broffes gyhoeddus o'r ef-
engyl. A phan sefydlwyd eglwysi crist'nogol
yn y wlâd, cafodd y derwyddon dychweledig, eu
dewis i weinidogaethu ynddynt: a pharhausant
i gyflawni holl ddyledswyddau y weinidogaeth
grist'nogol dros fwy nâ chan mlynedd gwedi i'r
efengyl ddyfod yma.*

Gan mae Israeliaid oedd Ilid, a Chyndaf, yr
oeddynt yn hyddysg yn ysgrythyrâu yr hen Des-
tament; a chan iddynt ddyfod yma yn genhadau
dros Grist, i gyhoeddi yr efengyl i'r Cymry, mae
yn sicr iddynt ddyfod â'r hen Destament gydâ
hwynt; a chymmaint o'r Testament newydd, he-
fyd, ag oedd y pryd hyny gwedi ei dderbyn gan
eglwys Crist, ag oedd yn Rhufain. Ac fel ag yr
oedd yr apostolion yn neilltuol ofalus, na chai
un gynnulleidfa gristanogol fod yn amddifad
o'r ysgrythyrâu;^b a chynniwair rheolaidd rhwng **Y Cymry**
Rhufain a Brydain, y dyddiau hyny, nid allasai **yn cael yr**
y Cymry **ysgryth-**
urau.

*Owen on Bardism. Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 93.

y Cymry fod yn hir, heb gael holl ysgrythurau yr hen Destament a'r newydd yn gyflawn.*

Ni

* Yr amser a'r lleoedd y cafodd amrywio! lyfrau y Testament newydd eu hysgrifenu, yn ol barn Dr. LARDNER.

EPENGYLAU.	LLEOEDD.	O. C.
S. Mathew.....	Judea, neu'n agos yno. Ynghylch	64
S. Marc.....	Rhufain.....	64
S. Luc.....	Tir Groeg.....	63, neu 64
S. Ioan.....	Ephesus.....	68
A&au yr Apostolion	Tir Groeg.....	63, neu 64

EPISTOLAU.	LLEOEDD.	O. C.
Rhufeiniaid.....	Corinth. Ynghylch Chwêfror,	58
1. Corinthiaid.....	Ephesus.....	dechreu 56
2. Corinthiaid.....	Macedonia. ynghylch Hydref,	57
Galatiaid.....	{ Corinth, neu } ynghylch diwedd	52
	{ Ephesus } neu ddechreu.....	53
Ephesiaid.....	Rhufain.....	ynghylch Ebrill, 61
Philippiaid.....	Rhufain.....	cyn diwedd 62
Colossiaid.....	Rhufain.....	cyn diwedd 62
1. Thessalonïaid }	Corinth.....	52
2. Thessalonïaid }		
1. Timotheus.....	Macedonia.....	56
2. Timotheus.....	Rhufain.....	ynghylch Mai, 61
Titus.....	Macedonia, neu'n agos yno. cyn diwedd	56
Philemon.....	Rhufain.....	cyn diwedd 62
Hebreaid.....	Rhufain, neu yr Ital ..	Gwanwyn 63
S. Iago.....	Judea.....	61, neu ddechreu 62
Dau Epistol Pedr.....	Rhufain.....	64
1. S. Ioan.....	Ephesus.....	ynghylch 80
2 a 3 Ioan.....	Ephesus.....	rhwng 80 a 90
S. Judas.....	anadnabyddus.....	64 neu 65
Datguddiad Ioan.....	Patmos, neu Ephesus.....	95 neu 96

Ni adeiladwyd un lle addoliad yn y wlad hon
 yn yr oes gyntaf o gristianogaeth.* Crist'nogion
 Brydain, fel crist'nogion Jerusalem, a gyfarfydd-
 ent i addoli Duw y pryd hyny, mewn tai cyffred-
 in; a chan nad oedd cynulleidfaoedd crist'nog-
 ol yr oes honno yn lluosog iawn, gallasai lle by-
 chan en cynnwys hwynt.

CANT
I.

Y cristianogion a gyfarfyddent yn rheolaidd
 ar y dydd cyntaf o'r wythnos, i addoli Duw. Yn
 y cyfarfodydd hyn, byddai mawl a gweddi yn
 cael eu cyflwyno i Dduw, yr ysgrythurau yn
 cael eu darllen, a'u hesponio, a gwirioneddau
 yr efengyl yn cael eu cadarnhau, a'u hegluro,
 gydâ'r amlygrwydd a'r symlwydd mwyaf.
 Pawbag a broffesent grediniaeth yn Nghrist, fel
 yr unig Iachawdwr, ac ymroiadau i ymadael â'u
 holl bechodau, a byw yn ol rheolau sanctaidd
 yr efengyl, a gaent eu bedyddio, a'u derbyn i
 gymmundebydd yr eglwys.^b

Gan mae y derwyddon dychweledig oedd yn
 gweinidogaethu y pryd hyny, a bod yn anhawdd
 iddynt yn union-gyrch, ddiosg eu hunain o'u
 holl ragfarnau dros yr hen grefydd; cymmysg-
 asant rai o gyfeiliornadau y grefydd dderwydd-
 ol âg athrawiaethau pur yr efengyl:† a bu y
 cym-

Y der-
wyddon
yn wein-
idogion
crist'nog-
ol.

* Archaiol: Vol. II. p. 63. ^b Mosh. Eccles. Hist. Vol. I.
 p. 94. ^c Ed. Williams's Poems, Vol. II. p. 194.

† Bu rhai o'r Iuddewon, a llawer o'r philosophyddion
 paganaidd, yn euog o'r un peth, ar eu dychweliad at grist-
 'nogrwydd.

CANT cymmysgedd hwn yn achos o ofid mawr i eg-
I. lwysi Brydain, a gwledydd ereill yn yr oesoedd
 canlynol.

Claudius
 yn erlid
 y der-
 wyddon
 pagan-
 aidd.

Yr ymerawdwr Claudius, yn gwybod ei bod yn anhosibl iddo sefydlu ei awdurdod yn Mrydain, a diogelu ufudd-dod y Cymry, tra byddai y derwyddon mewn awdurdod yn eu plith, a ddechreuodd eu herlid hwynt yn y taleithiau hyny ag oedd dan ei awdurdod ef. Pan gafodd y derwyddon eu herlid yn neheu-barth Cymru, ffoisant i ynys Fôn,^a gan feddwl y buasent yn ddiangol yno oddiwrth ruthrau eu gelynion. Ond ni chawsant hir lonyddwch yno ychwaith; o blegid pan gafodd Suetonius Paulinus ei anfon gan yr ymerawdwr Nero i Frydain, yn lle Veranius, efe a benderfynodd i orchfygu ynys Fôn, lle yr oedd y derwyddon, y pryd hyny, yn preswyllo; a lle y derbynid pawb ag oedd yn elynol i lywodraeth y Rhufeiniaid yn Mrydain.

O. C. Gwedi i Suetonius a'i fyddin ddyfod at afon
 61. Menai, y gwyr traed a aethant trosodd mewn
 Suetonius yn dys- badau llyden; a'r gwyr meirch a nofiasant dro-
 trywio y sodd, ynagos i Borthamel.^b Gwyr Môn ar yr ochr
 derwydd- arall oeddynt yn barod i'w derbyn. A phan welsant
 on yn ynys Fôn. y Rhufeiniaid yn dyfod trosodd, y gwragedd
 fel ellyllesau, â'u gwallt yn annhrefnus, a ffaglau
 tân

^a Lewis's Hist. of Wales, p. 89. ^b Rowland's Mona. Ant. p. 99.

tân yn eu dwylaw, a redasant yma a thraw, gan CANT
I.
fygwth eu gelynion; a'r derwyddon, yn dyrfa
fawr oddi amgylch iddynt, a ddyrchafasant eu
dwylaw i'r nefoedd, ac a dywalltasant y mell-
dithion mwyaf echryslon ar eu gelynion. Pan
welodd milwyr y Rhufeiniaid y fath olwg ar-
swydus ac ofnadwy, cawsant eu llanw â'r fath
syndod a braw, fel ag y cysgodd eu haelodau, ac
nid allasant dros ychydig amser gychwyn yn
mlaen. Ond gwedi iddynt gael eu hannog gan
Suetonius, blaenor llu, a dechreu o honynt gyw-
ilyddio eu bod yn ofni wynebu llu o ofleiriaid, a
gwragedd. hwy a ruthrasant ar wyr Môn, ac a'u
gorchfygasant, ac a'u llosgasant yn y tanau
hyny, a ddarparasai y derwyddon i aberthu y
Rhufeiniaid ynddynt. Gwedi cymmeryd medd-
iant o Fôn, Suetonius a dorodd i lawr y llwyni
cysgredig, a ddinystriodd demlau y derwydd-
on, ac a ddadymchwelodd eu hallorau hwynt.*

Lladdwyd cynnifer o'r derwyddon y pryd
hyny gan Suetonius, yn ynys Fôn, ac yn mhen
ychydig o amser yn ol hyny, yn Ngwynedd,
pan wrthryfelodd Aregwedd Foeddig, brenhines
y Brigantwys;* a ffodd cynnifer o honynt i Y der-
Scotland a'r ynysoedd gortlewinol, o herwydd ^{wyddon}
creulonder y Rhufeiniaid, fel na buont byth ^{yn ffol i} Scotland.
gwedi hyny mor lliosog yn Nghymru.

Ond

* Tacit. Annal. L. XIV. Chap. 29, 30.

* Y dyfodiaid cyntaf: felly y gelwid rhai o drigolion Gwyn-
nedd y pryd hyny.

CANT

I.

Y gre-
fydd
dderwy-
ddol yn
parhau
yn
Nghym-
ru.

Athrofa
dderwy-
ddol yn
Scotland.

Ond er i'r Rhufeiniaid ddiddymu awdurdod y derwyddon, a pheri i lawer o honynt i ffoi o'u gwlad, yr oedd egwyddorion yr hen grefydd dderwyddol, wedi gwreiddio mor ddwfn yn meddyliau y bobl yn gyffredin, fel ag y parhaodd rhai o drigolion Cymru i'w phroffesu oesoedd gwedi hyny. Y derwyddon hefyd a sefydlasant athrofa yn y rhan ogleddol o Frydain, lle yr oedd eu hathrawiaethau a'u dyscyblaeth yn cael eu meithrin heb un gwrthwynebiad: a llawer o'r rhai mwyaf coel-grefyddol yn y taleithiau deheuol, a gyrechent attynt yno, ar eu huchel-wyliau.*

Er fod y grefydd gristianogol gwedi disgyn o'r nef, ac yn addas i wneuthur dyn yn dderwydd mewn amser a thragywyddoldeb; ac er i Dduw, o'i anfeidrôl drugaredd, ei hanfon yn fore i Frydain, a bod ei genhadon yn ei phregethu yn amrywiol ranau o'r ynys; rhwng gormes a siampl ddrwg y Rhufeiniaid, a'r parch coel-grefyddol ag oedd gan y Cymry i hen grefydd eu hynafiaid, yn nghyd â'u tueddiadau parhaus at bechod, ni lwyddodd yr efengyl ond ychydig yn Mrydain, hyd oddi amgylch i ddiwedd yr ail gant.

YR

* Davies's Myth. p. 462.

YR AIL GANT.

PAN glybu Lleirwg,* brenin Siluria, fod llawer o wyr enwog yn Rhufain gwedi eu dychwelyd i'r ffydd gristianogol; ac i'r ymerawdwr Marcus Aurelius gael buddugoliaeth hynod ar ei elynion, mewn canlyniad i weddïau y cristianogion ag oedd yn ei fyddin, ef;† a phan ystyriodd mor lliosog oedd y paganiaid, ac mor isel oedd achos gwir grefydd yn ei wlâd ei hun, efe a benderfynodd i ymdrechu helaethu

CANT
II.
O. C.
180.

I 2

crefydd

• Lleirwg, ab Coel, ab Cyllin, ab Caradog, ab Bran fendigaid. Gelwir ef hefyd Llenfer Mawr, a Lles ab Coel, a Laciws. Yr oedd ef yn frenin ar y rhan honno o Gymru, a Lloegr, a elwid gynt Siluria: ac mewn enw yn frenin Prydain oll. Caerlleon ar Wysg oedd prif-ddinas Siluria.

* Lewis's Hist. of Great Brit. p. 106.

† Pan oedd Marcus Aurelius yn rhafela â'r Marcomanni, cafodd ei fyddin ei hamgylchynu gan eu gelynyion, a bu gyfyng iawn arnynt. A phan oeddent ar drengu gan syched, mewn anialwch diddwfr, gwaeddodd y crist'nogion ag oedd yn myddin y Rhufeiniaid ar yr Arglwydd yn eu cyfyngder. Duw a wrandawodd eu gweddïau, ac a wlawiodd gafod adfywiol ar fyddin y Rhufeiniaid, fel na threngasant. Ond danfonodd fellt a tharanau ar eu gelynyion, hyd oni ddystrywiwyd hwynt. Cafodd y crist'nogion hyny, mewn canlyniad eu galw, y Lleng daranol. Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 124.

CANT
II.

Lleirwg
yn anfon
i Rufain
am wein-
idogion.

crefydd Crist trwy ei holl deyrnas. A chan nad oedd ond ychydig o weinidogion enwog y pryd hyny yn Mrydain, a bod y grefydd grist'nogol yn flodeuog iawn yn Rhufain, efe a ddanfonodd at Eleutherius esgob y ddinas honno, am gyn-northwy cymmwys i ddwyn ei fwriadau sanct-aidd a chanmoladwy oddi amgylch. Eleutherius yn llawen ganddo glywed fod y Cymry yn chwynych cael eu hyfforddi yn egwyddorion y grefydd gristianogol, gydâ'r parodrwydd mwyaf a anfonodd Dyfan, Ffagan, Medwy, ac Elfan, i Frydain, i addysgu y Cymry yn athrawiaethau pwysfawr yr efengyl.* Gwedi i'r pedwar gwr enwog hyn dirio yn ddihangol yn Mrydain, rhoddodd Lleirwg bob cynnorthwy ac annogaeth iddynt i ddwyn ymlaen y gorchwyl gogoneddus, o herwydd pa un yr anfonodd am dany.

Trefn
eglwysi
crist'no-
gol yn y
cant
cyntaf.

Yn y cant cyntaf o grist'nogaeth, nid oedd ond un gweinidog, neu esgob, yn mhob eglwys trwy y byd crist'nogol; a dewisid ef i'w swydd gan aelodau yr eglwys yn unig. Ac i'r dyben i'w gynnorthwyo ef yn y gorchwyl pwysfawr o ofalu am y praid, dewisid rhai o'r aelodau i fod yn henuriaid, a diaconiaid, yn gyf-attebol i amgylchiadau yr eglwys. Fe barhaodd eglwysi Crist yn y dull anymddibynol hwn, heb un rhwymyn undeb rhyngddynt, ond cariad, dros

* Achau saint ynys Brydain. Archaiol. Vol. II. p. 195.

dros ran fawr o'r ail gant. Ond cyn diwedd yr **CANT**
 ail gant, diddymwyd y drefn apostolaidd hon, a **II.**
 chafodd holl gynulleidfaoedd yr un dalaith, eu
 huno yn un corph eglwysig; gweinidogion pa-
 rai a ymgyfarfyddent ar amserau gosodedig, i
 drefnu mesurau cymmwys i ddwyn yn mlaen
 gysur ac adeiladaeth gyffredinol yr holl gorph
 taleithiol. Dyma ddechreuad esgobaethau. **Dechreu-**
 Gwedi hyny, unwyd yr amrywiol daleithiau yn **ad esgob-**
 nghyd; a phan nad oedd yn gyfleus i esgob pob **aethau,**
 eglwys trwy bob talaith, gyfarfod yn y cym-
 manfaodd cyffredinol, dewisid esgob enwog o
 bob talaith, ac anfonid ef fel cennad yr amryw-
 iol eglwysi i'r cymmanfaodd cyffredinol; a
 daeth y gwr hwn yn raddol, i fod yn esgob ta- **Esgobion**
 leithiol, a chanddo awdurdod ar holl esgobion **ta-leithiol.**
 ... weinidogion y dalaith honno. Y sefydliad
 hwn a ddechreuodd yn gyntaf yn mhllith y
 Groegiaid, ac a ymdaenodd yn fuan oddi wrth-
 ynt hwy, dros yr holl fyd crist'nogol. Bu y cyf-
 newidiad hwn yn foddion i leihau rhagor-
 freintiau y bobl yn gyffredinol, ac i gynhyddu
 awdurdod yr esgobion. Oblegid, er fod y gwei-
 nidogion ar eu hymddangosiad cyntaf yn y cym-
 manfaodd hyn, yn cyfaddef nad oeddent ond
 cennadau eu hamrywiol eglwysi, ac mai yn enw,
 a thrwy osodiad eu pobl, yr oeddynt yn gweith-
 redu; newidiasant y iaith ostyngedig honno yn
 fuan, ac a haerasant fod Crist wedi rhoddi aw-
 durdod

CANT durdod iddynt i wneuthur rheolau ffydd a moes-
II. au i'w pobl.

Arch- Pan gyfarfyddai esgobion yr amrywiol da-
esgobion. leithiau mewn cymmanfaodd, bernid yn gym-
 mwys i wisgo un o honynt âg awdurdod uwch,
 fel blaenor y gymmanfa; a daeth y blaenoriaid
 hyn, yn raddol, i fod yn arch-esgobion; ac felly
 y diddymwyd y cystadledd ag oedd rhwng yr
 esgobion o'r dechreuad.

Patri- Yn y cyfamser, pan oedd terfynau yr eglwys
eirch. grist'nogol gwedi ymhelaethu, a'r drefn o gyn-
 nal cymmanfaodd yn cael ei harferydd, pa le
 bynnag yr oedd sain yr efengyl gwedi cyrhaedd-
 yd; gwnaethpwyd gradd arall o weinidogion i fod
 yn oruch-olygwyr ar yr eglwys fawr gyffredinol;
 a gelwid hwynt yn Batrieirch. Cafodd y Patri-
 eirch eu sefydlu mewn amrywiol wledydd i ga-
 dw cyssondeb ac undeb yr holl gorph crist'nog-
 ol, aelodau pa un oedd yn wasgaredig trwy yr
 holl fyd.*

Dyma drefn pethau eglwysig yn y rhan fwyaf
 o'r byd cristianogol, pan anfonodd Eleutherius,
 esgob Rhufain, Dyfan, Ffagan, Medwy, ac El-
 fan, i Frydain, i hyfforddi y Cymry yn egwydd-
 orion y grefydd gristianogol. Ac yr oedd yn na-
 turiol i'r gweinidogion hyn, i ymdrechu ffurfio
 eglwys

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 144, 145, 146.

eglwys Crist yn Mrydain, yn ol y portreïad a gawsant gan Eleutherius, a'r drefn a arferid y pryd hynny trwy yr holl fyd cristianogol. Yn ganlynol, cafodd y cystadledd ag oedd hyd yn hyn rhwng hysgobion Brydain ei ddiddymu, ac fel ag yr oedd Crist yn helaethu terfynau ei deyrnas yn ymgyth y Cymry, cafodd rhai gweinidogion, yn raddol, eu gwneuthur yn esgobion taleithiol, ac enill yn arch-esgobion. Ond nid oedd eu harddrefn hwynt ond bach, dros flynyddoedd lawer gwedi hyny.

CANT
II.

Eglwysi
Brydain
yn cael eu
ffurfio yn
ol trefn
eglwysi y
Cyfandir.

Gwedi i Lleirwg wneuthur profes gyhoeddus o gristnogaeth, llawer o'i ddeiliaid a ddilynasant ei siampl dda ef; ac a ddychwelasant oddi wrth eu ffyrdd drygionus at yr Arglwydd. Pan gwyddo dyn ei wir ddychwelyd at yr Arglwydd, y dydd ei galon yn cael ei hagog i wneuthur yr hyn oll a allo i gynnorthwyo ac helaethu achos Crist ar y ddaiar. Lleirwg gan hyny, fel ag y byddai i grist'nogion gael lle cyfleus i addoli Duw, a'r rhai ag oedd gwedi ymroddi eu hunain i waith pwysfawr y weinidogaeth, gael cynhالياeth gyntus; ar ddyfodiad Dyfan, Ffagan, Medwy, ac Elfan, i Frydain, a adeiladodd eglwys Llandaf, Yregyn sir Forganwg, ac a'i cynnysgaeddodd hi a rhagor-freintiau priodol. Dyma yr eglwys gristnogol gyntaf a adeiladwyd yn ynys Brydain. Lleirwg hefyd, o gariad at Grist, ac eneidiau dynion, a roddodd diroedd, a breintiau gwladol

Llawer
o'r Cym-
ry yn
profesu
cris'tnog-
aeth.

Yreg-
yn
llysgyn-
taf yn
Mrydain.

i'r

CANT
II. i'r rhai a broffesent y grefydd grist'nogol;* fel
annogaeth iddynt i helaethu achos Crist yn y wlad.

Dyfan, Ffagan,* a Medwy, a sefydlasant yn
sir Forganwg, ac a wnaethpwyd yn offerynnau
llwyddiannus i ddychwelyd llawer i'r ffydd. Yn
oedd Dyfan yn weinidog yn Merthyr Dyfan;
Ffagan, yn Llan Sant Ffagan; a Medwy yn
weinidog yn Llanfedwy. Elfan a sefydlodd yn
Lloegr, ac a ddewiswyd yn weinidog yn Glas-
tonbury yn ngwlad yr Hâf.^b Y mae yn am-
oddi wrth ansawdd crefydd yn y blynyddoedd
canlynol, a'r amrywiol eglwysi a gyssegrwyd i'r
gwyr enwog hyn, eu bod yn weinidog cym-
meradwy iawn gan grist'nogion, yn eu hamser;
ac i'w llafur hwynt gael ei fendithio i raddau
helaeth. Ond nid oeddynt hwy, mwy nag er
heg, heb brofi gwrthwynebiadau a digalondid yn
cyflawniad o'u gweinidogaeth.

Gan fod ysbryd y byd yn mhob oes, yn elyn-
iaethol i ysbryd yr efengyl, y paganiaid yn
Nghymru, pan welsant lwyddiant yr efengyl, a
bod eu gau-dduwiau hwynt yn cael eu diystyru,
a ddechreuasant erlid y crist'nogion; a Dyfan
dduwiol a llafurus, yr hwn a ddaeth i ddangos
iddynt y llwybr ag sydd yn tywys i ddedwydd-
wch tragwyddol, a gafodd ei ferthyrn ganddynt
yn Merthyr Dyfan, yn sir Forganwg.^c

Y mer-
thyr cyn-
taf yn
Nghym-
ru.

* Archaiol. Vol. II. p. 63, 68. Achau saint ynys Brydain.

* Un o ddywediadau Ffagan oedd, ' Lle mae Duw yn ddis-
' taw, ni ddylai dyn lefaru.'

^b Achau saint ynys Brydain. ^c Achau saint ynys Brydain.

Cristianogion yr ail gant, yn gydwybodol o CANT
brys a defnyddioldeb ymarferiadau crefyddol, a II.
gyfarfyddent bob dydd i addoli Duw. Ac fel na Diwyd-
byddent yn agored i ruthrau eu gelynion erled- rwydd a
igaethus, yr oeddynt mewn amrywiol wledydd zel y prif
yn cynnal eu cyfarfodydd cyn torriad y wawr, gristian-
ogion.
a'u gwedi gostwng haul.*

Yr un oedd y drefn gyffredinol o addoliad cy-
hoeddus, ag yn y cant cyntaf, ond bod y gwein-
idog wedi gweddio, esponio yr ysgrythuran, a
gweini yr ordinhadau, yn anerch y bobl yn gy-
fadda i w cyflyrau a'u hamgylchiadau cyn ym-
adael.*

Nid oedd neb yn y cant hwn, nac yn hir wedi Deiliaid
hwn yn gwadu hawl babanod i fedydd. Bed- bedydd.
ed plant pawb, yr un modd a dynion mewn
an, ond cael meichiau y byddai iddynt gael
eu dwyn i fynu yn egwyddorion y grefydd
gristianogol.* *

K

Yr

* Former's Eccles. Hist. Vol I. p. 34, 35. b Ibid, p. 32.

c Wall's Hist. Infant Baptism, Part II. Chap. 7, 8, 9, 10.
Bingham's Antiq. Vol. IV. Book XI. Chap. 4.

* Peddywedodd Morgan, neu Pelagius, yr hwn a anwyd
ac a ddygwyd i fynu yn Mrydain yn nghylch diwedd
y pedwerydd cant, a drasaeliodd lawer o wledydd y dwy-
rain a'r gorllewin, ac oedd yn wr enwog yn ei amser, na
chlywodd efe erioed am un cristen, catholig, na phleid-
iwr, ag oedd yn gwadu hawl babanod i fedydd. Austin
RHAN II.

CANT

II.

Y dull o
fedydd.

Yt oedd bedydd yn cael ei weini trwy drochiad, neu daenelliad, yn ol tetyllfa y personau a fyddent yn cael eu bedyddio. Pan fyddai dynion nag oeddent wedi cael eu bedyddio yn eu mabandod yn dymuno gwneuthur proffes gyhoeddus o Grist, cedwid hwynt dan holiad hyd oni fyddent yn hyddysg yn athrawiaethau yr efengyl. Yna gwedi iddynt gyfaddef eu pechodau, proffesu eu ffydd yn Nghrist, a'u hymroiadau i fyw yn addas i'r efengyl, y gweinidog a'u bedyddiai hwynt trwy eu trochi dair gwaith mewn dwfr, yn enw y Tad, a'r Mab, a'r Ysbryd Glân. Yn yr un dull y bedyddid hefyd fabanod, ag a fyddai yn wrol ac yn iachus. Ond pan fyddai dynion cleifion, neu garcharorion, yn dymuno gwneuthur proffes gyhoeddus o Grist, caent eu bedyddio trwy eu taenellu â dwfr yn enw y Tad, a'r Mab, a'r Ysbryd Glân: a chyfrifid y bedydd hwn mor briodol a safadwy, a phe buasent yn cael eu trochi.*

Gwedi

esgob Hippo yn Affrica, hefyd, yr hwn a lanwedd y byd cristianogol â'i glod, ac oedd yn byw yn yr un amser a Morgan, ac yn wahanol iawn iddo mewn llawer o athrawiaethau, a ddywedodd yr un pethau mewn perthynas i fedydd babanod. Turtullian, gwr enwog yn yr ail gant, a gyngorai i oedi bedyddio plant; ond ar yr un pryd a ddywedai ei bod yn ddefod gyffredinol i'w bedyddio yn eu mabandod, ac fod bedydd yn angenrheidiol i iachawdwriaeth. Gwel Wall's Hist. Inf. Bap. Part II. Chap. 4, 10.

* Bingham's Antiq. Vol. IV. B. XI. Chap. 10.

CANT
II.

Gwedi gweini yr ordinhad o fedydd, gweinidogion y cant hwn mewn amrywiol wledydd, a nodent y bedyddiedig âg arwydd y groes, a'u henciment âg olew, a'u cyflwynent i'r Arglwydd trwy weddi ac arddodiad dwylaw; ac yn ddiweddfaf oll a roddent iddynt laeth a mêl i'w fwyta.* Ond nid oedd y defodau hyn mewn ymarferiad yn mhlith y Cymry. Parhaodd eglwysi Brydain i fedyddio babanod, a dynion mewn oedran, yn ol y drefn apostolaidd, heb ychwanegu dim defodau at yr ordinhad sanctaidd hyd oni chwamant eu dwyn yn gaeth gan eglwys Rhufeain yn yr wythfed cant.†

Yr oedd yr ordinhad sanctaidd o swper yr Arglwydd, yn cael ei gweini bob sabbath yn ^{Swper yr} ~~gull~~ canlynol. Cymmerid cymmaint ag a fyddai yn angenrheidiol o'r bara, a'r gwin, ag a ^{Arglwydd yn} ~~cael ei~~ ^{weini bob} ~~Sabbath.~~ ddygid gan y bobl i'r lle addoliad; a chymysgid y gwin â dwfr. Gwedi hyny cyseggrid yr elfenau trwy weddi gan y gweinidog, a rhanid hwynt rhwng aelodau yr eglwys. Fel arwydd o frwdgarweb anfonid peth o'r bara a'r gwin cysgredig i'r aelodau absennol, ag a fyddai yn gleifion, neu yn ngharchar. A chan eu bod yn meddwl fod cyfranogiad o'r ordinhad hon, yn

K 2

hanfodol

* Mesh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 171. † Bede, L. II. Chap. 2.

CANT hanfodol i iachawdwriaeth; gweinient hi hefyd
 II.
 i fabanod.^a

I'r dyben i amddiffyn gogopiant Duw, anrhyddedd ei gyfraith, a phurdeb ei eglwys, yn nghyd â rhagflaenu dinystr dynion, cristianogion y cant hwn a arferent ddysgyblaeth fanol yn yr holl eglwysi. Ni chai neb na fyddai yn rhodio yn addas i'r efengyl eu derbyn i gymmundeby; a thorrid pawb allan ag a fyddai yn euog o bechodau gwaradwyddus. Pan ddygwyddai i rai o'r aelodau droseddu, dygid hwynt ger bron y gweinidog; a chwedi iddynt gael cerydd llym ganddo, torrid hwynt allan o gymmundeby yr eglwys. Gwedi iddynt hyspysu eu dymuniad i gael eu hadferu, derbynid hwynt trwy weddi ac arddodiad dwylaw i blith yr edifeiriolwyr, ag oedd gwedi troseddu, ond heb gael eu hadferu i holl freintiau yr eglwys. Gwedi bod dros lawer o amser yn mhlith yr edifeiriolwyr, a gwneuthur cyfaddefiad aml a chryhoeddus o'u pechodau, caent gyflawn faddeuant gan yr eglwys; a derbynid hwynt drachefn i gymmundeby trwy weddi ac arddodiad dwylaw.^b

Y

^a Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 170. Formey's Eccles. Hist. Vol. I. p. 34.

^b Formey's Eccles. Hist. Vol. I. p. 35.

Y mae y gredo, ag a elwir yn gyffredin, yn **CANT**
 gredo yr apostolion, yn cynnwys sylwedd yr **II.**
 athrawiaethau a ddysgid yn y cant hwn.* *

Cristianogion y cant hwn a gadwent wyliau **Gwyliau**
 blynyddol, mewn coffadwriaeth o farwolaeth ac **blynydd-**
 adgyfodiad Crist, ac o dywalltiad yr Ysbryd **ol.**
 Glân ar yr apostolion. A chan nad yw'r dynion
 goreu yn cydweled yn mhob peth, bu llawer o
 anghydfod rhwng eglwysi y saint mewn amryw-
 iol wledydd ynghylch y dyddiau ar ba rai y dy-
 lasid coffau marwolaeth ac adgyfodiad ein Iach-
 awdwr. Eglwysi Brydain, ac eglwysi Asia leiaf,
 a gadwent wyl y pasg yn ol trefn yr Iuddewon,
 ar y pedwerydd dydd ar ddeg o'r mis, neu y
 llawn lloer: ac ar y trydydd dydd yn ol y llawn
 lloer (pa ddydd bynnag o'r wythnos fyddai hw-
 nw) y cadwent wyl yr adgyfodiad. Ond gan mae
 ar y dydd cyntaf o'r wythnos yr adgyfododd
 Crist, eglwys Rhufain, a rhan fwyaf o eglwysi y
 gorllewin, a dybient ei bod yn anghyfreithlon i
 gadw gwyl yr adgyfodiad ar un diwrnod ond
 ar y dydd cyntaf o'r wythnos. Ac i'r dyben i
 uno y ddwy wyl arbenig hyn, cadwent wyl y
 pasg

* Formey's Eccles. Hist. Vol. I. p. 39.

* Y mae y rhan fwyaf o'r dysgedigion yn barnu, na
 chafodd y gredo hon ei chyfansoddi gan yr apostolion, nac
 ar yr un pryd ychwaith, ond gan dadau yr eglwys yn raddol
 fel ag yr oedd angenrheidrwydd hyd oni chynhyddodd i'r
 maintioli ag y mae yn brosenol.

pasg ar y nôs o flaen y dydd cyntaf o'r wythnos, ar ba un y cofiaent yr adgyfodiad. Er nad oedd y ddadl hon o fawr bwys, bu yn achos o ymrafaelion chwerwon rhwng eglwysi Asia, ac eglwysi y gorllewin, hyd oni chafodd ei phenderfynu yn Nghymmanfa Nicea yn y pedwerydd cant.*

* Meah. Eccles. Hist. Vol I. p. 168.

Y TRYDYDD CANT.

GWEDI i Lleirwg tywysog Siluria fod yn offerynol i daenu yr efengyl dros ran fawr o Gymru a Lloegr, a mwynhau y dedwyddwch annhraethadwy o weled ei lafur yn llwyddo, efe a fu farw yn llawn dyddiau, ac a gladdwyd yn Nghaerloyw.* Yr oedd marwolaeth y tywysog duwiol hwn, ag oedd wedi bod mor ffyddlon a llwyddiannus i helaethu terfynau teyrnas Crist yn mhlith y Cymry, yn golled mawr i eglwysi Brydain. Ond y Duw trwm, ag a addawodd na chai pyrth uffern orchfygu ei eglwys, a barhaodd i anddi ffyn a llwyddo ei weision ag oedd gwedi cyflwyno eu hunain i'w wasanaeth. Ac er i'r seren ddysglair hon fachhudo, parhaodd haul y cyfiawnder i dywyno ar y Cymry, a gweithiodd yr efengyl ei ffordd i'r lleoedd hyny nad allasai y Rhufeiniaid ddysfod iddynt:† a llwyddodd y grefydd gristanogol i raddau helaeth, mewn amrywiol ranau o'r ymys, hyd i'r oerledigaeth fawr a fu yma, yn nghylch dechreuad y pedwerydd cant.

CANT
III.

Marwol-
aeth
Lleirwg.
O. C.
201.

Llwydd-
iant yr
efengyl.

Yn

* Lewis's Hist. Brit. p. 108. † Tert. Adver. Judæos. Chap. VII.

CANT Yn nghylch yr amser hyn, gwelodd Duw fod
III. yn dda i anfon yr efengyl i Scotland; a Donald,
 Yrefeng- brenin y wlad honno, yn nghyd â llawer o'i
 yn cael ei ddeiliaid, a gawsant eu dychwelyd i'r ffydd
 hanfon i Scotland. gristianogol.*

Dinystriwyd cynnifer o ysgrifeniadau y Cymry dan erledigaeth Dioclesian, ac yn y rhyfel-oedd gwaedlyd ag a fu gwedi hyny, fel nad oes gennym ond ychydig o Hanes Crefydd yn Nghymru yn y cant hwn. Ond wrth ystyried y lluwys mawr o gristianogion a ferthyrwyd yma yn nechreuad y cant nesaf, gellir penderfynu fod yn Nghymru yr amser hyn, lawer o eglwysi sylweddol a blodeuog.

Sel y prif Gwedi cael eu hollol berswadio o wirionedd y
 grist- grefydd gristianogol, a'i thuaddiad union-gyrch
 'nogion. i ddwyn yn mlaen ddedwyddwch amserol a thragywyddol dynol-ryw, canlynawyr Crist ym mhob gwlad a driniasant gau grefyddau y Cenhedloedd gyda'r diystyrwch mwyaf; ac a ymdrechasant hyd eithaf eu gallu i ddwyn eu cydbechaduriaid i gofleidio y gwirionedd. Yr Arglwydd a lwyddodd eu hymdrechiadau, ac a ychwanegodd beunydd at yr eglwys y rhai fyddent gadwedig.

Er fod y Rhufeiniaid yn ffaffrol i rydd-didgwladol

* Cressy's Ch. Hist. B. V. Chap. I.

gwladol a chrefyddol i raddau helaeth, pan wel-
 aant y llwyddiant mawr ag oedd yn cyd-fyned âg
 ymdrechïadau yr apostolion, ac ereill, yn mhob
 rhan o'r ymerodraeth, a bod crefydd eu hynafiaid
 yn cael ei diystyru, ac mewn perygl o gael ei hollol
 ddiddymu, hwy a ddechreuasant erlid pawb ag
 oedd yn enwi enw Crist. Ac i'r dyben i lanw
 meddyliau y werin yn gyffredinol, a gelyniaeth
 yn erbyn cristianogaeth, yr offeiriaid paganaidd,
 ac ereill ag oedd mewn perygl o golli eu helw
 os llwyddai yr efengyl, a lwythasant y cristian-
 ogion â'r enwau mwyaf enllibus, ac a haerasant
 mai barnedigâethau oddiwrth y duwiau am oddef
 cristianogion yn yr ymerodraeth, oedd yr holl
 dymhestlodd, clefydau, a rhyfeloedd, ag oedd y
 pryd hyny yn anrheithio dynolryw.*

CANT
 III.

Y Rhufainiaid
 yn erlid
 y crist-
 nogion.

* Llawer o ymerawdwr Rhufain a wnaethant

L

y cyf-

* Mosh, Eccles. Hist. Vol. I. p. 59, 60, 61.

* Nero oedd yr ymerawdwr cyntaf a wnaeth gyfreithiau
 yn erbyn y Cristianogion. Ac yn ei amser ef y merthyrwyd
 Paul, a Phedr yn nghyd â gwraig Pedr yn Rhufain. Pan
 welodd Pedr ei wraig yn cael ei harwain i'w dihenyddio, efe
 a lawenychodd ei bŵd hi yn cael ei chyfrif yn deilwng i
 ddyoddef marwolaeth er mwyn Crist; ac a lefodd allan, gan
 ei haanog i ffyddlondeb, a'i chysuro yn wyneb poenau
 marwolaeth; ac a ddywedodd, O wraig cofia yr Arglwydd
 Iesu. Torrwyd pen Paul, a chroeshoeliwyd Pedr â'i ben tu
 a'r llawr. Eusebius. L. III. Chap. 1, 27. Mae Ter-
 tullian yn dywedyd i Ioan yr Apostol gael ei dafu i bair o

CANT III. y cyfreithiau mwyaf creulon yn erbyn y crist-
 ianogion, ac a ddychymmygasant bob ffordd ag
 Cyfreithiau yn erbyn y crist'-
 negion. a allent i ddiddymu y grefydd gristianogol o'r
 byd. Rhai cristianogion a laddwyd â'r cleddyf,
 ereill a losgwyd â thâu, a fflangellwyd, a frath-
 wyd â ffyrch haiarn, a groeshoeliwyd, a foddwyd
 yn y môr, a flingwyd yn fyw, a labyddiwyd â
 cherrig, a newynwyd, ac a laddwyd âg berfel.
 Yn fyr, nid oedd un creulonder, ag a fedrai llid
 eu gelynion ei ddyfeisio, nad oedd yn cael ei ym-
 arferyd tu ag attynt. Ond y cristianogion a ddy-
 oddefasant yr holl waradwydd a'r poenau hyn,
 nid yn unig yn amyneddgar, ond yn llawen ac yn
 orfoleddus, gan wybod fod coron cyfiawnder yn
 nghadw iddynt yn y nef.

Deg er-
 ledigaeth
 yn erbyn
 cristian-
 ogion.

Heblaw yr erledigaeth a gododd yr Iuddew-
 on, ymerawdwr Rhufain, a gudasant ddeg er-
 ledigaeth yn erbyn dysgyblion Crist; ac y mac
 Hierome yn dywedyd y gellir cyfrif pum mil o
 ferthyrion i bob diwrnod yn y flwyddyn, ond i'r
 dydd cyntaf o Ionawr.*

Trwy

oil berwedig, ac iddo ddyfod allan o hono yn hollol ddi-
 niwed. Cafodd gwedi hyny ei alltudio i ynys Patmos; a
 chweddi iddo gael ei alw yn ol, efe a fu farw yn dawel yn
 ninas Ephesus. Eusebius, L. III. Chap. 1, 16.

* Fox's Martyrs, Vol. I. p. 37, 38.

Trwy ddaioni rhagluniaeth, y mae sefyllfa **CANT**
 ynysol trigolion Brydain, gwedi bod yn fan- **III.**
 teisiol iddynt mewn ystyr wladol, ac eglwysig, **Manteis-**
 yn mbob oes. Er nad oedd eglwysi Brydain y **ion trig-**
 pryd hyn, ddim heb gael llawer o ddigalondid **olion**
 oddiwrth anmherffeithrwydd tufewinol, a gwrth-
 wynebiadau allanol, yr oedd eu hamgylchiadau
 hwynt yn ddymunol iawn mewn cydmariaeth i
 amgylchiadau llawer o eglwysi mewn gwledydd
 ereill. Ni wyddent etto ddim am y cyfeiliornad-
 au ag oedd yn dechreu ymlusgo i eglwysi y
 saint yn y dwyrain a'r gorllewin, ac yn peri
 mawr flinder iddynt. Ac o'r deg erledigaeth ag
 a gododd ymerawdwyr Rhufain yn erbyn y
 cristianogion, ni chyrhaeddodd ond y ddegfed
 yn unig i'r ynys hon.* Tra yr oedd ystormydd
 o'r erledigaethau mwyaf creulon yn cynddeir-
 iogi mewn gwledydd ereill, yr oedd tawelwch
 mawr yn Mrydain. Y Cymry a addolent yr Ar-
 glwydd yn ol rheolau ei air, heb gyfarfod, ond
 ychydig o wrthwynebiadau. Ond ni pharhaodd
 pethau felly yn hir, canys Duw a ymwelodd â'r
 Cymry hefyd am eu pechodau, ac a ddyoddefodd
 i'w gelynion paganaidd, i'w blino hwynt dros
 ychydig amser.

L 2

Y

* Fuller's Church Hist. p. 17.

Y PEDWERYDD CANT.

CANT
IV.

PAN gafodd Dioclesian ei wneuthar yn ymerawdwr, dewiswyd Maximian Hercules yn gyd-swyddog iddo yn yr ymerodraeth; a gwnaethpwyd Maximinus Galerius, a Constantius Clorus yn ymerawdwyr is-raddol, dan yr enw Cæsariaid.* Cafodd Constantius Clorus ei anfon i Frydain, ac a briododd Elen, merch Coel Godebog, o Gaer Coelin, brenin Brydain.^b

Diocle-
sian yn
codi er-
ledigaeth
yn erbyn
y crist-
nogion.
O. C.
303.

Gwedi i Dioclesian gael y suddugoliaeth arel elynion mewn amrywiol wledydd, efe a roddodd orchymmyn i dynnu i lawr eglwysi y cristianogion, i losgi eu holl lyfrau, a'u hysgrifeniadau llwynt, ac i'w difuddio o'u holl ragorfreintiau gwladol. Ac mewn ychydig o amser wedi hyny, efe a orchymmynodd garcharu holl esgobion a gweinidogion yr eglwys gristianogol. A phan nad oedd hyn yn rhoddi hollol foddlonrwydd i elynion Crist, Dioclesian a ychwanegodd orchymmyn arall, ac a roddodd awdurdod i'r swyddogion

* Mosh. Eccles. Vol. I. p. 255. ^b Lewis's Hist. Brit. p. 123. Camb. Biog.

egion gwladol i ymarferyd pob rhyw greulon-
 der i'r dyben i berswadio y gweinidogion i wadu
 eu proffes o griatianogaeth, ac i aberthu i'r ei-
 lunod; gan obeithio os caid gan y bugeiliaid i
 wneuthur felly, na byddai yn anhawdd peri i'r
 praidd ddilyn eu siamplau hwynt. Mewn can-
 lyniad i'r gorchymmyn hwn, cafodd lluaaws
 mawr o'r dynion mwyaf enwog, mewn duwiol-
 deb, a dysgeidiaeth, eu merthyru yn y modd
 mwyaf creulon mewn amrywiof ranau o'r ymer-
 odraeth.

CANT
 IV.

Ond pan welodd Dioclesian nad oedd y cyf-
 reithiau ag oedd eisoes mewn grym yn erbyn y
 cristianogion, yn ddigonol i siglo eu ffydd, a
 pheri iddynt wadu eu proffes, efe a roddodd or-
 chymmyn cyhoeddus i'r holl swyddwyr gwladol
 yn mhob talaith o'r ymerodraeth, i gymhell
 cristianogion o bob rhyw a sefyllfa, i aberthu i'r
 eilunod; ac os gwrthodent wneuthur felly, i'w
 gosod hwynt oll i farwolaeth yn y modd mwyaf
 creulon ag a ellid ddyfeisio.*

Mewn canlyniad i'r gorchymmyn hwn, tor-
 rodd yr erledigaeth allan yn Mrydain hefyd; a
 chafodd cristianogion Cymru, fel ereill, eu her-
 lid a'u gosod i farwolaeth yn y modd mwyaf
 creulon.

O. C.
 304.

Pan oedd yr erledigaeth hon yn cael ei chario
 yn

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 256, 257, 258.

CANT yn mlaen gyda chreulonder mawr yn Nghaerlle-
IV. on ar Wysg, Amphibalus gweinidog yr efengyl
 yn y ddinas honno,* a ffordd am ei einioes, ac a
 dderbyniwyd yn garedig gan Alban, gwr enwog
 o dref.* Ferulam, yr hwn a'i cuddiodd ef yn ei
 dŷ rhag lldiawgrwydd ei elynion. Pagan oedd
 Alban pan dderbyniodd efe Amphibalus i'w dŷ.
 Ond gwedi hir gymdeithasu âg Amphibalus,
 clywed ei weddïau taer ddydd a nôs, a sylwi ar
 ei ymarweddiad hardd yn yr Arglwydd, cafodd
 ei ddychwelyd oddiwrth ei eilunod mudion at y
 gwir a'r bywiol Dduw.†

Pan glybullywodraethwyr Ferulam, fod Am-
 phibalus, gweinidog cristianegol, yn ymguddio
 yn nhŷ Alban, anfonasant filwyr i'w ddal ef.
 Alban yn gwybod eu bod yn dyfod, a wisgodd
 ddillad Amphibalus, ac a roddodd ei hun yn ew-
 yllysgar yn ei le ef. Y milwyr, heb adnabod y
 twyll, a'u dygasant ef yn union-gyrch at y barn-
 wr, yr hwn ar y cyfryw amser oedd yn aberthu
 i'w eilunod. Y barnwr, pan adhabu Alban, a
 lanwyd o lidiogrwydd, ac a ddywedodd wrtho,
 Yn gymmaint ag na thraddodaist i'r milwyr,
 gablwr ein duwiau ni, i gael ei gospi yn ol ei
 haeddiant,

* Fuller's Church Hist. p. 17.

* Yn awr St. Alban's, yn Hertfordshire.

† Da y fyddai, pe b'ai holl weinidogion yr efengyl yn
 eadw yn nes at siampl y duwiol Amphibalus, pan fyddont yn
 Mettya gyda dŷeithriad.

YN NGHYMRŪ.

haeddiant, gwel y gospedigaeth a gai dithau os **CANT**
gwrthodi roddi addoliad i'n duwiau ni. **IV.**

Alban, gwedi ei arfogi â holl arfogaeth Duw, Gwrol-
a safodd yn ddiysgog ger bron y barnwr, ac fel deb Al-
cristion dewr, a ddywedodd, Mai addolwr yr ban.
unig wir Dduw, yr hwn a wnaeth nef a daiar,
oedd efe, ac mai y Duw hwn yn unig a wasan-
aethai: ac nad oedd addoli eilunod ond ynfyd-
rwydd pechadurus ag a fyddai yn sicr o derfynu
mewn tragwyddol bôenau.

Y barnwr, yn llawn llid, a orchymmynodd
ffangellu Alban, gan dybied y gallasai ffangell-
au fod yn fwy effeithiol nâ geiriau, i'w ddwyn
yn ol at ei hen ymarferiadau eilun-addolgar.
Ond pan welodd y barnwr nad oedd na geiriau
denu, na ffangellau yn abl siglo fydd a gwrol-
deb Alban, a pheri iddo wadu ei broffes, efe a
orchymmynodd i'w ddyhenyddio.

Y dyhenyddiwr, wrth sylwi ar gadernid ffydd
a thaerni gweddïau Alban, a argyhoeddwyd; a
chan dasu ei gleddyf o'i law a syrthiodd wrth ei
draed ef; ac a ddeisyfodd gael marw gydâg ef,
neu yn ei le, yn hytrach nâ bod yn euog o dyw-
allt gwaed gwirion. Synodd y milwyr wrth we-
led hyn; ond un o honynt ag oedd yn fwy di-
deimlad nâ'r cyffredin, a ymaflodd yn y cleddyf, Alban yn
ac a dorrodd ben Alban dduwiol âg ef.^a tael ei
ferthyrn.

Cafodd

^a Bede, L. I. Chap. 7.

CANT

IV.

Cafodd llawer o drigolion Ferulam eu dychwelyd i'r ffydd gristianogol yr amser hwnw, a chan na allasent wneuthur proffes gyhoeddus o Grist yn nhref Ferulam, penderfynasant i fyned ar ol Amphibalus i barthau gorllewinol yr ynys, lle yr oedd efe gwedi ffoi ar ferthyrddod Alban.

Merthyr-
dod crist-
'nogion
Ferulam,
ac Am-
phibalus.

Ond pan gythwynasant, byddin o'u cymmyd-ogion paganaidd a'u dilynasant, a'u goddiwedda-asant ac a'u lladdasant; ac wedi cael gafael yn Amphibalus, y gelynion a'u dygasant ef yn of; a phan oeddent o fewn i dair milldir i dref Ferulam, hwy a'u lladdasant yntef hefyd.

Merthyr-
dod Aa-
ron a Ju-
lius o
Gaerlle-
on ar
Wysg.

Heblaw Amphibalus, cafodd Aaron a Julius, o Gaerlleon ar Wysg, eu merthyru y pryd hyny, ac hefyd Angulius esgob Llundain. Lluaws mawr o wyr a gwragedd mewn amrywiol ranau o'r ynys a ddyoddefasant y poenau mwyaf creu-
lon; a chan orfoleddu yn eu dyoddefiadau, a orchymmynasant eu hysbrydoedd i ddwyhaw eu Ceidwad ffyddlon. Ereill a ffoisant i'r coedydd, ac a ymguddiasant mewn og'seydd a mynydd-
oedd, nes i Dduw eu gwaredu hwynt oddiwrth lidiogrwydd eu gelymion.*

Grefydd
yn mron
cael ei di-
wreiddio
o Fry-
dain.

Er na pharhaodd yr erledigaeth greulon hon ond blwyddyn a hanner yn Mrydain, lladdwyd cynnifer o gristianogion, llosgwyd cymmaint o'r

* Usher de Brit. Eccles. Chap. 7.

o'r ysgrythurau, a thynwyd i lawr gynnifer o'r eglwysi yn yspaid yr amser hyny, fel braidd na ddiwreiddiwyd cristianogaeth o'r wlad.*

CANT
IV.

Tra yr oedd yr erledigaeth hon yn cael ei chario yn mlaen, Dioclesian a Maximian Heronleus, a roisant i fynu yr ymerodraeth; a Maximinus Galerius a gyhoeddodd ei hun yn ymerawdwr y dwyrain, a chafodd Constantius Clorus ei wneuthur yn ymerawdwr y gorllewin.*

Pan ddaeth Constantius yn ymerawdwr, darfu am yr erledigaeth; ac eglwysi Brydain, fel ereill, a gawsant lonyddwch a thawelwch mawr. Y cristianogion ag a ffoisent yn amser yr erledigaeth, a ddychwelasant; a'r eglwysi ag a ddys-trywiasid, a adeiladwyd drachefn, a phob calon a lanwyd o lawenydd a gorfoledd am ddaioni Duw. Gosodwyd dyddiau hefyd i'w treulio mewn ympryd a gweddi, o goffadwriaeth am y saint a ferthyrwyd.* *

Gwr llawn o natur dda oedd Constantius; ac
M er

* Clarke's Martyr. p. 349. b Mosh. Eccles. Hist. Vol I. p. 258. c Bede, L. I. Chap. 8.

* Dyma ddechreuad y gwylliau Mab Sant, a gynhelir mewn amrywiol-leuedd i ddybenion, ac mewn dull gwahanol iawn i'w gosodiad cyntaf. Y Rhufeiniaid a'u galwent, *Fasti Memoriae Sanctorum*; a'r Cymry a'u galwent, *Gwyliau Mybyr Sant*. Ao-oddiwrth yr euw hwn y daeth, *Gwyliau Mab Sant*. Rowland's Mon. Ant. p. 181.

CANT er nad oedd yn proffesu y grefydd gristianogol,
IV. amddiffynodd rydd-did y cristianogion, a dangosodd lawer o gariad tu ag attynt.*

Constantius yn profi duwioldeb ei weision cristianogol.

I brofi ffydd, a gwroldeb y cristianogion hyny ag oedd yn swyddogion dano, ac yn byw yn ei deulu, Constantius a ddywedodd wrthynt, fod yn rhaid iddynt naill ai aberthu i eulunod, a'u gwasanaethu, neu roddi i fynu eu swyddau. Fel na bu eglwys Dduw erioed yn hollol berffaith yn y byd hwn, rhai o'i weision a ddewisasant yn hytrach roddi i fynu eu crefydd nag ymadael â'i wasanaeth ef. Ond ereill, fel Moses, a ddewisasant yn hytrach oddef adfyd gyda phobl Dduw, na chael mwyniant pechod dros amser. Yna Constantius a ddywedodd wrth y rhai cyntaf, Yn gymmaint a'ch bod chwi mor anffyddlon i'ch Duw, mae yn annhebygol y gallwch fod yn ffyddlon i'ch brenin; ac yn ebrwydd efe a'u diswyddodd hwynt, ac a'u danfonodd ymaith. Ond canmolodd y lleill yn fawr am eu gwroldeb a'u sel, ac o hyny allan a'u dewisodd hwynt i fod yn swyddogion dano, ac i wasanaethu oddiamgylch i'w berson.^b

Marwol-
aeth Con-
stantius.
O. C.
306.

Gwedi treulio llawer o flynyddoedd yn Mrydain, ac ymdrechu gwneuthur daioni i bawb o'i ddeiliaid, Constantius a fu farw, ac a gladdwyd yn

* Eusebius. L. VIII. Chap. 14. ^b Euseb. in vita. Const. L. I. Chap. 9.

Nghaer Efrog;* a Chonstantine fawr, ei fab o Elen,† merch Coel Godebog, a ddewiswyd yn ymerawdwr yn ei le ef. CANT
IV.

Yr oedd yn llawen iawn gan y Cymry weled eu cydgladwr Constantine fawr yn cael ei wneuthur yn ymerawdwr; yn enwedig am ei fod fel ei dad Constantius, yn ffafrol i'r grefydd gristionogol.

Gwedi gosod pob peth mewn trefn yn Mrydain, a gwneuthur y darpariadau angenrheidiol, Constantine fawr a aeth i ryfela â Maxentius, yr hwn oedd gwedi trawsfeddiannu llywodraeth Affrica a'r Ital, a chwedi cyhoeddi rhyfel yn ei erbyn ef. Fel ag yr oedd Constantine fawr yn myned i gyfarfod Maxentius, efe a welodd yn yr awyr ar hanner dydd, groes fawr, a'r geiriau
M 2 hynod

* York.

† Fe ddywedir fod Elen yn wraig o leiddid, gwybodaeth, a duwioldeb mawr; ac iddi hi, pan wnaethpwyd ei mab Constantine yn ymerawdwr, fyned i Jerusalem, a thynu i lawr deul y dduwies Venus ag oedd wedi ei hadeiladu ar fynydd Calfaria; a delw Jupiter, ag oedd gwedi ei gosod uwchlaw bedd Crist; yn nghyd â theml Adonis ag oedd gwedi ei hadeiladu yn Methlehem. A chwedi eu dystrywio hwynt, iddi adeiladu eglwysi cristionogol yn eu lle. Fe ddywedir hefyd iddi gael gafael yn nghroes Crist ar fynydd Calfaria. Gwedi rhoddi llawer o brawf o'i gostyngciddrwydd, a'i chariad a'i tel yn ngwlad Canaan, hi a ddychwelodd i Rufain, ac a farw yn mreichiau ei mab.

* Fuller's Church Hist. p. 21.

CANT
IV.
Constantine yn
gorchfygu Max-
entius.
O. C.
312.

hynod hyn yn ysgrifenedig arni; **HAC VINCE**, hyny yw, Yn hon, gorchfyga. Gwedi gorchfygu Maxentius yn agos i Rhufain, Constantine fawr a roddodd ddiolch i Dduw am ei ddaioni, ac a ganiataodd rydd-did i gristianogion i fyw yn ol eu cyfreithiau a'u gosodiadau eu hunain.^a

Mewn ychydig o amser gwedi hyn, Constantine fawr a wnaeth broffes gyhoeddus o'r grefydd gristianogol: a phan bu farw ei gyd-awyddog Licinius, efe a roddodd fwy o rydd-did i gristianogion. Ac ychydig o amser cyn ei farwolaeth, Constantine fawr a gyhoeddodd, na ddyoddefai efe un grefydd yn yr ymerodraeth, ond y grefydd gristianogol yn unig; ac a roddodd orchymmyn i dynnu i lawr demlau yr eilunod, ac i wahardd aberthu iddynt.^b

Yr oedd yr eglwys gristianogol tra y bu yn cael ei gwrthwynebu a'i herlid gan yr awdurdodau gwladol, yn cael ei llywodraethu gan yr esgebion yn unig, yn ol y gwahanol raddau ag oedd gwedi ymlusgo i'w plith, a'r enwau a roddid iddynt. Ond pan wnaeth Constantine fawr

Constantine yn
cymmer-
yd llyw-
odraeth
allanol yr
eglwys
arno.

broffes gyhoeddus o'r efengyl, efe a gymmerodd y rhan allanol o'r llywodraeth eglwysig i'w law ei hun; ac fel y byddai i'r drefn o lywodraeth eglwysig fod yn fwy tebyg i'r ffurf o lywodraeth gwladol,

^a Socrates Eccles. Hist. L. I. Chap. 2, 3.

^b Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 262.

CANT
IV.

gwladol, efe a sefydlodd y cyfnëwidiadau ag oedd gwedi cymmeryd lle yn raddol yn y drefn o lywodraeth eglwysig er pan y diddymwyd y cystadledd ag oedd rhwng yr esgobion yn y cant cyntaf, a rhan o'r ail; ac a gadarnhaodd y blaenoriaeth ag oedd esgobion Rhufain, Antiochia, ac Alexandria, yn fwynhau y pryd hyny, ac a ddyrchafodd esgob Constantinople i'r un radd batriarchaidd a hwyntwy. Ychwanegodd hefyd rai awyddogion nad oeddent o'r blaen yn eglwys Crist.

Gwedi cael rhydd-did i addoli Duw yn ol rheolau ei air, eglwysi Brydain a gynyddasant mewn rhifedi; a chyfrifid hwynt yn enwog gan ddysgyblion Crist mewn gwledydd ereill. Ac o hyn allan yr ydym yn cael, fod gweinidogion eglwysi Brydain, yn breseanol yn y cymmanfoddd cyffredinol a gynhelid trwy orchymmyn yr ymerawdwyr, mewn amrywiol ranau o'r byd, i benderfynu dadleuon crefyddol, a threfnu mesurau addas i adeilad yr holl gorph.

Yn ebrwydd gwedi i'r crist'nogion gael llo-nyddwch gan eu gelynion allanol, cyfododd ymrysonau yn eu plith eu hunain, yr hyn fu yn foddion i rwygo rhai eglwysi, ac yn achos o ofid mawr i lawer o weinidogion Crist.

Pan

* Mosh. Eccles. Hist. Vol I. p. 282, 284.

CANT
IV.Cym-
manfa
Arles.O. C.
314.

Pan oedd y Donatistiaid,* yn aflonyddu eglwysi Crist yn Affrica, a rhanau ereill o'r byd, yr ymerawdwr a orchymmynodd i esgobion yr amrywiol daleithiau gyfarfod mewn cymmanfa yn Arles yn Ffrainge, i ystyried y ddadl yn fanol, ac ymdrechgu gwneuthur heddwch rhwng y ddwy blaid.^a

Yr oedd Iŵr, esgob Caer-Efrog, Rhystyd esgob Llundain, a Brawdol esgob Caerlleon ar Wysg, yn nghyd â Sacerdos yr hehuriad, ac Armin y diacon o Gaerlleon ar Wysg, yn bresennol yn y gymmanfa hon; a'r tri esgob a roisant eu dwylaw wrth y rheolau a wnaethpwyd yr amser hwnw.^b Barnodd y gymmanfa fod y Donatistiaid

* Yr achos o'r ddadl hon oedd fel y canlyn. Ar farwol-aeth Mensurius esgob Carthage yn Affrica, yn y flwyddyn 311, cafodd arch-diacon Cæcilianus ei ddewis yn esgob yn ei le ef, a'i gyssegru i'w swydd gan yr esgobion cymmydog-aethol yn unig, heb gynnorthwy esgobion Numidia, y rhai oedd yn arferol o fod yn bresennol ar gyssegriad esgobion Carthage. Tramgwyddodd esgobion Numidia yn fawr wrth hyn, a chyfarfuant mewn cymmanfa, a barnasant Cæcilianus ar amrywiol ystyriaethau yn annheilwng o'r esgobaeth; a dewisasant y diacon Majorinus yn ei le ef. Ond nid ufuddhaodd Cæcilianus i'w penderfyniad hwynt; ac felly cafodd eglwys Carthage, ac amryw o eglwysi ereill eu rhanu yn ddwy blaid. Ac o blegid fod Donatus yn fwy haerllug yn erbyn Cæcilianus na'r esgobion ereill, cafodd gwrthwynebwyr Cæcilianus eu galw yn Ddonatistiaid.

^a Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 329.

^b Usher de Eccles. Brit. p. 195. Stillingfleet's Orig. Brit. Chap. II.

tistiaid yn feilus yn eu hymddygiad tu ag at Cæcilianus; a chytunodd y gweinidogion ar amrywiol o bethau, i'r dyben i ddwyn yn mlaen gysur ac adeiladaeth yr amrywiol eglwysi ag oedd o dan eu gofal gweinidogaethol.*

CANT
IV.

Yr

* Rheolau a wnaethpwyd yn Nghymmanfa Arles.

'Fod y pasc i gael ei gadw ar yr un amser trwy yr holl fyd; ac fod esgob Rhufain, fel arferol, i roddi gwybodaeth o'r diwrnod.'

'Nad oedd i un esgob sathru ar esgob arall.'

'Fod esgobion teithiol i gael caniatad i gyflawni eu swydd yn y dinasoedd i ba rai y deuent.'

'Nad oedd un i gael ei gyssegru yn esgob, heb fod tri esgob o leiaf yn bresennol.'

'Fod y gweinidogion a roddent arian allan ar llog i gael eu hysgymuno.'

'Nad oedd y gweinidogion ddim i ymadael â'r eglwysi lle yr oeddent wedi cael eu hurddo.'

'Na chai y diaconiaid ddim gweini yr ordinhad o swper yr Arglwydd.'

'Yn gymmaint a bod yr erledigaeth gwedi darfod, fod y rhai a wrthodent i barhau yn yr alwad o filwyr, i gael eu hattal o gymmundeib.

'Fod y rhai ag oedd yn gyru cerbydan mewn rhedeg-seydd, ac yn dynwared mewn chwarendai, i gael eu troi o gymmundeib.'

'Fod y cristianogion hyny ag a fyddai yn cael eu gosod yn fywodraethwyr mewn llaoedd pellenig, i ddwyn gyda hwynt lythyr canmoliaethol oddiwrth eu hesgob eu hunain,

CANT
IV.

Yr oedd yr eglwys amrywiol weithiau gwedi penderfynu yn erbyn y Sabelliaid, ac ereill, fod y Duwdod yn hanfodi yn dri pherson gwahanol; ond nid oedd neb etto yn anturio gosod allan pa fodd yr oeddent felly. Gwahanol weinidogion a ffurfient wahanol feddyliau am y dirgelwch hwn, heb roddi tramgwydd y naill i'r llall.* Ond ni pharhaodd pethau yn y dull tangnefeddus hwn yn hir.

Arius,

ac na fyddai iddynt gael eu hattal o gymmundebyddiaeth eu bod yn ymddwyn yn groes i ddysgyblaeth yr eglwys.'

'Fod y personau hyny, gwragedd pa sail a ddolodd mewn godineb, i gael eu cyngori i beidio priodi drachefn tra byddent byw.'

'Fod y gwryfon a briodent anghredinwyr, i gael eu hattal o gymmundebyddiaeth dros amser.'

'Na chai y rhai a gam-gyhuddent eu brodyr, ddim eu derbyn i gymmundebyddiaeth tra byddent byw.'

'Nad oedd i neb ag oedd gwedi eu hysgymuno mewn lle, i gael eu derbyn mewn lle arall.'

'Nad oedd i un gwrthgiliwr i gael ei adferyd i gymmundebyddiaeth mewn cefyd; ond fod iddo aros nes y gwellai, a phrofi ei fod gwedi diwygio.'

'Can fod y Donatistiaid ac ereill, yn ail-fedyddio y rhai a fedyddiasid gan eu gwrthwynebwyd, penderfynwyd nad oedd y rhai ag oeddent gwedi eu bedyddio yn enw y Drindod sanctaidd, ddim i gael eu hail-fedyddio.' Stillington's Orig. Brit. Chap. 2.

* Meach. Eccles. Hist. Vol. I. p. 334.

Arius, henuriad eglwys Alexandria yn yr **CANT**
 Aipht, a haerodd nad oedd Crist yn ogyfuwch **IV.**
 â'r Tad. Dywedodd mai y Bod cyntaf, a'r **O. C.**
 mwyaf ardderchog, a greodd Duw oedd y Mab; **317.**
 mae trwyddo ef y cfeodd Duw y bydoedd, ac yn **Athraw-**
 ganlynol ei fod ef nid yn unig yn îs nâ'r Tad **iaeth A-**
 mewn natur ac urddas, ond yn hanfodol wahan- **rius.**
 ol oddiwrtho. Cyn gynted ag y gwnaeth Arius
 ei feddyliau yn gyhoeddus, cawsant eu cofleidio
 gan lawer yn yr Aipht, a'r gwledydd cymmyd-
 ogaethol.

Alexander, esgob Alexandria, a arferodd bob
 moddion a allasai i argyhoeddi Arius o'i gyfeil-
 iornad, a'i ddwyn yn ol i fynwes yr eglwys. Ond
 pan welodd nad oedd un moddion yn debygol o
 lwyddo, efe a'i torrodd ef allan o gymmundeib yr
 eglwys.

Ar hyn, Arius a ymneilltuodd i wlad Palas- **Arius yn**
 tine, ac oddi yno a ysgrifenodd at y gwyr mwyaf **myned i**
 enwog yn yr amser hwnw, i amddiffyn ei ddal- **Palas-**
 iadau. Llwyddodd i raddau helaeth; canys lla- **tine, ac yn**
 wer a goffeideasant ei athrawiaeth mewn amryw- **llwyddo.**
 iol wledydd; ac yn mhlith ereill, Eusebius es-
 gob Nicomedia, yr hwn oedd yn ŵr enwog, a
 chanddo awdurdod mawr yn yr eglwys.

Pan welodd Constantine fawr fod y ddadl hon Cym-
 yn debygol o wneuthur niwed i eglwys Crist, a **manfa**
 chreu cynnwrf yn yr ymerodraeth, efe a orchym- **Nicca.**
N **O. C.**
mynodd **325.**

CANT mynodd i genhadau yr eglwys gyffredinol trwy
IV. y byd cristianogol i gyfarfod yn Nicea, dinas yn
 Bythinia, i'r dyben i benderfynu y mater hwn.

Arieth Yn y gymmanfa hon, penderfynwyd fod y
 yn cael ei **Mab** o'r un hanfod â'r Tad, a chondemniwyd ath-
 chon- rawiaeth Arius. Cafodd Arius hefyd ei alltudio
 demnio. i blith yr Iliriaid, ac annogwyd ei ganlynwyr ef
 i gydsynio â'r gredo a gafodd ei chyfansoddi
 gan y gymmanfa.*

Esgobion Dywedir fod amryw o esgobion Brydain yn
 Brydain Nghymmanfa Nicea, ac iddynt gyd-uno â'u bro-
 yn dyr i gondemnio athrawiaeth Arius,^a a phender-
 Nghym- fynu llawer o fatterion ereill. Ond gan fod llyfr
 manfa Athanasius, ag oedd yn cynnwys enwau yr es-
 Nicea. gobion ag oedd yn bresennol yno, yn awr gwedi
 ei golli, mae yn anmbosibl i benderfynu pwy o'r
 Cymry oedd yno.*

Gwedi

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 335, 336.

* Usher de Eccles. Brit. p. 195. Stillingfleet's Orig. Brit. Chap. 3.

* Dywedir fod 318 o esgobion yn bresennol yn Nghymmanfa Nicea; a bod yr ymerawdwr ei hun yn eistedd yno fel blaenor. Gwedi condemnio Arieth, a chadarnhau y rhan fwyaf o'r rheolau a wnaethpwyd yn Nghymmanfa Arles, yn mhllith llawer iawn o bethau ereill, cytunodd Cymmanfa Nicea ar y pethau caelynol.

'Fod y passe i gael ei gadw ar y Sabbath ag addygyddo ar, neu yn nesaf yn ol y llawn lloer cyntaf wedi yr 21 o fis Mawrth.'

Gwedi i Arius fod dros ychydig o amser mewn alltudiaeth, Constantine fawr a'i galwodd ef yn ei ol, ac a ddiddymodd y cyfreithiau ag oedd gwedi eu gwneuthur yn ei erbyn ef. Caniataodd hefyd i Arius a'i gyfaill Eusebius, i flino a gorthrymu cefnogwyr cymmanfa Nicea, yn neilltuol Athanasius, esgob Alexandria, yr hwn a ddiswyddwyd ac a alltudiwyd i Ffraingc, gan

CANT
IV.
Arius yn
dychwel-
yd o'i all-
tudiaeth.
O. C.
330.
335.
N 2 y Gym-

‘Fod y rhai ag oedd gwedi eu bedyddio, a chwedi syrthio yn wirfoddol yn yr erledigaeth ddiweddar, i aros dair blynedd yn mhlith y gwrandawyr, saith mlynedd yn mhlith yr edifeiriolwyr, a dwy flynedd yn mhlith y gweddiwyr, cyn cael eu derbyn i gymmundeib.’

‘Os byddai dynion mewn perygl o farw cyn myned trwy yr holl drefn o ddysgyblaeth, fod iddynt gael cymmundeib. Ond os gwellhaent, fod iddynt gael eu darostwng i blith yr edifeiriolwyr.’

‘Nad oedd neb benywod i gael byw yn yr un tŷ a'r offeiriaid, ond eu perth, nasau agosaf.’

‘Os urddid neb yn fyrbwyll, heb ddigonol brawf, ni chyfrifid y cyfryw urddiad yn safadwy. Ac os urddid neb ag a fyddai gwedi syrthio, fod yr urddiad i gael ei ddiddymu.’

‘Fod esgob i gael ei ordeinio gan esgobion y dalaith, ond os nad allent oll ddyfod, fod rhaid cael tri yn bresennol, a'r rhai hyny gwedi cael cydsyniad y rhai absennol; a bod i'r arch-esgob gadarnhau pob peth a wnelid gan esgobion y dalaith.’

‘Fod cymmanfaoedd taleithiol i gael eu cadw ddwy waith yn y flwyddyn, sef yn y Grawys, ac yn yr Ilydref.’ Stil-lingfleet's Orig. Brit. Chap. 3.

CANT y Gymmanfa a gynnaliwyd yn Tyre.* Ond gan
IV. fod pobl Alexandria yn parhau i wrthod adfer-

yd Arius i'w swydd yn eu plith, Constantine
 fawr a'i galwodd ef atto ei hun i Gonstantino-

O. C. ple; ac a roddodd orchymmyn i Alexander, es-
336. gob y ddinas honno, i'w dderbyn ef i gymmun-

Marwol- deb. Eithr cyn i hyn y gymmeryd lle, Arius a
aeth fu farw; ac ni bu Constantine fawr byw yn hir
Arius. ar ei ol ef.^a

Constan- Pan wybu Constantine fawr fod amser ei ym-
tine yn ddattodiad ef yn nesau, efe a ranodd yr ymerod-
marw, ac raeth rhwng ei dri mab, Constantinus, Constans,
yn rhanu a Chonstantius. Constantinus y mab hynaf, a
yr ymer- gafodd Brydain, Ffrainge, Spain, a rhan o Ger-
odraeth many. Gwedi marw Constantine fawr, Con-
rhwng ei stantinus, heb weled ei fod wedi cael digon. a
dri mab. ruthrodd i mewn i etifeddiaeth ei frawd Con-
 stans, ac a laddwyd yn yr ymdrech.

O. C. Ar farwolaeth Constantinus, Constans a gym-
340. merodd feddiant o'i etifeddiaeth ef, ac a ddaeth
 trosodd i Frydain, i ddarostwng y Pictiaid, a'r
 Scotiaid,* ag oedd gwedi torri ar draws y Cym-
 ry.^b

Tra

* Yr un ysbryd erledigaethus, mae yn debyg, oedd yn y
 ddwy blaid.

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 339, 340. Tyrrel's Gen:
 Hist. Eng. Vol. I. B. 2.

* Pobl o genedl y Scythiaid, oedd y Pictiaid yn wreidd-
 iol, ag a ddaethent trosodd i'r rhan ogleddol o Frydain oddi

Tra yr oedd y Cymry yn cael eu blino gan y gelynyion hyn, yr oedd eglwysi y saint, yn y dwyrain a'r gorllewin, yn llawn ymrafaelion yn nghylch athrawiaeth Arius. Esgobion a ysgymmunent esgobion, ac a ddrygent y naill y llall, fel nad oedd ond ychydig o ysbryd yr efengyl i'w ganfod yn mblith llawer o honynt.

CANT
IV.

Y ddau ymerawdwr, yn dymuno dilyn siampl eu tad, a chadw undeb yr eglwys, yn ol defod yr amseroedd, a orchymmynasant i esgobion yr amrywiol eglwysi yn y dwyrain a'r gorllewin, i gyfarfod yn ninas Sardis, yn Thracia, fel ag y caent wybod beth oedd barn y rhan fwyaf am athrawiaeth Arius, a pha fesurau i fabwysiadu i'r dyben i gadw undeb yr ysbryd yn nghwllwm tangnefedd. Yr oedd dros dri chant a thri ugain ac un ar bymtheg o esgobion yn bresennol yn y gymmanfa hon; ac fe ddywed Athanasius fod amrywiol o esgobion Brydain yno, er pelled oedd, ac yn mhlith ereill Rhystyd esgob Llundain.* Yn y gymmanfa hon, cafodd y pethau a gytunwyd arnynt yn Nghymmanfa Nicea, eu cadarnhau, ac

Cym-
manfa
Sardia.
O. C.
347.

Arieth

amgylch i'r flwyddyn 72. Ond llwyth ag a ddaeth o'r Iwerddon yn nghylch dechreuad y pedwerydd cant, oedd y Scotiaid. Oddiwrthynt hwy y cafodd Scotland ei galw felly. Yr oedd y Pictiaid a'r Scotiaid yn preswyllo yn Scotland, ac yn uno yn aml i ddrygu ac anrheithio y Cymry; yn neillduol gwedi i fyddinoedd y Rhufeiniaid gael eu galw o Frydain.

* Yr un gwr ag oedd yn Nghymmanfa Arles.

CANT Arieth ei chondemaio. Cytunwyd hefyd i alw
IV. Athanasius yn ol o'i alltudiaeth, a'i dderbyn i
 fynwes yr eglwys.^a Ond ni chydsyniodd esgobion y dwyrain â'r mesurau hyn.

Gwedi marw Constans, dangosodd Constantius ei fod yn ffafrol i athrawiaeth Arius; ac ymdrechodd i ddwyn esgobion y gorllewin i'w chofleidio. Ond pan welodd fod cynnifer o honynt yn glynu wrth y pethau a gytunwyd arnynt yn Nghymmanfaoedd Nicea, a Sardis, efe a orchymmynodd i'r esgobion yn gyffredinol i gyfarfod yn Arminium yn yr Ital; ac y byddai iddo ef i ddwyn eu traul hwynt oll.

Cym-
manfa
Armini-
um.

O. C.
359.

Fel ag yr oedd y ddwy blaid am lwyddo, a llawer o bosibl yn mhlith y ddwy, yn gofidio am yr anghydfod galarus ag oedd wedi cymmeryd lle rhwng yr eglwysi, cyfarfu dros fedwar cant o esgobion yn y gymmanfa hon. Esgobion Ffrainge a Brydain, a dybient ei bod yn anweddaidd, i gymmeryd dim gan yr ymerawdwr at ddwyn eu traul. Ond tri o esgobion Brydain, yn anabl i ddwyn eu traul eu hunain, ac heb ewyllsio pwyso ar eu brodyr, a dderbyniasant o haelioni yr ymerawdwr.^b

Gwedi i'r esgobion gyfarfod, a gosod pob peth mewn trefn, yr Ariaid a ddywedasant, 'Gan fod

^a Usher de Eccles. Brit. p. 195. Cressy's Ch. Hist. B.VIII. Chap. 3. ^b Usher de Eccles. Brit. p. 189.

fod meddyliau dynion yn cael eu terfysgu trwy yr amrywiol gredöau ag oedd yn y byd cristianogol, mai gwell fyddai eu diddymu hwynt oll, a derbyn fel rheol gyffredinol y gyffes a wnaethid ychydig cyn hyny yn Nghymmanfa Sirmium, lle yr oedd yr ymerawdwr yn bresennol; a chan fod y gair cyd-sylweddiad yn annysalladwy i lawer, mai gwell fyddai dywedyd yn ngeiriau yr ysgrythur, fod y Mab, yn mhob peth yn debyg i'r Tad, nâ dywedyd fel yn Nghredo Nicea, ei fod o'r un sylwedd a'r Tad.* A chwedi dywedyd hyn darllenwyd y gyffes newydd ger bron y gymmanfa.*

CANT
IV.

Pan glybu esgobion y gorllewin y gyffes, yn yr hon nid oedd Crist yn cael ei osod allan fel o'r un sylwedd a'r Tad, hwy oll a'u gwrthodasant, ac a ddywedasant, na chlient hwy ddim oddiwrth gredo Nicea, ac a feiasant yn fawr ar yr esgobion hyny ag oedd am wneuthur y gredo hon yn rheol gyffredinol i'r holl eglwys. A phan ddeallasant fod yr ymerawdwr yn bwriadu gwneuthur iddynt oll gydsynio â daliadau yr Ariaid, hwy a ddanfonasant ddeg o'u brodyr atto i ddymuno arno, na ddygai efe athrawiaethau newyddion i mewn i'r eglwys, ond gadael i bob peth fod fel ag yr oeddent yn amser ei dad; a rhoi cenad iddynt hwy i ddychwelyd at eu hamrywiol

* Socrates Eccles. Hist. L. II. Chap. 29.

CANT
IV.

rywiol eglwysi, fel y gallent gyduno â hwynt mewn gweddïau am lwyddiant a dedwyddwch ei ymerodraeth.^a

Yr ymerawdwr gwedi clywed gan yr Ariaïd pa fodd yr oedd pethau yn myned yn mlaen yn y Gymmanfa, a chwedi penderfynu yn ei feddwl i ymdrechgu dwyn esgobion y gorllewin yn nes at feddyliau yr Ariaïd, a ddywedodd wrth y cenhadau, 'Nad oedd y gwahaniaeth rhyngddynt ddim llawer, ac fod y gair sylwedd yn dywyll, a chwedi cael ei arferyd yn fyrbwyll gan y tadau; ac mai y wir ffydd oedd fod y Mab yn debyg i'r Tad.' A chwedi ymrësymu llawer â'r cenhadau, efe a'u dygodd i gydsynio âg ef. Gwedi ennill y cenhadau drosodd i'w ochr ei hun, yr ymerawdwr a'u gollyngodd hwynt ymaith at eu brodyr yn Arminium; ac a roddodd orchymyn i'w swyddog yn y dref honno, na ollyngai efe yr esgobion ymaith nes byddent gwedi cyduno â'u gilydd.^b

Pan ddeallodd yr esgobion nad oedd rhyddid iddynt i ddychwelyd heb broffesu eu cydsyniad â meddyliau yr ymerawdwr; a bod rhai o'u brodyr yn cael eu carcharu o blegid eu gwroldeb o blaid y ffydd, hwy a ofnasant; a chwedi
bod

^a Secrates Eccles. Hist. L. II. Chap. 29. Cave's Lives, Vol. II. Sec. XI. ^b Ibid.

bod saith mis yn Arminium, hwy a gydsyniasant **CANT**
 â'r gyffes a wnaethpwyd yn Sirmium, ac a **IV.**
 ddychwelasant at eu hamrywiol eglwysi.^a

Yn y gymmanfa hon, yr Ariaid, trwy ddi-
 cheil a thraws-arglwyddiaeth yr ymerawdwr, yn
 nghyd â gwendid esgobion y gorllewin, a gaw-
 sant y fuddugoliaeth. Ond ni pharhaodd eu
 gorfoledd yn hir, canys esgobion y gorllewin,
 wedi marw Constantius, a gyhoeddasant mewn
 amrywiol gymmanfaodd, eu hymlyniad parhaus
 wrth y ffurf o athrawiaeth a gytunwyd arni yn
 Nghymmanfa Nicea.^b

Yn fuan yn ol Cymmanfa Arminium, cafodd **Athrawiaeth**
 athrawiaeth Arius ei chofleidio gan lawer o grist- **iaeth**
 ianogion Brydain. Pa un ai esgobion Brydain **Arius yn**
 ag oedd yn bresennol yn Nghymmanfa Armini- **Mrydain**
 um, neu ryw rai ereill, a fu yn offeryniol i'w
 dwyn yma, sydd ry anhawdd gwybod yn bresen-
 nol. Ond sicr yw, iddi lwyddo yma i fesur he-
 laeth dros rai blynnyddoedd, a pheri mawr flinder
 i rai cristianogion.^c

Tra yr oedd dadleuon crefyddol yn terfysgu **O. C.**
 meddyliau cristianogion Brydain, ac yn llanw **364:**
 O eu

^a Cave's Lives, Vol. II. Sec. XI. Cressy's Ch. Hist. B.
 VIII. Chap. 5. ^b Stillingfleet's Orig. Brit. Chap. 4.

^c Gildas. Bede, L. I. Chap. 8.

CANT
IV.

Theodo-
sius yn
gorchfy-
gu y Pic-
tiaid.

calonau o ddigasedd y naill at y llall, y Pictiaid a'r Scotiaid a ruthrasant arnynt, ac a anrheithiasant eu gwlad. Gorchfygasant mewn llawer brwydr, a lladdasant lawer o'r Cymry. Yr ym-crawdwr Valentinian, pan wybu hyn, a ddan-fonodd Theodosius i Frydain; yr hwn a osododd derfyn ar y rhyfel, ac a adferodd heddwch i'r taleithiau.*

O. C.
370.

Cynedda
Wledig
yn dyw-
ysog
rhinwe-
ddol.

Er mor anafanteisiol i achos gwir grefydd oedd y terfysgiadau gwladol ac eglwysig ag oedd y pryd hyny yn mhllith y Cymry, yr oedd yma lawer o ddynion enwog mewn duwioldeb, y rhai a ddangosent fawr sel dros ogoniant Duw, a dai-oni y wladwriaeth. Cynedda Wledig,* tywysog Ystrad Clwyd, a Gwynedd, a ddangosai lawer o gariad at Dduw a'i saint. Dygodd ei blant i fynu yn egwyddorion y grefydd grist-ianogol, a rhoddodd diroedd a breintiau gwladol i'r rhai a broffesent y ffydd yn Nghrist. Y rhan fwyaf o feibion Cynedda Wledig a gyflwynas-ant en hunain i'r Arghwydd; a phan yrrwyd hwynt o'u gwlad gan y Saeson, cawsant etifedd-iaethau yn Nghymru.*

Pan

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 36, 37.

* Mab Edeyrn o Wawl, merch Coel Godebog. Yr oedd yn teyrnasu yn Cumberland a'r ardaloedd cymmydogathol hyd Wynedd.

* Archaiol. Vol. II. p. 61. Achau saint ynys Brydain.

Pan oedd Macsen Wledig yn Mrydain, efe a briododd Elen merch Eudaf tywysog Cornwall; ac ar farwolaeth Eudaf a ddewiswyd yn dywysog ar y rhan honno o Frydain. Gwedi cael ei dderchafu i'r sefyllfa anrhydeddus hon, efe a benderfynodd i ddiorseddu yr ymerawdwr Gratian a Valentinian, a thraws-feddiannu yr ymerodraeth. Ac i'r dyben i ddwyn ei amcanion uchelfrydig i ben, efe a gymmerodd dri ugain mil o flodau ieuengetyd y Cymry, heblaw llu y Rhufeiniaid ag oedd y pryd hyny yn Mrydain, ac a aeth drosodd â hwynt i Ffrainge a'r Ital.

CANT
IV.

O. C.
383.
Macsen
Wledig a
60,000
o'r Cym-
ry yn
myned i
Ffrainge.

Gwedi meddiannu yr ymerodraeth dros bum mlynedd, Macsen Wledig a laddwyd wrth ryfela â Theodosius; a chynnifer o'r Cymry ag a ddinasant, a sefydhasant yn Llydaw,* yn Ffrainge, lle yr oedd Cynan Meiriadog, tywysog Gwynedd, a brawd Elen, gwraig Macsen Wledig, gwedi cael ei osod yn frenin. Gwedi colli cynnifer o'u milwyr, daeth y Cymry yn analluog i ymddiffyn eu gwlad; ac yn ol ychydig amser gwedi hyny, y Saeson a ruthurasant arnynt, ac a feddiannasant y rhan fwyaf o Frydain.*

O 2

Yn

* Armorica, Ar-môr.

* Archaiol. Vol. II. p. 60. Gildas. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 38, 39.

CANT
IV.O. C.
390.Athrofa
Caer
Wor-
gorn.Llwydd-
iant Pad-
rig yn
Ngwer-
ddon.

Yn fuan gwedi marwolaeth Macsen Wledig, cafodd Cystenin fendigaid, mab Cynfor, ei dde-wis yn frenin Brydain. Theodosius yr ymerawdwr, a Chystenin fendigaid, yn ewyllysio dyrchafiad y Cymry, ac yn gydwybodol o ddefnyddioldeb dysgeidiaeth, a sefydlasant Athrofa yn Nghaer Worgorn yn Ngwent, ac a osodasant Padrig, gwr duwiol a dysgedig yn agos i Aberllwchwr, yn Nhir Gwyr, yn athraw ynthi, Pan oedd Padrig yn y sefyllfa hon, y Gwyddelod ag oedd gwedi cymmeryd meddiant o lan y môr, a ddaethant i Gaer Worgorn, a chwedi anrheithio y lle, a gymmerasant Padrig yn gaeth i'r Iwerddon.* Ond y Duw ag sydd yn goruchlywodraethu achosion dynion, a wnaeth gaethi-wed Padrig yn fendith i'r Gwyddelod. Padrig, gwedi cael ei ddwyn i'r Iwerddon, a ddechreuodd bregethu yr efengyl i'r Gwyddelod pagan-aidd, a Duw a'i harddelodd i raddau helaeth, fel ag y bu yn offeryn i ddwyn llawer o honynt i goffleidio y grefydd gristianogol. Mewn can-lyniad i'r llwyddiant mawr a gafodd Padrig yn Ngwerddon, cafodd ei alw yn apostol y Gwyddelod;† ac y mae y bobl hyny yn ei ystyried hyd heddyw, fel eu sant ymgeleddol.*

Y

* Achan saint ynys Bryd. Camb. Biog. V. Padrig.

† Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 358.

* Titular Saint.

Y PUMMED CANT.

AULACH, un o frenhinoedd yr Iwerddon, **CANT**
 a briododd Marchell, unig ferch Tudyr, brenin **V.**
 Garth Mathryn yn Nghymru. Ar farwolaeth
 Tudyr, Brychan mab Aulach o Farchell, a **Brychan**
 ddaeth yn frenin Garth Mathryn, ac a'i galwodd **Brychei-**
 yn Frecheiniog, yn ol ei enw ei hun. Yr oedd **niog.**
 Brychan yn ŵr rhinweddol, a chanddo deulu
 lluosog.† I'r dyben i daenu gwybodaeth o
 Grist yn y lleoedd lle nad oedd yr efengyl yn
 cael

† Enwau meibion Brychan o'i dair gwraig, Prawst, Rhybrawst, ac Eurbrawst. 1. Cynog, 2. Cyflewyr, 3. Dingad, 4. Arthen, 5. Clydog, 6. Rhawin, 7. Cledwyn, 8. Rheu, 9. Rhain, 10. Pasgen, 11. Cynbryd, 12. Cynfran, 13. Nefei, 14. Doewan, 15. Dyfnan, 16. Cadog, 17. Mathaiarn, 18. Gerwyn, 19. Pabiali, 20. Cynin, 21. Dyfrig, 22. Hychan, 23. Llechau, 24. Nefydd.

Merched Brychan,

1. Mechel, 2. Lleian, 3. Hawystl, 4. Dwynwen, 5. Ceindrych, 6. Gwenddydd, 7. Gwladus, 8. Nefyn, 9. Gwawr, 10. Eleri, 11. Eluned, 12. Gwrgon, 13. Enfail, 14. Rbieingar, 15. Goleuddydd, 16. Ccinwen, 17. Gwen, 18. Gwawrddydd, 19. Cenedlon, 20. Tybiau, 21. Clydai, 22. Tudfyl, 23. Tydiau, 24. Tanglwst, 25. Arianwen, 26. Corth. Achau saint ynys Brydain.

CANT cael ei phregethu y pryd hyny, Brychan a ddy-
V. godd ei blant, a'i wyrion, i fynu mewn dysgeid-
 iaeth, fel ag y byddent yn abl i hyfforddi yr an-
 wybodus. Bu llawer o honynt yn llafurus iawn
 yn ngwinllan Duw, a chafodd rhai eu merthyru
 gan y Saeson paganaidd. Yr oedd teulu Bry-
 chan mor enwog yr amser hwnw, fel ag y caf-
 odd ei alw yn un o'r tri theulu sanctaidd ynys
 Brydain.*†

Meibion
 Macsen
 Wledig
 yn wyr
 enwog.

Nid aeth pawb o hiliogaeth Macsen Wledig
 gydâg ef i Ffrainge. Ednyfed, Owain, Cystennyn
 a Pheblig, ei feibion ef, a arosasant yn Mrydain, a
 chyfrifid hwynt yn ddynion enwog mewn duw-
 ioldeb. Eldad hefyd, un o hiliogaeth Bran fen-
 digaid, yr hwn a gafodd ei ddwyn i fynu yn
 Athrofa Caer Worgorn, oedd yn ŵr cyfrifol
 iawn yn nechreuad y cant hwn.^b

Y derwyddon a haerent fod drwg a da yn
 gyd-bwys yn y cyflwr dynol, ac fod gan ddyn
 allu digenol i ddewis a chyflawni yr ua a fynai
 o honynt. Pan gafodd rhai o'r derwyddon eu
 dychwelyd at gristianogaeth, a'u dewis yn wein-
 idogion eglwysi Crist yn mhlith y Cymry, hwy a
 barhausant i ddysgu yr athrawiaeth hon; ac a
 gym-

* Achau saint ynys Bryd. Archaiol. Vol. II. p. 61.

† Teulu Bran fendigaid, a theulu Cynedda Wledig, oedd y
 ddau arall.

^b Achau saint ynys Brydain.

gymmysgasant lawer o'u daliadau derwyddol ag athrawiaethau pur yr efengyl. O'r cymmysgedd hwn y cyfododd athrawiaeth Morgan,* yr hon a greodd gymmaint o gynnwrf yn eglwysi y saint yn y cant hwn." CANT
V.

Morgan a anwyd yn Mrydain, ac yn ol barn rhai, a ddygwyd i fynu yn Athrofa Bangor is y coed, yn sir Fflint.† Yr oedd Morgan yn cael ei gyfrif yn ŵr rhinweddol, a dysgedig iawn yn y ieithoedd, a phob cangen arall o ddysgeidiaeth a gyfrifid yn angenrheidiol yn y dyddiau hyny. Dywedir ei fod yn dal y cyfeiliornadau canlynol:

1. 'Fod Adda gwedi ei greu yn greadur Cysfeil-marwol; ac y buasai efe marw pe buasai heb iornadau Morgan bechu.'

2. 'Nad oedd pechod Adda o un anfantais, ond iddo ei hun yn unig.'

3. 'Fod y gyfraith yn cymmwyso dyn i deyrnas

* Pelagius, yn y iaith Ladin.

* Camb. Biog. V. Morgant.

† Y mae llawer yn meddwl mai Lleirwg tywysog Siluria, a sefydlodd yr Athrofa yn Bangor is y coed, yn sir Fflint. Ereill a dybiant mai Dunod fawr, mab Pabo, yn nghyd â'i feibion, Deiniol, Cynwyl a Gwarthan a'i sefydlasant hi yno yn y chwechfed cant. Ond pa un bynnag ai yn yr ail, neu yn y chwechfed cant, y sefydlwyd Athrofa yn Bangor is y coed, yr oedd rhai dynion dysgedig yn Nghymru yn amser Morgan.

GANT nas nefoedd, a chwedi ei selio ar ogyfuwch add-
V. ewidion a'r efengyl.'

4. 'Fod rhai dynion cyn dyfodiad Crist yn byw yn ddi-bechod.'

5. 'Fod babanod yn yr un cyflwr ag Adda cyn y cwmp.'

6. 'Mae nid anufudd-dod Adda yw yr achos o farwolaeth holl ddynol-ryw; ac nad yw yr adgyfodiad cyffredinol yn deilliaw trwy rinwedd adgyfodiad Crist.'

7. 'Pe b'ai dyn yn ymdrechu, y gallai efe gaddw holl orchymynion Duw heb un anhawsdra; a chadw ei hun mewn cyflwr o ddiniweidrwydd perffaith.'

8. 'Er i gyfoethogion gael eu bedyddio, a byw yn rhinweddol, na's gallant fyned i'r bywyd heb iddynt ymadael â'u holl olud.'

9. 'Nad yw gras a chymmorth Duw yn cael eu rhoddi i gyflawni pob gweithred foesol; ond fod rhydd-did yr ewyllys a gwybodaeth o ddyledswydd yn ddigonol i ateb y dyben.'

10. 'Fod gras Duw yn cael ei roddi yn gyf-attebol i haeddiant dyn.'

11. 'Nad all neb gael eu galw yn blant i Dduw, oddi eithr eu bod yn berffaith ddi-bechod.'

12. 'Mae

12. 'Mai trwy rydd-did ei ewyllys, ac nid trwy gymmorth Duw mae i ddyn gael y fuddugoliaeth ar brofedigaethau.' CANT
V.

Dyma yr egwyddorion perrglus a gyfrifid i Morgan, ac am ba rai y cafodd ei gondemnio mewn llawer o Gymmanfaodd.

Morgan, yn nghyd â Cœlestius, gwr o'r Iwerddon, o'r un daliadau ag ef ei hun, a aethant i Rhufain, ac a fuant yno mewn parch mawr dros ychydig amser. Ar ddyfodiad y Gothiaid i Rufain, Morgan a Cœlestius a ymadawsant i Sicily, ac oddi yno a aethant i Affrica. lle y cyhoeddasant eu daliadau gydâ mwy o rydd-did. Morgan a aeth o Affrica i wlad Palastine, ac a dderbyniwyd yn garedig gan Ioan esgob Jerusalem; ond Cœlestius a arosodd yn Carthage, dan obaith o gael ei ddewis yn un o henuriaid y ddinas honno. Pan gafodd daliadau Cœlestius eu gwnethur yn gyhoeddus, cawsant eu condemnio gan y gymmanfa a gyfarfu yn Carthage. Mewn canlyniad i hyn, ymadawodd Cœlestius o'r ddinas honno, ac a aeth i'r dwyrain. Pan glybu Austin esgob Hippo, am lwyddiant athrawiaeth Morgan yn y dwyrain, efe a ysgrifonodd lawer yne ei herbyn; ac a ddanfonodd Orosius i gyhuddo Morgan ger bron y Gymmanfa a gyfarfu yn Jerusalem. Ond gan fod Ioan esgob Jerusalem

Morgan
yn myned
i Rufain.

O. C.
410.

412.
Cymmanfa
Carthage.

Cymmanfa
Jerusalem.
P mor lem.

CANT

V.

Esgob
Rhufain
yn con-
demnio
Morgan.

mor ffafrol i athrawiaeth Morgan, ni wnaeth y Gymmanfa honno ond ei ddanfon ymaith yn ddi-gerydd; ac ychydig yn ol hyny, yn Nghymmanfa Diospolis, barnwyd nad oedd Morgan yn euog o gyfeiliornad. Zosimus esgob Rhufain hefyd, a goffeidiodd athrawiaeth Morgan dros ychydig amser, ac a gyhoeddodd ei fod ef yn iach yn y ffydd; ond wrth ystyried rhesymau Austin yn erbyn athrawiaeth Morgan, a gweled gwroldeb esgobion Affrica, efe a gyfnewidiodd yn ei farn, ac a gondemniodd Morgan a Cœlestius, gydâ y gerwindeb mwyaf.^a

Nid ymddengys i Forgan ddychwelyd i Frydain, ond cafodd ei athrawiaeth ei lledu ym gan y gweinidogion hyny ag oedd o'r un farn ag yntef, ac yn neillduol gan Agricola, mab Severianus,^b esgob o Ffraingc.^c

Fel ag yr oedd y Rhufeiniaid gwedi galw eu byddinoedd o Frydain, i'r dyben i amddiffyn eu gwlad eu hun, ag oedd yn cael ei hanrheithio gan y Gothiaid, ni's gallasent roddi y cynnorthwy hyny i'r Cymry ag oedd yn angenrheidiol arnynt yn yr amser cyfyng hwn. Y Pictiaid a'r Scotiaid

^a Mosh. Eccles. Hist. Vol I. p. 422, 423, 424.

^b Bede, L. I. Chap. 17.

^c Gressy's Eccles. Hist. B. VIII. Chap. 27.

Scotiaid, yn nghyd â'r Saeson * ag oedd yr am-
 ser hyny gwedi uno â hwynt, yn cymmeryd y
 fantais ar sefyllfa di-ymgeledd y Cymry, a
 ruthrasant o'r newydd arnynt. Yn y cyfyng-
 der hwn, y Cymry a anfonasant i Rhufain am
 gynnorthwy yn erbyn eu gelynion. Y Rhufein-
 iaid yn mwynbau ychydig o lwyddiant yr amser
 hwnw, a gydsyniasant â dymuniad y Cymry, ac
 a anfonasant gynnifer o filwyr i Frydain, ag
 oedd yn angenrheidiol i ymlid y gelynion ym-
 aith. Y Rhufeiniaid, gwedi gorchfygu gelyn-
 ion y Cymry, a'u gyru i'w gwlad eu hun, a gaw-
 sant eu galw yn ol i'r Ital. Ond cyn eu hym-
 adawiad, y Rhufeiniaid a gadarnhasant fur Se-
 verus,† ac a roisant annogaeth i'r Cymry i ym-
 arferyd dyledswyddau milwraidd, a sefyll yn
 wrol dros rydd-did eu gwlad; ac a ddywedasant
 wrthynt, nad oedd iddynt ddysgwyl tdim cyn-
 northwy o Rufain rhagllaw, ond fod yn rhaid
 P 2 i'w

CANT
V.Y Cymry
yn anfon
am gyn-
northwy
i Rhuf-
ain.O. C.
421.

* Un o genhedloedd rhyfelgar Germany oedd y Saeson,
 ag oedd gwedi symud o barthau gogleddol y wlad honno, a
 chwedi sefydlu ar hyd glan y môr o Jutland i'r afon Rhine.
 Ac ar amserau a ddeuent drosodd mewn badau i anrheithio
 Brydain. Verstegan, Chap. 3.

† Mur a adeiladwyd yn gyntaf gan Adrian, a chwedi hy-
 ny gan yr ymerawdwr Severus, o'r afon Tyne i Solway
 Erith, i rwystro y Pictiaid a'r Scotiaid i ddysod i barthau
 deheuol Brydain. Yr oedd y mur hwn yn ddeuddeg troed-
 fedd o uchder, ac yn wyth troedfedd o led.

CANT i'w dyogelwch a'u cysur o hyny allan, i ymddi-
V. bynu ar eu rhinweddau a'u hymdrechiadau eu
 Y Rhuf. hunain, ac nid ar y Rhufeiniaid. Gwedi dywed-
 einiaid yn yd hyn, y Rhufeiniaid a ymadawsant â Brydain,
 ymadawfa Brydain. ac ni ddychwelasant mwyach.*

O. C.

420.

Y Cymry, gwedi bod yn agos i bedwar cant a phedwar ugain o flnyddoedd dan lywodraeth y Rhufeiniaid, a gawsant eu rhydd-
 did. Ond yr oedd eu gelyntion mor lluosog, a hwythau gwedi dirywio i'r fath raddan, fel nad oeddent yn awr mewn sefyllfa i ymddiffyn y rhydd-did a gawsent.

Er i athrawiaeth Morgan gyfodi yn Mrydain, nid ymdalengys ei bod wedi ei chofleidio gan yr holl eglwysi; ond i'r gwrthwyneb, fod llawer, os nid y rhan twyaf o honynt, yn ei fliciddio, ac yn gosidia yn fawr wrth weled ei llwyddiant, yn neilltuol gwedi iddi gael ei chondemnio gynifer gwaith gan gymmanfaodd y saint mewn gwledydd ereill. Ond gan nad oeddynt yn abl

Esgobion
 Brydain
 yn anfon
 i Ffrainge
 am gyn-
 northwy
 yn erbyn
 y Mor-
 ganiaid.

i'w gwrthwynebu i foddlonrwydd y lluaws, hwy a ddanfonasant at esgobion Ffrainge, ac a ddymunasant arnynt i anfon dynion duwiol a dysgedig i Frydain i amddiffyn y gwirlonedd.*

Esgobion Ffrainge wedi cyfarfod mewn cymmanfa,

* Gildas. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 44, 55.

* Bede, L. I. Chap. 17.

manfa, a ddewisasant Garmon * esgob Auxerre, CANT
 a Lupus esgob Troyes, ac a'u hanfonasant i Fry- V.
 dain i bregethu yn erbyn athrawiaeth Morgan, a
 chadarnhau yr eglwysi yn y gwirionedd.* Gar- Garmon
 mon a Lupus, gwedi cyfarfod â thymhestl ar y a Lupus
 môr, a bod mewn perygl mawr, a diriasant yn i Fryd- yn dyfod
 ddiangol yn Mrydain, ac a dderbyniwyd yn roes- ain.
 awgar gan y cyfeillion a ddanfonasant am danynt. O. C.
 429.

Fel ag yr oedd Garmon a Lupus yn areithwyr
 da, yn wyr dyeithr, a chwedi dyfod i Frydain i'r
 dyben i ddiwreiddio cyfeiliornadau y Morgan-
 iaid, lluaws mawr a wrandawent arnynt pa le
 bynnag y byddent yn pregethu yr efengyl. Dy-
 wedir hefyd i lawer o'r Morganiaid gael eu
 dwyn i gofleidio y gwirionedd, a'r iawn ffyddiog
 gael eu cadarnhau trwy eu hathrawiaeth hwynt.

Pan welodd y Morganiaid fod Garmon a Lu-
 pus yn llwyddo, cytunasant i ddadlen y pyngë- Cym-
 lau yn mha rai yr oeddynt yn anghytuno, mewn manfa
 cymmanfa gyhoeddus yn Verulam, ac y cai y Verulam.
 bobl yn gyffredinol fod yn farwyr pa rai o ho- O. C.
 nant oedd nesaf at y gwirionedd. Ar y dydd 430.
 appwyntiedig, cyfarfu blaenoriaid y ddwy blaid
 yn Verulam, a lluaws mawr o bobl a ddaethant
 yn nghyd, i fod yn edrychwyr, yn wrandawyr,
 ac

* St. Germain, mab Rhedyw, ac ewythr Emyr Elydaw. Mae
 Hawer o eglwys gwedi eu cyssegra iddo yn Nghymru.

CANT ac yn farnwyr. Y Morganiaid a ddechreuasant,
 V.
 ac a amddiffynasant eu daliadau hyd eithaf eu gallu. Pan orphenasant, Garmon a Lupus a safasant i fynu, ac a dywalltasant y fath lifeiriant o resymau cadarn ac ysgrythurol yn erbyn athrawiaeth y Morganiaid, fel nad oedd ganddynt ddim i'w ateb; a braidd yr attaliwyd y bobl rhag rhuthro arnynt.*

Ychydig o amser yn ol y gymmanfa hon, tra
 Y Picti- yr oedd Garmon a Lupus yn myned oddi am-
 aid a'r gylch i hyfforddi y Cymry, y Pictiaid a'r Saeson
 Saeson yn a ddaethant yn dorfeydd o Scotland, ac a ddif-
 rhuthro i rodasant y rhan ogleddol o Gymru. Yn y cyf-
 Gymru. amser, yr oedd lluwys o'r Cymry gwedi cyfar-
 fod yn y rhan honno o'r wlad, i gael eu hyfforddi
 gan Garmon a Lupus, a'u bedyddio i'r grefydd
 gristianogol.* Anfonwyd gan hyny at Garmon,
 a dymunwyd arno i'w cynnorthwyo yn erbyn eu
 gelynion. Garmon, yn llawn gwrolder a sel, ac
 yn cael ei amgylchynu gan ddysgyblion Crist, a
 ddygwylodd yn dawl am ddyfodiad y Pictiaid
 a'r Saeson, mewn lle a elwir Maes Garmon, yn
 agos i'r Wyddgryg, yn sir Fflint; ac a roddodd
 orchymyn i'r Cymry, pan roddai efe arwydd
 iddynt, i lefain allan, Aleluia, dair gwaith. Ar
 y munudyn ag yr oedd y gelynion yn rhuthro
 arnynt,

* Bede, L. I. Chap. 17. Usher de Eccles. Brit. p. 328.

* Er cymmaint o bregethu oedd [y pryd hyny yn Nghymra,
 yr oedd yma lawer o baganiaid eilun-addolgar:

arnynt, Garmon a roddodd arwydd, a'r Cymry a lefasant â llef uchel, ' Aleluia, Aleluia, Aleluia.' CANT
V.
~~~~~

Pan glybu y Pictiaid a'r Saeson y llef hon, yr hon oedd wedi cynhyddu trwy adsain y mynydd-oedd, hwy a ddychrynasant yn ddirfawr, a daflasant eu harfau i lawr, ac a ffoisant; a llawer o honynt a foddasant yn yr afon ag oeddent wedi groesi ychydig o'r blaen.* A'r Cymry, trwy ddaioni Duw, a gawsant fuddugoliaeth hollol ar eu gelynyion heb dynu'r cleddyf o'i wain. Er fod yn hawdd cyfrif am y fuddugoliaeth ryfeddol hon, heb ddywedyd ei bod yn wyrthiol, mae yn amlwg i bob dyn ystyriol, fod llaw Duw yn gadarn gyda'r Cymry.

Buddug-
oliaeth
Maes
Garmon.
O. C.
430:

Gwedi aros yn Mrydain dros ychydig amser, a llwyddo i ddychwelyd llawer o'r Morganiaid oddiwrth eu cyfeiliornadau, a dystawi y lleill, Garmon a Lupus a ddychwelasant i'w gwlad eu hun, gan ddiolch i Dduw am y caredigrwydd a'r llwyddiant a gawsent yn Mrydain.

Y Gwyddelod, dan dywysiad Serigi Wyddel, yn parhau i oresgyn Gwynedd a glan môr Cymru, Cynedda Wledig a ddanfonodd rai o'i feibion i'w gyru hwynt ymaith. Gwedi llwyddo i orchfygu y Gwyddelod a'u gyru o'u preswyl-feydd,

Meibion
Cynedda
Wledig
yn gorch-
fygu y
Gwydd-
elod.

* Bede, L. I. Chap. 20.

CANT

V.

Meibion
Cynedda
Wledig
yn cael
etifedd-
iaethau
yn
Nghym-
ru.

feydd, meibion Cynedda Wledig a gawsant etifeddiaethau yn Nghymru, ac a'u galwasant yn ol eu henwau eu hunain. Tibion a fu farw yn ebrwydd yn ol y fuddugoliaeth hon, a Merion ei fab a gafodd ei etifeddiaeth ef, ac a'i galwodd hi Meirionydd. Arwystl a gafodd gantref Arwystli, yn sir Feirionydd; Caredig a yrodd y Gwyddelod o Gantref y Tyno Coch, ac a'i calodd yn etifeddiaeth, ac a'i galwodd hi Caredigion.* Dunod a gafodd Gantref Dunodig yn sir Gaeruarfon; Edeyrn a gafodd Edeirnion yn Mhowys; Mael a gafodd Maelienydd rhwng Hafren ag Wy; Dogfael a gafodd Dogfeilyn Dyffryn Clwyd; Rhufon a gafodd Rhufoniog, neu gantref Ystrad yn sir Dinbych; ac Oswal a gafodd Osweilin, lle y mae Croesyswallt yn awr.*

Caswall-
on Law
Hir tyw-
ysog
gogledd
Cymru.
O. C.
443.

Caswallon Law Hir,* pan gafodd oruch-lywodraeth gogledd Cymru, a aeth i sir Fon, lle yr oedd y Gwyddelod gwedi ffoi rhag meibion Cynedda Wledig, ac a'u gyrodd hwynt allan oddi yno, ac a laddodd Serigi Wyddel eu tywysog, a'i law ei hun. Gwedi gyrru y Gwyddelod o Fon, y Cymry a ymwrolasant, ac a'u gyrasant o bob man amall yn Ngwynedd; ac nid arosodd

neb

* Sir Aberteifi yn awr.

* Achau saint ynys Brydain. Archaiol. Vol. II. p. 607—613.

* Mab Einion Yrth ap Cynedda Wledig.

neb o honynt yn y wlad, ond y rhai a wnaeth-
 pwyd yn gaeth-weision. Caswallon Law Hir a
 adeiladodd eglwys yn y fan lle y cafodd y fudd-
 ugoliaeth ar ei elynion, ac a'i galwodd, Llan y
 Gwyddel;^a yn awr Caergybi. O hyny allan,
 Caswallon Law Hir a breswylodd yn ynys Fon; Llys Cas-
 ac yr oedd elion ei lys i'w gweled yn ddiweddar wallon.
 yn agos i Lan Elian.^b

CANT
 V.

Gwedi gorchfygu y Gwyddelod, daeth y Pic-
 tiaid, y Scotiaid, a'r Saeson, yn lluoedd i derfyn-
 au y Cymry; a bu newyn tŷt yn y wlad mewn Newyn.
 canlyniad i'r difrod a wnaethant. Yn y cyflwr^{yn} Nghym-
 galarus hwn, y Cymry, yn lle ymadael â'u pech-
 odau, a dychwelyd at yr Arglwydd, a geisiasant
 gymmorth gan y Rhufeiniaid; ac a ddanfonas-
 ant y llythyr galarus canlynol at Ætius, ag oedd
 yn rhaglaw yn Ffraingc.

"At Ætius, ucheneidion y Brutaniaid. Ni Llythyr
 "wyddom pa le i droi ein wynebau. Mae y Bar-^{y Cymry}
 "bariaid yn ein gwthio i'r môr, a'r môr yn ein^{at Ætius.}
 "gyru yn ol at y Barbariaid; rhwng y ddau, O. C.
 "nid oes gennym ond dewis un o ddau^{446.} angeu,
 "naill ai cymmeryd ein llyngcu gan y tonau,
 "neu ein dyfetha â'r cleddyf."

Ond gan fod Ætius y pryd hyny yn rhyfela

Q

â'r

^a Achau saint ynys Brydain. ^b Rowland's Mon. Antiq. p.
 147. ^c Gildas. Bede, L. I. Chap. 13.

CANT   â'r Hunniaid, ni's gallasai anfon un cynnorthwy
       V.   iddynt.^a

Pan welodd y Cymry nad oedd un cymmorth
 dynol i'w gael, hwy a droisant eu wynebau at yr
 Yr Ar-   Arglwydd: a'r Arglwydd a dosturiodd, ac a
 glwydd   wrandawodd eu griddfanau, ac a roddodd idd-
 yn tost-   ynt y fuddugoliaeth ar eu gelynon. Yn yspaid
 urio wrth   yr heddwch a fwynhasant mewn canlyniad i'r
 y Cymry.   fuddugoliaeth hon, llifeiriodd y wlad o bob tru-
               gareddau angenrheidiol at gynhaliaeth a chysur
               dyn. Ond y Cymry, yn eu llwyddiant, a ang-
               hofiasant yr Arglwydd, a wrthryfelasant yn ddi-
               gywilydd yn ei erbyn, ac a lanwasant y wlad â'r
               pechodau mwyaf gwaradwyddus ac echryslawn.^b

Tra yr oedd y Cymry yn myned yn mlaen yn
 anedifeiriol yn eu pechodau, ac yn sathru
 deddfau Duw yn ddi-arswyd, daeth y newydd
 fod eu hen elynion, y Pictiaid a'r Scotiaid, yn
 paratoi i oresgyn y wlad. Yn lle dychwelyd at
 yr Arglwydd, yr hwn oedd gwedi bod mor dda
 iddynt yn eu holl gyfyngderau, y Cymry a ga-
 ledasant eu calonau, a anghofiasant eu sefyllfa
 beryglus, ac a barhausant yn eu hanufudd-dod
 a'u gwrthryfelgarwch yn erbyn Duw, nes idd-
 ynt dynu ar eu gwlad y barnedigaethau mwyaf
 echryslawn.^c

Yn

^a Bede, L. I. Chap. 13.   ^b Gildas.   ^c Ibid.

Yn yr amser trallodus hwn, pan oedd anwired- CANT
V.
~
edd yn amlhau, athrawiaeth Morgan a adfyw-
iodd i'r fath raddau fel ag y barnodd yr eglwysi
yn addas i anfon am Garmon yr ail waith i'w
gwrthwynebu. Garmon, gwedi clywed am am-
gylchiadau terfysglyd eglwysi Brydain, a gyd- Garmon
yn dyfod
yr ail
waith i
Frydain.
O. C.
447.
syniodd â'u deisyfiad; a chan nad oedd yn gyf-
leus i'w ben gyfaill Lupus i ddyfod gydâg ef,
cymmerodd Severus esgob Triers yn gydym-
aith.* Daeth Iltyd Farchog, a Chrallo,* nei-
aint Garmon, ac ereill o'i gyfeillion gydâg ef y
pryd hyny i Frydain.* Gwedi dyfod a gweled
cildymrwydd y Morganiaid, Garmon a wan-ob-
eithiodd i'w hargyhoeddi trwy resymau, ac heb
ystyried fod gan bob dyn hawl fel creadur rhe-
symol, i farnu drosto ei hun, efe a lwyddodd
gydâ y llywodraethwyr gwladol i'w halltudio
hwynt o'r wlad yn ol cyfraith Valentinian.* Y Mor-
ganiaid
yn cael
eu hall-
tudio.
Trwy y weithred dra-arglwyddiaethol hon, ca-
fodd eglwysi Brydain lonyddwch dros ychydig
amser gan gyfeiliornadau Morgan.

Gwedi alltudio y Morganiaid, Garmon a sef-
Q 2 ydlodd

* Bede, L. I. Chap. 21.

* Crallo a fu yn offeryn i gasglu Cynulleidfa yn Ngwent,
a galwyd hi Llangrallo.

* Achau saint ynys Brydain. * Cressy's Ch. Hist. B. IX.
Chap. 12. Warner's Eccles. Hist. Vol. I. p. 24.

CANT
IV.

ydlodd esgobion uniawn-gred yn eu lle hwynt; ac fel ag y byddai mwy o gyddfurfriad rhwng eglwysi Brydain ag eglwysi Ffraingc, efe a ddygodd i mewn y ffurf o weddiau cyffredin ag oedd mewn ymarferiad y pryd hyny yn Ffraingc.* Ac nid oes hanes fod neb o'r derwyddon dychwel-edig yn gweinidogaethu byth ar ol hyn, yn eglwysi Brydain.

Garmon yn gwybod mai anwybodaeth oedd gwreiddyn yr holl annhrefn ag oedd y pryd hyny yn eglwysi Brydain, ac yn brofiadol o ddefnyddioldeb dysgeidiaeth i ehengu ac ardderchogi y cynheddfau dynol, a chynnorthwyo gweinidogion Crist i ddeall yr ysgrythurau, ac amddiffyn gwirioneddau yr efengyl, a benderfynodd i osod Athrofaau i fynu mewn amrywiol leodd yn Nghymru, fel ag y byddai i wyr ieu-aingc gael eu hyfforddi mewn difnyddiaeth, ieithoedd, a'r celfyddydau, ac eglwysi Cymru gael athrawon duwiol a dysgedig, yn medru iawn ddosparthu gair y gwirionedd, a sefyll yn ddiysgog dros burdeb athrawiaeth a dysgyblaeth yr efengyl.

Athrofa
Llan
Illtyd.

I'r dyben hyn, Garmon a adferodd Athrofa Caer Worgorn, yr hon a ddystrywiasid gan y Gwyddelod yn amser Padrig, ac a osododd Illtyd ei nai yn athraw ynddi; a galwyd hi Bangor Illtyd,

* Warner's Ecales. Hist. Vol. I. p. 27.

Illtyd, ac wedi hyny Llan Illtyd fawr.* Bu CANT
hondros hir amser yn Athrofa flodeuog. V.

Gosododd Garmon Athrofa arall i fynu yn Athrofa
Llancarfau yn sir Forganwg, a Dyfrig Beneur-
og,† gwr duwiol a dysgedig o Abergwaun yn Llan-
sir Benfro,‡ a gafodd ei ddewis i fod yn athraw cat-
ynthi.⁴ Llawer o'r gwyr ieuaingc a ddygwyd i fan.
fynu yn yr Athrofaau hyn, oeddent yn addurn-
iadau dysglair yn eglwysi Crist yn eu hamser.

Yr oedd cynulleidfaoedd cristianogol Cymru
y pryd hyny yn cael eu galw yn Gorau,‡ ac yn
cael eu gwahaniaethu yn ol enwau y personau ag
oedd gwedi bod yn offerynol i'w sefydlu hwynt;
megis côr Garmon, côr Dyfrig, a chôr Catwg. A
phan sefydlwyd Athrofaau yn rhai o honynt,
galwyd y rhai hyny yn Bangorau;§ megis Ban-
gor Deiniol, Bangor Illtyd, ac ereill.⁴

Pan

* Achan saint ynys Brydain. Cam. Blog.

* Lantwit Major yn sir Forganwg.

† Dubricius the Golden headed. ‡ Camb. Register, Vol.
I. p. 240. ⁴ Archaiol. Vol. III. p. 2.

‡ Côr, a round or circle, a close, a choir, in a Church.
Owen's Dic. V. Côr.

§ Bangor, The conspicuous, or principal row or circle,
hyny yw, y Cylch uchel. Ban, uchel, a Cor, Cylch. Owen's
Dic.

⁴ Hoare's Notes on Giraldus.

CANT

V.

Pan oedd Garmon ac ereill yn ymdrechus diwygio eglwysi Brydain, y llywodraethwyr gwladol, yn eu hanwybodaeth a'u byrbwylldra. oeddent yn penderfynu ar y mesurau a fu yn achos i'r Cymry golli y rhan oreu o'u gwlad.

Gwrth-
eyrnGwrth-
enau.O. C.
448.

Gwrtheyrn Gwrthema,^a brenin Brydain, yn gweled fod brenhinoedd y Cymry yn cael eu lladd yn olynol, ac yn ofni y dialid arno yntef am ladd Constans ag oedd yn frenin o'i flaen ef, ac yn clywed fod y Pictiaid a'r Scotiaid yn parotoi i ryfel yn ei erbyn, a alwodd yn nghyd dywysogion y taleithiau, a chweddi amlygu iddynt sefyllfa beryglus y deyrnas, a ddywedodd wrthynt, mai y peth gorau a allent wneuthur yn y cyfryw gyflwr oedd anfon at y Saeson am eu cynnorthwy yn erbyn y Pictiaid a'r Scotiaid. Y Cymry yn rhwydd-gred, ac yn fyrbwyll yn eu

Y Cymry
yn anfon
am y
Saeson.

tymmer, heb ystyried y canlyniadau, a gydsyniasant â Gwrtheyrn, ac a anfonasant i Germany i ddeisyf cynnorthwy y Saeson.^a

Y Saeson yn hoffi gosod allan eu gwroldeb, ac yn hiraethu am drigfa yn ynys Brydain, a gydsyniasant â deisyfiad y Cymry, ac a anfonasant Hengist a Horsa, a llu lluosog o filwyr danynt, i gynnorthwyo y Cymry yn erbyn eu gelynion.^b

Gwrtheyrn

* Vortigern:

^a Bede, L. I. Chap. 14. ^b Bede, L. I. Chap. 15.

Gwrtheyrn a dderbyniodd y Saeson gyda'r car- CANT
edigrwydd mwyaf, ac a wnaeth wleddoedd idd- V.
ynt dros lawer o ddyddiau.

Gwedi gorphen gwledda, a gwneuthur y dar-
pariadau angenrheidiol, y Cymry a'r Saeson a
aethant yn erbyn y Pictiaid a'r Scotiaid, ac a'u
gorchfygasant, ac a'u hymhidiasant i'w gwlad eu
hun.*

Y Cymry, gwedi cael y fuddugoliaeth ar eu
gelynion, yn lle ymwroli, a danfon y Saeson ym-
aith, a ddyoddefasant iddynt breswyllo yn ynys
Thanet, lle y'tiriasent gyntaf; ac a roisant genad
i Hengist i adeiladu castell,* ac anfon am ychwa-
neg o flwyr. Gwrtheyrn hefyd yn llawn anllad-
rwydd, gwedi ysgaru ei wraig gyfreithlon, a Gwrth-
briododd Rhonwen merch Hengist,† ac a rodd- eyrn yn
priodi
odd Rhon-
wen.

* Hamfrey Lhuyd's Breviary.

* Gan nad oedd y Cymry yn foddlon i roddi etifeddiaeth
i'r Saeson yn Mrydain, dywedir i Hengist ddeisyf ar Gwrth-
eyrn i roddi iddo gymmaint o dir ag a allasai amgylchynu â
chroen ych. Gwedi cael ei ddeisyfiad, y Sais dichellgar a
dorodd y croen yn gareion mân, â pha rai yr amgylchynodd
gymmaint o dir ag oedd yn ddigonol i adeiladu castell arno.
Galwyd y castell hwnw, Thong Castle, Caer y Garai. Ver-
stegan, Chap. 5.

† Pan oedd Gwrtheyrn yn gwledda gyda Hengist yn ei gas-
tell, Rhonwen a ddaeth i'r wledd â cwpan aur llawn o win
yn eillaw, ac wedi plygu ar ei chliniau ger bron y brenin, hi
a roddodd y cwpan iddo, gan ddywedyd, '*Waes heal
hlafor Cyning;*' hyny yw, Bydd iach arglwydd ffonia.

CANT odd wlad Kent yn nghyd âg Essex, Suffolk, a
 V. Middlesex, yn etifeddiaeth i Hengist.

Pan welodd y Cymry fod Gwrtheyrn mor
 Y Cymry ffafrol i'r Saeson, a bod y wlad mewn perygl o
 yn dior- gael eu gorchfygu ganddynt, hwy a gytunasant
 seddu yn unfryd i ddiorseddu Gwrtheyrn, a dewis ei
 Gwrth- fab Gwrthefyr yn frenin yn ei le ef.
 eyrn, ac
 yn coroni
 ei fab.

Gwrthef- Gwrthefyr wedi ei wneuthur yn frenin, a ym-
 yr yn fre- wrolodd; ac fel tywysog dewr a orchfygodd y
 nin, ac yn Saeson mewn llawer brwydr. Difuddiodd hwynt
 gorchfy- hefyd o'r lleoedd a roddasid iddynt gan ei dad,
 gu y Sae- ac a'u gyrodd hwynt i ymys Thanet, ac o'r diw-
 son. edd a barodd i Hengist a'i filwyr i ddychwelyd i
 Germany.

Gwrtheyrn yn synu wrth weled gwryf lân ar ei chliniau
 o'i flaen; ac yn anwybodus o iaith a defodau y Saeson, a
 ofynodd i'r cyfieithydd ag oedd wrth ei ochr, beth oedd ei
 deisfyfiad hi. Y cyfieithydd a ddywedodd ei bod yn ddefod
 yn mhlith y Saeson wrth yfed at eu gilydd, i ddywedyd
washeil, bydd iach; a'r hwn fyddo yn derbyn y cwpan i
 âtteb, *Drynk-heil*, yf y iechyd. Pan ddyallodd Gwrtheyrn
 hyn, efe a ddywedodd wrth Rhonwen, 'Drynk-heil.' Yna
 hi a yfodd ychydig o'r cwpan, ac a'i rhoddodd i'r brenin,
 yr hwn, yn ol eu defod hwynt, a roddodd iddi gusan. Gwedi
 hyny hi a ymneilltuodd gyda y parch mwyaf o bresennol-
 deb y brenin. O'r awr honno allan, Gwrtheyrn a hoffodd
 Rhonwen, ac yn fuan a'i priododd. Oddiwrth yr arferiad
 hyn o ciddo y Saeson, y daeth y ddefod i'r wlad hon o yfed
Washeil ar nos galau gauaf; a dywedyd, 'Iechyd da i
 chwi,' wrth yfed cwrw, &c.

Germany. Ond ni pharhaodd y llwyddiant hwn yn hir. Rhonwen yn llawn dial a gyflogodd ddyd i wenwyno Gwrthefyr, a'r Cymry yn eu penwendid a ail-ddewisasant Gwrtheyrn yn frenin.

CANT
V.

Rhonwen
yn gwen-
wyno
Gwrthefyr.

Rhonwen gwedi llwyddo yn ol ei dymuniad, a ddanfonodd am Hengist ei thad; yr hwn, pan wybu pa fodd yr oedd pethau yn myned yn mlaen yn Mrydain, a ddaeth yma â phedair mil o filwyr gydâg ef. Gwedi deall nad oedd y Cymry yn foddlon iddo ddyfod, Hengist a ddanfonodd gennadau at Gwrthefyr i ddywedyd nad oedd ganddo ef un bwriad gelynol wrth ddyfod yma, ac y buasai yn dda ganddo gyfarfod â Gwrtheyrn a'r tywysogion mewn ffordd heddychol ac heb arfau. Cydsyniodd y brenin â deisyfiad Hengist, a chytunwyd i gyfarfod y mis Mai canlynol yn Stonehenge.

Rhagrith
Hengist.

Hengist gwedi galw blaenoriaid y fyddin yn nghyd, addwyedodd wrthynt eifod ef danrithogyfeillgarwch i gyfarfod â Gwrtheyrn a thywysogion Cymru; ac mai ei fwriad ef oedd i ladd yr holl dywysogion a ddeuai gydâ Gwrtheyrn i'r wledd, fel na byddai y Cymry yn abl i'w wrthwynebu ef mwyach. Ac yna efe a roddodd orchymyn i'r blaenoriaid ag oedd i ddyfod gydâg ef i gyfarfod Gwrtheyrn, i guddio cyllill hir, yn eu llewys, a phan rhoddai efe arwydd iddynt, i bob un o

R

honynt

CANT

V.

honynt i ladd y Cymro a fyddai ar ei law aswy. A Hengist a orphenodd ei orchymmyn uffernol, trwy ddeisyf arnynt 'i ymddwyn fel dynion, a pheidio dangos trugaredd i neb ond i'r brenin yn unig.'

Brad y
gyllell
hir.

Er mor aml yr oedd y Cymry gwedi cael eu siomi yn y Saeson, y tywysogion a aethant yn ddiafeg i'r cyfarfod; a Hengist, dan liw o gyfeillgarwch a hyder, a osododd Sais a Chymro i eistedd bob yn ail, wrth y bwrdd. Gwedi gwledda yn llawen gyda'u gilydd dros ychydig amser, Hengist a roddodd yr arwydd i'w gyfeillion. Ar y munudyn hyny, pob Sais a dynodd allan ei gyllell, ac a'i brathodd yn nghalon y Cymro ag oedd yn eistedd nesaf atto. Syrthfodd y dydd hwnw dros dri chant o uchel fonedd y Cymry, a'r dynion mwyaf enwog yn y cyngor, neu ar faes y gwaed.*

Y Saeson
pagan-
aidd
yn erlid y
cristian-
ogion.

Y Saeson gwedi lladd cyanifer o'r dynion doethaf a gwrolaf yn mhllith y Cymry, a ymgyrffhausant; ac yn mhen ychydig o amser, a ennillasant yn ol y lleodd a gollasant yn nyddiau Gwrthefyr.^b Cymmaint oedd eu gelyniaeth yn erbyn y cristianogion, fel ag y tynasant i lawr lawer o eglwysi, ac a laddasant luaws mawr o weinidogion.

* Verstegan, Chap. 5. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 79—90.

^b Verstegan, Chap. 5.

weinidogion yr efengyl. Llawer o gristianogion Brydain, o blegid creulonder y Saeson paganaidd, a ffoisant i wledydd tramor, ac ereill gwedi eu gyru o'u cartref-leodd, a grwydrasant ar y mynyddoedd, ac mewn coedydd ac anialwch, yn newynog ac yn noeth, ac yn agored i bob rhyw adfyd.*

CANT
V.

Yn y ramser terfysglyd hwn pan oedd barn Duw gwedi gorddiwes y Cymry, a'r Saeson paganaidd yn difrodi y wlad, Garmon fel milwr da i Iesu Grist, a safodd yn wrol o blaid y ffydd a roddwyd un waith i'r saint. Ymarferodd bob diwdrwydd i gadarnhau y duwiolion yn y gwirionedd, ac i helaethu terfynau teyrnas Emmanuel.

Dyfrig ag oedd yn athraw Athrofa Llancarfan,* a gafodd ei gyssegru gan Garmon yn esgob yn Llandaf, lle yr oedd eglwys gristionogol er dyddiau Lleirwg tywysog Siluria. Pan gyssegrwyd Dyfrig yn esgob Llandaf, Catwg ddoeth, mab Gwynlliw arglwydd Gwynllwg yn Morganwg,† a gafodd ei ddewis yn athraw

Garmon
yn cys-
segru
Dyfrig
yn esgob
Llandaf.
O. C.
450.

R 2

athrofa

* Clarke's Martyrology, p. 352.

* Fe ddwywedir mai yn y Garnllwyd yr oedd Dyfrig yn byw tra y bu yn athraw athrofa Llancarfan; ac y mae ffynon yno fyth, a elwir Ffynon Dyfrig.

† Catwg oedd y mab hynaf, ond efe a roddodd i fynu y bendefigaeth, ac a ddewisodd fod yn wr o ddysg a duwioldeb.

CANT athrofa Llancarfan yn ei le ef. Fe ddywedir
V. fod Catwg yn wr o ddoethineb a duwioldeb
 Catwg yn mawr, a'i fod yn chwech ugain mlwydd oed pan
 athraw y bu efe farw. Yr oedd gan Dyfrig y fath
 athrofa barch i Gatwg, fef ag y cymmerai efe ef i bob
 Llancar- man, ac ar bob achos ag y byddai eisiau cyngor
 fan, a chynnorthwy. Yr oedd Catwg yn un o'r pry-
 dyddion goreu yn ei amser; a chymmaint oedd
 ei glod am ei ddoethineb, fel ag yr oedd ei
 gynghorion, a'i ymadroddion, a'i ddiarhebion yn
 hyspys trwy yr holl wlad.* Mae amrywiol eg-
 lwysi gwedi eu cyssegru i'r sant hwn yn Nghym-
 ru.*

Plant
 Brychan
 Brychei-
 niog.

Plant Brychan Brycheiniog, gwedi cael eu
 dwyn i fynu mewn dysgeidiaeth, a aethant oddi
 amgylch i hyfforddi eu cydwladwyr yn egwydd-
 orion y grefydd gristianogol, a'u hannog i
 ddychwelyd oddiwrth eu ffyrdd drygionus at yr
 Arglwydd.^b Llauer o honynt a fuant yn llafur-
 us a llwyddiannus yn ngwinllan Duw, ac a sel-
 iasant y gwirionedd â'u gwaed. A chan eu bod
 mor enwog yn eu dydd, a chynnifer o eglwyni
 gwedi

* Archaiol. Vol. III. p. 2.

* Megis, Llan Gatwg Crug Hywel, yn sir Frycheiniog;
 Llan Gatwg Glyn Nedd, yn sir Forganwg; a Llan Gatwg
 dyffryn Wysg, Llan Gatwg Meib Ionafel, a Llan Gatwg
 Lenig, yn sir Fynwy.

^b Archaiol, Vol. II. p. 61. /

gwedi eu cyssegru iddynt, y maent yn deilwng o
sulw yr haneswr.

CANT
V.

Cynog oedd yn llafurio yn sir Frycheiniog, a Cynog. chafodd ei ferthyru gan y Saeson mewn lle a alwyd o hyny allan, Merthyr Cynog. Y mae eglwys hefyd yn sir Drefaldwyn, ac un arall yn sir Gaerfyrddin gwedi eu galw yn ol enw y sant uwn.* Cyflewyr a laddwyd gan y Saeson yn sir Cyflew. Aberteifi, ac yno y claddwyd ef. Yr oedd^{Yr}. Dingad yn un o gynulleidfa Catwg, ac yn gwa- Dingad. sanaethu eglwys yn Ngwent; yn y fan, o bosibl, ag a elwir yn bresennol, Llan Ingad. Yn sir Fynwy yr oedd eglwys Arthen, a'r Saeson yn eu Arthen. llidiawgrwydd a'u dystrywiasant hi; ond Arthen a ffordd yn ddiangol i Manaw,* lle y treuliodd weddill ei ddyddiau, ac y gorphenodd ei yrfa mewn heddwch. Clydog oedd yn gweinidog- Clydog. aethu yn sir Henffordd, ac yno y lladdwyd ef gan y Saeson paganaidd. Rhawin a gafodd ei fer- Rhawin. thyru hefyd gan yr un gelynion, ac a gladdwyd yn Lincoln. Yr oedd eglwys yn Manaw, gwedi ei chyssegru i'r sant hwn; ond nid oes hanes ei fod ef wedi bod yn gweinidogaethu yno. Cled- Cled- wyn a sefydlodd eglwys yn Nghymru, ond nid^{wyn}. oes dim hanes yn mha le, neu pa fodd y bu efe marw. Ni ddywedir dim am lafur Rhun, na Rhun. Rhain, ond i'r cyntaf gael ei ladd gan y Saeson Rhain.
wrth

* Achan saint ynys Brydain. Cam. Biog. * Isle of Man.

CANT wrth bont Rhun, a'r ail gael ei osod i farwol-
V. aeth yn Lloegr, lle yr oedd yn preswyllo. Pas-

Pasgen. gen, Neffei a Pabiali, a aethant i'r Hispaen, ac
Neffei. a fuant yn ddefnyddiol i ledw achos Crist yn y
Pabiali. Cynbryd. wlad honno. Cynbryd a fu yn offerynol i sef-

ydlu eglwys yn Nghymru, ac a ferthyrwyd gan
Cynfran. y Saeson. Y mae eglwys Cynfran yn Llysfaen,
 yn agos i Abergele yn Ngwynedd. Y mae ffyn-
 non yno hefyd a elwir Ffynnon Cynfran, yr hon
 a dybir ei bod yn rhinweddol i iachau anifeiliaid

Dogfan. afiach.* Doewan, neu Dogfan oedd yn gwein-
 idogaethu yn Nyfed, ac a gafodd ei ferthyr gan
 y Saeson, mewn lle a elwid gynt Merthyr Dog-

Dyfnan. fan. Yr oedd Dyfnan yn llafurio yn sir Fôn, yn
 y lle a elwir yn bresennol Llan Dyfnan. Dyfnan

Cadog. a gladdwyd yn yr Iwerddon. Cadog gwedi bod
 yn ddiwyd dros amser yn y wlad hon, a aeth i
 Ffraingc, lle y bu efe farw. Y mae Llan Ga-

Mathai- ol ei enw ef. Mathaiarn a fu farw yn sir Aber-
arn. teifi; a Gerwyn a laddwyd yn ynys y Gerwyn;
Gerwyn. ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn

Cynin. Nghornwal. Yr oedd Cynin yn esgob yn Llan
 Gynin yn sir Gaerfyrddin; ac oddi wrtho ef y
 cafodd y plwyf hwnw ei enw. Y mae rhai

Dyfrig. awdwyr yn meddwl mae mab Brychan oedd
 Dyfrig

* Wrth offrymu wrth ffynnon Cynfran, arferent y weddi
 hon, 'Rhad Duw, a Chynfran lwydd ar y dâ!' 'The grace
 of God, and the blessed Cynfran on the cattle!'

Dyfrig esgob Llandaf; ond ereill a dybiant mai **CANT**
 yn Abergwaun y ganed Dyfrig Beneurog, a'i **V.**
 fod yn hyfforddi gwyr ieuaingc yno cyn iddo
 gael ei alw i Llandaf. Hychan oedd weinid- **Hychan.**
 og yn Llanhychan yn sir Dinbych. Y mae eglwys yn sir Henffordd gwedi ei chyssegru i
 Lechau; fe allai mai yno yr oedd efe yn Lechau.
 gweinidogaethu. Yr oedd Nefydd. * yn es- **Nefydd.**
 gob yn ngogledd Brydain, lle y cafodd ei ladd
 gan y Pictiaid a'r Saeson. Y mae Llan Nefydd
 yn sir Dinbych gwedi ei chyssegru i'r sant
 hwn.*

Yr oedd merched Brychan Brycheiniog he- **Merched**
 fyd, yn wragedd rhinweddol iawn, a dangosasant **Brychan.**
 lawer o sel dros lwyddiant yr efengyl yn eu
 dyddiau. Rhai o honynt a ferthyrwyd gan y
 Saeson paganaidd, ac y mae yr eglwysi a gys-
 segrwyd iddynt yn bytholi eu coffadwriaeth
 hwynt, yr un modd a'u brodyr yn mhlith cenedl
 y Cymry.

Mechel † a briododd Ynyr o Gaer Cawch yn **Mechel.**
 sir Benfro, ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru
 iddi hi yn sir Fôn, a elwir Llan Fachell. Yn
 Nghaerloyw, y mae eglwys Hawystl. Enfail a **Hawystl**
 gafodd **Enfail.**

* Mae yn fwy tebygol mai ŵyr Brychan, ac nid ei fab oedd
 Nefydd.

* Achau saint ynys Bryd. Cam. Biog.

† Mam Non fendigaid, mam Dewi.

- CANT V.** gafodd ei merthyru gan y Saeson, ac a gladdwyd mewn lle a alwyd yn ol hyny, Merthyr Enfail.
- Goleuddydd.** Yr oedd eglwys Goleuddydd yn y lle a elwir yn bresennol, Llan Ysgin yn Ngwent. Y mae dwy
- Ceinwen.** eglwys yn sir Fôn gwedi eu cyssegru i Ceinwen.
- Tybiau.** Tybiau a laddwyd gan y Saeson, ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddi hi yn sir Gaerfyrddin, lle y mae yn debygol y cafodd hi ei lladd. Y
- Clydau.** mae eglwys Clydau, yn sir Benfro; ac oddiwrth y wraig hon y cafodd y plwyf hwnw ei alw felly.
- Tudfyl.** Tudfyl, yn nghyd â rhai o'i brodyr, a aeth i Forganwg i gyfarfod â'i thad pan oedd efe yn hên. Tra yr oeddent yno, y Saeson a ruthrasant arnynt, ac a laddasant Tudfyl; a galwyd y fan honno, Merthyr Tudfyl, hyd heddyw.*

Yr oedd llawer o ddynion enwog y pryd hyn yn Nghymru, heblaw plant Brychan Brychein-iog; ac y mae enwau rhai o honynt gwedi cael eu trosglwyddo lawr i'n hamser ni.

- Mor.** Mor, ab Ceneu ab Coel Godebog, oedd wr cymmeradwy yn Ngwynedd, ac y mae eglwys Llanfor yn Penllyn, yn sir Feirionydd, gwedi ei chyssegru iddo. Yr oedd gan For fab dwiel,
- Cynllo.** a'i enw Cynllo, yr hwn a gyflwynodd ei hun i waith y weinidogaeth, ac a fu yn llafurus yn sir Aberteifi, a lleodd ereill. Y mae dwy eglwys yn sir Aberteifi gwedi eu cyssegru iddo, ac un
- arall

* Acha saint ynys Brydain. Cam. Biog.

arall yn sir Faesyfed. Yn nghyleh yr amser **CANT**
 hyn Cynfarch a sefydlodd eglwys Llangynfarch **V.**
 yn Maelor; yr hon a fu yn flodeuog hyd oni **Cyn-**
 ddystrywiwyd hi gan y Saeson, yn ymladdfa **farch.**
 perllan Bangor.

Gynyr o Gaer Cawch yn sir Benfro, yr hwn a **Haelioni**
 briododd Mechel merch Brychan Brycheiniog, **Gynyr.**
 oedd bendefig duwiol ac elusengar iawn, yn
 hawn sel dros ogeniant Duw, a daioni encidiau.
 Efe a roddodd ei holl dir yn sir Benfro i gynnal
 crefydd Crist;* ac y mae y rhan fwyaf o'r tir
 hwnnw yn meddiant yr eglwys hyd y dydd heddw.

Pawl Hen * gwedi cael ei ddwyn i fynu yn **Pawl Hen**
 athrofa Illtyd, a aeth oddi amgylch i bregethu **yn sef-**
 yr efengyl; ac a sefydlodd athrofa yn y Tŷ **ydlu**
 Gwyn ar Dâf yn sir Gaerfyrddin, a gosododd **Athrofa**
 Fflewyn a Gredisel, meibion Ithel Hael, yn ath- **yn y Tŷ**
 rawon ynthi. Bu hon yn athrofa flodeuog dros **Gwyn ar**
 bir amser, a llwaws mawr o ddynion defnyddiol **Daf.**
 a gawsant eu dwyn i fynu ynthi. Yr oedd Ffle- **O. C.**
 wyn yn wr cymmeradwy iawn yn ei ddydd, ac **480.**
 y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir
 Fôn.^b

S

Yn

* Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog.

* Paulinus.

^b Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog.

CANT

V.

Emrys
Wledig.Gwrth-
eyrn yn
cael ei
losgi.O. C.
481.

Yn fuan gwedi i dywysogion Cymru gael eu lladd gan y Saeson yn Stonehenge, Gwrtheyrn, yn llawn cywilydd a gwarth, a giliodd i barthau anial Cymru; lle yr adeiladodd efe gastell * i amddiffyn ei hun rhag cynddaredd ei elynion. Fel ag yr oedd Gwrtheyrn gwedi bod yn offeryn i ddwyn y Saeson i Frydain, ac i ddifuddio y Cymry o oruchafiaeth yr ynys, da oedd gan bawb ei weled yn myned ymaith. A'r Cymry a gytunasant yn unfryd i anfon am Emrys Wledig, † yr hwn oedd gwedi ffoi i Ffrainge ar farwolaeth ei frawd Constans. Emrys Wledig, wedi tirio yn ddihangol yn Mrydain, a gafodd ei goroni yn frenin; ac i'r dyben i ddial gwaed ei frawd, a chadarnhau ei hun ar orsedd Brydain, efe a ymlidiodd ar ol Gwrtheyrn, ac a'i goddiweddodd ef yn ei gastell. Gwedi amgylchynu y castell, y milwyr a'i gosodasant ar dân, a Gwrtheyrn, yn nghyd â phawb ag oedd ynddo, a losgwyd yn ulw.*

Yr oedd Emrys Wledig yn dywysog poblogaidd iawn yn mblith y Cymry; a'r bobl a gyrch-
ent

* Mae yn anhawdd penderfynu pa le yr oedd y Castell hwn. Rhai a dybiant mai yn agos i Raiadr Wy yr oedd. Mae ereill yn meddwl mai y Castell Gwrtheyrn ag sydd ar lan Teifi, yn agos i Landysil, oedd. Ac y mae ereill yn meddwl mai yn Ngwynedd yr oedd.

† Ambrosius.

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 92, 93, 94.

ent yn lluoedd i ymladd tano. Pan gafodd rifedi digonol o filwyr, Emrys Wledig a aeth yn erbyn y Saeson, ac a addunedodd, os rhoddai yr Arglwydd hwynt yn ei law ef, yr adeiladai, ac yr adgyweiriai efe yr eglwysi ag oeddent hwy gwedi dynu i lawr. Yr Arglwydd a wrandawodd arno, ac a roddodd iddo fuddugoliaeth hollol ar ei elynion. Hengist a ddaliwyd, ac a Marwol osodwyd i farwolaeth; a'i fab Octa a ffodd i ^{aeth} Hengist. Gaer Efrog.^a

Emrys Wledig heb golli amser, a warchaeodd Gaer Efrog; ac Octa, yn anabl i'w wrthwynebu, a roddodd i fynu y ddinas, ac a ddaeth allan at Emrys Wledig, â chadwyn yn ei law, a llwch ar ei ben, ac a ddywedodd wrtho, 'Y mae ein duwiau ni gwedi eu gorchfygu. Dy Dduw di, O frenin, sydd yn teyrnasu, ac efe a wnaeth i mi attolygu dy drugaredd di.' Pan welodd Emrys Wledig ostyngeddwydd Octa, efe a faddenodd iddo; ac a ganiataodd iddo ef a'i wyr, i breswyllo yn y rhan honno o Loegr ag sydd ar gyffiniau Scotland.^b

Gwedi gorchfygu y Saeson, Emrys Wledig, Emrys yn ol ei adduned, a adgyweiriodd yr eglwysi a Wledig yn adgyddinystriasid gan y gelynion; ac a roddodd bob weirio yr eglwysi, cynnorthwy ac annogaeth i weinidogion yr efigyl,

— S 2

^a Warrington's Hist. Wales, p. 96. Lewis's Hist. Brit. p. 169. ^b Ibid. p. 172.

CANT engyl, i gadarnhau eu heglwysi mewn ffydd, go-
 V. baith, a chariad; ac i helaethu gwybodaeth o
 ~~~~~ Grist trwy yr holl wlad. Dan deyrnasiad y bre-
 nin enwog hwn, y Cymry a fwyndhausant reddau
 mawr o lwyddiant, llonyddwch, a llawenydd.*

Tri arch- Fe ddywedir fod tri o archesgobaethau y pryd
 esgob- hyn yn Mrydain: archesgobaeth Llundain, arch-
 aeth esgobaeth Caer Efrog, ac archesgobaeth Caer
 Brydain. Lleon ar Wysg.^b Ar farwolaeth Treminius
 archesgob Caerlleon ar Wysg, Emrys Wledig,
 trwy gydsyniad yr holl bobl, a osododd Dyfrig,
 Dyfrig yn arch- esgob Llandaf, yn archesgob yn y ddinas hon-
 esgob no.^c Ar symudiad Dyfrig i Gaerlleon ar Wysg,
 Caerlle- Teilo mab Enlleu,* a gafodd ei gyssegru yn es-
 on ar gogob Llandaf yn ei le ef. Yr oedd Teilo gwedi
 Wysg. cyflwyno ei hun yn ieuangc i'r Arglwydd, ac yn
 Teilo yn wr enwog iawn mewn duwioldeb. Cafodd ei
 esgob Llandaf. ddwyn i fynu dan oruchwyliad Dyfrig yn un o'r
 athrofaau a sefydlasid gan y gwr duwiol a lla-
 furus hwnw;† a thrwy ei ddiwydrwydd a ddaeth
 yn ysgolhaig ardderchog.^d

Pan

* Lewis's Hist. Brit. p. 172. ^b Archaiol. Vol. II. p. 3.

^c Usher de Eccles. Brit. p. 72, 79. Lewis's Hist. Brit. p. 173.

* Teilo, ab Enlleu, ab Hydwn Dwn, ab Caredig, ab Cyne-
 ddā Wledig.

† Dyfrig a sefydlodd ddwy athrofa yn agos i'r afon Wy;
 ac y mae yn debygol fod un o honynt yn y lle a elwir
 Gwenddwr, yn sir Frycheiniog. Jones's Hist. Breck. Vol. I.

^d Brit. Sancta, Vol. I.

Pan oedd y dwymyn felem yn difrodi y wlad, Teilo, yn nghyd â llawer o'i gydwladwyr, a aethant drosodd i Ffrainge, a chwedi aros yno saith mlynedd, a ddychwelasant i Gymru. Teilo gwedi bod yn llafurus dros lawer o flynyddoedd i daenu gwybodaeth o Grist, a fu farw yn llawn dyddian yn Llandeilo fawr yn sir Gaerfyrddin.* Y mae llawer o eglwysi yn neheubarth Cymru gwedi eu cyssegru i'r sant hwn.* Os nid efe fu yn offerynol i sefydlu eglwysi yn y lleodd ag sydd gwedi eu galw yn ol ei enw, y mae yn dra thebygol iddo fod yn pregethu ynddynt oll,†

CANT
IV.

Yr eglwys gadeiriol oedd eglwys plwyf yr holl esgobaeth y pryd hyny; ac yr oedd yr holl dalaith yn mha un yr oedd yr esgob yn blaenori, yn cael eu galw yn blwyf; megis plwyf Teilo, a phlwyf Dewi.† Yn y plwyfau hyn yr oedd amrywïol gorau neu gynauileidfaodd, a chanddynt

* Godwin's Catal. of Eng. Bishops, p. 516.

* Megis, Llandeilo fawr, Llandeilo Creseni, Llandello Ferwallt, Llandeilo Glyn Llychwr, Llandeilo Aber Cowys, a Llandeilo Berth Olen.

† Y mae yn Jesus College Rhydychen, ac hefyd yn y British Museum yn Llundain, adysgrifen yn y iaith Gymraeg, o'r Siartr cyntaf Llandaf, yr hwn a roddwyd i Tello pan oedd efe yn esgob yr esgobaeth honno. Y mae un hefyd gan Mr. Ed. Williams, Bardd wrth faint a defod Beirdd yays Brydain.

CANT

V.

Diwyd-
rwydd
Teilo.

chanddynt weinidogion sefydlog, y rhai a elwid rai troion yn esgobion. Yr oedd yr esgobion taleithiol y pryd hyn y naml yn myned oddi amgylch i'w plwyfau, neu esgobaethau, i hyfforddi'r annallus, ac i ymweled â'u brodyr, yn nghyd â'u cynnulleidfaodd. Dywedir fod Teilo yn ddiwyd iawn yn y gorchwyl hwn, a gelwid ef yn un o'r tri ymwelwyr ynys Brydain,* o blegid ei fod yn myned oddi amgylch i bregethu yr efengyl, heb gymmeryd na rhodd na gwobr.*

Merddin.

Yn nyddiau Emrys Wledig yr oedd bardd enwog a'i enw Merddin Emrys,† yr hwn oedd yn wr dysgedig, yn neillduol yn y celfyddydau. Merddin Emrys a anwyd yn Nghaerfyrddin,‡ a chyfrifid

* Dewi, a Phadarn oedd y ddau arall.

* Archaiol. Vol. II. p. 61.

† Yn y chwechfed cant yr oedd Merddin Wylt o Scotland yn byw. Yr oedd hwnw hefyd yn fardd enwog yn ei ddydd.

‡ Y mae rhai yn meddwl mai oddiwrth Merddin y cafodd Caerfyrddin ei galw felly. Ond y mae yn fwy tebygol mai oddiwrth Gaerfyrddin y cafodd Merddin ei enw, oblegid iddo gael ei eni yn y dref honno. Yr oedd Caerfyrddin yn cael ei galw felly gan y Rhufeiniaid ac ereill rai cannoedd o flynyddoedd cyn geni Merddin. Y mae y gair Caerfyrddin, yn cael ei wneuthur i fynu o dri gair; sef, Caer, a city, Mur, a wall, a Din, what surrounds; hyn yw, Dinas gwedi ei hamgylchynu â mur. Y mae yr enw Muridunum a roddid arni gan y Rhufeiniaid, yn cadarnhau yr un meddwl. Mac Gisselanus Cambrensis hefyd, ag oedd yn byw yn y deuddegfed

chyfrifid ef yn brophwyd ardderchog yn yr amser gynt. Y mae llawer o'i ddywediadau dyrus ef yn bod hyd heddyw, ac yn rhoddi anesmwythder ar amserau i rai meddyliau gweinion a choel-grefyddol.

CANT

V.

Y mae yn debyg fod prophwydoliaethau Merddin yn cael y fath effaith annymunol ar feddyliau dynion yn yr unfed cant ar bymtheg, fel ag y barnodd y gymmanfa a gyfarfu yn y cant hwnnw yn ninas Trent yn Germany, yn addas i rododi gorchymyn na ddarllenai neb mo honynt yn ol hyny.*

Yr oedd i Deilo frawd, a'i enw Mabon, yr Mabon. hwn a gyflwynodd ei hun i waith y weinidogaeth, ag oedd yn sant enwog yn mhlith y Cymry yn nghylch yr amser hyn. Nid oes un hanes neillduol pa le yr oedd yn gweinidogaethu, ond y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir Dinbych, ac un arall yn Morganwg.

Y mae Duw yn gwneuthur yn ol ei ewyllys ei hun & llu y nefoedd ac & thrigolion y ddaear; a phan b'o ganddo waith i'w wneuthur, fe fedralw y neb y myno i'w gyflawni. Er fod Gwrtheyrn yn

cant yn dywedyd fod Caerfyrddin yn ddinas gaerog. Caerfyrddia oedd prif ddinas deheubarth Cymru, ac yno y preswyliai brenhinoedd y rhan honno o Gymru, hyd oni chafodd ei dystrywio gan y Saeson. Gwedi hyn, Dynefawr oedd prif breswylfod brenhinoedd Cymru. Gwel Humfrey Lluyd's Breviary, p. 44. Jones's Hist. Breck. Vol. I. p. 2.

* Lewis's Hist. Brit.

CANT yn frenin annuwiol, ac yn offeryn i ddwyn dys-
V. tryw mawr ar ei wlad, cafodd ei fab Edeirn yr

Edeirn.

anrhydedd o fod yn ddefnyddiof iawn yn eglwys Crist. Gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Catwg yn Llancarfan, Edeirn a fu yn offerynol i godi cymulleidfa llaesog o gristianogion mewn lle yn sir Forgaawg, a atwyd o hyny allan Llanedeirn.

Gwrhir. Yn nghylch yr un amser yr oedd Gwrhir yn sant yn athrofa Catwg; ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn Llys Faen yn Gwaenllwg. Yr oedd Gwrhir yn fardd i Teibo, ac yn cael ei gyfrif yn un o'r dysgawdwy'r goreu yn ei oes.

Elin. Elin Geimiad oedd wr llafurus yr amser hyn, ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir

Llyr. Eôn. Yr oedd eglwys Llyr Mereini, mab Einion Yrth, ab Cynedda Wledig, yn Nysed yn yr amser gynt; ond ni wyddom yn bresennol pa lwy-

Madog. ddiant a gafodd yno. Madog Morfryn, tad Merddin Wyllt, a gafodd ei ddwyn i fynu yn athrofa Illtyd yn nghylch yr amser hyn, a gelwid ef yn un o'r tri hyfforddwy'r bandigaidd ynys Brydain.* Er cymmaint o anghrefn fu yn Mrydain yn yspaid y cant hwn, yr oedd gan Ddau lawer o dystion ffyddlon yn yr ynys, y rhai a safasant yn wrol o blaid y gwirionedd, ac a fuant yn offerynol i daenu gwybodaeth o Grist yn mblith y Cymry, a planu eglwysi crist'nogol lle nad oedd ond paganiaeth o'r blaen.

Y CHWECH-

* Catwg a Deiniol oedd y ddau arall. * Achau saint ynys Brydain. Camb. Biog.

Y CHWECHFED CANT.

ORIGEN, ac ereill yn y trydydd cant, a dybient mai ffrydiad o Dduw i'r enaid dynol yw y gynneddf o reswm, a'i bod yn cynnwys ynddi egwyddorion ac elfenau pob gwybodaeth ddynol a dwyfol; ac mai trwy ddystawrwydd, tawelwch, gorphwysdra, ac unigrwydd, yn nghyd â marwbad y corph, y mae i ddyn gynhyrfu yr egwyddorion hyn, a pheri iddynt ddwyn allan eu rhinweddau cuddiedig.* Llawer o gristianogion yn yr Aipht a lleodd ereill yn y dwyrain, gwedi cofleidio yr athrawiaeth hon, a ymadawsant â'u preswylfeydd a'u galwedigaethau bydol, ac i'r dyben i ddyrchafu eu beneidiau uwchlaw pob peth dynol, a'u huno â'r Duwdod mawr, a aethant i fyw i ogofau ac anialwch, lle y cospent eu cyrph trwy newyn a syched, ac yr ymostyngent i'r ddysgyblaeth mwyaf llym a allasai amgyffred dywyll ei bennodi iddynt.^b

CANT
VI.Tyb Ori-
gen am
reswm
dynol.

Gwedi byw flynyddoedd yn anialwch yr Aipht
T a lleodd

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 222.

^b Ibid. p. 306.

CANT

VI.

a lleodd ereill yn y dull unig ac anghysurus hyn, Antony yn y pedwerydd cant a ffurfiodd y cristianogion gweinion hyn, yn gorph rheolaidd, ac a'u rhwymodd hwynt i fyw ihefn cymdeithasau, ac a roddodd iddynt reolau, wrth ba rai y gallasent ffurfio eu hymddygiadau. Yn ol trefn Antony yr oedd i bob cymdeithas flaenor a elwid Abad,* yr hwn oedd i ofalu am ei gymdeithas, a'i llywodraethu yn ol y rheolau gosodedig. Dyma ddechreuad y mynachod, y rhai a fu mor enwog trwy yr holl fyd cristianogol yn yr oes oedd canlynol.

Dechreu-
ad y my-
nachod.

Cafodd y rheolau a wnaethpwyd gan Antony yn yr Aipht eu dwyn i mewn i wledydd ereill, ac mewn byr amser yr holl ddwyrain a lanwyd o fynachod dioglyd, y rhai, yn ymadael â'u perthynasau, a'u gorchwylion, a'u manteision dynol, a arweinient fywyd llawn o ddyoddefiadau i'r dyben (yn eu tyb liwynt) i fwynhau graddau helaethach o gymundeb â Duw a'r angylion.*

Gwedi i'r drefn hon lwyddo dros lawer o flynyddoedd yn y dwyrain, cafodd ei gosod i fynu yn y gorllewin; yn gyntaf yn yr Ital, wedi hyn yn Ffraince; ac yn nechreuad y cant hwn, ymddangosodd i ryw raddau yn mhlith y Cymry. Yr oedd llawer o athrofaau y Cymry y pryd hyn

* Abad yw Tad yn iaith yr Aipht.

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I: p. 307.

hyn yn grefydd-dai hefyd, lle y byddai llawer o dduwielion yn preswyllo, heblaw y rhai ag oedd yn cael eu dwyn i fynu at y weinidogaeth. Ond er fod y rhan fwyaf o gristianogion Cymru y pryd hyn, yn preswyllo yn nghyd yn gorphol-aethau bychain dan olygiad rhyw esgob neu weinidog, lle y caent eu hyfforddi yn athrawiaethau yr efengyl, a'u hannog trwy gynghorion a siamplau da, i arwain bywyd sanctaidd; nid oeddynt yn esgeuluso eu galwedigaethau bydol, nac yn dirmygu y drefn a osodwyd gan Dduw, er cysur amserol ei greaduriaid.

CANT
VI.

Dunod fawr, mab Pabo, yr hwn oedd yn rha-
gori mewn gwybodaeth o gyfreithiau rhyfel,
gwedi ei ddychwelyd at yr Arglwydd, a bender-
fynodd i drefnu moddion, trwy ba rai y gallasai
efe, yn nghyd â'i gydwladwyr, ddwyn rhyfel yn
mlaen yn erbyn pechod. I'r dyben hyn, efe a
sefydlodd athrofa yn sir Fflint, dan nawdd Cyng-
er ab Cadell, tywysog rhan o Bowys. Gelwid
yr athrofa hon, Bangor îs Coed, Bangor fawr
yn Maelor, a Bangor Dunod.* Er fod llawer
yn meddwl i Lleirwg tywysog Selandia, yn yr ail
gant, osod athrofa i fynu yn Bangor îs Coed, nid
oes dim sierwydd o hyny. Mwy tebygol yw,
mai Dunod oedd y cyntaf a sefydlodd athrofa
yn y fan honno. Dywedir i'r athrofa hon gyn-

Dunod
yn sef-
ydlu ath-
rofa yn
sir Fflint.

T 2

hyddu

* Achan saint ynys Brydain.

CANT
VI.

Sawyl.

hyddu mewn amser byr i raddau helaeth iawn; a bod ynthi un cant ar hugain o saint, wedi eu dosparthu yn saith rhan; tri chant yn mhob rhan. Dywedir hefyd fod y rhai annysgedig yn eu plith, yn gweithio â'u dwylaw, ac yn darparu lluniaeth i'r brodyr ag oedd gwedi ymroddi i waith pwysfawr y weinidogaeth.* Yr oedd brawd gan Dunod fawr a'i enw Sawyl;^b ac nid annhebygol yw, mai iddo ef y mae Llansawyl yn sir Gaerfyrddin gwedi ei chyssegru.

Dechreu-
ad esgob-
aeth
Bangor.
O. C.
516.

Cynwyl.

Mewn ychydig o flynyddoedd gwedi i Dunod fawr sefydlu Bangor îs Coed, Deiniol ei fab ef a osododd athrofa i fynŷ yn Bangor yn sir Gaernarfon, lle y bu efe yn abad.^c Ac mewn ychydig o amser Maelgwn Gwynedd, mab Caswallon law Hir a wnaeth yr athrofa homo yn esgobaeth; a Dyfrig a gyssegrodd Deiniol yn esgob ynddi. Deiniol oedd yr esgob cyntaf a fu yn M'angor.^d Mae eglwys gwedi ei chyssegru i'r esgob hwn yn sir Aberteifi, un arall yn sir Benfro, ac un arall yn sir Fynwy. Nid oes un hanes neill- duol am Gynwyl brawd Deiniol, ond ei fod yn gynnorthwy i'w dad i sefydlu athrofa Bangor îs Coed yn sir Ffint. Y mae eglwys Cynwyl yn sir Gaerfyrddin gwedi ei chyssegru i'r sant hwn.

Arthur

* Humfrey Lbuyd's Breviary, p. 40. ^b Achau saint ynys Brydain. ^c Cam. Biog. ^d Brown Willis's Survey.

Arthur mab Meirig ab Tewdrig, a'r ugeinfed **CANT**
 o Frân ab Llyr oedd dywysog Siluria yn nech-^{• VI.}
 reuad y cant hwn.[•] Yr oedd Arthur yn ŵr o **Arthur**
 gynheddfau cryfion, yn rhyfelwr dewr, ac yn **yn frenin**
 rhoddi pob annogaeth i helaethu crefydd a **Brydain**
 dysgeidiaeth yn ei wlad. Y Cymry yn adnaby-**oll.**
 ddus o ddaioni, doethineb, a rbinweddau milwr-**O. C.**
 aidd Arthur, a'i dewisasant ef mewn amser llawn **516.**
 o berygl, i fod yn frenin arnynt; a Dyfrig wedi
 ymgynghori â'r esgobion, a'i heneiniodd ef yn
 Frenin Brydain oll.^b

Dywedir i Arthur pan goronwyd ef yn frenin, **Coroni**
 wneuthur gwledd yn Nghaerlleon ar Wysg, i **Arthur**
 holl frenhinoedd a thywysogion Brydain; a bod **yn**
 arch-esgobion Caerlleon ar Wysg, Llundain, a **Nghaer-**
 Chaer Efrog yno yn bresennol. Ar y dydd go-**lleon ar**
 sodedig, pan oedd yr holl wahoddedigion wedi **Wysg.**
 dyfod yn nghyd, Dyfrig yr arch-esgob a osod-
 odd goron Brydain ar ben y brenin Arthur; ac
 wedi hyny y brenin Arthur a rodiodd i'r eglwys
 gadeiriol rhwng dau esgob, a phedwar brenin yn
 dwyn pedwar cleddyf o aur, yn myned o'i flaen
 ef. Gwenhwyfar y frenhines, hefyd, a ddyc-
 pwyd rhwng dau esgob arall i eglwys St. Julius,
 a phedair brenhines yn dwyn pedair colomen wen,
 yn myned o'i blaen hi. Gwedi addoli Duw yn yr
 eglwysi,

^a Camb. Biog. V. Arthur. ^b Lewis's Hist. of Gr. Brit.

CANT VI. eglwysi, hwy a ddychwelasant i'r llys i giniawa, y gwyr wrthynt eu hunain, a'r gwragedd wrthynt eu hunain, yn ol arferiad yr hen Gymry ar y fath achosion. Ar ol ciniaw hwy a aethant allan i'r maes i ymarferyd eu nerth, a rhoddid gwobr i'r rhai a ragorent mewn ymarferiadau canmoladwy. Gwedi treulio tri diwrnod yn y dull hyn, y brenir Arthur ar y pedwerydd dydd a alwodd atto y tywysogion, yr esgobion, a phob gwr enwog ag oedd yn bresennol; ac a'i gwobrwydd hwynt yn ol eu gwasanaeth; ac wedi hyny, efe a'u gollyngodd hwynt ymaith.^a

Arthur, wedi ei goroni yn frenin, a aeth allan i ryfel â'r Saeson, y rhai a anrheithient y wlad mewn amrywiol fanau; ac a barhaodd yn wrthwynebwr llwyddiannus i awdurdod cybhyddol y Saeson, hyd yr anghydfod angeuol a gymmerodd le rhyngddo ef a Medrod, yr hwn a draws-feddiannodd ei goron, ac a wnaeth gyngrair â'r Saeson.^b

Fel ag yr oedd y Saeson y pryd hyny yn baganiaid, ac heb un hawl gyfreithlon ganddynt i'r ynys hon, yr oedd achos Arthur yn cael ei ystyried yn achos Duw; a chan fod gan yr offeiriaid yn mhob oes, radd fawr o lywodraeth ar feddyliau y bobl, Dyfrig arch-esgob Caerlleon ar Wysg, pan na byddai achosion mwy pwysig y^m

^a Lewis's Hist. Great Brit. ^b Cam. Biog.

yn ei gadw gartref, a âi gydâg Arthur i ryfela CANT
VI.
â gelynion ei wlad.

Pan oedd Arthur yn myned i ryfela â'r Saeson Cyfarch-
iad Dyf-
rig i'r
milwyr.
O. C.
518.
yn agos i Gaer Baddon,* Dyfrig a annogodd y
milwyr fel y canlyn. 'Fy nghydwladwyr crist-
'ianogol a dewr; y mae crefydd a gwladgarwch
'yn galw arnoch y dydd heddyw i ymegnio yn
'erbyn eich gelynion paganaidd, ag sydd mor
'ffiaidd gan Dduw a dyn. Os na wnewch hyd
'eithaf eich gallu i amddiffyn achos cyfiawn
'crefydd, chwi dynwch arnoch eich hunain wa-
'radwydd tragywyddol. A byddwch sicr, fod
'yr hwn a roddo ei fywyd yn ewyllysgar dros ei
'frodyr, fel Crist yn offrymu i Dduw aberth
'cymmeradwy; a gall hyderu y caiff trwy Grist
'faddewant o'i bechodau, a choron o ogoniant
'tragywyddol mewn byd arall.' Y milwyr
gwedi cael y fath annogaeth gan eu harch-es-
gob, a ruthrasant ar eu gelynion, ac a'u gorch-
fygasant â lladdfa fawr.^b

Er ei bod yramser trallodus iawn yn Nghym-
ru yn nyddiau Arthur, o blegid y rhyfeloedd am
ag oedd rhwng y Cymry a'r Saeson, yr oedd Duw
yndwyn ei waith yn mlaen, trwy gyfodi offer-
ynau cymmwys, a bendithio eu hymdreechiadau
i daeu yr efengyl trwy yr holl wlad.

Einion

* Bath. ^a Lewis's Hist. of Great Brit. p. 182. ^b War-
rington's Hist. Wales, Vol. I. p. 110.

CANT
VI.

Einion
Frenin
yn sefyd-
lu athro-
fa yn
Mhen-
mon a
Henlli.

Seiriol.

Einion Frenin o Lleyn, oedd dywysog duwiol, a llawn sel dros Dduw a'i achos yn yr amser hyn. Efe a sefydlodd athrofa yn Mhenmon yn sir Fôn, ac a osododd ei nai Seiriol yn brif athraw ynthi. Cyfrifid athrofa Seiriol yn Mhenmon, yn un o'r athrofaau mwyaf enwog yn y rhan honno o Wynedd. Heblaw y lluaws ag oedd yn dyfod iddi o amrywiol barthau Gwynedd, gwyr Llychlyn hefyd a gyrchent at Seiriol i gael eu hyfforddi yn y ffydd grist'nogol. Nid oedd Seiriol yn cyfyngu ei hun yn hollol i Benmon; yr oedd ganddo breswylfod hefyd yn ynys Seiriol, lle y byddai yn neilltuo ar amserau. Einion Frenin mewn cyssylltiad âg Emyr Llydaw, a sefydlodd athrofa neu grefydd-dŷ, hefyd yn ynys Enlli, yr hon, o blegid ei sefyllfa ynysol, a lanwyd mewn ychydig o flynyddoedd â dynion duwiol a dysgedig.* Yr oedd Einion Frenin yn byw yn Lleyn, yn y plwyf a elwir hyd heddyw, Llan Einion Frenin. Ac y mae ysgrifeniad * ar glochdŷ eglwys y plwyf hwnw, ag sydd yn dangos mai Einion a'i hadeiladodd. Yr oedd Meirion brawd Seiriol yn gweinidogaethu yn Llanfeirion.^b

Yr

* Achau saint ynys Brydain.

* Lux totoi (i. e. toti genti) Aivini Odini, mihi, imo Ecclesie illi, Jesus est; Ut cameant (i. e. caveant) sui vivere ad Jedicen (i. e. Jūdicem) æternum; Istam (i. e. Ecclesiam) Eneanus, Rex Waliæ fabricavit. Rowland's Mon. Antiq.

^b Rowland's Mon. Antiq.

Yr oedd gan Bawl Hen fab a'i enw Peulan, ^{CANT VI.} yr hwn oedd wr enwog yn nghylch yr amser hyn. Pa un a bu yn gweinidogaethu yn sir Fôn Peulan. ai peidio, y mae eglwys Llan Beulan, yn y sir honno, wedi ei galw yn ol ei enw ef.^a

Llewelyn, mab Tegonwy, a osododd athrofa ^{Llewelyn.} i fynu yn y Trallwng; a chwedi bod yno rai blynyddoedd, efc a aeth i Enlli, lle y gorphenodd ei yrfa. Yr oedd gan Llewelyn frawd a'i enw Mabon. Mabon, i'r hwn y cyssegrwyd Llanfabon yn sir Forganwg. Yn nghylch yr un amser, Cynfelyn ^{Cynfelyn.} mab Bleiddyd, a sefydlodd eglwys yn y Trallwng.^b Y mae Llangynfelyn yn sir Aberteifi, gwedi ei chyssegru i'r sant hwn; ac nid annhebygol yw, iddo fod yn gweinidogaethu yno.

Yr oedd Cyngar mab Gwarthog yn weinidog ^{Cyngar.} llafurus a llwyddiannus yn y dyddiau hyn. Efe a fu yn offerynol i sefydlu eglwys mewn man yn sir Forganwg, a elwir yn awr Llangenys. Mae eglwys hefyd yn sir Fflint gwedi ei galw yn ol ei enw ef.^c Hywgi mab Gliwys, a nai Catwg, Hywgi oedd wr haelionus iawn yn ei ddydd. Efe a roddodd ei holl dir i gynnal crefydd; ac a dreuliodd y rhan ddiweddaf o'i fywyd yn Nghynnull-eidfa Catwg.^d

U

Mae

^a Achan saint ynys Brydain. ^b Ibid.

^c Camb. Biog. ^d Ibid.

CANT VI. Mae Llangynwyd yn sir Forganwg gwedi ei chyssegru i Cynwyd Cynwydion, yr hwn oedd Cynwyd. sant yn nghynulleidfa Catwg, ac yn bregethwr diwyd a defnyddiol yn nghymmydogaeth Llangynwyd. Pedwar o feibion Cynwyd a gyflwynasant eu hunain i waith y weinidogaeth, ac a fuant yn ddynion defnyddiol yn eu hoes.

Talhaiarn.

Talhaiarn o Gaerlleon ar Wysg, oedd fardd clodfawr, a christion enwog yn nechreuad y cant hwn. Efe a gyfansoddodd y weddi a arferid gan Orsedd Morganwg. Talhaiarn a fu yn gaplan i Emrys Wledig, a phan laddwyd y tywysog hwnw, efe a aeth yn feudwy, ac a fu byw yn sir Dinbych, mewn lle a elwir yn bresennol, Llanfair Talhaiarn.^a

Bangor
Dathan.

Tathan mab Amwn Ddu, brenin Graweg yn Llydaw, oedd aelod o gynnulleidfa Illtyd, ac a blannodd eglwys Llandathan yn sir Forganwg. Gwedi gweinidogaethu yno dros rai blynyddoedd, efe a ymadawodd dros ychydig, ac a sefydlodd athrofa yn Nghaer Went, yr hon a alwyd Bangor Dathan. Gwedi bod yn athraw yno ac yn gaplan i Ynyr Gwent, efe a ddychwelodd yn ol i Landathan yn ei henaint, ac yno y claddwyd ef.^b

Mae eglwys Llanon yn sir Gaerfyrddin gwedi ei

^a Cam. Biog. ^b Ibid.

ei chyssegru i Non, merch Gynyr o Gaer Cawch CANT
 yn sir Benfro, a mam Dewi. Yr oedd y wraig VI.
 hon yn un o'r saint mwyaf enwog yn ei dydd. Non.
 Yn agos i'r un amser yr oedd Dwywe, merch Dwywe.
 Gwallog ab Llênog, a gwraig Pabo yn byw.
 Melangell merch Cyfwlch, a fu yn offerynol i Melan-
 blanu eglwys mewn man yn sir Drefaldwyn, a gell.
 alwyd o hyny allan, Pennant Melangell.*

Yr oedd trigolion Cymru a thrigolion Llydaw Trigol-
 yn Ffrainge, fel un pobl, er pan sefydlodd rhai ion Cym-
 o'r Cymry yn y wlad honno, yn amser Macten ru a
 Wledig, ac y cafodd Cynan Meiriadog, tywysog Llydaw
 Gwynedd, ei wneuthur yn frenin arnynt. Nai y yn un
 brenin Arthur oedd Hywel, ag oedd y pryd hyn pobl.
 yn frenin Llydaw. Mewn canlyniad i'r pethau
 hyn, ac o blegid fod trigolion y ddwy wlad yn
 llefaru yr un iaith, yr oedd llawer o dramwy o
 un wlad i'r llall; a daeth llawer o ddynion duw-
 iol a dysgedig yn y cant hwn, o Lydaw i Fryd-
 ain, i gynnorthwyo eglwysi Cymru.

Yn nechreuad y cant hwn, Cadfan mab Eneas Cadfan
 Lydewig, o Lydaw, yn nghyd â Cynon, llar, a'i Gôr
 Dochdwy. Padarn, Cristiolus, Rhystyd, Sulien, yn dyfod
 Tanwg, Trillo, Tegai, Llechyd, Twrog, Trinio, i Gymru.
 Sadwrn, Canna, ac ereill, a ddaethant i Gymru,
 ac a sefydlasant mewn amrywiol ranau o'r wlad;
 ac y mae eglwysi gwedi eu cyssegru i'r rhan

U 2

fw,af

* Camb. Biog.

CANT
VI.

fwyaf o honynt.* Bu y gwyr hyn yn foddion i helaethu achos Crist yn mhlith y Cymry i raddau helaeth.

Cadfan
yn myned
i ynys
Enlli.

Cadfan gwedi tirio yn Mrydain, a aeth i Enlli, ac a ddewiswyd yn athraw yr athrofa ag oedd yno. Cyfifid Cadfan yn wr mawr o dduwioldeb a dysg; a bu ei athrofa yn Enlli yn flodeuog iawn. Mae Llangadfan yn sŵr Drefaldwyn gwedi ei chyssegru i'r dysgawdwr ardderchog hwn; ac y mae eglwys yn Nhowyn Meirionydd gwedi ei chyssegru iddo hefyd.^b

Cynon.

Aeth Cynon gydâ Chadfan i Enlli, ac a wnaethpwyd yn ganghellwr yn ei athrofa ef. Mae eglwys yn sir Drefaldwyn gwedi ei chyssegru i'r sant hwn; ac fe fu iddo eglwys hefyd yn sir Aberteifi. Gelwir y fan lle y bu yr eglwys honno, Capel Cynon, hyd heddyw.

Ilar.

Nid oes un hanes pa le y sefydlodd Ilar, ond y mae eglwys yn sir Aberteifi gwedi ei galw yn ol ei enw ef; ac ysgatfydd mai yn Mhlwyf Llan Ilar yr oedd yn gweinidogaethu.

Doch-
dwy.

Dochdwy a aeth gydâ Chadfan i Enlli, ac a wnaethpwyd yn esgob yno. Pan farw Cadfan, deisyfwyd ar Deilo esgob Llandaf, i fyned i Enlli i osod yr athrofa yno mewn trefn. A thra bu
Teilo

* Achau saint ynys Brydain.

^b Camb. Biog.

Teilo yn Enlli, Doehdwy a gyflawnodd ei le ef yn Llandaf.^a

CANT
VI.

Padarn, mab Pedredin, ab Emyr Llydaw, a Padarn. chefnider Cadfan, gwedi dyfod i Gymru, a aeth i athrofa Illtyd, lle yr urddwyd ef yn esgob. Gwedi bod flynyddoedd yn yr athrofa hon, Padarn a symudodd i sir Aberteifi; a Duw a lwyddodd ei weinidogaeth ef i sefydlu cynnulleidfao chwech ugain o aelodau, mewn lle a alwyd o hyny allan, Llanbadarn fawr. Yr oedd Padarn yn wr o dduwioldeb, diwydrwydd, a haelioni mawr. Dywedir ei fod yn myned oddi amgylch i bregethu yr efengyl i bob graddau o ddynion, heb gymmeryd tâl na gwobr gan neb; a'i fod hyd eithaf ei allu yn ysgafnhau caledfyd a beichiau y tlodion. Dywedir i Badarn gael ei wneuthur yn arch-esgob, a bod Cynedyn ab Bleiddyd ab Meirion Meirionydd, yn offeiriad dano yn Llanbadarn fawr. Mae llawer o eglwysi gwedi eu cyssegru i'r sant hwn heblaw Llanbadarn fawr.^b

Meibion Hywel Fychan ab Emyr Llydaw, oedd Cristiolus, Rhystyd, a Sulien. Cristiolus a Rhystyd. sefydlodd yn sir Fôn, mewn lle a alwyd o hyny Rhystyd. allan, Llan Gristiolus. Rhystyd a aeth i sir Sulien. Aberteifi, ac a fu yn llafurio yn Llan Rhystyd; a dywedir ei fod dros ryw amser yn esgob Caerlleon

^a Cam. Biog. ^b Archaiol. Vol. II. p. 61. Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog.

CANT VI. lleon ar Wysg. Aeth Sulien gydâ Chadfan, ac a sefydlodd yn Enlli.^a

Tanwg. Tanwg, Trillo, Tegai a Twrog, meibion Ithel Hael, a sefydlasant yn Ngwynedd, ac a wnaethpwyd yn offerynau i godi cynnulleidfaodd yn y lleodd ag sydd gwedi eu galw yn ol eu henwau

Trillo. hwynt. Tanwg, yn Llan Danwg; Trillo yn

Tegai. Llandrillo; Tegai yn Llandegai; a Twrog yn

Twrog. Maen Twrog. Merch Ithel Hael hefyd oedd

Llechyd. Llechyd; ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru

Trinio. iddi hi yn sir Gaernarfon. Trinio a aeth gydâ Chadfan i Enlli, ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir Drefaldwyn.^b

Sadwrn. Yr oedd Sadwrn, mab Bicanys, a chefnder

Canna. Emyr Llydaw, yn nghyd â'i wraig Canna merch Tewdwr Mawr o Lydaw, yn hen iawn pan ddaethant i'r ynys hon. Ond gan fod cynnifer o'u perthynasau yn myned gydâ Chadfan y pryd hyny, a bod ei mab Crallo yn weinidog yn Llangrallo yn sir Forganwg, er ys blynyddoedd lawer, daethant hwythau i Gymru cyn eu marw. Nid oes dim hanes yn mhwy ran o'r wlad y sefydlodd Sadwrn a Channa ei wraig, na pha hyd y buont byw gwedi dyfod yma; ond y mae eglwys gwedi ei chyssegru i Sadwrn yn sir Fôn, ac un arall yn sir Gaerfyrddin; ac y mae eglwys Llan Ganna yn sir Forganwg wedi ei chyssegru i'w wraig Canna.

Ya

^a Achau saint ynys Brydain. ^b Ibid. Cam. Biog.

Yn nghylch yr amser hyn, dechreuodd Dewi* **CANT VI.**
 fod yn enwog yn mhlith esgobion Cymru.
 Dewi oedd fab i Sandde ab Cedig, ab Caredig, Dewi.
 ab Cynedda, o Non, merch Gynyr o Gaer Cawch
 yn sir Benfro.^a Cafodd Dewi ei eni a'i fagu yn
 Mynyw,[§] lle y mae Tŷ Ddewi yn bresennol. Yr **Duwiol-
deb Dewi.**
 oedd Dewi yn ofni Duw o'i ieuengctyd, a phan
 benderfynodd i gyflwyno ei hun i waith y wein-
 idogaeth, cafodd ei osod dan olygiad Pawl Hen,[†]
 yn athrofa y Tŷ Gwyn ar Daf yn sir Gaerfyr-
 ddin. Dewi yn gydwytbodol o'r angenrheid-
 rwydd o ddysgeidiaeth i'r dyben i fod yn ddef-
 nyddiol yn ei oes, a roddodd bob diwydrwydd i **Diwyd-
rwydd
Dewi.**
 gyrraedd gwybodaeth helaeth o'r amrywiol gang-
 henau, yn mha rai yr oedd. yn cael ei hyfforddi.
 Gwedi bod ddeng mlynedd ya myfyrio yn athrofa
 enwog y Tŷ Gwyn ar Daf, Dewi a gafodd ei an-
 fon allan i bregethu yr efengyl; ac fel un gwedi
 ei alw a'i gymmwysu gan Dduw, i'r swydd
 bwysfawr honno, cafodd ei arddel i raddau hel-
 aeth, a'i wneuthur yn offerynol i blanu, ac adeil-
 adu llawer o eglwysi.^b Y mae pedair eglwys **Llwydd-
iant
Dewi.**
 gwedi eu cyssegru iddo yn sir Faesyfed; dwy yn
 sir

* St. David. ^a Achau saint ynys Brydain. § Menevai yn
 y iaith Ladin.

† Er mae Fflewyn a Gredifel, oedd athrawon athrofa y
 Tŷ Gwyn ar Daf, yr oedd Pawl Hen yr hwn a'i sefydlodd ar
 y cyntaf, yn parhau i fod yn abad, neu yn flaenor ynthi.

^b Brit. Sancta, Vol. I.

CANT
VI.

sir Aberteifi; pedair yn sir Benfro; dwy yn sir Gaerfyrddin; tair yn sir Frycheiniog; un yn sir Forganwg; a thair yn sir Fynwy.* Wrth ystyr-ied ei dduwioldeb, ei ddiwydrwydd, a'i sel, gellir penderfynu yn ddiogel, i lawer o'r eglwysi hyn gael eu planu ganddo ef ei hun. Ond er fod Dewi yn tramwy llawer trwy Gymru i bregethu yr efengyl i'w gydwladwyr, yn Mynyw yn sir Benfro, yr oedd ei breswylfod benaf ef. Yno yr oedd ganddo athrofa ac eglwys flodeuog; a llawer o weision Duw a gyrchent atto i gael eis-tedd dan ei weinidogaeth yn y lle hwnw.^b

Dechreu-
ad esgob-
aeth
Tŷ
Ddewi.

Yr oedd y gymdeithas grefyddol ag oedd dan olygiad Dewi yn Mynyw, yn byw yn yr un lle, ac yn treulio eu hamser yn y dull canlynol. Codent y bore ar ganiad y ceiliog, a pharhaent mewn gweddïau a myfyrdod hyd oleu ddydd. Yna wedi cyfarfod ac addoli Duw yn gyhoeddus, pob un a âi allan at ei orchwyl. Gwedi treulio yr amser gosodedig wrth eu gorchwyl-ïon, dychwelent i'r athrofa, a threulient weddill y dydd mewn gweddïau, darllen ac ysgrifenu. Yn y prydawn cyfarfyddent i addoli Duw, a pharhaent yn yr addoliad hyd dywyll nôs; yna swperent yn nghyd ar fara a llysiau. Yn ol swperu, treulient dair awr mewn myfyrdod a gwêddi, ac wedi hyny aent i orphwys hyd y bore.^c

Tra

* Cam. Biog. ^b Britannia Sancta, Vol. I. ^c Cressy's Church Hist. B. X. Chap. 11.

Tra yr oedd Dewi yn gweinidogaethu yn Mynyw, Dyfrig yr arch-esgob, a anfonodd at holl esgobion a gweinidogion Cymru, gan ddymuno arwynt i gyfarfod mewn cymmanfa yn Llanddewi brefi yn sir Aberteifi, i ymgynghori yn nghyd, pa fesurau i'w cymmeryd i'r dyben i ddychwelyd y Morganiaid i'r ffydd, a diddymu eu bathrawiaeth ag oedd yn awr yn dechreu adfywio ac ymdaenu yn y wlad.*

CANT

VI.

Cym-
manfa
Llandde-
wi brefi.
O. C.
519.

Ar y dydd gosodedig, cyfarfu yr esgobion a'r gweinidogion yn Llanddewi brefi; ac yr oedd yno gymmanfa luosog o bob graddau o ddynion, ond nid oedd Dewi esgob Mynyw, gwedi dyfod. Y gweinidogion ac ereill, yn adnabyddus o dduwioldeb a doethineb Dewi, a anfonasant Pawl Hen, abad y Tŷ Gwyn ar Dâf, yn gennad atto, i ddymuno ei bresennoldeb a'i gynnorthwy yn y gymmanfa. Dewi, naill ai oddiar deimlad ostyngedig o'i anghymmwylder i orchwyl mor bwysfawr, ag oedd amddiffyn gwirionedd Duw mewn cymmanfa mor luosog; neu oddiar wybodaeth o'u bwriad i'w wneuthur ef yn arch-esgob, a wrthododd ddyfod. Pan fethodd ei hen athraw lwyddo gyda Dewi, Dyfrig yr arch-esgob, a Deiniol esgob Bangor, a aethant atto i Mynyw, a thrwy daer ymbil, a lwyddasant gyda ef i ddyfod i'r Gymmanfa.†

X

Yr

* Usher de Brit. Eccles. p. 474. † Ibid.

CANT
VI.

Llawer
yn pre-
gethu yn
Nghym-
manfa
Llandde-
wi bresi.

Dewi yn
dystewi y
Morgan-
iaid.

Yr oedd llawer o weinidogion wedi pregethu ar y pyngciau mewn dadl cyn i Ddewi ddyfod i'r gymmanfa; ond nid oedd y ddadl wedi ei phenderfynu. Dewi, gan hyny, ar ddeisyfiad y gweinidogion, a safodd i fynu, ac mewn pregeth ysgrythurol ac awdurdodol, a amddiffynodd y gwirionedd, ac a wrthbrofodd ddaliadau y Morganiaid yn y fath fodd golet a nerthol, fel nad oedd ganddynt ddim i'w ateb. Dywedir i athrawiaeth Morgan ddiſtannu yn Nghymru yn fuan yn ol cymmanfa Llanddewi bresi; ac na adfywiodd hi ddim drachefu yn y wlad hon dros oes-oedd lawer.*

Dyfrig
yn rhoddi
fynu yr
arch-es-
gobaeth
i Ddewi.

Cyn diwedd y gymmanfa, Dyfrig, o herwydd ei oedran mawr, a roddodd i fynu yr arch-esgobaeth i Dewi; ac mewn cydffurfiad âg ymarferiadau camsyniol yr oes, a aeth i fyw bywyd mynachaid yn ynys Enlli. Yr oedd y gwr duwiol a dysgedig hwn gwedi bod yn llafurus iawn yn ngwinllan Duw trwy ei holl fywyd, ac wedi llwyddo hefyd i daenu gwybodaeth o'r Arglwydd Iesu yn mhlith y Cymry, i raddau helaeth yn yr amser mwyaf peryglus. A chian ei fod yn awr yn analluog o blegid ei oedran i gyflawni dyledswyddau pwysfawr ei alwad oruchel, yn y modd ag y dymunasai; fel gweinidog doeth a da ag oedd yn chwennych daioni y praid, efe a roddodd eu gofal hwynt i fynu i un ag oedd gwedi ei

* Usher de Brit. Eccles. p. 474.

ei gymmwyso gan y pen-bugail i'r swydd ar-
dderchog honno. A chweddi byw dair blynedd
yn Enlli, efe a fu farw yn llawn o ddyddiau,* ac
a gladdwyd yn yr ynys honno.*

CANT
VI.

Dyfrig
yn marw
yn Enlli.

Gan ei bod yn amser mor derfysglyd yn
Nghymru yn y dyddiau hyny, llawer o'r duwiol-
ion ag oedd yn bresennol yn nghymmanfa Llan-
ddewi brefi, a fwriadasant i fyned gydâ Dyfrig i
Enlli, fel ag y gallent addoli Duw mewn llon-
yddwch, heb ofni brâd na gwrthryfel y Saeson.
Ond rhag iddynt gyfeiliorni, dymunasant gael
cyngor Catwg, pa beth oedd oreu iddynt wneu-
thur. Catwg, yn llawn oedran a doethineb, a'u
cynghorodd hwynt ar fesur cerdd,† i fod yn ddi-

X 2

wyd

* Dywedir fod Dyfrig yn saith ugain a chwech mlwydd oed
pan fu efe farw.

* Cressy's Ch. Hist. B. X. Chap. 12.

† Cyngor Catwg i saint senedd Frefi:

Pan oedd saint senedd Vrevi	Ar verodd a daieri,
Yn ol gwiw bregeth Dewi	Godderwch bob caledi
Wrth arch prifwn prophwydi	Nid ellir lles o ddiogi,
Yn myned i ynys Enlli,	Trech doethineb no gwegi,
Er ymwared o bob rhwystri	Trech llavur no diricidi,
A hir gymhell cymhelri:	Dirwest a chred a gweddi
Yna dyweddes Gybi	A orvydd ar bob cyvyngi,
Pa yd á geir yn ngweilgi,	Mil canhaws gan Dduw roddi
Pa wyd yn ymborth i ni	No chan ddyn diddim erchi,
Yn nghanol y mor heli?	O chredir llyvyr Generi,
Catwg á ddywaid wrth	Yr hwn á wiria ini
Dlewi	Ni chavas ddyn ei eni
Val y gwnai y prophwyd Eli,	Heb gael gan Dduw ei borthi,
Daw á ro gynghor ichwi	Gwellwell

CANT VI. **wyd yn ngwaith yr Arglwydd yn wastadol, ac i ymostwng i'w ewyllys ef dan bob amgylchiad; gan fod yn hyderus y byddai i Dduw atoddiffyn a gwaredu pawb a ddysgwylient wrtho yn llwyr eu dylédswydd.**

Dewi yn
cael ei
gyssegru
yn arch-
esgob
Cymru.
O. C.
519.

Dewi yn gweled fod yr holl esgobion yn unfryd yn eu dewisiad o hono ef i fod yn arch-esgob yn lle Dyfrig, a gydsyniodd â'u dymuniad hwynt, ac a gyssegrwyd i'w swydd. A chan fod Gynyr o Gaer Caweh, tad Non ei fam, gwedi rhoddi ei holl dir yn sir Benfro i'r eglwys, a bod Caerlleon ar Wysg yn ddinas boblog; llawn o derfysg, Dewi trwy gydsyniad y brenin Arthur ei nai, a'r holl esgobion, a drosglwyddodd y gadair arch-esgobaethol o Gaerlleon ar Wysg i Mynyw, yn sir Benfro, a galwyd Mynyw yn Dŷ Ddewi.*

Ni laesodd Dewi yn ei ymdrechadau dros achos Duw wedi iddo gael ei urddo yn arch-esgob; ond fel milwr da i Iesu Grist, efe a ymgeniodd i ddwyn yn mlaen adeiladaeth yr holl eglwysi,

Gwellwell Duw o'i addoli,
Gwaethwaeth y diawl o'i ber-
chi.

Nag o'nwch â ddaw ichwi
Vwy no'r vwyalch yn nghelli
Nid ardd nid erddir iddi,
Nid llawenach neb no hi.
Archwn bawb i Dduw Celi

Arglwydd yr holl arglwyddi
Yr Iesu a'i bum weli
Ein dwyn drwy bob cyr-
rwystr,
A'i gael yn ganllaw ini
Ac ni bydd raid i neb ovi.

Catwg Sant ai Cant.

* Usher de Brit. Eccles. p. 474. Cressy's Ch. Hist. B. X. Chap. 19.

eglwysi, a dedwyddwch ei gydwladwyr yn gyffredinol. Pregethai y gair cartref; ac oddi cartref; mewn amser, ac allan o amser; a rhoddai gwbl ddiwydrwydd i ddwyn yr holl Gymry i wybodaeth o'r gwirionedd.

CANT
VI.

O gylch deng mlynedd yn ol y gymmanfa a Cymgyfarfu trwy orchymmyn Dyfrig yn Llanddewi bresi, Dewi a ymgynnullodd holl weinidogion Cymru mewn cynmanfa arall, yr hon a elwir Cymmanfa fuddugoliaeth. Yn y gymmanfa hon, cadarnhawyd y rheolau a wnellsid yn y gymmanfa gyntaf, ac ychwanegwyd ereill attynt yn gyfatebol i ddiffygiadau yr eglwysi.*

manfa
fuddug-
oliaeth.
O. C.
529.

Dewi a ysgrifenodd â'i law ei hun, yr holl reolau a wnaethpwyd yn y ddwy gymmanfa hyn, ac a'u gosododd i gadw yn eglwys Tŷ Ddewi; fel y gallai holl eglwysi Cymru gael ad-ysgrifeniadau o honynt. Ond y mae y rheolau hyn, yn nghyd â Hawer o lyfrau gwerthfawr ag oedd yn eglwys Tŷ Ddewi y pryd hyny, ag a fuasai yn egluro mewn mesur mwy helaeth ansawdd eglwysi Cymru yn yr oes honno, gwedi eu colli er ys oesoedd lawer.†

Pan oedd gelyniaion Hywel brenin Llydaw yn Arthur ymgryfhau yn ei erbyn, y brenin Arthur a aeth ynmyned i Lydaw. drosodd i Lydaw i'w gynnorthwyo ef, ac a osododd Medrod ei nai yn llywydd ar y deyrnas hon, yn

ynmyned
i Lydaw.
O. C.
530.

* Usher de Brit. Eccles. p. 475. † Ibid.

CANT

VI.

Medrod
yn troi
yn frad-
wr.

yn ei absennoldeb; ac a ymddiriedodd iddo hefyd ofal Gwenhwyfar y frenhines. Medrod wedi ei wneuthur yn llywydd, a hoffodd y frenhines, ac heb ystyried ei berthynas a'i rwymedigaethau i'r brenin, a'i priododd hi. Fel ag y mae un pechod yn arwain i'r llall, Medrod, i ochelyd dialedd Arthur, a wnaeth gyngrair â'r Saeson, ac a roddodd i fynu iddynt ran fawr o Loegr, a chafodd ei goroni yn frenin yn lle Arthur.^a

Arthur
yn dych-
welyd.

O. C.
535.

Pan glybu Arthur y pethau hyn, efe a ddychwelodd i Frydain, ac a gasglodd ei fyddinoedd yn nghyd, ac a aeth yn erbyn Medrod, yn nghyd â'r Saeson a'r Pictiaid ag oedd wedi uno âg ef. Gwedi rhyfela â hwynt dros saith mlynedd, Arthur a laddodd y bradwr Medrod, â'i law ei hun; a chafodd yntef hefyd ei glwyfo i'r fath raddau, fel ag y bu farw mewn ychydig o ddiwrnodau; a chladdwyd ef yn Glastonbury. Fel hyn y syrthiodd yr enwog Arthur, yn llawn ddyddiau a gogoniant. Yr oedd gan y Cymry y fath barch i'r rhyfelwr clodfawr hwn, fel nad allent dros flynyddoedd lawer goelio ei fod wedi marw, ond dysgwylient ei ddychweliad o wledydd tramor i ail-sefydlu teyrnas Brydain.^b

Cyn-
deyrn.

Cyndeyrn Garthwys, mab Owain ab Urien, a anwyd yn Scotland, ac a ddygwyd i fynu dan olygiad Serfanus yn athrofa Culros. Yr oedd
Cyndeyrn

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 114, 115. ^b Ibid. p. 116, 117, 118.

Cyndeyrn mor fwyn yn ei dymmer a'i ymddygiad, fel ag y galwyd ef, Mwyngu.* Gwedi cael ei ddwyn i fynu yn Culros, cafodd ei gyssegru yn esgob, a sefydlodd yn Glasgow; lle y bu yn ddiwyd yn y cyflawniad o'i ddyledswyddau gweinidogaethol, ac yn offerynol i gasglu cynnulleidfa luosog. Dywedir fod Cyndeyrn yn byw ar lysiau a llaeth, ac nad oedd yn yfed dim ond dwfr. Pan gafodd ei erlid yn Scotland, Cyndeyrn a ffodd i Gymru; a chweddi bod dros ychydig o amser gydâ Dewi yr arch-esgob, efe a osododd athrofa i fynu yn agos i'r afon Elwy yn sir Fflint, yr hon a gafodd mewn ychydig o amser gwedi hyny ei dyrchafu yn esgobaeth, a'i galw yn Lan Elwy.*

CANT
VI.

Dechreu-
ad esgob-
aeth Llan
Elwy,
neu St.
Asaph.
O. C.
543.

Dywedir fod gan Gyndeyrn naw cant a phymtheg a deugain o frodyr yn ei athrofa, neu grefydd-dŷ, y rhai a wasanaethent Dduw gydâ llawer o wresogrwydd; ond nid oeddent hwy oll yn ddynion dysgedig. Yr oedd tri chant o honynt yn trin y tir, ac yn edrych ar ol yr anifeiliaid ag oedd yn perthyn i'r crefydd-dŷ; yr oedd hefyd dri chant yn darparu lluniaeth, a phethau angenrheidiol at gysur y frawdoliaeth; a'r tri chant a phumtheg a deugain ereill, oeddent yn myfyrio yn mhethau Duw, ac yn blaenori yn y gwasanaeth dwysol ag oedd yn cael ei gyflawni yn

* Ubanus. * Brit. Sanct. Brown Willis's Survey.

CANT yn y crefydd-dŷ. Ac yr oeddent gwedi eu dos-
VI. parthu yn y faih fodd, fel ag yr oedd addoliad
 parhaus a diorphwys, yn cael ei gyflawni gan-
 dynt.*

Y mae llawer o eglwysi gwedi eu cyssegru i Gyndeyrn Gwarthwys, ond y mae yn debygol mai i Gyndeyrn mab Arthog ab Caredig ab Cy-nedda, yr hwn oedd yn byw yn y pumed cant, y cyssegrwyd Llangyndeyrn yn sir Gaerfyr-ddin.^b

Dewi gwedi bod yn ddiwyd a ffyddlon yn ngwasanaeth Duw trwy ei holl fywyd, ac yn llwyddiannus i helaethu teyrnas Crist yn mhlith y Cymry, a orphenodd ei yrfa mewn llawenydd a gorfoledd mawr, ar y dydd cyntaf o fis Mawrth, yn y pedwar ugeinfed flwyddyn a dwy o'i oed-
 ran,* ac a gladdwyd yn ei eglwys ei hun yn Nhŷ
 Ddewi.^c Yn nghylch pum can mlynedd gwedi
 ei farwolaeth, cafodd Dewi ei seintio gan Bab
 Calixtus yr ail.^d

Marwol-
 aeth
 Dewi.
 O. C.
 544.

Y

* Brit. Sanct. Brown Willis's Survey. ^b Cam. Biog.

* Fe ddywed rhai i Ddewi arch-esgob Tŷ Ddewi, wne-
 thur llawer o wyrthiau yn ei ddydd, a'i fod yn saith ngain a
 saith mlwydd oed pan y bu efe farw. Ond nid oes sylfaen
 ddigonol i gredu yr holl chwedlau gwraethmadd a adroddir
 gan awdwyr pabaidd am y gwr duwlo hwnw.

^c Cressy's Ch. Hist. B. XI. Chap. 20. ^d Goodwin's Catal.
 of Eng. Bishops, p. 504.

Y Pictiaid yn nechreuad y cant hwn a yrasant **CANT VI.**
 Caw ab Geraint ab Erbin, arglwydd Cwm Caw-
 lwyd, yn agos i Scotland, o'i etifeddiaeth; ac Caw a'i
 efe, yn nghyd â'i deulu, a ddaethant i Gymru; ^{deulu} yn dyfod
 a chawsant dir gan Falgwn Gwynedd yn Ngwy- ^{i Gymru.}
 nedd, a chan y brenin Arthur yn Ngwent. Caw
 gwedi dyfod i Gymru a breswylodd yn Twrce-
 lyn yn sir Fôn; ond rhai o'i blant a aethant i
 Went, lle yr oedd Arthur wedi rhoddi tîr idd-
 ynt. Yr oedd rhai o blant Caw yn rhyfelwyr,
 ond y rhan fwyaf o honynt a gyflwynasant eu
 hunain i waith y weinidogaeth, ac a fuant yn off-
 erynol i blanu eglwysi yn Nghymru yn nghylch
 yr amser hyn.*

Peirio mab Caw oedd yn aelod yn nghynnull- Peirio:
 eidfa Illtyd, ac ar farwolaeth Illtyd, a ddewiswyd
 yn flaenor ar y gymdeithas grefyddol honno.
 Ond dywedir iddo farw y dydd canlynol, ac i
 Samson mab Amwn Ddu gael ei ddewis yn esgob
 ac yn athraw yn ei le ef. Y mae Rhôs Beirio
 yn sir Fôn, wedi ei chyssegru i'r sant hwn.* Yr
 oedd Gallgof ac Eigrad, meibion Caw, yn ael- ^{Gallgof.}
 odau hefyd yn Nghynulleidfa Illtyd, ond yr ^{Eigrad.}
 oedd eu heglwysi hwynt yn sir Fôn, yn y lleodd
 a elwir Llan Allgo, a Llan Eigrad. Yr oedd eu
 brawd Caffo yn weinidog yn Llangaffo.* ^{Caffo.}

Y

Dirynig

* Achau saint ynys Brydain. * Ibid. * Ibid.

CANT
VI.

Dirynig.
Samson.
Gwrddelw.
lw.
Maelog.

Dirynig a Samson, meibion Caw, oeddent weinidogion yn Nghaer Efrog, a chafodd Dirynig ei ladd yno gan y Saeson. Yr oedd eglwys Gwrddelw mab Caw yn Nghaerlleon ar Wysg. Y mae Llanmaelog yn sir Fôn, a Llandysfaelog yn sir Gaerfyrddin, gwedi eu cyssegru i Maelog mab Caw, yr hwn oedd yn aelod o gynnullleidfa Catwg, ac a fu yn pregethu, mae yn debygol, yn y lleodd hyny.*

Huail.

Huail mab Caw, gwedi treulio rhan fawr o'i amser yn ngwasanaeth y brenin Arthur, ac ymladd llawer brwydr, a gossleiddodd grefydd, ac a dreuliodd y rhan ddiweddaf o'i fywyd yn nghynnullleidfa Catwg, a chyfrifid ef yn un o saint ynys Brydain. Y mae eglwys yn sir Henffordd wedi ei galw yn ol ei enw ef. Eigron mab Caw a aeth i Gornwal, ac y mae eglwys wedi ei chyssegru iddo ef yn y rhan honno o Loegr.†

Gildas.

Yr oedd Gildas mab Caw yn y rhan hyny o'r teulu ag a aeth i ddeheubarth Cymru; ac efe a unodd â chynnullleidfa Catwg, ac a aeth yn ŵr enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth. Mae yn debygol fod Gildas yn rhyfelwr dewr yn ei icuengctyd, ond fe roddodd heibio y cleddyf yn

Gildas yn
athraw
athrofa
Caer Ba-
ddon.

y rhan ddiweddaf o'i fywyd, ac a osododd athrofa i fynu yn Nghaer Baddon,* He y bu, mae yn

O. C.
555.

* Achau saint ynys Brydain. † Ibid.

* Bath.

yn debygol, hyd ddiwedd ei oes. Tra yr oedd **CANT VI.**
 Gildas yn y sefyllfa hon, efe a ysgrifennodd lyfr
 yn y iaith Ladin, yr hwn sydd etto mewn bod.
 Yn y llyfr hwn y mae Gildas yn rhoddi hanes **Llyfr Gildas.**
 byr o dduwiau y Cymry cyn dyfodiad yr efengyl
 i'r ynys, ac hefyd o gyflwr crefyddol y Cymry, o
 ddyfodiad yr efengyl i'r wlad hyd ei amser ei
 hun. Y mae hefyd yn dangos i'r Cymry y pe-
 ryglon ag oeddent yn agored iddynt, o blegid ei
 gwrthryfelgarwch yn erbyn Duw; yn eu hargy-
 hoeddi yn llym am eu hannuwioldeb, ac yn galw
 yn daer arnynt i edifarhau am eu pechodau, ac i
 ddychwelyd at yr Arglwydd.

Gan fod enw Gildas yn cael ei adael allan o'r Aneurin.
 hen ysgrifenedau ag sydd yn haeru mai mab Caw
 oedd Aneurin; a bod enw Aneurin yn cael ei ad-
 ael heibio yn yr ysgrifenedau ag sydd yn dangos
 fod Gildas yn fab Caw, rhai a dybiant mai
 yr un person dan wahanol enwau oedd Gildas
 ag Aneurin, ac mai enw a roddid iddo fel dysg-
 awdwr oedd Gildas.* Er fod y gân odidog o
 waith Aneurin, a elwir, Y Gododin,* yn cael ei
 hystyried gan feirdd Cymru fel cynllun rhagor-
 iaeth mewn barddoniaeth, y mae llawer o wa-
 haniaeth rhwng egwyddorion awdwr y Gododin

Y 2

ag

* Camb. Biog.

* Cân ar frad y gyllell hir, yn Stonehenge. Davies's Myth.
 p. 318.

CANT
VI.

ag egwyddorion Gildas dduwiol.* Mae yn fwy rhesymol, gan hyny, i feddwl mai gwahanol ddynion oeddent, oddi eithr cael allan, i'r Gododin gael ei gyfansoddi pan oedd yr awdwr yn ieuangc, ac yn dueddol i baganiaeth, ac i'r llyfr a elwir Gildas gael ei ysgrifenu wedi iddo gael ei ddychwelyd at yr Arglwydd, a'i egwyddori yn gyflawn yn athrawiaethau y grefydd gristianogol.*

Cuhelyn.

Yr oedd Cuhelyn mab Caw yn fardd enwog yn ei ddydd, ac yn wahanol yn ei farn oddiwrth feirdd yr oes honno yn gyffredin. Fe ymddengys oddiwrth ei waith ag sydd etto mewn bod, nad oedd ganddo un parch i dduwiau y derwyddon; a'i fod ef yn ystyried yr arferiad ag oedd gan y beirdd i annerch Ceridwen fel ffynnon dysgeidiaeth, yn anaddas i gristion.*

Merched Caw.

Gwenafwy, Peillan, Cwyllog, a Cain, merched Caw, oeddent wragedd duwiol, ac eglwysi gwedi eu oyssegu iddynt. Nid oes un hanes pale yr oedd eglwysi Gwenafwy a Pheillan; ond y mae eglwys Cwyllog yn sir Fôn, ac eglwys Cain yn Llangain yn sir Gaerfyrddin.*

Y

* Davies's Myth. p. 386.

* Fe ddywedir mai yn nghylch chwech mlynedd cyn ei farwolaeth, yr ysgrifennodd Gildas ei lyfr. Camb. Biog. V. Gildas.

* Archaiol. Vol. I, p. 186. * Achau saint ynys Brydain.*

Y mae hanes fod gan Gildas bedwar mab **CANT**
 duwiol, a elwid Nwython, Dolgan, Cenydd, a **VI.**
 Gwynog. Gildas yn eu gweled yn blant gobei- **Meibion**
 thiol, a'u danfonodd i athrofa Catwg, lle yr oedd **Gildas.**
 ef ei hun wedi cael ei ddwyn i fynu. A chwedi
 iddynt fod yno dros rai blynyddoedd, hwy a
 aethant allan i bregethu yr efengyl, a Duw a'u
 barddelodd i ddychwelyd llawer o dywyllwch i
 oleuni. Dywedir fod eglwysi Nwython a Dol- **Nwyth-**
 gan yn Ngwynedd yn yr amser gynt. Bu Cen- **on.**
 ydd yn offerynol i sefydlu eglwys yn Llangen- **Dolgan.**
 ydd yn sir Forganwg; ac yr oedd ganddo **Cenydd.**
 eglwys arall yn agos i Gaerdydd, yr hon a
 roddodd enw i randir Seinghenydd.* Ac nid **Gwynog.**
 annhebygol yw, mai yn Llanwenog yn sir Aber-
 teifi, yr oedd Gwynog yn gweinidogaethu.

Yn nghylch yr amser hyn, Taliesin Pen
 Beirdd, Llywarch Hen, a Merddin Wyllt, oedd-
 ent feirdd enwog yn mhlith y Cymry. Yr oedd **Taliesin.**
 Taliesin yn ŵr o blwyf Rhychwyn yn sir Gaer-
 narfon,^b a gorphenodd ei ddyglad i fynu yn ath-
 rofa Catwg, yn sir Forganwg.^c Fe ymddengys
 oddiwrth ysgrifenadau Taliesin, ei fod yn ŵr
 dysgedig, a hyddysg iawn yn ngwaith y derwy-
 ddon; a'i fod yn un o'r beirdd mwyaf clodfawr
 yn eiddydd; o herwydd pa ham y galwyd ef yn
 Ben

* Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog. ^b Gorchestion
 Beirdd Cymru. ^c Camb. Biog.

CANT

VI.

~~~~~

Ben Beirdd. Er i Taliesin orphen ei ddygiad i fynu mewn athrofa gristianogol, a'i fod yn adnabyddus o athrawiaethau yr efengyl, mae yn amlwg oddiwrth ei ysgrifeniadau, ei fod yn dal llawer o gyfeiliornadau ei henafiaid paganaidd, ac nad oedd arno ddim cywilydd i'w harddel yn y modd mwyaf cyhoeddus.*

Llyw-

archHen.

Llywarch Hen oedd bendefig o ogledl Lloegr, ac yn fardd godidog. Dywedir iddo ymgnio hyd eithaf ei allu, i amddiffyn ei wlad, yn erbyn awdurdod cynhyddol y Saeson, ac i bedwar ar hugain o'i feibion i syrthio ar faes y gwaed. Gwedi colli ei feibion, a threulio llawer o'i fywyd mewn anesmwythder, efe a geisiodd lonyddwch dan nawdd Cynddylan, tywysog rhan o Bowys; a dywedir iddo farw mewn cell yn mhlwyf Llanfor yn agos i'r Bala, yn gant a deng mlwydd a deugain oed.^b

Merddin

Wyllt.

Yr oedd Merddin mab Morfryn, yr hwn a elwir yn gyffredin Merddin Wyllt, yn cael ei goleddu gan Gwenddolau mab Ceidio, tywysog yn nghymmydogaeth Clydesdale yn Scotland.^c Gelwid Merddin Wyllt yn farnwr uchaf y gogledd; a dywedir fod ei sel ef gymmaint dros y gresydd dderwyddol, fel ag yr oedd yn gwneuthur ei oreu i wrthwynebu cynnydd yr efengyl yn ngogledd Brydain.^d

Rhydderch

* Archaiol. Vol. I. p. 17—551. Davies's Myth. p. 181.

^b Cam. Biog. ^c Ibid. ^d Davies's Myth. p. 472.

Rhydderch Hael, mab Tudwal, brenin Ystrad **CANT**
 Clwyd, yu gweled fod Gwenddolau, Merddin **VI.**
 Wylt, a'r derwyddon ereill yn y rhan honno o'r **Rhydd.**
 ynys, yn gwneuthur eu goreu i wrthwynebu Co- **orch Hael**
 lan, a'r cenhadau a anfonid i bregethu yr **yn erlid y**
 efengyl iddynt, a gyhoeddodd ryfel yn ei her **derwy-**
 byn; a thrwy gynnorthwy y tywysogion cym- **ddon.**
 mydogaethol, yn nghyd â'r esgobion a'r mynach-
 od, a'u hymldiodd hwynt allan o'i dersynau, ac
 a'u gyrodd i goedwig Celyddon. Dywedir i
 Gwenddolau gael ei lladd yn yr yndrech hon, ac
 i Ferddin Wylt hefyd ladd mab ei chwaer
 Gwenddydd; ac i hyny gael y fath effaith arno,
 fel ag y cauodd ei hun yn nghoedwig Celyddon,
 lle yr oedd allan o'i bwyll ar amseroedd. Dyma
 yr achos iddo gael ei alw yn Ferddin Wylt.
 Ond pa effaith bynnag a gafodd yr aflwyddiant
 hyn ar feddwl Merddin Wylt, yn mhen ychydig
 o flynyddoedd wedi hyny, efe a wnaeth i'r goed-
 wig a'r creigiau ddadseinio â melusgerdd ei gân;
 yr hyn sydd yn peri i rai feddwl nad oedd ei yn-
 fydrwydd ef ond ynfydrwydd derwydd pagan-
 aidd, yn ymgynddeiriogi wrth weled aflwyddiant
 ei grefydd.*†

Pan

* Davies's Myth. p. 467—481.

† Y mae llawer o waith Taliesin Pen Beirdd, Llywarch
 Hen, a Merddin Wylt, gwedi eu cyhoeddi yn yr Archæology
 of Wales; ac y mae William Owen Pugh, Esq. wedi argraffu
 llawer o waith awenyddol Llywarch Hen, yn nghyd â chyf-
 ieithad Saesneg, mewn llyfr a elwir, Heroic Elegies, and other
 Pieces of Llywarch Hen.

CANT VI. Pan gafwyd llonyddwch gan elynion yr ef-
 engyl yn ngogledd Brydain, galwyd Cyndeyrn
 Garthwys yn ol i Glasgow, lle y bu drachefn yn
 ddefnyddiol. Cyndeyrn, cyn ymadael â Llanel-
 wy, a ddewisodd Asaph mab Sawyl ab Pabo, un
 o'i ddyscyblion, i fod yn athraw; ac, yn esgob yn
 ei le, ac o hyny allan cafodd Llanelwy ei galw
 yn St. Asaph. Dywedir fod Asaph yn ŵr o rin-
 wedd, dysgeidiaeth, a duwioldeb mawr, ac iddo
 ddiwygio yr esgobaeth i raddau helaeth. Asaph
 a ddywedai yn fynych, 'fod y cyfryw rai ag
 oedd yn rhwystro cynnydd gair Duw, yn cynfi-
 genu dedwyddwch dynolryw.'^a

Cam- march. Yr oedd crefydd yn flodeuog mewn amrywiol
 ranau o Gymru yn y dyddiau hyn, er cymmaint
 oedd gormes y Saeson. Cammarch mab Gwyn-
 lliw, a brawd Catwg, oedd weinidog llwyddian-
 nus yn Llangammarch yn sir Frycheiniog. Yr
Maches: oedd ei chwaer Maches yn wraig rinweddol, ac
 elusengar iawn; ni chai neb a ofynai elusen gan-
 ddi, ei anfon ymaith yn waglaw. Ar un diwr-
 nod, daeth Sais paganaidd atti, dan rith cardot-
 yn, i ymofyn elusen, a thra yr oedd hi yn myned
 i roddi rhyw beth iddo, y bradwr creulon a dyn-
 odd allan ei gyllell, ac a'i brathodd â hi; a gal-
Ystyfan. wyd y lle hwnw, Merthyr Maches.^b Ystyfan
 mab

^a Browe Willis's Survey. ^b Cam. Biog.

mab Mawan ab Cyngen ab Cadell, tywysog Powys, oedd sant a phrydydd enwog yn y cant hwn; ac iddo ef y cyssegrwyd Llanystyffan yn sir Faesyfed.*

CANT
VI.

Cawrdaf a Maethlu, meibion Caradog Freichfras, oeddent ddynion defnyddiol yn eglwys Crist yn yr amser hyn. Cawrdaf wedi bod yn rhyfelwr dewr yn ei ieuengctyd, a neillduodd yn ei hensaint, i Fangor Illtyd; ac y mae eglwys yn sir Gaernarfon gwedi ei galw yn ol ei enw ef. Y mae eglwys Maethlu yn sir Fôn. Yr oedd gan Garadog Freichfras feibion ereill yn pregethu yr efengyl, ond nid oes hanes neillduol am eu heglwysi hwynt. Y mae plwyf Dyfnog yn sir Dyfnog; Aberteifi, wedi ei alw yn ol enw Dyfnog mab Medrod ab Caradog Freichfras.*

Cawrdaf.
Maethlu.

Cybi, mab Selyf ab Geraint ab Erbyn, a ddy-Cybi gwyd i fynu yn Mangor Dunod, ac a fu yn ddysgawdwr enwog yn y cant hwn. Wedi gorphen myfyrio yn Mangor Dunod, Cybi a aeth i sir Fôn, ac a sefydlodd grefydd-dŷ yn agos i'r fan lle yr oedd Caswallon Law Hir gwedi adeiladu eglwys yn y pummed cant; a gelwir y lle hwnw Caer Gybi hyd heddyw. Yr oedd Cybi

Z

yn

- * A glyweisti chwedyl Ystyffan,
Bardd Teilo, ateb buan:
'Dyn a chwennyh, Duw a ran!'

* Camb. Bieg.

CANT

VI.

Myg-
nach.

yn ŵr mor llafurus ac enwog, fel ag y cyassegrwyd amryw eglwysi iddo. Heblaw eglwys Caer Gybi, y mae eglwys yn sir Gaernarfon, ac un arall yn sir Aberteifi, ac un arall yn sir Fynwy gwedi eu cysegru iddo ef. Mygnach,* mab Mydno o Gaer Seont, a fu dros ryw amser yn ysgrifenydd yn nghrefydd-dŷ Cybi, ac wedi hyn cafodd ei wneuthur yn flaenor yno.^a

Gwyn-
daf.

Gwyndaf ab Emyr Llydaw, gwedi bod yn gaplan yn nghynulleidfa Illtyd, a wnaethpwyd yn brif athraw yn nghynulleidfa Dyfrig, yn Nghaerlleon ar Wysg; ac yn ei benaint, efe a aeth i Enlli, lle y bu efe farw. Y mae Llangwyndaf yn sir Gaernarfon wedi ei chyssegru iddo ef. Ac y mae Llan Ddwywau, a Llan Dderfel, yn sir Feirionydd, gwedi ei galw yn ol enwau Dwywau a Dderfel, meibion Hywel ab Emyr Llydaw, a neiaint Gwyndaf.^b Yn y lleoedd hyn, mae yn debygol, yr oedd y ddau frawd yn gweinidogaethu.

Dwy-
wau.
Derfel.

Llonio.

Llonio mab Alan ab Emyr Llydaw oedd aelod o gynulleidfa Illtyd, a Phadarn a'i dewisodd ef i fod yn ddëon yn Llanbadarn fawr; ac
yr

* Y mae cyd-ymddiddan rhwng Mygnach a Taliesin, wedi ei argraffu yn yr *Archaeology of Wales*, p. 46.

Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog.

^a Ibid.

yr oedd eglwys ar ei enw ef yn sir Aberteifi. Yr **CANT**
oedd ei frawd Llynab hefyd yn aelod o gynnull- **VI.**
eidfa IMtyd; ac yn ei henaint efe a aeth i ynys Llynab.
Eallt.*

Yr oedd Caranog a Tyssul, meibion Corun ab Caranog.
Caredig, arglwydd Caredigion, yn weinidogion **Tyssul.**
duwiol a llafurus yn sir Aberteifi, yn y cant hwn.
Caranog a sefydlodd eglwys yn Llangaranog, a
Tyssul yn Llandyssul. Fe ddywedir i Garanog
fod yn offerynol i gasglu cynnulleidfaodd mewn
lleodd ereill heblaw Llangaranog. Ac y mae
eglwys hefyd yn sir Drefaldwyn gwedi ei chys-
segru i Tyssul. Yn nghylch yr un amser hefyd
yr oedd Tyfriog mab Dingad ab Nudd Hael, yn **Tyfriog.**
gweinidogaethu yn Llandyfriog. Y mae eg-
lwys Ceitho yn Llangeitho, yn sir Aberteifi, ond **Ceitho.**
nid yw hanes y gwr duwiol hwnw wedi cyr-
haeddyd i lawr i'n hamser ni.^b

Afan mab Cedig ab Caredig ab Cunedda, a Afan:
chefnder Caranog a Tyssul, a sefydlodd ddwy
eglwys yn sir Frecheiniog; un yn Llan Afan Fe-
chan, a'r llall yn Llan Afan Fawr, a gelwid ef
Afan Muallt. Y mae Llan Afan o'r Trawsgoed
yn sir Aberteifi gwedi ei chyssegru iddo hefyd.
Yr oedd Afan yn ŵr duwiol a llafurus, a
Z 2 chladdwyd

* Achan saint ynys Brydain. Camb. Blog.

^b Ibid.

CANT VI. chladdwyd ef yn Llan Afan Fawr, lle y mae ei fedd hyd heddyw.*

Cynheidion. Y mae Llangynheidion yn sir Gaerfyrddin, wedi ei chyssegru i Cynheidion mab Ynry Gwent, yr hwn qedd yn weinidog cymmeradwy yn ei ddydd.

Idloes. Llanidloes yn sir Drefaldwyn, sydd gwedi ei chyssegru i Idloes mab Gwyddnabi ab Llawfrodedd Farfog, lle yr oedd y gwr doeth a duwiol hwnw, ysgatfydd, yn gweinidogaethu. Y mae un o'r hen feirdd yn darlunio Idloes fel siampl o fwynder.† Yr oedd yn yr amser gynt, eglwys yn y Dderwen, yn yr un sir, gwedi ei chyssegru i Tydio, un o feibion Arwystyl Gloff.

Aelgyfarch. Yr oedd Aelgyfarch, Boda, Brothen, Celynin, Peris a Rhychwyn, meibion Helig ab Glanog, yn weinidogion defnyddiol tu a diwedd y cant hwn. Nid oes un hanes pa le yr oedd Aelgyfarch

* Y mae y geiriau hyn ar fedd Afan yn Llan Afan fawr:

Hic Jacet sanctus,
 Episcopus
 Archaiol. Vol. II. p. 27.

† A glyweisti à gant Idloes,
 Gwr gwar hygar ei einioes;
 'Goreu cynnydd cadw moes?'

Hast thou heard how Idloes sang,
 A man of meekness amiable in his life;
 'The best quality is a good deportment?'

Camb. Biog.

arch a Boda yn llafurio, ond y mae eglwysi Bro- **CANT**
 then a Celynin, yn sir Feirionydd; ac eglwysi **VI.**
 Peris a Rhychwyn yn sir Gaernarfon.

Fe ddywedir i Cynhaiarn mab Hygarfael, sef- **Cynhai-**
 ydlu rhai eglwysi yn Nghymru yn nghylch yr **arn.**
 amser hyn, a bod Llan Gynhaiarn yn sir Gaer-
 narfon gwedi ei galw yn ol ei enw ef. Yr oedd Iestyn.
 Iestyn ab Geraint ab Erbyn, yn llafurio yn Llan-
 iestyn yn sir Fon, lle y claddwyd ef.

Y mae Llanrwst yn sir Dinbych gwedi ei chys- **Grwst.**
 segru i Grwst, mab Gwaith Hengaer ab Elffin
 ab Urien, lle yr oedd, mae yn debygol, yn gwei-
 nidogaethu. Ac y mae Gwytherin yn yr un sir, **Gwythe-**
 gwedi ei chyssegru i Gwytherin, mab Dingad, **rin.**
 yr hwn oedd ŵr derbyniol y pryd hyn. Yn y
 plwyf hwn y mae monwent y Santes, lle y mae
 Capel Gwenfrewi, yn mba un y claddwyd y wy-
 ryf fendigaidd honno.

Fe dybia rhai fod Bedd Celert yn sir Gaernar- **Celert.**
 fon, gwedi ei chyssegru i Celert, ac i'r gwr duw-
 iol hwnw gael ei gladdu yno; ac mai i'r un gwr
 y mae Llangeler yn sir Gaerfyrddin gwedi ei
 chyssegru. Y mae Llangiwg yn sir Forganwg, **Giwg.**
 gwedi ei galw yn ol enw Giwg, mab Aron ab
 Cynfarch.*

Yr oedd y Saeson y pryd hyn wedi cael medd-
 iant o Loegr oll, oddieithr tywysogaeth Cornwall,
 ac Ystrad Clwyd; ac wedi dystyrywio yr holl eg-
 lwysi

* Achan saint ynys Brydain. Archaiol. Vol. II.

SANT Iwysi Cristianogol, a sefydlasid gan y Cymry yn
VI. Llundain, Caer Efrog, a lleodd ereill, a chweddi
 llanw y wlad o baganiaeth ac eilun-addoliaeth.

Yr oeddynt hefyd gwedi gosod saith teyrnas

Y Saeson * i fynu, a brenin ar bob un o honynt.* Ond er
 yn gwer- mor eang oedd eu gwlad, mae yn debygol, eu
 thu en- bod yn yr ymarferiad annaturiol a chreulon, o
 plant yn bod yn yr ymarferiad annaturiol a chreulon, o
 Rhufain. werthu eu plant i genhedloedd ereill; a'u bod yn
 O. C. eu danfon hwynt i Rhufain i'r dyben hyny.
 885.

Pan welodd Gregory blant y Saeson yn cael
 en gwerthu yn Rhufain, esef a ofynodd o ba wlad
 yr oeddent, a pha un ai paganiaid ai cristianog-
 jon oedd trigolion y wlad honno? Yna wedi dy-
 all mai Saeson o Frydain oeddent, a'u bod yn
 baganiaid, esef a ddywedodd mai peth galarus
 oedd, fod dynion mor angylaidd yn eu hyrddan-
 gosiad allanol, dan lywodraeth tywysog y tyw-
 yllwch. Ac fel gwr ag oedd yn dymuno daioni
 ei gyd-greaduriaid, esef a aeth at Pelagius y Pab,
 ac a ddeisyfodd arno anfon cenhadau i Frydain
 i bregethu yr efengyl i'r Saeson, ac yr âi ef gyda
 hwynt, os rh yngai bodd i'r Pab, i'w anfon. Y
 Pab a ddywedodd ei fod ef yn foddlon i Gregory
 gymmeryd y gorchwyl pwysfawr hwn arno, ond
 ni ollyngai trigolion Rhufain wr mor ddefnydd-
 iol oddi wrthynt.^b

Gwedi

* Seith-benzaeth y Saeson. 1. Kent. 2. South Saxons.
 3. East Angles. 4. West Saxons. 5. Northumberland.
 6. East Saxons. 7. Mercia.

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 126. ^b Bede, L. II. Chap. 1.

Gwedi marw Pelagius II. Gregory a ddewis-
 wyd yn Pab yn ei le ef. Ac yn mhen ychydig o
 amser gwedi cael ei ddyrchafu i'r gadair bab-
 aidd, Gregory, heb anghofio y Saeson paganaidd, a
 anfonodd Austin fynach, a deugain o wyr enwog
 gydâg ef i Frydain i bregethu yr efengyl. Pan
 oedd Austin fynach a'i gyfeillion ar y ffordd i
 Frydain, cawsant eu digaloni trwy gam-adroddi-
 iadau; a danfonasant Austin yn ol at y Pab yn
 eu henwau hwynt oll, i ddeisyf arno roddi cennad
 iddynt i ddychwelyd adref, ac na ddanfonai mo
 honynt ar daith mor beryglus, ac at genedl ang-
 hrediniol a ffyrnig, iaith pa un nid oeddent yn ei
 dyall.*

CANT
VI.

Gregory
 yn Pab,
 ac yn an-
 fon Aus-
 tin fyn-
 ach i
 Frydain.
 O. C.
 586.

Y Pab gwedi clywed yr hyn oedd gan Austin
 iddywedyd yn erbyn myned i Loegr, a'i gwnaeth
 ef yn abad, ac a'i hanfonodd yn ol yn union-
 gyrch â llythyr annogaethol at ei gyfeillion, i
 ddeisyf arnynt na chymmerent eu digaloni gan
 adroddiadau gwag a disail, ond i fyned yn mlaen
 yn rymus â'r gwaith ag oeddent gwedi gymmer-
 yd arnynt, gan fod gogoniant i'w ganlyn yn y
 byd hwn, a'r hwn a fydd; ac i bob un o honynt
 fod yn ostyngedig ac ufudd i Austin fynach, yr
 hwn oedd ef wedi ei osod yn abad arnynt. Gre-
 gory a ysgrifennodd hefyd at Eutharius arch-
 gob Arles, i ddymuno arno iddyogelu y cenhadau,
 a'u cynnysgaeddu hwynt â phob peth angen-
 rheidio!.*

Austin

* Bede, L. I. Chap. 23. * Ibid.

CANT
VI.

Austin
fynach
yn tirio
yn Lloegr
O. C.
597.

Austin fynach a'i gyfeillion, gwedi eu cadarnhau trwy annogaethau y Pab, a aethant yn mlaen ar eu taith, a chwedi myned trwy Ffraingc, a chymmeryd llong, hwy a diriasant yn ddiangol yn ynys Thanet, yn Lloegr. Ac yn fuan wedi tirio, Austin a anfonodd at Ethelbert, brenin y rhan honno o Loegr, i hyspysu iddo eu bod hwy gwedi dyfod o Rhufain, â newyddion da, o dragwyddol ddedwyddwch, i bawb a'i derbynient. Y brenin, pan glybu hyn, a orchymmynodd iddynt aros yn y fan lle y tiriastent, ac i'w weision roddi pob peth angenrheidiol iddynt, nes iddo ef benderfynu pa beth i'w wneuthur.

Bertha
yn grist-
ianoges.

Nid oedd y grefydd gristianogol yn beth dyeithr hollol i Ethelbert, oblegid yr oedd Bertha y frenhines yn chwaer i frenin Ffraingc, ac yn gristianoges; a chwedi priodi Ethelbert, ar yr ammod fod iddi hi gael rhydd-did i ymarferyd ei chrefydd ei hun, a dwyn Lethard ei hesgob gyda hi, i gynnorthwyo a chryfhau ei ffydd.*

Ethel-
bert y
brenin yn
gwrando
Austin.

Ar ol ychydig o ddyddiau, y brenin a aeth i ynys Thanet, ac a anfonodd at Austin, ei fod ef yn barod i wrando arno. Austin pan glybu fod y brenin yn dyfod, a gyfododd, a'i gyfeillion gydâg ef, ac a aethant allan i'w gyfarfod, â chroes o arian, a baniar, a delw Crist gwedi ei lliwio arni, yn eu dwylaw, ac yn canu y weddi gyffredin,

* Bede, L. I. Chap. 25.

gyffredin, a deisyf ar yr Arglwydd iddychwelyd y bobl, at ba rai yr anfonasid hwynt, oddiwrth eu heulunod mudion at y gwir Dduw.^a

CANT
VI.

Gwedi cistedd i lawr, a phregethu yr efengyl i'r brenin, a'r rhai oedd gydâg ef, Ethelbert a attebodd âc a ddywedodd wrth Austin a'i gyfeillion, 'Fod yr athrawiaethau a'r addewidion, ag oeddent hwy yn ei draethu, yn deg ac yn ddengar, ond nad oedd efe y pryd hyny wedi penderfynu i'w cofleidio, gan nad allasai mor fuan gydsypio i ymwrthod â'r grefydd ag oedd efe, yn nghyd â holl genedl y Saeson, wedi arddel cyhyd. Ond gan eu bod hwy yn ddyeithriaid, ac wedi dyfod o bell i gyfranu gwybodaeth o'r grefydd honno ag oeddent hwy yn gredu oedd oreu, na roddai efe ddim o'r aflonyddwch lleiaf iddynt, ond yr amddiffynai efe hwynt, ac y gofalai efe, fod pob peth angenrheidiol at eu cynnalïaeth gysurus, yn cael eu darparu iddynt; ac na rwystrai efe iddynt ennill cynnifer ag a allent i gofleidio eu crefydd.' Yn ganlynol i hyn, y brenin a roddodd breswylfod iddynt yn ninas Canterbury, yr hon oedd y brif ddinas; ac a roddodd iddynt ganiatad i bregethu y gair i bwy bynnag a wrandawai arnynt.^b

Austin a'i gyfeillion, gwedi dyfod i Ganterbury, a ymosodasant yn nghylch y gwaith o he-

A a

rwydd

Austin
yn dyfod
i Ganter-
bury.
O. C.
898.

^a Bede, L. I. Chap. 25. ^b Ibid.

CANT
VI.

rwydd pa un yr anfonasid hwynt i'r wlad; ac a bregethasant y gair gyda llawer o ddiwydrwydd; ac amrywiol wrth glywed eu hymadroddion, a gweled sancteiddrwydd eu bywydau, a gredasant yn yr Arglwydd, ac a fedyddiwyd i'r grefydd gristianogol.^a

Yr oedd yn agos i Ganterbury hen eglwys a adeiladasid yn amser y Rhufeiniaid, yn yr hon yr oedd Bertha y frenhines yn arferol o addoli. Yn yr eglwys hon yr oedd Austin a'i gyfeillion yn pregethu yn fwyaf cyffredinol ar y cyntaf; ond gwedi bod dros ychydig o amser yn y wlad, cawsant genad i adeiladu eglwysi yn mha le bynag yr ewyllysient.^b

Ethel-
bert yn
credu yr
esengyl.

Ethelbert gwedi ei argyhoeddi o wirionedd y grefydd gristianogol, a ymwrthododd â'i hen grefydd baganaidd, ac a wnaeth broffes gyhoeddus o'r esengyl; a llawer o'i ddeiliaid a gallynasant ei siampl ef.^c

Austin
yn arch-
esgob
Canter-
bury.

Gwedi bod yn offerynol i ddychwelyd llawer o drigolion Cent i'r ffydd gristianogol, Austin a aeth i Ffrainge, ac yn ol gorchymmyn y Pab Gregory, a gafodd ei gyssegru yn arch-esgob y Saeson, gan Eutherius arch-esgob Arles; ac wedi hynny efe a ddychwelodd yn ei ol i Loegr. Austin wedi ei gyssegru yn arch-esgob Canterbury, a anfonodd Laurence yr offeiriad, a Phedr y mynach,

^a Bede, L. I. Chap. 25. ^b Ibid. Chap. 26. ^c Ibid.

ach, i Rhufain, i hyspysu i'r Pab, fod y Saeson gwedi cofleidio y ffydd gristanogol, a'i fod yntef wedi ei gysegru yn arch-esgob; ac i ddy-muno cael meddwl y Pab ar amrywiol bethau, ag oedd yn dwyn perthynas â'r sefyllfa newydd, ag oedd ef wedi cael ei ddyrchafu iddi.*

CANT
VI.

Dywedir i Morgan tywysog Morganwg, a'i ewythr Ffriog, yn nghylch yr amser hyn, wneud eu llw ger bron Eudaf esgob Llandaf, os byddai i un o honynt ladd neu fradychu y llall, na fyddai i hwnw wneuthur iawn am y trosedd trwy arian na thir; ond fod yn rhaid iddo ymadael â'r wlad, a threulio gweddill ei fywyd mewn gwledydd tramor. Gwedi byw yn heddychlon dros hir amser, Morgan a gyfododd yn erbyn ei ewythr, ac a'i lladdodd ef. Pan gofiodd Morgan ei lw, ei gydwybod a'i cyhuddodd, ac efe a aeth i Landaf at Eudaf, ac a ddeisyfodd faddeuant o'i ddau bechod mawr o fwrdd-dra ac anudon. Ar hyn yr esgob a anfonodd at yr holl weinidogion cymmydogaethol, gan ddeisyf arnynt gyfarfod mewn cymmanfa yn Llandaf, i farnu pa beth oedd gymmwys i'w wneuthur i Morgan, ag oedd yn euog o'r fath bechodau gwaradwyddus.

A a 2

Pan

* Bede, L. I. Chap. 27.

* Nid yw gofyniadau Austin, nac atebion y Pab, o sawr bwys i ni yn yr oes olau hon. Ac fe fyddai talfyriad o honynt yn rhy helaeth i'w gosod i lawr yma. Gwel hwynt yn Bede, L. I. Chap. 27.

CANT
VI.

Pan gyfarfu y gweinidogion, barnasant mai gwell oedd, nâ difuddio y wlad o'i thywysog, yr hwn oedd yn awr mor edifeiriol, i ganiatau iddo brynu ei alltudiaeth, trwy ymprydiau, gwedd-iau, ac elusenau, yn ei wlad ei hun. Yna Morgan a osododd ei ddwyllaw ar yr efengyl, ac a addawodd i wneuthur y pethau hynny oll, a gweini cyfiawnder yn mhob peth dros ei holl fywyd. Ac wedi ei dderbyn i gymundeb yr eglwys, efe a gyhoeddodd eglwysi Catwg, alltyd, ac ereill, yn rhydd oddiwrth bob treth a gwaranaeth gwladol.*

* Spelman's Concil. p. 17, 18.

Y SEITH.

Y SEITHFED CANT:

PAN wybu y Pab pa fodd yr oedd pethau yn myned yn mlaen yn Lloegr, efe a lawenychodd yn ddirfawr, ac a anfonodd atebion i ofyniadau Austin. Anfonodd hefyd Milletus, Justus, Paulinus, a Rufinianus, a phregethwyr ereill, i gynnorthwyo Austin yn y gwaith pwysfawr ag oedd ganddo yn llaw. Ac fel ag y byddai i eglwys Loegr, fod mor debyg i eglwys Rhufain ag oedd bosibl, y Pab a anfonodd lyfrau a llestri, a phob peth arall ag oedd ef yn farnu fod yn angenrheidiol at y gwasanaeth cyhoeddus, a chyffredin. Rhoddodd hefyd fantell arch-esgobaethol i Austin, ac awdurdod i gyssegru deuddeg o esgobion mewn gwahanol fanau, y rhai oedd i fod yn ddarostyngedig i'w awdurdod ef. A phan ddychwelai trigolion Caer Efrog i'r ffydd,* i gyssegru arch-esgob yno; ac i'r arch-esgob hwnw gyssegru deuddeg o esgobion yn

CANT
VII.

Gregory
yn anfon
pregeth-
wyr i
Loegr, a
mantell
arch-es-
gobaeth-
ol i
Austin.
O. C.
601.

* Yr oedd yr hen Gymry duwiol, ag oedd cyn hyn yn Nghaer Efrog, naill ai gwedi eu lladd neu gwedi eu herlid i Gymru, a'r lle gwedi ei feddiannu gan y paganiaid.

CANT
VII.

ychwaneg, fel ag y byddai deuddeg o esgobion dan awdurdod arch-esgob Canterbury, a deuddeg dan arch-esgob Caer-Efrog.* *

Y Pab
yn anfon
rhoddion
a llythyr
at Ethel-
bert.

Y Pab hefyd a anfonodd roddion lawer, yn nghyd â llythyr i Ethelbert y brenin, gan ei annog ef i lynu yn y ffydd gristianogol, a bod yn siaml o bob gras, a rhinwedd, i bawb o'i ddeiliad.^b

Yr oedd esgobion Rhufain cyn hyn gwedi dwyn i mewn lawer o arferiadau newyddion, â pha rai yr oeddent yn dysgwyl i eglwysi ereill i gydffurfio. Ac y mae yn amlwg fod llawer o eglwysi y gorllewin, yn neillduol y rhai ag oedd yn agos i Rhufain, wedi cydffurfio â hwynt, cyn i Austin ddyfod i Loegr. Ond yr oedd y Cymry yn parhau i lynu wrth yr hen arferiadau, a'r rheolau a osodasid iddynt gan eu hathrawon cyntaf. Er dyddiau Lleirwg brenin Siluria, yr hwn a anfonodd at Eleutherius, esgob Rhufain, am ddynion cymmwys i hyfforddi y Cymry yn egwyddorion y grefydd gristianogol, nid oedd fawr o gyfranogiad gwedi bod rhwng esgobion Brydain ag esgobion Rhufain; ac nid oeddent yn eu hys-tyried

* Bede, L. I. Chap. 29.

* Y mae un esgob ar hugain yn bresennol dan awdurdod arch-esgob Canterbury; a dim ond pum esgob dan awdurdod arch-esgob Caer Efrog, a chyfrif esgob Sodor a Man.

^b Bede, L. I. Chap. 32.

tyried hwynt ynamgen nag esgobion yn gyffredin, neu o fwyaf, fel Patrieirch, ar ba rai nid oedd gan eglwysi Brydain un math o ymddibyniad.

CANT
VII.

Ond Austin yn llawn sel dros esgobaeth Rhufain, gwedi cael ei wneuthur yn arch-esgob, a benderfynodd i ddwyn esgobion Cymru gydnabod y Pab fel pen yr eglwys yn gyffredinol. Ac i'r dyben hyn, efe a anfonodd attynt i ddymuno arnynt i'w gyfarfod ef mewn cymmanfa ar gyffiniau sir Gaerwrangon, mewn man a alwyd o hyny allan, Derwen Austin.* † Ond o eisiau ychydig o fwyneidd-dra, fe ddaeth ei holl amcan i'r dim.

Sel Aus-
tin dros
eglwys
Rhufain.

Gwedi cyfarfod yn y lle, ac ar yr amser gosodedig, Austin a ddechreuodd ymresymu âg esgobion Cymru, a'u cynghori i roddi ufudd-dod i'r Pab, ac i dderbyn y ffurf o athrawiaeth a dyscyblaeth, ag oedd y pryd hyny mewn ymarferiad yn eglwys Rhufain. Ond gan fod eglwys Rhufain, yr amser hwnw gwedi dirywio llawer oddiwrth burdeb yr efengyl, nid oedd dim a ddywedai Austin yn ddigonol i ddenu y Cymry, a pheri iddynt gydsynio â'i ddeisyfiad ef. Parhaodd esgobion Cymru yn ddiysgog yn eu meddyliau, trwy yr holl amser ag y buont yn ymresymu ar y pyngciau mewn dadl; ond gan nad oedd

Cym-
manfa
derwen
Austin.
O. C.
602.

* Bede, L. II. Chap. 2.

† Dan dderwen y cynhaliwyd y gymmanfa hon.

CANT
VII.

oedd ond ychydig o'u brodyr yn bresennol y pryd hyny, ac fel na byddai iddynt ymddangos yn fyrbwyll yn eu penderfyniad, cytunasant i gadw cymmanfa gyffredinol ar yr un achlysur, ac ya yr un lle.^a

Saith es-
gob Cym-
ru yn cy-
farfod yn
ail Gym-
manfa
Derwen
Austin.

O. C.
602.

Cyngor
gwr
doeth i
esgobion
Cymru.

Ar y diwrnod gosodedig, esgob Caerwrangon, esgob Henffordd,* esgob Llandaf, esgob Llanbadarn fawr, esgob Bangor, esgob Llanelwy, ac esgob Caergybi, yn nghyd â Dunod fawr,† a lluwys o athrawon a dysgedigion, o'r Deheubarth a Gwynedd, a aethant i'r gymmanfa. Fel ag yr oedd Dunod a'r esgobion yn myned, galwasant ar ŵr duwiol a doeth, a gofynasant iddo, Pa beth a gynghorai efe iddynt wneuthur pan ddeuent i'r gymmanfa; pa un ai ymwrthod, ai cydsynio â deisyfiad Austin? Yntef a'u hattebodd, 'Os gwr Duw yw Austin, dilynwch ef. Ac wrth hyn y gwybyddwch pa un ai gwr Duw ydyw ai peidio; y mae yr Arglwydd yn dywedyd, Cymmerwch fy iau arnoch, a dysgwch genyf, canys addfwyn ydwyf, a gostyngedig o galon. Fe allai fod Austin ei hun yn dwyn iau Crist, a'i fod yn chwennych i chwithau i'w dwyn hi. Ond os yw efe yn greulon ac yn falch, mae yn

^a Bede, L. II. Chap. 2.

* Yr oedd esgobaeth Caerwrangon a Henffordd, yn cael eu cyfrif yn Nghymru yr amser hwnw.

† Yr oedd Dunod fawr yn ŵr oedranus iawn y pryd hyn.

yn amlwg nad yw efe o Dduw, ac nad oes un angenrheidrwydd i chwi wrando arno. Ac i'r dyben i gael allan pa un ai ei fod yn ostyngedig ai peidio, gadewch iddo ef a'i gyfeillion fod yn y gymmanfa o'ch blaen chwi; ac os cyfyd efe ar ei draed pan fyddoch chwi oll yn myned i mewn, gwybyddwch mai gwas i Grist ydyw, a rhoddwch wrandawriad barchus i'r hyn a ddywedo wrthyh. Ond os diystyra efe chwi, ac ni chyfyd i'ch groesawu, a chwithau y nifer mwyaf lluosog, na wrandewch arno ef.' Gwedi cael y cyngor hwn, hwy a ymadawsant, ac a wnaethant fel y gorchymmynewyd iddynt.*

CANT
VII.

Pan aeth esgobion, athrawon, a dysgedigion Cymru i'r gymmanfa, yr oedd Austin yno yn eistedd yn ei gadair, a'i wisg arch-esgobaethol am dano; ac er mor anrhydeddus oedd y gweinidogion, ni chododd efe i gyfarch iddynt. Pan welodd y Cymry hyn, hwy a ffromasant, ac a'i cyhuddasant ef o falchder, ac ni fynent wrando arno.^a A thra yr oedd efe â'i holl egni yn cymhell y Cymry i ymostwng i awdurdod y Pab, Dunod fawr, a safodd i fynu, ac a ddywedodd wrth Austin a'i gyfeillion, 'Bydded hyspys i chwi, ein bod ni oll yn ufudd ac yn ostyngedig i eglwys Dduw, ac i'r Pab o Rhufain, ac i bob gwir gristion; a'n bod yn cosseidio

Ail gym-
manfa
derwen
Austin.
O. C.
602.Cyfarch-
iad Du-
nod.

B b

pawb

* Bede, L. II. Chap. 2.   ^b Ibid.

CANT
VII.

pawb yn ol eu gradd, mewn cariad perffaith, a'u cynnorthwyo trwy air a gweithred, i fod yn blant i Dduw. Ac ni wn i fod un ufudd-dod amgenach nâ hwn yn ddyledus i'r hwn yr ydych chi yn ei alw yn Bab, neu dad y tadau; a'r ufudd-dod hwn yr ydym ni bob amser yn barod i roddi iddo ef, a phob crïstion arall. Hefyd yr ydym ni dan lywodraeth esgob Caerlleon ar Wysg,* yr hwn sydd olygwr dan Dduw arnom ni, i wneuthur i ni gadw y ffordd ysbrydol."

Cynnyg
Austin.

Pan glybu Austin hyn, efe a ddywedodd wrth y Cymry, ' Er eich bod chi yn gwneuthur llawer o bethau yn wrthwynebol i'r defodau a dderbynir gennym ni, a chydsyniad yr eglwys gyffredinol; os bydd i chi gadw y pasc yr un amser a ninnau, a gweini yr ordinhad o fedydd yn ol defod eglwys sanctaidd ac apostolaidd Rhufain,† ac uno â ni, i bregethu yr efengyl i'r Saeson;

* Yr oeddent yn parhau i'w alw felly, er fod yr arch-esgob y pryd hyn yn byw yn Nhŷ Ddewi:

• Spelman's Concil. Vol. I. p. 26, 27.

† Yr oedd eglwysi Cymru yn parhau i gadw y pasc ar y pedwerydd dydd ar ddeg o'r mis, neu y llawn lloer, yn ol trefn yr Iuddewon. Ond yr oedd eglwys Rhufain mewn ufudd-dod i gymmanfa Nicea, yn cadw y pasc ar y Sabbath a ddygwyddai ar, neu yn nesaf yn ol y llawn lloer cyntaf wedi yr 21 o fis Mawrth.

Yr oedd eglwysi Cymru hefyd yn parhau i weini bedydd

Saeson; fe fydd i ni ddyoddef pob peth arall ag yr ydych chwi yn eu cyflawni yn wrthwynebol i'n defodau ni.* Y Cymry a attebasant, na allent hwy ddim gwneuthur y pethau hyn, na'i gyd-nabod ef ychwaith yn arch-egob arnynt. Yna Austin a ddywedodd, "Gan nad ydych chwi yn foddlon i fyw mewn heddweh â'ch brodyr, yr ydych yn debyg o' gael rhyfel â'ch gelynion: a chan na phregethweh chwi ddim o' ffordd y bywyd i'r Saeson, chwi gewch ddyoddef cosp marwolæeth trwy eu dwylaw hwynt."

CANT VII.
Y Cymry yn gwrthod cynnyg Austin.
Bygythiad Austin.

Gallasai y Cymry ddeall wrth yr ysbryd an-nymunol a amlygodd Austin ar ddiwedd y gymmanfa, ei fod yn bwriadu, gan na ymostyngent hwy i awdurdod y Pab, i ymddial arnynt hyd eithaf ei allu.*

B b 2

Yn

i fabanod a dynion mewn oedran yn ol y drefn apostolaidd, heb gyflawni yr holl ddefodau ychwanegol, ag oedd mewn ymarferiad y pryd hyn mewn amryw wledydd. Ond yr oedd gweinidogion eglwys Rhufain, wrth weini bedydd, yn cyflawni y defodau canlynol: megis, 1. Arwyddo y bedyddiedig ag arwydd y groes. 2. Rhoddi flaeth a mel lldynt. 3. Taffa halen i'w geneu. 4. Eneinio eu cyrph ag olew. 5. Ewgwisgo mewn dillad gwynion dros saith niwrnod. Dyma y pethau ag oedd Austin am i esgobion Cymru i'w wneuthur wrth weini bedydd.

* Bede, L. II. Chap. 2.

* Parhaodd eglwysi Cymru yn iach yn y ffydd, ac annibynol ar eglwys Rhufain, oddi amgylch cant a hanner o flynyddoedd gwedi hyn.

CANT
VII.

Yn ebrwydd yn ol hyn, Ethelred brenin Northumberland, gwedi cael ei gynhyrfu gan Austin fynach,^a a gasglodd ei fyddinoedd yn nghyd, ac a ddaeth â llu lluosog i gymmydog-aeth Caerlleon ar Ddyfrdwy.* Brochwel mab Cyngen ab Cadell, tywysog Powys, yn gydwybodol o'i anallu i wynebu y fath luoedd lluosog, a anfonodd genhadau at Ethelred i ddeisyf ammodau heddwch. Ond Ethelred yn llawn o sel dros Austin, ac o ddigofaint yn erbyn y Cymry, ni roddodd i Brochwel ei ddymuniad. Yna Brochwel, yn nghyd â'r ychydig filwyr ag oedd gydâg ef, a giliasant yn agos i Bangor îs coed, yn sir Fflint, i ddysgwyl dyfodiad eu gelynion; a'r gweinidogion, dysgedigion, a'r mynachod, ag oedd yn y Fynachlog enwog honno, wedi treulio tri diwrnod mewn ymryd a gweddi, a aethant allan attynt, ac a safasant o'r naill du yn anarfog.^b

Ethelred gwedi dyfod, ac yn barod i ruthro ar y Cymry, a ganfu yr offeiriaid a'r mynachod yn sefyll yn anarfog o'r naill du; a phan wybu eu bod wedi dyfod allan i weddio am lwyddiant i'w

^a Godwin's Catal. of Eng. Bishops, p. 45.

* Chester.

^b Bede, L. II. Chap. 2. Godwin's Catal. of Eng. Bishops, p. 45.

i'w byddinoedd, efe a orchymmynedd i'w filwyr CANT
i ruthro arnynt yn union gyrch. Y Saeson wedi VII.
cael y gorchymryn, a ruthressant yn ffyrnig ar y Y Saeson
crefyddwyr diddrwg, ac a'u lladdasant oll,* ond yn lladd
hammer cant a ddiangodd gyda Brochwel tyw- mynach-
ysog Powys, yr hwn a ffodd pan welodd nad gor is
oedd yn alluog i wrthaeffyll ei elynion.* † coed.
O. C.
603.

Er i'r Arglwydd i ddybenion doeth, oddef i'w
weision yn mynachlog Bangor is coed, gael eu
dyfetha gan eu gelynion, ni bu efe yn hir heb
ddial eu gwaed hwynt. Oblegid pan ddaeth i
glustiau y Cymry, fod y Saeson wedi goresgyn
Powys, dystrywio Bangor is coed, a lladd y
duwiolion ag oedd yno; Cadfan mab Iago ab
Beli,

* Dywedir fod yno un cant ar hugain o saint.

* Bede, L. II. Chap. 2.

† Y mae y papistiaid, i'r dyben i amddiffyn enw da Aus-
tin, yn dywedyd mai yn y flwyddyn 613 y bu yr ymladdfa
hon; a bod Austin wedi marw yn mhell cyn hyn. Ond y
mae esgob Godwin, a llawer o awdwyr enwog ereill yn
haeru, mai yn y flwyddyn 603, y bu yr ymladdfa hon; ac
nid yn unig mai Austin a gynhyrfodd Ethelred i ladd myna-
chod Bangor is coed, ond ei fod ef yno yn bresennol, yn an-
nog y milwyr i ruthro ar y Cymry; ac na fu efe ddim farw
hyd y flwyddyn 608 neu 611. Y mae esgob Godwin yn dy-
wedyd hefyd, mai ychwanegiad at hanes Bede, yw y geiriau,
'Fod Austin wedi marw cyn hyn;' ac nad oedd y geiriau
yma ddim mewn amrywiol o ad-ysgrifenedau Bede, ag oedd
i'w gweled yn ei amser ef. Gwel Godwin's Catal. of Eng-
lish Bishops, p. 45, 46.

CANT
VII.

Beli, brenin Gwynedd, yn nghyd â thywysogion Deheubarth a Chornwal, a gynnnullasant eu byddinoedd yn nghyd, ac a ymlidiasant ar ol Ethelred; a chweddi ei orddiwes, hwy a ruthrasant ar y Saeson, ac a laddasant ddeng mil o honynt; ac ni ddychwelasant nes iddynt yru Ethelred i ochr ogleddol yr afon Humber. Gwedi ymlid y Saeson dros afon Humber,* cytunasant i Ethelred gael meddiannu cymmaint o Loegr ag sydd o du y gogledd i'r afon Humber, ac i Gadfan gael yr holl wlad o'r afon honno i Gymru.*

Deiniol-
en.

Y gweinidogion ag a ddiangasant y glanastra yn mynachlog Bangor is coed, a sefydlasant mewn gwahanol leodd yn Ngwynedd, yn neillduol yn sir Fôn;^b ond y mae enwau y rhan fwyaf o honynt yn awr gwedi eu claddu mewn angof. Dywedir i un o honynt, sef Deiniolen, neu Deiniol ab Deiniol Ail, fyned i Wynedd uwch Conwy, ac iddo gael ei osod yn olygwr ar gymdeithas Bangor Fawr yn Arllechwedd. Sefydlodd eglwys hefyd yn mhen ychydig o flynyddoedd yn ol hynny, yn sir Gaernarfon.^c

Y mae

* Y mae afon Humber yn gwahanu Yorkshire oddiwrth Lincolnshire, ac yn cwmpo i fôr Germany, yn agos i Holderness.

* Cressy's Ch. Hist. B. XIV. Chap. 4.

^b Rowland's Mon. Antiq. p. 152. ^c Camb. Biog.

Y mae hanes fod llawer o ddynion ag oedd yn enweg mewn duwioldeb adysgeidiaeth, yn byw yn Ngwynedd a Deheubarth Cymru, yn nechreuad y cant hwn; ac i lawer o honynt fod yn offerynol i blanu eglwysi yn y lleodd hyny, lle nad oedd yr efengyl yn cael ei chyhoeddi o'r blaen.

CANT
VII.

Beuno * mab Bugi ab Gwynlliw, a sefydlodd lawer o eglwysi yn Ngwynedd yn nghylch yr amser hyn; ac a osododd athrofa hefyd i fynu yn Clynog yn sir Gaernarfon, yr hon a alwyd wedi hyny, Clynog Fawr yn Arfon.* Dywedir fod Gwenfrewi,† i'r hon y mae Tref Ffynon yn sir Fflint, gwedi ei chyssegru, yn ddyscybles i Beuno. Gwenfrewi a gyflwynodd ei hun yn ieuangc i'r Arglwydd, a bu yn ddiwyd ac yn ddiargyhoedd yn ei wasanaeth trwy ei holl fywyd. Ar un diwrnod, pan oedd ei rhieni yn yr addoliad cyhoeddus, a hithau ar ryw achlysur neillduol gwedi aros gartref. Caradog, mab i bendefig

Beuno
yn sefyd-
lu ath-
rofa
Clynog.
O. C.
616.
Gwen-
frewi.

- * Y saith Gefnder Sant
- Dewi a Chybi achubant beunydd
- Dwyn Beuno yn Warant
- Dingad Cynfarch a barchant
- A Deiniol a Selrioel Sant.
- Dyna'r saith eurfaith arfer gan Feudwy
- Gwynfydu bob amser
- A fu'n y Maen graen grynder
- A'r saith a rifodd y ser.

Archaiol. Vol. II. p. 38.

* Camb. Biog. † Winofride.

CANT
VII.

bendefig yn y rhan honno o Gymru, a aeth i mewn attî hi, a chwedî eî gweled yn unig wrthî ei hun, efe a wnaeth gynnygiadau iddi, ag oedd yn anghydsyniol â'i rhinwedd, ac â'i anrhydedd hi. Gwenfrewi, pan glywodd ei gynnygiad anweddaidd ac anfoesol, a frawychodd yn ddirfawr, ac a redodd tu a'r eglwys lle' yr oedd ei rhieni yn addoli. Ond cyn iddi gyrraedd yr eglwys, Caradog a'i goddiweddodd, a chan ei bod yn parhau yn ddiymdro, efe a dynodd ei gleddyf ac yn ei gynddeiriogrwydd a darodd ben y wryf ddiniweid.* Er i Gwenfrewi gael ei lladd yn Nhref Ffynon, y mae yn debygol mai yn mhlwyf Gwytherin yn sir Dinbych, y claddwyd hi.

Ffinan. Yn nghylch yr amser hyn, Ffinan a sefydlodd Gwrfyw eglwys yn Llan Ffinan yn sir Fôn; a Gwrfyw mab Pasgen ab Urien, a sefydlodd eglwys hefyd yn yr un sir. Yr oedd gan Gwrfyw fab a'i enw **Nidan.** Nidan, yr hwn oedd wedi cael ei ddwyn i fynu i'r weinidogaeth, ac yn athrawiaethu yn athrofa Penmon. Y mae Llanidan gwedi ei chyssegru i'r sant hwn.^c

Bach

* Brit. Sanct. Cressy's Ch. Hist. B. XVI. Chap. 8.

* Dywedir i ffynon Gwenfrewi, yn Nhref Ffynon yn sir Fflint, darddu allan yn y fan lle y torwyd pen Gwenfrewi; ac mai dafnau o'i gwaed hi yw y manau cochion ag sydd i'w gweled ar y cerrig sydd yngwaelod y ffynon honno. Adreddir hefyd lawer o chwedlau pabaidd a gwrachiaidd ereill, am y wraig rinweddol honno, ag sydd yn annheilwng o sulw y dyallus.

^c Archael. Vol. II, p. 616. ^c Cam. Biog.

Bach ab Carwed, oedd bendefig enwog yn ei CANT VII.
 ddydd, a chwedi iddo ffoi am nodded i Wynedd, Bach ab
 efe a sefydlodd eglwys yn agos i Gonwy, yr hon Carwed.
 a alwyd yn ol ei enw ef. Cedwyn mab Gwgon Cedwyn.
 Gwron, a fu yn offeryn i blanu llawer o eglwysi
 yn Nghymru, ac y mae Llanedwyn yn sir Din-
 bych gwedi ei chyssegru iddo ef.^a

Er fod Teyrnog, Tyfrydog, a Tudur, meibion Teyrnog.
 Arwystyl Gloff, yn saint enwog yn y cant hwn, Tyfryd-
og.
 nid oes un hanes iddynt fod yn offerynol i sefydlu Tudur.
 eglwysi. Ond Marchell eu chwaer hwynt, yr Mar-
chell.
 hon oedd yn byw yn sir Drefaldwyn, a fu yn
 offeryn i sefydlu mynachlog Ystrad Marchell yn
 y sir honno. Y mae eglwys Llangynyw yn y sir Cynyw.
 hon, gwedi ei chyssegru i Cynyw; ac eglwys
 Llanwrin wedi ei galw yn ol enw Gwrin. Ond Gwria.
 nid oes ond enwau y ddau ŵr duwiol hyn yn
 unig, gwedi cyrhaeddyd ein dyddiau ni.^b

Y mae dwy eglwys yn sir Aberteifi, gwedi eu
 cyssegru i Llŵchaiarn, mab Hygarfael ab Cyn- Llŵchai-
arn.
 drwyn, yr hwn oedd yn byw yr amser yma, ac
 ysgatfydd yn gweinidogaethu yn y ddau le hyny.
 Y mae eglwys iddo hefyd yn sir Drefaldwyn.
 Llandygwy, yn yr un sir, sydd gwedi ei chysseg- Tegwy.
 ru i Tegwy, mab Dingad ab Nudd Hael, a
 brawd Tyfriog, gweinidog Llandyfriog.^c

C c

Nid

^a Camb. Biog. ^b Ibid. ^c Ibid.

CANT
VII.Arthae.
Cwnnwr.
Cenych.
Cathan.

Curig.

Nid oes un hanes neillduol yn nghylch Arthne, Cwnnwr, a Cenych, ond eu bod yn saint, ac eglwysi gwedi eu cyssegru iddynt yn sir Gaerfyrddin.^a Yr oedd Cathan yn fab i Cawrdaf ab Caradog Freichfras, ac yn weinidog llafurus yn Llangathen, yn y cant hwn. Curig, yr hwn oedd yn ŵr enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth, a ddaeth i Gymru yn y cant hwn; ac a fu yn offerynol i blanu llawer o eglwysi yma. Y mae un wedi ei chyssegru iddo yn sir Drefaldwyn, ac un arall yn sir Gaerfyrddin.^b Y mae eglwys Llan Sadyrnin, yn sir Gaerfyrddin, wedi ei chyssegru i Sadyrnin. Yr oedd Pedrog yn fab i Clément, tywysog Cornwall, ac yn ŵr enwog yn nghylch yr amser hyn. Y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir Benfro, ac un arall yn sir Gaerfyrddin.^c Ac nid yw yn annhebygol, mai yn y lleodd hyny yr oedd yn gweinidogaethu.

Sadyrn-
in.
Pedrog.

Yr Arglwydd a fendithiodd lafur-waith ei weision yn sir Forganwg, i raddau helaeth yn nechreuad y cant hwn. Ac er fod y Saeson paganaidd yn anrheithio y rhan honno o Gymru, ac yn lladd y rhai a anfonid i bregethu yr efengyl, eafodd llawer o gynnulleidfaodd cristianogol eu casglu yr amser hyny, enwau pa rai sydd yn aros hyd heddyw. Dyma yr amser y sefydlwyd eglwys

^a Archaiol. Vol. II. p. 27, 36. ^b Camb. Biog. ^c Ibid.

eglwys Rhos Ffili,* yn sir Forganwg, yr hon a CANT.
 gyssegrwyd i Ffili mab Cenydd ab Gildas. Yr ^{VII.}
 oedd eglwys hefyd yn yr amser gynt gwedi ei Ffili.
 chyssegru i Ufelwyn, mab Cenydd ab Aneurin, Ufelwyn.
 yr hwn a fu dros ychydig o amser yn gweinidog-
 aethu yn Llandaf. Y mae eglwys Llangyfelach Cyfel-
 gwedi ei chyssegru i Cyfelach, yr hwn oedd yn ^{ach.}
 weinidog derbyniol yn Llandaf, yn nechreuad y
 cant hwn; a lle y lladdwyd ef gan y Saeson pa-
 ganaidd. Cyssegrwyd eglwys Llansamled, i Samled.
 Samled, hanes pa un sydd yn awr gwedi ei golli.
 Yr oedd Cwyan, yn ŵr duwiol a llafurus yn Cwyan.
 nghylch yr amser hyn. Efe a sefydlodd gyn-
 nulleidfa yn Llangwyan, yn Morganwg, ac a
 laddwyd gan y Saeson paganaidd. Y mae Llan
 Wyno, yn yr un sir, wedi ei chyssegru i Gwyno, Gwyno.
 un o hiliogaeth Bran ab Llyr Llediaith.^a

Isan, gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Illtyd, Isan.
 a aeth allan i bregethu yr efengyl; ac a wnaeth-
 pwyd yn offerynol i blanu eglwys mewn man yn
 sir Forganwg, a alwyd o hyny allan, Llan
 Isan.^b

Yr oedd Tysilio, mab Brochwel, tywysog Tysilio.
 Powys, yn ŵr enwog iawn mewn duwioldeb a
 dysgeidiaeth yn y cant hwn. Efe a ysgrifenodd

C c 2

hanes

* Rhos Sili, mewn rhai ysgrifenedau.

^a Camb. Biog. ^b Ibid.

CANT
VII.

hanes crefydd yn Mrydain, yn yr hwn yr oedd yn dynoethi coel-grefydd y derwyddon i raddau helaeth; ond y mae yr hanes a ysgrifennodd yn awr gwedi ei golli.* Y mae eglwys gwedi ei chyssegru i Tysilio yn sir Fon; un arall yn sir Dinbych; un arall yn sir Drefaldwyn; un arall yn sir Aberteifi; un arall yn sir Gaerfyrddin; ac un arall yn sir Benfro. Ac nid annhebygol yw, iddo fod yn offeryn i blanu y rhan fwyaf o'r eglwysi hyny.

Ffraid. Y mae llawer o eglwysi Cymru gwedi eu cyssegru i Ffraid Leian, merch Cadwrthai o'r Iwerddon; yr hon oedd yn wraig lawn o sel dros Dduw a'i achos y pryd hyn. Gelwir hi St. Bride gan y Saeson.^b Y mae dwy eglwys wedi eu cyssegru iddi hi yn sir Dinbych; un yn sir Feirionydd; un yn sir Drefaldwyn; dwy yn sir Faesŷfed; un yn sir Aberteifi; un yn sir Benfro; un yn sir Frycheiniog; tair yn sir Forganwg; a thair yn sir Fynwy.

Collen. Yn nghylch yr amser hyn yr oedd Collen
* mab Petrwn ab Coledog, yn gweinidogaethu
Doged. yn Llangollen, yn sir Dinbych: a Doged mab
Cedig ab Caredig ab Cunedda, yr hwn a elwir
mewn

* Davies's Myth. p. 19. ^b Achau saint ynys Brydain.

* Y mae hanes bywyd Collen gwedi ei ysgrifennu yn y iaith Gymraeg.

mewn rhai ysgrifenedau, Doged Frenin, yn **CANT VII.**
gweinidogaethu yn Llan Doged, yn yr un sir.*

Yr oedd Edeyrn mab Nudd ab Beli ab Rhun Edeyra. ab Maelgwn Gwynedd, i'r hwn y mae Bod Edeyrn yn sir Fon gwedi ei chyssegru, yn fardd yn ei ieuengctyd; ond yn ei henaint efe a goffleidiodd grefydd, ac a adeiladodd Bod Edeyrn; lle y mae yn debygol yr oedd yn byw.

Y mae plwyf Llandegfan, lle y mae tref Byw Tegfan. Mares, yn sir Fon, gwedi ei gyssegru i Tegfan mab Carchedwys ab Cyngu; ac yno, mae yn debygol, yr oedd yn gweinidogaethu. Y mae Llan Elaeth Frenin, yn yr un sir, wedi ei chys- Elaeth. segru i Elaeth, mab Meirig ab Idno ab Meirchion, pendefig o ogledd Lloegr, yr hwn oedd sant a bardd enwog yn nghylch yr amser hyn. A phan y gyrwyd ef o'i etifeddiaeth gan ei elynion, efe a sefydlodd yn Mangor Seiriol, lle'y treuliodd y rhan ddiweddaf o'i fywyd.* Yr oedd Padrig, mab Alfryd ab Goronwy, yn aelod Padrig. o gynnulleidfa Cybi; ac y mae Llan Badrig wedi ei chyssegru iddo ef.†

Nid oes un hanes neillduol am Dyneio, ond Dyneio.
fod

* Camb. Biog.

* Y mae peth o waith y gwr hwn yn yr Archaiology of Wales.

† Camb. Biog.

CANT VII. fod plwyf Dynio, yn yr hwn y mae tref Pwll Heli, wedi ei gyssegru iddo ef.

Egrin. Dywedir fod Egrin, mab Gwrydyr Drwm, yn sant enwog yn yr amser hyn; ac y mae Llan Egrin yn sir Feirionydd, gwedi ei chyssegru iddo. Y mae plwyf Aelhaiarn wedi ei gyssegru i Elhaiarn, mab Hygarfael ab Cyndrwyn.*

Dogfael. Yr oedd Dogfael, mab Ithel ab Caredig, yn sant enwog yn nghylch yr amser hyn; ac y mae eglwys Llan Dydoch yn sir Benfro, gwedi ei chyssegru iddo ef.*

Egwad. Y mae Llanegwad yn sir Gaerfyrddin, gwedi ei chyssegru i Egwad, mab Cynddilig, ab Cenydd ab Aur y Coed Aur, yr hwn oedd sant enwog yn ei ddydd.*

Cadwaladyr yn cael ei goroni. O. C. 660. Ar farwolaeth Cadwallon, Cadwaladyr ei fab a goronwyd yn frenin Gwynedd yn ei le ef; ac mewn enw yn frenin Brydain. I ochelyd y newyn a'r pla ag oedd y pryd hyny yn Nghymru, mewn canlyniad i'r difrod a wnelsid gan y Saeson, Cadwaladyr a'i bendefigion, yn nghyd â llawer o'i ddeiliaid, a aethant i Lydaw; ac a dderbyniwyd yn garedig gan Alan, brenin y wlad honno. Pan glybu Cadwaladyr fod y newyn a'r pla gwedi peidio yn Nghymru, a bod y Saeson â lluoedd ychwanegol yn ymdrechu helaethu eu goruchafiaeth,

* Camb. Biog. * Achau saint ynys Brydain. * Ibid.

goruchafiaeth, efe a ddechreuodd ddarparu i ddychwelyd yn ei ol. Ond pan oedd yn myned i gymmeryd flong, efe a rybuddiwyd mewn gweledigaeth i roddi heibio ei holl ofalon bydol, a myned yn union-gyrch i Rhufain i gael ei urddo yn offeiriad gan y Pab.* Cadwaladyr yn tybied mai gorchymmyn o'r nefoedd oedd y wel-edigaeth a gafodd, a roddodd i fynu ei deyrnas yn Nghymru, ac a aeth i Rhufain; a'r Pab Sergius a'i derbyniodd ef yn roesawgar. Cadwaladyr gwedi myned i Rhufain, a eilliodd ei ben, yn ol defod y papistiaid yn y dyddiau hyny, a derbyniwyd ef i blith y mynachod, lle y treuliodd efe weddill ei ddyddiau.^a

CANT
VII.Cadwala-
dyr yn
myned i
Rhufain.
O. C.
686.

Peidiodd yr enw brenin Brydain, pan aeth Cadwaladyr i Rhufain; a chafodd Cymru ei llywodraethu gan wahanol dywysogion o hyny allan, hyd yr amser ag y daeth yn ddarostyngedig i lywodraeth Lloegr.^b Gelwid y brenin hwn yn Gadwaladyr fendigaid, o blegid yr amddiffyniad a'r cymmorth a roddai efe i'r cristianogion hyny a yrid gan y Saeson o'u hetifeddiaethau, ac a ffoent i Gymru am ddiogelwch.^c Y mae
Llan-

* Er nad oedd y Cymry y pryd hyn wedi ymostwng i iau y Pab, mae yn amlwg fod Cadwaladyr yn babydd.

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 138—141.

^b Rowland's Mon. Antiq. p. 162. Lewis's Hist. Great Brit. p. 221. ^c Camb. Biog.

CANT VII. Llangadwaladyr * yn sir Fongwedi ei chyssegru
i'r sant brenhinol hwn.

Yr oedd yr esgobion a'r gweinidogion mwyaf enwog yn yr amser hyn, yn myned oddi amgylch i bregethu yr efengyl, a phlanu eglwysi pa le bynnag y caent annogaeth. Gwedi sefydlu ar ryw fan, lle y byddent yn golygu y gallent fod yn ddefnyddiol i ddwyn eu cyd-greaduriaid i wybodaeth o'r gwirionedd, a chael cennad a chynnorthwy gan arglwydd † neu dywysog y lle hwnw, i adeiladu crefydd-dŷ, hwy a breswyhient yn y tŷ hyny; ac fel Paul yn Rhufain, a dderbynient bawb a ddeuai attynt, ac a'u hyfforddent yn egwyddorion y grefydd gristianogol. Ond gan nad oedd yn gyfleus i bawb ag a fyddai yn adeiladu crefydd-dai i fyw ynddynt eu hunain, gosodent ryw rai o'u dyscyblion ynddynt, i gyflawni dyledswyddau y weinidogaeth; a gelwid llawer

* Y mae yr ysgrifeniad ganlynol ar y garreg uwch ben drws Llangadwaladyr, oddiwrth ba un y gellir barnu i Gadfan tad-cu Cadwaladyr gael ei gladdu yno.

Catamanus Rex Sassientisimus

Opinatisimus omnium Regum.

Rowland's Mona Antiq. p. 157.

† Beuno a roddodd i Cadfan brenin Gwynedd, yr hwn oedd yn byw yn Nghaer Seont yn agos i Gaernarfon, deyrn-wialen fechan o aur, am ei gennad a'i gynnorthwy i adeiladu crefydd-dŷ Clynog fawr. Rowland's Mona Antiq. p. 153.

llawer o honynt, yn ol enwau y personau a fyddai yn byw, ac yn gweinidogaethu ynddynt.*

CANT
VII.

Dyma ddechreuad yr eglwysi plwyfol, ag sydd yn awr yn Nghymru. Ac fe debygid fod sefyllfa llawer o honynt yn cyfatebi'r ymarferiad ag oedd yn mhlith dysgawdwyr y cant hwn, o ymneillduo oddiwrth y byd i wasanaethu Duw mewn lleodd unig. O blegid y mae llawer o eglwysi plwyfol Cymru wedi eu hadeiladu mewn lleodd mor aneglur ac unig, fel ag y mae yn amlwg, fod eu hadeiladwyr yn gofalu mwy am eu hunigrwydd eu hunain, nag am gyfleusdra eu cynnull-eidfaodd.^b

Gwedi adeiladu y crefydd-dŷ, a gosod addoliad cyhoeddus i fynu ynddo, trigolion y gymydogaeath a gyfranent o'u meddiannau tu ag at gynhaliaeth y cyfryw ag a fyddai yn gweini iddynt yn mhethau Duw; ac felly daeth cymydogaeathau crefydd-dai Cymru, mewn amser, i fod yn blwyfau, fel ag y maent yn bresennol.^c

Yr oedd llawer o athrofaau enwog, ac eglwysi blodeuog yn Nghymru y pryd hyn; ac er nad oedd y wlad gwedi ei rhannu yn blwyfau, yr oedd y rhan fwyaf o'r eglwysi ag a roddodd

D d

enwau

* Rowland's Mon. Antiq. p. 153, 154.   ^b Ibid. p. 159.

^c Ibid. p. 160.

CANT VII. enwau i'r plwyfau, ag sydd yn bresennol gwedi eu sefydlu cyn diwedd y cant hwn.^a

Y mae llawer o eglwysi plwyfol Cymru wedi eu cyssegru i'r saint a grybwyllir am danynt yn yr ysgrythur; megis Pedr, Ioan, Mair, Michael yr arch-angel, ac ereill. Y mae ereill o honynt gwedi eu galw yn ol enwau y lleodd, lle y maent gwedi eu hadeiladu. Ond y rhan fwyaf o honynt sydd gwedi eu cyssegru i'r tywysogion, pendefigesau, esgobion, neu y gweinidogion ag a fu yn offerynol i blanu eglwysi yn y lleodd lle y maent; neu o leiaf i'r gweinidogion a osodwyd i weinidogaethu ynddynt, gan y gwyr a'r gwragedd sanctaidd, a fu yn offerynol i'w sefydlu hwynt.^b

^a Rowland's Mon. Antiq. p. 153. ^b Ibid. p. 158.

ar ddull y goron ddrain, â pha un y coronwyd Crist; fel ag y byddai iddynt (yn ol eu tyb eu hunain) ddwyn gwaradwydd Crist ar eu penau. Yr offeiriaid hefyd a ddilynasant eu siampl hwynt. Ond gan nad oedd y dull hyn o eillio y pen mewn ymarferiad yn mblith gweinidogion Llydaw, pan ddaeth Garmon i bregethu i Frydain, gweinidogion Cymru a ymlynent wrtho yn yr hen ddull.*

CANT
VII.

Pan gafodd y Saeson eu dychwelyd i'r ffydd gristianogol, trwy bregethiad Austin, a'r cenhadau ereill a anfonodd y Pab i Loegr, y rhan fwyaf o honynt a goffeidiasant yr holl ddefodau ag oedd mewn ymarferiad y pryd hyny gan eglwys Rhufain; a dangosasant lawer o sel dros-tynt.

Gweinidogion eglwysi Lloegr, gwedi cyfarfod mewn cymmanfa i drefnu mesurau addas i adeilad yr eglwys gyffredinol, a farnasant fod eglwysi Cymru yn cyfeiliorni yn fawr, am nad oeddent yn cydffurfio â holl ddefodau eglwys Rhufain; a chytunasant i ymdrechgu i'w dwyn i'r un feddwl a hwynt eu hunain. Ac i'r dyben hyn, dymunasant ar Aldelm, yr hwn oedd yn abad enwog yn eu plith, i ysgrifemu llythyr at Geruntius tywysog Cornwall, i ddeisyf arno i wneuthur ei oreu i ddwyn esgobion y Cymry ag

Sely Sae-
son dros
eglwys
Rhufain.
O. C.
692.

D d 2

oedd

CANT
VII.

oedd yn ei dalaith ef, i gydffurfio â defodau eglwys Rhufain, a byw mewn undeb a chariad â'u brodyr, y Saeson.

Aldelm yn gwybod fod tywysog Cornwall y pryd hyn yn ymddibynu llawer ar Inas, brenin y West Saxons, a gyd-agweddodd â dymuniad y Gymmanfa, ac a ysgrifennodd y llythyr canlynol at Geruntius tywysog Cornwall.

Llythyr
Aldelmat
Gerun-
tius.

' At y gogoneddus arglwydd Geruntius, brenin y deyrnas orllewinol, yr hwn yr wyf yn ei gofleidio â chariad brawdol; ac hefyd at holl weinidogion Duw yn Nghornwal, i ba rai yr ydwyf yn dymuno iachawdwriaeth yr Arglwydd.'

' Pan oedd esgobion Lloegr yn gynnulledig mewn cymmanfa, ac yn ymgynghori yn nghylch daioni yr holl eglwysi, hwy a ddeisyfasant arnaf fi, er mor annheilwng ydwyf, i ysgrifenu attoch chwi, gan ddeisyf arnoch, na thorrech undeb yr eglwys gyffredinol, ac na chofleidiech feddyliau ag sydd yn anghydsyniol â'r ffydd gristianogol, a thrwy hyny i ddi-fuddio eich hun o ddedwyddwch trag'wyddol.'

' Niaglywsom fod gweinidogion yneich talaeth chwi, ag sy'n gwrthod gwneuthur ymarferiad o eilliad St. Pedr,* tywysog yr apostolion; a'u
bod

* Eilliad y coryn ar ddull y goron ddrain, mae yn debygol, oedd eilliad St. Pedr.

'bod yn amddiffyn eu hunain trwy ddywedyd eu
 'bod yn eillio eu penau yn ol defod eu tadau ag **CANT VII.**
 'oedd yn ddynion enwog mewn gras. Ond ni
 'wyddant hwy mae Simon y swynwr, oedd llyf-
 'elwr yr eilliad hwnw; ac mai St. Pedr yw
 'awdwr yr eilliad ag sydd mewn ymarferiad
 'gennym ni; ac iddo gael ei osod ganddo yn yr
 'eglwys i ddybenion pwysfawr.'

'Y mae yn eich plith hefyd ymarferiad arall,
 'ag sydd yn fwy niweidiol i eneidiau dynion;
 'sef, nad ydych yn cadw y pasc ar yr amser ag
 'y cytunwyd i'w gadw gan gymmanfa Nicea, ac
 'yn ol dull eglwys Rhufain.'

'Heblaw yr ysgelerder hyn, y mae peth arall, **Casineby**
 'yn mha un y mae gweinidogion deheu-barth **Cymry at**
 'Cymru yn gwyro oddiwrth y ffydd gyffredinol. **iaeth â'r**
 'Y maent yn tybied eu hunain mor sanctaidd, **Saesn.**
 'fel na chyfeillachant â neb o honom ni. Ni
 'unant â ni ychwaith mewn gweddïau; ac ni
 'chymunant â ni ar y bwrdd. Ac mor ffiائد
 'ydym yn eu golwg, fel nad yfant o'r un cwpan
 'a nyni, heb ei ysgwrio ef yn gyntaf.'

'Y mae y fath ymddygiad a hyn mor groes i
 'ysbryd yr efengyl, fel ag y mae yn galw am yr
 'edifeirwch a'r galar mwyaf. A chan fod y
 'pethau hyn yn wir, yr ydym yn deisyf arnoch,
 'yn y modd mwyaf gostyngedig, ac yn eich
 tynghedu,

CANT
VII.

Pa bydd-
iaeth yn
ei gryn.

‘lynghedu, fel ag yr ydych yn gobeithio cael
‘myned i ogoniant, na b’o i chwi mwyach trwy
‘falchder a chyndynrwydd, gasau athrawiaethau
‘a rheolau yr apostol bendigedig St. Pedr; na
‘diystyru traddodiadau a defodau eglwys Rhuf-
‘ain. Oblegid Crist a ddywedodd wrth Pedr;
‘Ti yw Pedr; ac ar y graig hon yr adeiladaf fy
‘eglwys; a phyrth uffern ni’s gorchfygant hi.
‘A rhoddaf i ti agoriadau teyrnas nefoedd, a pha
‘beth bynnag a rwymech ar y ddaear; a fydd
‘rwymedig yn y nefoedd; a pha beth bynnag a
‘ryddhaech ar y ddaear, a fydd wedi ei ryddhau
‘yn y nefoedd. Os yw Pedr, gan hyny, gwedi
‘cael agoriadau teyrnas nefoedd, pwy ag sydd
‘yn diystyru ordinhadau yr eglwys, a all fod
‘mor rhyfygus a dysgwyl cael myned i mewn
‘trwy y porth i baradwys Duw? Canys os der-
‘byniodd Pedr y fraint i ryddhau, a’r awdurdod
‘i rwymo yn y nefoedd ac ar y ddaear, pa fodd
‘y gall y rhai hyny, ag nad ydynt yn cadw y
‘pasc, nac yn eillio eu penau, yn ol defod
‘eglwys Rhufain, obeithio cael eu rhyddhau
‘oddiwrth eu pechodau.’

‘Nid yw gwiw i weinidogion Cymru i esgus-
‘odi ac amddiffyn eu hunain, trwy ddywedyd eu
‘bod hwy yn parchu o’u calon holl orchymyn-
‘ion a rheolau yr hen Destament a’r newydd;
‘a’u bod yn credu â’u holl galon fod y Duwdd
‘yn hanfodi yn dri pherson, ac etto yn un Duw
anfeidrol;

‘ anfeidrol; a’u bod yn pregethu i’r bobl ddirgel-
 ‘ wch enawdoliaeth, marwolaeth, adgyfodiad ac
 ‘ esgyniad Crist; a’u bod yn cyhoeddi gydâ di-
 ‘ wydrwydd fod barn i ddyfod, pan y bydd i
 ‘ bawb gael eu pwyso yn y glorian, a derbyn yn
 ‘ ol eu gweithredoedd; a’u bod hwy yn gobeith-
 ‘ io, trwy ffydd yn Nghrist, i gael ymddangos yn
 ‘ mhlith ei ganlynwyr glân, ar ei ddeheu-law
 ‘ mewn gogoniant.’ *

CANT
 VII.

‘ Ond ni all y pethau hyn fod o un budd idd- Eondra a
 ‘ ynt, tra y byddont yn sefyll allan o gymundeb rhyfeg y
 ‘ yr eglwys lan gyffredinol. Mewn gair, ofer Papist.
 ‘ yw ffydd y dyn hwnw, nad yw yn ufuddhau i
 ‘ holl reolau a gorchymmynion St. Pedr. Canys
 ‘ y mae sylfaen yr eglwys, a chadernid y ffydd,
 ‘ yn gorphwys yn benaf ar Grist, ac yn ganlynol
 ‘ ar St. Pedr.’

Pan dderbyniodd Geruntius tywysog Corn-
 wal y llythyr anysgrythurol, direswm, a phab-
 aidd hwn o eiddo Aldelm, efe a’i gwnaeth yn
 hyspys i’r esgobion a’r gweinidogion cristianog-
 ol, ag oedd yn ei dalaith ef. Ac fe ddywedir i
 rai o’r bobl ag oedd yn byw nesaf at y Saeson,
 gael eu hennill trwyddo i gydffurfio â defodau
 eglwys Rhufain.^b Ond amlwg yw, nad oedd y
 Cymry

* Yr oedd eglwys Cymru y pryd hyn yn iach yn y ffydd.

^a Cressy’s Ch. Hist. B. XIX. Chap. 17. ^b Ibid.

CANT
VII.

Cymry yn gyffredinol y pryd hyn ddim mor anwybodus o athrawiaethau yr efengyl, nac mor esgeulus o'u rhydd-did cristianogol, fel ag y rhoddent ufudd-dod i eglwys ag oedd mor gyfeiliornus.

Tra y parhaodd yr athrofäau i anfon allan ddynion duwiol a dysgedig, yn medru iawn-gyfrannu gair y gwirionedd, nid oedd gwiw i'r Pab na'i weision ffyddlon yn Lloegr, geisio denu gweinidogion Cymru i gydffurfio ag athrawiaethau, a defodau anysgrythurol eglwys Rhufain.

Ac er cymmaint o sel oedd gan y papistiaid dros eu heglwys, ac er cymmaint o eiriau denu, ac o fygythiadau oedd yn llythyr Aldelm, sicr yw i'r corph o gristianogion yn Nghymru, barhau yn ddiysgog yn y ffydd, a sefyll yn wrol dros y rhydd-did, â pha un y rhyddhaodd Crist ei eglwys, flynyddoedd gwedi hyn.

YR

YR WYTHFED CANT.

PAN aeth Cadwaladyr brenin Brydain i Rhufain, efe a adawodd Idwal Ywrch, ei fab bychan, dan olygiad Alan brenin Llydaw. Alan yn ŵr trahaus, ac yn gweled nad oedd un brenin ar y Cymry, a dybiodd y gallasai efe yru y Saeson allan o Loegr, a chymmeryd meddiant o lywodraeth Brydain oll. Ac i'r dyben i ddwyn ei amcanion tra-arglwyddiaethol oddi amgylch, efe a gasglodd ei fyddinoedd yn nghyd, ac wedi gosod Ifor ei fab yn flaenor arnynt, a'u hanfonodd i Frydain. Ifor gwedi tirio yn mharthau gorllewinol yr ynys, a gymmerodd feddiant o Gornwal, Defonshire, a gwlad yr Haf: ond yn lle ymwroli, gwthio yn mlaen, a difeddiannu y Saeson o'u tiriogaethau, efe a wnaeth heddwch â hwynt, ac a briododd Ethelburga cefnither Centwin, yr hwn oedd y pryd hyny yn frenin y West Saxons. Trwy y briodas hon, yn nghyd â marwolaeth Centwin, a mynediad Cadwell, nai Centwin, i Rhufain, daeth Ifor i fod yn frenin ar y Saeson a'r Cymry ag oedd yn mharthau gorllewinol yr ynys. Yr oedd Ifor gwedi llyngcu

CANT
VIII.Ifor a'i
fyddin
yn dyfod
i Loegr.

RHAN IV.

E e

ath-

CANT
VIII.

Ifor yn
adeiladu
mynach-
log.

athrawiaethau eglwys Rhufain, ac yn dwyn mawr sel dros ei thraddodiadau. Efe a adeiladodd fynachlog yn Glastonbury yn ngwlad yr Haf, ac a'i cynnysgaeddodd â llawer o feddiannau. Dywedir hefyd iddo roddi llawer o diroedd i eglwys Winchester.*

Ifor yn
myned i
Rhufain.
O. C.
720.

Gwedi blino ar ofalon pwysfawr y llywodraeth, ac ysgatfydd yn teimlo gofid am yr ang-hyfiawnder ag oedd wedi wneuthur â hiliogaeth Cadwaladyr, Ifor a ryddodd i fynu lywodraeth y Saeson i'w gefnder, Adelred; a llywodraeth y Cymry i Rhodri Molwynog, mab Idwal Ywrch; ac yn ol siampl Cadwaladyr a aeth i Rhufain, lle gorphenodd ei ddyddiau mewn llawenydd a gorfoledd.^b

Adelred brenin y West Saxons, yn anfoddlon i Rodri Molwynog gael llywodraeth y Cymry ag oedd yn mharthau gorllewinol Brydain, a oresgynodd Defonshire, ac a'i difrododd â'r cleddyf. Ond pan aeth i gyffiniau Cornwall, y Cymry a'i cyfarfuant, ac a'u gorchfygasant â lladdfa fawr.*

Am-
gylchiad-
au galar-
us y
Cymry.

Yr oedd yn amser gofidus iawn ar y Cymry yn y cant hwn, o blegid y rhyfeloedd aml ag oedd rhyngddynt a'r Saeson, ac ymdrechïadau parhaus y pabyddion i daenu eu hegwyddorion cyfeiliornus trwy yr holl wlad. Cyn gynted ag y caffai y Cymry ychydig seibiant, i fwynhau eu rhagor-

* Powell's Hist. of Wales, p. 13, 14. ^b Ibid. p. 15. ^c Ibid.

rhagor-freintiau gwladol ac eglwysig, rhuthrai eu gelynyion drachefn arnynt; neu cyfodai rhyw anghydfod yn eu plith eu hunain, fel na chaent amser i gynyddu mewn gwybodaeth, na mcithrin yn eu mynwesau y grasusau a'r rhinweddau gogoneddus hyny ag sydd yn nawseiddio tymherau ffyrnigaidd dyn. Er hyny nid oedd yr Arglwydd gwedi eu llwyr adael. Yr oedd yr athrofäau yn parhau i anfon allan lawer o ddynion duwiol a dysgedig; ac er nad oedd ond ychydig o ychwanegiad at rifedi yr eglwysi, yr oedd y rhan fwyaf o'r rhai ag oedd wedi eu sefydlu yn y ddau cant diwedda, yn parhau yn iach yn y ffydd, ac yn ddifeius yn eu bucheddau. Ond cyn diwedd y cant hwn, eglwysi Cymry a gogleidiasant gyfeiliornadau pabyddiaeth i raddau pell.

CANT
VIII.

Yr un flwyddyn ag y cafodd Rodri Molwynog ei wneud yn dywysog ar Gymry Cornwall, y Saeson a ruthrasant i ddeheu-barth Cymru, ac a ddifrodasant y wlad i raddau galarus. Cymmaint oedd eu gelyniaeth y pryd hyny yn erbyn cristianogion y deheu-barth, fel ag y lladdasant esgob Llandaf, yn nghyd â llawer o ddoethion y plwyf; ac y dinystriasant eglwysi Llandaf, Tŷ Ddewi, a Llanbadarn.* Ond cristianogion y deheu-barth yn gwybod, mai trwy lawer o orthrymderau

O. C.
720.

E e 2

rymderau

* Archaiol. Vol. II. p. 472.

CANT
VIII.

rymderau mae yn rhaid myned i mewn i deyrnas
Nefoedd, a ymwrolasant, ac a adgyweiriasant eu
templau drachefn.

Bywyd a
marwol-
aeth Bede.

Bede yr hanesydd, a anwyd yn mhentref Iar-
row, yn agos i Durham, ac a ddygwyd i fynu yn
mynachog S. Benedict yn y gymmydogaeth
honno, ac a gynhyddodd i raddau helaeth mewn
pob cangen o ddysgeidiaeth, ag a addysgid yn y
lle hwnw. Pan oedd yn ddeg ar hugain oed,
cafodd ei urddo yn offeiriad; a chymmaint oedd
ei glod amddoethineb a rhinweddau da, fel yran-
fonodd y Pab atto, i ddeisyf arno ddyfod i Rhufain
i'w gynnorthwyo ef mewn matterion eglwysig.
Ond nid ymddengys i Bede gyd-agweddu â'i
ddeisyfiadef. Y'mblith amrywiol o bethau ereill,
Bede a ysgrifenodd, yn y iaith Ladin, hanes cre-
fydd yn Lloegr, o ddyddiau'r apostolion hyd y
cant hwn. Efe yw'r hanesydd cyntaf o ddim cym-
meriad yn mblith y Saeson, ac y mae ei lyfr yn
deilwng i gael ei ddarllen gan bawb ag sydd yn
hoffi myfyrio ar ddaioni Duw tu ag at drigolion
yr ynys hon. Bede wedi gwasanaethu Duw a'i
734. genhedlaeth gyda diwydrwydd a ffyddlondeb
mawr, a fu farw yn llawn gorfoledd, pan oedd
oddi amgylch tri ugain mlwydd oed, ac a gladd-
wyd yn ei Fynachlog ei hun.*

O. C.
750.

Eadbert brenin Northumberland, yr hwn oedd
yn

* Cressy's Church Hist. B. XXII. Chap. 24, 25.

yn dywysog bywiog a gwrol, a orchfygodd y Cymry yn Ystrad Clwyd; ac a feddiannodd Gaer ar Clwyd, eu prif-ddinas hwynt. Y Saeson hefyd, yn nghylch yr un amser, a orchfygasant y Cymry ag oedd yn preswyllo yn Nghornwal; a gorfu ar Rodri Molwynog, eu brenin hwynt, ffoi i Wynecdd. Rodri gwedi dyfod i Wynecdd, a honodd ei hawl i lywodraeth y wlad honno, a chafodd ei wneuthur yn dywysog, ac a breswyl-iodd yn Nghaer Seont, yn sir Gaernarfon.^a

CANT
VIII.

Yr oedd Elfod yn un o hiliogaeth Caw, ac yn Elfod. esgob yn Nghaer Gybi. Gwedi bod yn Nghaer Gybi dros amryw flynyddoedd, efe a gafodd ei drosglwyddo i Fangor, lle y bu yn esgob hyd ddydd ei farwolaeth. Yr oedd Elfod yn fwy ffafrel i eglwys Rhufain y pryd hyny nag esgobion Cymru yn gyffredinol; ac fe dybia rhai, mai trwy awdurdod y Pab y gwnaethwyd ef yn esgob Bangor. Wedi dyfod i'r esgobaeth honno, Elfod a symmudodd y pasc yn ol defod eglwys Rhufain. Ac o blegid i'r esgobion ereill wrthod cadw y pasc yn ol defod y pabyddion, y Saeson a ruthrasant ar drigolion deheu-barth Cymru, a bu brwydr rhyngddynt yn nghoed Marchan; ond y Cymry a orchfygasant eu gelynion pabaid, ac a'u hymlidasant i'w gwlad eu hun.^b

Symud y
pasc yn
Ngwyn-
edd.O. C.
755.

Offa

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 147, 148.

^b Camb. Biog. Archaiol. Vol. II. p. 473.

CANT
VIII.Clawdd
Offa.

O. C.

765.

Offa gwedi ei wneuthur yn frenin Mercia, a ennillodd oddiar y Cymry y gwastadedd ag sydd rhwng Hafren ac Wy; ac i ddiogelu ei derfynau rhag rhuthrad y Cymry, efe a wnaeth glawdd o afon Dyfrdwy yn sir Fflint, i enau afon Gwy. Pan wnaeth Offa y clawdd hwn, tywysogion Powys a symudasant eu heistedd-le frenbinol o Pengwern, neu y Mwythig, i Mathrafal yn sir Drefaldwyn. Y mae y clawdd hwn oddi amgylch can milldir o hŷd, ac yn cael ei alw yn Glawdd Offa. Pan orphenodd Offa y gorchwyl hwn, gwyr Gwent a Morganwg a gynnullasant eu byddinoedd, ac a ruthrasant yn un fryd ar wyr Mercia, ac ar nos dydd gŵyl Stephan, a dorasant glawdd Offa yn gyd-wastad â'r llawr, ac a ddychwelasant âg yspail fawr. Offa, mewn ychydig o amser, a gododd y clawdd drachefn, ac y mae peth o hono i'w weled hyd y dydd heddyw.*

O. C.
776.Symud-
iad y
pasc yn y
deheu-
barth.

O. C.

777.

Trigolion Cymru gwedi hir ryfela â'r Saeson, a hir wrthwynebu cyfeiliornadau eglwys Rhufain, a ddechreusant ŵyro yn eu barn, ac oeri yn eu sel dros burdeb yr efengyl. Ac fel arwydd nad oeddent yn awr yn ystyried pabyddiaeth yn beth mor gyfeiliornus, esgobion y deheubarth a unasant âg esgobion Gwynedd, i gadw y pasc yn ol defod y pabyddion. Ond am-
lwg

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 149—154. Archaiol. Vol. II. p. 473.

lwg yw oddiwrth y terfysg a fu yn yr eglwysi yn **CANT**
 nghylch y pwngc hwn, ar farwolaeth Elfod, nad **VIII.**
 oedd holl weinidogion Cymru yn cymmeradwyo
 y mesurau hyn â'u holl galon.^a

Yn nghylch diwedd y cant hwn, yr oedd Nen- Nennius.
 nius yr hanesydd yn ei flodau. Yr oedd y gwr
 hwn yn ddyscybl i Elfod esgob Bangor, ac fel
 Gildas a Tysilio a ysgrifennodd dalfyriad o hanes
 Brydain, yr hwn a gafodd ei barhau gan Mar-
 cus.^b

^a Archaiol. Vol. II. p. 474. ^b Camb. Biog.

Y NAW.

Y NAWFED CANT.

CANT
IX.O. C.
809.

Y N nechreuad y cant hwn, bu farw Caradog, ab Gwyn ab Collwyn, tywysog Gwynedd; Arthen, arglwydd Caredigion; Rhydderch, brenin Dyfed; Cadell mab Elisaw, tywysog Powys; ac Elfod, esgob Bangor. Ar farwolaeth Elfod, bu ymryson mawr rhwng gweinidogion Cymru yn nghylch y pasc. Yr oedd yn ofidus gan lawer o honynt weled yr eglwysi yn cyd agweddu i'r fath raddau a chyfeiliornadau y pabyddion; ac yr oeddent yn gobeithio y byddai i ddiwygiad gymmeryd lle yn eu plith wedi marw Elfod esgob Bangor. Ond gan fod y rhan fwyaf o'r gweinidogion dros gadw y pasc ar yr un amser ag eglwys Rhufain, gorfu ar y rhai gwrthwynebol ymostwng i'r drefn ag oedd wedi cymmeryd lle yn eu plith yn y cant diweddaf. Ac nid oes dim hanes fod ymryson yn eu plith yn nghylch y pwngc hwn byth gwedi hyny.*

Yn fuan yn ol marwolaeth Rhydderch brenin
Dyfed,

* Camb. Biog. Archaiol, Vol. II. p. 474, 475.

Dyfed, y Saeson yn llawn gelyniaeth yn erbyn y CANT
Cymry, ac yn anfoddlon fod arch-esgob Tŷ IX.
Ddewi, a'i offeiriaid, mor wrthwynebol i lawer
o athrawiaethau a defodau eglwys Rhufain, a
diriasant yn Nyfed, ac a losgasant Dŷ Ddewi â Y Saeson
thân. Bu y pethau hyn yn foddion i oeri car- yn llosgi
iad llawer, ac i ddwyn i mewn annhrefn mawr i Tŷ
blith y Cymry. Nid oedd un rhan o'r wlad nad Ddewi.
oedd yn cael ei difrodi ar amserau gan y Saeson.^a O. C.
810.

Er fod cyngrair y pryd hyn rhwng Saeson O. C.
Mercia, a gwyr Morganwg, a Gwent, y Saeson 831.
ar hyd nos a ddaethant i Gymru, ac a losgasant
Fynachlog Senghenydd, yn nghyd â chastell
Toeda; ac a ddychwelasant yn ddiangol dros
afon Hafren, âg ysglyfaeth fawr.^b

Yn mhen ychydig o amser gwedi i Egbert
uno holl Loegr yn un deyrnas, y Daeniaid * a
diriasant mewn amrywiol ranau o'r ynys; ond
ni's gallent y pryd hyny wrthwynebu y lluoedd
lluosog a anfonid yn eu herbyn gan Egbert.
Gwedi cael eu gorchfygu yn Lloegr, y Daeniaid
a diriasant yn Nghymru. Y Cymry mewn go- Y Daen-
baith o orchfygu y Saeson trwy gynnorthwy y iaid yn
Daeniaid, a'u derbyniasant yn heddychlun, ac a tirio yn
unasant â hwynt yn erbyn y Saeson. Pan glybu Nghym-
ru. O. C.
F f Egbert 833.

^a Camb. Biog. Archaiol. Vol. II. p. 474, 475.

^b Ibid. p. 477. * Danes.

CANT
IX.

O. C.
835.

Creulon-
der Eg-
bert.

Egbert fed y Cymry a'r Daeniaid yn dyfod yn ei erbyn, efe a aeth i'w cyfarfod â llu cadarn, ac a'u gorchfygodd â lladdfa fawr. A chymmaint oedd ei ddigofaint ef yn erbyn y Cymry, o blegid iddynt wneuthur cyngrair â'r Daeniaid, fel y gwarchacodd efe ar Gaerlleon ar Ddyfrdwy, yr hon oedd y pryd hyny yn meddiant y Cymry, ac a'i hennillodd hi. Gwedi cymmeryd meddiant o Gaerlleon, Egbert a roddodd orchymmyn i'r holl Gymry ag oedd yn gwladychu o fewn cyffiniau ei deyrnas ef, i ymadael o fewn yspaid chwech mis, dan boen marwolaeth. Gwnaeth gyfraith hefyd, i osod pob Cymro i farwolaeth, a ddelid ar ochr Lloegr i glawdd Offa.^a

O. C.
843.

Ar farwolaeth Merfyn Frych, tywysog Gwynedd, Rhodri Mawr ei fab a deyrnasodd yn ei le ef. Rhodri Mawr a gafodd ynys Manaw,* trwy hawl ei dad; Gwynedd a Phowys trwy hawl ei fam; a Deheu-barth trwy hawl ei wraig Angharad.^b Ond yn ol ffurf llywodraeth Cymru, nid oedd efe ond pen-arglwydd, i ba un yr oedd y tair tywysogaeth yn ymostwng fel arferol. Rhodri Mawr a symudodd ei eistedd-le frenhinol o Gaer Seont, i Aber-ffraw, yn sir Fon; ac a osododd ei dri mab yn dywysogion ar y tair talaith. Anarawd a gafodd Wynedd; Cadell a gafodd

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 207, 208.

^{*} Isle of Man. ^b Ibid. p. 210.

gafodd Deheu-barth; a Merfyn a gafodd Powys. Yr oedd tywysogion Gwynedd y pryd hyn yn preswyllo yn Aber-ffraw yn sir Fon: tywysogion y Deheu-barth yn Dynefwr yn sir Gaerfyrddin, a thywysogion Powys, yn Mathrafel yn sir Drefaldwyn.^a

CANT
IX.O. C.
870.

Fel ag yr oedd rhyfeloedd aml rhwng Rodri Mawr a'r Saeson, ac â'r Daeniaid, dystriwyd llawer o leodd addoliad, a lladdwyd llawer o dduwiolion yn ei amser ef. Yn y frwydr boeth ag a fu yn Mangor rhwng y Cymry a'r Saeson, esgob y lle hwnw, yn mhlith ereill, a laddwyd gan ei elynion.^b Ond er cymmaint o derfysgiadau ag oedd yn mhlith y Cymry yn y cant hwn, llawer o bendefigion y wlad a ddangosent gariad mawr at achos Crist. O blegid pan yspeilid yr eglwysi gan y Saeson a'r Daeniaid, tywysogion Cymru a'u hadgyweirient, ac a roddent llawer o'u hetifeddiaethau at gynhaliaeth y rhai ag oedd yn gweini yn mhethau Duw. Bu arglwyddi Morganwg a Gwent yn haelionus iawn i esgobaeth Llandaf yn y cant hwn, yn neillduol pan oedd Camelian yn esgob yno.^c

Haelioni
tywysog-
ion
Cymru.
O. C.
872.

Pan gafodd Alfred ei wneuthur yn frenin Lloegr, efe a roddodd annogaeth i ddynion duwiol a dysgedig, o bob gwlad, i ddyfod i Loegr, fel y caffai efe fwynbau y fantais o'u

F f 2

cynghorion

^a Camb. Biog. Powell's Hist. of Wales, p. 34. ^b Archaiol. Vol. II. p. 480. ^c Brown Willis's Survey.

CANT
IX.Aser.
John Me-
nevensis.
John Eri-
gina.

cynghorion a'u haddysgiadau hwynt, yn y cyflawniad o'i ddyledswyddau gwladol ac eglwysig; ac fel y byddai i wybodaeth, dysgeidiaeth, a chrefydd, gael eu dwyn i mewn, a'u helaethu yn mhlith ei ddeiliaid. Yn mhlith ereill, Alffred a anfonodd i Dŷ Ddewi am Aser, John Menevensis, a John Erigina, tri Chymro duwiol a dysgedig, ag oedd yn myfyrio yn yr athrofa honno. Yr oedd Aser yn nai i Aser, arch-escob Tŷ Ddewi; a chwedi myned i Loegr, efe a gafodd ei wneuthur yn escob Sherborn, ac a ysgrifennodd hanes bywyd y brenin Alffred. Nid oes dim hanes neillduol am John Menevensis, ond ei fod yn ŵr duwiol a dysgedig, a chymmeradwy yn ei ddydd. Dywedir i John Erigina, pan oedd y Daeniaid yn aflonyddu y Cymry, fyned i Athens, ac iddo aros yno fynyddoedd lawer, i ddysgu Groeg, Calde, ac Arabic. A chwedi iddo ymweled â'r athrofäau mwyaf enwog yn y dyddiau hyny, iddo ddychwelwyd trwy yr Ital a Ffrainge, i Dŷ Ddewi, lle yr oedd mewn cymmeriad mawr pan anfonodd Alffred am dano.* John Erigina a ysgrifennodd lawer o lyfrau ag oedd yn gymmeradwy iawn gan ddysgedigion cristianogel yr oes honno.*

Gwedi

* Cressy's Church Hist. B. XXIX. Chap. 6. Lewis's Hist. of Great Brit. p. 223. Camb. Biog.

* Gwel hanes am danynt yn Lewis's Hist. of Great Britain, p. 223.

Gwedi i'r gwyr hyn, yn nghyd â dysgedigion CANT IX.
 ereill o wledydd tramor, ddyfod i Loegr, Alffred
 a reddodd orchymmyn i'r esgobion, a phendefig- Cym-
 ion y deyrnas, i gyfarfod mewn cymmanfa yn Llundain. Llundain.
 Llundain, i'r dyben i ystyried y mesurau mwyaf
 addas i helaethu gwybodaeth, a diddymu yr an-
 nhrefn ag oedd yn eu plith. Gwedi cyfarfod,
 Grimbald, gwr dysgedig o Ffrainge, ar ddeisyf- Araith
 iad y brenin a'r arch-esgob, a ddangosodd, gyda Grim-
 llawer o ddoddoethineb a difrifwch, mor ardderchog bald.
 oedd dyn yn ei gyflwr o ddiniweidrwydd; ac mor
 anwybodus, llygredig, a thruenus, y mae gwedi
 dyfod trwy y cwmp. Yna efe a annogodd y
 gymmanfa i ymwrthod â'u holl bechodau, a
 chyflwyno eu hunain i'r Arglwydd, a'i wasan-
 aeth. Ac i'r dyben hyn, efe a ddangosodd idd-
 ynt mor dda oedd yr Arglwydd gwedi bod
 iddynt yn mhob ystyriaeth. Ac yn ddiweddaf
 efe a'u gosododd mewn cef o'r wobr ogoneddus
 sydd yn aros y saint, a'r gosp ofnadwy a ddisgyn
 i ran yr annuwiol mewn byd i ddyfod.

Pan orphenodd Grimbald ei araith, y brenin Araith
 Alffred a gyfarchodd yr offeiriaid, ac a'u cerydd- Alffred.
 odd hwynt yn llym, am eu hanwybodaeth cywil-
 yddus; a'u bod mor rhyfygus a thraws-feddiannu
 dyledswyddau ardderchog y weinidogaeth, tra
 yr oeddynt yn hollol amddifaid o'r wybodaeth
 angenrheidiol i'w chyflawnu. Ac a orchym-
 mynnodd iddynt, naill ai rhoddi i fynu y weinid-
 ogaeth,

CANT
IX.

ogaeth, neu ymarferyd pob diwydrwydd i gyr-
raedd y wybodaeth a'r ddoethineb honno ag
sydd yn angenrheidiol i'r rhai hyny ag sydd
yn cyflwyno eu hunain i waith y weinidog-
aeth i'w meddiannu. Dywedir i'r araith hon o
cidde y brenin, i lanw meddyliau yr offeiriaid es-
geulus â'r fath fraw, fel ag yr ymarferasant bob
diwydrwydd o hyny allan i gynyddu mewn pob
gwybodaeth angenrheidiol i'w swydd.*

Alfred
yn sefyd-
lu athro-
fa Rhyd-
ychen.

O. C.

878.
Athraw-
on cyntaf
Rhyd-
ychen.

Trwy gyngor Aser o Dŷ Ddewi, ac mewn
canlyniad i'r hyn a gytunwyd arno, yn nghym-
manfa Llundain, Alfred a sefydlodd athrofa
Rhydychen,^b ac a osododd bum athraw ynddi.
Gosododd Aser, i addysgu Gramadeg ac Areith-
yddiaeth; John Menevensis, i addysgu Rhesym-
eg, Rhifydddeg, a Cherddoriaeth; John Erigina,
i addysgu y Celfyddydion; a Grimbald a Neoth
i addysgu Difinyddiaeth.*

Gwedi sefydlu athrofa Rhydychen, Alfred a
roddodd orchymmyn i'w holl ddeiliaid ag oedd
yn alluog, i anfon eu meibion i'r athrofa hon, fel
y caffent eu hyfforddi mewn gwybodaeth ac ofn
Duw; ac na alwent hwynt oddi yno nes byddent
yn ddwy ar bymtheg oed. Ac i ddiogelu ded-
wyddwch

* Cressy's Ch. Hist. B. XXIX. Chap. 10.

^b Camb. Biog. Roberts's Sketch, p. 85. Cressy's Ch. Hist.
B. XXIX. Chap. 11.

^c Cressy's Ch. Hist. B. XXIX. Chap. 11. Fuller's Church
Hist. p. 117.

wyddweh ei ddeiliaid, Alffred a ddosparthodd **CANT**
 Loegr yn siroedd, ac allan o gyfreithiau Dyfn- **IX.**
 wal Moelmud, y rhai oedd gwedi eu cyfieithu **Alffred**
 o'r Cymraeg i'r Lladin, gan Gildas, efe a gyfan- **yn dos-**
 soddodd gorph o gyfreithiau addas i angen- **partha**
 rheidiau ei ddeiliaid yn Lloegr.^a **Lloegr**
yn sir-
oedd.

O. C.

888.

Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Cydifor, **Cydifor.**
 abad Llanfeithin, yr hwn oedd ŵr doeth a dysg-
 edig, a mawr ei dduwioledeb. Yr oedd ganddo
 lawer o wyr dysgedig yn ei athrofa; ac o blegid
 fod eisiau gweinidogion y pryd hyny yn yr
 Iwerddon, efe a ddanfonodd chwech o'i ddys-
 cyblion i'r wlad honno, i addysgu ei thrigolion
 yn egwyddorion y grefydd gristianogol.^b

Y Saeson a enuillasant Maelawr, Dyffryn
 Clwyd, Rhyfoniog, a Thregeingl, oddiar Anar-
 awd tywysog Gwynedd. Pan yrwyd y Cymry o
 Ystrad Clwyd, am na unent â Saeson y wlad
 honno, hwy a ddaethant i Wynedd; ac Anarawd
 a roddodd genad iddynt i wladychu y wlad a
 ddygasai y Saeson oddi arno, os gallent eu gyru
 hwynt ymaith. Cymry Ystrad Clwyd, gwedi **O. C.**
 cael cennad, a ymwrolasant, ac a yrasant y Sae- **890.**
 son o Wynedd, ac a feddiannasant y wlad a
 roddasid iddynt gan Anarawd.^c

Y Daen-

^a Cressy's Ch. Hist. B. XXIX. Chap. 11. and 14. Roberts's
 Sketch, p. 85.

^b Archaiol. Vol. II. p. 482. ^c Ibid.

CANT
IX.

Y Daeniaid yn
anrheithio Cymru.
O. C.
893.

Y Daeniaid yn parhau i aflonyddu ac yspeilio trigolion Brydain, a ddaethant dros fôr Hafren i Gymru, ac a losgasant Lan Illtyd fawr, Cynffig, a Llancarfan; ac a wnaethant ddrygau mawrion yn Morganwg, Gwent, Brycheiniog, a Buellt. Ond tra yr oeddynt ar eu dychweliad yn ol, yn anrheithio Caerlleon ar Wysg, Morgan, tywysog Morganwg, a ddaeth â llu yn eu herbyn, ac a'u gyrodd dros fôr Hafren i wlad yr Haf, lle y lladdwyd llawer o honynt gan Saeson a Chymry y wlad honno. A'r haf yr un flwyddyn y daeth pryfed dyeithr i'r lwerddon, tebyg i waddod, â dau ddant hirion ganddynt, ac a fwytasant ffrwyth y ddaiar, fel ag y bu newyn mawr trwy yr holl wlad. Y trigolion yn ystyrried y pla hwn a'r newyn yn gospedigaeth gyfiawn am eu pechodau, a ymostyngasant ger bron Duw am eu hanwireddau; ac a lefasant yn daer arno i symud arwyddion ei anfoddlonrwydd oddi wrthynt. Duw, yr hwn sydd yn hoffi trugarhau, a glybu eu llef, ac o dosturi attynt, a ddanfonodd rew cadarn yn yr haf, ac a ddyfethodd yr holl bryfed dinystriol hyny.*

Sel es-
gobion
Llandaf.

Dywedir i esgobion Llandaf gynnal llawer o gymmanfaodd yn y cant hwn, ac iddynt ysgymuno amryw o'r tywysogion cymmydogaethol, am eu llofruddiaeth, anudoniaeth, a'u hanllad-
rwydd.

* Archael. Vol. II. p. 483.

rwydd. Ond er mor llygredig oedd llawer o'r tywysogion y pryd hyn, arswydwnt ysgymundod i'r fath raddau, fel yr ymostyngent i'r penyd mwyaſ llym, er mwyn cael eu hadferyd i fynwes yr eglwys. A chan nad oedd neb o'r pen- defigion a ysgyr, nid yr amser hyny yn cael eu hadferyd heb roddi llawer o'u meddiannau at achos crefydd. Ychwanegwyd llawer o diroedd at esgobaeth Llandaf yn y cant hwn.^a

CANT
IX.

Yn nghylch diwedd y cant hwn, yr oedd Geraint Fardd Glas, un o'r dynion mwyaſ enwog yn Nghymru, yn ei flodau. Efe oedd y cyntaf ag y mae hanes am dano a gyfansoddodd Ramadeg o'r iaith Gymraeg. Cafodd Gramadeg Geraint ei adchwilio gan Eimion ac Edeyrn, ac yn y ffurf honno y mae yn bresennol; ond yr oedd ei lyfr ei hun yn nghastell Rhaglan, cyn i'r lle hwnw gael ei anrheithio yn rhyfeloedd Cromwel. Y mae y rhan fwyaf o waith awenyddol Geraint gwedi eu colli; nid oes yn awr mewn bod ond ychydig o'i ysgrifenadau moesol ef. Tybia rhai, mai yr un gwr oedd hwn ag Aser o Dŷ Ddewi,^{*} yr hwn a ddewiswyd i fod yn athraw yn Rhydychen.^b

G g

Y DEG-

^a Godwin's Catalogue.

^{*} Y rhai a farnant felly, a ddywedant mai cyfieithad o'r enw Bardd Glas, yw yr enw Aser (*azure.*) Gwel beth o waith Geraint Fardd Glas, yn yr *Archæology of Wales*, Vol. III.

^b Camb. Biog.

Y DEGFED CANT.

CANT
X.Sefydliad
Mynach-
logydd.Athrof-
äauCym-
ry yn
cael eu
troi yn
Fynach-
logydd.

LLAWER o ddynion duwiol o'r drefn fynachaid, mewn amrywiol wledydd, yn ang-hymmeradwyo y ddysgyblaeth rydd, ag oedd wedi ymlusgo i rai o'r cynnulleidfaodd hyny a ymneillduent i ryw leodd unig; ac a ffurfient gorpholaethau o gristianogion yn ol y rbeolau ag oedd yn ymddangos iddynt bwy, yn fwyaf cydffurfiol âg ewyllys Duw. Gelwid y corpholaethau hyny, yn gyffredin, yn ol enwau eu seilwyr, neu y lleodd y sefydlid hwynt ynddynt ar y cyntaf. Yr oedd amryw o'r corpholaethau hyn, yn awr yn Lloegr; ac o'r cant hwn allan, daeth y rhan fwyaf o athrofäau Cymru, yn raddol, i fod yn Fynachlogydd. Os byddai y gynnulleidfa fynachaid yn cael ei llywodraethu gan Abad, gelwid lle eu preswylfod hwynt, yn Fynachlog; ond os Prior a fyddai yn eu llywodraethu, gelwid y lle yn Briordy. Ond nid oedd fawr o wahaniaeth rhwng Mynachlog a Phriordy, ond yn yr enw.

Parhaodd Abadau yr amrywiol Fynachlogydd,

ya.

CANT
X.

yn hir wedi eu sefydliad cyntaf gan Antony, yn ddarostyngedig i esgobion y gwahanol daleithiau, lle yr oeddent. Aent bob sabbath gydâ y bobl i eglwys y plwyf; ond os byddent yn rhy bell, anfonid offeiriad i weini yr ordinhadau iddynt, yn y Fynachlog; ac yn raddol caniatwyd iddynt gael offeiriaid o'u corph eu hunain. Yr abad, yn gyffredin, oedd offeiriad y Fynachlog; ac fel ag yr oedd llawer o honynt yn ddynion dysgedig, ac yn gwrthwynebu yr hercsiau ag oedd yn cyfodi i fynu, gwnaeth yr esgobion iddynt ddyfod i breswyllo yn nes attynt, ac mewn canlyniad i hyn, adeiladwyd Mynachlogydd mewn dinasoedd. Yn fuan gwedi i'r abadau ddyfod i breswyllo mewn dinasoedd, rhoddasant heibio eu gwastadrwydd a'u symlwrwydd, ac a ymdrechasant i fod yn annibynol ar yr esgobion; yr hyn fu yn achos i gyfreithiau llym gael eu gwneuthur yn eu herbyn gan gymmanfa Chalcedon. Er hyny yr abadau, mewn amser, a ennillasant y dydd; ac a gawsant yr enw arglwydd, yn nghyd âg arwyddion esgobaethol ereill, yn neillduol y goron, a'r bugeil-ffon esgob; a galwyd y Mynachlogydd lle yr oedd yr abadau hyny yn llywodraethu, yn Fynachlogydd esgobaethol.*

Er fod y Cymry yn gyffredinol yr amser hyn

G g 2

o'r

* Dr. Rees's Cyclopadia, V. abbot.

CANT

X.

Daioni
Duw i'r
Cymry.

o'r un daliadau a'r Saeson, yr oedd yr ben elyn-
iaeth yn parhau rhyngddynt; ac oni buasai fod
yr Arglwydd yn bwriadu cadw y Cymry yn bobl
neillduol, dros oesoedd, a chenhedlaethau, fe fu-
asai y Saeson, â'u lluoedd lluosog, gwedi eu llwyr
ddyfetha hwynt oddiar wyneb y ddaiar.

Marwol-
aeth Aser
arch-es-
gob Tŷ
Ddewi.
O. C.
906.

Ar farwolaeth Aser ddoeth, arch-esgob Tŷ
Ddewi, Arthwael a gyssegrwyd yn arch-esgob
yn ei le ef. Yn amser y gwr hwn, y gelynyon a
diriasant yn Nyfed, ac a ddinystriasant Dŷ
Ddewi, ac a laddasant lawer o drigolion Dyfed.*
Ar farwolaeth Arthwael, Sampson a gyssegrwyd
yn arch-esgob Tŷ Ddewi. Dywedir fod esgob-
aethau Llandaf, Llanbadarn-fawr, Bangor, St.
Asaph, Chichester, Henffordd, a Chaerwrangon,
danawdurdod arch-esgobaeth Tŷ Ddewi, yn amser
Sampson. 'Tra'r oedd Sampson yn arch-esgob Tŷ
Ddewi, bu llawer iawn o bobl y wlad farw o'r cle-
fyd melyn. Yr offeiriaid, yn ofni colli eu harch-
esgob, a ddeisyfasant arno fyned o'r wlad tra y
parhâi y clefyd dinystriol hwnw yn thi. Samp-
son, ar ddymuniad ei ewyllyswyr da, a aeth
drosodd i Lydaw, ac a gymmerodd fantell arch-
esgobaethol Tŷ Ddewi gydâg ef. Gwedi myned
i Lydaw, Sampson a wnaethpwyd yn esgob
Dole, ac ni ddychwelodd efe mwyach i Gymru.
Mewn canlyniad i fynediad Sampson â'r fantell
arch-

* Godwin's Catal. Archaiol. Vol. II. p. 484.

arch-esgobaethol i Dole, yn Llydaw, yn nghyd **CANT**
 â thlodi arch-esgobaeth Tŷ Ddewi y pryd **X.**
 hyny, yr esgobion ag a ddaethant ar ol Sampson
 i Dŷ Ddewi, a gollasant yr enw arch-esgob, ac **Esgobion**
 ni's cawsant ef hyd heddyw. Er hyny, parhau- **Tŷ Ddewi**
 sant i urddo esgobion, ac i ymarferyd pob aw- **yn colli'r**
 durdod arall, perthynol i arch-esgob, hyd **enw**
 ddyddiau Harry y cyntaf, brenin Lloegr.^a **arch-**
esgob.

Athelstan brenin Lloegr, gwedi gorchfygu y **Traws-**
 Daemiaid a'r Scotiaid, a ddaeth i Gymru, ac a **arglwy-**
 gymhellodd dywysogion Cymru i dalu iddo ef **ddiaeth**
 deyrnged flynyddol, o ugain punt o aur, tri chan **Althes-**
 punt o arian, a dau cant o anifeiliaid. Ond ni **tan.**
 thalodd y Cymry y deyrnged honno yn hŵy nag
 yr oedd brenhinoedd Lloegr yn abl i'w cadw
 mewn dychryn.^b

Pan fu farw Cadell, tywysog y deheu-barth, **Hywel**
 Hywel Dda, ei fab, a deyrnasodd yn ei le ef. **Dda.**
 Yr oedd Hywel yn ŵr heddychlon; ac i'r dyben i
 sefydlu trefn yn mblith ei ddeiliaid, a'u dwyn yn
 ufudd i'r awdurdod gwladol, efe a benderfynodd
 i gasglu holl hen ddefodau a chyfreithiau Cym-
 ru, y rhai, y pryd hyn, oedd yn mron colli eu
 heffaith, trwy derfysgiadau yr amseroedd. Ac
 i'r dyben hyn, efe a anfonodd am esgob Tŷ
 Ddewi, a'r holl esgobion a'r offeiriaid ereill, yn
 nghylch

^a Godwin's Catal. ^b Powell's Hist. Wales, p. 48.

CANT nghylch saith ugain o rifedi, a holl bendefigion
X. Cymru, yn nghyd â chwech o'r dynion goreu, a
 doethaf, yn mhob cwmwd; ac a orchymmynodd

Y cyfar- iddynt ddyfod atto ef i'w lys yn y Tŷ Gwyn ar
 fod mawr Dâf,* yn sir Gaerfyrddin. Gwedi cyfarfod yn y
 yn y Tŷ Gwyn ar Dâf, Hywel Dda, yn nghyd â'i
 ar Dâf, i bendefigion, a'i offeiriaid, a'i ddeiliaid, a bar-
 ddiwygio hausant trwy yr holl rawys mewn ymprydiau
 cyfreith- a gweddiau, gan ddeisyf cynnorthwy a chyfar-
 iau Cymru. wyddiadau Ysbryd Duw, yn y gorchwyl pwys-
 O. C. fawr o ddiwygio cyfreithiau Cymru, er gogoniant
 928. i Dduw, a dedwyddwch y deiliaid. Ar ddiwedd

y grawys, Hywel Dda a ddewisodd allan o'r
 gynnulleidfa ag oedd yn bresennol yn y Tŷ
 Gwyn ar Dâf, ddeuddeg o'r gwyr mwyaf enwog
 mewn doethineb, prysurdeb, a phrofiad; ac a
 ychwanegodd attynt Blegwrid, arch-diacon
 Llandaf, yr hwn oedd ŵr enwog iawn mewn
 dysgeidiaeth, a gwybodaeth o'r cyfreithiau. I'r
 rhai hyn y rhoddodd efe orchymmyn i chwilio
 hen gyfreithiau a defodau Cymru, ac i gasglu o
 honynt yr hyn ag oedd yn angenrheidiol i lyw-
 odraeth y wlad. Yn ganlynol i hys, hwy a
 ddiddymasant bob cyfraith ag oedd yn niweidiol,
 neu yn afreidiol, ac a eglurhasant y rhai hyn ag
 oedd wedi myned yn ddiidrefn, ac yn annysallad-
 wy,

* Y tŷ hwnw a barodd Hywel ei adeiladu o wiall gwyn-
 ion, yn llety iddo, pan ddeuai i Ddyfed i hela, ac o blegid
 hyn y galwyd ef y Tŷ Gwyn. Cyf. Hywel Dda.

wy, a thrwy drefniad cymmwys o'r cyfan, hwy **CANT**
a ffurfiasant gorph o gyfreithiau addas i anian, **X.**
angenrheidiau, a sefyllia y Cymry.*

Gwedi i'r cyfreithiau hyn gael eu darllen, eu cyhoeddi a'u cymmeradwyo gan y cyffredin, Hywel Dda a orchymmynodd i ysgrifenu tair ad-ysgrifen o honynt; un iddo ef ei hun, un arall i'w gosod yn llys Aber-ffraw, a'r trydedd yn Dinewr; fel y gallai y tair talaith gael cyfleustra i ymgynghori â'r cyfreithiau, pan fyddai hyny yn angenrheidiol. Ac i ychwanegu at awdurdod y cyfreithiau hyn, efe a orchymmynodd i esgob Tŷ Ddewi i gyhoeddi dedryd o ysgym-mundod ar bawb o'i ddeiliaid na roddent ufuddod iddynt.* Ac mewn cyd-ffurfiad âg ysbryd coel-grefyddol yr oes, ac fel na byddai dim yn eisiau i wneuthur y cyfreithiau yn dderbyniol i bob graddau o ddynion, Hywel Dda, yn nghyd **Hywel Dda a'i** â Hubert,* esgob Tŷ Ddewi; Mordaf, esgob **osgordd** Bangor; Sefer,† esgob S. Asaph; a thri ar ddeg **yn my-ned i** O'r Rhufain.
O. C.
940.

* Archaiol. Vol. II. p. 485, 486. Powell's Hist. Wales, p. 50, 51. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 238, 239.

* It-d.

* Gelwir y gwr hwn gan rai yn Luert, gan ereill yn Lambert; ond yr un person a feddylir.

† Neu, Chebur.

CANT o'r gwyr mwyaf doeth a dysgedig yn Nghymru,
X. a aethant i Rhufain; lle y darllenwyd y cyf-
 reithiau newyddion ger bron y Pab, ac y cawsant
 eu sefydlu a'u cadarnhau ganddo. Gwedi hyny,
 Hywel Dda, a'i osgordd, a ddychwelasant i
 Gymru.*

O. C. Yn mhen ychydig o flynyddoedd gwedi hyn,
 948. bu farw Hywel Dda. Cyfrifid ef yn dywysog
 cyfiawn a doeth, yn ofni Duw, ac yn ceisio ded-
 wyddwch ei ddeiliaid. Cerid ef yn fawr gan
 bawb o'r Cymry, a chan lawer o ddoethion
 Lloegr, a chenhedloedd ereill, lle yr oedd yn ad-
 nabyddus. Ac o blegid ei ddoethineb, ei gyf-
 iawnder, a'i hyuawsedd, galwyd ef, Hywel Dda.†

Er fod esgobion Cymru y pryd hyn gwedi
 cofleidio pabyddiaeth, yr oeddent yn parhau yn
 gymhedrol iawn mewn bwydydd, a diodydd.
Morgen- Morgeneu oedd yr esgob cyntaf yn Nhŷ Ddewi,
 eu yn a anturiodd i fwyta cig. Yn fuan ar ol hyny,
 bwyta a cafodd ei ladd gan fôr-ladron, a thybiodd ei
 cig, ac yn cael ei gyd-wladwyr mai barn a syrthiodd arno oedd
 ladd gan fôr-lad- hyny, am ryfygu bwyta cig.‡
 ron.

Y reg- Gwedi i babyddiaeth ymdaenu dros Gymru,
 lwysi yn gwnaethpwyd yr eglwysi yn noddffäau, i ddrwg
 nodd- weithredwyr
 ffäau.

* Archaiol. Vol. II. p. 485, 486. Powell's Hist. Wales, p.
 50, 51. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 238, 239.
 Brown Willis's Survey.

† Archaiol. Vol. II. p. 488. ‡ Godwin's Catal.

weithredwyr i ffoi iddynt am ddyogelwch rhag **CANT**
 cynddeiriogrwydd eu gwrthwynebwyr; a bu **X.**
 hyn yn foddion i gyfoethogi yr eglwysi, i fesur
 helaeth.

Yn nyddiau Padarn, esgob Llandaf, Nogwi, arglwydd Gwganwyn, a fu yn euog o gyssegr-ladrad. Yn ganlynol i hyn, Padarn a anfonodd at holl offeiriaid yr esgobaeth, ac a ddymunodd aroynt i gyfarfod mewn cymmanfa yn Llandaf, Cymmanfa
 fel y gallent ymgynghori pa beth i wneuthur i Llandaf.
 Nogwi am ei gyssegr-ladrad. Pan glybu Nogwi O. C.
 hyn, efe a ddaeth i'r gymmanfa, a chydâ y gos- 950.
 tyngeiddrwydd mwyaf, efe a ymostyngodd i'r llawr, gan gyfaddef ei bechod, a deisyf ar Padarn, a'r offeiriaid, i faddeu iddo, a dywedyd pa iawn oedd yn ddigonol am y trosedd a wnaeth yn eu herbryn. Padarn a'r offeiriaid, gwedi cael eu perswadio o edifeirwch Nogwi, a gytunasant i faddau iddo y cyfan, ond iddo ef adferu yr hyn a gymmerodd efe oddiar yr eglwys, ac hefyd i roddi maenor Gwydeon i esgobaeth Llandaf dros byth. Nogwi, gwedi clywed hyn, a fu ddiolchgar iddynt, ac a gyd-agweddodd â'u deisyfiad gydâ y parodrwydd mwyaf.*

Ychydig o amser wedi hyn, un o ddiaconiaid Diacon
 Llandaf a laddodd ei gymmydog â'r cleddyf. llofrudd-
 wrth ymryson âg ef yn y maes; ac a fiodd i eg- iog yn
 ffoi i'r
 noddfa.
 H h lwys O. C.
 955.

* Spelman's Concil. Vol. I. p. 222.

CANT
X.

Nogwi
yn ofni
barn yr
eglwys.

Sel yr
offeiriaid
dros yr
eglwys.

lwys S. Garmon am noddfa. Pan glybu perthynasau y marw y pethau hyn, hwy a aethant yn unfryd at eglwys S. Garmon, gydâ bwriad i dorri mewn iddi, a gosod y diacen llofruddiog i farwolaeth. Ond Blegwrid a ddaeth â thri chant o wyr gydâg ef, ac a amddiffynodd yr eglwys, yn nghyd â'r diacon ag oedd gwedi ffoi iddi am noddfa. Ond yn mhen ychydig, chwech gwr o deulu Nogwi, a ruthrasant i'r eglwys, ac a laddasant y llofruddiog, ac a dywalltasant ei waed ar yr allor, ac ar furiau yr eglwys. Pan wybu Padarn hyn, a bod Nogwi yn Mrychein-iog, efe a anfonodd at holl offeiriaid a diaconiaid yr esgobaeth, i ddyfod atto, fel y gallent benderfynu pa beth i wneuthur i'r gwyr ag oedd gwedi troseddu yn erbyn rhagor-fraint yr eglwys, a'i halogi â gwaed. Nogwi, yn llawn dychryn, rhag ofn i felldith yr holl eglwys i syrthio arno, a anfonodd at Padarn, gan ddeisyf arno, i'w gyfarfod ef yn eglwys Gwent. Gwedi cyfarfod yno, barnwyd yn addas gan y doethion o bob plaid, i Nogwi roi i fynu i law'r esgob y chwech gwr a dorasai i mewn i eglwys S. Garmon. Yr esgob, gwedi cael y chwech gwyr hyny, a'u cauodd hwy yn Mynachlog Teilo, dros chwech mis. Ar ddiwedd y chwe' mis, Nogwi a ddymunodd i'r chwech gwyr gael eu dwyn i eglwys S. Garmon, ac yno i dderbyn y gospedigaeth ag a farnai y gymmanfa fod yn gyfiawn iddynt am eu trosedd. Y gymmanfa, yn fwy eu sel dros gyfoethogi

oethogi yr esgobaeth, na gweini cyfiawnder, a
farnasant fod yn briodol i bob un o'r gwyr hyny
roddi eu holl diroedd i'r eglwys ag oeddent
gwedi ei halogi â gwaed, a thalu saith punt o
arian fel iawn am fywyd y diacon.

CANT
X.

Pan benderfynwyd y pethau hyn, Padarn a
safodd i fynu yn nghanol yr offeiriaid â'r efengyl
yn ei law, ac a ddywedodd wrth Nogwi. Gosod
dy law ar yr efengyl hon. Yna Nogwi a osod-
odd ei law ar yr efengyl, ac a ddywedodd, By-
dded y tiroedd a gyssegrwyd heddyw i'r eglwys,
yn eiddo iddi byth. Pwy bynnag a gadwo yr
ordinhad hon, Duw a'i cadwo yntef; ond pwy
bynnag a'i torro, bydded anathema.*

Yr oedd amryw o'r Saeson y pryd hyn yn an-
fon eu meibion i athrofaau Cymru, i gael eu
hyfforddi yn y ieithoedd a'r celfyddydau. Ond
nid oedd pawb o dywysogion Cymru yn cymmer-
adwyo y mesurau hyny. Owain ab Hywel
Dda, yn anfoddlon fod pendefigion Lloegr yn
cael eu hyfforddi yn athrofa Llan Illtyd, a aeth
yno â byddin luosog, ac o elyniaeth i'r Saeson, a
ddinystriodd yr athrofa honno. Gwedi dinystrio
Llan Illtyd, Owain a aeth i Lancarfan, ac a wnaeth
ddrygau mawrion i'r athrofa honno hefyd.^b

Owain yn
dinystrio
athrofa-
au Llan
Illtyd, a
Llancar-
fan.
O. C.
959.

Y mae yn ysgrifenedig,* y byddai i rai yn yr
H h 2 amseroedd

* Spelman's Concil. Vol. I. p. 222. ^b Archaiol. Vol. II.
p. 490. * 2 Tim. iv. 1, 3.

CANT

X.

Eglwys
Rhufain
yn gwa-
hardd yr
offeiriaid
i briodi.

amscroedd diweddaf i ymadael oddiwrth y ffydd, gan roddi coel i ysbrydion cyfeiliornus, ac i athrawiaethau cythreuliaid; yn gwahardd priodi, ac yn erchi ymattal oddiwrth fwydydd, y rhai a greodd Duw i'w derbyn trwy roddi diolch gan y ffyddloniaid, a'r rhai a adwaenant y gwirionedd. Dechreuodd eglwys Rhufain annog yr offeiriaid i arwain bywyd o weddw-dod, yn y trydedd cant; ac yn yr oesoedd canlynol, gwnaethpwyd cyfreithiau i wahardd yr offeiriaid i briodi.* Bu hyn yn achos o lawer o anfoesoldeb yn mhlith yr offeiriaid, ac o fawr niwed i grefydd Crist. Yn y cant hwn bu cynnwrf mawr yn Nghymru yn nghylch y peth hyn. Ond yr offeiriaid yn y wlad hon, naillai o gariad at eu gwragedd, neu o barch i osodiad Duw, a wrthodasant roddi ufudd-dod i'r Pab, trwy ymadael â'u gwragedd, ac arwain bywyd o weddw-dod.

Rhodri
yn esgob
o anfodd
y Pab.

O. C.
961.

Ar farwolaeth Padarn esgob Llandaf, Rhodri, mab Morgan Mawr, arglwydd Morganwg, a ddewiswyd yn esgob yn ei le ef. Ond o blegid fod Rhodri yn ŵr priod, y Pab a wrthododd ei gydsyniad â'r dewisiad hwnw; a chafodd Rhodri ei wenwyno yn mhen ychydig o amser gwedi hyny; a rhoddodd y Pab orchymmyn na phriodai neb o'r offeiriaid. Parodd y gorchymmyn hwn

* Formey's Eccles. Hist. Vol. I. p. 57.

hwn y fath anfoddlonrwydd angherddol yn ne-
 beu-barth Cymru, a pharhaodd cyhyd, fel ag y
 cytunodd y Pab, o'r diwedd, i offeiriaid Cymru
 gael priodi fel yn yr amser gynt. Yn yr un
 flwyddyn y bu farw Rhydderch, esgob Tŷ Dde-
 wi; ac y gwnaethpwyd Mynachlog y Rhydau.*

CANT
X.
~~~~~

O blegid i dywysogion Gwynedd esgeuluso
 talu y deyrnged ddyledus i frenin Lloegr, y bre-
 nin Edgar a ddaeth i Wynedd â llw dirfawr, ac a
 yspeiliodd yr eglwysydd, a'r mynachlogydd, o'u
 holl drysorau; ac a ddifrododd y wlad i raddau
 galarus. Ond pan ystyriodd Edgar, pa nifer o
 anifeiliaid Cymru oedd yn cael eu dyfetha gan y
 bleiddiaid, ag oedd mor lluosog yn y wlad; efe a
 faddenodd i dywysogion Gwynedd yr hen deyrn-
 ged, ar yr ammod iddynt hwy ddanfon iddo ef
 dri chant o fleiddiaid yn flynyddol. Talwyd y
 deyrnged hon gan dywysogion Cymru, yn ddy-
 ladwy dros ddwy flynedd, ac ar y drydedd
 flwyddyn, nid oedd un blaidd i'w weled yn un
 rhan o'r ynys. O hyny allan cafodd tywysogion
 Gwynedd eu rhyddhau oddiwrth dalu un math
 o gydnabyddiaeth i frenbinoedd Lloegr.^b

Edgar
yn yspei-
lio yr eg-
wysi.
O. C.
962.

Y Cymry
yn talu
teyrnged
o 300 o
fleiddiaid
i'r Sae-
son.

Iago tywysog Gwynedd, gwedi ei ddiorseddu
 gan Hywel ei nai, a ffodd i Loegr; ac a dyciodd
 gydâg Edgar i ddyfod â'i fyddin i Wynedd, i'w
 adferu

* Archaiol. Vol. II. p. 491. Camb. Biog. ^b Archaiol. Vol.
 II. p. 492. Powell's Hist. Wales, p. 56.

CANT
X.

amscroedd diweddaf i ymadael
gan roddi coel i ysbrydion
athrawiaethau cythreuliaid;
odi, ac yn erchi ymattal
rhai a greodd Duw i'w
man y ffyddloniaid. a'r

E
R
y
h
o
i

YN NGHYMRC.

Gododdionwyd agheddol yn de-
a pharhaodd cyhyd, fel ag y
diwedd, i offiriaid Cymra
Yn yr un
CANT

215

lifuddio o ragor-

eth Llandaf, fel

Gwedi

O.

* Powell's Hist. Wales, p. 59. Archæol. Vol. II. p. 494.

* Gogan a gyssegrwyd yn esgob gan arch-esgob Canter-
bury; ac o'r amser hyny hyd yn bresennol, y mae esgobaeth
Llandaf dan olvgiad arch-esgob Canterbury. Parhaodd
esgobaeth Tŷ Ddewi yn annibynol ar Ganterbury, hyd am-
ser Harry y cyntaf. Godwin's Catal.

* Spelman's Concil. Vol. I. p. 264.

YN NGHYMRU.
Idlonrwydd angherddol yn ne-
gharhaodd cyhyd, fel ag y
edd, i offeiriad Cymru
gyn. Yn yr un
ngob Tŷ Dde-
Rhydan.

Edgar
yn yspel.
io yr eg-
si.

gar, Iago a wrthryfelodd CANT
; a Hywel â byddin X.
son, a'i dilynodd ef Iago yn
dd Iago yn garcharor. gwrthry-
fela.
Hywel a dorodd i O. C.
leyn, ac a anrheith- 978.
cymmeryd Iago
iddo y cyfan,
o'r llywod-
ddygodd
ei ewythr,
achos ag sydd
odd ei osod i farwol-

yd Edwal Fychan i farwolaeth Cystennyn
nymmyn Hywel, Cystennyn Ddu, mab Ddu yn
myned
yr dyben i ddial y cam a gawsai ei deulu, yn erbyn
Hywel.
a gododd fyddin o'r Daeniaid, a oresgynodd
Wynedd, ac a anrheithiodd holl wlad Fon.
Hywel, pan wybu hyn, a gasglodd ei alluoedd
yn nghyd, a chwedi cyfarfod â'r Daeniaid, a'u
gorchfygodd hwynt, ac a laddodd ei gefnder,
Custennyn Ddu, â'r cleddyf. Y Daeniaid, gwedi
eu gorchfygu yn Ngwynedd, a oresgynasant y
Deheu-barth, a anrheithiasant sir Benfro, ac a
ddinystriasant eglwys Tŷ Ddewi. Ond gwedi O. C.
980.
ymladd brwydr enwog, Llanwenog, a chael eu
gorchfygu

Archaiol. Vol. II. p. 495. Powell's Hist. Wales, p. 60.

CANT adferu ef i'w hawl. Hywel, yn analluog i
X. wrthsefyll galluoedd Edgar, a'i derbyniodd yn
 anrhydeddus yn ninas Bangor; ac a ganiataodd
 i'w ewythr Iago ran o lywodraeth Gwynedd, fel
 cynt. Edgar y pryd hyny a adeiladodd eglwys
 newydd yn Mangor, o'r tu dehau i'r eglwys gad-
 eiriol, ac a'i cyssegrodd i Fair y forwyn, ac a
 gadarnhaodd rador-freintiau yr esgobaeth hon-
 no, ac a'i cynnysgaeddodd â llawer o diroedd a
 rhoddion ereill. Dywedir hefyd i Edgar adeil-
 adu llawer o eglwysi ereill yn Nghymru, fel
 iawn am y rhai a ddinystriasai efe o'r blaen.*

Arthmael Arthmael, arglwydd Gwent, gwedi lladd ei
 yn lladd ei frawd, a gafodd ei ysgymuno gan Gugan*
 ei frawd, ac yn esgob Llandaf, mewn cymmanfa o offeiriaid a
 cael ei gyfarfu ar yr achos hyny. Pan ddeallodd Arth-
 ysgymu- mael ei fod gwedi cael ei ddifuddio o rador-
 no. freintiau yr eglwys, efe a edifarhaodd am ei
 O. C. bechod; a chydâ llawer o ddagrau, a ddeisyfodd
 972. gael ei adferu; ac a roddodd Lanfihangel Lich-
 rit, a thiroedd ereill i esgobaeth Llandaf, fel
 iawn am ei drosedd,†

Gwedi

* Powell's Hist. Wales, p. 59. Archæol. Vol. II. p. 494.

* Gogan a gyssegrwyd yn esgob gan arch-esgob Canter-
 bury; ac o'r amser hyny hyd yn bresennol, y mae esgobaeth
 Llandaf dan olvgiad arch-esgob Canterbury. Parhaodd
 esgobaeth Tŷ Ddewi yn annibynol ar Ganterbury, hyd am-
 ser Harry y cyntaf. Godwin's Catal.

† Spelman's Concil. Vol. I. p. 264.

Gwedi marw Edgar, Iago a wrthryfelodd CANT
 yn erbyn Hywel ei nai; a Hywel â byddin. X.
 luosog o Gymry a Saeson, a'i dilynodd ef ^{lago yn}
 i Lleyn, ac a gymmerodd Iago yn garcharor. ^{gwrthry-}
 Ar y rhyfel-gyrch hwnw, Hywel a dorodd i O. C.
 lawr lawer o'r eglwysi yn Lleyn, ac a anrheith- 978.
 iodd y wlad yn aruthr. Gwedi cymmeryd Iago
 yn garcharor, Hywel a faddeuodd iddo y cyfan,
 ac a ganiataodd iddo fwynhau rhan o'r llywod-
 raeth dros ei fywyd. Ond nid ymddygodd
 Hywel mor foneddigaidd tu ag at ei ewythr,
 Edwal Fychan, yr hwn, am ryw achos ag sydd
 yn awr yn guddiedig, a gafodd ei osod i farwol-
 aeth.*

Pan osodwyd Edwal Fychan i farwolaeth Cystennu
 trwy orchymmyn Hywel, Cystennyn Ddu, mab Ddu yn
 Iago, i'r dyben i ddial y cam a gawsai ei deulu, ^{myned}
 a gododd fyddin o'r Daeniaid, a oresgynodd ^{yn erbyn}
 Wynedd, ac a anrheithiodd holl wlad Fon. Hywel.
 Hywel, pan wybu hyn, a gasglodd ei alluoedd
 yn nghyd, a chwedi cyfarfod â'r Daeniaid, a'u
 gorchfygodd hwynt, ac a laddodd ei gefnder,
 Custenyn Ddu, â'r cleddyf. Y Daeniaid, gwedi
 eu gorchfygu yn Ngwynedd, a oresgynasant y
 Deheu-barth, a anrheithiasant sir Benfro, ac a
 ddinystriasant eglwys Tŷ Ddewi. Ond gwedi O. C.
 ymladd brwydr enwog, Llanwenog, a chael eu 980.
 gorchfygu

* Archaiol. Vol. II. p. 495. Pwells Hist. Wales, p. 60.

CANT gorchfygu gan y Cymry, gorfu arnynt ffoi o'r
 X. wlad.^a

Bledri.

O. C.
 983.

Ar farwolaeth Guban esgob Llandaf, Bledri, trwy gydsyniad y tywysog, a'r offeiriaid, a'r bobl, a ddewiswyd yn esgob yn ei le ef. Dywedir mai yr ysgolhaig goreu yn Nghymru y pryd hyny oedd Bledri; a'i fod yn ddiwyd iawn i helaethu gwybodaeth yn yr esgobaeth. Fel ag y mae y dŷnion goreu yn ddarostyngedig i ofidiau, dygwyddodd rhyw ymryson rhwng gweision Bledri a' gweision y Tywysog; ac wrth ymdrechgu eu heddychu hwynt, cafodd Bledri ei glwyfo. Bledri yn barnu fod y tywysog yn atebol am yr ymddygiad anfoesol hwn o eiddo ei weision, a'i, hysgymunodd ef; ac ni's cafodd ei adferu i heddwch yr eglwys, nes iddo roddi maenor lunulwc i eglwys Llandaf, fel iawn am y trosedd.^b

Y Daeniaid yn
 sir Forganwg.

O. C.
 986.

Y Daeniaid, gwedi tirio yn ngwlad yr Haf, a ddaethant drosodd i sir Forganwg, ac a losgasant Gôr Cenydd, yn nghyd â llawer o eglwysi ereill, ac a yspeiliasant y wlad. Y flwyddyn ar ol hyny, tiriodd y Daeniaid yn sir Aberteifi; ac fel pe buasent yn cyhoeddi rhyfel yn erbyn crefydd y Cymry, hwy a ddinystriasant eglwysi Llanbadarn-fawr, Llanrhystid, a Llandydoch; a chwedi myned

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 293. ^b Camb. Biog. Godwin's Catal.

myned i Dŷ Ddewi, a dinystrio yr eglwys honno, **CANT**
 hwy a aethant ar hyd fôr Hafren, i Forganwg, **X.**
 ac a ddinystriasant Gôr Cattwg, Côr Cyngar, ac
 eglwys Llandaf, yn nghyd â llawer o'r eglwysi
 goreu yn y wlad. Lloegasant hefyd yr ydau, a
 lladdasant gynnifer o anifeiliaid, fel y bu newyn
 mawr yn y wlad,* ac y bu farw llawer o'r trig-
 olion.† Meredydd, tywysog y Deheu-barth, yn
 analluog i orchfygu y Daeniaid, ac yn ofni yr
 esyllent y wlad, a gytunodd i dalu iddynt gein-
 iog am bob dyn yn ei dywysogaeth, ar yr ammod **O. C.**
 iddynt ymadael yn hollol â'r wlad. Oni ni **988.**
 thalodd un o dywysogion Gwynedd y deyrnged
 ddi-anrhydeddus hon.‡

Cristianogion y cant diweddaf, a'r cant hwn,
 yn cam-ddyall yr ugeinfed bennod o'r Datgudd-
 iad,† a dybiasant y byddai i Satan gael ei ollwng
 o'i garchar, ac y byddai diwedd ar y byd yn y **Dys-**
 flwyddyn mil o oedran Crist. Mewn canlyniad **gwyliad**
 i hyn, llawer o ddynion a adawsant eu perthyn- **am ddi-**
 asau, a'u cyssylltiadau gwladol; ac wedi rhoddi **wedd y**
 eu tiroedd, a'u trysorau, i'r eglwysi a'r mynach- **byd.**
 logydd, a aethant gydâ brys i wlad Canaan, lle
 I i yr

* Dywedir mai yn nghylch yr amser hyn y dechreuwyd
 bwyta pysgod Cregin, yn neheu-barth Cymru.

† Archaiol. Vol. II. p. 499.

‡ Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 300.

+ Adnoddau 2, 3.

CANT

X.

yr oeddynt yn dysgwyl Crist i ddisgyn o'r nefoedd, i farnu y byd. Ereill a gyflwynasant eu hunain i'r gwasanaeth mwyaf gwael yn mhlith yr offeiriad, gan feddwl y buasai Barnwr mawr y byd yn fwy tirion o honynt, o blegid iddynt roddi eu hunain yn gaeth-weision i'w weinidogion ef. Pan fyddai diffyg ar yr haul, neu ar y lleuad, trigolion y dinasoedd, mewn amrywiol barthau o'r byd, a adawent eu trigfanau, ac a fföent i ogofau y ddaiar, ac i goppa y mynyddoedd. Mewn llawer o wledydd, gadawent y temlau, y llysoedd, a'r adeiladau gwyachaf i adfeilio; ac mewn rhai manau, tynwyd hwynt i lawr, gan dybied na byddai dim angenrheidrwydd wrthynt, yn gymmaint a bod ymddattodiad pob peth yn nesau. Y doethion, a'r rhai dyallus, a ymdrechent i ddiddymu yr achos o'r ofnau afreidiol hyn, a'u gyru ymaith; ond yr oedd eu hymdrechiadau yn aneffeithiol, ac ni chafodd ofnau y werin goel-grefyddol eu symund ymaith yn hollol, cyn dechreuad y cant nesaf.* Y mae yn ansicr i ba raddau y cafodd y dyb gyfeiliornus hon ei chosleidio yn Nghymru; ond oddiwrth y parch ag oedd gan y Cymry y pryd hyn i eglwys Rhufain, a'u parodrwydd i dderbyn pa bethau bynnag a gymmeradwyid ganhi, gellir casglu yn naturiol, nad oedd eglwysi Cymru ddim yn hollol rydd oddiwrth y cyfeiliornad cyffredinol hwn, yn nghyd â'i effeithiau poenus a dinystriol.

YR

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. II. p. 217.

YR UNFED CANT AR DDEG.

RHWNG y difrod parhaus ag oedd ar
 yr athrofäau a'r eglwysi, yn nghyd âg anwy-
 bodaeth a thrachwant llawer o'r esgobion, yr
 oedd achos crefydd yn isel iawn yn mblith eu
 hynafiaid yn nechreuad y cant hwn. Yr esgob-
 ion, i'r dyben i gyfoethogi eu tescgobaethau, a
 ysgymurent arglwyddi a phendefigion Cymru,
 am y drygau lleiaf; ac ni adferent hwynt i heddwch
 yr eglwys, heb gael llawer o'u tiroedd, a'u
 meddianna'u, fel iawn am y trosedd. Mewn
 canlyniad i'r ymarferiad pabaidd, a thraws-
 arglwyddiaethol hwn, yn mblith esgobion
 Llandaf, cynhyddodd yr esgobaeth honno i
 faintioli a chyfoeth mawr. Ond nid ymddengys
 fod esgobion yr esgobaethau ereill, dan
 lywodraeth yr ysbryd cybyddlyd a thrahaus
 hwn, i raddau mor helaeth, ag esgobion Llandaf.
 Pan ddinystrid yr athrofäau gan ryfelwyr au-
 foesgar yr oes, yr oedd y llyfrau yn cael eu
 llosgi, a'r athrawon, yn nghyd â'u dyscylbion,
 yn cael eu hymlid ymaith, neu eu gosod i farw-
 olaeth: a thrwy hyny yr oedd anwybodaeth ac
 anhrefn yn cynnyddu.

CANT
XI.Crefydd
yn isel
yn
Nghym-
ru.
O. C.
1000.

CANT

XI.

Aeddan
yn adgy-
weirio yr
eglwysi.

O. C.

1003.

Pan oedd pethau yn y dull annhrefnus hyn, Aeddan ab Blegwrid, tywysog Cymru, a roddodd orchymmyn i adgyweirio yr eglwysi a'r athrofäau a dorasid yn y rhyfel; ac i osod pob peth yn drefnus ynddynt fel o'r blaen. A phan laddwyd Aeddan, ac y daeth Llywelyn ab Seisyllt i fod yn dywysog yn ei le ef, dywedir i'r wlad gael heddwch dros ddendeng mlynedd.

Dedwy-
ddwch y
Cymry
dan deyr-
nasiad
Llywel-
yn.

O. C.

1015.

Yr oedd Llywelyn ab Seisyllt, yn rhyfelwr dewr, ond yn caru heddwch, trefn, a chyfiawnder. A dywedir fod y Cymry, yn ei amser ef, yn llwyddo yn eu holl orchwylion, ac yn fwy cyfoethog nag oeddent wedi bod er ys oesoedd o'r blaen.*

Joseph,
esgob
Llandaf.

O. C.

1022.

Ar farwolaeth Bledri, esgob Llandaf, Joseph a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Yn amser Joseph, Rhydderch ab Iestyn, tywysog y Deheu-barth, a roddodd lawer iawn o diroedd, ac eglwysi, i esgobaeth Llandaf;* ac a gadarnhaodd y meddiannau a roddasid iddi o'r blaen. Arglwydd Morganwg, hefyd, yn nghyd â phen- defigion ereill, gwedi eu hysgymuno, a roddasant lawer o feddiannau i esgobaeth Llandaf, am eu gollyngdod.†

Gan

* Archaiol. Vol. II. p. 501, 503.

† Y mae Godwin yn dywedyd iddo roddi pedwar ar bymtheg ar hugain o leodd; a bod rhai, o'r rhai hyny, yn sir Gaerfyrddin a sir Benfro.

† Godwin's Catalogue.

Gan fod esgobion Llandaf y pryd hyn yn cael eu cysegru gan arch-esgob Canterbury, y mae yn rhaid fod cydffurfiad agos rhyngddynt mewn athrawiaeth a dyscyblaeth, ag esgobion Lloegr yn gyffredinol; ac y mae yn ddiammau fod cyfreithiau eglwysig y brenin Canute, y rhai a wnaethpwyd yr amser hyn yn nghymmanfa Winchester, yn egluro llawer ar ansawdd a threfn pethau yn esgobaeth Llandaf.

CANT.
XI.

Gwedi i'r brenin Canute, a'i bendefigion, a'i Cym-
offeiriaid, gyfarfod yn Winchester, cytunasant ar ^{manfa} Winchester.
y pethau canlynol, 1. 'Fod yn ddyledswydd ar ^{ter-}
'bawb i gadw rheolau y grefydd gristianogol. ^{O. C.} 1022.
'2. Os heddir dyn mewn eglwys, ystyrir y pe-
'chod hwnw yn anfaddeuadwy; oddi eithr i'r
'llofrudd ffoi i ryw noddfa gymmeradwy, a gwn-
'euthur iawn am y trosedd i Dduw a dyn, yn ol
'yr hyn a orchymmyno y brenin. 3. Fod trosedd-
'iadau llai, a gyflawnir mewn eglwysi, i gael eu
'cospi yn ol natur y trosedd, ac urddas yr eglwys.*
'4. Fod yr ordinhadau a weinir gan yr offeiriaid,
'i gael eu parchu yn fawr; yn gymmaint a bod
'yr angylion yn bresennol, ac yn barod i gospi pob
'dirmyg a roddir arnynt. 5. Os cyhuddir off-
'eiriad o ryw fai gan un dyn, gall bure ei hun,
'trwy ddywedyd yr offeren, a chymuno: os cy-
'huddir ef gan dri o ddynion, rhaid iddo, heblaw
'cymuno,

* Yr oedd rhai egiwysi yn fwy urddasol na'u gilydd.

CANT XI. cymuno, gael dau gyd-burwyr o'r un radd ag ef ei hun. 6. Na chaniateir i weinidogion Dow, yn neilltuol yr offeiriaid, i gael dim masnach â benywod. A bod i'r rhai a gadwo ddiweirdeb, i fwynhau rbagor-freintiau cydradd a'r arglwyddi. 7. Fod pob cristion i ymochelyd rhag priodi ei berthynas, o fewn i'r chwechfed radd; ac na fyddo i neb briodi mynaehes, neu un a fyddo gwedi ei hysgaru oddi wrth ei gwr. 8. Os gwrthod neb i dalu degwm,* bydded i swyddog y brenin, yr esgob, yr offeiriad, ac arglwydd y maenor, gymmeryd y degwm trwy drais, a'i roddi i'r sawl y byddo yn ddyledus; a gadael ond y nawfed rhan i'r tro-seddwr; a rhaned yr esgob, ac arglwydd y maenor, yr wyth rhan a fyddo yn ol, rhyngddynt. 9. Fod ceiniogau Pedr,† i gael eu talu yn ddyladwy. 10. Os na thelir y blaen-ffrwythau ar wyl S. Martin, bydded y ddirwy,§ yn un ar

* Ethelwulff oedd y brenin cyntaf yn Lloegr a wnaeth gyfraith i beri i'w ddeiliaid dalu degwm, yn y flwyddyn 855. Fuller's Ch. Hist. p. 111.

† Ceiniogan Pedr, oeddynt dreth o geiniog ar bob tŷ, a godwyd yn gyntaf gan Issa, brenin y West Saxons, yn y flwyddyn 725, i'r dyben i sefydlu, a chynnal athrofa Saesneg yn Rhufain. Mewn amser, daeth i fod yn dreth gyffredinol trwy holl Loegr, ac er mai at gynnal athrofa Saesneg yn Rhufain y codwyd hi ar y cyntaf, y Pab, pan gafodd gyfleustra, a'i cymmerodd yn hollol iddo ei hun. Mosh. Eccles. Hist. Vol. II. p. 278. Note.

§ Fine.

CANT

XI.

‘ ar ddeg cymmaint i’r esgob, a dau cant, ac
 ‘ ugain swllt i’r brenin. 11. Os bydd gan ben-
 ‘ defig eglwys a lle claddedigaeth yn ei faenor,
 ‘ rhaid iddo rod-di i’r eglwys honno y drydedd
 ‘ ran o’i ddegymau, a theyrnged i’r sam-eglwys
 ‘ oddi wrth bob tŷ lle y byddo deiliaid rhydd.
 ‘ 12. Fod offrymau i gael eu rhoddi dair gwaith
 ‘ bob blwyddyn, at gadw goleu yn yr eglwysi.
 ‘ 13. Fod tâl ddyladwy i gael ei rod-di, pan
 ‘ dorir tir at gladdedigaeth. 14. Fod gwyliau
 ‘ ac ymptydau yr eglwys i gael eu cadw. 15.
 ‘ Na byddo na chadw marchnadoedd, na myned
 ‘ i hela, ar y sabbath. 16. Fod yr ymptydau
 ‘ i gael eu cadw yn y grawys; ac ar wythnosau
 ‘ y cydgoriau;* ac ar noswyliau y forwyn fendi-
 ‘ gaid, a’r holl apostolion; oddieithr ar amser y
 ‘ pasg, ac o ddydd nadolig hyd yr wythfed dydd
 ‘ o’r ystwyll; ac ar bob dydd gwener, na byddo
 ‘ yn ddydd gŵyl. 17. Na byddo neb i dderbyn
 ‘ llwon ar y gwyliau, na dim barn i gael ei wneu-
 ‘ thur mewn llysoedd, o’r mis cyn nadolig, hyd
 ‘ yr wythfed dydd o’r ystwyll; ac o’r trydydd
 ‘ Sul cyn y grawys, hyd y pymthegfed dydd yn
 ‘ ol y pasg. 18. Annogir pawb i ddiwygio eu
 ‘ buchedd, a chyfaddef eu pechodau i’r offeiriad,
 ‘ ac i dderbyn y cymmun. o leiaf. dair gwaith yn
 ‘ y flwyddyn. 19. Annogir pawb i garu Duw. a
 ‘ chadw

* Sef ar ol y dydd cyntaf o’r grawys, y Sulgwyn, y 14 o
 Fedi, a’r 15 o Ragfyr.

CANT
XI.

‘ chadw ei orchymmynion; i ddysgu y gredo, a
 ‘ gweddi yr Arglwydd, yr hon, mewn saith dei-
 ‘ syfiad, a gynnwys bob peth angenrheidiol i’r
 ‘ bywyd hwn, a’r un i ddyfod. Hefyd, i bawb
 ‘ ymwrthod â phechodau marwol; ac os trosedda
 ‘ neb, fod iddynt ddiwygio, yn ol cyfarwyddiad-
 ‘ au yr offeiriad. Fod pawb i gilio oddi wrth
 ‘ buteindra, godineb, a phob aflendid; a chadw
 ‘ yn eu cof fanylrwydd y farn ddiweddaf. 20.
 ‘ Yn ddiweddaf, fod yr esgobion a’r bugeiliaid,
 ‘ i gael eu hannog i fod yn wyliaidwrus ar eu
 ‘ praid; i bregethu athrawiaethau iachus, ac i
 ‘ fod yn siamplau o bob daioni.’ *

Sel Jo-
seph.

Joseph, esgob Llandaf, yn gofidio wrth ystyr-
 ied esgeulusdra rhieni i hyfforddi eu plant yn eg-
 wyddorion y grefydd gristianogol, a’r aufoesol-
 deb mawr ag oedd wedi ymdaenu trwy ei holl
 esgebaeth mewn canlyniad, a roddodd orchym-
 myn, na wnelid un math o waith ar y Sabbath;
 ac hefyd i’r offeiriaid i addysgu y ieuengctyd i
 ddarllen yr ysgrythurau, heb na thâl na gwobr;
 ac i fyw yn heddychlon â phob dyn. Joseph
 hefyd a ddiwygiodd y dull o gadw y gwylian
 Mabsant; ac a barodd na byddai dim yn cael ei
 wneuthur ar y cyfryw ddyddiau, ond gweddio
 Duw, gwneuthur elusenau, a chynnal cofadwr-
 iaeth

O. C.
1030.

* Cressy’s Ch. Hist. B. XXXIV. Chap. 6.

iaeth barchus o Dduw a'i saint, yn nghyd â'u CANT
XI.
gweithredoedd canmoladwy. Dywedir fod Joseph yn ŵr doeth, duwiol, a dysgedig;^a ac wedi iddo fod yn esgob yn Llandaf dros ugain mlynedd, a gwneuthur llawer o ddaioni yn yr esgobaeth honno, efe a fu farw ar ei daith yn agos i Rhufain.^b

Yn ebrwydd gwedi i Gruffydd ab Llywelyn Gruffydd
ennill llywodraeth Gwynedd, y Saeson a'r ^{ab Llywelyn}
Daeniaid a oresgynasant Ddeheu-barth Cymru. ^{O. C.}
Gruffydd yn dywysog ieuangc, llawn o ddewr- ^{1037.}
der, a aeth i'w cyfarfod hwynt, ac a'u gorchfyg-
odd wrth Rhyd y Grog, ar lan afon Hafren.
Gwedi cael ei dderchafu trwy y fuddugoliaeth
hon, Gruffydd, ar ei ddychweliad i Wynedd, a
dramwyodd trwy y Deheu-barth, ac a losgodd
Lanbadarn-fawr yn ulw. Hywel, tywysog y
Deheu-barth, yn ofni colli ei dywysogaeth, a
lwyddodd gydâg Edwyn, brawd Leoffric, iarll
Caerlleon ar Ddyfrdwy, i ddyfod â byddin o
Saeson a Daeniaid, i'w gynnorthwyo ef yn erbyn
Gruffydd. Ond pan gyfarfu Gruffydd â hwynt,
efe a'u gorchfygodd â lladdfa fawr, a gorsfu ar
Hywel ffoi am ei einioes.^c

K k

Hywel,

^a Archaiol. Vol. II. p. 506, 510.

^b Godwin's Catal.

^c Powell's Hist. Wales, p. 85.

CANT
XI.Brwydr
Pencad-
air.O. C.
1038.

Hywel, tywysog y Deheu-barth, gwedi ad-
gadarnhau ei fyddin, a wnaeth gynnig drachefn
i ennill yn ol ei dywysogaeth; ac a gymmerodd
ei wraig gydâg ef i faes y gwaed, fel y gallai hi
gyfranogi o orfoledd y fuddugoliaeth ag oedd ef
mewn gobaith o'i chael. Panglybu Gruffydd
hyn, efe a ddaeth yn gyflym o Wyuedd i'r Deheu-
barth, ac a gyfarfu â Hywel yn Mbencadair, yn sir
Gaerfyrddin; lle y gorchfygodd efe ef yn hollol.
Hywel, trwy lawer o anhawstra, a ddiangodd,
ond cymmerwyd ei wraig ef yn garcharor. Er
fod Gruffydd yn rhyfelwr doeth a dewr, ac
wedi ei gynnysgaeddu â llawer o rinweddau
da, pan ennillodd efe y fuddugoliaeth ar Hywel,
efe a ymchwyddodd. Ac yn lle ymddwyn fel
tywysog anrhydeddus, ac amddiffyn rhinwedd ac
anrhydedd y wraig a gymmerasai yn garcharor,
efe a oddefodd ei hun i gael ei orchfygu gan ei
glendid hi, ac a'i cymmerodd yn ordderch-wraig
iddo ei hun. Bu hyn yn ofid mawr i lawer o
dduwiolion yr oes, a dywedasant lawer yn er-
byn y weithred bechadurus hon o eiddo Gruff-
ydd, ond ni's gallasant lwyddo gydâg ef i'w
gollwng hi ymaith. Hywel, yn llawn galar ac
anfoddlourwydd am y golled a gafodd, a gasgl-
odd ei filwyr yn nghyd cyn gynted ag y gallodd,
gydâ bwriad i ennill yn ol ei wraig a'i goron;
ond Gruffydd a'i gorebfygodd drachefn, a
chafodd

chafodd Hywel ei ladd, a'i holl fyddin ei dinstrio.*

CANT
XI.

Ar farwolaeth Hywel, meibion Rhydderch ab Iestyn a honasant hawl yn nhywysogaeth y Deheu-barth; ond nid oeddynt yn ddigon galluog i orchfygu Gruffydd; a'r wlad a gafodd lonyddwch dros ychydig o flynyddoedd. Ar ddiwedd yr heddwch hwn, Harold, blaenor llu y Saeson, a ddaeth â'r fath fyddin luosog i Wynedd, fel y gorfu ar Ruffydd ffoi o'i wlad. A phan ddychwelodd efe yn ol, Madog Min, esgob Bangor, yr hwn a fradychasai ei dad Llywelyn ab Seisyllt, a'i bradychodd yntef hefyd; a chwedi torri pen Gruffydd, hwy a'i hanfonasant yn aurheg i Harold.^b

Marwol-
aeth
Hywel.

Madog
Min yn
bradychu
Gruffydd.

Pan fu farw Joseph, esgob Llandaf, Herwallt a ddewiswyd yn esgob yn ei le ef. Er fod Herwallt yn Gymro, efe a gafodd ei ddwyn i fynu yn mhlith y Saeson, a'i gyssegru mewn cymmanfa, yn Llundain, gan arch-esgob Canterbury. Dywedir i Herwallt, fel yr esgobion o'i flaen, ysgymuno rhai o arglwyddi y gymmydogaeth, a chael llawer o diroedd i'r esgobaeth am eu gollyngdod hwynt. Yr oedd pabydd-

Her-
wallt.
O. C.
1059.

K k 2

iaeth

* Archaiol. Vol. II. p. 508. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 316—320.

^b Archaiol. Vol. II. p. 515.

CANT iaeth gwedi cynnyddu i'r fath raddau y pryd
XI. hyn, fel ag y cyfrifai cristianogion Cymru daith
 ~~~~~ o bererindod i Rhufain, yn iawn digonol am la-
Pererin- wer o bechodau. Dywedir i un Caradog, yn amser
dod i esgob Herwallt, fel arwydd o'i edifeirwch, a
Rhufain. chydâ bwriad i wneuthur iawn am ei bechodau
 mawrion, fyned ar daith o bererindod i Rhufain,
 ac addaw treulio saith mlynedd o benyd, a rhoddi
 tir i esgobaeth Llandaf.^a

William Gwedi coroni Harold yn frenin Lloegr, Wil-
y Gorch- liam y Gorchfygwr, Duc Normandy,* a ddaeth
fygwr yn i'r ynys hon, â byddin luosog; ac a orchfygodd
dyfod i Harold yn mrwydr Hastings, ac a deyrnasodd
Loegr. yn ei le ef. Tra bu William a Harold yn ym-
O. C. ladd am goron Lloegr, ni chymmerodd y Cymry
1066. ddim sulw o honynt. Ond gwedi i'r Saeson golli
 y dydd, a thra yr oedd William yn absennol yn
 Normandy, y Cymry a unasant â'r Saeson i an-
 rheithio sir Henffordd. Ychydig o amser wedi
 hyn, Caradog mab Gruffydd ab Rhydderch, a
 anfonodd am fyddin o'r Normaniaid i'w gynnor-
 thwyo ef i ennill tywysogaeth y Deheu-barth
 oddiar Meredydd, mab Owain ab Edwyn.^b

O. G. Y Normaniaid gwedi gorchfygu Meredydd,
1069. gosod

^a Godwin's Catal.

* Talaith yn Ffraingc.

^b Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 343—345.

gosod Caradog yn dywysog y Deheu-barth, a chael blâs ar anrhaith y wlad, a oresgynasant Ddyfed, ac a anrheithiasant sir Aberteifi. Er fod Caradog dan rwymau iddynt am y cynnorthwy a roisant iddo, nid oedd efe yn hoffi eu gwelled yn anrheithio ei wlad: o blegid hyny efe a aeth â llu dewisol o wyr Gwent a Morganwg, yn nghyd â'i wyr ei hun, ac a'u gyrodd hwynt allan o'r wlad, gwedi dwyn eu hyspail oddi arnynt.^a

CANT
XI.

Ar farwolaeth Bleiddyd, esgob Tŷ Ddewi, Sulien, Sulien ddoeth, gwr enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Gwedi bod yn ddiwyd yn y cyflawniad o ddyledswyddau pwysfawr y swydd ardderchog honno dros bum mlynedd, Sulien a'i rhoddodd i fynu; ac Abram a wnaethpwyd yn esgob Tŷ Ddewi yn ei le ef.^b

Sulien,
esgob
Tŷ
Ddewi.
O. C.
1070.

O blegid i dywysogion Morganwg gael llywodraeth y Deheu-barth, Rhys ab Tewdwr Mawr,* a aeth drosodd i Lydaw. Ond yn amser Abram, esgob Tŷ Ddewi, efe a ddaeth yn ol i Gymru, ac a honodd hawl i lywodraeth y Deheu-barth. Y Cymry, gwedi blino ar deulu Gwrgant, ag oedd yn llywodraethu y pryd hyn, o blegid fod y teulu hwnw yn caru rhyfel, ac yn gwybod

Rhys ab
Tewdwr,
tywysog
y Deheu-
barth.
O. C.
1077.

^a Archaiol. Vol. II. p. 518. ^b Ibid. p. 521.

* Tewdwr oedd fab i Einion ab Owain ab Hywel Dda.

CANT

XI.

gwybod fod hawl Rhys ab Tewdwr yn gyfiawn, a'i fod yntef yn ŵr doeth a deallus, a gytunasant yn unfryd i'w dderbyn ef yn dywysog arnynt.* Y flwyddyn ar ol hyn, y Saeson a diriasant yn Nhŷ Ddewi, ac a ddinystriasant y dref. Ac yn fuan yn ol hyny, Abram, esgob Tŷ Ddewi, a fu farw; a gwnaethpwyd i Sulien, yr hen esgob, i gymmeryd gofal yr esgobaeth arno drachefn.†

Yr oedd eglwys Tŷ Ddewi mewn parch mawr gan holl gristianogion yr ynys, yn yr oes hon. Cyfrifent fod cymmaint o haeddiant yn y weithred o fyned i ymweled â Thŷ Ddewi, ddwy waith, a myned i ymweled â Rhufain, un waith.* Ac mewn canlyniad i'r grediniaeth goel-grefyddol hwn, percerinion o amrywiol leodd a sent i ymweled â Thŷ Ddewi.† Pan oedd Sulien yr ail waith yn esgob Tŷ Ddewi, William y Gorchfygwr, Duc Normandy, gwedi clywed am sancteiddrwydd y lle, a chredu fod llawer o rinwedd a haeddiant yn y weithred o ymweled â'r eglwys

* Archaiol. Vol. II. p. 521. † Ibid. p. 522.

* Roma semel quantum, bis dat Menevia tantum. i. e. It was esteemed as meritorious to visit St. David's twice, as to visit Rome once.

Rhyw ŵr mwy union-gred na chyffredin, a attebodd, Mercedem similem reddit uterque Locus. i. e. It is as meritorious to visit one as the other.

° Brown Willis's Survey.

eglwys gadeiriol, lle y bu Dewi yn gweinidog- aethu, a aeth ar daith o bererindod i ymweled â **CANT XI.**
 Thŷ Ddewi. Pan oedd ar y daith hon, efe a William
 roddodd lawer o roddion i eglwysi, esgobion, ac ynmyned
 offeiriaid Cymru; ac hefyd i'r mynachlogydd, a'r i ymwel-
 mynachod. ed â Thŷ Ddewi.

O. C.
1080.

Yn yr un flwyddyn ag y bu William y Gorch-
 fygwr yn Nhŷ Ddewi, Rhys ab Tewdwr a
 wnaeth ryfel â Iestyn ab Gwrgant o Forganwg;
 ac a ddinystriodd gastellydd Denys Powys, Llan
 Illtyd, a Dindryfan. Mewn canlyniad i hyn,
 Iestyn a ruthrodd arno yntef, ac a anrheithiodd
 ystrad Towi, a Brycheiniog, ac a gafodd y fudd-
 ugaliaeth arno. Iestyn, pan ddychwelodd o'r
 frwydr hon, a adeiladodd gastell cadarn yn
 Nghaerdydd; ac a wnaeth gastell Cynffyg, a
 chastell Trefufered, yn gadarnach nag oeddent
 o'r blaen.^a

Tri mab Bleddyn ab Cynfyn, yn dymuno cael **O. C.**
 yn ol y llywodraeth a gollasent ar farwolaeth eu 1087.
 tad, a wrthryfelasant yn erbyn Rhys ab Tewdwr.
 Rhys, yn analluog i'w gwrthwynebu, a ffôdd i'r
 Iwerddon; a chwedi cael byddin o Wyddelod a
 Scotiaid, a ddychwelodd i Gymru, ac a ruthr-
 odd ar ei elynion yn Llechryd, ac a'u gorchfyg-
 odd hwynt yn llwyr. Y flwyddyn ar ol hyn, bu **Brwydr**
 farw **Llech-**
ryd.

^a Archaiol. Vol. II. p. 522. ^b Ibid.

CANT
XI.

Marwol-
aeth
Sulien.

O. C.
1088.

farw Sulien esgob Tŷ Ddewi. Cyfrifid yr esgob hwnw y doethaf, a'r mwyaf clodfawr o holl esgobion Cymru, a dywedir ei fod yn rhagori ar bawb yn ei dduwioledeb a'i rinweddau da. Yn yr un flwyddyn hefyd, bu daiar-gryn mawr trwy holl ynys Brydain; a thiriodd môr-ladron yn Nhŷ Ddewi, y rhai, gwedi yspeilio yr eglwys o'i holl drysorau, a losgasant y dref â than.*

Ar farwolaeth Sulien, Rhyddmarch ei fab a gyssegrwyd yn esgob Tŷ Ddewi yn ei le ef. Dywedir fod Rhyddmarch, fel ei dad, yn hynod mewn doethineb a dysgeidiaeth; ac na fu un athrofa yn Nhŷ Ddewi gwedi ei ddyddiau ef, dros lawer o flynyddoedd. Y mae llaw-ysgrifen o'i waith ef, ag sydd yn cynnwys, yn benaf, hanes bywyd saint ynys Brydain, mewn bod hyd heddyw.*

Fel ag yr oedd pechodau y Cymry yn galw am farn i syrthio arnynt, yr Arglwydd a oddefodd i amgylchiad i gymmeryd lle y pryd hyn, ag a fu yn achos o gyfnewidiad mawr yn y wlad. Llewelyn ac Einion, dau bendefig yn Neheu-barth Cymru, a wrthryfelasant yn erbyn Rhys ab Tewdwr, ac a ruthrasant arno ef yn Llandudoch, yn sir Benfro; lle yr oedd y pryd hyn yn preswyllo.

Brwydr
Llandud-
och.
O. C.
1088.

* Archaiol. Vol. II. p. 523.   † Camb. Biog.

* Among the Cottonian collection in the British Museum, Vespasian, A. XIV.

wyllo. Ond Rhys ab Tewdwr a'u gorchfygodd hwynt â lladdfa fawr. Einion, gwedi ei orchfygu, a fflodd at Iestyn ab Gwrgant, tywysog Morganwg, yr hwn hefyd oedd mewn gwrthryfel yn erbyn Rhys ab Tewdwr, tywysog y Deheu-barth. Iestyn a addawodd roddi ei ferch yn wraig i Einion, ond iddo ef lwyddo gydâ y Normaniaid, i anfon byddin i'w cynnorthwyo hwynt yn erbyn Rhys ab Tewdwr. Ar yr addewid hon, Einion a aeth i Loegr; a Robert ab Amon,* gwr mawr yn llys William Ruffus, ar ddymuniad Einion, a gymmerodd y gorchwyl arno, ac a ddewisodd ddeuddeg o farchogion cymmeradwy â byddin luosog o filwyr i wasanaethu dano. Robert ab Amon, a'i wyr, a diriasant yn Morganwg, yn gynnar y flwyddyn ganlynol, a chawsant eu derbyn yn anrhydeddus gan Iestyn, arglwydd y wlad; a chwedi uno â'r Cymry, hwy a ddechreuasant anrheithio tiriogaethau Rhys ab Tewdwr. Er fod Rhys y pryd hyn yn ddeuddeg mlwydd a phedwar ugain oed, efe a aeth yn erbyn y gwrthryfelwyr, ac a'u cyfarfu hwynt yn Hirwaen Wrgant, lle y bu brwydr waedlyd, ac y cafodd tywysog y Deheu-barth ei orchfygu. Goddiweddwyd Rhys ab Tewdwr yn Nglyn Rhoddnai; ac yno y gosodwyd ef i farwolaeth. Felly y syrthiodd Rhys ab Tewdwr, a chydâ ef ogoniant tywysogaeth y Deheu-barth.*

CANT
XI.O. C.
1090.Marwol.
aeth Rhys
ab Tew-
dwr.O. C.
1091.

L l

Iestyn

* Robert Fitzhammon. Archæol. Vol. II. p. 521.

CANT
XI.

Robert
ab Amon,
a'i wyr,
yn medd-
iannu
Mor-
ganwg.

Iestyn ab Gwrgant, gwedi ennill llywodraeth y Deheu-barth, a dalodd y Normaniaid am eu gwasanaeth, ac a'u gollyngodd hwynt ymaith; ond ni roddai efe ei ferch i Einion yn ol ei addewid. Einion, yn llawn llid, o blegid ymddygiad anghyfiawn Iestyn tu ag atto, a frysiodd ar ol y Normaniaid, ac a'u goddiweddodd cyn iddynt hwylio. Gwedi i'r Normaniaid ddyfod i dir, Einion a ddangosodd iddynt hwy y cam a gawsai gan Iestyn, ac mor hawdd oedd iddynt hwy ennill holl diriogaethau y tywysog bwnw.

Robert ab Amon, yn cyd-ymdeimlo â'i gyfaill, ac yn gweled fod ganddo gyfleustra i gymmeryd meddiant o wlad eang a ffrwythlon, a gyd-agweddodd â deisyfiad Einion; ac a ddi-seddian-nodd Iestyn o'i diriogaethau. Gwedi gorchfygu Iestyn, Robert ab Amon, a'i ddeuddeg marchog, a ranasant oreuon ei wlad ef rhyngddynt. Robert ab Amon a gadwodd y rhan benaf iddo ei hun, yn nghyd âg arglwyddiaeth y cyfan oll; a rhanodd y gweddill rhwng y deuddeg marchog ag oedd gwedi anturio gydâg ef;* a chafodd

Einion

* Pendefigion y Normaniaid yn Lloegr, gwedi clywed am lwyddiant Robert ab Amon, a'r marchogion, a lanwyd o ddymuniad am etifeddiaethau yn Nghymru; ac a deisyfasant gennad gan y brenin, i seddiannu, mewn usuldd-dod iddo ef, y tiriogaethu a allent hwy orchfygu ar eu traul eu hunain yn Nghymru. Brenin Lloegr yn tybied y gallasai hyn fod yn foddion i ddwyn Cymru oll, mewn amser, dan ei lywodraeth, a ganiataodd iddynt eu deisyfiad. Mewn canlyniad i hyn, llanwyd

Einion y mynydd-dir, a'r rhanau mwyaf an-
frwythlon o'r wlad. Fel hyn y daeth y Nor-
maniaid i Gymru, ac y cafodd arglwyddi y mers
eu sefydlu yn y wlad hon.*

CANT

XI.

Bu y rhyfeloedd hyn yn niweidiol iawn i
achos crefydd yn Ngwent a Morganwg; a dyw-
edir fod prinder yd ac enllyn trwy yr holl wlad, Newyn
mewn canlyniad i'r rhyfeloedd ag oedd gwedi yn ynys
bod dros amrywiol flynyddoedd trwy yr holl Brydain.
ynys; ac i lawer farw o newyn.^b

Yn yr amser terfysglyd hwn, cafodd Herfeus Herfeus,
ei gyssegru yn esgob Bangor. Dywedir ei fod esgob
yn llym yn ei ddyscyblaeth, a bod y Cymry yn ei Bangor.
amharchu yn fawr. Y mae yn debygol fod O. C.
Herfeus yn ffafrol i'r Saeson, ac iddo trwy hyny, 1093.
dynu anfoddlonrwydd y Cymry. Ond pa beth
bynnag oedd yr achos, gwyr Bangor a laddasant
ei frawd; a phan ddarfu iddynt fygwth gwneu-
thar yr un peth iddo yntau, efe a ffôdd i Loegr,
ac a gafodd esgobaeth Ely.^c Pan oedd Herfeus

L 12

yn

Powys, Gwynedd, a Deheu-barth, mewn byr amser, o ben-
deffion y Normaniaid, y rhai a elwid arglwyddi y mers,
neu barwniaid; ac y mae llawer o'u hiliogaeth yn Nghymru
hyd heddyw. I'r dyben i amddiffyn eu hunain yn eu hetif-
eddiaethau anghyfiawn, arglwyddi y mers a adeiladasant gas-
tellydd trwy y wlad; a chanddynt hwy yr adeiladwyd y rhan
fwyaf o'r castellydd ag sydd yn Nghymru.

* Archæolog. Vol. II. p. 524, 525.

^b Ibid. p. 528. ^c Brown Willis.

CANT yn Mangor, bu farw Rhyddmarch enwog, esgob
XI. Tŷ Ddewi; a chyssegrwyd Griffri yn esgob yn
 ~~~~~ ei le ef.^a Yn ol dyddiau Griffri, collodd esgob-
Marwol. aeth Tŷ Ddewi ei hawdurdod arch-esgobaethol,
aeth ac a ddaeth yn ddarostyngedig i arch-esgob Can-
Rhydd- terbury.^b
march.
O. C.
1098.

^a Brown Willis. ^b Camb. Biog.

Y DEU-

Y DEUDDDEGFED CANT.

HERWALLT, esgob Llandaf, gwedi **CANT XII.**
 bod dros ddeugain mlynedd yn yr esgobaeth. **Marwol-**
 honno, ar amser peryglus iawn, a fu farw yn **aeth Her-**
 nechreuad y cant hwn, yn ŵr can mlwydd oed; **wallt.**
 a Gwrsan,* arch-diacon Llandaf, a gyssegrwyd **O. C.**
 yn esgob yn ei le ef. Pan wnaethpwyd Gwrsan **1103.**
 yn esgob Llandaf, yr oedd yr esgobaeth honno
 mewn cyflwr tlawd a thruenus iawn. Pa beth
 bynnag oedd cyflwr moesol y plwyfolion, yr oedd
 yr eglwys gwedi ei dinystrio yn mron i'r llawr,
 yn y rhyfeloedd a fu o achos Iestyn ab Gwrgant;
 a'r ar-drethi wedi eu cymmeryd yn fforffed; ac
 o'r pedwar canonwr † ar hugain, ag oedd yn
 perthyn i'r eglwys gadeiriol, braidd y gallent
 gynnal dau, gydâ yr esgob. Gwrsan, i'r dyben i
 ddwyn pethau i well trefn, a achwynodd wrth y
 Pab, ac a gafodd lythyrau ganddo ef at frenin
 Lloegr,

* Urban y gelwir yr esgob hwn gan Godwin.

† Canonwyr ydynt offeiriaid ag sydd yn feddiannol ar
 Gorfywoliaeth, ac yn tyflawni gwasanaeth crefyddol yn yr
 eglwysi cadeiriol.

CANT
XII.

Y Pab
yn annog
y bobl i
adeiladu
eglwys
Llandaf.

Gwrgan
yn adeil-
adu yr
eglwysi.

Lloegr, yn nghyd âg arch-esgob Canterbury, ac at offeiriaid, a boneddigion esgobaeth Llandaf; i ddeisyf arnynt i roddi pob cynnorthwy i adgy-weirio yr eglwys gadeiriol, yn nghyd â'r eglwysi ereill ag oedd gwedi eu dinystrio trwy y rhyfel-oedd ag oedd wedi bod yn y wlad. Arch-esgob Canterbury, hefyd, i'r dyben i annog y bobl i roddi yn hael at adeiladu yr eglwysi, a ryddhaodd bawb ag a roddai ddim at yr achos hyn, oddi wrth y bedwarydd rhan o bob penyd a osodid arnynt. Gwrfan, gwedi cael llawer o arian, a dynodd i lawr yn llwyr yr hen eglwys gadeiriol; ac a adeiladodd yr eglwys ag sydd yno yn bresennol.* Ac efe a barodd adeiladu yr eglwysi ereill hefyd, ag oedd gwedi eu tynu i lawr yn yr esgobaeth. Gwedi gorphen y pethau hyn, Gwrfan a ymdrechodd i gael yn ol y tiroedd ag oedd gwedi eu cymmeryd oddiwrth yr esgobaeth gan esgobion Tŷ Ddewi, a Henffordd; ac a achwynodd eu bod hwy gwedi traws-feddiannu rhaglafiaeth Gŵyr, Cydwely, Cantref bychan, Ystradwy, ac Euas; y rhai oedd gynt yn perthyn i esgobaeth Llandaf. Pan brofwyd y pethau hyn gan chwech o dystion, gorchymmynodd y Pab i adferu yr holl leodd hyny i esgobaeth Llandaf, fel cynt, ac i'r trigolion roddi ufuddod i Gwrfan, fel eu hesgob cyfreithlon.^a

Pan

* Dechreuwyd adeiladu eglwys gadeiriol bresennol Llandaf, Ebrill 14, 1120. Godwin's Catalogue.

^a Godwin's Catal.

Pan lifodd y môr dros ran fawr o wlad Fflanders, gorfu ar y trigolion ymosyn am wlad arall i breswyllo. Llawer o honynt a ddaethant i Loegr, ac a ddeisyfasant ar y brenin Harry i roddi iddynt ryw ran o'i deyrnas, i wladychu ynthi. Harry, yn gwybod y buasai y fath nifer o drigolion defnyddiol yn ychwanegu at gryfder a chyfoeth ei deyrnas, ac hefyd yn ewyllysio darostwng cenedl y Cymry, er nad oedd ganddo un hawl gyfreithlon, a roddodd genad i'r Fflandrysiaid i wladychu yn ngwlad Rhws, yn sir Benfro; lle y maent hyd heddyw.*

CANT
XII.

Y Fflandrysiaid
yn dyfod
i sir
Benfro.
O. C.
1105.

Riccart Grinfil, un o'r marchogion a ddaeth gyda Robert ab Amon i Gymru, gwedi cael arglwyddiaeth Glyn Nedd yn etifeddiaeth, a aeth i wlad Canaan, i ymweled â bedd Crist yn Jerusalem. Pan ddychwelodd yn ol, efe a ddygodd gydag ef o Ganaan, ŵr a'i enw Lalys, yr hwn oedd yn gywraint iawn mewn llawer o bethau, yn neilltuol mewn Saerniaeth. Gwedi dyfod i Glyn Nedd, Riccart Grinfil a osododd Lalys ar waith i adeiladu Mynachlog Castell Nedd; ac a roddodd lawer o'i diroedd oddi amgylch i afon Nedd a Tawe, yn nghyd â chappel Castell Nedd, a'i ddegymau, a banner pysgod Nedd, i gynnal y Fynachlog honno. Ac fel nad oedd yn ewyllysio cadw dim oddiwrth y Cymry, efe a roddodd y rhan

Adeiladu
Mynach-
log Cas-
tell Nedd.
O. C.
1111.

* Powell's Hist. Wales, p. 128:

CANT

XII.

y rhan arafl o'i etifeddiaeth i'r rhai ag oedd yn herchenogion arnî, cyn ei ddyfodiad i'r wlad. Lalys, gwedi gorphen Mynachlog Castell Nedd, a gafodd diroedd yn Llangewyd yn sir Forganwg, ac a adeiladodd tref Trelalys, ac a symudodd yr eglwys yno.* Yn nghylch yr un amser, Gilbert, mab Richard de Clare, a roddodd eglwys Llanbadarn, yn sir Aberteifi, yn nghyd â'r tiroedd ag oedd yn perthyn iddi, i eglwys S. Pedr yn Nghaerloyw. Ond er hynny, y mae yn amlwg fod hen sefydliad eglwysig Llanbadarn fawr mewn bod flynyddoedd lawer wedi hyn.†

Bernard,
esgob Ty
Ddewi.

O. C.

1112.

Ar farwolaeth Griffri, esgob Ty Ddewi, Bernard, un o'r Normanïaid, a chaplan i'r brenin Harry y cyntaf, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef, heb gael ei ddewis gan offeiriaid yr esgobaeth, fel arferok. Bernard, wedi ei wneuthur yn esgob gan y brenin Harry, ac yn gwybod ei fod mewn flafr ganddo, a gymmerodd arno yr enw o arch-esgob Ty Ddewi; ac a barodd i'r groes gael ei dwyn o'i flaen ef trwy Gymru. Anfoddlonodd hyn arch-esgob Canterbury yn fawr, ac ni esgeulusodd un moddion i ddarostwng balchder esgob Ty Ddewi. A gorfu ar Bernard, gwedi gwario llawer o arian yn yr ymdrech hwn, roddi i fyuu ei hawl i'r enw arch-esgob.† Ac o hynny
allan,

* Archaiol. Vol. II. p. 541. Dugdale's Monast. Vol. I. p. 89.

† Hoare's Notes on Giraldus's Itin. • Godwin's Catal.

allan, daeth holl esgobaethau Cymru yn ddarostyngedig i arch-êsgob Canterbury.

CANT
XII.

Ar ddyfodiad y Normaniaid i Gymru, a mar-Gruffydd
wolaeth Rhys ab Tewdwr, Gruffydd, ei fab ab Rhys
bychan, a gymmerwyd i'r Iwerddon, rhag ofn yn dych-
iddo gael ei ladd gan ei elynion. Gruffydd Gymru.
ab Rhys, gwedi aros yn yr Iwerddon nes yd- O. C.
oedd yn bump ar hugain oed, a ddychwel- 1118.
odd i'w wlad ei hun; ac a breswylodd dros
ychydig o amser yn Nghastell Penfro, gyda Ger-
rallt, yr hwn oedd yn briod â'i chwaer Nest.
Pan glybu y brenin Harry fod Gruffydd ab
Rhys gwedi dychwelyd i Gymru, a'i fod yn
honni hawl i dywysogaeth y Deheu-barth, efe a
roddodd orchymmyn i rai o'i gyfeillion i'w ddal
ef. Gruffydd gwedi cael gwybodaeth o hyn, a
ffôdd at Ruffydd ab Cynan, tywysog Gwynedd;
yr hwn a'i derbyniodd ef yn gariadus, o blegid y
cyfeillgarwch ag oedd gwedi bod rhyngddo a'i
dad. Harry, gwedi clywed fod Gruffydd ab
Rhys, yn cael ei oleddu gan dywysog Gwy-
nedd, a ddeisyfodd ar Ruffydd ab Cynan, i ddy-
fod atto ef i Loegr; a thrwy eiriau denu,
gwobrau mawrion, ac addewidion hael, a lwydd- Anffydd-
odd gyda tywysog Gwynedd i addaw traddodi lond b
Gruffydd ab Rhys i'w ddwylaw ef. Cyfeillion Gruff-
Gruffydd ab Rhys, yn ofni fod rhyw ddrygau yn ydd a
Cynan.
cael eu dwyn yn mlaen rhwng brenin Lloegr a
M m thywysog

CANT
XII.Sel off-
eiriad
Gwyn-
edd.

thlywysog Gwynedd, a ddeisyfasant arno i gilio o Aberffraw, fel y gallai gael cyfleustra i sylwi ar ymddygiad Gruffydd ab Cynan ar ei ddychweliad o Lloegr. Pan ddaeth tywysog Gwynedd yn ol i Aberffraw, ac heb weled Gruffydd ab Rhys yno, efe a ofynodd pa le yr oedd; a phan wybu, efe a anfonodd wyr arfog i'w ddwyn ef yn ol. Gruffydd ab Rhys yn gwybod eu bod yn dyfod, a redodd am noddfa i eglwys Aberdaron. Gruffydd ab Cynan, yn diystyru rhagor-fraint yr eglwys, mewn achos o'r natur hyny, a roddodd orchymmyn i'w wyr ei ddwyn ef oddi yno trwy drais. Ond offeiriaid y gymmydogaeth, yn llawn sel dros ragor-freintiau yr eglwys, a godasant yn unfryd yn erbyn swyddwyr y tywysog; ac a ddywedasant na oddefent hwy ddim i ragor-freintiau yr eglwys gael eu cwtdgi yn y mesur lleiaf. A thra bu yr offeiriaid, a swyddwyr y tywysog, yn dadleu yn ngbylch rhagor-freintiau yr eglwys, Gruffydd ab Rhys a ddiangodd liw nos, ac a ddaeth i Ystrad Tywi.*

Llwydd-
iant
Gruffydd
ab Rhys.

Pan glybu cyfeillion Gruffydd ab Rhys ei fod gwedi dyfod i Ystrad Tywi, hwy a gyrchasant atto o bob man; ac efe a'u harweiniodd hwynt allan yn erbyn y Saeson, ac a ddinystriodd lawer o gastellydd y Normaniaid, ag oedd yn wasgar-
edig

* Archaiol. Vol. II. p. 542—544. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 420—425.

CANT
XII.

O. C.
1114.

edig trwy Gymru. Gwedi anrheithio Aber-
tawy, a gwneuthur drygau mawr oddi amgylch
i Lanymddyfri, Gruffydd ab Rhys a aeth i Gaer-
fyrddin, yr hon oedd brif-eisteddle llywodraeth
y Saeson yn Nghymru y pryd hyny; a chwedi
gwarchae y castell, efe a'i maluriodd, ac a losg-
odd y dref yn ulw. Gruffydd hefyd a ennillodd
gastell Cydweli oddiar William de Lwndwn, ac
a ddug yspail fawr o'r parthau hyny. Pan
glywodd gwyr Caredigion am lwyddiant Gruff-
ydd, hwy a ddeisyfasant arno i gymmeryd eu
llywodraeth hwynt arno. Er cryfed oedd y
Saeson yn y wlad honno, Gruffydd a aeth yn union
i Aberteifi, a chwedi gwarchae y castell ag oedd
iarll Gilbert, a'r Fflandrystaid gwedi godi yn
Mlaen Porth, efe a'i heunillodd, ac a'i malur-
iodd i'r llawr. Bu yr ymladdfa hon yn angeuol
iawn i'r Saeson ag oedd yn gwladychu yn y
parthau hyny o sir Aberteifi. Gwedi dinystrio
castell Blaen Porth, Gruffydd ab Rhys a ennill-
odd gastell Peithell, lle yr oedd gornuchwyliwr
Gilbert yn byw. Pan orchfygodd Gruffydd y
Saeson a'r Normantaidd ag oedd yn y parthau
isaf o sir Aberteifi, efe a aeth i Glasgryg yn agos
i Lanbadarn fawr, gydâ bwriad i ymosod ar
gastell Aberystwyth dranoeth. Tra yr oedd Gruff-
ydd yn gwersyllu yn Nglasgryg, bu eisiau llun-
iaethar ei filwyr; a gorsfu arno gymmeryd rhai o'r
anifeiliaid ag oedd yn pori o fewn terfynau noddfa

Brwydr
Blaen
Porth.

M m 2

Llan-

CANT
XII.

Llanbadarn;* yr hon oedd weithred annoeth a pheryglus yn yr oes goel-grefyddol honno. Ar y noswaith ag yr oedd Gruffydd yn Nglasgryg, llywodraethwr castell Aberystwyth a anfonodd i Ystrad Meirig, am fwy o wyr. Gruffydd, yn anwybodus o hyn, a esgeulusodd gadw ei filwyr mewn trefn; a phan ruthrodd efe dranoeth ar y castell, y Normaniaid a ddaethant allan, ac a'i gorchfygasant ef; a gorfu ar Ruffydd ab Rhys ddychwelyd i Ystrad Tywi.*

Gwrfan
yn esgob
Llandaf
a Bangor.

O blegid nad oedd gan Gwrfan ond ychydig at ei gynhaliaeth, tra y bu yn dwyn pethau i drefn yn esgobaeth Llandaf; dywedir iddo, yn fuan wedi i Herfeus ymadael âg esgobaeth Bangor, gymmeryd gofal yr esgobaeth honno arno hefyd. Ond pan orphenodd efe adeiladu eglwys Llandaf, a chael yn ol y tiroedd ag oedd yn perthyn iddi, efe a roddodd i fynu esgobaeth Bangor, ac un Dafydd o Scotland, a gyssegrwyd yn esgob y lle hwnw. Yn amser esgob Dafydd, lludw ac esgyrn Dyfrig, yr hwn oedd wedi bod yn esgob yn Llandaf, ac yn arch-esgob yn Nghaerlleon ar Wysg, a ddygwyd o ynys Enlli, lle

Dafydd,
esgob
Bangor.
O. C.
1120.

* Nid yn unig yr oedd dynion yn mwynhau rhagorfreintiau y Noddfaau hyn, ond anifeiliaid hefyd, a phob peth arall ag oedd yn byw o fewn eu terfynau. Powell's Hist. Wales, p. 147.

* Archaiol. Vol. II. p. 546—548. Warrington's Hist. Wales Vol. I. p. 428—430.

Ile y bu efe farw, i Landaf, ar ddeisyfiad esgob **CANT XII.**
Gwrfan.*

Morgan ab Cadwgan, gwedi lladd ei frawd Morgan Meredydd, a gafodd ei argyhoeddi yn llym gan ab Cadwgan ei gydwybod; ac i'r dyben i'w thangnefeddu, a ynmyned chydâ golwg ar wneuthur iawn am ei bechod, a i Jerusalem. Ond pan oedd yn dychwelyd yn ol, efe a fu farw yn ynys Cyprus. O. C. 1126.

Yn amser esgob Bernard, Martin, y Norman Mynachlog cyntaf a orchfygodd y rhan honno o sir Benfro, log Llandudoch. a elwir Cemes, a adeiladodd Fynachlog yn O. C. 1129. Llandudoch, ac yno y claddwyd ef. Yr oedd y Fynachlog hon yn perthyn i'r gynnulleidfa henno o Fynachod a elwid Tiron: a Robert mab Martin a fynodd Abad i lywodraethu y mynachod ag oedd yno; ac a roddodd eglwys Llandudoch, a'r tiroedd ag oedd yn perthyn iddi, yn nghyd â'r bysgodfa i gynnal y Fynachlog. A'r brenin Harry y cyntaf, a gadarnhaodd holl roddion Robert, i fynachlog Llandudoch. Dywedir fod William, abad Tiron, a Bernard, esgob Tŷ Ddewi yn bresennol, pan urddwyd yr abad cyntaf yn y fynachlog hon.* Yr oedd Mynachlog Pil, yn sir Benfro, yr hon a adeiladwyd yn nghylch

* Brown Willis. b Powell's Hist. Wales, p. 156.

c Dugdale's Monast. Vol. I. p. 55. Vol. III. p. 257.

CANT

XII.

nghylch yr un amser, yn perthyn i'r un gynnulleidfa.*

Myn-

achlog

Tintem.

O. C.

1191.

O. C.

1191.

Myn-

achlog

Basing-

werd.

Ychydig o amser gwedi hyn, Walter ab Richard a adeiladodd fynachlog yn Tintem; ac a roddodd lawer o droed i'w chynnal, a llawer o ragot-freintfau i'r mynachod ag oedd yn thi. Yr oedd y fynachlog hon yn perthyn i fynachod S. Mary. Wilfram, iarl Penfro gwedi hyny, a gadarnhaodd holl roddion Walter i fynachlog Tintem. Yn yr un flwyddyn yr adeiladwyd mynachlog Basingwerd, yn sir Fflint. Llauer o flynyddoedd gwedi adeiladu y fynachlog hon, Harry yr ail a gadarnhaodd yr holl droed a roddasid ar y cyntaf i fynachod Basingwerd, ac wedi hyny gan Ranulph, iarl Caerlleon ar Ddyfrdwy.

S. Clares.

Gwedi i'r Normaniaid ddyfod i Gymru, hwy a adeiladasant eglwys ar lan afon Taf, yn sir Gaerfyrddin, ac a'i cyssegrasant i S. Clares, gwr enwog o'u cenedl eu hun.* Ac yn mhen ychydig o amser gwedi hyn, adeiladwyd yno Briordy; mynachod pa un oeddent o gynnulleidfa S. Martin des Camps, yn Mharis.^d

Yr oedd Gwrfan, esgob Llandaf, yn wr doeth, heddychlon,

* Dugdale's Monast. Vol. I. p. 55. Vol. III. p. 257.

^b Ibid, Vol. I. p. 90. ^c Archaeol. Vol. II, p. 36.

^d Dugdale's Monast. Vol. I. p. 116.

beddychlon, a haelionus iawn; ac efe a fu yn offeryn, nid yn unig i adferu yr esgobaeth honno i'r cyflwr ag yr oedd cyn ei amser ef, ond hefyd, i ddiwygio moesau y trigolion i raddau mawr. Dywedir fod esgobaeth Llandaf, yn amser yr esgob hwn, yn fwy beddychlon nag un rhan o Gymru.* Gwrfa'n a fu farw pan oedd ar ei daith i Rhufain; ac esgobaeth Llandaf a fu heb un esgob dros chwe' mlynedd gwedi ei farwolaeth ef. Dywedir fod Bernard, ag oedd y pryd hyn yn esgob Tŷ Ddewi, yn ŵr trahaus; ac iddo ddiroddi llawer o ardrethi yr esgobaeth, wrth ymdrechgu i gael ei ddyrchafu i sefyllfa well. A phan nad oedd un esgob yn Llandaf, Bernard, heb yr esgus lleiaf o gyfiawnder, a gymmerodd diriogaethau Gŵyr, Cydwely, Cantref bychan, Ystradwy, ac Euas, oddi wrth esgobaeth Llandaf, ac a'u cyssylltodd âg esgobaeth Tŷ Ddewi. Ac o blegid mai Norman ydoedd, a'i fod yn ffafry brenia Harry y cyntaf, nid oedd gwiw i neb i'w wrthwynebu ef yn hyn: ac o'r amser hyny hyd yn bresennol, y mae y tiriogaethau uchod yn rhan o esgobaeth Tŷ Ddewi.^c Pan orfu ar Bernard roddi fynu ei hawl i'r enw arch-esgob, dywedir iddo, i'r dyben i ddangos ei sel dros babyddiaeth, osod gorchymmyn y Pab mewn grym,

CANT
XII.

Marwolaeth
Gwrfa'n.
O. C.
1133.

Traha
Bernard.

* Archaiol. Vol. II. p. 556. ^b Godwin's Catal.

^c Hoare's Notes on Giraldus's Itin.

CANT gryn, a gwnenthur i holl offeiriad yr esgob-
XII. aeth, ag oedd yn briod, i ymadael â'u gwrag-
 edd.^a

Marwol- Y Cymry, pan glywsant am farwolaeth Harry
aeth y cyntaf, brenin Lloegr, a ymwrolasant; ac o
Harry y gariad at eu gwlad, a wrthryfelasant o unfryd yn
cyntaf. erbyn y Saeson, y Normaniaid, a'r Flandrysiaid,
O. C. ag oedd wedi traws-feddiannu eu hetifeddiaeth-
1134. au, ac yn arglwyddiaethu arnynt. Gruffydd ab
 Rhys, gwedi cael cynnorthwy gan Ruffydd ab
 Cynan, tywysog Gwynedd, a ddinystriodd gas-
 tellydd Aberystwyth, Dinerth, a Chaerwedros;
 ac a laddodd nifer fawr o'i elynion. A phan
 oedd y Saeson yn ffoi rhag Gruffydd ab Rhys,
 meibion Caradog ab Iestyn a ddaethant yn eu
 herbyn, ac a laddasant dros dair mil o honynt yn
 Nglyn Nedd.^b

Gwledd Gwedi gorphen yr ymgyrch hon, Gruffydd ab
Gruffydd Rhys a wnaeth wledd fawr dros ddeugain niwr-
ab Rhys. nod, yn Ystrad Tywi, i'w holl gyfeillion o Wy-
O. C. nedd, Powys, a Deheu-barth. Gruffydd ab
1135. Cynan, a'i feibion, a'r pendefigion o bob ardal
 yn Nghymru, a ddaethant yno. Ar ddiwedd y
 wledd, Gruffydd ab Rhys a roddodd roddion an-
 rhyddedus i'r holl Feirdd, Cerddorion, Doethion,
 a'r

^a Fuller's Ch. Hist. p. 24.

^b Archaiol. Vol. II. p. 557. Warrington's Hist. Wales,
 Vol. I. p. 441.

a'r Campwyr, ag oedd yn haeddiannol o honynt; ac a ollyngodd bawb ymaith mewn cariad a thangnefedd. Gwedi y wledd hon, Gruffydd a alwodd atto ddoethion a dysgedigion y wlad; a chwedi ymgynghori â hwynt, efe a wnaeth reolau a chyfreithiau newyddion; ac a osododd lys yn mhob Cantref, a rhag-lys yn mhob Cwmwd, fel ag y byddai i rydd-did a dedwyddwch ei ddeiliad gael eu diogelu, a phob peth gael eu dwyn i well trefn. Gruffydd ab Cynan a wnaeth yr un pethau yn Ngwynedd.*

CANT
XII.
~~~~~

Ychydig o amser gwedi y pethau hyn, Gruffydd ab Rhys a fu farw; a'i fab, Rhys ab Gruffydd, a lywodraethodd yn ei le ef. Dywedir fod Gruffydd ab Rhys yn dywysog doeth, dewr, trugarog, a chyfiawn; a bu galar mawr ar ei ol ef. Yr un flwyddyn hefyd y bu Gruffydd ab Cynan, tywysog Gwynedd, farw.* Pan wybu y tywysog hwn fod amser ei ymddattodiad yn nseu, efe a alwodd atto ei feibion oll; a chwedi rhanu ei etifeddiaeth rhyngddynt, efe a'u hannogodd i fod yn wrol, yn gariadus, yn drugarog, ac yn haelionus. Ac fel prawf o'i ofal am achos crefydd, efe a roddodd arian i lawer o eglwysi Iwerddon, gwlad ei enedigaeth; ac i

Marwol-
aeth
Gruffydd
ab Rhys.
O. C.
1136.

Haelioni
Gruffydd
ab Cy-

N n

lawer nan.

* Archaiol. Vol. II. p. 558.

† Ibid.

CANT
XII.Meilyr
Brydydd.

lawer o eglwysi Gwynedd,* lle y bu yn llywod-
raethu dros chwech mlynedd a deugain; ac he-
fyd i'r esgob a'r offeiriaid ag oedd yn byw yn
agos atto. Dafydd, esgob Bangor, yn nghyd â'i
offeiriaid, pan glywsant fod Gruffydd ab Cynan
yn agos i angeu, a aethant atto, ac a irasant ei
gorph âg olew cyssegredig, yn ol defod eglwys
Rhufain.† Yr oedd Gruffydd yn ddwy flwydd
a phedwar ugain oed, pan y bu efe farw; a cha-
fodd ei osod mewn ysgrin, a'i gladdu yn eglwys
Bangor; a'r wlad a alarodd ar ei ol ef.^a Meilyr,
yr hwn oedd yn brydydd enwog yr amser hyn, a
gyfansoddodd farwnad godidog i Ruffydd ab Cy-
nan; ac y mae y marwnad hwnw etto i'w weled.^b

Owain

* Gruffydd ab Cynan a roddodd ugain swllt i eglwys Nu-
lun, lle y ganwyd ac y magwyd ef: a chymmaint i holl eg-
lwysi penaf yr Iwerddon. Rhoddodd hefyd ugain swllt i
eglwys Tŷ Ddewi; ac i Fynachlog Caer; ac i Fynachlog
Amwythig; ond rhoddodd swy ná hyny i eglwys Bangor.
Rhoddodd hefyd ddeg swllt i Gaer Gybi; a chymmaint i
eglwys Penmon; ac i Enlli; ac i Meifod; ac i Lan Armon;
ac i Dineirth; ac i lawer o'r eglwysi penaf ereill. Yr oedd
Gruffydd hefyd yn ymgeleddwr mawr i Feirdd, a Cherddor-
ion ei wlad enedigol; ac efe a alwodd lawer cymmanfa, yn
mha rai y sefydlwyd cyfreithiau i wella trefniad Barddon-
iaeth a Cherddoriaeth. Archaiol. Vol. II. p. 604, 605.

† Y mae saith sacrament yn eglwys Rhufain, 1. Be-
dydd. 2. Bedydd esgob. 3. Swpper yr Arglwydd. 4.
Penyd. 5. Eneinio y claf cyn marw. 6. Urddau. 7. Priodas.

^a Archaiol. Vol. II. p. 604, 605.

^b Yn Archaiol. Vol. I. p. 189.

Owain ab Gruffydd, ab Cynan, yr hwn a elwir **CANT**
 Owain Gwynedd, gwedi dyfod ar farwolaeth ei **XII.**
 dad i lywodraeth Gwynedd, a gyhoeddodd ryfel
 yn erbyn y Saeson ag oedd yn Nghymru; ac **Owain**
 wedi dyfod i Ddyfed, efe a ddinystriodd gastell- **Gwyn-**
 ydd Ystrad Meirig, Pont Ystyffan, a Chaerfyr- **edd.**
 ddin; ac a ddychwelodd i Wynedd âg yspail
 fawr.^a

Gwedi marw Dafydd, esgob Bangor, Meirig, **Meirig,**
 yr hwn, yn ol tyb rhai, oedd yn arch-diacon **esgob**
 Bangor, a gafodd ei gyssegru gan Theobald, **Bangor.**
 arch-esgob Canterbury, i fod yn esgob yn y lle **O. C.**
 hwnw. Yr oedd Meirig mor ffyddlon i'w wlad, **1139.**
 fel y gwrthododd efe, dros hir amser, i dyngu
 ffyddlondeb i frenin Lloegr. Ond pan ddyallodd
 fod yr holl esgobion ereill yn gwneuthur hyny,
 yn hytrach nâ rhoddi i fynu e' esgobaeth, efe a
 gymmerodd ei berswadio i wneuthur yr un peth.
 Ar yr un amser hefyd y cyssegrwyd Uchtryd yn **Uchtryd**
 esgob yn Llandaf.^b Yr oedd Uchtryd yn ŵr **esgob**
 mawr ei dduwioldeb a'i ddysg; ac efe a fu yn **Llandaf**
 offeryn i ddiwygio dyscyblaeth yr eglwys, a'r **O. C.**
 drefn o gadw y gwylliau gosodedig yn yr esgob- **1139.**
 aeth honno; ond ni allodd efe gael yn ol y tir-
 oedd a gymmerasai Bernard oddiwrth esgobaeth
 Llandaf.^c

N n 2

Yn

^a Archaiol. Vol. II. p. 559.^b Brown Willis. ^c Archaiol. Vol. II. p. 568.

CANT
XII.

Rhys
Goch.

Yn nghylch yr amser hyn, yr oedd Rhys Goch, ab Ricart, ab Einion, ab Collwyn, prydych enwog o'r Coetty, yn Morgannwg, yn ei flodau. Y mae llawer o waith y gwr hwn wedi eu cadw hyd heddyw. Tad-cu y prydych hwn, oedd yr Einion hwnw ag a ddaeth â'r Norman-iaid gyntaf i Forganwg.^a

Priordy
Gold-
clive,
O. C.
1142.

Robert Candas, gwedi ennill arglwyddiaeth Caerlleon ar Wysg, a Goldclive, a adeiladodd Briordy Goldclive; yr hon, yn nghyd â'r holl diroedd a'r degymau ag oedd yn perthyn iddi, a roddodd efe i Fynachlog Bec, yn Normandy. Ond rhoddodd y Pab orchymmyn yn nghylch yr amser hyn, i uno Priordy Goldclive a Mynachlog Tewksbury.^b

Gilbert,
esgob
S. Asaph.
O. C.
1143.

Y mae yn debygol i'r rhyfeloedd aml a chred- lon ag a fu yn Ngwynedd, fod yn achos i an- rheithio a thlodi esgobaeth S. Asaph, i'r fath raddau, fel na fu un esgob yno, dros lawer o flynyddoedd, gwedi marw Sefer, yr hwn fu gyda Hywel Dda yn Rhufain. Yr esgob cyntaf, ag y mae hanes am dano, yn S. Asaph, yn ol Sefer, yw Gilbert, yr hwn a gyssegrwyd yr amser hyn, gan Theobald, arch-esgob Canterbury.^c

Er i lawer o Fynachlogydd gael eu hadeiladu yn

^a Camb. Biog. ^b Dugdale's Monast. Vol. I. p. 75.

^c Brown Willis.

yn y cant hwn, mae yn anhawdd penderfynu yn
 mha flwyddyn yr adeiladwyd rhai o honynt.
 Mynachlog y Cwmhir, yn agos i Knighton, a
 adeiladwyd yr amser hyn, ac yr oedd ynthi dri
 ugain o fynachod. Yr oedd llawer o diroedd, a
 rhagor-freintiau, yn perthyn i'r Fynachlog hon;
 a pharhaodd yn enwog dros lawer o flynydd-
 oedd. Yn nghylch yr un amser hefyd, yr adeil-
 adodd John Toryton, Fynachlog yn y Tŷ Gwyn
 ar Daf,* lle yr oedd athrofa enwog gwedi bod
 dros lawer o oesoedd.

CANT
XII.

Mynach-
log y
Cwmhir.

Mynach-
log y Tŷ
Gwyn ar
Daf.

Er cymmaint o anfantais oedd gan y Cymry i
 gynhyddu mewn gwybodaeth yn yr amser tra-
 llodus hyn, yr oedd rhai dynion enwog mewn
 duwioldeb a dysgeidiaeth yn eu plith. Sulten
 ab Rhyddmarch, un o offeiriaid Llanbadarn
 fawr, gwedi bod yn ffyddlon yn y weinidogaeth
 dros lawer o flynyddoedd, a fu farw yr amser
 hyn. Yr oedd y gwr hwn yn cael ei gyfrif y
 doethaf a'r mwyaf duwiol o holl offeiriaid es-
 gobaeth Tŷ Ddewi, yn y dyddiau hyny; a
 dywedir ei fod yn ddiwyd iawn i attal drygioni a
 chreulondeb ei gyd-wladwyr.^a

Marwol-
aeth Sulien o
Llanbad-
arn.
O. C.
1145.

Y flwyddyn y bu farw Sulien, Gilbert, iarll
 Clâr, a adgyweiriodd gastell Caerfyrddin, a
 chastell meibion Uchtryd. Pan glybu Rhys ab
 Gruffydd,

^a Dugdale's Monast. Vol. I. p. 97, 102.

^b Archaiol. Vol. II. p. 561.

CANT
XII.

Rhys yn
ennill
castell-
ydd Dy-
nefwr,
Caerfyr-
ddin, a
Llan-
styffan.

Gruffydd, tywysog y Deheu barth, fod y Saeson yn ymgryfhau, efe a aeth yn eu herbyn hwynt, ac a ennillodd gastell Dynefwr, a chastell Caerfyrddin; ond ni laddodd efe neb, ond y rhai a ddelid mewn arfau yn ei erbyn Gwedi cymmer- yd meddiant o gastell Caerfyrddin, Rhys a aeth i Lanstyffan, ac a ennillodd y castell hwnw hefyd, ac a laddodd hwn mawr o'r Normaniaid, Saeson, a'r Fflandrysiaid, ag oedd yn ei amddiffyn. Tra yr oedd Rhys yn fuddugoliaethus ar y Saeson yn y Deheu-barth, Owain Gwynedd a warchaeodd gastell y Wyddgrug, yn sir Fflint, lle yr oedd y Saeson yn gwneuthur llawer o ddrygau; ac wedi ymwroli, efe a'i cymmerodd.*

Robert
Consyl
yn dwyn
yn mlaen
y cel-
fyddy-
au.

Robert Consyl, arglwydd Morganwg, yn gweled nad oedd gwyr ieuangc Cymru yn cael eu dwyn i fynu, y pryd hyny, mewn gwybodaeth o'r celfyddydau, a anfonodd i Ffraingc am athrawon deallus, i'w hyfforddi hwynt yn y celfyddydau hyny ag oedd yn angenrheidiol i gysur, dyogelwch, ac anrhydedd y wlad.^b

Mewn canlyniad i'r anghydfod a ddygwyddodd rhwng Cadwaladr ab Gruffydd, a'i neiaint, Hywel a Chynan, meibion tywysog Gwynedd; y tywysogion ieuangc a aethant i sir Feirionydd, ac a anrheithiasant ei diriogaethau ef. Y trigolion

* Archaiol. Vol. II. p. 561. ^b Ibid.

trigolion yn llawn dychryn wrth weled y gelyn-
 ion yn dyfod i'w gwlad, a ffoisant i'w uoddfâau. **CANT XII.**
 Ond pan gyhoeddodd y tywysogion, nad oeddent
 hwy yn bwriadu dim drwg i'r rhai hyny a uf-
 uddhaent i'w hawdurdod hwynt, y bobl a
 ddychwelasant i'w trigfanau. Gwedi hyny y
 tywysogion a warchaeasant gastell Cynfael, ag
 oedd gwedi ei adeiladu gan Gadwaladyr, a'i ro-
 ddi i Merfyn, abad y Tŷ Gwyn ar Daf, i'w
 gadw. Ni allai, mae yn debygol, na bygythion,
 na gwobrau, siglo ffyddlondeb yr offeiriad rhy-
 felgar hwn, a pheri iddo roddi i fynu y castell.
 Merfyn a amddiffynodd y castell gydâ y gwrol-
 deb mwyaf, ac ni roddodd efe i fynu, nes i'r ^{deb} Merfyn.
 muriau gael eu malurio, a llawer o'r gwarchawd-
 lu gael eu clwyfo a'u lladd. Goddefwyd i Fer-
 fyn fyned ymaith yn ddiangol, o blegid ei fod yn
 ŵr cyssegredig.*

Y flwyddyn hon y bu farw Uchtryd, esgob Llan-
 das, ac y cyssegrwyd Nicolas ab Gwrgant, yn esgob ^{Marwol-}
 yn ei le ef.^b Er fod yr eglwysi a ddinystriasid yn ^{aeth Uch-}
 rhyfeloedd Iestyn ab Gwrgant gwedi eu hadgy- ^{tryd.}
 weirio, nid oedd y rhagor-freintiau ag oedd yn ^{Nicolas}
 perthyn iddynt gynt, gwedi cael eu hadferu ^{yn esgob}
 iddynt etto. Nicolas ab Gwrgant, gan hyny, ^{Llandas.}
 gwedi ei wneuthur yn esgob, a fynodd adferu ^{O. C.}
 nawdd eglwysi Llan Daf, Llan Garfan, Llan ^{1145.}
 Illtyd,

* Archaiol. Vol. II. p. 562. ^b Ibid.

CANT
XII.

Illtyd, Llan Doche, Llan Ffagan, Caerlleon ar Wysg, a Chaer Went, a'r eglwysi ereill hefyd ag oedd â nawdd iddynt yn yr amser gynt. Rhoddodd nawdd briodol hefyd i'r Mynachlogydd newyddion ag oedd gwedi eu hadeiladu yn yr esgobaeth, hyd onid aeth rhan fawr o esgobaeth Llandaf yn nawdd yr eglwysi. Ac mewn canlynriad i hyn, daeth y trigolion i fod yn well llafurwyr nâ rhyfelwyr; a chafwyd mwy o lo-nyddwch yn Morganwg a Gwent, nag yn un rhan o Gymru.*

Dafydd
ab Ger-
allt, es-
gob Ty
Ddewi.
O. C.
1147.

Pan fu farw Bernard o Dŷ Ddewi, Dafydd ab Gerallt, arch-diacon Aberteifi, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Yr un flwyddyn, Robert, iarll Caerloyw, a adeiladodd Fynachlog Margam yn sir Forganwg, ac a roddodd lawer o diroedd i'w chynnal. Y flwyddyn ar ol hyn, Cadwaladr ab Gruffydd a adeiladodd gastell yn Llan Rhystyd, ac a'i rhoddodd i'w fab Cadwgan. Ond o blegid fod Cadwgan yn ŵr anghyfiawn, ei wyr ef a wrthryfelasant yn ei erbyn, ac a roisant ei gastell a'i gyfoeth i Hywel ab Owain Gwynedd.^b

Einion
Mebyd.

Yr oedd Einion Mebyd, arch-diacon Celynog, yn un o'r dynion doethaf yn mhlith dysgedigion Gwynedd

* Archaiol. Vol. II. p. 565.

^b Ibid. p. 562. Dugdale's Monast. Vol. I. p. 58.

Gwynedd yr amser hyn; a chydâ y diwydrwydd mwyaf yn cynghori ei gyd-wladwyr i fod yn ddoeth, yn gyfiawu, ac yn drugarog, yn eu hamrywiol sefyllfaodd. Ond cymmaint oedd annuw- ioldeb yr oes, fel nad oedd ei gynghorion yn cael fawr o dderbyniad.^a

CANT
XII.

Ar farwolaeth Gilbert, esgob S. Asaph, Gal- Galfrai
ffrai ab Arthur,* mab maeth, a nai fab brawd i ab Ar-
Uchtryd o Landaf, a gyssegrwyd yn esgob yn esgob
esgob yn ei le ef. Ond esfe a fu farw yn ei dy S. Asaph.
yn Llandaf, cyn iddo gael ei osod mewn medd- O. C.
iant o'r esgobaeth. Yr oedd Galfrai ab Arthur 1152.
yn offeiriad teulu i William mab Robert; ac, o
blegid ei wybodaeth a'i ddysgeidiaeth, a gafodd
ddëoniaeth yn eglwys Llandaf, lle yr oedd yn
athraw i lawer o ddysgedigion a phendefigion.
Efe a gyfieithodd groniel Brydain o'r Cymraeg
i'r Lladin; ac o blegid fod y croniel hwnw, fel
llawer o hen ysgrifenadau ereill, yn llawn o
gamsyniadau, tybiwyd mai esfe oedd yr awdwr o
hono yn hollol; ond camsyniad yw hyn, o blegid
nid oedd gyffelyb Galfrai ab Arthur yn mhob
rhinweddau da;^b ac ni wnaeth esfe ond cyfieithu y
croniel fel ag yr oedd. Ar farwolaeth Galfrai
O o ab

^a Camb. Biog.

^{*} Geoffrey of Monmouth.

^b Archæol. Vol. II. p. 368.

REAN V.

CANT XII. ab Arthur, un Richard a gafodd ei wneuthur yn
 esgob St. Asaph; ond Richard hefyd a fu farw
 Godfrey, yn fuan gwedi cael ei gyssegru, a gwnaethpwyd
 esgob Godfrey yn esgob yn ei le ef.^a
 St. Asaph

O. C.

1154.

Marwol-
 aeth Ca-
 radog o
 Lancar-
 fan.

O. C.

1156.

Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Caradog
 o Lancarfan, yr hwn a ysgrifennodd hanes Cymru,
 o'r amser y gadawodd Cadwaladyr, brenin Bry-
 dain, y deyrnas,* hyd ei amser ei hun. Y mae
 amrywiol adysgrifenedau o'r hanes hwn mewn
 bod, y rhai sydd yn cytuno yn gyffredin mewn
 sylwedd, ond yn amrywio yn yr adroddiad, ac yn
 amser eu terfyniad;§ ac y mae rhai o honynt
 gwedi eu parhan gan ryw awdwyr, dros lawer o
 flynyddoedd yn ol marwolaeth Caradog.^b

Harry yr
 ail yndy-
 fod i
 Wyn-
 edd.

O. C.

1157.

Cydwaladyr ab Gruffydd, pan gollodd ei etif-
 eddiaeth, a aeth i Loegr; a thrwy gynnorthwy
 Madog ab Meredydd, tywysog Powys, a lwydd-
 odd gyda Harry yr ail i ddyfod i Gymru i'w
 gynnorthwyo ef i ennill yn ol ei etifeddiaeth.
 Pan glybu Owain Gwynedd fod brenin Lloegr
 gwedi dyfod i Gymru, a'i fod yn gwersyllu ar
 Forth

^a Brown Willis.

^{*} Y flwyddyn 686.

§ Gallasai hyn ddygwydd oddiwrth yr amrywiol adys-
 grifenedau ag a ysgrifennwyd o'r hanes, mewn gwahand
 amseroedd.

^b Camb. Biogr.

CANT
XII.

Forfa Caerlleon, efe a aeth i'w gyfarfod â lly
lliosog, ac a wersyllodd yn Basingwerk, yn agos
i Dreffynon, yn sir Fflint. Harry, wedi deall
fod tywysog Gwynedd yn Basingwerk, a ddanfon-
edd rai o'i wyr arfog i gyfarchwyllo'r lle; ond pan
ddaethant i goed Eulo, Dafydd a Chynan, mei-
bion Owain, a ruthrasant arnynt, ac a laddasant
yrhan fwyaf o honynt. Harry, gwedi cael y
golled hon, a ymadawodd â Morfa Caerlleon, ac
a aeth i dref Fflint, gydâ bwriad i fyned yn
mlaen y ffordd honno, nes myned rhwng Owain
Gwynedd a'i wlad. Owain, pan welodd y Sae-
son ar lan Dyfrdwy, a ruthrodd arnynt, ac a
laddodd lawer o honynt; ond pan nad oedd yn
all i'w gorchfygu hwynt, efe a giliodd i le a al-
wyd o hyny allan, Cil Owain. Oddi yno efe a
aeth i Bryn y Pin, oddi amgylch pum milldir o
ddu y gorllewin i St. Asaph, a'r brenin Harry a
wersyllodd yn Rhuddlan. Tra yr oedd y Cymry
a'r Saeson yn y sefyllfaodd hyn, Madog ab Me-
redydd, tywysog Powys, a llynges Lloegr dan ei
dywysiad, a diriodd yn sir Fôn, ac a anrheith-
iodd ran o'r wlad honno, ac a yspeiliodd ddwy
o'r eglwysi. Ond pan oedd yr yspeilwyr yn
dychwelyd i'r llongau, gwyr Môn a ruthrasant
yn unfryd arnynt, ac a'u lladdasant oll. Pan
welodd Madog ab Meredydd a'r Saeson hyn,
hwy a ddigalonasant, ac a ddychwelasant â'r
llynges i Gaerlleon. Owain yn gweled nad all-

Madog
yn an-
rheithio
Môn,

CANT
XII.

Owain
yn gwn-
euthur
heddwch
â'r Sae-
son.

asai orchfygu y Saeson, a bod ei ddeiliaid mewn perygl o drengu o newyn, a wnaeth heddwch â'r brenin Harry, ar ammodau ag oedd yn niweidiol i Gymru yn gyffredinol, ac i'w achôs yntef yn neillduol. Yn ol y cytundeb hwn, Owain a'i bendefigion a ymostyngasant i frenin Lloegr, ac a roddasant yn ol y castellydd ag oeddent gwedi ennill oddiar y Saeson yn Ngwynedd. Owain hefyd a adferodd ei frawd Cadwaladr i'w heddwch, ac a roddodd yn ol iddo ef ei diriogaethau.*

O. C.
1158.

Y flwyddyn ar ol hyn, cymmerodd heddwch cyffredinol le rhwng Lloegr a Chymru. Holl dywysogion a phendefigion y Deheu-barth, oddi eithr Rhys ab Gruffydd, a ymostyngasant i frenin Lloegr. Rhys, yn llawn o ysbryd gwrol ac ardderchog ei dadau, ni fynai ymostwng i ddy-eithriaid; ac wedi gorchymmyn i'w holl weision i ddyfod atto ef i Ystrad Tywi, a ryfelodd â'r Saeson oddi yno, heb gynnorthwy, neb o'r tywysogion. Y brenin Harry, yn ofni awdurdod Rhys ab Gruffydd, a ddanfônodd i'w hol ef i'w lys, gan sicrhau y caffai dderbyniad groesawus; ond os ni ddeuai o'i wir fodd, y gosodai efe holl alluoedd Cymru a Lloegr ar waith i'w ddwyn yno trwy drais. Panglybu Rhys ab Gruffydd hyn, efe

Rhys ab
Gruffydd
yn my-
ned i lys
Harry II.

a dybiodd mai gwell oedd iddo ufuddhau; ac efe a aeth i lys Harry; a chwedi ymostwng iddo, a rhoddi

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 473—478.

rhoddi ei ddau fab yn
 a gafodd addewid o
 wedi bod yn meddian
 Harry addaw rhoddi C
 Deheu-barth, ni chafodd
 glwyddiaethau, a lleod
 oddiwrth eu gilydd, ac yn gymmysgedig hefyd â
 thiriogaethau y Saeson. Rhys, yn cael ei aflonyddu yn ei sefyllfa newydd gan y Saeson cymydogogaethol, ac yn methu cael un math o amddiffyniad gan y brenin, a wrthryfelodd drachefn yn ei erbyn, ac a gymmerodd feddiant o gastell Llanymddyfri, ac a ddarostyngodd holl sir Aber-teifi, ac a ddinystriodd yr holl gastellydd ag oedd gan y Saeson yn y wlad honno. Pan glybu Harry hyn, efe a diriodd yn Morganwg; ond gwedi methu gorchfygu Rhys ab Gruffydd, efe a wnaeth heddwch âg ef; ac wedi dychwelyd i Loegr, efe a aeth drosodd i Normandy. Harry gwedi dychwelyd o Normandy, a chlywed fod Rhys yn parhau i wrthryfela yn erbyn awdurdod Lloegr, a oresgynodd Ddeheu-barth Cymru; a phan ddaeth i Bencadair, efe a barodd i Rhys ab Gruffydd i ymostwng. Rhys yn gweled nad Rhys ab oedd yn bosibl iddo lwyddo yn erbyn lluoedd mor Gruffydd yn ymosgadarn, a ymostyngodd yr ail waith i'r brenin twng i'r brenin Harry, ac a roddodd iddo wystl o'i ffyddlondeb Harry yn dros yr amser i ddyfod.^a Rhys ab Gruffydd i ymostwng i'r brenin Harry yn dros yr amser i ddyfod.

Gwedi
 Rhys ab Gruffydd
 yn ymos-
 twng i'r
 brenin
 Harry yn
 dros yr
 amser i
 ddyfod.
 O. C.
 1163.

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I, p. 420—427.

Yn ruan gwedi nyn, Eimon, nai Rhys ab Gruffydd, yr hwn oedd langc gwrol a gobeithiol iawn, a laddwyd gan ei was, trwy gynhyrriad iarll Caerloyw. Rhys, yn gweled nad oedd dim diogelwch iddo dan lywodraeth Lloegr, a wrthryfelodd drachefn, ac a lwyddodd i ddarostwng rhan fawr o'r Deheu-barth dan ei lywodraeth. Pan glywodd Owain Gwynedd, a thywysog Powys am lwyddiant Rhys ab Gruffydd, cawsant eu llanw o sel dros rydd-did eu gwlad, ac a unasant â Rhys i dafu ymaith iau y Saeson. Pan ddaeth hyn i glustiau Harry, efe a gymmerodd y milwyr dewisol ag oedd ganddo o Loegr, Nor-a Fflanders, ac a ddaeth i Bowys, gyda wriad i lwyr ddyfetha yr holl drigolion.

Owain

* Strata Florida.

• Dugdale's Monast. Vol. I. p. 103.

CANT
XII.

amser, a gweled ffrwythlondeb a hyfrydweb y wlad, a adawodd rai o'i wyr yno, ac a ddychwelodd i Wynedd. Gwedi dychwelyd i Wynedd, Madog a ddarluniodd i'w gyfeillion helaethrwydd a dymunoldeb y wlad ag oedd ef wedi gael allan, ac a lwyddodd gyda llawer o'i gyd-wladwyr i fyned gydâg ef i'r wlad honno. Madog a'i gyfeillion, gwedi cael deg o longau, a darparu pob peth ag oedd yn angenrheidiol i'w môr-daith, a hwyliasant o Wynedd tu a'r gorllewin, ac ni ddychwelasant byth yn ol.*

Beirdd yr
oesoedd
canol.

Yr oedd llawer o Feirdd enwog yn Nghymru yr amser hyn, megis Gwilym Ryfel, Perif ab Cedifor, Seisyllt, Elidyr Sais, Cynddelw, Gwalchmai, Meilyr ab Gwalchmai, Einion ab Gwalchmai, Dewi Mynyw, ac ereill.^b Y mae peth o waith awenyddawl y rhan fwyaf o'r Beirdd hyn mewn

* Powell's Hist. Wales, p. 195, 196.

* Y mae Dr. John Williams, William Owen Pugh, Esq. a Mr. Edward Williams, Bardd wrth fraint a defod Beirdd ynys Brydain, gwedi casglu lluwys o dystiolaethau i brofi i Madog ab Owain Gwynedd, a'i gyfeillion, fyned i America, a bod eu hiliogaeth yno, fel cenedl, hyd heddyw, a'u bod yn preswyllo ar ganghemau deheuol yr afon Missouri, dan yr enwau Padoucas, Indiaid gwynion, ac Indiaid Cymreig. Yr oedd Madog ab Owain Gwynedd gwedi myned i America dros dri chant o flynyddoedd cyn i Columbus gael y wlad honno allan.

^b Camb. Biog.

mewn bod hyd heddyw. Fe debygid oddiwrth rai o ysgrifenadau Cynddelw,† ei fod yn hanner pagan, ac felly y cyfrifid ef gan offeiriad yr oes. Yn ganlynol, pan oedd yn agos i angeu, mynachod Ystrad Marchell, yn Mhowys, a anfonasant fynach atto, i ddywedyd wrtho, Na's gallasant hwy ddim ei dderbyn yn ei fywyd, na'i gladdu yn eu mynachlog, pan y byddai farw. Cynddelw a'u hattebodd, gan ddywedyd, 'Gan 'nad oes un cyfammod a ellwch ddwyn yn fy erbyn, trwy wybodaeth Duw, fe fuasai yn fwy 'cyfiawn ynoch i'm derbyn na'm gwrthod.*

CANT
XII.

Ar farwolaeth Godffrey, esgob St. Asaph, Adda, Adda, gwr dysgedig o Gymru, a William Petit,§ esgob St. Asaph haneswr enwog o Loegr, a safasant i fynu am yr esgobaeth; ond o blegid i William, yn ei hanes, 1175. ysgrifenu pethau chwerw yn erbyn y Cymry, cafodd ei wrthod ganddynt, a dewisasant Adda yn esgob yn lle Godffrey.^a

Giraldus Cambrensis, yr hwn a anwyd yn Ma- Giraldus
P p norbeer, Cam-
brensis,

† Marwnad Ririd Uleir.

* Cen ni b'ai ammod dyfod——i'm herbyn
A Duw gwyn yn gwybod,
Oedd iawnach i fynach fod
I'm derbyn nag i'm gwrthod.

Archaiol. Vol. I. p. 203.

§ Neu, William Newbrigenensis.

^a Godwin's Catal.

CANT norbeer,† yn sir Benfro, oedd wyr i Rhys ab
XII. Tewdwr o ran ei fam, ac yn nai i Dafydd ab Gerallt, esgob Tŷ Ddewi. Pan wyhu Dafydd ab Gerallt fod Giraldus ei nai am gyflwyno ei hun i waith y weinidogaeth, a bod ganddo ddeniau i ddysgu, efe a'i cymmerodd ef oddiwrth ei dad, ac a'i dygodd ef i fynu ar ei drawl ei hun. Giraldus, gwedi bod dan olygiad ei cwythr nes ydoedd yn bedair blwydd ar hugain oed, a aeth i orphen ei ddygiad i fynu i Paris, yn Ffrainge, lle yr oedd yr athrofa mwyaf enwog yn Ewrop y dyddiau hyny, ac a arosodd yno dair blynedd. Tra yr oedd Giraldus yn athrofa Paris, efe a roddodd wersi ar areithyddiaeth, a hoyw-athrawllithiau;* ac athrawon yr athrofa honno a'i nodent ef allan fel siampl i wyr ieuaingc yr oes. Ar ei ddychweliad ‡ i Gymru, cafodd ei urddo yn offeiriad, a rhoddwyd iddo fywiolaethau yn Nghymru a Lloegr. Giraldus, gwedi ei urddo yn offeiriad, a gyflwynodd ei holl gynheddfau i'r daioni cyffredin, ac a ymbrechodd, hyd eithaf ei allu, i ddwyn yn mlaen fanteision yr eglwys; a chan fod llawer o anfoesoldeb ac annhrefn y pryd hyny yn esgobaeth Tŷ Ddewi, mewn canlyniad i esgeulustra yr esgobion, ac nad oedd ond rhai o wyr sir Benfro a sir Aberteifi yn talu deg-

wm

• † Yn y flwyddyn 1145. • Belles Lettres.

‡ Yn y flwyddyn 1172.

wn-gwlan a chaws, Giraldus a aeth i Ganterbury, a chweddi gosod y pethau hyn ger bron yr arch-esgob, a gafodd ei osod ganddo yn genhadwr Cymru, ac awdurdod i ddiwygio y pethau hyn, yn nghyd â phob cam-driniaethau ereill a allasai fod yn esgobaeth Tŷ Ddewi. Gwedi ei osod yn y swydd hon, Giraldus a'i cyflawnodd gyda llawer o wrödeh a llwyddiant, ac a ysgymunodd hawb, yn ddi-wahan, na thalai y degymau ag oedd yn ddyledus oddi wrthynt: ac y mae yn debygol i'w ofn ef i syrthio i'r fath raddau ar hawb o'r diffygwyr, oddieithr y Fflandrysiaid yn ngwlad Rhws, fel y talasant bob degwm cyfreithlon gyda y diddigrwydd mwyaf; a'r Fflandrysiaid, o blegid na thalent y degymau fel ereill, a gawsant eu hyspeilio o'u meddiannau gan wyr yr eglwys.*

CANT
XII.

Giraldus
yn gen-
hadwr
neu rag-
law
Cymru.
O. G.
1175.

Giraldus hefyd a ymdrechodd i ddiwygio moesau yr offeiriaid, ac a fu yn hym iawn yn erbyn y cyfryw rai ag oedd yn cadw gordderch-wragedd.* Pan glybu fod Jordan, arch-diacon

Anfoes-
oldeb off-
eiriad yr
oes hon,

P p 2

Aber-

* Hoare's Gir. Cambrensis, Vol. I.

* Yr oedd llawer o'r offeiriaid yn cadw gordderch-wragedd, wedi i eglwys Rhufain wahardd iddynt briodi: a chynhyddedd y pechod hwn i'r fath raddau yn Nghymru, fel y deisyfodd yr offeiriaid, yn y flwyddyn 1452, ar esgob Tŷ Ddewi i ymarferyd ei awdurdod i ysgymunodd hawb-wragedd hwynt o'u tai. Yr esgob a attebodd, na wnaï ef ddim o hyn, am ei fod yn derbyn mwy na dan cant o bunnau bob

CANT
XII.

Aberhonddi, yn cadw gordderch-wraig, efe a aeth atto, a chwedi dywedyd llawer yn erbyn anfoesoldeb ei ymddygiad, efe a'i cynghorodd yn enw yr arch-esgob, i droi ei ordderch-wraig o'i dŷ. Jordan. yn tybied hyny yn afresymol iddo wneuthur, a ddechreuodd ddifenwi yr arch-esgob a'i swyddwr. Pan welodd Giraldus nad allasai ddiwygio yr hen anlladwr, efe a'i diswyddodd ef, ac a'i difuddiodd o'i fywioliaethau eglwysig. Giraldus, gwedi cwblhau ei gennadwriaeth, a aeth gydag esgob Tŷ Ddewi at arch-esgob Canterbury; ac esgob Tŷ Ddewi, ar ddeisyfiad yr arch-esgob, a roddodd arch-diaconiaeth Aberhonddi i Giraldus, am ei ddiwydrwydd a'i sel, ond iddo dalu ychydig i Jordan, yn fynyddol, am fod yn llonydd.*

Traws-
argl-
wydd-
iaeth
esgob St.
Asaph.

Yn nghylch yr amser hyn, Adda, esgob St. Asaph, a honnodd hawl yn y rhan fwyaf o sir Faesyfed, a phlwyfau Cerry, a Moughtreff, yn sir Drefaldwyn, ac a alwodd ar drigolion Powys a Chedewin, i'w gynnorthwyo ef i gymmeryd meddiant o eglwys Cerry, trwy drais, os byddai hyny yn angenrheidiol. Pan glybu Giraldus y pethau hyn, efe a aeth yn union-gyrch o Landeu, lle yr oedd y pryd hyny, ac a groesodd afon

blwyddyn gan yr offeiriaid yn ei esgobaeth, am gael rhyddid i gadw gordderch-wragedd!!! Jones's Hist. Brecon, Vol. I. p. 216.

* Hoare's Gir. Cambrennis, Vol. I.

afon Wy, ac a orchymmynodd i offeiriaid sir Faesyfed i'w gyfarfod ef yn Cerry; a rhag ofn na byddai ei resymau ef ddim yn ddigon nerthol, efe a ddeisyfodd ar Einion a Chadwallon, dau arglwydd yn y wlad honno, i roddi iddo ef ychydig o wyr meirch, i'r dyben i amddiffyn hawl esgobaeth Tŷ Ddewi, os byddai angenrheidrwydd. Gwedi myned i eglwys Cerry, a darllen y gwasanaeth, efe a glywodd fod yr esgob yn agos, ac a ddanfonodd atto, na anturiai efe osod ei draed ar drothwy yr eglwys, oddi eithr iddo ddyfod fel cyfaill mewn modd heddychlon. Pan glybu yr esgob hyn, efe a gynnygodd ddangos hen lyfr, i brofi, nid yn unig fod yr eglwys honno, ond yr holl eglwysydd rhiwng Hafren ac Wy, yn perthyn i esgobaeth St. Asaph. 'Chwi ellwch ysgrifenu yr hyn a weloch fod yn 'dda yn eich llyfr eich hun,' ebe Giraldus, 'ond 'myfi a wn fod yr eglwys hon yn perthyn i esgobaeth Tŷ Ddewi er ys tri chant o flynyddoedd, a thrwy gymmorth Duw, myfi a'i cadwaf i'r esgobaeth honno tra b'o anadl ynof.' Wedi ymddiddan yn hir yn nghylch eu bwriad i ysgymuno y naill y llall, esgob St. Asaph a ddisgynodd oddiar ei geffyl, ac a osododd ei feitr ar ei ben, ac a ymaflodd yn ei fugail-ffon, gyda bwrriad i ysgymuno Giraldus. Giraldus, yn gwybod mai gwr byrbwyll oedd yr esgob, a orchymmynodd i offeiriaid sir Faesyfed ag oedd yno yn bresennol,

Gwrol-
deb
Giraldus.

CANT
XII.

brechennol, i'w ddilyn ef yn eu gwisgoedd gwya-
 ien, a'r groes a'r canhwyllau gyda hwynt, megis
 mewn gorymdaith. 'Pa bath yr ydych yn ei
 'wneuthur yn awr?' ebe yr esgob. 'Dim,' ebe
 Giraldus, 'ond darparu, os byddwch chi mer
 'fyrbwyll a'n ysgymuno ni, i'ch ysgymuno
 'chwithau ar yr un funudyn.' 'Wele,' ebe yr
 esgob, 'o herwydd y cyfeillgarwch ag oedd
 'rhyngom ni ein dan, pan oeddem yn myfyrio yn
 'athrefa Paris, myfi a fyddaf yn drugarog wr-
 'thych, ac ni wnafeich ysgymuno wrth eich
 'enwau; ond yr wyf yn awr yn ysgymuno pawb
 'ag sydd am ddifuddio esgobaeth St. Asaph o'i
 'hawl.' 'Yr ydwyf finnau,' ebe Giraldus, 'a
 llef uwch, 'yn ysgymuno pawb ag sydd am
 'ddifuddio esgobaeth Tŷ Ddewi o'i hawl;' a
 chan edrych o'r tu cefn iddo, efe a orchymyn-
 odd iddynt ganu y clych, fel cadarnhad o'i
 ddedryd, ac er di-anrhydedd i'w wrthwynebwr.
 Pan glywodd yr esgob y clych, efe a gymaerodd
 ei gefyl, ac a farchogodd ymaith, a'r llawys a'i
 ddylinasant ef, gan dafu cerrig a thywarch ar ei
 ol. Felly yr amddiffynodd Giraldus hawl es-
 gobaeth Tŷ Ddewi, ac yn mhen ychydig gwedi
 hyny, efe a ymheddychodd âg esgob St. Asaph,
 ac a gafodd ganmoliaeth ganddo am ei wroldeb.'

Marwol-
 aeth Da-
 fydd ab
 Gerallt.

O. C.
 1177.

Ar farwolaeth Dafydd ab Gerallt, esgob Tŷ
 Ddewi, canonwyr Tŷ Ddewi a ddewisasant Gi-
 raldus

Moore's Giraldus Cambrensis, Vol. I.

raldus ei nai yn esgob yn ei le ef. Ond Giral-
 dus, yn tybied eu bod yn fyrbwyll ac afreolaidd
 yn eu dewisiad, a roddodd i fynu yr esgobaeth y
 dydd canlynol. Brenin Lloegr yn anfoddlon fod
 canonwyr Tŷ Ddewi yn parhau yn eu dewisiad
 o Giraldus, a alwodd gymmanfa, ac a ddeisyfodd
 ar arch-esgob Canterbury, a'i esgobion, i ddewis
 gwr priodol i fod yn esgob yn Nhŷ Ddewi.
 Gwedi ymgynghori, hwy a ddewisasant Giral-
 dus, o blegid ei fod yn ŵr dysgedig, ac o ysbryd
 gwrol; ond y brenin a anfoddlonodd iddynt, ac
 a ddywedodd nad oedd yn gymmwys nac yn
 angenrheidiol i wneuthur dewisiad o ŵr mor
 gyfiawn a bywiog i fod yn esgob Tŷ Ddewi, gan
 y gallasai y fath ddewisiad fod yn niweidiol, nid
 yn unig i eglwys Canterbury, ond hefyd i goron
 Lloegr.* Mewn canlyniad i hyn, Peter de Leia, Peter, es-
 yr hwn oedd lywydd priordŷ Wenlock, yn sir y gob Tŷ
 Mwythig, ar ganmoliaeth y brenin, a ddewis- Ddewi.
 wyd i fod yn esgob Tŷ Ddewi yn lle Dafydd ab
 Gerallt;

* Ar ddiwedd y gymmanfa, y Brenin a ddywedodd wrth
 ei gyfeillion, er fod ganddo ef y dyb oren am ddoniau ac
 uniondeb Giraldus, etto nad oedd yn tybied ei bod yn ddio-
 get i ddewis gwr ag oedd mor agos perthynas i Rhys, tywys-
 og y Deheu-barth, a'r rhan fwyaf o bendeigton Cymru, i
 fod yn esgob Tŷ Ddewi, ac y buasai balchder y Cymry i
 gael ei ddyrchafu trwy ddewisiad o ŵr ag oedd mor alluog,
 teilwng, a gwrol. Pan glybu Giraldus hyny, efe a ddywed-
 odd fod y dystiolaeth honno yn fwy o anrhydedd iddo ef na'r
 esgobaeth orau.

CANT
XII.

Gerallt; a Giralduſ a aeth drosodd i Paris, lle yr arosodd dros lawer o amser.*

Peter yn
adeiladu
eglwys
Tŷ Dde-
wi.

O. C.
1180.

O blegid fod eglwys gadeiriol Tŷ Ddewi wedi cael ei dinystrio yn aml i raddau mawr gan y Daeniaid, a môr-ladron ereill, esgob Peter a'i tynodd hi i lawr, ac a'i hadeiladodd o'r newydd. A gellir dywedyd mai efe, mewn rhan fawr, a adeiladodd yr eglwys ag sydd yno yn bresennol. Yn nghylch yr amser hyn, dygwyddodd rhyw anghydfod rhwng esgob Peter a'i bobl, a gorfu arno ymadael â Thŷ Ddewi dros ychydig, a myned i fyw i Fynachlog yn Lloegr. Tra yr oedd pethau yn y dull annhrefnus hyn, Giralduſ a ddychwelodd i Gymru, a thrwy gyngor yr arch-esgob, a gafodd ei osod yn weinyddwr holl achosion tymhorol ac ysbrydol yr eglwys, yr hyn a gyflawnodd efe gydâ llawer o ddoethineb a chymhedroldeb, hyd oni wrthwynebwyd ef gan yr esgob.^b

William,
esgob
Llandaf.

O. C.
1183.

Guido,
esgob
Bangor.

Ar farwolaeth Nicolas ab Gwrgant, esgob Llandaf, William de Salso Marisco, gwr call a rhinweddol iawn, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Yn y flwyddyn ar ol hyn, mae yn fwyaf tebygol, y cafodd Guido, yr hwn oedd yn ddëon Waltham yn Essex, ei gyssegru yn esgob Bangor.^c Yr un flwyddyn hefyd y bu farw Madog ab Iddon,

* Hoare's Gir. Camb. Vol. I.   ^b Ibid.

^c Godwin's Catal.

Iddon, arglwydd Gwent, mewn canlyniad i er-
gyd a gafodd gan ei frawd, Thomas, yn ei
feddw-dod. Yr oedd Madog yn fwy gwybodus
yn y celfyddydau nâ'r rhan fwyaf o'i gyfoedion,
ac yr oedd yn neillduol enwog, fel prydydd, ac
ysgrifenwr addysg-wersi.*

CANT
XII.O. C.
1185.

Gan fod enwogrwydd Giraldus yn cynnyddu
yn feunyddiol, y brenin Harry yr ail, a'i galwodd
ef i'w lys i fyw, ac a'i gwnaeth ef yn gaplan, ac
aaddawodd roddi dyrchafiad uchel iddo yn yr
eglwys: ond ni chyflawnodd ei addewidion. Yr
amser hyny, cafodd Giraldus ei osod yn athraw
i John, mab y brenin Harry, ac a aeth gydâg ef
i'r Iwerddon. Pan oedd Giraldus yn yr Iwer-
ddon, cafodd gynnyg ar esgobaeth Leighlin;
ond gan ei fod yn tybied na allasai ddiwygio a
dyrchafu eglwys Iwerddon, efe a'i gwrthododd.
Gwrthododd hefyd arch-esgobaeth Cashel.†

Llawer o frenhinoedd a thywysogion Ewrop, Rhyfel-
yn tybied ei bod yn waradwydd i gristianogion oedd y
fod y wlad lle y ganwyd ein Harglwydd bendig- Groc.
edig, lle y bu yn cyflawni ei weinidogaeth, a lle
y bu efe farw dros bechod, yn cael ei goddef i
fod yn meddiant y Mahometaniaid, ag oedd mor
elyniaethol i gristianogion, a unasant yn nghylch
diwedd y cant diweddaf, i fyned i ryfela â
Q q , hwynt,

* Camb. Biog.

† Hoare's Gir. Cambrensis, Vol. I.

CANT
XII.

hwynt, ac i ymdrechu eu gyru hwynt allan o wlad Canaan. Gelwid y rhyfeloedd hyny yn Rhyfeloedd Sanctaidd, ac yn Rhyfeloedd y Groes, o blegid fod cristianogion yr oesoedd hyny yn ystyried pawb a elent iddynt yn gwneuthur gwasanaeth i Dduw; ac hefyd o blegid fod pob milwr, yn y rhyfeloedd hyny, yn gwisgo croes, o amryw liwiau, ar ei ysgwydd ddehau.*

Baldwin,
arch-
esgob
Caterbu-
ry, yn
dyfod i
Gymru i
bregethu
rhyfel-
oedd y
groes,
O. C.
1188.

Yn, nghylch yr amser hyn, Harry, brenin Lloegr, a llawer o'i bendefigion, a unasant â theyrnasoedd ereill yn rhyfeloedd y groes; a chafodd Baldwin, arch-esgob Canterbury, ei anfon i Gymru i bregethu yr angenrheidrwydd o rhyfeloedd y groes, ac i annog y bobl i ymrwymo ynddynt. Ranulphus Granville, un o gynghorwyr y brenin, a ddaeth gyda Baldwin hyd dref Faesyfed, ac a ddychwelodd oddi yno yn ei ol i Loegr. Rhys ab Gruffydd, tywysog y Deheubarth, yn nghyd â Giraldus, a llawer o bendefigion Cymru, a aethant i gyfarfod Baldwin i dref Faesyfed, lle y pregethodd yr arch-esgob y bregeth gyntaf yn Nghymru, ac yr eglurodd efe iddynt hwy, a'r bobl oll, ddyben ei anfoniad i'r wlad.*

Giraldus

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. II. p. 231—234.

* Y mae dau reswm yn cael eu rhoddi am ddyfodiad Baldwin, arch-esgob Canterbury, i Gymru: yn gyntaf, fel y gallai trwy ddarllen y gwasanaeth yn eglwysi cadeiriol Cymru, gadarnhau awdurdod Canterbury drostynt oll: yn ail, i annog y Cymry i gyflwyno eu hunain i wasanaeth y groes.

Giraldus oedd y cyntaf yn Nghymru a gymmerodd y groes; a Peter, esgob Tŷ Ddewi, y'nghyd âg Einion ab Einion Clyd, tywysog Eifen, a llawer ereill, a ddilynasant ei siampl ef. Pan ddychwelodd Rhys ab Gruffydd o Faesyfed, canonwyr Tŷ Ddewi, yn llawn sel dros ragorfreintiau eu heglwys, a ddeisyfiasant ar y tywysog i rwystro arch-esgob Canterbury i ddyfod yn mbellach ymlaen i Gymru, rhag ofn y buasai ei ddyfodiad ef yn achos i leihau urddas eglwys Tŷ Ddewi: ond Rhys ab Gruffydd a wrthododd gyd-agweddu â'u deisyfiad hwynt. O dref Faesyfed, Baldwin a'i gymdeithion a aethant i'r Maesyfed. Gelly, ac oddi yno i Landeu, yn agos i Aberhonddi, lle yr arosasant dros nos. Bu pregeth Llandeu. yr arch-esgob yn y Gelly yn offerynol i ddwyn llawer i gymmeryd arnynt arwydd y groes. Llwyddodd ei bregeth ef hefyd yn y Fenni, i Fenni. gael llawer o filwyr dan faner y groes. William, esgob Llandaf, a ddaeth i gyfarfod Baldwin i Brinbiga, yn sir Fynwy, ac a aethi gydâg ef Brinbiga trwy yr esgobaeth. Yr arch-esgob, wedi dyfod i Brinbiga, a bregethodd i'r bobl; a William, esgob Llandaf, a roddodd air o gyngor iddynt; ac Alexander, arch-diacon Bangor, a gyfieithodd i'r Cymry: a dywedir i gynifer o fwrddwyr, lladron, ac yspeilwyr y gymmydogaeth, gael eu dychwelyd y pryd hyny, nes peri syndod ar bawb a'i gwelsant. Gwedi ymadael â Brinbiga,

CANT XII. Baldwin a'i gymdeithion a aethant i Gaerlleon ar Wysg, ac oddi yno i Gasnewydd, lle yr aros-
 asant y noswaith honno. Llawer yn Nghasnewydd a goffeidiasant y groes, ac a addunedasant i fyned i ryfela yn erbyn gelynion cristianogaeth. O Gasnewydd, Baldwin a gymmerodd ei daith i Gaerdydd, ac oddi yno i Landaf, lle y cyhoeddodd efe orchwyl y groes, ac a lwyddodd gyda llawer o Gymry a Saeson i'w chosleidio. Baldwin, gwedi codi yn fore, a darllen y gwasanaeth yn eglwys gadeiriol Llandaf, a aeth oddi yno trwy Pontfaen. Bontfaen i Fynachlog Margam, ac oddi yno gyda Margam. â glan y môr i Abertawy. Llawer yn Abertawy, Abertawy. wedi clywed yr arch-esgob, a addunedasant i fyned i ryfela â gelynion crist'nogaeth: a rhyw hen wr, a elwid Cador, a aeth at yr arch-esgob, ac a ddywedodd wrtho, 'Fy arglwydd, pe buaswn yn 'mlodau fy nyddiau, ac yn mwynhau fy nghryf-
 'dwr fel cynt, ni chawsai un math o iawn fy
 'rhyddhau, nac un dymuniad am lonyddwch fy
 'rhwystro i gyflwyno fy hun i'r gorchwyl gogoneddus hwn ag y'ch chwi yn ei bregethu;
 'ond gan fod fy henaint a'm methiant yn rhwystr
 'i mi gyrhaeddyd cyflawn deilyngdod, trwy fyned i ryfela â gelynion cristianogaeth, dyodd-
 'efwch i mi gyrhaeddyd hanner y teilyngdod
 'hwnw, trwy rod-di y degfed rhan o'm holl fedd-
 'iannau tu ag at ddwyn y gorchwyl hwnw yn
 'mlaen.' Ac wedi syrthio wrth draed yr arch-esgob,

gob, efe a roddodd y degfed rhan o'i holl fedd-
iannau tu ag at wasanaeth y groes; a thrwy
lawer o ddagrau, a ddeisyfodd ar yr arch-esgob
i faddeu iddo hanner y penyd gorchymmynedig.
Yn mhen ychydig o amser wedi hyny, Cadur a
ddychwelodd at yr arch-esgob, ac a ddywedodd
wrtho, 'Fy arglwydd, gan fod yr ewyllys yn
'cyfarwyddo y weithred; ac yn aml yn cael ei
'chymmeryd yn lle'r weithred; a chan fod genyf
'ddymuniad cadarn i fyned i ryfel y groes, yr wyf
'yn deisyf arnoch i faddeu i mi yr hanner arall
'o'r benyd, a myfi a roddaf i chwi gymmaint
'o'm meddiannau ag a roddais o'r blaen.' Yr
arch-esgob, pan welodd gywreinrwydd crefyddol
yr hen ŵr, a wenodd, ac a'i cofleidiodd ef gydâ
syndod.*

CANT
XII.

O Abertawy, Baldwin a'i gyfeillion a'aethant Lwchwr.
i Lwchwr, ac oddi yno i Gydweli. Gwedi aros Cydweli.
yehydig yn nghastell Cydweli, hwy a aethant
dros afon Tywi mewn bâd, ac a barhausant eu
taith tu a Chaerfyrddin, gan adael Llanstyffan Caerfyr-
ar y llaw aswy. O Gaerfyrddin, hwy a aethant S. Clares.
i St. Clares, a chwedi ymweled â Mynachlog y Tŷ Gwyn
Tŷ Gwyn ar Daf, hwy a aethant heibio Lawha-
den,* i Hwlfordd. Yr arch-esgob, a Giraldus, den.
a bre-fordd,

* Hoare's Gir. Cambrensis.

* Yn y dyddiau terfysgld hyny, pan oedd Cymru yn
cael ei anrheithio gan y Normaniaid a'r Fflandrysiaid, a phan
nad oedd noddau sanctaidd, nac eglwysydd, yn cael eu
parchu gan y goresgynwyr, tybiodd esgobion Cymru yn ang-

CANT
XII.

a bregeſhasant yn Hwlffordd, a llawer ó'r milwyr a'r bobl gyffredin yn y lle hwnw, a gymmerasasant y groes. Gwedi aros dros ychydig yn Hwlffordd, Baldwin a'i gymdeithion a aethant

Camros. trwy Gamros, a thros draeth Niwegal i Dŷ Dde-
Tŷ Dde- wi. Pan ddaethant i Dŷ Ddewi, yr arch-esgob
wi. a ddarllenodd y gwasanaeth yn yr eglwys gad-eiriol, a Giraldus a bregethodd i'r bobl. Gwedi hyny, hwy a ymadawsant, ac a aethant trwy

Aber- Abergwaun, Trefdraeth, a Nefern, i Fynachlog
gwaun. Llandudoch, lle y cawsant eu groesawi yn gar-
Tref- edig gan Rhys ab Gruffydd, tywysog y Deheu-
draeth. barth. Dranoeth, Rhys a'u groesawodd hwynt
Nefern. yn Aberteifi; a chwedi i lawer o bobl y gym-
Llandud- mydogaeth gyfarfod mewn man yn sir Benfro,
och. yn agos i bont Aberteifi, yr arch-esgob a aeth
Aberteifi. yno attynt, ac efe, a Giraldus, a draethasant air yr Arglwydd iddynt. Dywedir i lawer gael eu tueddu, trwy y pregethau hyny, i gymmeryd y groes: a chymmaint oedd eu parch i'r arch-esgob, fel yr adeiladasant Gappel yn y fan lle yr oedd efe yn sefyll, ac yn pregethu; a gelwir y fan honno, Parc y Cappel, hyd heddyw. Gwedi

Llanbedr. ymadael âg Aberteifi, hwy a ddaethant i Lanbedr pont Ystyffan, lle y pregethodd yr arch-esgob, a

† Giraldus,

enrheidiol i gadarnhau eu llysoedd rhag rhuthrau eu gelynion. Mewn canlyniad i hyn, daeth llysoedd yr esgobion i fod yn llysoedd castellaid. Yr oedd tri llys castellaid yn esgobaeth Tŷ Ddewi; un yn Llanddeu, un agos i Aberhonddi; un arall yn Lawhaden; ac un arall yn Lantphey, yn agos i Benfro.

Giraldus, yn' nghyd â dau ŵr arall, John o'r Tŷ **CANT XII.**
 Gwyn, a Sisillus o Ystrad-fflur; a dywedir na bu
 eu llafur yn ofer. O Lanbedr pont Ystyffan, y
 pregethwyr a aethant i Ystrad-fflur, lle y gor- **Ystrad-fflur.**
 phwysasant y noswaith honno. Dranoeth, hwy
 a ddychwelasant i Landdewi bresi, ac a aethant **Llanddewi bresi.**
 oddi yno i Lanbadarn fawr. Gwedi gorphwys **Llanbad-**
 noswaith yn Llanbadarn fawr, hwy a dynasant **arn fawr.**
 lawer at wasanaeth y groes ar y boreu tranoeth.
 O Lanbadarn fawr, yr arch-escob a gymmerodd
 ei daith i Aberdofy, ac oddi yno i Dowyn. Rhys **Aberdo-**
 abGruffydd a aeth gyd â'r arch-escob o Landudoch **fy.**
 i Aberdofy, ac a ddychwelodd oddi yno. Gwedi **Towyn.**
 i'r arch-escob a'i gymdeithion orphwys noswaith
 yn Nhowyn, Gruffydd ab Cynan, ab Owain
 Gwynedd, a ddaeth oddi yno i'w cyfarfod, a
 chydâ y gostyngeiddrwydd mwyaf, a ddeisyfodd
 faddeuant am iddo oedi ei weinyddiad i'r arch-
 escob cyhŷd. O Dowyn, hwy a aethant i Aber **Aber**
 Maw,* ac oddi yno i Lanfair, lle y gorphwysas- **Maw.**
 ant y noswaith honno. Dranoeth, hwy a aethant **Llanfair.**
 trwy, neu yn agos i Harlech,† a thros y traeth **Harlech.**
 mawr, a'r traeth bychan, a thrwy Bwllheli i Ne- **Pwllheli.**
 fyn, lle y cysgasant y noswaith honno. Yr **Nefyn.**
 arch-escob a bregethodd dranoeth yn Nefyn, ac
 a lwyddodd gydâ llawer i gymmeryd y groes. O
 Nefyn, hwy a aethant trwy Gaernarfon i Ban- **Caernar-**
 gor, lle y cawsant eu groesawi yn gariadus gan **fon.**
Bangor.
 Guido,

* Barmouth. † Hardd-Lech.

CANT
XII.

Guido, esgob yr esgobaeth honno. Dranoeth, yr arch-esgob a ddarllenodd y gwasanaeth ya eglwys gadeiriol Bangor; ac esgob y lle hwnw, er mawr ofid i'w bobl, a gafodd ei gymhell i gymmeryd y groes. Baldwin a'i gymdeithion a aethant drosodd o Fangor i ynys Fôn, a Rhodri mab Owain, yn nghyd â'r rhan fwyaf o drigolion yr ynys, a llawer o bobl o'r gwledydd cymmydogaethol a'u cyfarfuant hwynt yno. Yr arch-esgob a safodd i fynu mewn man a alwyd gwedi hyny, Carreg yr Arch Iagon,* ond yn awr, Carreg Iago, ac a bregethodd iddynt; ac Alexander arch-diacon Bangor, a Sisillus, abad Ystradfflur, a gyfieithasant i'r bobl. Dywedir i lawer y pryd hyny gael eu tueddu i gymmeryd y groes. Gwedi dychwelyd o sir Fôn i Bangor, yr arch-esgob a'i gymdeithion a aethant ymlaen trwy Gonwy ac Abergeley, i Ruthlan, lle y cawsant eu groesawi yn weddus iawn gan Dafydd ab Owain. Dranoeth, gwedi llwyddo gyda llawer yn Ruthlan i gyflwyno eu hunain i wasanaeth y groes, yr arch-esgob a aeth i St. Asaph, ac wedi darllen y gwasanaeth yn yr eglwys gadeiriol, a aeth i Basingwerk, lle yr arosodd efe a'i gymdeithion y noswaith honno. O Basingwerk, hwy a aethant i Gaerlleon ar Ddyfrdwy, ac a arosasant yno dros y pasc. Wedi llwyddo gyda llawer yn Nghaerlleon i gymmeryd eu nodi âg arwydd

* The Archbishop's Rock.

arwydd y groes, yr arch-esgob, a'i gyfeillion, a
 aethant i Whitchurch, ac oddi yno i Groesys-
 wallt, lle y cawsant eu derbyn gan William ab Whit-
 Alan, yn y modd mwyaf caredig. O Groesys- church.
 wallt, hwy a aethant i'r Mwythig, lle y gorph- Croesys-
 wysasant dros ychydig o ddyddiau. Tra yr wallt.
 oedd yr arch-esgob yn y Mwythig, llawer o bobl Mwythig.
 a goffeidiasant y groes, ac a addunedasant i fy-
 ned i ryfela â gelynion cristianogaeth. Dangos-
 odd tywysogion Cymru lawer o barch i arch-es-
 gob Canterbury, ar ei daith trwy y wlad. Owain
 Cyfeiliog oedd yr unig dywysog na ddaeth i'w
 gyfarfod ef, ac o blegid hyny, cafodd ei ysgy-
 muno gan yr arch-esgob. Gwedi myned i
 Henffordd, yr arch-esgob a ymadawodd â'i
 gymdeithion o Gymru, ac a ddychwelodd i'w
 wlad ei hun. Dywedir i fwynâ thair mil o wyr
 cyfarwydd mewn achosion milwraidd, ac aw-
 yddus i ruthro ar elynion y ffydd, gael eu nodi
 âg arwydd y groes, ar y daith hon.^a Ond Gi-
 raldus, a Peter, esgob Tŷ Ddewi, oblegid eu
 hoedran o'u tlodi, a gawsant eu rhyddhau oddi
 wrth yr adduned a wnaethent i fyned i wlad Ca-
 naan i ryfela, ar yr ammod iddynt ofalu am ad-
 gyweiriad eglwys gadeiriol Tŷ Ddewi, a rhoddi
 pob cynnorthwy yn eu gallu i ryfelwyr y groes, a
 gymmerent eu taith i Jerusalem.^b

R r

Ar

^a Hoare's Gir. Cambrensis, Vol. II.^b Ibid. Vol. I.

CANT
XII.

- Ar farwolaeth Guido, esgob Bangor, Giraldus a gafodd gynnyg ar yr esgobaeth honno, ond efe a'i gwrthododd: a dywedir i Bangor fod heb un esgob, nes i Alan gael ei gyssegru, oddi amgylch pedair blynedd gwedi hyny. Dywedir hefyd i Giraldus, ar farwolaeth William de Salso Marisco, gael cynnyg ar esgobaeth Llandaf, ac iddo wrthod honno hefyd: a Harry a gyssegrwyd yn esgob yn lle William. Esgob Harry a roddodd ranau i bedwar cor-offeiriad ar ddeg, yn ol y drefn bresennol; ac efe a briodolodd iddo ei hun, a'r esgobion a ddeuai ar ei ol, yr hyn ag y maent yn bresennol yn ei fwynhau. Y rheswm a roddodd Giraldus am ei wrthodiad o'r esgobaethau hyn oedd, nad oedd efe, y pryd hyny, yn ewyllysio myned i un sefyllfa lle y cawsai ei ddifyru oddiwrth ei lyfrau; ond yr oedd efe mewn gobaith o gael ei wneuthur yn esgob Tŷ Ddewi, o blegid fod Peter yn awr yn hen.^a Ar farwolaeth Alan, esgob Bangor, Robert o'r Mwythig a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef.^b
- Gwedi i Lywelyn ab Iorwerth, ab Owain Gwynedd, ddyfod i lywodraeth Gwynedd, efe a adeiladodd Fynachlog Aberconwy, yn sir Gaernarfon, ac a roddodd lawer o diroedd i'w chynnal. Rhoddodd hefyd lawer o ragor-freintiau i Fynachod
- Marwol- aeth Guido.
O. C. 1190.
Marwol- aeth William de Salso Marisco.
O. C. 1191.
- Marwol- aeth Alan, esgob Bangor.
O. C. 1195.
Llywelyn yn adeiladu Mynachlog Aberconwy.
O. C. 1195.

^a Hoare's Gir. Camb. Vol. I. Brown Willis.^b Gedwina's Catal.

Fynachod Aberconwy. Rhyddhaodd hwynt oddi wrth yr angenrheidrwydd o gadw dynion, ceffylau, cŵn, neu hebogau iddo ef, ac oddiwrth y dyledswydd o roddi croesaw iddo ef, neu ryw wyr cyffredin ereill, ar eu taith. Rhoddodd awdurdod iddynt i ddewis eu habadau eu hunain, ac i gymmeryd meddiant o bob llong-ddrylliad ar eu tir, ac a'u gwnaeth yn rhydd oddiwrth bob treth, ac na byddai i neb o honynt gael eu barnu yn un o lysoedd y tywysog am un weithred a wnelent, ac na chai y Fynachlog ddim bod yn atebol am arian a fenthygid gan un o'r Mynachod heb gydsyniad yr abad; ac amrywiol o bethau ereill.*

CANT
XII.

Pan fu farw Peter, esgob Tŷ Ddewi, cyfeill-
ion Giraldus a fynent iddo ymdrechu cael yr
esgobaeth honno; ond efe a wrthododd, gan
ddywedyd mai dyledswydd y bobl oedd ymofyn
am esgob, ac nid lle esgob oedd ceisio esgobaeth.
A chan fod ganddo ef ddigon at ei gynnal-
iaeth, fod yn fwy dewisol ganddo aros yn ei
sefyllfa ddirgel yn Lincoln, lle yr oedd yn cael
cyfleusdra i ddarllen, a myfyrio yn y pethau ag
oedd yn hoff gan ei feddwl. Gan mae canonwyr
Tŷ Ddewi oedd âg awdurdod pan fyddai esgob
farw, i enwi un cymmwys i lanw ei lle, arch-esgob
Canterbury a orchymmynodd iddynt i enwi gwr
i fod yn esgob yn lle Peter. Gwedi cael y gor-
chymmyn

Marwol-
aeth
Peter, es-
gob Tŷ
Ddewi.
O. C.
1198.

R r 2

CANT
XII.

chymmyn hwn, hwy a enwasant Giraldus, archidiacon Aberhonddi; Walter, abad Llandudoch; Peter, abad y Tŷ Gwyn ar Daf; ac fel na byddai iddynt ymddangos yn rhy dueddol i'r Cymry, hwy a enwasant hefyd Reginald Foliot, yr hwn oedd yn Sais. Yr arch-esgob a wrthododd, yn bendant, i gyssegru Giraldus, ar yr un rheswm ag y gwrthodasai y brenin Harry ef o'r blaen. Gwrthododd hefyd y ddau arall, o blegid eu bod yn Gymry. Ac i lanw eu lleodd hwynt, efe a enwodd Martin fynach, a Geoffrey, prior Llanthoni. Ond y canonwyr a bonasant eu hen hawl sefydledig o enwi pwy oedd i fod yn esgob. Yr oedd Richard, brenin Lloegr, y pryd hyn yn Normandy; a phan glybu efe am yr ymryson ag oedd rhwng canonwyr Tŷ Ddewi ac arch-esgob Canterbury, efe a orchymmynodd i bedwar o'r canonwyr i ddyfod atto ef i Normandy, i dderbyn ei orchymmynion ef yn nghylch dewisiad esgob yn Nhŷ Ddewi. Ond tra yr oedd y pethau hyn mewn cynnwrf, bu farw y brenin.*

John,
brenin
Lloegr.
O. C
1199.

Gwedi i John gael ei geroni yn frenin yn lle ei frawd Richard, canonwyr Tŷ Ddewi a ymgyrfnasant atto i Normandy, i gannol Giraldus, fel gwr cymmwys iawn i fod yn esgob Tŷ Ddewi; a'u llythrau hwynt a gawsant dderbyniad grawlawn. A'r brenin a orchymmynodd i Giraldus,
a thri

* Hoare's Giraldus Cambrensis, Vol. I.

a thri neu bedwar o ganonwyr Tŷ Ddewi, i ddyfod atto ef, fel ag y byddai iddo gael ei ddewis yn esgob, mewn ffordd addas. Ond ar ddychweliad y brenin i Loegr, arch-esgob Canterbury a lwyddodd gydâg ef i wneuthur gwrthodiad o Giraldus. Pan welodd Giraldus y cyfnewidiad hyn yn ei hen ysgolhaig, y brenin John, efe a ymadawodd â llys y Saeson, ac a ddaeth i Gymru, a phan ddaeth i Dŷ Ddewi, yr offeiriaid a'r bobl a'u derbyniasant ef gydâ'r llawenydd mwyaf. Cadwyd cymmanfa drachefn yn Nhŷ Ddewi, i'r dyben i ddewis esgob yn lle Peter, a Giraldus a gafodd ei ddewis yn unfryd; a dymunwyd arno i fyned yn union-gyrch i Rhufain at y Pab, i haeru ei hawl i esgobaeth Tŷ Ddewi, a chael cadarnhad o'i etholiad. Giraldus, yn gweled fod ei etholiad yn rheolaidd a chyfreithlon, a gyd-agweddodd â dymuniad y gymmanfa: a ohwedi myned i ymweled â'i frawd Philip de Barri, a gesod ei lyfrau i'w cadw yn Mynachlog Ystradflur, yn sir Aberteifi, efe a hwyliodd o Sandwich, ac a diriodd yn Fflanders; ac wedi croesi yr Alps, efe a ddaeth i Rhufain yn nghylch gwyl Giraldus St. Andreas, ac a dderbyniwyd yn garedig gan yn myned i Bab Innocent y trydydd: ond gan fod gan arch-Rhufain. O. C. 1199. esgob Canterbury fwy o awdurdod yn llys Rhufain nag arch-diacon Aberhonddi, y Pab a wrthododd gadarnhau hawl Giraldus i esgobaeth Tŷ Ddewi.

Y TRY.

Y TRYDYDD CANT AR DDEG:

CANT
XIII.

TYWYSOGION Gwynedd a Deheu-barth Cymru, yn gosidio wrth weled hawl sefydledig canonwyr Tŷ Ddewi yn cael eu diystyru, ac eglwys Cymru yn cael ei thraws-arglwyddiaethu gan arch-escob Canterbury, a roddasant awdurdod i'w cyd-wladwyr, i anfon y deisyfiad canlynol at y Pab, trwy ddwyllaw Giraldus, a chanonwyr Tŷ Ddewi.

Deisyfiad ' At y iawn barchedig dad ac arglwydd Inro-
y Cymry ' cent, trwy ras Duw, y prif escob. Llewelyn,
at y Pab. ' tywysog Gwynedd; Gwenwynwyn a Madog,
' tywysogion Powys; Gruffydd, Maelgwn, Rhys,
' a Meredith, meibion Rhys, tywysog y Deheu-
' barth; ydynt yn anfon iechyd, a gwir ufudd-
' dod yn mhob peth. Bydded hyspys i'ch tadol
' ddaioni, y caledi mawr, a'r perygl o golli en-
' eidiau, y mae eglwys Cymru yn ei oddef er pan
' y daeth hi trwy drais brenhinol, ac nid trwy
' awdurdod escob Rhufain, yn ddarostyngedig
Yr es- ' i awdurdod Lloegr, ac arch-escob Canterbury.
gobion ' Y mae arch-escobion Canterbury yn anfon i ni
yn anwy- ' escobion Seisnig, anwybodus o foesau ac iaith
bodus o'r
iaith
Gym-
raeg, ' ein

' ein gwlad, pa rai ni allant bregethu gair Duw
 ' i'r bobl, na derbyn eu cyfaddefiadau hwynt, ond
 ' trwy gyfieithwyr. Nid ydynt yn eu gosod yn
 ' esgobion trwy ddewisiad canonaidd, ond yn
 ' hytrach yn eu cymhell hwynt arnom trwy
 ' drais; ac os byddant rai troion yn ymarferyd y
 ' drefn o ddewisiad, nid ydynt yn gwneuthur
 ' hyny yn gyhoeddus, ond yn ddirgel, trwy alw
 ' yr offeiriaid i Loegr, a'u cymhell hwynt yn ys-
 ' tafelloedd y brenin i ddewis y sawl fyddont hwy
 ' yn eu hewyllysio, pa mor wael a diystyrlyd
 ' bynnag y byddont. Ac fel nad ydyw yr esgob-
 ' ion hyny a anfonir attom o Loegr, ddim yn ein
 ' caru ni na'n gwlad, nid ydynt yn ceisio daioni
 ' ein heneidiau. Eu huchel-gais hwynt ydyw
 ' llywodraethu drosom, ac nid gwneuthur lles-
 ' had i ni; ac oblegid hyny nid ydynt ond anaml
 ' yn cyflawni dyledswyddau y weinidogaeth yn
 ' ein plith. A pha bethau bynnag a allont hwy
 ' gymmeryd oddi arnom, mewn ffordd gyfiawn
 ' neu anghyfiawn, a ddygir ganddynt i Loegr, ac
 ' a ddifrodir ganddynt yn y Mynachlogydd a ro-
 ' ddir iddynt gan frenhinoedd Lloegr. Ac fel y
 ' Parthiaid, y rhai a saethant eu picellau pan y
 ' byddont yn ffoi, ac yn mhell, y maent hwythau
 ' o Loegr yn ein hysgymuno ninnau, mor fynych
 ' ag y gorchymmynir iddynt wneuthur felly. O-
 ' blegid nad ydynt yn caru ein gwlad; y mae y
 ' tiroedd a roddwyd yn yr amser gynt gan ein
 ' hynafiaid

CANT

XIII.

Sefyllfa
 alarus y
 eglwysi
 Cymru.

CANT
XIII.

Tlodi
eglwysi
cadeiriol
Cymru.

Gwrol-
deb y
Cymry
yn eu
dwyn
dan farn
ysgym-
undod.

Barn y
tywysog-
ion am
Giraldus.

' hynafiaid i'r esgobaethau, yn cael eu trosglwy-
' ddo ganddynt i'r offeiriaid, ac ereill a ewyllysio
' eu cael. A chan fod tiroedd yr eglwysi yn
' ddarostyngedig i gael eu cymmeryd oddi wrth-
' ynt, yr ydym ninnau ein hunain gwedi cymmer-
' yd peth o honynt. ac y maent yn ein meddiant
' yn bresennol. Trwy y pethau hyn y mae eg-
' lwysydd cadeiriol Cymru gwedi cael eu daros-
' twng i'r tlodi a'r trueni mwyaf; ond pe buasent
' gwedi eu bendithio âg esgobion da a duwiol,
' fe fuasent yn gyfoethog ac yn ardderchog.
' Heblaw hyn, pan fyddo y Saeson yn rhuthro i
' Gymru, y mae arch-esgob Canterbury yn gosod
' yr holl wlad dan ddeddf warafun, ac oblegid ein
' bod ni yn amddiffynrhyddid eingwlad yn erbyn y
' Saeson a gelynion ereill, y mae efe yn ein gosod
' ni a'n pobl dan farn ysgymundod, ac yn peri
' i'r esgobion hyny a ddanfonodd efe i'n plith, i
' gyhoeddi y farn honno, yr hyn y maent yn ba-
' red i'w wneuthur ar y fath achosion. Mewn
' canlyniad i hyn, y mae pawb o'n pobl ni a syr-
' thio ar faes y gwaed, wrth amddiffyn rhyddid
' eu gwlad, yn marw dan farn ysgymundod. Yr
' ydym gan hyny, trwy ddagrau ac och'aeidiau,
' yn ceisio gan eich Sancteiddrwydd, i'r hwn y
' perthyna llywodraeth yr eglwys gyffredinol,
' iachad effeithiol oddi wrth y caledi hyn, a
' a phethau ereill a hyspysir i chwi trwy enau
' canonwyr Tŷ Ddewi, a Giraldus eu hegob
' etholedig,

‘etholedig, yr hwn sydd ŵr synwryol a pharch-
 ‘adwy. Ac, âg un llef yr ydym yn dymuno
 ‘arnoch i ryddhau eich plant ag sydd fel byn
 ‘gwedi cael eu gorthrymu dan y tri esgob diw-
 ‘eddaf a fu yn Nhŷ Ddewi, mewn canlyniad i
 ‘ddarostyngiad yr esgobaeth honno i arch-esgob
 ‘Canterbury. Oblegid cyn amser y tri esgob
 ‘diweddaſ, yr oedd Tŷ Ddewi yn eistedd-le
 ‘arch-esgob Cymru oll, yr hwn nid oedd yn
 ‘ddarostyngedig fel arch-esgob i neb, ond i’r
 ‘fam eglwys, Rhufain. Gan hyny, os bydd i
 ‘chwi ymddarostwng i edrych arnom gydâ lly-
 ‘gad o desturi, pa wasanaeth bynnag fyddo yn
 ‘eia gallu, ni a’u gwnawn yn ewyllysgar i’r
 ‘bendigedig apostol Pedr; felly ein hanwyl dad,
 ‘byddwch wych yn yr Arglwydd’.

CANT
XIII.

Yr oedd y Saeson yn llawn dychryn rhag ofn Aflwydd-
 i’r deisyfiad hwn o eiddo y Cymry i lwyddo. ^{ia. t dei-}
 Ond er cymmaint o resymoldeb a thaerni oedd ^{yfiad y} Cymry.
 yn y deisyfiad, ac er mor anrhydeddus oedd y
 gwyr a’u hanfonodd, ni chafodd un math o eff-
 aith ar y Pab, yn amgen nâ’i alluogi ef i dyna
 yohwaneg o arian o godau y Saeson. Gwedi i
 Giraldus dreulio dros bedair blynedd i amddiff-
 yn rhagor-freintiau esgobaeth Tŷ Ddewi, ac
 iddo fyned dair gwaith ar yr achos hyny i Rhu-
 fain, cafodd ei siomi yn y diwedd; canys y Pab
 a gyhoeddodd ei etholiad i’r swydd esgobaethol

S s

yn

CANT
XIII.

Giraldus
yn cael ei
erlid am
ei sel dros
eglwys
Tŷ Dde-
wi.

Geoffrey,
esgob
Tŷ Dde-
wi.

O. C.
1203.

yn ddirym. Mewn canlyniad i'r dybendod an-
nymunol a wnaeth y Pab ar yr achos hwn, Gi-
raldus a ddyoddefodd lawer o erledigaethau
chwerwon, yn Lloegr, a gwlad ei enedigaeth.
Er nad ymddengys iddo ef erioed gymmeryd
iddo ei hun yr enw esgob, brenin Lloegr a rodd-
odd orchymmyn na anturiai efe gymmeryd arno
yr enw hwnw; ac arch-esgob Canterbury hefyd
a ddanfonodd lythyrau, yn enw y brenin, at ga-
nonwyr Tŷ Ddewi, a thrwy lawer o wobrau a
bygythion, a lwyddodd gyda hwynt o'r diwedd,
i fod o blaid y Saeson; ac ymdrechasant, hyd
eithaf eu gallu, i gau drysau y Mynachlogydd
yn erbyn Giraldus, pan y byddai yn teithio trwy
y wlad. Pan welodd Giraldus fod canonwyr Tŷ
Ddewi gwedi eu llygru trwy wobrau y Saeson,
ac nad oedd yn bosibl iddo adferu yr esgobaeth
i'w hardderchawgrwydd arch-esgobaethol, efe a
roddodd i fynu yr ymdrech; a chwedi amddiffyn
a rhyddhau ei hun oddiwrth y cam-achwyniadau
a ddygasid yn ei erbyn gan ei elynion, efe a ym-
heddychodd âg arch-esgob Canterbury; ac ar yr
amser gosodedig i ddewis un i fod yn esgob yn
Nhŷ Ddewi, efe a aeth gyda y canonwyr i Lun-
dain; a chwedi gwrthdystio yno yn erbyn anwy-
bodaeth ac anfoesoldeb llawer o'r rhai ag oedd
am gael esgobaeth Tŷ Ddewi, o'r diwedd efe a
gydsyniodd i wneuthur dewisiad o Geoffrey de
Henelawe, prior Lanthoni, i fod yn esgob Tŷ
Ddewi.*

* Hoare's Gir. Cambrensis, Vol. I.

**CANT
XIII.**

**Philip
de Barri
yn arch-
diacon
Aber-
honddi.**

S. 2

gwedi

† Giraldus a gyfansoddodd lawer o lyfrau, ac y mae amryw o honynt mewn bod hyd heddyw.

CANT XIII. wedi bod, trwy y rhan fwyaf o'i fywyd, yn wrth-ddrych o'i ddymuniadau mwyaf difrifol. **Giraldus** a fu farw yn Nhŷ Ddewi, yn bedair blwydd ar ddeg a thri ugain oed, ac a gladdwyd yn yr eglwys gadeiriol. Yr oedd Giraldus yn ardderchog yn ei enedigaeth, yn bridweddol yn ei berson, yn llariaidd yn ei foesau, yn addwyn yn ei gyfrinach, yn fywiog, gweithgar, a diofn, i amddiffyn rhagor-freintiau yr eglwys, yn foesol yn ei fuchedd, yn ddiysgog yn ei egwyddorion, yn elusengar, er yn uchel-frydig, ac yn ddysgodedig, er yn goel-grefyddol. Yn mha olwg bynnag yr ystyriom y gwr hynod hwn, pa un ai fel ysgolhaig, gwladgarwr, neu ddifeinydd, ni a allwn yn gyfiawn ei ystyried ef yn un o'r goleuadau mwyaf dysglair a addurnodd hanesion y deuddegfed cant.^a

Llosgi Bangor.
O. C.
1210.

Yn y rhyfeloedd creulon ag oedd y pryd hyn rhwng Llywelyn ab Iorwerth a'r brenin John, y Saeson a losgasant dref Bangor, ac a gymmerasant Robert, esgob y lle hwnnw, yn garcharor: ond cymmaint oedd gan y bobl am eu hesgob, fel y prynasant ef yn ol drachefn am ddau cant o hebogau. Ar farwolaeth Geoffrey, esgob Tŷ Ddewi, Iorwerth, abad y Talley, yn sir Gaerfyrddin, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Yr oedd Iorwerth yn ŵr call, ac o dymmer heddychlon, a bu yn offerynol i wneuthur heddwch rhwng y Fflandrysiaid, yn sir Benfro, & Llywelyn

Marwol- aeth Geoffrey.
O. C.
1214.

^a Hoare's Gir. Camb. Vol. I.

lyn ab Iorwerth, tywysog Gwynedd. Oblegid y
rhyfolaedd ag oedd yr amser hynny rhwag gwyr
Gwynedd a'r Saeson, esgobaeth Bangor a fu
ddwy flynedd heb un esgob, yn ol marwolaeth
Robert o'r Mwythig. Ond pan ddaeth pethau i
well trefn, y brenin a roddodd orchymmyn i'r
canonwyr i enwi gwr cymmwys i fod yn esgob
Bangor, a hwy a enwasant Cadwgan, abad y Tŷ
Gwyn, yr hwn, wedi ei gymmeradwyo gan y bre-
nin, a gyssegrwyd yn esgob Bangor. Yr oedd
Cadwgan yn ŵr dysgedig, ac efe a ysgrifennodd
lawer o lyfrau; ac yn mhilith ereill, Agoriad ar
y Salmau.^a

CANT
XIII.

Cadw-
gan,
esgob
Bangor.
O. C.
1215.

Adda, esgob St. Asaph, a fu farw yn mhen
ychydig o amser gwedi yr ymryson a fu rhyng-
ddo ef a Giraldus yn nghylch eglwys Cerry; a
John a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Bu
John farw yn mhen tair blynedd wedi iddo gael
esgobaeth St. Asaph, a Reyner a ddewiswyd yn
esgob yn ei le. Yr oedd Reyner yn un o gym-
deithion Baldwin trwy esgobaeth St. Asaph, ac
yn fywiog iawn i annog y bobl i gyflwyno eu
hunain i achos y groes. Reyner, i ddangos ei
sel dros babyddiaeth, a roddodd ddegwm gwair
ac ŷd Mynachlog Blanch i Fynachlog y Mwy-
thig; a hanner degymau Gwreccsam i Fynachlog
Llangwest, yr hon a elwid Vallecruccis: ac Ab-

Abra-
ham, es-
gob St.
Asaph,
O. C.
1225.

^a Brown Willis.

CANT
XIII.

ef, a gadarnhaodd y rhoddion hyny, ac a ychwanegodd yr hanner arall o ddegymau Gwrecsam at gynnalïaeth Mynachlog Vallecrucria.^a Pedair blynedd gwedi cyssegru Abraham yn esgob St. Asaph, yr adeiladwyd Mynachlog Grace Dieu, yn agos i Dref Fynwy; ac yn mhen llawer o amser gwedi hyny, Edward y trydydd, brenin Lloegr, a roddodd goedwig Dean at gynnal dau fynach i gyflawni gwasanaeth dwysol yn y Fynachlog honno, dros eneidiau ei hynafiaid, dros byth.^b Abraham, gwedi cyflawni swydd esgob yn St. Asaph dros naw mlynedd, a fu farw, a chyssegrwyd Hugh yn esgob yn ei le ef.

Anselm,
esgob Tŷ
Ddewi.
O. C.
1230.

Ar farwolaeth Iorwerth, esgob Tŷ Ddewi, Anselm, trysorwr Exeter, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Yn amser yr esgob hwn, rhan fawr o eglwys Tŷ Ddewi a gwympodd trwy ddaear-gryn.^c

Hywel,
esgob
Bangor.
O. C.
1236.

Cadwgan, esgob Bangor, yn cyfarfod â llawer o gystuddiau, a ysgrifenodd at y Pab, i ddeisyf cael cennad i roddi i fynu ei esgobaeth. Gwedi cael caniatad, efe a ymadawodd â Bangor, a Hywel a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Yn nghylch yr amser hyn, Joan, gwraig Llywelyn ab Iorwerth, a merch y brenin John, a fu farw; ac yn ol ei deisyfiad ei hun, a gladdwyd yn Llanfaes,

^a Brown Willis. ^b Dugdale's Monast. Vol. I, p. 107.

^c Brown Willis.

CANT
XIII.

faes, yn sir Fôn. Llywelyn, o barch i'w choff-
 adwriaeth hi, a adeiladodd Fynachlog ar ei
 bedd; a Hywel, esgob Bangor, a gyssegrodd y
 Fynachlog honno. Ni bu Hywel fawr dros
 ddwy flynedd yn esgob Bangor. Ar ei farwol-
 aeth, gwnaethpwyd dewisiad o Richard i gyf-
 lawni ei le ef. Yn nyddiau yr esgob hwn, bu
 farw Llywelyn ab Iorwerth, tywysog Gwynedd;
 a Dafydd ab Llywelyn, ei fab ef o Joan, merch
 y brenin John, a ddewiswyd yn dywysog Gwy-
 nedd yn ei le ef. Yr oedd Dafydd ab Llywelyn,
 cyn marwolaeth ei dad, gwedi traws-feddiannu
 rhan fawr o'r tiriogaethau ag oedd yn perthyn i
 Gruffydd ei frawd hynaf, ac wedi ei gaethiwo ef
 yn nghastell Cricieth, ar lan y môr, yn sir Gaer-
 narfon. Richard, esgob Bangor, yn caru Gruff-
 ydd, ac o dosturi tu ag atto, a wnaeth ei oreu i
 ddwyn oddi amgylch ei ryddhad. Ond Dafydd
 ab Llywelyn ni feiddiai ollwng yn rhydd, wr mor
 ddewr a phoblogaidd ag oedd ei frawd Gruff-
 ydd. Pan welodd esgob Bangor, na lwyddai
 dim gydâ Dafydd ab Llywelyn, i beri iddô wn-
 euthur cyfiawnder i'w frawd, efe a'i bysgymun-
 odd ef, ac a lwyddodd gydâ y Pab i gymmeradwyo
 y weithred. Pa ddybenion bynnag oedd gan
 Richard i ysgymuno tywysog Gwynedd, bu y
 weithred honno yn achlysur i wneuthur ei sef-
 yllfa ef yn Bangor mor beryglus, fel y gorfu
 arno ffoi i Loegr, a byw ar haelioni ereill, yn
 neillduol

Marwol-
 aeth Lly-
 welyn ab
 Iorwerth.
 O. C.
 1240.

Richard
 yn ysgy-
 muno
 tywysog
 Gwyn-
 edd.

CANT
XIII.

neillduol ar haelioni crefydd-dŷ St. Albans, lle y cafodd ei roesawi yn amhydeddus dros yn agos i ugain mlynedd.*

Yr oedd esgobion Cymru, yn y cant hwn, yn llawn o sel dros adeiladu Mynachlogydd, ac yn dangos y parodrwydd mwyaf i roddi tiroedd a degymau at eu cynnal hwynt. Hugh, esgob St. Asaph, er tloted oedd yr esgobaeth y pryd hyn, a roddodd ddegymau Llanfair i gynnal Mynachlog Llanlligan, yn sir Drefaldwyn. Ar farwolaeth Hugh, cafodd Hywel ab Ednefet ei ddewis yn esgob yn ei le ef. Tra yr oedd Hywel ab Ednefet yn esgob yn St. Asaph, Harry y trydydd, brenin Lloegr, a gafodd oruchafiaeth Cymru, ac oblegid fod esgobion Cymru yn ffafrol i dywysogion y wlad, Harry a anrheithiodd eu hesgobaethau hwynt, ac a yspeiliodd yr eglwysi i'r fath raddau, fel y gorfu ar esgobion Cymru fyned i gardota eu bara, a byw ar elusen eu cyd-wladwyr, hyd oni ddaeth pethau i well trefn.†

Hywel,
esgob
St. Asaph.
O. C.
1240.

Thomas
Wallen-
sis, esgob
Tŷ
Ddewi.
O. C.
1249.

Ar farwolaeth Anselm, esgob Tŷ Ddewi, Thomas Wallensis, arch-diacon Lincoln, er tloted oedd yr esgobaeth, a roddodd i fynu ei fywioliaethau, ac a gymmerodd ei gyssegru yn esgob Tŷ Ddewi. Yr un flwyddyn hefyd y cyssegrwyd Einion yn esgob St. Asaph, yn lle Hywel ab Ednefet. Einion a neillduodd Lanllwchaiarn, yn sir Drefaldwyn,

* Brown Willis. † Ibid.

aldwyn, at gynbaliaeth Mynachlog Llanlligan; ac a gadarnhaodd rai o roddion Abraham a Hywel i grefydd-dŷ Vallecruis. Richard de Carrew, gwedi ei wneuthur yn esgob Tŷ Ddewi, yn lle Thomas Wallensis, a sefydlodd y swydd o drysorwr yn ei eglwys gadeiriol; ac a fu yn gymmwynaswr i'r eglwys honno, mewn llawer ystyriaeth.*

CANT
XIII.
O. C.
1256.

Gwedi i Eywelyn ab Gruffydd gael llywodraeth Gwynedd, ar farwolaeth ei ewythr Dafydd ab Llywelyn, efe a adeiladodd Briordŷ yn Bedd Celert, yn sir Gaernarfon, ac a'i cyssegrodd i Fair y forwyn. Edward y cyntaf, brenin Lloegr, pan gafodd lywodraeth y Cymry, a gadarnhaodd yr holl diroedd, a'r anrhegion, a roddasid gan Llywelyn ab Gruffydd i Briordŷ Bedd Celert, a Phriordŷ Penmon.†

Priordŷ
Bedd
Celert.
O. C.
1260.

Pan gafodd Richard, esgob Bangor, gennad gan y Pab i roddi i fynu yr esgobaeth, Anian, arch-diacon sir Fôn, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Dywedir fod Anian yn esgob bywiog iawn, a thrwy ei fod yn ffafwr Edward y cyntaf, iddo gael llawer o ragor-freintiau i'w esgobaeth. Y mae yn debygol mai yn ei amser ef y cafwyd y rhan fwyaf o'r cyfoeth ag sydd yn perthyn yn bresennol i esgobaeth Bangor. Anian a gynhaliodd gymmanfa o'i holl offeiriaid yn Mangor; a

Anian,
esgob
Bangor.

T t

thrwy

* Brown Willis. † Dugdale's Menast. Vol. I. p. 135, 153.

CANT thrwy gydsyniad yr offeiriaid, a wnaeth lyfr yr
XIII. offeren, i'w ddarllen yn ei eglwys, a thrwy yr
 holl esgobaeth. Pan fu Einion, esgob St. Asaph,
 farw, John a ddewiswyd yn esgob yn ei le ef.
 John a fu farw yn fuan wedi myned i St. Asaph;

Einion yr a gwnaethpwyd dewisiad o Einion yr ail, yn es-
 ail, esgob gob yn ei le. Dywedir fod Einion yr ail, yn
 St. Asaph esgob diwyd, ac iddo gael yn ol lawer o'r tir-
 O. C. oedd a'r eglwysi a gymmerasid oddiwrth esgob-
 1268. aeth St. Asaph yn nyddiau yr esgobion a fu o'i
 flaen ef. Pan losgwyd eglwys St. Asaph yn y
 rhyfeloedd ag oedd y pryd hyny rhwng y Cymry
 a'r Saeson, Einion a fwriadodd symud yr eglwys
 gadeiriol i Ruddlan, ac ysgrifenyddwyd llythyrau at
 y Pab, i gael ei gennad i wneuthur hyny. Ond
 ar ddeisyfiad arch-esgob Canterbury, Einion a
 ail-adeiladodd yr eglwys gadeiriol yn yr un lle;*
 ac y mae yn sefyll hyd heddyw.*

Thomas Ar farwolaeth Richard de Carrew, esgob Tŷ
 Beck, es- Ddewi, Thomas Beck, un o ganonwyr y lle
 gob Tŷ hwnw, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Tho-
 Ddewi. mas Beck a sefydlodd gynnulleidfa yn Aber-
 O. C. gwilly, yn sir Gaerfyrddin, i ddau gor-offeiriad
 1280. ar hugain, ac un arall yn Llanddewi brefi, yn sir
 Aberteifi, i dri cor-offeiriad ar ddeg.† Yn amser
 yr

* Adeiladwyd eglwys gadeiriol bresennol St. Asaph yn y
 flwyddyn 1284.

† Brown Willis. + Yn y flwyddyn 1287.

yr esgob hwn,* Edward y cyntaf, brenin Lloegr, **CANT
XIII.**
yn nghyd â'i frenhines Eleanor, a ddaethant ar
daith o bererindod i Dŷ Ddewi.*

Yr oedd Cymru y pryd hyn gwedi ei darostwng i'r tlodi a'r cyfyngder mwyaf, trwy awdurdod a chreulondeb y Saeson, ag oedd gwedi meddiannu amrywiol ranau o honi. Llywelyn ab Gruffydd, yn anabl i orchfygu ei elynion yn Ngwynedd, a adawodd ei frawd Dafydd i warchad bylchau mynyddoedd Eryri, ac a aeth âg ychydig o wyr gydâg ef i'r Deheu-^{Llywelyn} barth, mewn gobaith o gael ad-gyfnertiad gan ^{yn myned} ei gyfeillion yno. Gwedi difrodi sir Aberteifi, ^{i'r De} Ystrad Tywi, a thiriogaethau Rhys ab Merydd, Llywelyn ab Gruffydd a aeth i gantref Muallt, lle yr oedd gwedi cytuno i gael ymddiddan â rhai o arglwyddi yr ardal honno. Pan ddaeth ef yno, efe a sefydlodd y rhan fwyaf o'i filwyr ar ben mynydd, yn agos i'r afon Wy, ac oddi amgylch tair milldir o Lanfair Muallt; ac a osododd ereill i warchawd pont Orewyn, fel na ddelai ei elynion trosodd. Llywelyn, gwedi sicrhau ei hun rhag rhuthrau ei elynion, fel ag yr oedd ef yn tybied, a aeth yn anarfog, ac heb neb ond ei yswain gydâg ef, i goedwig ag oedd yn y ^{Llywelyn} dyffryn lle y cytunasent i gynnal yr ymddiddan ^{yn} Cyn ^{nghantref} Muallt.

T t 2

Cyn Muallt.

* Yn y flwyddyn 1284.

• Brown Willis.

CANT
XIII.

Cyn gynted ag yr aeth Llywelyn i'r goedwig, John Gifford, a Sir Edmund Mortimer, y'nghyd â llu o wyr Muallt, a ruthrasant ar bont Orewyn; ond gwyr Llywelyn a'i hamddiffynant gydâ y fath wroldeb, nes y methodd y Saeson ei hennill, hyd oni ddangosodd un o drigolion y gymmydogaeth fan lle yr oedd yr afon yn rhydiol. Y Saeson, gwedi rhydio yr afon, a ennillasant y bont, ac a ymlidiasant y milwyr ag oedd yn ei hamddiffyn hi. Yr oedd Llywelyn ab Gruffydd, yr holl amser hyn, yn y goedwig, yn dysgwyl am ddyfodiad arglwyddi Muallt; ac nid ymadawodd efe o'r goedwig hyd oni chafodd ei amgylchynu gan Mortimer a'i wyr. Pan wybu tywysog Cymru ei fod gwedi cael ei fradychu gan rai o arglwyddi Muallt, efe a ymdrechodd i ffoi at ei wyr i ben y mynydd; ond y Saeson a'i dilynasant, a chyn iddo gyrhaeddyd y mynydd, un Adam Francton, yn gweled Cymro yn anarfog, ac heb wybod pwy ydoedd, a'i brathodd trwyddo â'i gleddyf. Wedi gwneuthur hyn, Adam Francton a aeth gydâ y milwyr i ymladd â'r Cymry ag oedd ar y mynydd. Y Cymry yn dysgwyl eu tywysog i ddychwelyd, a ymladdasant gydâ y gwroldeb mwyaf, dros lawer o oriau; ond gan fod y Saeson yn fwy lliosog, gorfu arnynt, o'r diwedd, roddi i fynu, a gadael dwy fil o'u gwyr yn farw ar y maes. Yr oedd Llywelyn, yr holl amser hyn, yn gorwedd yn ei waed;

Adam
Francton
yn clwy-
fo Llyw-
elyn.

waed; ac yn gwybod fod ei amser yn mron ter-
 fynu, efe a ofynodd am offeiriad; a Mynach a
 ddygwyddodd fod yn bresennol, a weinyddodd
 iddo yn ei funudau diweddaf. Gwedi gorchfygu
 y Cymry, Adam Francton a ddychwelodd i'r
 dyffryn, i ddiosg y person a glwyfasai; a phan
 wybu mai Llywelyn ab Gruffydd, tywysog Cym-
 ru, oedd y gwr, efe a lawenychodd yn fawr; a
 chweddi torri ei ben, efe a'i hanfonodd i Gonwy,
 i'r brenin Edward, yr hwn a'i derbyniodd gyda
 llawenydd mawr, ac a'i gosododd ar y pinacl
 uchaf yn Nhŵr Llundain. Bu corph Llywelyn
 yn hir heb ei gladdu; ond pan wybuwyd fod off-
 eiriad wedi bod gydâg ef yn ei amser diweddaf,
 arçh-esgob Canterbury a roddodd iddo ollyng-
 dod; a'r Saeson, wedi hyny, a roddasant gennad
 i'w gladdu, yn agos i'r fan lle y bu efe farw.*
 Adeiladwyd Tŷ gwedi hyny ar fedd Llywelyn, yr
 hwn a elwir Cefn y bedd, hyd heddyw. Felly y

CANT
 XIII.

Marwol-
 aeth Lly-
 welyn,
 tywysog
 Cymru.
 O. C.
 1282.

* Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 264—278.

CANT
XIII.

Creulon-
deb anif-
eilaidd y
Saeson:

nedd, a gyfarfu yn y Mwythig, a gafodd ei farnu i farwolaeth. Gosodwyd ei ben ef gydâ phenei frawd ar Dŵr Llundain, a rhanwyd ei gorph ef yn bedair o ranau, ac anfonwyd hwynt, mewn ffordd o orfoledd, i bedair dinas yn Lloegr. Anfonwyd un rhan i Frysto, rhan arall i Northampton, rhan arall i York, a rhan arall i Winchester.^a

Edward
yn cys-
sylltu
Cymru
â choron
Lloegr.
O. C
1283.

Gwedi i Edward y cyntaf orchfygu Cymru, efe a'i cyssylltodd â choron Lloegr, a ddosparthodd Wynedd yn siroedd, ac a osododd Gymru oll dan gyfreithiau Lloegr. Ac i'r dyben i ragflaenu rhuthrau y Cymry rhag llaw, efe a adgyweiriodd y castellydd, ac a adeiladodd gastell Aberconwy, yn y fan lle yr oedd y Fynachlog; ac a symudodd y Fynachlog i Maenan, yn agos i Lanrwst; ac yn mhen ychydig efe a'i symudodd oddi yno drachefn i Vale royal, yn sir Gaerlleon. Arch-escob Canterbury, hefyd, a ddaeth i Gymru yr amser hyn, i'r dyben i gymmodi meddyliau yr offeiriaid, trwy wneuthur iawn iddynt am y gofidiau a gawsent, ac i adgyweirio yr eglwysi ag oedd gwedi eu niweidio trwy derfysgiadau yr amseroedd.^b

Yr oedd cyssylltiad y wlad hon â choron
Lloegr

^a Powell's Hist. Wales, p. 299.

^b Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 284—296.

Lloegr, yn groes iawn i feddyliau y Cymry yn **CANT XIII.**
 gyffredinol; ac yr oedd y gerwindeb a arferid
 gan swyddogion y brenin Edward, yn Nghymru, **Anfodd- lonrwydd y Cymry.**
 yn foddion i ddyeithrio eu meddyliau yn fwy
 oddiwrth lywodraeth Lloegr. Pa bryd bynnag
 y byddai y brenin Edward yn rhoddi cynnyg-
 iadau i'r Cymry i sefydlu eu llywodraeth, yr
 oeddent yn wastadol yn rhoddi yr ateb terfynol
 hwn; Eu bod hwy yn foddlon i gymmeryd eu
 llywodraethu gan bendefig o'u gwlad eu hunain,
 neu gan y brenin yn bersonol; ond na roddent
 hwy ddim ufudd-dod i neb na fyddai yn Gymro
 genedigol, neu na fyddai yn preswyllo yn y
 wlad. Pan welodd y brenin fod y Cymry yn
 ddiysgog yn eu bwriadau, efe a anfonodd at y
 frenhines Eleanor, yr hon oedd y pryd hyny yn
 feichiog, i ddeisyf arni ddyfod yn union-gyrch i
 Gymru. Er ei bod yn nyfnder y gauaf, y fren- **Brenhin-**
 hines a frysiodd, ac a ddaeth ar geffyl yn ddioed **es Lloegr**
 i Gaernarfon. Pan ddaeth yr amser oddi am- **yn dyfod**
 gylch i'r frenhines i esgor, y brenin a anfonodd **i Gaer-**
 at bendefigion Cymru i'w gyfarfod ef yn Ruth- **narfon.**
 lan, i ystyried achosion eu gwlad. Gwedi dyfod
 i Ruthlan, Edward a oedodd alw pendefigion
 Cymru i'r cyngor, nes iddo glywed fod y fren-
 hines wedi esgor ar fab. Yna gwedi clywed
 fod ganddo fab wedi ei eni yn nghastell Caer-
 narfon, efe a alwodd bendefigion Cymru ynghyd,
 ac a ddywedodd wrthynt, Yn gymmaint a'u bod
 hwy

CANT
XIII.Dichell
Edward.Gwirion-
deb y
Cymry.O. C.
1284.

hwy gwedi dymuno arno yn fynych i roddi iddynt lywodraethwr, y byddai iddo ganistau iddynt eu dymuniad, os addawent hwy roddi ufudd-dod i'r gwr a enwai efe. Y Cymry a atebasant, eu bod hwy yn cydsynio â'r cýnnygiad, os oedd y gwr yn Gymro genedigol. Y brenin a ddywedodd fod y tywysog ag oedd efe yn fwrriadu iddynt, wedi ei eni yn eu gwlad eu hun, nad allasai efe lasaru dim Saesneg, a bod ei fywyd yn ddifai. Pendefigion Cymru, heb ganfod y dichell, a gydsyniasant i dderbyn y cyfryw un yn llywodraethwr arnynt. Yna y brenin, wedi cael eu cydsyniad, a ddywedodd wrthynt mai Edward, ei fab bychan, ag oedd wedi ei eni ychydig o ddyddiau cyn hyny yn nghastell Caernarfon, oedd i fod yn dywysog arnynt o hyny allan. Pendefigion Cymru, gwedi eu dalu yn y fagl, a gysurasant eu hunain â'r gobaith y buasai i'w tywysog ieuangc, fel Cymro genedigol, i breswyllo yn eu gwlad. Edward, wedi y petbau hyn, a ymadawodd o Wynedd; ac wedi tramwyo trwy y Deheu-barth, a gosod pob peth mewn trefu, a ddychwelodd i Lundain.^a

Llawer a dybiant i'r brenin Edward, y pryd hyn, ladd holl feirdd Cymru, ond gan nad oes enw dim un a laddwyd ganddo mewn cof-lyfr, a bod llawer o feirdd yn byw yn Nghymru ar ddiwedd y cant hwn, a dechreu yr un nesaf, mae yn

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 318—323.

fwy tebygol mai y weithred a wnaeth Edward, oedd symud ymaith yr ymgeledd hyny ag oedd beirdd Cymru yn ei gael gan eu tywysogion, a than ha, un yr oeddent yn meithrin coel-grefydd eu hynafiaid, er gwaradwydd i dywysogion eu gwlad.*

CANT
XIII.

Yr oedd y Beirdd canlynol yn enwog y'mhlith y Cymry yn y cant hwn; ac y mae peth o'u hysgrifenedau mewn bod hyd heddyw.* Einion Wan, Einion ab Gwgan, Philip Brydydd, Bledin Fardd, Casnodyn, Dafydd Benfras, Gruffydd ab Gwrgeneu, Llygad Gwr, Llywarch ab Llywelyn, Einion ab Madog, Llywelyn Fardd, Hywel Foel, Gruffydd ab yr Ynad Coch, Edeyrn Dafod Aur, Llywelyn Brydydd Hodnant, Llywarch Llaeth, a Llywelyn Ddu.^b

Beirdd
Cymru
yn y cant
hwn.

Pan oedd Edward, brenin Lloegr, yn myned i ryfela â brenin Ffrainge, efe a gafodd gynnorthwy helaeth gan ei ddeiliaid, y Saeson; ac fel ag yr oedd y Cymry yn awr dan ei lywodraeth, efe a wnaeth gynnyg i'w trethu hwythau hefyd. Ac i'r dyben hyn, efe a anfonodd Roger de Pu-Edwardleston i godi y pymthegfed rhan o foddion y yn bwr-iadu Cymry i'r dyben i'w gynnorthwyo i ddwyn y trethu y Cymry. rhyfel bwriadol yn mlaen. Y Cymry, yn ang-O. C.
U u hynnesin 1290.

* Davies's Myth. p. 25.

* Yn yr Archæology of Wales.

^b Camb. Biog.

CANT XIII. hynnefin â llywodraeth estronol, ac yn anewyll-ysgar i ffurfio siampl i ardrethiad o'r un natur mewn amser i ddyfod, a wrthodasant i dalu y dreth newydd hon, a chyfododd tri gwrthryfel, mewn gwahanol fanau yn Nghymru, yn agos at yr unamser, mewn canlyniad i'r ymddygiad hyn o eiddo y brenin.

Maelgwn Fychan, pendefig o sir Benfro, yn nghyd â thrigolion y wlad honno, a godasant yn erbyn y Saeson, ac a anrheithiasant sir Benfro, a sir Aberteifi. Morgan, hefyd, un o hiliogaeth hen arglwyddi Morganwg, yn nghyd â thrigolion y wlad honno, a wrthryfelasant; a chwedi gyru iarl ll Caerloyw o'i diriogaethau, cafodd Morgan ei adferyd i etifeddiaeth ei hynafiaid. Madog, mab basdarddaidd yr enwog Llywelyn, oedd yn flaenor ar y gwrthryfelwyr yn Ngwynedd. Gwedi penderfynu i amddiffyn eu rhagorfreintiau gwladol, y Cymry a ddaliasant Roger de Puleston, a rhai ag oedd gydâg ef yn casglu y dreth, ac a dorasant eu penau hwynt. Madog hefyd a aeth i Gaernarfon, a phan oedd y ddinas yn llawn o Saeson, ar ddiwrnod ffair, efe a rûthrodd arnynt, a chwedi eu lladd hwynt oll, efe a osododd y ddinas ar dân.* Ennillodd hefyd amddiffynfa Eryri, ac yn mhen ychydig o amser gwedi hyny, cafodd feddiant o holl sir Fôn.

Pan

* Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 332—335.

Pan welodd Edward fod gwrthryfel y Cymry yn debygol i fod yn niweidiol i'w deyrnas, efe a benderfynodd i oedi myned i ryfela â'r Ffrangc-od, ac a alwodd yn ol ei luodd ag oedd yn barod i hwylio dan awdurdod iarll Lancaster, ei frawd, a Harry Lacie, arglwydd Dinbych. Harry Lacie, yn ewyllysio amddiffyn castell Dinbych, a frysiodd o flaen y brenin i ogledd Cymru; ond y Cymry a ymwrolasant, ac a'i gorchfygasant ef: ond ni bu trigolion sir Benfro mor llwyddianus. Y Saeson a gymmerasant Maelgwn Fychan, eu harweinydd hwynt, yn garcharor; a chwedi ei ddwyn ef i Henffordd, a'i gosodasant ef i farwol-aeth. Morgan hefyd a gafodd ei orchfygu gan iarll Warwick, a chwedi rhoddi gwystl o'i fyddlondeb, cafodd ei dderbyn i heddwch y brenin. Yr oedd y brenin ei hun, y pryd hyn, gwedi dyfod i Ddeheu-barth Cymru; a chwedi iddo gael ei siomi yn ngwyr sir Aberteifi, am na ddilynasant siampl gwyr Morganwg, a chael ei dwyllo gan abad Ystrad-fflur, efe a losgodd y Fynachlog honno â thân.^a Ond efe a roddodd gwedi hyny ddeunaw punt a thri ugain i'w ad-gyweirio hi.

CANT
XIII.Edward
yn oedi
myned i
ryfela â'r
Ffrangc-
od.Y Saeson
yn gorch-
fygu
Maelgwn
Fychan, a
Morganwg.Edward
yn Hosgi
Ystrad-
fflur.

Gwedi darostwng y terfysgiadau yn Neheu-barth Cymru, Edward a aeth i Wynedd; ac wedi hir ryfela â thrigolion y wlad honno, a chael ei waredu oddiwrth lawer o beryglon, efe

U u 2

a orch-

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 335—338.

CANT XIII. a orchfygodd ei holl elynion, ac a ddychwelodd i Loegr. Madog, wedi ei gymmeryd yn garcharor, a gafodd ei anfon i Lundain, a'r breinia a'i condemniodd ef i garchariad oestadol yn y Tŵr.

Carcharu
Madog.

Yn ol hyn, penaethiaid y Cymry a ymostyngasant i frein Lloegr, ac efe a'u derbyniodd hwy i'w ffafr heb gospi neb; ac a roddodd i etifeddi-
ion y gwrthryfelwyr yr etifeddiaethau ag oeddent gwedi eu colli. Ond rhag ofn i'w gymhedrol-
deb ef yn hyn fod yn achlysur iddynt i wrthryfela drachefn, efe a sicrhodd wrthynt, y byddai iddo
lwyr ddyfetha eu cenedl, os anturient i wrthwynebu ei awdurdod ef mwy. Y rhai mwyaf enwog
o bendefigion Cymru a gawsant eu cadw mewn gwahanol gastellydd yn Lloegr, tra fu y breinia yn rhyfela yn Scotland. Cafodd rhai o honynt
eu cadw yn Nhŵr Llundain; ac, i ddifyr eu meddyliau yn eu caethiwed, anfonasant am ys-
grifenadau yr hen Gymry, i'w darllen; ac felly daeth Tŵr Llundain, mewn amser, i fod yn brif-
ystorfa dysgeidiaeth Cymraeg. Llosgwyd y cas-
gliad gwerthfawr hwn, gwedi hyny, gan un
Scolan, yr hwn sydd yn adnabyddus i'r byd, yn
unig fel gwneuthurwr y weithred waradwyddus hon, a barodd gymmaint colled i'r Cymry.*

Scolan yn
llosgi ys-
grifenadau y
Cymry.

Dafydd
Martyn,
esgob Tŷ
Ddewi.
O. C.
1293.

Pan fu farw Thomas Beck, esgob Tŷ Ddewi,
Dafydd Martyn, un o ganonwyr y lle hwnw, a
ddewiswyd

* Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 338—344.

ddewiswyd yn esgob yn ei le ef. Dyma y gwr a adeiladodd gappel Mair, neu gappel esgob Martyn, yr hwn sydd yn y pen dwyrainiol o'r eglwys gadeiriol. Yr un flwyddyn ag y cyssegrwyd Dafydd Martyn, yn Nhŷ Ddewi, y cafodd Leoline ei ddewis i fod yn esgob St. Asaph, yn lle Einion yr ail. Yr oedd Leoline yn ŵr haedionus, ac a fu yn offerynol i ddwyn pethau i well trefn yn esgobaeth St. Asaph nag yr oeddent o'r blaen. Tair blynedd yn ol hyn, y cafodd John o Dref Fynwy ei gyssegru yn esgob Llandaf. Dywedir fod y gwr hwn yn llywodraethwr da, ac iddo fod yn gymmwynasgar iawn i'r esgobaeth.* Ond pa rinweddau bynnag a allasai fod yn rhai o esgobion Cymru y pryd hyn, yr oeddent oll yn babyddion yn eu barn, ac yn rhoddi ufudd-dod i esgob Rhufain yn mhob peth. Ac yr oedd yr holl eglwysi gwedi eu gorchuddio gan dywyllwch pabyddiaeth i'r fath raddau, fel y galwyd y cant hwn, Y cant canol nos.

* Brown Willis.

Y PED-

Y PEDWERYDD CANT AR DDEG:

CANT
XIV.Coel-
grefydd a
marwol-
aeth
Edward
y cyntaf.
O. C.
1307.

TRA yr oedd Edward y cyntaf, brenin Lloegr, yn rhyfela â'r Scotiaid, efe a glefychodd yn Carlisle, a phan ddeallodd fod amser ei ymddattodiad yn nesau, efe a anfonodd am ei fab Edward o Gaernarfon, tywysog Cymru, ac a orchymmynodd iddo ddwyn yn mlaen y rhyfel, nes iddo lwyr ddarostwng y Scotiaid; ac hefyd iddo fod yn sicr i anfon ei galon ef i wlad Canaan, yn nghyd â'r deuddeg mil ar hugain o bunnau ag oedd ef gwedi ddarparu at gynhaliaeth y bedd sanctaidd yn Jerusalem.* Gwedi y pethau hyn, Edward y cyntaf a fu farw, yn wyth a thri ugain oed, ac a gladdwyd yn abatty Westminster; a'i fab Edward, tywysog Cymru, a deyrnasodd yn ei le ef.*

Yr oedd pob peth yn dawel yn y wlad hon pan ddaeth Edward yr ail i orsedd Lloegr; ac nid ymddengys fod neb etto yn mhlith cristianogion Cymru, yn gweled yr angenrheidrwydd o gael

* Yr oedd Edward gwedi bod yn rhyfela â'r Mahometanaid yn ngwlad Canaan, ac yn fywiog iawn dros ryfeloedd y groes.

* Rapin's Hist. England.

gael eu gwaredu o'r tywyllwch mawr ag oedd- **CANT**
ent yn gorwedd ynddo. **XIV.**

Anian, gwedi bod yn esgob Bangor dair bly- **Marwol-**
nedd ar ddeg ar hugain, a diwygio llawer ar yr **aeth**
esgobaeth, a fu farw yn llawn o ddyddiau, a **Anian.**
Gruffydd ab Iorwerth a ddewiswyd yn esgob yn **O. C.**
ei le ef. Bu Gruffydd ab Iorwerth farw yn **1809.**
mhen tair blynedd gwedi dyfod i Fangor; ac un
Anian Seys, yr hwn oedd gwedi bod yn ganon ac
yn ddëon yn Mangor, ac yn arch-diacon sir Fôn,
a gyssegrwyd yn esgob yn ei le.* Yn amser yr **O. C.**
esgob hwn, John Grey, arglwydd cantref Dyff- **1310.**
ryn Clwyd, a welodd yn gymmwys i wneuthur
cappel Rhuthin yn eglwys golegol a phlwyfol,
a saith offeiriad, o leiaf, i gyflawni y gwasanaeth
cyffredin ynthi, ac i fyw yn nghyd ar yr ardreth
a roddid iddynt ganddo ef, a gwyr defosiynol
ereill.^b

Ar farwolaeth Leoline o St. Asaph, un Da- **Marwol-**
fydd ab Bleddin, canon y lle hwnw, a wnaeth- **aeth**
pwyd yn esgob yn ei le ef. Yn amser yr esgob **Leoline.**
hwn, y cyfansoddwyd llyfr yn cynnwys hanes **O. C.**
gweithredoedd esgobion St. Asaph. Pan symud- **1314.**
odd angeu John o Dref Fynwy i fyd arall, John **Marwol-**
de Ecclescliff, esgob Cannor, yn yr Iwerddon, a **aeth**
drosglwyddwyd, trwy orchymmyn y Pab, i Lan- **John o**
daf.* **Drefyn-**
O. C.
1323.

Harry

* Brown Willis. ^b Dugdale's Monast. Vol. I. p. 351.

* Brown Willis.

CANT
XIV.

Harry
Gower,
esgob
Tŷ Dde-
wi.

O. C.
1328.

Harry Gower, arch-diacon Tŷ Ddewi, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, a gyssegrwyd yn esgob y lle hwnw, ar farwolaeth Dafydd Martyn. Dywedir fod Harry Gower yn ganghellwr Lloegr, ac mai efe a adeiladodd lys yr esgobion yn Nhŷ Ddewi, yn nghyd â chastell Abertawy. Y flwyddyn y daeth Harry Gower i esgobaeth Tŷ Ddewi y cyssegrwyd Madog ab Iorwerth ab Cirid, yn esgob Bangor, yn lle Anian Seys.^a

John Pas-
cal, D.D.
esgob
Llandaf.
O. C.
1347.

Pan fu farw John de Ecclescliff, esgob Llandaf, John Pascal, D. D. yr hwn oedd yn ŵr dysgedig iawn, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Yr un flwyddyn hefyd y gwnaethpwyd John Trefawr, L. L. B. yn esgob St. Asaph yn lle Dafydd ab Bleddin. Ar farwolaeth John Trefawr, bu dadl rhwng tywysog Cymru ag arch-esgob Canterbury, yn nghylch cyflwyniad personaethau yn esgobaeth St. Asaph. Allan o chwech ugain a deg, yr oedd chwech ugain a thri o bersonaethau y pryd hyny, fel yn bresennol, yn nawdd yr esgobaeth, ac yn perthyn i arch-esgob Canterbury, pan fyddent yn wag. Hyd amser Harry yr wythfed, yr oedd arch-esgobion Canterbury, ar farwolaeth pob esgob, yn honni hawl yn y ceffylau goreu, a'r seliau a'r modrwyau a fyddai ganddynt. Ac yr oedd esgobion Cymru, hefyd, hyd amser Siors y cyntaf,

ar

^a Brown Willis.

ar farwolaeth offeiriad ag oedd â phersonaeth ganddo, yn honni hawl i ran o'i feddiannau go-reu ef.^a

CANT
XIV.

Yn nghylch yr amser hyn, William Breton oedd ŵr enwog iawn, fel ysgolhaig a difeinydd, yn mhlith y Cymry. Efe a ysgrifennodd lawer o lyfrau, ond ei ben-gorchwyl ef oedd ei Esponiad o'r holl eiriau anhawdd yn y Bibl. Yr oedd y llyfr hwn yn y fath gymmeriad, mae yn debygol, yn yr oesoedd canlynol, fel yr appeliodd Standish, esgob St. Asaph, atto, yn y ddadl a fu rhyngddo ef ac Erasmus, yn nghylch dehongliad rhan o'r ysgrythyr.^b *

William
Breton.
O C.
1350.

X x

Thomas

^a Brown Willis. ^b English Worthies.

* Dywedir i Constantine fawr orchymmyn i'r Bibl gael ei ysgrifenu, a'i anfon i bob rhan o'r ymerodraeth, yn ol y difrod a fu ar yr ysgrythurau yn amser erledigaeth Dioclesian; ac y mae yn naturiol i feddwl na adawodd efe ddim o'i gyd-wladwyr, y Cymry, fod heb yr ysgrythurau yn eu hiaith eu hun. Nid annhebygol yw, fod y Bibl yn mhlith y Cymry yn y iaith Gymraeg, o amser Constantine, os nid o amser yr apostolion, hyd amser y diwygiad; ond iddo gael ei guddio oddiwrth y bobl gyffredin yn amser pabyddiaeth. Y mae Dr. Gill, wrth brofi gwirionedd 1 Ioan v, 7. yr hwn y mae rhai yn ei ammau, yn dywedyd, na fu un ddadl yn nghylch gwirionedd yr adnod honno, hyd oni adawodd Erasmus hi allan o'i argraffiad cyntaf o'i gyfieithiad o'r Testament Newydd; ond iddo ef ei gosod yn yr ail argraffiad, ar awdurdod hen ad-ysgrif Gymraeg o'r Bibl. Pan ddaeth argraffiad cyntaf Erasmus allan, Standish, esgob St. Asaph, a ysgrifennodd yn ei erbyn ef, ac fe debygid mai yr hen ad-ysgrif Gymraeg a grybwyllir gan Dr. Gill oedd llyfr William Breton.

CANT
XIV.

Thomas
Ring-
stede,
esgob
Bangor.
O. C.
1357.

Thomas Ringstede, gwr dysgedig iawn ag oedd gwedi bod yn Ffrainge a'r Ital, ac mewn cymmeriad mawr gan y Pab a'r brenin, a ddewiswyd yn esgob Bangor, ar farwolaeth Madog ab Iorwerth. Fe adawodd yr esgob hwn yn ei ewyllys, gan' punt i'w eglwys gadeiriol, deugain punt i brynu gwisgoedd mewn plwyfau tlodion, ac ugain punt at gynnorthwyo ysgolbeigion tlodion yn mhrif-athrofa Cambridge. Yr un flwyddyn ag yr aeth Thomas Ringstede i Ffngor, y gwnaethpwyd Llywelyn ab Madog ab Elis, yn esgob yn St. Asaph, yn lle John Trefawr.^a

Gwrth-
ryfel Sir
Gruffydd
Llwyd.
O. C.
1360.

Yn amser Edward y trydydd, Sir Gruffydd Llwyd, pendefig o sir Gaernarfon, yn anfoddlon i lywodraeth y Saeson, a wrthryfelodd yn eu herbyn hwynt; a chweddi ymdrechgu â hwynt dros ryw amser, efe a gafodd ei gymmeryd yn garcharor, a'i gaethiwo yn Ruthlan; ac o'r diwedd cafodd ei osod i farwolaeth.^b

Y flwyddyn ar ol y gwrthryfel hwn, cafodd Roger Cradock ei gyssegru yn esgob yn Llandaf, yn lle John Pascal, D. D. ac Adam Hutton, L. L. D. yn esgob Tŷ Ddewi yn lle Thomas Fastolf, L. L. D. Adam Hutton, pan oedd yn Nhŷ Ddewi, a adeiladodd frawdoliaeth St. Mair, yn agos i'r eglwys gadeiriol, ac a roddodd gant punt

^a Brown Willis. ^b Camb. Biog.

punt y flwyddyn i'w gynnal. Gosododd hefyd saith cydymaith yn y frawdoliaeth hwnw, a thŷ i bob un o honynt; a rhwymodd hwynt i addoli yn yr eglwys gadeiriol, ar bob sabbath, a phob dydd gŵyl.*

CANT
XIV.

Yn yr amser tywyll a llygredig hwn, pan oedd crist'nogion y wlad hon yn myned ymlaen yn eu hanwybodaeth, ac yn eymmeryd eu harwain yn wirfoddol gan yr offeiriaid pabaidd, gwelodd Duw fod yn dda i beri i seren foreu y diwygiad ymddangos yn Lloegr. John Wicliff, yr hwn a ddygasid i fynu yn mhrif-athrofa Rhydychen, ac oblegid ei gynheddfau cryfion, ei ddysgeidiaeth helaeth, a'i dduwioldeb pur, a ddewisasid i fod yn athraw difinyddiaeth yn yr athrofa honno, a ddechreuodd y pryd hyn, mewn modd cyhoeddus, i ddy-noethu a gwrthwynebu cyfeiliornadau a llygred-igaethau pabyddiaeth. Pan welodd y mynachod, a'r offeiriaid pabaidd, fod Dr. Wicliff yn llwyddo, hwy a gytunasant i'w erlid ef gydâ yr egni mwyaf; a chwedi cael awdurdod gan y Pab, hwy a'i troisant ef allan o'i swydd yn Rhydychen. Ond er cymmaint oedd eu gelyniaeth yn ei erbyn, nid oeddent yn abl i'w rwystro ef i bregethu yno ar ryw amserau, dros flynyddau lawer gwedi hyny. Dr. Wicliff, gwedi ei droi allan o athrofa Rhydychen, a gafodd bersonaeth Lutterworth,

John
Wicliff
yn dech-
reu
gwrth-
wynebu
pabydd-
iaeth.
O. C.
1369.

X x 2

* Brown Willis.

CANT
XIV.

worth, yn Leicestershire, lle y bu hyd ddydd ei farwolaeth.

Daliadau
Wicliff.

Yr oedd Dr. Wicliff, yn ei bregethau, a'i ysgrifenuadau, yn amddiffyn yr egwyddorion canlynol: 'Nad yw y bara a'r gwin gwedi eu cyssegru gan yr offeiriad yn swper yr Arglwydd, ddim yn wir gorph a gwaed Crist, ond arwyddion yn unig; nad yw eglwys Rhufain ddim yn fwy yn ben i'r eglwys gyffredinol, na rhyw eglwys arall, ac na roddwyd dim mwy o awdurdod i'r apostol Pedr nag i ryw un o'r apostolion ereill; nad oes dim mwy o awdurdod gan esgob Rhufain i arferyd yr agoriadau, na rhyw esgob arall; mai yr ysgrythyr yw unig reol ffydd ac ymarweddiad; fod yr eglwys yn ymddibynol ar y llywodraeth; y dylai yr eglwys gael ei diwygio gan y llywodraeth; na ddylai yr offeiriaid feddiannu etifeddiaethau; fod defodau lluosog yr eglwys yn niweidiol i wir dduwioldeb; fod llwon yn anghyfreithlon; fod pawb gwedi eu barfaethu, naill ai i ddedwyddwch, neu i drueni.'

Llwydd-
iant ath-
rawiaeth-
au Wicliff.

Pan wnaeth Dr. Wicliff yr egwyddorion hyn yn gyhoeddus, cawsant eu cofleidio yn awyddus gan lawer iawn, nid yn unig o astudwyr Rhydychen, ond o wyr y llys hefyd; yn neillduol gan y duc o Lancaster,* ac arglwydd Percy. Y Pab, gwedi

* Yr hwn oedd fab i Edward y trydydd, ac a elwir yn gyffredin, John o Gaunt.

gwedi clywed fod yr athrawiaethau hyn yn cael eu coffeidio yn Rhydychen, a anfonodd at arch-
 esgob Canterbury, ac esgob Llundain, i ddal a holi Dr. Wicliff y'ngghylch y pethau hyn, ac anfon y dystiolaeth iddo ef i Rhufain. Er cymmaint oedd sel y pabyddion, gan fod y duc o Lancaster, ac arglwydd Percy, yn dywedyd yn gyhoeddus, na ddyoddefent lwy ddim i Dr. Wicliff gael ei garcharu, ni feiddiai yr arch-esgob, ac esgob Llundain, gyflawni dymuniad y Pab i'r helaeth-rwydd yr oeddent yn ewyllysio. Buont foddlon gan hyny i'w alw ef ger eu bron i eglwys St. Paul, ac i'w holi ef yno, a lluwaws mawr o bobl a ddaethant yn nghyd, i glywed yr holiad. Duc o Lancaster, ac arglwydd Percy, a aethant gyda Dr. Wicliff i St. Paul, ac a sicrhausant nad oedd un perygl yn ei aros, ac y gallasai efe amddiffyn ei hun gyda y gwroldeb mwyaf yn erbyn dynion ag oedd cyn gymmaint llai eu gwybodaeth nag ef. Gwedi myned i St. Paul, arglwydd Percy a orchymmynodd i Dr. Wicliff i eistedd,* ond esgob Llundain a'i gwrthwynebodd, ac a ddywedodd fod yn rhaid iddo sefyll, i gael ei holi. Ar hyn cyfododd y fath ddadl rhwng esgob Llundain a'r ddau bendefig, fel y cafodd holiad Dr. Wicliff ei oedi hyd amser arall, ac aeth pob un i'w ffordd ei hun.

CANT
XIV.

Y Pab yn
anfon i
ddal
Wicliff.

Wicliff
yn myned
i St. Paul i
gael ei
holi.

Y Pab, yn gweled nad oedd ei orchymmyn ef
ddim

* Yr oedd Percy yn ben-swyddog.

CANT
XIV.

Gelyn-
iaeth y
Pab yn
erbyn
Wicliff.

Gorch-
ymmyn y
Pab yn
cael ei
ddir-
mygu.

Dr. Wic-
liff yn
ymddan-
gos o
flaen
cymman-
fa Lam-
beth.

ddim yn cael yr effaith ag oedd yn ddymuno, a anfonodd drachefn at yr arch-esgob, ac esgob Llundain, yn nghyd âg at benaethiaid yr athrofa yn Rhydychen, i orchymmyn iddynt i garcharu Dr. Wicliff, os ydoedd yn dal yr athrawiaethau a grybwyllwyd; ond os nad allent wneuthur hyn, i'w wysio ef i ymddangos, cyn pen tri mis, o'i flaen ef yn Rhufain. A chan na allasant wneuthur ond ychydig yn y gorchwyl hwn, heb gennad y brenin, gorchymmynodd iddynt ddargos i'r brenin, a'i gyngor, fod cyfeiliornadau Dr. Wicliff yn beryglus, nid yn unig i grefydd, ond hefyd i'r llywodraeth. Ond nid oedd y brenin, na'i gyngor, na'r senedd, na phenaethiaid athrofa Rhydychen, o'r un meddwl a'r Pab yn nghylch Dr. Wicliff, a'i ddaliadau, y pryd hyny; a chafodd ei orchymmyn pabaidd ei ddirmygu ganddynt.* Ond pa amharch bynnag a ddangosodd y brenin, ac athrofa Rhydychen, i orchymmyn y Pab, yr esgobion a wnaethant ddigonol iawn iddo, trwy eu sel i gyflawni ei ewyllys drahaus. Anfonasant at Dr. Wicliff i ymddangos yr ail waith o'u blaen hwynt, mewn cymmanfa, yn Nghappel Lambeth. Ar y dydd gosodedig, Dr. Wicliff a aeth yno, ac a eglurodd iddynt pa fodd yr oedd yn dyall yr egwyddorion, am ba rai yr oedd wedi ei alw ger eu bron hwynt. Tra yr oedd

* Yr oedd y Saeson, rai troion cyn hyn, gwedi gwrthwynebu gorthrymdrethi y Pab; ond dyma y tro cyntaf y dirmygasant ei awdurdod ef.

oedd yr esgobion yn ystyried cyfaddefiad Dr. **CANT XIV.**
 Wicliff, Sir Lëwis Clifford a aeth i mewn attynt,
 ac a orchymmynodd iddynt, mewn dull aw-
 durdodol, i beidio myned yn mhellach yn mlaen.
 Yr esgobion, yn tybied fod gan Clifford awdurdod
 i ddywedyd felly, ac yn ofni y lliaws ag oedd
 oddi amgylch iddynt, a ollyngasant Dr. Wicliff
 ymaith, gwedi iddynt orchymmyn iddo beidio
 hudo y bobl mwy â'i athrawiaethau peryglus.
 Ond ni ddangosodd Dr. Wicliff un math o barch **Gward-**
 i'w gwaharddiad hwynt, canys efe a aeth oddi **igaeth a**
 amgylch yn droednoeth, a gŵn hir o frethyn **sel Dr.**
 blewog am dano, i bregethu'r efengyl i bawb yn **Wicliff.**
 achlysurol, ac yn ddibaid yn ei blwyf ei hun.*

Yr oedd Dr. Wicliff gwedi bod, er ys llawer
 o amser, o'r farn fod cadw yr ysgrythurau mewn
 iaith nad oedd y bobl gyffredin yn ei deall, yn un o
 gyfeiliornadau penaf pabyddiaeth. Wedi'r pethau
 hyn, gan hynny, efe a benderfynodd i ddwyn yr ys-
 grythurau o'u caethiwed, trwy eu cyfieithu i'r iaith **Dr. Wic-**
 Saesneg. Cyn gynted ag yr ymddangosodd yr **liff yn**
 ysgrythurau yn y iaith Saesneg, yr esgobion a'r **cyfieithu**
 abadau a wnaethant eu gorau i rwystro iddynt **yr ysgry-**
 ymdaenu, gan feddwl y buasai y Bibl, yn y iaith **thurau.**
 Saesneg, yn foddion i agor drws i gyfeiliornadau,
 ac yn ddystryw i grefydd; ac wedi ymgynghori,
 hwy a ddeisyfasant ar y senedd i ostegu
 Bibl

* Y mae peth o'i areithfa ef i'w weled yn Lutterworth hyd-
 heddyw.

CANT
XIV.

Ribl Wicliff! Ond cyfeillion y diwygiad a'u gwrthwynebasant â'u harfau eu hunain, a thafwyd eu deisyfiad pechadurus allan o'r senedd. Bu sel yr esgobion i lethu Bibl Dr. Wicliff, yn foddion i greu mwy o ymofyniad am dano, ac i daenu yr ysgrythurau yn fwy helaeth trwy y wlad.

Pan welodd yr esgobion mai llwyddo yr oedd Dr. Wicliff, ac nad allasent hwy wneuthur dim niwed i'w berson, hwy a benderfynasant i fyned yn mlaen yn erbyn ei ddaliadau; ac mewn amser hwy a lwyddasant mewn mesur, ac a farnasant ei egwyddorion ef yn gyfeiliornus. Yn mhen ychydig o amser gwedi y pethau hyn, bu Dr.

Marwol-
aeth Dr.
Wicliff.

O. C.
1384.

Lolard-
aid.

Wicliff farw yn dangnefeddus yn ei wely, yn Lutterworth, ac efe yn nghylch tri ugain mlwydd oed,* ac a adawodd lawer o ddilynwyr ar ei ol.

Wicliffiaid, neu Lolardiaid,† y gelwid dilyn-
wyr

* John Wicliff a anwyd yn ngogledd Lloegr yn nghylch y flwyddyn 1324, ac a fu farw yn y flwyddyn 1384. Mewn canlyniad i ddeddf a wnaethpwyd gan gymmanfa Constance yn y flwyddyn 1416, esgyrn Wicliff a godwyd i fynu, ac a losgwyd; gwaharddwyd ei lyfrau ef hefyd, a'i goffiadwriaeth a' waradwyddwyd â heresi enllibus. Ond bu y pethau hyn, mewn canlyniad, yn foddion i ddwyn yn mlaen yr achos gogoneddus ag oedd Wicliff gwedi briodi; a rhoddwyd iddo yr enw anrhydeddus hwn, sef, Seren Forcu y Diwygiad. Evan's Sketch.

* Gilpin's Life of Wicliff. Rapin's Hist. Eng. Vol. I.

† Lolardiaid oedd yr enw mwyaf cyffredin.

wyr Wicliff yr amser hyny, ac yr oedd lluwys o honynt, mewn amrywiol fanau, pan fu farw y gwr enwog hwnw. Ni bu marwolaeth eu bathraw yn achos i'r Lolardiaid i laesu dwylaw; ond gan eu bod yn gwybod fod eu hachos yn dda, hwy a ymwrolasant, a chynhyddasant i raddau helaeth, er cymmaint o wrthwynebiad oedd iddynt gan y pabyddion. Yr oedd rhai o'r Cymry y pryd hyn yn athrofa Rhydychen. a chafodd athrawiaeth Wicliff ei dwyn gydâ hwynt i Gymru, er mor wyliadwrus oedd yr esgobion yn ei herbryn. Yn mhlith y rhai a gyhoeddasant athrawiaeth Wicliff y pryd hyn yn Nghymru, y mae genym hanes neillduol am y duwiol a'r dysgedig Walter Brute. Yr oedd Walter Brute yn ŵr o radd gyfrifol, ac wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen; ac er nad oedd yn offeiriad, dywedir ei fod yn myned oddi amgylch, i addysgu ac hyfforddi pendifigion a chyffredin yn mhlith y Cymry, yn y pethau a berthynent i'w hiachawdwriaeth dragywyddol. Mewn canlyniad i hyn, cafodd ei gyhuddo yn fynych gan ei wrthwynebwyr o flaen arch-esgob Canterbury, ac esgob Henffordd, a'i wysio i ymddangos ger eu bron, i ateb i'r achwyniadau a ddygid yn ei erbyn gan ei elynion. Ond nid oedd y pethau hyn yn ei ddigalonni; ac nid oedd ei einioes ei hun yn werthfawr yn ei olwg, ond iddo gael y faint o fod yn ddefnyddiol yn ei oes, a gorphen ei yrfa trwy lawenydd.

Walter
Brute.

Y y

Pan

CANT
XIV.Walter
Brute yn
cael ei
erlid.Barn
Walter
Brute.

Pan welodd y pabyddion nad oedd Walter Brute yn rhoddi heibio i addysgu y bobl yn y pethau a gyfrifid yn gyfeiliornus gan eglwys Rhufain, ac esgobion Cymru, llidiasant yn ei erbyn ef, a chafodd ei wysio drachefn i ymddangos ger bron esgob Henffordd, a thystion lawer a brofasant ei fod, mewn amrywiol fanau, yn addysgu y bobl yn y pethau canlynol: 'Nad yw y bara a'r gwin gwedi eu cyssegru gan yr offeiriaid yn swper yr Arglwydd, ddim yn wir gorph a gwaed Crist; nad oes dim rhwymau ar un dyn i dalu degwm; nad oes dim awdurdod gan y Pab i faddeu pechod neb; mai anghrist yw y Pab, a'i fod yn twyllo y bobl; a bod llwon yn anghyfreithlawn.'

Walter
Brute yn
amddiff-
yn ei hun.

Walter Brute, yn hyddysg yn yr ysgrythurau, ac yn gadarn yn y ffydd, a ysgrifenodd ei amddiffyniad, ac a'i rhoddodd i'r esgob. Yn yr amddiffyniad hwnw, y mae yn dywedyd mai Cymro ydoedd, ac os oedd neb yn abl i ddangos trwy yr ysgrythurau, ei fod yn cyfeiliorni yn yr athrawiaethau ag oedd ef yn addysgu, y derbynai efe eu haddysg gyda gostyngedd rwydd a llawenydd; ond na roddai efe ddim coel i eiriau dynion na fyddent gwedi eu sylfaenu ar yr ysgrythur. Gwedi hyny y mae yn rhoddi cyffes o'i ffydd, ac yn dywedyd fod Crist yn Dduw ac yn ddyn, iddo farw yn aberth dros bechod, ac mai efe yw unig frenin, offeiriad, a phrophwyd ei eglwys.

Yn

Yn ddiweddaf, y mae yn dangos mai anghrist yw y Pab, a bod pabyddiaeth yn groes i'r ysgrythu-
 urau; ac nad oedd arno ef ddim ofn dyoddef
 dros y gwirionedd.

CANT
XIV.

Yr esgob, gwedi darllen amddiffyniad Walter Brute, ac yn anabl i'w wrtbrofi, a ddywedodd wrtho, fod yr ysgrifen honno yn fyr ac yn dyw-
 yll, ac oblegid hyny, ei fod yn deisyf arno i'w ysgrifenu mewn modd mwy eglur a helaeth. Walter Brute, yn caru y gwirionedd, ac yn hoffi i'w amddiffyn, a gyd-agweddodd â deisyfiad yr esgob gyda y parodrwydd mwyaf, ac a ysgrifennodd ei farn ar y pethau ag oedd ef yn amrywio oddiwrth y pabyddion, mewn dull ysgrythurol, eglur, gwrol, a helaeth. Yr esgob, gwedi cael yr ail ysgrifen, a bennododd amser drachefn i Walter Brute i ymddangos ger ei fron ef yn Henffordd. Ar y dydd gosodedig, Walter Brute a ymddangosodd yn yr eglwys gadeiriol yn Henffordd, lle yr oedd llawer o esgobion, abadau, mynachod, a boneddigion ereill, gwedi dyfod yn nghyd i'gynnorthwyo esgob y lle, yn y gorchwyl oedd ganddo yn llaw. Gwedi treulio tri diwrnod i ddarllen a chwilio amddiffyniad Walter Brute, penderfynasant, o'r diwedd, ei bod yn cynnwys llawer o gyfeiliornadau dinystriol; a barnasant Walter Brute yn euog o gyfeiliornad a heresi, a gorfu arno ymostwag. Nid ymddengys beth a ddaeth o Walter Brute yn ol hyn,

Walter
Brute yn
cael ei
farnu yn
euog o
heresi.
O. C.
ond 1393.

CANT ond y mae yn ddigon tebyg iddo ddiange y tre
XIV. hwnw drachefn.*

Meddyg-
onMydd-
fai.

Ychydig o amser cyn hyn, yr oedd Philip Feddyg, o Fyddfai, yn sir Gaerfyrddin, yn ei flo-dau. Yr oedd Philip Feddyg yn ŵr enwog, ac yn un o hiliogaeth Rhiwallon, yr hwn oedd feddyg yn Myddfai, yn nechreuad y cant diwed-daf; ac mewn cyssylltiad â'i dri mab Cadwgan, Gruffydd, ac Einion, a ysgrifennodd draethawd ar Feddyginiaeth, fel ag yr oedd yn adnabyddus iddynt hwy yn yr oes honno. Dyma y traethawd cyntaf ar feddyginiaeth yn y iaith Gymraeg, ag y mae hanes am dano. Philip a adchwiliodd ac a helaethodd draethawd Rhiwallon; ac y mae gwaith pob un o honynt i'w gweled hyd hed-dyw.* Y mae yn deilwng o sylw, i hiliogaeth Rhiwallon barhau i ymarferyd meddyginiaeth yn Myddfai, yn ol yno, ac yn ddi-ddyspaid o amser Rhiwallon, hyd o fewn cof rhai ag oedd yn fyw yn ddiweddar.^b

Beirdd
Cymru
yn y cant
hwn.

Yr oedd y gwyr canlynol yn feirdd enwog yn mhlith y Cymry yn y cant hwn; ac y mae peth o'u gwaith awenyddol hwynt mewn bod hyd hed-dyw. Madog Ddwygraig, Dafydd Ddu o Hiraddug,

* Fox's Book of Martyrs, Vol. I.

* Y mae yn debygol iawn mai llaw-ysgrifen Rhiwallon yw yr un ag sydd yn ysgol elusen y Cymry, yn Llundain.

^b Camb. Biog.

Hiraddug, Gruffydd ab Meredydd, Goronw Ddu, **CANT**
Hywel ab Rhys, Dafydd ab Gwylim,* Trahai- **XIV.**
arn Brydydd Mawr, Llywelyn Goch, Gruffydd
ab Adda, Ieuan Hen, Iolo Goch, a Goronwy
Gyriog. Yr oedd rhai beirdd enwog yn y cant
hwn, heblaw y gwyr hyn, ond nid yw eu gwaith
wedi cyrhaeddyd i'n hamser ni.*

Yr oedd y Pab, ac arch-esgob Canterbury, yn
ofalus iawn na byddai i neb gael eu dewis i fod
yn esgobion yn Nghymru, ond y cyfryw ag oedd
yn eithaf ffyddlon i eglwys Rhufain, yn neilltuol
gwedi i athrawiaeth Wicliff ddechreu ymdaenu
trwy y wlad. Yn ganlynol, yr oedd holl esgob-
ion Cymru, y pryd hyn, yn fywiog iawn dros
gyfeiliornadau y grefydd babaidd, ac yn barod
i farnu yn euog bawb a ddysgai un athrawiaeth a
fyddai yn groes i ddaliadau eglwys Rhufain.
Ac er i'r seren ddydd gyfodi ar y Cymry yn y
cant hwn, llwyddodd y Pab a'i offerynnau i'w ca-
dw hwynt yn y tywyllwch dros lawer o flynydd-
oedd gwedi hyn.

Y PYM-

* Dafydd ab Gwylim a anwyd yn Mro Glin, yn sir
Aberteifi, ac yn y rhan flaenorol o'i fywyd a gafodd ei ym-
geleddu gan Ifor Hael, un o henafiaid teulu Tredegar. Efe
a wnaeth 147 o ganiadau i Morfudd, ond gwedi y cyfan, ca-
fodd Morfudd ei rhoddi yn wraig i Rhys Gwgan, un o filwyr
Lloegr.

* Camb. Biog.

Y PYMTHEGFED CANT.

CANT
XV.Harry
IV. yn
myned i
Scotland.
O. C.
1400.Dichell
arglwydd
Grey.

HARRY y pŵderydd, gwedi dyfod i orsedd Lloegr, a benderfynodd, yn nechreuad y cant hwn, i fyned i Scotland, ac a ddanfonodd at Owain Glandwr,* pendeig o Gymru, i fyned gydâg ef. Ond arglwydd Grey, o Rhuthin, yr hwn a dderbyniasai y genadwri, a oeddodd anfon at Owain Glandwr, nes ydoedd y brenin gwedi dechreu ei daith. Pan wybu Owain ewyllys y brenin, bu flin ganddo, nad oedd yn bosibl iddo ymbarotoi mewn dull cyfaddas, i weini iddo ar daith mor faith a chostfawr. Arglwydd Grey a ddarluniodd absennoldeb Owain mewn goleu anhynaws, ac a ychwanegodd fod Owain yn ymarferyd geiriau garw am y brenin. Pan ddychwelodd y brenin, efe a gymmerodd diroedd Owain Glandwr yn fforffed, ac a'i rhoddodd i arglwydd Grey, yr hyn a fu yn achos o lawer o ymrafael.

* Owain Glandwr, neu Owain Glyndyfrdwy, oedd fab i Gruffydd Fychan, ab Gruffydd o Ruddallt, ab Madog Fychan, ab Madog Gloff, ab Gruffydd, ab Farwn Gwyn, ab Gruffydd, arglwydd Dinas Bran, ab Madog, ab Gruffydd Maelor, ab Madog, ab Meredydd, ab Bleddyn, ab Cynfyn, tywysog Powys.

ymrafael rhwng y Cymry a'r Saeson. Owain, CANT
XV.
gwedi ei yspeilio o'i feddiannau, a lidiodd
yn erbyn arglwydd Grey, ac a losgodd dref
Rhuthyn, ac a laddodd yr holl bobl a gafodd
ynthi; a'r flwyddyn ganlynol, efe a gymmerodd
arglwydd Grey yn garcharor, mewn brwydr ar
lan Efyrynwy, ac wedi ei gadw mewn caethiwed,
dros hir amser, efe a'i rhyddhaodd ef am swm
mawr o arian. Gwedi hyny, Owain addinystri-
odd awdurdod cyfeillion Harry yn mhlith ei
gydwladwyr, yn neilltuol Hywel Sele, o'r Nan-
nau, a Griffri ab Gwyn, o Ardudwy. Yn nesaf,
Owain a orchfygodd Edmund Mortimer mewn
brwydr yn sir Faesyfed, ac a'i cymmerodd ef yn
garcharor. O Faesyfed, Owain a aeth i For-
ganwg, a phobl y wlad honno a ymostyngasant
iddo fel eu tywysog. Yr un flwyddyn, daeth
Harry â byddin luosog i Gymru, ond gorfu arno
ddychwelyd, heb wneuthur dim. Yn nghylch
diwedd yr un flwyddyn, Owain a alwodd Senedd
yn Machynlleth, lle y cafodd ei wneuthur yn
frenin Cymru. Dafydd Gam, pendefig o sir
Frecheiniog, a ddaeth i'r Senedd honno, gyda
bwriad i ladd Owain Glandwr. Pan gafodd ei
fradwriaeth ef ei hegluro, gosodwyd ef yn
ngharchar, ond ar ddeisyfiad ei gyfeillion, ac
wedi iddo roddi addewid o'i ffyddlondeb o hyn
allan, cafodd ei ryddhau. Dafydd Gam a dor-
odd ei addewid yn fuan, ac mewn ffordd o ym-
ddial,

Owain
Glandwr
yn cym-
meryd
arglwydd
Grey yn
garchar-
or.
O. C.
1401.

Senedd
Machyn-
lleth yn
gwneu-
thur
Owain
Glandwr
yn frenin
Cymru.
O. C.
1402

CANT ddial, Owain a anrheithiodd ei diriogaethau ef.
XV. Gwedi brwydr y Mwythig, Owain a anfonodd
 gennadau i Ffraingc i geisio cynnorthwy yn erbyn y Saeson. Llwyddodd i ryw raddau, a byddin o'r Ffrangcod a diriasant yn Aberdau-gleddau, ac wedi gwthio yn mlaen, hwy a gymmerasant Gaerfyrddin. O'r amser hyn allan, dechreuodd achos Owain wanhau; ac yn mhen ychydig o flynyddoedd gwedi hyny, bu farw y pendefig enwog hwnw.* Owain Glandwr oedd y diweddaf a'r mwyaf llwyddiannus o hiliogaeth tywysogion Cymru, a ymdrechodd i ail-ynhill llywodraeth y wlad hon.^a

Llidiawg- Mewn canlyniad i'r gwrthryfel hwn, y brenin
rwydd a Harry a chwerwodd i'r fath raddau, fel ag y
chreulon- gwnaeth ef lawer o gyfreithiau anghyfiawn, an-
deb nbrugarog, a chreulon iawn yn erbyn y Cymry,
Harry i'r trwy ba rai y dygwyd ein henafiaid i fwy o
Cymry. gaethiwed nag oeddent wedi brofi erioed o'r blaen. Sefydlwyd, nad oedd i un Cymro brynu tiroedd, ond mewn lleodd pennodol, na chael ei ddewis i fod yn ddinasydd, neu yn fwrdaes, o un ddinas, bwrdeis-dref, neu dref masnach, na chael ei osod mewn un swydd, na dwyn arfau, na chael dim rhydd-did o fewn i'r ddinas. Os byddai un
 math

* Owain Glandwr a fu farw yn y flwyddyn 1415, yn aŷ ei ferch Scudamore, yn ol tyb rhai; ond yn aŷ ei ferch Monnington, yn ol tyb eroill.

^a Camb. Biog.

math o gyfraith rhwng Cymro a Sais, nid oedd y Sais ddim i gael ei holi, na'i euog-farnu gan y Cymry, ond gan farnwr a rheithwyr Saesnig. Os priedai Sais Gymraes, ei fod o'r awr honno allan i gael ei ddifuddio o'i holl ragor-freintiau fel Sais. Nad oedd y Cymry i ffurfio un gynnull-eidfa, ond yn ol y gyfraith. Nad oedd neb o'r Cymry i fod mewn meddiant o gastellydd, neu o leodd o ddiogelwch a chadernid. Nad oedd dim ymborth, neu arfau, i gael dyfod i Gymru heb genad neu orchymmyn y brenin, neu ei gynghor; ac nad oedd un Cymro i gymmeryd arno swydd ustus o heddwch, ystafellydd, neu sirydd, yn un rhan o Gymru.* Parhaodd y cyfreithiau anghyfiawn a gorthrymus hyn mewn grymdros lawer o flynyddoedd.

CANT
XV.

Pan oedd Owain Glandwr yn anrheithio Gwynedd, efe a gymmerodd feddiant o eglwysi cad-eiriol Bangor a St. Asaph, ac a'u llosgodd hwynt i'r llawr, oblegid fod esgobion y lleodd hyny yn ffafrol i'r Saeson. John Trefawr yr ail, esgob St. Asaph, yn gweled llwyddiant Owain Glandwr, a ymostyngodd iddo, ac a fwynhaodd ei esgobaeth fel o'r blaen, hyd ddydd ei farwolaeth: ond Richard Younge, esgob Bangor, a barhaodd yn ei ymlyniad wrth frenin Lloegr, ac a gafodd ei symud ganddo i Rochester. Pan aeth

RHAN VI.

Z z

Richard

* Statutes of the 2d, 4th, and 9th, of Henry IV.

CANT
XV.

Richard Younge i Rochester, Owain Glandwr ddewisodd Llywelyn Bifort yn esgob yn ei le ef, ac a lwyddodd gyda y Pab i gymmeradwyo ei ddewisiad. Yn mhen ychydig o amser gwedi hyny, y Saeson a gymmerasant Llywelyn Bifort yn garcharor, a chwedi gorchfygu Owain Glandwr, rhoddasant esgobaeth Bangor i Benedict Nicolls, yr hwn oedd yn offeiriad yn Lloegr, ac yn selog iawn dros babyddiaeth.*

Harry
IV. yn
gwneuthur
cyfraith i
losgi y
Lolardiai-
aid.

Llosgi W.
Sawtre.

Er cymmaint o elyniaeth oedd gan yr esgobion yn erbyn canlynwyr Wicliff, ac er eu bod gwedi cael caniatad gan Richard yr ail, yn y cant diweddaf, i'w dwrdio a'u carcharu, nid oeddent yn abl i'w digaloni hwynt, nac ychwaith i attal llwyddiant y gwirionedd. Harry y pedwerydd, yn gweled llwyddiant y Lolardiaid, ac yn chwennych dangos caredigrwydd i'r offeiriad pabaidd, a lwyddodd gyda y senedd, yn aethreuad y cant hwn, i wneuthur cyfraith i losgi pawb a barhaent yn eu hymlyniad wrth athrawiaeth Wicliff. Cyn gynted ag y gwnaethpwyd y gyfraith anghyfiawn a chreulon hon, William Sawtre, offeiriad o Lynn, yn Norfolk, yr hwn oedd un o'r Lolardiaid, a gafodd ei faru gan y llys eglwysig yn euog o gyfeikiornad, a chwedi ei draddodi i'r awdurdod gwladol, a gafodd ei losgi yn Llundain.†

Harry

* Brown Willia. † Fox's Martyn.

Harry y pummed, gwedi dyfod ar farwolaeth ei dad i orsedd Lloegr, a aeth i ryfela â'r Ffrangc-
 ed. Yn mhlith llawer o filwyr dewr ereill, Dafydd Gam, Roger Vaughan, a Walter Llwyd, tri Chymro enwog mewn rhyfel, a aethant gydâg ef i Ffrainge. Pan welodd Dafydd Gam luodd lluosog y Ffrangcod, efe a ddywedodd fod yno ddigon o honynt i gael eu lladd, digon i gymmeryd yn garcharorion, a digon hefyd i ffoi ym-aith. Ar ddydd y frwydr, bu yn gyfyng iawn ar frenin Lloegr; ac oni buasai i'r Cymry ag oedd oddi amgylch iddo, buasai mewn perygl o golli ei fywyd. Ond pan welodd Dafydd Gam, a'i ddau gyfaill, y perygl ag oedd y brenin ynddo, hwy a ruthrasant rhyngddo ef a'r gelynyon, a thrwy golli eu bywydau eu hunain, a achubasant fywyd y brenin. Harry, gwedi cael ychydig seibiant, a gweled y tri Chymro dewr yn gorwedd wrth ei draed, ond heb hollol farw, ac yn ewyllysio eu gwobrwyo hwynt yn gyfattedbol i'w haeddiant, a'u gwnaeth hwynt yn farehogion cyn eu marw.*

CANT
XV.

Harry V.

yn rhy-
fela â'r
Ffrangc-
od.
O. C.
1413.Marwol-
aeth Da-
fydd Gam
a'i gyf-
eillion.

Arundel, arch-esgob Canterbury, yn gofidio wrth weled cynnydd y Lolardiaid, a orchymynodd i'r esgobion a'r offeiriaid pabaidd i gyfarfod mewn cymmanfa yn Llundain, fel y gallent ystyried pa fesurau oedd oreu iddynt fabwysiadu i'r dyben i ddiwreiddio athrawiaeth Wicliff o'r

Z z 2

wlad.

• Rapin.

CANT
XV.

Sel Syr
John Old-
castle
dros y
gwirion-
edd.

wlad. Gwedi hir ddadleu, barnasant nad oedd yn bosibl iddynt ddiddymu yr athrawiaeth gynhyddfawr honno, heb gospi ei chefnogwyr i'r eithaf, yn neillduol Syr John Oldcastle, yr hwn oedd yr amddiffynwr penaf o honi y pryd hyn. Yr oedd Syr John Oldcastle wedi cael ei eni yn Oldcastle, yn sir Fynwy, a thrwy iddo briodi arglwyddes Cobham, yn cael ei alw yn arglwydd Cobham. Yr oedd y pryd hyn yn ŵr milwraidd o wroldeb a chymmeriad mawr, ac yn un o weision teuluaid y brenin, ond yn ffafrol iawn i ddilynwyr Wicliff. Cymmaint oedd gwrthwynebiad y gwr hwn i babyddiaeth, a'i sel dros y gwirionedd, fel ag yr oedd yn rhoddi pob annogaeth a chynnorthwy angenrheidiol i bregethwyr duwiol i helaethu y gwirionedd, yn neillduol yn esgobaethau Llundain, Rochester a Henffordd. Arch-esgob Canterbury, gwedi myned at y brenin, a ddywedodd wrtho, fod yn angenrheidiol, er budd yr eglwys, i gospi Syr John Oldcastle am yr annogaeth ag oedd ef yn roddi i'r Lolardiaid. Y brenin, yn anfodlon i dywallt gwaed, ac yn barchus iawn o Syr John Oldcastle, a ddeisyfodd gael amser i ymddiddan âg ef ei hun. Ond pan wybu ei egwyddorion, a'i fod yn ddiymdro, efe a'i rhoddodd ef i fynu i awdurdod yr offeiriaid. Mewn canlyniad i hyn, cafodd Syr John Oldcastle ei wysio i ymddangos ger bron yr arch-esgob a'r esgobion, yn
eglwys

CANT
XV.Syr J.
Oldcastle
yn cael ei
euog-
farnu.

arglwyys St. Paul. Gwedi dyfod yno, Syr John Oldcastle a roddodd iddynt hanes o'i ffydd gyda phob hyfdra, ac a amddiffynodd y gwirionedd gyda y fath wroldeb, fel nad oedd ei elynion yn abl i'w wrthwynebu. Ond gan ei fod yn dal llawer o bethau croes i farn sefydledig yr amseroedd hyny, cafodd ei farnu yn euog o gyfeiliornadau dinyatriol, a'i anfon yn garcharor i dŵr Llundain. Tra yr oedd yr offeiriaid mewn cyfyng gyngor pa beth a wnaent iddo, efe a ddihangodd o'r tŵr, ac a ddaeth i Gymru, lle y cafodd ei ddyogelu rhag ei elynion dros bedair blynedd. Gan fod y brenin, o bosibl, yn tybied ei fod gwedi dyoddef digon, ni roddodd un caniatad i'w elynion i'w ddal. Ond llwyddodd yr offeiriaid, o'r diwedd, i berswadio y brenin, fod Syr John Oldcastle yn elyniaethol i'r llywodraeth, a thrwy gynnorthwy arglwydd Powys, cafodd ei ddal a'i ddwyn i Lundain, a'i roddi i fynu i arch-egob Canterbury. Yn mhen ychydig o amser gwedi ei ddwyn i Lundain, cafodd Syr John Oldcastle ei lusgo allan i faesydd St. Giles, a chwedi ei hongian yn fyw mewn cadwynau wrth grog-bren, hwy a gynneuasant dan oddi tano, nes ei losgi i farwolaeth. Yr oedd Syr John Oldcastle yn ŵr o ddoethineb, dysgeidiaeth, a duwioledeb mawr, ac a ddangosodd nad oedd ei fywyd ei hun yn werthfawr ganddo, ond iddo orphen ei yrfa trwy lawenydd.

Yn

* Gilpin's Life of Lord Cobham.

Merthyr-
dod Syr
John
Oldcastle;
O. C.
1417.

CANT

XV:

Sion

Cent.

O. C.

1420.

Yn nghylch yr amser hyn yr oedd Dr. John Cent, yr hwn oedd yn brydydd ac yn ddifeinydd enwog, yn ei flodau. Yr oedd efe yn un o'r Lolardiaid, ac a ysgrifennodd lawer o lyfrau ar ddifinyddiaeth yn y iaith Ladin, a llawer o brydyddiaeth yn y iaith Gymraeg. Yr oedd yn cael ei ymgeleddu gan y Scudamores o Kentchester, yn sir Henffordd, ac o herwydd hyny, cafodd ei alw yn Sion Cent. Oblegid fod Dr. John Cent yn fwy ei ddysg a'i wybodaeth na'r cyffredin, y bobl anwybodus a choel-grefyddol, a dybient ei fod yn swynwr; ac adroddir llawer o bethau gwag a disaïl yn nghylch ei fasnach ar ddiabol, hyd heddyw.*

Owain

Tudor yn

ptiodi

gweddwr

y brenin

Harry V.

Yn fuan ar ol marwolaeth Harry y pumed, Catharine, ei weddw, a briododd Owain Tudor, arglwydd Penmynydd, yn sir Fon. Buont fyw yn gysurus hyd farwolaeth Catharine; a bu iddynt dri o feibion, ac un ferch. Cafodd y mab hynaf ei ddwyn i fynu yn fynach; gwnaethpwyd Edmund, yr ail fab, yn iarll Richmond, a chafodd Jasper, y trydydd mab, ei wneuthur yn iarll Penfro.^b

Ieuan

Llaw-

ddan.

Yn nghylch yr amser hyn, yr oedd Ieuan Llawdden, prydydd enwog o ddyffryn Llychwr, yn sir Gaerfyrddin, yn ei flodau. Efe a dreuliodd

* Camb. Biog.

^b Ibid.

iodd ran fawr o'i fywyd yn weinidog eglwys **CANT**
 Machynlleth, yn sir Drefaldwyn; ond yn ei hen- **XV.**
 aint efe a ddychwelodd i le ei enedigaeth, ac a
 fu farw yno. Yr un amser hefyd yr oedd Sion
 Trefor, yr hwn a gyfieithodd hanes bywyd St. **Sion**
 Martin o'r Lladin i'r Cymraeg, yn byw. Y'ng- **Trefor.**
 hylch yr amser hyn, hefyd, yr oedd Syr Thomas
 Maelor, ysgrifenydd enwog o'r wlad hon, yn ei **Syr T.**
 flodau. Y gwr hwn a gyfieithodd Mort d' Ar- **Maelor,**
 thur i'r iaith Saesneg.*

Reginald Peacock, yr hwn a anwyd yn Lach- **Reginald**
 arn, yn sir Gaerfyrddin,* a ddygwyd i fynu yn **Peacock,**
 athrofa Rhydychen, ac a gyssegrwyd yn esgob **esgob St.**
 St. Asaph. Gwedi bod bum mlynedd yn St. A- **Asaph.**
 saph, cafodd ei symud i esgobaeth Chichester. **O. C.**
 Pan oedd yn esgob Chichester, efe a addysg- **1444.**
 odd yn gyhoeddus lawer o bethau hollol groes i
 ddaliadau eglwys Rhufain. Pan glybu arch-
 esgob Canterbury y pethau hyn, efe a roddodd
 wys iddo i ymddangos ger ei fron ef yn Llam-
 beth. Gwedi ymddangos ger bron yr arch-esgob
 a'r esgobion ag oedd wedi cyfarfod ar yr achly-
 sur, yn Llambeth, Reginald Peacock a amddiff-
 ynodd ei hun gyda llawer o ddoethineb, gwrol-
 deb, ac arafwch: ond gan ei fod yn ganlynwr i
 Wicliff, cafodd ei ddifuddio o'i esgobaeth, a'i
 garcharu yn Mynachlog Thorney, yn sir Caer-
 grawnt,*

* Camb. Biog.   † Brown Willis.

CANT
XV.

grawnt,* lle y bu efe farw. Thomas Bouchier, arch-esgob Canterbury, a roddodd orchymyn i abad Thorney, i gadw Reginald Peacock yn garcharor yn ei Fynachlog, ac na roddai ef iddo na phen, inc, na phapur, nac un llyfr, ond y Bibl, a llyfr yr offeren, rhag iddo wneuthur mwy o niwed i'r grefydd babaid.

Teulu-
oedd
Yorc a
Lancaster
yn ymra-
faelio.

O. C.
1455.

Thomas,
esgob St.
Asaph.

Richard
Redman,
esgob St.
Asaph.

O. C.
1471.

Yn nghylch yr amser hyn, dechreuodd teulu York a theulu Lancaster ymrafaelio, yr hyn a fu yn achos o lawer o ryfeloedd gwaedlyd dros amryw flynyddoedd. Yr oedd Harry y chwechfed yn un o deulu Lancaster, ac wedi iddo deyrnas, ddeunaw mlynedd ar hugain, cafodd, oblegid ei wiriondeb, ei ddiorseddu, trwy gydsyniad y senedd, a'r bobl yn nghymmydogaeth Llundain; ac Edward y pedwarydd, un o deulu Yorc, a gyhoeddwyd yn frenin yn ei le ef. Yr oedd Edward yn ŵr glan a gwrol, ond yn euog o bob drygioni.^b Thomas, yr hwn a gyssegrwyd yn esgob St. Asaph, ar symudiad Reginald Peacock i Chichester, oedd o blaid teulu Lancaster, ac yn ganlynol yn wrthwynebwr i Edward y pedwarydd; o herwydd pa ham, cafodd ei droi o'i esgobaeth, a Richard Redman, cyfaill i deulu Yorc, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Dyw-
edir

* Cambridgeshire.

Fox's Martyrs. Brown Willis.

^b Rapin.

edir fod Richard Redman yn ŵr dysgedig, a
 ddi, ac yn fedrus iawn i drin achosion teyrnas-
 ol; ac oblegid hyny, iddo gael ei anfon gan
 frenhinod Lloegr i Scotland ar achosion teyr-
 nasol. Richard Redman a adgyweiriodd eglwys
 gadeiriol St. Asaph, yr hon a losgasid yn amser
 Owain Glandwr, ac a wnaeth lawer o ddaioni yn
 ddîrgel ac yn gyhoeddus. A chyn diwedd y
 cant hwn, cafodd eglwys gadeiriol Bangor ei
 hadgyweirio hefyd, gan Henry Dean, esgob y
 lle hwnnw. Henry Dean, ar ei symudiad i esgob-
 aeth Salisbury, a adawodd ei fugail-ffon, a'i go-
 ron, i'r esgob a ddaeth ar ei ol ef, ar yr ammod
 iddo orphen y gwaith a ddechreuasai efe yn
 Bangor. Heblaw adgyweirio ac ardderchogi
 eglwys gadeiriol Bangor, Henry Dean a fynodd
 yn ol hefyd i'r esgobaeth honno lawer o'r tiroedd
 a gymmerasid oddiwrthi, yn y rhyfeloedd creu-
 lon ag oedd gwedi bod yn ei ddyddiau ef.*

CANT
XV.

Yr oedd Dafydd ab Edmund o blwyf Han-
 mer, yn sir Fflint, yn brydydd enwog yr amser
 hyn; ac y mae'r hyn ag ayydd o'i waith mewn bod,
 ya profi ei fod yn ŵr o gynheddfau godidog. Yr
 oedd efe yn bresennol yn Nghymmanfa y beirdd
 a fu yn Nghaerfyrddin, dan nawdd gwr da o'r
 gymmydogaeth honno, yr hwn a gawsai awdurd-
 od gan frenin Edward y pedwarydd, i'r perwyl
 3 A hyny.

Dafydd
ab Ed-
mund.

CANT
XV.

hyny. Yn y gymmanfa honno, Dafydd ab Ed-
mund a ennillodd y gadair, yr hyn oedd y wlad
a roddid i'r swydd-ymgeisydd llwyddiannus.
Llwyddodd hefyd gyda y gymmanfa i gadarnhau
y pedair rheol ar hugain prydyddiaeth Gymraeg,
rhai o ba rai a ffurfiasid ganddo ef, a beirdd
Gwynedd, oblegid fod beirdd y wlad honno
wedi colli yr hen reolau gwreiddiol. Ond
beirdd gorsedd daleithiol Siluria, y rhai oedd
mewn meddiant o'r rheolau dechreuol, a wrth-
dystiasant, ac a ddangosasant dwyll y newydd-
iad.*

J. Faustus
yn dyfei-
sio y gel-
fyddyd o
argraffu.

Oddiamgylch canol y cant tywyll hwn, J.
Faustus, gof aur, yn Germany, a ddyfeisiodd y
gelfyddyd ardderchog a ddefnyddiol honno o ar-
graffu llyfrau.^b Pan oedd y gelfyddyd newydd
hon yn dechreu cael ei harferyd yn Holland a
Fflanders, dygwyddodd i William Caxton, o
Lundain, fyned i'r gwledydd hyny fel marchnat-
awr; a chan ei fod yn ŵr diwyd a dyallus, ef a
ddysgodd argraffu, fel y gallai ddwyn y gelfydd-
yd ddefnyddiol honno i'w wlad ei hun. Gwedi

W. Cax-
ton yn
dwyn y
gelfyddyd
o argraffu
i Loegr.

dysgu argraffu llyfrau, a darparu pob peth angen-
rheidiol at ddwyn yn mlaen y gelfyddyd hon-
no yn Lloegr, William Caxton a ddychwelodd i
Lundain; ac ef e oedd yr argraffydd cyntaf yn yr
ynys hon.^c

1472.

Fel

* Camb. Biog.   ^b Fox's Martyrs.

^c Dr. Rees's Cyclopædia.

Fel ag yr oedd Edward y pedwarydd yn un o deulu Yorc, yr oedd yn ddigllon iawn wrth Jasper ab Owain Tudor, iarll Penfro, yr hwn oedd o deulu Lancaster, ac yn barchus gan y Cymry: a rhag ofn iddo droi'r bobl yn Nghymru yn erbyn y llywodraeth, efe a benderfynodd i'w osod i farwolaeth; ac i'r dyben hyny efe a anfonodd genad i Gymru, âg awdurdod ganddo i ladd Jasper iarll Penfro, os caffai gyfleustra. Jasper, pan glybu hyn, a roddodd orchymmyn i ddal y genad, a'i osod i farwolaeth. Gwedi hyny, Jasper a gymmerodd Harry, iarll Richmond, mab Edmund ei frawd, ac a ffodd âg ef i Ffraingc, lle y buont dros lawer o flynyddoedd.*

CANT
XV.

Ar farwolaeth Edward y pedwarydd, Edward ei fab a gyhoeddwyd yn frenin yn ei le ef. Ond cyn i Edward y pummed deyrnasu tri mis, Richard, duc Caerloyw, a brawd ei dad, a orchymmynodd i'w ladd ef, ac a draws-feddiannodd ei orsedd. Yr oedd creulondeb a drygioni Richard y trydydd mor fawr, fel y penderfynodd llawer o benaethiaid y deyrnas i anfon am Harry, iarll Richmond,* o Ffraingc, a'i wneuthur yn frenin. Wedi ymgynghori â llawer o bendeigion Lloegr a Chymru, yn nghylch y gorchwyl pwysfawr hwn, anfonwyd Morgan o Gydwely â llythyrâu i Harry,

Marwol-
aeth
Edward
y ped-
warydd.
O. C.
1483.

Morgan
o Gyd-
wely yn
myned i
Ffraingc.

3 A 2

i Harry,

* Rapin.

* Yr oedd Harry o waed brenhinol Cymru a Lloegr.

CANT

XV.

i Harry, iarll Richmond, i ddeisyf arno ddysod trosodd; ac i sicrhau iddo fod Syr Rhys ab Thomas, a phendefigion Cymru, yn barod i'w dderbyn â breichiau agored, ac i amddiffyn ei hawl hyd eithaf eu gallu. Pan ddysallodd Harry fod cynnifer o bendefigion Cymru a Lloegr dresto, ac yn gwybod fod Richard yn anbaeddiannol iawn o orsedd Brydain, efe a ymadawodd o Ffrainge, ac a ddaeth yn ddihangol i Aberdaugleddau, ac a diriodd yn Dale, lle yr oedd Syr Rhys ab Thomas, Syr Thomas Perrot o Harlestone, yn agos i Hwlfordd, a Syr John Wogan, a gastell Wiston, yn sir Benfro, yn nghyd âg Arnold Butler, Richard Griffith, a John Morgan, yn ei roesawi i dir. Daeth Robert Salisbury hefyd, a boneddigion ereill o Wynedd, i roesawi Harry o Ffrainge. Harry, gwedi cofleidio ei gyfeillion, a diolch iddynt am eu caredigrwydd, a'u cyfarchodd hwynt, fel y canlyn.

Cyfarchiad Harry iarll Richmond.

'Fy nghydwladyr a'm cydfilwyr anwyl; y mae mwy nâ phedair blynedd ar ddeg er par ddarfu i fy ewythr Jasper a minnau, ffoi o'r wlad hon. Wele fi gwedi dychwelyd yma drachefn. Myfi a ffoais i achub fy mywyd; yr ydwyf gwedi dychwelyd i honni hawl yn fy nghoron. Y mae fy mywyd a'm ceron yn arwahanadwy. Rhaid i mi fwynhau pob un, neu fod

CANT
XV.Cystudd-
iau
Harry.Creulon-
der
Richard
III.

'fod heb un o honynt. Chwi ellwch chwî, ag
 'sydd yma yn bresennol, fod yn offerynol i'm
 'cynnorthwyo i ddyfod i'r meddiant o'r goron
 'honno ag sydd yn cael ei chadw oddi wrthyf yn
 'anghyfiawn. Ooh! y cystuddiau blin a ddy-
 'oddefais, er pan fu fy nbroed ar y tir hwn o'r
 'blaen. Yr ydwyf yn llawn agswyd wrth fedd-
 'wl am danynt; a'r holl geahedloedd cymmyd-
 'ogaethol a ddychrynant, pan glywant eu had-
 'rodd. Pa beth a adawodd y cigydd hwnw,
 'Richard, duc Caerloyw, heb ei gynnyg, a all-
 'asai agor y ffordd i'w uchel-gais. Pa nifer o
 'dywysogion, boneddigion, ac ereill, a laddwyd
 'wrth ei orchymmyd gwaedlyd. Gorsu arnaf
 'fynau adael fy ngwlad, a byw ar haelieni dy-
 'eithriad. Gosodwyd gwerth am fy mywyd, a
 'chyflogwyd llawer i'm gosod i farwolaeth, fel y
 'gallasai efe gael ei ddyrchafu. Fy nghyd-wlad-
 'wyr anwyl, yr ydych oll wedi cyfarfod yma he-
 'ddyw i'r un dybenion. Mi welaf yn eich wyn-
 'ebau eich bod yn wyr ag sydd yn barod i gryf-
 'hau achosion daionus. Wele fi yma ger eich
 'bron, ond pa enw a roddaf arnaf fy hun, ni's
 'gwn. Ni fynaf fy ngalw yn ŵr cyffredin, o
 'blegid fod y pendefigion a'r boneddigion goreu
 'yn y deyrnas, i.e. yr holl fyd ag sydd wedi cly-
 'wed am fy hawl gyfreithlon i goron Lloegr, yn
 'fy nghydnabod i yn dywysog; ac etto ni ellwch
 'fy ngalw yn dywysog, tra fyddo un arall yn
 meddiannu

CANT
XV.

' meddiannu fy hawl. Heblaw hyn, y mae ya
' anhawdd gwybod pa un ai bradwyr, neu ddei-
' liaid ffyddlon ydych chwithau, hyd oni phe-
' derfynir pa un ai tywysog cyfreithlon, neu
' elyn, yw y gwr ag sydd yn eich plith. Pa
' beth sydd i'w wneuthur, gan hyny, ond cyduno
' yn galonog i ymarferyd ein galluoedd goreu i
' amlygu y pwngc hwn, a dangos i bob plaid,
' trwy ein dewrder, fod Arglwydd y lluoedd gyda
' ni. Na phetruswch i'm cynnorthwyo. Par-
' hewch yn uwchder y gwroldeb a'r ymroad ag
' yr ydych ynddynt yn bresennol; a gadewch
' i ni, naill ai trwy fyw yn nghyd ennill hedd-
' wch a hawddfyd i'r wladwriaeth; neu trwy fa-
' rw yn nghyd, ddiweddu ein hadfyd: ond yn
' mhob un o'r ddau, gofalwn am anrhydedd ein
' hynafiaid a'n hiliogaeth.' "

Gorfol-
edd y
milwyr.

Pan orphenodd Harry ei gyfarchiad, y bobl a
heidiasant oddi amgylch iddo, ac a lanwasant yr
awyr â'i glodydd. Clodforasant Dduw hefyd,
gan ddywedyd, ' Yn awr yw yr amser cymmer-
' adwy; wele y dyddiau dedwydd gwedi dyfod;
' dyma wystl o'n heddwch a'n hawddfyd; gad-
' ewch i ni fyned yn enw Duw a St. Dewi, a ni a
' lwyddwn.' Tra yr oeddynt fel hyn yn cyhoeddi
eu gorfoledd, ac yn dangos eu parodrwydd i
amddiffyn hawl Harry, Syr Rhys ab Thomas a
orch;

orchymynodd iddynt ddychwelyd i'w rhesau, fel y gallasai iarll Richmond. weled eu trefn, a'u parodrwydd i ufuddhau. Gwedi hyny efe a gyfarchodd Harry fel y canlyn.*

CANT
XV:
~~~~~

* Fy arglwydd, yr ydych yn awr, trwy gyd-
 'syniad fy nghyd-filwyr, wedi cael eich cyfarch
 'yn frenin. Cymmerwch ni, gau hyny, dan eich
 'nodded. Yr ydym etto yn y dymhestl: y mae
 'o bwys, gan hyny, i chwi ac i ninnau i ddar-
 'paru am ddyogelwch y naill y llall. Tra y
 'caffom ni chwi wrth y llyw, yr ydym yn hyder-
 'us, trwy gymhorth Duw, y deawn cyn bod yn
 'hir i'r hafan ddymunol. Awn yn mlaen, a
 'glynwn wrth ein gorchwyl, tra byddo pob peth
 'yn hwylus. Y mae genym ddigon, a gormod
 'o arfau; ac y mae yn sicr genyf, fod ein calon-
 'au oddi mewn mor arfog a'n cyrph oddi allan.
 'Rhoddodd Duw i chwi awdurdod ar bob un o
 'honynt; nid oes i ni ond anrhydedd ein hufudd-
 'dod. Pe buasem yn awr ar ryw ymdrech o'n
 'heiddo ein hunain, gallasem fyned y'mlaen, neu
 'orphwys, wrth ein hewyllys: ond y mae'n wahan-
 'ol gyda chwi, fy arglwydd, ag sydd wedi eich
 'bwriadu i fod yn lywodraethwr. Nid oes i chwi
 'un yrfa ganol i'w rhedeg, naill ai brenin neu gar-
 'dotyn. Yr ydych, diolch i Dduw, mewn ffordd
 'dda i osod pethau tu hwnt i bob dadl. Ewch
 y'mlaen,

* Camb. Register, Vol. I.

CANT
XV.

‘y’mlaen, gan hyny, heb oedi dim. Chwigawsoch,
 ‘yr wyf yn gobeithio, foddlonrwydd genym mewn
 ‘geirian, ein bod yn ewyllysio yn dda i’ch ach-
 ‘os. Nid oes dim yn angenrheidiol, mwyach,
 ‘ond ein gweithredoedd, i’r dyben i’n profi
 ‘trwyddom. Pan weloch y rhai hyny, chwigan-
 ‘fyddwch, yn gyfan-gwbl, yr hyn ag yr yd-
 ‘ych yn bresennol yn weled, ond mewn rhan.
 ‘Gweithiwn, gan hyny, ac na ymfrostriwn mwy-
 ‘ach, wrth wregysu ein harfau, ond cymmerwn
 ‘bwyll, nes y byddom yn eu diosg. Gelwch
 ‘i dir y Ffrangcod a ddaeth drosodd gydâ
 ‘chwi, a gadewch iddynt gael ychydig luniaeth,
 ‘ac esmwythder. Mynwch wybod a oes bydrâ
 ‘yn eu harfau, ac yn ol ein gallu, ni fyddwn yn
 ‘fyr o’u diwallu. Gwedi hyny, gellwch eu
 ‘trefnu hwy a ninnau, fel y byddo amgylchiadau
 ‘yn gofyn; a Duw a lwyddo ein mynediad yn
 ‘mlaen.’^a

Harry yn
ymgyng-
hori â'i
gyfeill-
ion.

Harry, wedi diolch i Syr Rhys ab Thomas, a'i
 cymmerodd ef, y'nghyd â iarll Rhydychen a iarll
 Penfro, o'r nailldu, i ystyried pa fesurau i gym-
 meryd yn eu hamgylchiadau presennol. Cytus-
 wyd mai gwell oedd i Harry, a'r Efraegcod ag
 oedd gydâg ef, i fyned trwy sir Aberteifi, ac i Syr
 Rhys ab Thomas, a'r Cymry, fyned tawy Gaer-
 fyrddin, a chyfarfod oll yn y Mwythig. Cytus-
 wyd

wyd hefyd i Arnold Butler, Richard Griffith, a John Morgan, fyned i gyfarfod Harry, mewn amrywiol leodd rhwng Dale, yn sir Benfro, a'r Mwythig, i'w gyfarwyddo, ei gysuro, a'i gryfhau, os byddai angenrheidrwydd. Pan oedd pob peth yn barod iddynt gychwyn o'r Dale, esgob Tŷ Ddewi a safodd i fynu, ac a bregethodd oddiwrth y testun canlynol: 'Ymddattododd y ddaear, a'i holl drigolion, myfi sydd yn cynnal 'ei cholofnau.' * Oddiwrth y rhan gyntaf o'r adnod, cymmerodd yr esgob achlysur i ddarlunio teyrnasiad drygionus ac aflwyddiannus Saul, brenin Israel, ac i gydmaru Richard y trydydd, i'r brenin hwnw. Oddiwrth y rhan olaf o'r testun, efe a osododd allan ddaioni a dedwyddwch teyrnasiad Dafydd, i'r hwn yr oedd efe yn hydetu y byddai Harry yn debyg, trwy ail-sefydlu a sicrhau y colofnau ag oedd Richard, trwy ei ormes waedlyd, wedi osod allan o drefn; hyny yw, y byddai iddo ofalu, gwedi iddo ddyfod i'r orsedd, am addoliad Duw, a gweinyddiad cyfiawnder, y rhai ydynt y ddwy golofn benaf i gynnal pob llywodraeth. A chan ei fod gwedi cymmeryd arfau i ennill ei hawl gyfreithlon, na fyddai iddo ddim rhoddi ei ymddiried ar feirch, na cherbydau, na gallu dyn, ond yn unig yn enw Arglwydd y lluoedd; canys trwy y ffordd honno yn unig y gorchfygodd y brenin Dafydd ei elynion,

3 B siampl

CANT
XV.Preg eth
esgob Tŷ
Ddewi.

* Psalm lxxv, 3.

CANT
XV.

siaml pa un yr oedd ef yn annog Harry i'w dilyn: ac os byddai iddo wneuthur felly, y clywid ei gyfeillion, yn mhen ychydig, yn gwaeddi allan, Ein gelypion a gwympasant ac a syrthiasant; ond nyni a gyfodasom, ac a safasom.* Gwedi rhoddi llawer o gynghorion buddiol, yr esgob a ddiweddodd, trwy ddymuno i Harry gael nerth Jacob ac Israel; nerth Israel i lwyddo gyda Duw, a nerth Jacob i orchfygu dynion, ac i Arglwydd y lluoedd i ddangos ei hun yn Dduw yr ymddial yn erbyn ei elynion, ac yn Dduw y dyddanwch i'r holl genedl.^a

Harry a'i
filwyr yn
cychwyn.

Pan orphenodd yr esgob ei bregeth, yr holl filwyr a wregysasant eu harfau, ac a gurasant eu dwylaw, gan ddywedyd, Y brenin Harry, y brenin Harry, neb ond Harry yn frenin arnom ni; ac felly y cychwynasant. Y mae yn anhawdd, yn awr, i nodi allan y llwybr a gymmerodd Harry o'r Dale yn sir Benfro, i'r Mwythig; ond y mae yn amlwg iddo fyned trwy Aberteifi, ac iddo lettya un noswaith gyda Dafydd ab Evan,† yn Llwyndafydd, yn mhlwyf Llandisilio-gogo; a'r

* Psal. xx, 8.

^a Camb. Register, Vol. I.

† Rhoddodd Harry lawer o anrhegion i Dafydd ab Evan am ei garedigrwydd a'i haelioni, yn neilltuol corn yfed, wedi ei osod ar safiad o arian, yr hwn a gyflwynwyd gwedi hyn i Richard, iarll Carbery; ac y mae yn bresennol yn meddiast Lord Cawdor, o'r Gelli Aur, yn sir Gaerfyrddin.

a'r noswaith ganlynol gydâg Inon ab Dafydd CANT
Llwyd, Esq. yn y Wern-newydd, yn mhlwyf XV.
Llanarth.

Harry, gwedi cael ei dderbyn yn garedig yn y Richard
Mwythig, a chyfarfod â Syr Rhys ab Thomas III. yn
a'i filwyr, a gychwynodd yn mlaen, ac a gyfarfu cael ei
â'r brenin Richard yn maes Bosworth, yn sir ladd yn
Leicester, lle yr ymladdasant, ac y cafodd Rich- maes Bos-
ard y trydydd ei ladd. Harry, gwedi ennill y Harry worth, a
suddugoliaeth, a aeth yn mlaen i Lundain, ac a yn cael ei
gafodd ei goroni, yno yn frenin Lloegr. Ac i'r goroni.
dyben i sicrhau ei hun ar orsedd Brydain, efe a O. C.
briododd Elizabeth, merch hynaf Edward y ped- 1485.
warydd. Trwy y briodas honno, cafodd teulu-
oedd Yorc a Lancaster eu huno, a gosodwyd
terfyn ar y rhyfeloedd creulon ag oedd wedi bod
dros lawer o flynyddoedd rhwng y ddau deulu
hwnw.^b

Harry y seithfed, gwedi ei goroni yn frenin, Dyrchaf-
a wnaeth Syr Rhys ab Thomas yn Rhaglaw iad Syr
Brycheiniog, Ystafellydd y Deheudir, a Gor- Rhys ab
uchwyliwr arglwyddiaeth Muallt. Rhoddodd Thomas.
iddo hefyd lywodraeth Cymru, ac a orchym-
mynodd iddo weini cyfiawnder, ac ymdrechu i
gymmodi pob amrafaelion a allasai fod yn y rhan
honno o'i deyrnas. Felly Harry a ddangosodd
3 B 2 lawer

^a Camb. Register, Vol. I.

^b Rapin.

CANT XV. llawer o garedigrwydd i'r Cymry, ac a ysgafnhaodd llawer o'r beichiau trymion a osodasid arnynt gan y brenhinoedd a fuasai o'i flaen ef.*

Beirdd y cant hwn. Yr oedd y gwyr canlynol yn feirdd enwog yn y cant hwn, ac y mae peth o waith awenyddol llawer o honynt mewn bod hyd heddyw. Dafydd ab Meredydd, Dafydd Emlyn, Gruffydd ab Nicholas, Rhys Goch Eryri,* Guto y Glyn, Gwilym Tew, Harri y Gareg Lwyd, Hywel ab Dafydd, Ieuan Ddu ab Dafydd ab Owain o Aber Dâr, Syr Gruffydd Fychan, Dafydd Epynt, Bedo Brwynlllys, Syr Dafydd Fychan, Dafydd ab Meredydd ab Ednyfed, Dafydd Llwyd ab Llywelyn o Mathafarn, Gutyn Owain, Gruffydd ab Ieuan o Lanerch, Gruffydd ab Dafydd, Syr Einion ab Owain, Bedo Aeddren, Bedo Philip Bach, Dafydd ab Hywel, a Dafydd Gorlech.†

* Camb. Register, Vol. I.

* Yr oedd y gwr hwn yn byw yn Hafod Garegog, islaw Ffestiniog, a dangosir ei eisteddle ar y bryn yn agos i'r tŷ, wedi ei gwneuthur o gerrig mawrion ar ddull cadair.

† Camb. Biog.

YR UNFED CANT AR BYMTHEG.

MMARGARET, iarllles Richmond, a mam **CANT XVI.**
 Harry y seithfed, yn wybodol o ddefnyddioldeb **Haelioni**
 dysgeidiaeth, a adeiladodd ysgol-dŷ Crist, yn iarllles
 Cambridge, ac a roddodd beth o'i thiroedd yn Rich-
 sir Benfro, a lleodd ereill, i gynnal un athraw, mond.
 deuddeg cyfaill, a saith a deugain o ysgolheigion
 yn yr ysgol-dŷ hwnw.* Mewn canlyniad i hyn,
 yn nghyd â phleidgarwch y brenin i'w gydwlad-
 wyr, yr oedd llawer o'r Cymry yn cael eu dwyn
 i fynu, y pryd hyn, yn athrofaau Rhydychen a
 Chambridge, ac yn gwasanaethu swyddi anrhy-
 deddus yn yr eglwys a'r llywodraeth. Ond er
 fod dysgeidiaeth yn dechreu adfywio yn Mryd-
 ain, a llawer o ddysgedigion y pryd hyn yn **Dysgeid-
 iaeth yn
 adfywio.**
 mhllith y Cymry, gan nad oedd yr ysgrythyrau
 gwedi cael eu hargraffu etto yn y iaith Gym-
 raeg, ac esgobion, offeiriaid, a mynachod Cym-
 ru, yn cyflawni yr addoliad cyhoeddus mewn
 iaith annysalladwy i'r bobl; yr oedd y wlad, yn
 gyffredin, yn parhau yn y tywyllwch a'r anfoes-
 oldeb mwyaf. Yn lle ymdrechu i ddiddymu y
 defodau

* Fuller's Church Hist. Cam. p. 90.

CANT XVI. defodau afreidiol ag oedd wedi ymlusgo i'w plith, yr esgobion a ymarferent bob moddion i'w cynnal

Esgobion Cymru. y'mlaen yn ol rheolau eglwys Rhufain. Dr. John Morgan, oedd esgob Tŷ Ddewi; Miles Salley, oedd esgob Llandaf; Dafydd o Lan Egwestl, oedd esgob St. Asaph; a Thomas Pigot, o sir Dinbych, oedd esgob Bangor, yn nechreuad y cant hwn. Dr. John Morgan a roddodd Silian a Llanwnnen i gynnal cantorion eglwys gadeiriol Tŷ Ddewi; ac wrth farw, efe a orchymmynodd i Gapel gael ei wneuthur dros ei fedd yn Nhŷ Ddewi. A Miles Salley, wrth farw, a orchymmynodd i gynnulleidfa crefydd-dŷ Enesham, yn sir Rhydychen, lle yr oedd ef wedi bod yn abad, i barhau i weddio dros ei enaid, fel na byddai iddo aros yn hir yn y purdan.*

Pabydd-jaeth esgobion Cymru. Yr oedd Arthur, tywysog Cymru, yn ŵr ieu-ange gobeithiol iawn, ac mewn parch mawr gan y Cymry a'r Saeson. Pan oedd oddiamgylch dwy ar bymtheg oed, efe a briododd Catharine o Arragon, merch brenin Spain. Ond fel y mae pob peth dan haul yn ansicr, Arthur, mewn ychydig o fis oedd wedi iddo briodi, a glafychodd, ac a fu farw. Pan ddeallwyd nad oedd Catharine yn feichiog o Arthur, cafodd Harry, yr ail fab, ei wneuthur yn dywysog Cymru, yn lle ei frawd. Gan i Arthur farw yn ddi-blant, yr oedd yn rhaid i'r brenin, naill ai anfon Catharine yn ol i Spain, a dychwelyd

Priodas a marwolaeth Arthur, mab Harry VII.

* Brown Willis.

CANT
XVI.

dychwelyd y can mil o goronau ag oedd ef wedi gael gydâ hi; neu ei chadw yn Lloegr, a gadael iddi gael y drydedd ran o dywysogaeth Cymru, ac o ddugiaeth Cornwal, ac o iarllaeth Caerlleon, y rhai oedd gwedi eu sefydlu iddi, pan briododd hi Arthur. Ond cymmaint oedd cybyddod Harry y seithfed, a'i ofn i anfoddloni brenin Spain, fel na wnai efe un o'r ddau. Tybiodd gan hyny, mai y peth goreu a allasai ef wneuthur yn y cyfryw amgylchiadau, oedd ymdrech perswadio ei fab Harry, tywysog Cymru, i briodi Catharine, er mor anghyfreithlawn oedd hyny. Harry, mewn cyd-agweddiad â deisyfiad ei dad, a chwedi cael caniatad gan y Pab, a briododd Catharine, gweddw ei frawd Arthur; yr hyn, mewn canlyniad, a fu yn foddion, mewn mesur mawr, i ddwyn oddiamgylch y diwygiad oddi wrth babyddiaeth yn y wlad hon. Yn mhen ychydig o amser yn ol hyn, Margaret, merch hynaf Harry y seithfed, a briododd Iago y pedwarydd, brenin Scotland, yr hyn fu yn achos, gwedi hyny, i uno Scotland a Lloegr.*

Syr Rhys ab Thomas, o barch i'r brenin, ac o gariad i'w gydwladwyr, a roddodd wahoddiad i foneddigion Cymru i ddyfod atto ef i gastell Carew, yn sir Benfro, i gadw gŵyl St. George,*

sant

* Rapin.

* Yr oedd St. George yn fab i bannwr, o Epiphania, yn

CANT
XVI.

sant ymgeleddol y Saeson; ac i ymarferyd campau milwraidd. Wedi i'r gwestwyr ddyfod yn nghyd, Syr Rhys ab Thomas a ddewisodd bum

Cilicia. Gwedi ei wneuthur yn barotowr ymborth i'r fyddin, efe a wnaeth ddefnydd o bob dyfais, er mor wael a llygredig, i bentyru golud, ac a yspeiliodd gymmaint o arian y cyffredin, fel y gorfu arno ffoi o'i wlad, a myned i Alexandria. Gwedi dyfod i Alexandria ar yr amser ag yr oedd yr ymryson rhwng Arius ac Athanasius, efe a ddangosodd y fath zel dros athrawiaeth Arius, fel ag y cafodd ei wneuthur yn esgob y ddinas honno yn y flwyddyn 355, pan yrwyd Athanasius o'i esgobaeth. Yr oedd ymddygiad George yn greulon a gormesol i'r graddau eithaf, yn y sefyllfa anrhyddedus honno. Efe a erlidiodd blaid Athanasius yn ddi-drugaredd, ac yr oedd y trigolion ereill ag oedd yn yr esgobaeth helaeth honno yn wrthddrychau ei greulondeb a'i drachwant. Gwedi tlodi y marsiandwyr, ac yspeilio temlau y paganiaid yn Alexandria, y bobl a gyfodasant yn unfryd yn ei erbyn, ac a'i gyrasant ef allan o'r ddinas. A pham ddaeth Julian i'r ymerodraeth, cafodd George, a dau o'i gyfeillion mewn drygioni, eu gosod mewn cadwynau, a'u taflu i'r carchar cyffredin. Gwedi bod yno dros ychydig o ddyddiau, y paganiaid a dorasant ddrysau y carchar, ac a laddasant George a'i gyfeillion; ac wedi dwyn eu cyrph hwynt mewn ffordd o orfoledd ar gamel trwy heolydd Alexandria, hwy a'u bwriasant i'r môr, fel na fuasai i'r cristianogion i wneuthur y gormeswr hwn yn sant. Ond y cristianogion, mewn amser, a anghofiasant fywyd drwg George, a chan dybied iddo farw yn ferthyr dros y gwirionedd, hwy a'i gwnaethant ef yn sant, a chafodd ei gyfaddef felly gan yr eglwys babaidd, ac yn y dwyrain. Pan aeth y Saeson i ryfeloedd y groes, a chlywed clod St. George trwy yr holl wledydd, a gweled y parch a roddid iddo gan y pabyddion, hwy a'i dewisasant ef yn sant ymgeleddol i'w cenedl.

Dr. Rees's Cyclopædia.

bum cant o'r rhai mwyaf gwrol yn eu plith, CANT
XVI.
 ac a'u dosparhodd hwynt yn bum mintai, ac
 a osododd gadpen ar bob mintai. Ar yr ail
 ddydd, y cadpeniaid a aethant â'u minteioedd
 allan i'r maes, lle y buant yn arferyd eu nerth a'u
 deheurwydd, fel pe buasent yn ymdrechu â'u
 gelynion, tra yr oedd y lluaws yn edrych arnynt.
 Pan seiniodd yr udgorn ar foreu y trydydd
 dydd, sef dydd St. George, Syr Rhys ab Tho-
 mas, a'i holl westwyr, oddiamgylch mil o rif-
 edi, a gychwynasant, ac a aethant mewn trefn o
 gastell Carew i lys yr esgob yn Lamphey, i'r Syr
Rhys yn
myned i
Lam-
phey.
 dyben i addoli Duw, ac i weddio am lwyddiant
 i'r brenin, a gorphwysfa i enaid St. George.
 Gwedi dyfod yn agos i Lamphey, Syr Rhys ab
 Thomas a roddodd orchymmyn i seinio yr ud-
 gryn, fel arwydd eu bod gerllaw. Ar hyn, esgob
 Tŷ Ddewi, abad y Taley, a prior Caerfyrddin, a
 aethant allan yn eu gwisgoedd priodol, i gyfar-
 fod Syr Rhys ab Thomas; a chwedi cyfarch i'w
 gilydd, hwy a aethant i'r capel i addoli. Gwedi
 i'r esgob ddarllen y gwasanaeth, hwy a ganasant
 lawer o hymnau ag oedd gwedi eu cyfansoddi yn
 berthynasol i'r achos. Cynhwysiad rhai o'r hym-
 nau oedd dymuniad am heddwch, llwyddiant a hir
 einioes i'r brenin; a chynhwysiad ereill, oedd dy- Coel-
grefydd
y Cymry.
 muniad am orphwysfa i enaid St. George, a gwa-
 redigaeth ddyogel iddo o'r purdan. Pan orphen-
 asant y pethau hyn, y'nghyd â llawer o ddefodau
 3 C pabaidd

CANT
XVI.

Esgob Tŷ
Ddewi yn
pregethu
y'ng has-
tell
Carew.

pabaidd a choel-grefyddol ereill, yr esgob, yr abad, a'r prior, a aethant gydâ Syr Rhys ab Thomas, a'i westwyr, i gastell Carew, i giniaw. Uwch ben porth y castell yr oedd llun St George a St. Dewi yn coffleidio eu gilydd, fel arwydd o'r heddwch ag oedd rhwng y Cymry a'r Saeson. Gwedi treulio pum diwrnod fel hyn mewn ymarferiadau pabaidd, milwraidd, a gwleddol, hwy a ymadawsant. Y boreu ag yr oeddent oll yn ymadael o gastell Carew, esgob Tŷ Ddewi a bregethodd iddynt oddiwrth y geiriau canlynol: 'Na felldithia y brenin yn dy feddwl, ac yn ystafell dy wely na felldithia y cyfoethog; canys chediaid yr awyr a gyhoedda y llais, a pherchen aden a fynega y peth.' * Oddiwrth y geiriau, yr esgob a'u hannogodd oll i fod yn ffyddlon i'r brenin, yn ufudd i'w blaenoriaid, ac yn gariadus y naill i'r llall. Pan welodd y brenin Syr Rhys ab Thomas† y flwyddyn ganlynol, efe a ddiolchodd

* Preg. x, 20.

† Syr Rhys ab Thomas, mab Thomas ab Gruffyth, a anwyd yn sir Gaerfyrddin, yn y flwyddyn 1451. Yr oedd yn ŵr enwog iawn yn ei ddydd, ac yn gyfaill mawr i Harry y seithfed. Syr Rhys ab Thomas a adgyweiriodd Emlyn, yr hwn oedd ei brif arosfa ef, ac a'i galwodd yn Gastell Newydd. Harry y seithfed a roddodd i Syr Rhys ab Thomas gastell Dynefawr, yr hwn sydd, hyd heddyw, yn meddiant ei hiliogaeth ardderchog ef. Syr Rhys ab Thomas a fu farw yn llawn dyddiau yn y flwyddyn 1527, ac a gladdwyd yn eglwys Caerfyrddin, lle y mae ei fedd a'i lun i'w gwelod.

odd iddo am yr anrhydedd a ddangosodd efe i **CANT**
St. George.* **XVI.**

Harry y seithfed, gwedi teyrnasu tair blynedd **Marwol-**
 ar hugain, a gwneuthur ei ddeiliaid yn alluog **aeth**
 a dedwydd, a fu farw; a Harry ei fab, tywysog **Harry y**
 Cymru, a deyrnasodd yn ei le ef. Yr oedd Harry **Harry yr**
 yr wythfed gwedi cael ei ddwyn i fynu yn holl **wythfed.**
 ddysgeidiaeth yr amseroedd; a phan ddaeth i'r **O. C.**
 orsedd, yr oedd yn ŵr ieuangc glân a gwrol, ac **1509.**
 yn cael ei garu gan yr holl ddeiliaid.^b

Yn mben ychydig o flynyddoedd wedi i Harry **Martin**
 yr wythfedddyfod i orsedd Lloegr, **Luther,**
 gwr duwiol a dysgedig o Germany, a ddechreu-
 odd bregethu ac ysgrifenu'n erbyn cyfeiliornadau **yn dy-**
 eglwys Rhufain. Pan ddechreuodd Luther ddy-
 noethi cyfeiliornadau pabyddiaeth, llawer o'r **noethi**
 pabyddion a ysgrifenasant lyfrau'n ei erbyn ef, ac **cyfeil-**
 yn mblith ereill, Harry yr wythfed a ysgrifenodd **iornadau**
 o blaid i saith sacrament eglwys Rhufain, yn er-
 byn y diwygiwr enwog hwnw. Yr offeiriaid a **pabydd-**
 ddyrchafasant y llyfr hwn o eiddo brenin Lloegr **iaeth.**
 fel y gwaith doethaf, a mwyaf godidog a dysg- **O. C.**
 edig, a ymddangosodd yn yr oes honno; a'r Pab, **1517.**
 fel gwobr iddo am y llyfr pabaidd hwn, a rodd-
 odd i Harry yr wythfed, a'r brenhinoedd a
 3 C 2 ddeuai

* Camb. Register, Vol. I.

^b Rapin.

CANT
XVI.

ddeuai ar ei ol ef i orsedd Lloegr, y titl gogoneddus o Amddiffynwr y ffydd.* *

Awdurdod
eglwysig
Cardinal
Woolsey.

Yr oedd Cardinal Woolsey, yr amser hyn, yn ymarferyd yr awdurdod uchaf dros holl offeiriaid, a phobl Lloegr, mewn achosion eglwysig: ac i'r dyben i gynnal y ddwy gymdeithas ardderchog ag oedd ef yn osod i fynu, y naill yn Rhydychen, a'r llall yn Ipswich, er annogaeth i ddysgedigion, a hyfforddiad i ieuengctyd, efe a gafodd awdurdod gan y Pab i dynu i lawr lawer o'r Mynachlogydd, i'r dyben i gael peth o'r tiroedd ag oedd yn perthyn iddynt, at gynnal y ddwy gymdeithas hyny. Ond fel na all y dynion mwyaf cyfrwys ganfod bob amser ganlyniad eu gweithredoedd, bu hyn yn siampl ac annogaeth i'r diwygwyr, wedi hyny, i dynu lawr yr holl Fynachlogydd trwy Loegr a Chymru.^b

Harry

* Burnet's Hist. Refor. p. 31.

* Yr oedd rhai brenhinoedd, yn yr amser gynt, yn cadw dynion difyr yn eu llysoedd, i wneuthur difyrwch iddynt pan fyddent yn isel eu hysbrydoedd. Gelwid y gwyr hyn yn ynfyd-ddynion, er fod rai o honynt yn wyr call. Dywedir i ynfyd-ddyn Harry yr wythfed, pan ddaeth i'r llys, a gweled y brenin yn fwy llawen nag arferol, i ofyn iddo beth oedd yr achos o hynny. Y brenin a atebodd, mai oblegid fod y Pab wedi ei aurhydeddu ef â thitl mwy ardderchog nag un o'i hynafiaid. O Harry dda, ebe yr ynfyd-ddyn, bydded i ni ein dau amddiffyn ein gilydd, a gad i'r ffydd yn llonydd i amddiffyn ei hun.

^b Ibid. p. 8, 22.

Harry yr wythfed, gwedi bod yn agos i ugain mlynedd yn briod â Catharine o Arragon, a ddechreuodd gael ei aflonyddu gan ei gydwybod yn nghylch cyfreithlondeb ei briodas â'r hon ag oedd wedi bod yn wraig i'w frawd. Yr oedd rhai hefyd yn ammau hawl Mary, ei ferch ef o Catharine, i orsedd Lloegr yn ol ei ddyddiau ef. Harry, mewn canlyniad i'r pethau hyn, a anfonodd at y Pab, i ganiatau iddo ef awdurdod i roddi llythyr ysgar i'r frenhines Catharine, fel y gallasai efe fod yn rhydd i briodi gwraig arall; plant pa un a allasai deyrnasu yn gyfreithlon ar ei ol ef. Er fod tueddiad yn y Pab i gyd-agweddu â deisyfiad Harry, gan na wyddai efe pa fodd y gallasai, yn unol â'i egwyddorion pab-aidd, i ddiddymu yr awdurdod a roddasid gan y Pab o'i flaen ef, i Harry briodi gweddwe i'w frawd; a chan ei fod yn ofni anfoddlonrwydd ymerawdwr Germany, yr hwn oedd nai i'r frenhines, efe a gadwodd Harry yr wythfed mewn ammheuaeth dros ddwy neu dair blynedd, heb roi un ateb penderfynol i'w ddeisyfiad.

Tra yr oedd y Pab yn oedi dwyn y peth hyn i benderfyniad, rhoddwyd gwys i'r frenhines Catharine i ymddangos ger bron ei genhadwyr ef yn Llundain, fel y gallent ei holi hi yn nghylch cyfreithlondeb ei phriodas. Ond Catharine, gwedi dyfod i'r llys, a ddywedodd na allasai hi gael

CANT
XVI.Harry yr
wythfed
yn edif.
arhau am
briodi
Catharine.Harry yn
anfon at
y Pab am
awdurdod i
ysgaru
Catharine.Catharine yn
cael gwys
i ymddangos
yn y llys.
O. C.
1529.

CANT

XVI.

gael dim cyfiawnder yn y llys hwnw, lle yr oedd y barnwyr oll yn ddeiliaid i'r brenin. Yn ganlynol, hi a wrthdystiodd yn erbyn y cenhadwyr, fel barnwyr anghymmwys yn y mater hwnw, ac a appeliodd at y Pab ei hun, fel yr unig un ag oedd yn gymmwys i farnu rhyngddi hi a'r brenin. Gwedi hyn, y frenhines a aeth allan o'r llys, ac ni ddychwelodd yno mwy. Er i'r frenhines appelio at y Pab, y cenhadwyr a aethant yn mlaen i holi y tystion, ond ni ddygasant hwy, y mater i benderfyniad y pryd hyny.*

Harry, yn chwennych priodi Anne Boleyn,* ac yn blino dysgwyl am benderfyniad y Pab, a gafodd ei gyngbori gan Dr. Cranmer i anfon i holl athrofaau Europe, i gael barn holl ddysgedigion yr oes honno, ar y ddau beth canlynol:

Harry yn
ymgyng-
hori a
dysgedig-
ion Eu-
rope.

‘Pa un a oedd yn unol â deddf Duw, i ŵr briodi gweddw ei frawd; a pha un a allasai y Pab ryddhau neb o’u rhwymau i ddeddf Duw?’ Barnodd y rhan fwyaf o ddysgedigion Europe, Lutheriaid a Phabyddion, ond y rhai ag oedd yn byw yn agos i Rhufain, nad oedd ddim yn gyfreithlon i ŵr i briodi gweddw ei frawd; ac na allasai y Pab ddim rhyddhau neb oddiwrth eu rhwymau i ddeddf Duw.^b

Tra

* Burnet's Hist. Refor. p. 73, 74.

* Yr oedd Ann Boleyn yn ferch i Thomas Boleyn, iarll Wiltshire.

^b Ibid. p. 79, 80—95.

Tra yr oedd y pethau hyn yn myned y'mlaen, yr oedd y diwygiad yn llwyddo yn Germany. Ac mewn cymmanfa luosog o dywysogion a gweinidogion y diwygwyr a gyfarfu yn Spire, yn Germany, hwy a wrthdystiasant yn erbyn mesurau yr Ymerawdwr, a'r Pab. Ac iddi yma y cododd yr enw Protestaniaid,* yr hwn a roddwyd, o hyny allan, i'r cyfryw rai ag sydd yn ymwrthod â chyfeiliornadau eglwys Rhufain.*

CANT
XVI.

Y diwyg-
wyr yn
cael eu
galw yn
Brotest-
aniaid.
O. C.
1529.

* Y brenin yn tybied nad oedd Cardinal Woolsey yn eithaf ffyddlon yn ei achos, a roddodd gwyn iddo, am ei fod, fel cenhadwr y Pab, gwedi cynnal llysoedd trwy awdurdod tramor, yn groes i hen gyfraith ag oedd wedi ei gwneuthur yn amser Richard yr ail. Gwedi cyfaddef ei fai, cafodd ei gyhoeddi allan o amddiffyniad y brenin, a'i holl feddiannau eu fforffedu. Ac mewn ychydig gwedi hyny, cafodd ei ddal am uchel-fradwriaeth; a danfonwyd am dano i Lundain. Ond Cardinal Woolsey, yn analluog i ddyoddef y fath waradwydd, a glafychodd ar y ffordd, ac a fu farw. Ychydig cyn iddo farw, efe a ddywedodd, 'Pe buaswn yn gwasanaethu fy Nuw gydâ y fath ffyddlondeb ag y gwasanaethais

O. C.
1529.

* Gwrthdystwyr, neu Brotestaniaid; oddiwrth y gair Saesneg, Protest.

* Mesh. Eccles Hist. Vol. III. p. 339.

CANT 'aethais fy mrenin, ni fwriasai mo honof ymaith
 XVI. 'fel hyn yn fy mben-wyni.*

Harry gwedi cael barn dysgedigion yr oes yn nghylch ei briodas â Chatharine, a ddanfonodd lythyr at y Pab, gwedi ei arwyddo gan lawer o aelodau y Senedd, ac o'r esgobion, i ddeisyf arno i ystyried cyfiawnder achos y brenin, ac i ddi-ddymu ei briodas ef â Chatharine, yn fuan; ac onid e, fod yn rhaid iddo ef gymmeryd rhyw fesurau ereill. Y Pab, mewn attebiad, a gyfaddfodd ei rwyman i'r brenin, ond nad allasai efe ddim gwrthod appeliad y frenhines i lys Rhufain.^b

Cyhoeddiad y brenin.

O. C.
1530.

Tra yr oedd pethau yn myned yn mlaen yn y dull hyn, y brenin a anfonodd allan gyhoeddiad, nad oedd i neb i bwrcasu, na dwyn trosodd, na chyhoeddi un awdurdod oddiwrth y Pab, yn groes i uchel-fraint coron Lloegr.^c Llanwodd y cyhoeddiad hwn yr offeiriaid â dychryn mawr, oblegid eu bod hwy, fel Cardinal Woolsey, wedi bod yn euog o wneuthur y pethau a waherddid yntho. Ac mewn ychydig o amser, cawsant olleu cyhoeddi allan o amddiffyniad y brenin, a chafodd eu holl feddiannau hwynt eu fforffedu. Yr offeiriaid,

* Burnert's Hist. Refor. p. 80, 81.

^b Ibid. p. 95, 96.

^c Ibid. p. 96.

offeiriaid, gwedi eu dwyn i'r c. flwr hwn, a ym- CANT
ostyngasant am eu bai; ac i'r dyben i bwrcasu XVI.
heddwch y brenin, a gytunasant i dalu i'r dry- Yr
sorfa, Cant a deunaw mil, ac wyth cant a deu- offeiriaid
gain o bunnau; ac hefyd i gyfaddef y brenin yn ymos-
ben uchaf eglwys Loegr, yn ncsaf at Grist, cyn twng i'r
belled ag yr oedd hyny'n unol â chyfraith Crist.* O. C.
1531.

Gwedi dwyn yr offeiriaid dan ei awdurdod, Barn y
Harry a osododd farn y dysgedigion yn nghylch dysgedig-
ei briodas ef â Chatharine, ger bron y senedd, a cael eu
chymmanfa yr offeiriaid, a gyfarfu y pryd byny. gosod ger
Cytunodd y senedd, a chymmanfa yr offeiriaid, bron y
fod y dysgedigion wedi barnu yn uniawn ar y senedd.
pwngc mewn dadl, a bod priodas y brenin â O. C.
Chatharine yn anghyfreithlon.^b Yn nghym- 1531.
manfa yr offeiriaid yr oedd dau cant, a thri ar
ddeg a deugain, dros ysgaru y frenhines, a dim
ond pedwar ar bymtheg yn erbyn hyny.^c Yr
oedd Henry Standish, esgob St. Asaph, yn un o'r
rhai ag oedd yn erbyn ysgaru y frenhines.^d

Yn ol y pethau hyn, y brenin a ymneillduodd Y brenin
oddiwrth Catharine, ac a briododd Ann Boleyn. yn priodi
Pan glybu y Pab hyny, efe a anfonodd at y bre- Ann
nyn, O. C.
1532.

* Burnet's Hist. Refor. p. 112, 113.

^b Ibid. p. 106.

^c Neal's Hist. Purit. Vol. I.

^d Fuller's Church Hist. B. V.

CANT
XVI.

nin, i ddymuno arno i anfon ymaith Ann Boleyn, a galw y frenhines yn ol, gan nad oedd y pwngw mewn dadl wedi ei benderfynu yn llys Rhufain. Ond gan fod y brenin o'r farn fod y Pab yn cymmeryd ei lywodraethu yn fwy gan elw bydol, nâchan ei gydwybod yn y mater yma, efe a wrthododd roddi ufudd-dod iddo yn hyn.^a

Cyfraith
yn erbyn
gwneuth-
ur appél
i lys
Rhufain.
O. C.
1533.

Gan fod coron Lloegr yn ymerodraidd, a'r genedl yn gorph perffaith, a canddi awdurdod i farnu gob achosion a berthynant iddi; cytunodd y senedd na byddai i un appél gael ei wneuthur o hyny allan at lys Rhufain, mewn achosion a berthynant i briodas; ond fod y pethau hyn i gael eu barnu gan yr arch-esgob, a chymmanfa'r offeiriaid yn y wlad hon.^b Mewn canlyniad i'r gyfraith hon, yr offeiriaid, gwedi cyfarfod mewn cymmanfa, a farnasant fod priodas Harry a Catharine yn ddirym; a Cranmer, yr hwn oedd y pryd hyn yn arch-esgob Canterbury, a roddodd ddet-ryd o ysgariaeth, yn gyfattebol. Ac mewn ychydig o ddyddiau wedi hyny, efe a gadarnhaodd briodas y brenin âg Ann Boleyn; a chafodd Ann, mewn canlyniad, ei choroni yn frenhines.^c Pan ddaeth hyn i glustiau'r Pab, efe a ddigiodd i'r fath raddau,

^a Burnet's Hist. Refor. p. 114—119.

^b Ibid. p. 126.

^c Ibid. p. 131.

raddau, fel ag y dygodd efe y mater yn union-
gyrch i darsyn, ac a gyhoeddodd fod priodas y
brenin â Chatharine yn dda; ac a orchymmyn-
odd iddo fyw gyda hi fel ei wraig, ac onid é, fod
yn rhaid cyhoeddi barn yr eglwys yn ei erbyn.
Ond yr oedd y brenin wedi myned yn rhy bell i
dynu yn ol; ac er ei fod yn parhau yn babydd
yn ei farn, efe a fwriadodd i ysgwyd ymaith iau
y Pab yn hollol, fel na byddai ganddo un math o
awdurdod arno ef, na neb o'i ddeiliaid.^a

CANT
XVI.Y Pab yn
ddig wrth
frenin
Lloegr.

Yn gaolynol, pan gyfarfu y senedd, gwnaeth-
pwyd cyfraith i ddiddymu holl awdurdod y Pab
yn ynys Brydain.^b Ac mewn ychydig o amser
gwedi hyny, cyhoeddwyd y brenin yn ben uchaf
eglwys Lloegr ar y ddaear, âg awdurdod ganddo
i ddiwygio pob cyfeiliornadau a cham-driniaeth-
au mewn achosion eglwysig.^c Felly cafodd aw-
durdod y Pab ei drosglwyddo i'r brenin, heb
wneuthur un math o sylw ar gymmanfa yr off-
eiriaid, na rhoddi un rhydd-did i'r cyfryw gyd-
wybodau nad oedd yn abl i gydsynio â'r cyfryw
osodiad. Dyma lle y dechreuodd y diwygiad;
ond yr oedd eglwys Lloegr etto yn babaidd. A
chan fod y brenin gwedi ei osod yn lle y Pab,
cytunodd y senedd i roddi i'r brenin y blaen-
3 D 2 ffwrwythau,

Y senedd
yn didd-
ymu holl
awdur-
dod y
Pab yn
Lloegr.
O. C.
1534.^a Burnet's Hist. Reformation. p. 136.^b Ibid. p. 144.^c Ibid. p. 157.

CANT
XVI.

ffrwythau,* a'r degfed o'r personaethau, ag a anfonid cyn hyny i Rhufain.* Gan fod llawer o achwyniadau yn cael eu gwneuthur yn erbyn y llysoedd eglwysig am eu creulondeb i'r cyfrywrai ag oedd yn ffafrol i'r diwygiad, cytunwyd yn y senedd, fod i bawb ag a gaent eu cybuddo o gyfeiliornadau, o hyny allan, i gael eu barnu gan reithwyr, fel mewn achosion ereill.*

Awdur-
dod argl-
wyddi y
mers.

O ddyddiau William y Gorchfygwr, hyd yr amser hyn, yr oedd arglwyddi y mers mewn meddiant o ran fawr o bob sir yn Nghymru. Yr oedd llawer o'r arglwyddi hyny yn teyrnasu fel brenhinoedd bach, â chyfreithiau ganddynt, priodol iddynt eu hunain, yr hyn oedd yn achos i lawer o annedwyddwch yn y wlad yn gyffredinol. Er fod llawer o frenhinoedd Lloegr yn gweled anmhrifodoldeb ac anghyfleustra y pethau hyn, nid oeddent yn abl i'w dwyn i well trefn. Yr oedd etifeddiaethau arglwyddi y mers yn eu teuluoedd er ys blynyddoedd lawer; ac nid oedd yn bosibl i'w difuddio o honynt, ond trwy rym arfau.

* Yr oedd blaen-ffrwythau esgobaeth Tŷ Ddewi yn £337 a 10s. bob blwyddyn; blaen-ffrwythau esgobaeth Llandaf yn £157 a 10s. blaen-ffrwythau esgobaeth Bangor yn £28 a 7s. a blaen-ffrwythau esgobaeth St. Asaph yn £28 a 7s. bob blwyddyn.

Fuller's Ch. Hist. B. V.

* Burnet's Hist. Refor. p. 157.

• Ibid. p. 147.

arfau. Ond Harry y seithfed, trwy bwrcas, trosglwyddiad, a ffyrdd ereill, a ddaeth mewn meddiant o amryw o honynt; a Harry yr wythfed a aeth yn mlaen â'r hyn a ddechreuasai ei dad, fel ag y daeth y rhan fwyaf o arglwyddiaethau y mers i feddiant y llywodraeth.* Mewn canlyniad i hyn, cafodd Cymru ei hollol gorpholi â Lloegr; a chytunwyd yn y senedd i ddiddymu awdurdod brenhinol arglwyddi y mers, a gwneuthur eu baroniaethau hwynt yn siroedd. Cafodd llawer o siroedd newyddion eu ffurfio y pryd hyny, megis sir Fynwy, sir Frycheiniog, sir Faeshyfed, sir Drefaldwyn, sir Dinbych, sir Aberteifi, sir Gaerfyrddin, sir Benfro, a sir Forganwg;* a chafodd amryw arglwyddiaethau eu cyssylltu â phob sir fel rhan o honi. Cafodd pedair arglwyddiaeth ar hugain eu cyssylltu â sir Fynwy; un ar bymtheg â sir Frycheiniog; un ar bymtheg â sir Faeshyfed; un ar ddeg â sir Drefaldwyn; naw â sir Dinbych; pedair â sir Aberteifi; wyth â Chaerfyrddin; tair ar ddeg â sir Benfro; a dwy ar bymtheg â sir Forganwg. Yr oedd sir Ffint, sir Gaernarfon, sir Feirionydd, a sir Fon, gwedi eu ffurfio ychydig cyn hyn. Er i Gymru gael ei huno â Lloegr yn amser

CANT
XVI.Holl
Gymru
yn cael eu
dosparthu
yn
siroedd.
O. C.
1536.

* Owen's British Remains.

* Er mai y pryd hyn y cafodd Cymru ei dosparthu yn siroedd, yr oedd yr enwau a roddir ar y siroedd, gwedi eu rhoddi i amryw o'r parthau hyny o Gymru cyn hyny.

GANT
XVI.

Siroedd
Cymru
yn cael
eu cyn-
ddrych-
ioli yn
senedd
Lloegr.

ser Edward y cyntaf, ni chafodd ei chynddrychioli yn senedd Lloegr hyd amser Harry yr wythfed. Gwedi i Gymru gael ei dosparthu yn siroedd, trefnwyd i'r siroedd hyn anfon cynddrychiolwyr i senedd Lloegr, fel y gallai pob sir yn Nghymru gael eu cynddrychioli fel siroedd Lloegr. Gwnaethpwyd llawer o ddiwygiad yn y cyfreithiau ag oedd yn dwyn perthynas â Chymru, gwedi iddi gael ei chynddrychioli yn briodol yn senedd Lloegr.* Er i'r Cymry fod hir amser gwedi hyn yn nhywyllwch pabyddiaeth, yr oedd y mesurau newyddion hyn yn ffafrel iawn, pan oedd gwawr ddydd y diwygiad yn dechreu tywynu ar ein gwlad.

Y diwyg-
iad yn
cynhy-
ddu.

Bu ysgariaeth eglwys Loegr oddiwrth eglwys Rhufain, yn foddion i ddiwygio ei hathrawiaethau i ryw raddau; ond yr oedd yr offeiriad cyffredin yn parhau mor fywiog dros yr hen farn ag erioed: a dywedir eu bod yn cael eu cefnogi yn hynny gan y duc o Norfolk, a changhellwr More, a Gardiner, esgob Winchester, a chan Fisher, esgob Rochester. Ond yr oedd rhai o'r uchel-fonedd, a'r esgobion, am fwy o ddiwygiad; yn mhlith y rhai hyn yr oedd Ann Boleyn y frenhines, arglwydd Cromwell gwedi hynny iarl Essex, Dr. Cranmer arch-esgob Canterbury, Shaxton esgob Salisbury, Latimer esgob Worcester,

* 27 Henry 8th, c. 26, and 34 and 35 H. 8th, 26.

chester, a Barlow esgob Tŷ Ddewi. Fel ag yr oedd y rhai hyn, yn fwy neu yn llai, yn ffastr y brenin, felly yr oedd y diwygiad mewn crefydd, yn myned yn mlaen neu yn ol trwy ei holl deyrnasiad ef.^a

CANT
XVI.

Y Mynachod yn elynol i'r diwygiad.

Yr oedd y mynachod, yn gyffredin, yn fwy yn erbyn y diwygiad nâ neb ereill; ac yn dywedyd yn gyhoeddus yn erbyn yr hyn ag oedd y brenin yn ei wneuthur, ac yn cynhyrfu y bobl i wrthryfela. Y brenin, gan hyny, a benderfynodd i'w darostwng hwynt; ac i'r dyben hyny, efe a anfonodd wyr cymmwys i ymweled â'r holl Fynachlogydd, i gael gwybod pa fodd yr oedd pethau yn cael eu dwyn yn mlaen ynddynt; a pha un a oedd y mynachod yn cadw at y rheolau a osod- asid iddynt gan seilwyr yr amrywiol Fynachlogydd. Ellis Price, a John ab Price, oedd y gwyr a osodwyd i ymweled â Mynachlogydd Cymru. Oddiwrth yr hanes a roddwyd gan yr ymwelwyr, y mae yn eglur fod y Mynachlogydd, y pryd hyn, yn llawn o'r anfoesoldeb a'r ffeidd-dra mwyaf. Cytunodd y senedd, gan hyny, i dynu lawr yr holl Fynachlogydd, trwy Gymru a

Anfoesoldeb y Mynachod.

Lloegr, ag oedd o dan ddau cant o bunnau y flwyddyn. Mewn canlyniad i hyn, cafodd tri chant ac un ar bymtheg a thrugain o Fynachlogydd eu gosod i lawr, trwy yr holl deyrnas; ardrethi pa rai oeddent yn ddeuddeg mil ar hugain o bunnau

Y Mynachlogydd lleiaf yn cael eu gosod i lawr.

y flwy- O. C. 1536.

CANT XVI. y flwyddyn; heblaw y llestri aur ac arian, a'r dodrefn, y rhai a gyfrid yn werth can mil o bunau yn ychwaneg. Rhoddwyd pum swllt a deugain i bob gwr crefyddol a anfonwyd o'i gell; ac yr oedd yr amser hyny, trwy yr holl deyrnas, oddi amgylch deng mil o'r cyfryw. Sefydlwyd gwobr gyflog ar y llywodraethwyr, a gosodwyd y mynachod mewn personaethau, mor fuan ag yr oeddent yn dyfod yn wag; a thrwy hyny, cafodd llawer o'r personaethau eu perchenogi gan elynion gwaethaf y diwygiad.*

Tyndal
yn cyf-
ieithu yr
ysgryth-
wrau.

William Tyndal, yr hwn a anwyd ar gyffiniau Cymru, ac a ddygwyd i fynu, yn gyntaf, yn Rhydychen, ac wedi hyny yn Cambridge, oedd ŵr duwiol a dysgedig iawn; ac fel ewyllysiwr da i achos y diwygiad, efe a benderfynodd i gyfieithu'r ysgrythurau i'r iaith Saes'neg.* Ond gan nad allasai argraffu yr ysgrythurau yn Lloegr y pryd hyny, heb wneud ei hun yn agored i erledigaeth a chosp, efe a aeth drosodd i Germapy, ac wedi ymweled â Luther, a chyfeillion y diwygiad yn y wlad honno, efe a sefydlodd yn nbref Antwerp. Tra yr oedd Tyndal yn Antwerp, efe a argraffodd y Testament Newydd yn y iaith

Saes-

* Burnet's Hist. Refor. p. 190, 191. Neal's Hist. Purit. Vol. I.

* Yr oedd llyfrau Wicliff gwedi eu galw i mewn, a'u llosgi, o'n i'r gelfyddyd o argraffu gael ei dwyn i Loegr.

Saesneg;† ac mewn ychydig o flynyddoedd gwedi hyny, efe a aeth i Hamburg, ac yn y dref honno, efe a argraffodd, yn gyntaf, bum llyfr Moses, a wedi hyny yr holl Fibl, yn y iaith Saesneg.* A hyn oedd y pabyddion fod llafur y gwr duwiol hwn yn llwyddo i ddiddymu pabyddiaeth, penderfynasant i'w osod ef i farwolaeth; ac wedi ei fradychu gan un Henry Phillips, o'r wlad hon, cafodd William Tyndal ei roddi i fynu i ddwyllaw ei elynion, a'i ferthyru yn Fflanders.*

CANT
XVI.

Pan ddaeth y cyfieithad o'r Testament Newydd, gan Tyndal, gyntaf i Loegr, cafodd ei ddarllen yn awyddus gan y bobl; ond yr esgobion, yn ofni y buasai hyny yn foddion i gynhyddu y diwygiad yn Lloegr, a achwynasant wrth y brenin, yr hwn a roddodd orchymmyn i alw cyfieithad Tyndal i mewn, ac a addawodd y buasai i gyfieithad mwy cywir gael ei gyhoeddi. Ond yr oedd yn anmhosibl i attal awydd y bobl cyhyd; ac er fod yr esgobion yn prynu ac yn llosgi cynnifer o Destamentau Tyndal, ag a allasant gael, yr oeddent yn cael eu hargraflu drachefn yn Antwerp, a'u dwyn gan farsiadwyr i

3 E Lundain,

† Yn y flwyddyn 1527.

* Yr oedd Miles Coverdale, a John Rogers, yn cynnorthwyo Tyndal i gyfieithu yr hen Destament.

• Fox's Martyrs, Vol. II.

CANT
XVI.

Lundain, a'u gwasgaru yn ddirgel yn mblith eu cydnabyddiaeth a'u cyfeillion.*

Gorchymyn i
argraffu
y Bibl.
O. C.
1536.

Er cymmaint oedd ymdrech y pabyddion i attal taeniad yr ysgrythurau yn Lloegr, Duw, yr hwn sydd â chalonau pawb yn ei law, ac yn sicr i ddwyn ei amcanion daionus i ben, a dueddodd lawer o'r esgobion i ddymuno cael yr ysgrythurau yn y iaith gyffredin. A chytunwyd yn nghymmanfa yr offeiriaid y flwyddyn hon, i anfon deisyfiad at y brenin, i ddymuno ar ei fawrhydi i roddi gorchymyn i gyfieithu yr holl Fibl i'r iaith Saesneg, a'i osod i fynu yn yr holl eglwysi. Er fod llawer o'r offeiriaid yn erbyn hyn, gan fod y nifer mwyaf lluosog drosto, y brenin a ganiataodd ddeisyfiad y gymmanfa, ac a roddodd orchymyn i gyfieithu yr ysgrythurau. Ond er i'r brenin roddi y gorchymyn hwn, yr hen esgobion oeddynt hwyrffrydig iawn i fyned yn nghyd â'r gorchwyl angenrheidiol ac anrhydeddus o gyfieithu yr ysgrythurau. Cranmer, gan hyny, a ddiwygiodd gyfieithad Tyndal, ac a'i hanfonodd i'w argraffu.†

Yr oedd Ann Boleyn yn frenhines rinweddol a duwiol, ond yn annoeth yn ei hymddygiad. A chan ei bod yn ffafrol i'r diwygiad, y pabyddion a wnaent

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

† Burnet's Hist. Refor. p. 194, 195. Neal's Hist. Purit. Vol. I.

a wnaent fanol sylw o'i geiriau a'i gweithred- **CANT XVI.**
 oedd hi. Pan ddeallasant fod y brenin yn dech- **Ann**
 reu oeri yn ei gariad tu ag atti hi, hwy a **Boleyn**
 wnaethant eu gorau i'w berswadio nad oedd y **yn cael ei**
 frenhines ddim mor ffyddlon iddo ef ag y dy- **chyhu-**
 lasai. Mewn caulyniad i hyn, cafodd Ann **ddo, a'i**
 Boleyn ei hanfon i Dŵr Llundain; ac mewn **gosod i**
 ychydig o ddyddiau gwedi hyn, cafodd ei **farwol-**
 phrosi am anniweirdeb rhag-gwtundeb priodas, **aeth.**
 ac am gyd-fwriadu marwolaeth y brenin. Er **O. C.**
 nad oedd ond ychydig, neu ddim prawf o'r pe- **1536.**
 thau hyn, yr arglwyddi, rhag ofn anfoddloni y
 brenin, a'i barnasant hi yn euog; a chafodd ei
 gosod i farwolaeth yn Nhŵr Llundain. A thea-
 noeth, y brenin a briododd Jane Seymour, yr hon **Y brenin**
 oedd gwedi bod yn un o law-forwynion y fren- **yn priodi**
 hines. **Jane**
Seymour.

Gan fod amrywiaeth o athrawiaethau yn cael **Erthygl-**
 eu pregethu, y pryd hyn, trwy yr holl wlad, y **au cref-**
 brenin, a chymmanfa yr offeiriaid, i'r dyben i **ydd a gy-**
 ddwyn mwy o gyd-ymffurfiad barn rhwng yr **tunwyd**
 offeiriaid, a gytunasant ar yr erthyglau canlynol; **arnynt y**
 y rhai sydd yn dangos ansawdd y diwygiad y **pryd**
 pryd hynny.

1. 'Fod i'r holl bregethwyr addysgu eu pobl **Ysgryth-**
 i greu'r holl Fibl, a'r tair credo, sef, credo'r **ur a'r**
3 E 2 'apos- **credôau.**

CANT XVI. 'apostolion, Nicea, ac Athanasius; a dehongli
' pob peth wrthynt.'

Bedydd. 2. 'Fod bedydd yn ordinhad o osodiad Crist,
' ac yn angenrheidiol er iachawdwriaeth; fod
' babanod i gael eu bedyddio er maddenant o
' bechod gwreiddiol; a bod barn y Bedyddwyr*
' a'r Morganiaid yn gyfeiliornus.'

Penyd. 3. 'Fod penyd, sef, edifeirwch, cyfaddefiad a
' diwygiad bywyd, yn nghyd â gweithredoedd o
' gariad, yn angenrheidiol er iachawdwriaeth; a
' bod yn rhaid ychwanegu attynt fydd yn ohru-
' garedd Duw, y bydd iddo ein cyfiawnhau, nid
' er mwyn dim haeddiant ag sydd ynom ni, ond
Defnydd cyfiawnhad. 'er mwyn haeddiant dyoddefiadau Crist yn un-
' ig. Etto fod yn angenrheidiol i gyfaddef wrth
' yr offeiriad, a bod ganddo awdurdod, yn ol
' geiriau Crist, i'n rhyddhau. Ac er fod pech-
' adur yn cael ei gyfiawnhau trwy haeddiant
' Crist, fod yn rhaid hyfforddi y bobl yn yr ang-
' enrheidrwydd o weithredoedd da.'

4. 'Fod

* Ail.fedyddwyr y gelwid hwynt y pryd hyny, oblegid eu bod yn bedyddio y rhai hyny mewn oedran, ag oedd gwedi cael eu bedyddio o'r blaen yn eu mebyd. Nid oedd ond ychydig o flynyddoedd er pan oedd y blaid hon gwedi dysod o Germany i Loegr; ac nid ymddengys fod llawer, os oedd neb, o drigolion Brydain o'r blaid hon, y pryd hyn. Er iddynt ddyoddef llawer, cynhyddasant yn y wlad hon, gwedi i'r diwygiad gael ei sefydlu.

Wall's Hist. Inf. Bap. Part II. Chap. 8.

4. ' Fod y bara a'r gwin yn y swper sanct- CANT
' aidd yn wir gorpŷ a gwaed Crist.' XVI.

5. ' Fod cyfawnhad yn cynnwys maddeuant Swper
' pechodau, a pherffaith adnewyddiad natur, yn sanct-
' Nghrist.' aidd.
Cyfawn-
had.

6. ' Fod yr ysgrythurau yn awdurdodi ymar- Delwan.
' feriad o ddelwau, a'i bod yn addas i'w gosod i
' fynu yn yr eglwysi: ond fod y bobl i gael eu
' haddysgu, mai i Dduw, ac nid i'r ddelw, y by-
' ddent i dalu addoliad, pan y byddont yn ym-
' grymu ger ei bron.'

7. ' Fod y bobl i gael eu haddysgu i beidio Saint.
' dysgwyl y rhoddion hyny oddiwrth y saint, ag
' sydd yn deilliaw oddiwrth Dduw yn unig; ond
' fod yn angenrheidiol iddynt i'w hanrhydeddu
' hwynt, i ddiolch i Dduw am danynt, ac i ddi-
' lyn eu siamplau da.'

8. ' Fod yn dda i weddio ar y saint, ar iddynt Gweddio
' hwy weddio trosom.' ar y
saint.

9. ' Fod defodau yn dda, a bod iddynt ar- Defnydd-
' wyddocad ddirgel; megis gwisgoedd yn addol- foldeb
' iad Duw; taenellu dwfr sanctaidd, i'n gosod defodau.
' mewn cof o'n bedydd, ac o waed Crist; rhoddi
' bara sanctaidd, fel arwydd o'n hundeb â Christ;
' dwyn canhwyllau oddiamgylch ar Wyl Fair y
' canhwyllau, mewn coffadwriaeth o Grist, ein
' goleuni ysbrydol; rhoddi lludw ar ddydd Mer-
cher

CANT XVI. ‘cher y lludw, i’n gosod mewn cof o’n penyd a’n
 ‘marwoldeb; dwyn palmwydd ar Sul y blodau,
 ‘i ddangos ein dymuniad i dderbyn Crist i’n ca-
 ‘lonau, megis y derbyniwyd ef i Jerusalem;
 ‘ymlusgo at y groes ar ddydd Gwener y crog-
 ‘lith, a’i chusanu hi, mewn cof o farwolaeth
 ‘Crist; yn nghyd â gosod y bedd i fynu y diwr-
 ‘nod hwnw, sancteiddio y bedydd-faen, a llawer
 ‘o arferion ereill.’

Gweddio
 dros y
 meirw.

10. ‘Fod yn dda i weddio dros y meirw; ond
 ‘gan na wyddys pa le y maent, na pha faint yw
 ‘gradd eu poenau, y dylid eu gadael hwynt i
 ‘drugaredd Duw. Fod pob cam-driniaeth o’r
 ‘athrawiaeth hon i gael ei fwrw ymaith; a’r
 ‘bobl i gael eu rhyddhau oddiwrth y grediniaeth
 ‘fod maddeuant y Pab, neu ddarllen y gwasan-
 ‘aeth mewn rhyw le pennodol, o flaen rhyw
 ‘ddelw, yn ddigonol i waredu eneidiau o’r pur-
 ‘dan.’

Er i’r erthyglau hyn gael eu cyhoeddi trwy
 awdurdod y brenin, yr oedd gormod o babydd-
 iaeth ynddynt i rai, a rhy fach i ereill, o’r off-
 eiriaid i’w llyngcu. Ac oblegid i lawer o’r off-
 eiriaid i wrthod eu cyhoeddi hwynt i’r bobl, y
 brenin, fel pen yr eglwys, heb gydsyniad y sen-
 edd, a gyhoeddodd y gorchymmynion canlynol,
 i’r dyben i ddwyn yr holl offeiriaid, pabaidd a
 phre-

Gorch-
 ymynion
 newydd-
 iou i’r
 offeiriaid.
 O. C.
 1536.

• Burnet’s Hist. Refor. p. 215—217.

phrotestanaidd, mewn ufudd-dod i'w lywod-
raeth.

CANT
XVI.

1. ' Fod yr offeiriaid i gyhoeddi ddwy waith
' bob tri mis, nad oedd un sylfaen ysgrythurol i
' draws-arglwyddiaeth y Pab; ond fod uchaf-
' iaeth y brenin yn unol â gair Duw.'

2. ' Fod yr offeiriaid i gyhoeddi yr erthyglau
' ffydd, a aufonasid allan trwy orchymmyn y
' brenin, yn nghyd â'i gyhoeddiad yn nghylch
' dilëad y gwyliâu a gedwid yn amser y cynhau-
' af.'

3. ' Fod iddynt gynghëri y bobl i beidio a
' gwneuthur pererindodau i saint, ac i'w hannog
' i aros gartref, gofalu am eu teuluoedd, a chadw
' gorchymmynion Duw.'

4. ' Fod iddynt annog plant i ddysgu gweddi
' yr Arglwydd, y gredo, a'r deg gorchymmyn, yn
' y iaith Saesneg.'

5. ' Fod iddynt ofalu fod yr ordinhadau yn
' cael eu gweini yn barchus, yn eu hamrywiol
' blwyfau.'

6. ' Nad oedd dim i'r offeiriaid i fynych gyr-
' chu i dafarn-dai, nac eistedd yn hir mewn
' chwareuon. ond rhoddi eu hunain i fyfyrïo yr
' ysgrythurau, ac i fywyd sanctaidd.'

7. ' Fod i bob perchen personiaeth, ag oedd
' yn

CANT
XVI.

' yn derbyn ugain punt y flwyddyn oddiwrth ei
' bersonaeth, ond heb fyw ynthi, i rod-di y ddeu-
' geinfed ran o homi i'r tlodion.'

8. ' Fod i bob perchen personaeth o gan punt
' yn y flwyddyn, i gynnal un ysgolhaig yn y brif
' athrofa; a chynnifer ysgolhaig am gynnifer can
' punt yn y flwyddyn.'

9. ' Fod y bummed rhan o elw y personaeth-
' au i gael ei rod-di at adgyweirio y bicer-dŷ, os
' byddai angenrheidrwydd.'

Anfodd-
lon-
rwydd yr
offeiriaid
pabaid.

10. ' Fod i'r offeiriaid gadw yr holl orchym-
' mynion hyn, neu y caent eu neilltuo o'u swydd-
' au; nes y byddent yn foddlon i'w cadw.'

Yr oedd y gorchymynion hyn yn annerbyniol iawn gan yr offeiriaid llygredig a phabaid, oblegid fod y brenin yn gorchymyn iddynt wneuthur y pethau hyny, am ba rai yr oedd y Lolardiaid yn cael eu llosgi ychydig o flynyddau cyn hyny. Ac hefyd oblegid ei fod ef yn ychwanegu at eu dyledswyddau, ac ar yr un amser yn eu hanrheithio o'r elw ag oeddent yn gael oddi wrth ddelwau, pererindodau, ac arferion pabaid ereill. A bu hyn yn tachos i beri llawer o'r offeiriaid i annog y bobl i wrthryfela yn erbyn y llywodraeth.*

Ond

* Burnet's Hist. Refer. p. 225—227.

Ond er cymmaint oedd o gynhyrfiadau mewn amrywiol leodd yn Lloegr, nid oedd dim a rwystrai y brenin i fyned â'i waith yn mlaen. Gwedi gosod yr holl Fynachlogydd trwy Gymru a Lloegr i lawr, anfonwyd ymwelwyr i ddinystrio y delwau, a gwrthddrychau coel-grefyddol ereill, a allasai fod yn aros trwy y deyrnas. Ellis Price, yr hwn oedd gwedi ei anfon ar y gorchwyl hwn i esgobaeth St. Asaph, a gafodd yn yr esgobaeth honno ddelw fawr, yr hon a elwid Darfel Gatheren, neu Darfel Gatherel, ac a'i hanfonodd i Lundain, lle y gwasanaethodd yn danwydd i losgi y mynach Forrest, am iddo ddywedyd nad oedd y brenin yn ben i'r eglwys. Dywedir fod gan wŷr Gwynedd barch mawr y pryd hyny i'r ddelw hon, a bod rhwng pump a chwech cant o bererinion gwedi dyfod i'w haddoli hi ar yr amser yr oedd Ellis Price yn yfan lle yr oedd yr eilun hwn. Yr oedd rhai o'r pererinion hyny gwedi dyfod âg anifeiliaid, ac ereill âg arian i offrymu i Darfel Gatheren; ac yr oedd y bobl, yn gyffredin, yn credu, fod gan Darfel Gatheren allu i gadw o uffern, bawb a offryment iddi. Dr. Barlow,* hefyd, yr hwn

CANT
XVI.

Delw-
addoliad
y Cymry.
O. C.
1538.

Canlyn-
iadau pa-
bydd-
iaeth.

3 F

oedd

* Yr oedd esgob Barlow yn wŷr priod, a chanddo bump o ferched, y rhai a briodasant bum esgob. Ac i'r dyben i ddarparu drostynt, esgob Barlow a ddynoethodd ben y llys esgobaethol yn Nhŷ Ddewi, er mwyn y plwm ag oedd arno. Ac y mae yn debygol nad oedd ardreth yr esgobaeth dros

CANT
XVI.

oedd yn esgob Tŷ Ddewi y pryd hyn, a ddywedai fod offeiriaid a mynachod ei esgobaeth ef yn llawn o'r anwybodaeth a'r annuwioldeb mwyaf, ac yn euog o eilun-addoliaeth paganaidd. Yr hyn oedd yn tynu fwyaf o bererinion ac anrhegion i gymmydogaeth Tŷ Ddewi, y pryd hyny, oedd delw Mair y forwyn, a chanwyll gŵyr yn ei llaw. Yr oedd y bobl-yn ei pharchu yn fawr, ac yn ei haddoli, ac yn credu hefyd i'r ganwyll gŵyr ag oedd yn llaw y ddelw, i losgi dros naw mlynedd, nes i ryw un dyngu anudon arni, ac iddi ddiffoddi. Pobl cymmydogaeth Tŷ Ddewi, y pryd hyny, oeddent mor goel-grefyddol, fel nad oedd dim a lwyddai i'w diwygio. Esgob Barlow, gan hyny, a ymdrechodd, hyd eithaf ei allu, i gael rhydd-did i drosglwyddo yr eistedd-le esgobaethol o Dŷ Ddewi i Gaerfyrddin, ond ni's gallodd.*

Y Pab yn Pan wyba llys Rhufain pa fodd yr oedd peth-
ysgym- au yn myned yn mlaen yn Lloegr, a bod pob
uno
Harry yr gobaith o gymmod gwedi darfod, y Pab a gy-
wythfed. boeddodd ddedryd o ysgymundod yn erbyn yr
O. C. holl deyrnas, gan ddifuddio y brenin o'i goron
1528. a'i urddas, a gwahardd i'w ddeiliaid i ufuddhau
iddo, a thywysogion tramor i gyfeillachu âg ef.
Gorch-

ddeuddeg mlynedd, ddim yn ddigonol i wneuthur y golled i fynu.

Brown Willis.

* Burnet's Hist. Reformat. p. 243.

Gorchymmynodd hefyd i'r holl offeiriaid i ymadael o'r deyrnas, ac i'r uchel-fonedd i gyfodi mewn arfau yn erbyn y brenin. Y brenin, i'r dyben i ddyogelu ei hun rhag canlyniadau drwg taranau Rhufain, a anfonodd allan gyhoeddiad, gwedi cael ei arwyddo gan yr holl esgobion, yn erbyn traws-arglwyddiaeth y Pab, ac na roddodd Crist un awdurdod brenhinol i neb o'i apostolion, neu eu dilyniedyddion; a bod pob esgob agsydd yn honni yr awdurdod hwnw, yn dymchwelyd teyrnas Crist.*

CANT
XVI.

Y flwyddyn hon, cafodd y Bibl Saesneg ei orphen, a'r brenin a roddodd orchymmyn i'w holl ddeiliaid i'w ddarllen yn ddi-arswyd; ac hefyd i'r offeiriaid i osod un yn mhob eglwys, ac annog y bobl i'w ddarllen, fel gwir air Duw, yr hwn a ddylai pob cristion ei gredu, ei gofleidio, a'i ddilyn, os myn fod yn gadwedig. Gorchymmynodd hefyd fod pregeth yn mhob eglwys bob tri mis, o leiaf, fel y gallai y bobl glywed yr ysgrythurau yn cael eu hagor; ac hefyd i gael annogaethau i gariad, trugaredd a ffydd, ac na byddent i ymddiried mwyach i weithredoedd dynion, nac i bererindodau, delwau, na phethau coel-grefyddol, cyffelyb i'r rhai hyn. Yr oedd y pethau hyn â thueddiad ynddynt i rododi marwol glwyf i babyddiaeth; ac y mae yn debygol

Y Bibl
Saesneg
yn cael ei
argraffu.
O. C.
1538.

3 F 2

na

* Burnet's Hist. Refor. p. 215—249.

CANT
XVI.

na ddywedodd y pabyddion, yn awr, fawr yn eu herbyn. Y flwyddyn cyn hon, y frenhines, Jane Seymour,* a esgorodd ar fab, a galwyd ei enw ef Edward. Bu genedigaeth Edward yn achos o lawenydd mawr i'r protestaniaid, ond yn siomedigaeth i'r pabyddion, y rhai oeddent mewn gobaith y buasai Mary, merch Harry o Catharine o Arragon, yn dyfod i'r orsedd ar ol ei thad. Ond gwedi geni y tywysog, darfu am eu holl obaith, a thybiasant mai gwell oedd iddynt roddi ufudd-dod i orchymmynion y brenin, er mor groes oeddynt i'w daliadau hwynt.^a

Pabydd-
iaeth
Harry.

Er cymmaint oedd y brenin yn ddywedyd, ac yn wneuthur yn erbyn rhai o athrawiaethau cyfeiliornus pabyddiaeth, y mae yn debygol mai pabydd oedd ef etto. Ac i ddangos ei sel yn erbyn y rhai a ddywedent nad oedd y bara a'r gwin yn y swper sanctaidd, ddim yn cael eu troi yn wir gorph a gwaed Crist, efe a roddodd orch-

Merthyr-
dod
Lambert.
O. C.
1538.

ymmyn i losgi y ffyddlon John Lambert, am ei fod yn dywedyd felly. Yr oedd John Lambert gwedi bod yn weinidog yn Antwerp, ac yn ysgol-feistr yn Llundain; a phan oedd yn llosgi yn y tân, efe a lefodd allan, 'Neb ond Crist, neb 'ond Crist.'

Y

* Bu farw y frenhines yn mhen dau ddiwrnod wedi geni Edward, er mawr alar i'r brenin, a chyfeillion y diwygiad. Harry a briododd ddwy waith gwedi hyny.

^a Burnet's Hist. Refor. p. 249, 250. ^b Ibid. p. 254.

CANT
XVI.Deddf y
chwech
erthygl.
O. C.
1539.

Y brenin yn ewyllysio yn fawr i ddwyn ei holl ddeiliaid i'r un farn mewn crefydd, a lwyddodd gydâ y senedd i gytuno i'r dyben hyn, ar y chwech erthygl ganlynol: 1. 'Fod y bara a'r 'gwin yn y swper sanctaidd yn wir gorph a 'gwaed Crist.' 2. 'Fod y bara neu y gwin, yn 'unig, yn ddigonol i'r bobl yn gyffredin; gan 'fod corph Crist yn cynnwys ei waed, a'i waed 'yn cynnwys ei gorph.'* 3. 'Nad yw yn gyfreithlon i offeiriaid i briodi.' 4. 'Fod yn 'rhaid cadw addunedau o ddiweirdeb.' 5. 'Fod 'yr offeren ddirgel i gael ei chynnal.' 6. 'Fod 'cyffes ddirgel i'r offeiriaid yn angenrheidiol.' Cytunwyd hefyd, y byddai i bwy bynag a ddywedai ddim yn erbyn y chwech erthygl hyn, i gael ei losgi. Arch-escob Cranmer a wnaeth ei oreu i lwyddo gydâ y brenin a'r senedd i beidio a gwneuthur y fath erthyglau; a thywysogion Germany a ysgrifenasant at y brenin, i ddymuno arno eu diddymu, ond ni fynai Harry wrando arnynt.*

Mewn canlyniad i'r erthyglau hyn, cafodd pum cant o bobl eu carcharu; ond arch-escob Cranmer, ac arglwydd Cromwel, a lwyddasant i gael rhydd-did iddynt. Y flwyddyn ar ol hyn, arglwydd

* Gwel gyfrwystra yr offeiriaid pabaidd, fel y gallent gael yr holl win iddynt eu hunain.

* Burnet's Hist. Refor. p. 256—259. Neal's Hist. Purit. Vol. I.

CANT
XVI.
Marwolaeth iarll
Essex.

O. C.
1540.

arglwydd Cromwel, yr hwn oedd gwedi cael ei wneuthur yn iarll Essex, a'r hwn oedd yn un o golofnau y diwygiad, a gafodd, oblegid gwrthwynebiad y brenin iddo, ei osod i farwolaeth. Ac mewn dau ddiwrnod gwedi marwolaeth arglwydd Cromwel, tri phrotestant, a thri phabydd, a gawsant eu gosod i farwolaeth yn Llundain, y tri cyntaf am wrthwynebu pabyddiaeth, a'r tri pabydd * am ddywedyd nad oedd y brenin yn ben i'r eglwys. Gwedi clymu protestant a phabydd yn nghyd, a'u gosod ar glwydau, cawsant eu llusgo yn y dull hyny i Smithfield, lle y llosgwyd y protestaniaid, ac y crogwyd y pabyddion.^a

Daeth llyfr allan yn nghylch yr amser hyn, trwy gydsyniad y brenin a'r senedd, a elwid, Dysgeidiaeth angenrheidiol i gristion; yr hwn sydd yn dangos beth oedd barn y diwygwyr yn Lloegr y pryd hyny. Ymddengys eu bod yn agos o'r un farn ag Austin,† yn nghylch athrawiaethau cyfiawnhad a gras. Yr oedd eu barn hwynt yn nghylch defodau yr eglwys yn gyson â'r chwech erthygl; ac mewn perthynas i ddysgyblaeth eglwysig, yr oeddent am gael eu cyfarwyddo

* Y mae yn debygol mai Cymry oedd dau o'r pabyddion.

^a Burnet's Hist. Refor. p. 266, 284, 297.

† Gall y darlennydd gasglu beth oedd barn Austin, oddiwrth yr hyn a ddywedir am dano, tu dalen 113, 114.

wyddo yn, hollol gan y swyddog gwladol.^a **CANT XVI.**
 Daeth hefyd argraffiad newydd o'r Bibl Saesneg
 allan y pryd hyn; a'r brenin a orchymmynodd Argraff-
 i'r offeiriaid i osod un o honynt yn mhob eglwys, iad
 fel y gallai y bobl gael cyfleustra i'w daillen. newydd
 Ond pan welodd yr offeiriaid pabaidd fod y bobl o'r Bibl
 yn heidio i ddarllen y Bibl, a bod ereill yn anfon O. C.
 eu plant i'r ysgol, fel y gallent glywed y Bibl 1540.
 yn cael ei ddarllen ganddynt, gwnaethant eu go-
 rau i'w difuddio hwynt o'r fraint fawr hon. Yn
 nghymmanfa yr offeiriaid a gyfarfu y pryd hyny,
 eafodd y dysgedig Richard Gwent o Forganwg,
 yr hwn oedd yn arch-diacon Llundain, ei ddewis
 i fod yn llafarwr; ac enwyd pumtheg o esgob-
 ion, yn mhlith pa rai yr oedd esgobion Tŷ Dde-
 wi, St. Asaph, a Llandaf, i adchwilio a diwygio
 cyfieithad y Bibl. Ond gan fod y brenin yn
 gweled y gallasai hyny fod yn foddion i gadw y
 Bibl, dros amser hir, oddiwrth y bobl gyffredin,
 efe a wrthododd i gyd-uno â'r gymmanfa.^b

Yn amser pabyddiaeth, nid oedd fawr o bre- Ychydig
 gethu yn y wlad hon, ond ar ddyddiau y grawys, bregeth-
 ac nid oedd fawr o symrwydd yr efengyl yn y au yn
 pregethau hyny. Ond pan ddaeth y diwygiad, amser
 y diwygwyr a gymmerasant ofal neillduol i hy- pabydd-
 fforddi eu gwrandawyr yn egwyddorion y gref- iaeth,
 ydd

^a Neal's Hist. Purit. Vol. I.

^b Burnet's Hist. Ref. p. 302, 314. Fuller's Church Hist. B.
 V. p. 236.

CANT
XVI.

ydd gristianogol. Bu hyn yn foddion i dynu llawer o bobl i wrando y diwygwyr, pa le bynag y byddent: ond gan fod y diwygwyr yn pregethu yn llym iawn yn erbyn yr offeiriaid pabaidd, o blegid eu haawybodaeth a'u hanfoesoldeb, barnwyd yn addas i heidio gadael neb i bregethu, o leiaf, allan o'u plwyfau, heb gennad oddiwrth y brenin, neu yr esgob. Rhoddwyd cennad, yr amser hyny, i lawer o bregethwyr teithiol i fyned oddiamgylch y wlad, i hyfforddi y bobl nad oeddent yn byw yn eu plwyfau hwynt. A chan fod y pregethwyr hyn yn wrol a bywiog yn y gwaith, cawsant eu cyhuddo yn aml am eu pregethau llym. Y diwygwyr, i'r dyben i amddiffyn a chyfiawnhau eu hunain oddiwrth gam-achwyniadau eu gwrthwynebwyr, a ddechreuasant, yn gyffredin, i ysgrifenu a darllen eu pregethau.* Dyma yr amser, a'r dull, y dechreuodd yr arfer oerllyd a marwaidd hyny o bregethu gyntaf yn yr ynys hon.*

Dechreu-
ad dar-
llen preg-
ethau yn
Lloegr.
O. C.
1542.

Er fod goleuni y diwygiad gwedi tywynu yn
ein

* Nid yw y dull marwaidd hyn o bregethu mewn ymar-feriad yn un wlad, ond yn ynys Brydain. Nid yw yn debygol y buasai cristianogaeth yn llwyddo fel ag y gwnaeth, pe buasai yr apostolion a'r prif-weinidogion yn darllen eu pregethau mewn dull oerllyd i'w gwrandawyr Iuddewig, a phaganaidd. Dyledswydd pob pregethwr yw myfyrio a pharotoi ei bregeth, fel pe na b'ai un Daw i'w gynnorthwyo; ac wedi myned i'r areithfa, i ymddibynu ar gynnorthwy Ysbryd Duw, fel pe na b'ai wedi myfyrio dim.

* Burnet's Hist. Ref. p. 316, 317.

ein gwlad, a bod rhai llyfrau gwedi cael eu har-
 graffu yn y iaith Saesneg, nid oedd un llyfr wedi
 ei argraffu etto yn y iaith Gymraeg. Ond o'r
 diwedd cafodd llyfr ei argraffu yn y iaith Gym-
 raeg, yn cynnwys yr egwyddor Gymraeg, dydd-
 lyfr, credo yr apostolion, gweddi yr Arglwydd,
 y deg gorchymyn, yn nghyd â rhai pethau er-
 eill.* Tybia llawer mai Syr John Price a ar-
 graffodd y llyfr hwn.

CANT
XVI.Y llyfr
cyntaf a
argraff-
wyd yn
Gym-
raeg.O. C.
1546.

Harry yr wythfed, gwedi teyrnasu dwy flyn-
 edd ar bymtheg ar hugain, a fu farw; ac Edward
 ei fab o Jane Seymour, yr hwn oedd ond naw
 mlwydd oed, a deyrnasodd yn ei le ef. Harry,
 o blegid fod Edward mor ieuangc, a enwodd yn
 ei ewyllys, un ar bymtheg o flaenoriaid y wlad
 i fod yn llywodraethwyr ar y deyrnas a'r brenin,
 nes y byddai yn ddeunaw mlwydd oed. Ond y
 weithred gyntaf a wnaeth y llywodraethwyr hyn
 oedd dewis y duc o Somerset i fod yn amddiff-
 ynwr y deyrnas, a'i gynnysgaeddu â'r awdurdod
 brenhinol. Yr oedd y duc o Somerset yn gyfaill
 dirgel i'r diwygiad o'r blaen, ond pan gafodd ei
 wneuthur yn amddiffynwr y deyrnas, ni phetrus-
 odd efe i gyboeddi ei fwriadau i ddiwygio holl
 lygriadau yr hen grefydd, a dwyn i mewn yn fwy
 perffaith yr athrawiaethau a bregethid gan Lu-
 ther a'r diwygwyr. Mewn canlyniad i hyn, Ymwel-
 trefnwyd ymweliad cyffredinol o'r holl eglwysi
 redinol.

Marwol-
aeth
Harry yr
wythfed.
O. C.
1547.
Edward
VI.Ymwel-
iad cyff-
redinol.
O. C.
1547.

3 G

trwy

* Williams of Dyfynnog's Catalogue.

CANT
XVI.

Gorch-
ymmy-
nion y
brenin.

trwy Loegr a Chymru; a gorchymmynwyr na phregethai neb allan o eglwys ei blwyf, heb gennad, nes y byddai yr ymweliad trosodd. Rhanwyd y deyrnas yn chwech o gylchau, a threfnwyd i ddau ŵr bonheddig, un cyfreithwr, un difeinydd, ac un ysgrifenydd, fyned trwy bob cylch. Dr. Ridley, Dr. Madew, Mr. Briggs, Mr. Cattisford, Mr. Joseph, a Mr. Robert Farrar, chwech o'r difinyddion mwyaf dwys, a'r pregethwyr mwyaf poblogaidd, a gawsant eu dewis i fod yn ymwelwyr, un yn mhob cylch, i'r dyben i bregethu i'r bobl, a'u hyfforddi yn athrawiaethau y diwygiad, a'u dwyn ymaith oddiwrth eu hen goel-grefydd. Arch-escob Craumer, hefyd, a argraffodd lyfr o bregethau* ar brif byngciau y grefydd gristianogol, ac a orchymmynodd i'r ymwelwyr i adael un o'r llyfrau hyny gydâ phob offeiriad plwyf, gan nad oedd ond ychydig o offeiriaid, y pryd hyny, yn medru pregethu. Yr oedd yr ymwelwyr hefyd yn enw y brenin, i orchymmyn i'r holl offeiriaid i osod Bibl yn eu heglwysi, ac i'w ddarllen i'r bobl, i symud ymaith yr holl ddelwau, a phethau coel-grefyddol ereill o'r eglwysi, i rodli y gwin gydâ y bara yn y swper sanctaidd; i fod yn batrydol yn eu hymddygiad, ac yn ddiwyd i annog eu pobl i sancteiddio y sabbath, a bod yn helaeth yn mhob gweithred dda. Cydsyniodd y rhan

* Homilies.

rhan fwyaf o'r esgobion a'r offeiriaid â'r gorchymynion hyn, oddieithr Gardiner esgob Winchester, a Bonner esgob Llundain; y rhai, oblegid eu hanufudd-dod, a daflwyd i garchar. Yn fuan yn ol yr ymweliad, cyfarfu y senedd, a chafodd cyfraith y chwech erthygl, a chyfreithiau ereill ag oedd yn niweidiol i'r diwygwyr, eu diddymu.^a Yr un flwyddyn hefyd, Mr. William Salsbury, o sir Dinbych, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, ac oedd ddysgedig yn hynafiaethau Brydain, a argraffodd eir-lyfr Saesneg a Chymraeg, i'r dyben i gynnorthwyo ei gyd-wladwyr i ddeall Saesneg.^b

CANT
XVI.

Geir-lyfr
Saesneg a
Chym-
raeg.

Cyn yr amser hyn, yr oedd gwahanol ffurfiau o addoliad mewn amrywiol eglwysi yn y deyrnas hon. Yr oedd rhai offeiriaid yn ymarferyd ffurf Sarum, ereill ffurf Yorc, ac ereill ffurf Lincoln. Yr oedd offeiriaid deheu-barth Cymru yn addoli yn ol ffurf Henffordd, ac offeiriaid Gwynedd yn cadw at ffurf Bangor. Ond y flwyddyn hon, cafodd cymmaufa o esgobion, yn mhlith

^a Burnet's Hist. Reformation. B. II. p. 23—36. Neal's Hist. Purit. Vol. I.

Note. Burnet, quoted above, is a single volume, containing the history of the Reformation during the reign of Henry the eighth. What follows is an abridgement of the history of the Reformation, in four books, by G. Burnet, B. D.

^b Williams's Catalogue.

CANT
XVI.

Yr es-
gobion
yn eysan-
soddi y
llyfr
gweddi
cyffredin.

O. C.
1548.

O. C.
1549.

mhlith pa rai yr oedd esgobion Tŷ Ddewi a St. Asaph, eu gosod i brofi a diwygio holl wasanaeth yr eglwys, a chysfansoddi llyfr gweddi cyffredin, yn cynnwys holl wasanaeth yr eglwys. Pan ymddangosodd y llyfr gweddi cyffredin, bu yn achos tramgwydd i lawer, arhai o'r esgobion a wrth-dysiasant yn ei erbyn. Ond y senedd, i'r dyben i ddwyn mwy o gyd-ymffurfiaid rhwng yr eglwysi, a wnaethant gyfraith i beri i'r holl offeiriaid, trwy yr holl deyrnas, i ymarferyd y llyfr gweddi cyffredin yn eu heglwysi. A phwy bynag ni wnai hyny, y byddai iddo gael ei garcharu dros chwech mis, a ffurfetu elw ei bersonaeth dros flwyddyn, am y trosedd cyntaf; y byddai iddo gael blwyddyn o garchar, a ffurfetu ei holl elw eglwysig am yr ail drosedd; ac y byddai iddo gael ei garcharu dros ei holl fywyd am y trydydd trosedd.* Y flwyddyn hon, cafodd Dr. Barlow ei symud i Wells, a Robert Farrar a gysegrowyd yn esgob Tŷ Ddewi yn ei le ef.†

Y flwyddyn ar ol hyn, rhoddwyd rhydd-did i'r offeiriaid i briodi, a bu llawer o ddadlenn yn nghylch traws-sylweddiad. Yr oedd Morgano sir Fynwy, yn ddadleuwr mawr dros yr athrawiaeth gyfeiliornus hon; ac oblegid fod y gwr dysgedig

* Burnet's Hist. Ref. B. II. p. 58—63. Neal's Hist. Parit. Vol. I.

† Brown Willis.

dytgedig hwnw yn dangos llawer o gywreinfwydd wrth ddadlun, cafodd ei alw yn Forgan y twyll-ddadlunwr. Er i'r diwygwyr ddyoddef llawer dan deyrnasiad Harry yr wythfed, nid oeddent etto gwedi dysgu bod yn dirion wrth y rhai ag oedd yn gwahanu oddi wrthynt mewn barn. Cafodd rhai eu carcharu, ac ereill eu llusgi gan y diwygwyr eu hunain, o blegid nad oeddent yn cyd-weled â hwynt yn mhob peth. Ond er hyn, aeth Duw â'i waith yn mlaen; cafodd yr alloran yn yr eglwysi eu tynu i lawr, a byrddau cymmundeb eu gosod yn eu lle, a didymwyd pethau coel-grefyddol ereill.^a

CANT
XVI.

Byrddau
cymun-
deb yn
lle
alloran.

Yr oedd y rhan fwyaf o'r esgobion y pryd hyn yn gyfeillion i'r diwygiad, ac wedi didymu llawer o ddefodau pabaidd, aethant yn mlaen i ddiwygio athrawiaethau yr eglwys. Cafodd arch-esgob Cranmer, ac esgob Ridley, eu dewis i'r gorchwyl hwn, a ffurfiasant ddwy erthygl a deugain, ar brif-byngciau y grefydd gristianogol. Cyfnewidiwyd rhai o'r erthyglau hyn yn amser y frenhines Elizabeth, a llethawyd hwynt i bedair erthygl ar bymtheg ar hugain, fel y maent yn brsennol yn eglwys Loegr. Wedi gorphen yr erthyglau, cafodd y llyfr gweddi cyffredin ei ail ystyried, a'i ddiwygio mewn llawer o fanau.^b

O. C.
1550.

Ffurio
erthyg-
lau
crefydd.
O. C.
1551.

Y

^a Burnet's Hist. Reformation. B. II. p. 69, 79—85, 131. Athenæ Oxonienses.

^b Burnet's Hist. Ref. B. II. p. 138—140.

CANT
XVI.
O. C.
1551.

Y flwyddyn hon, Mr. William Salisbury a argraffodd lyfr Cymraeg drachefn, yn cynnwys cynnifer o wersi allan o'r ysgrythurau ag oedd yn cael eu darllen yn yr eglwysi ar amser y cymmun ar y sabbath, ac ar ddyddiau gŵyl, trwy y flwyddyn.* Yr oedd hyn yn ychydig o gynnorthwy i'r Cymry; ond nid oedd yr ysgrythurau wedi eu hargraffu yn Gymraeg etto. Ac yr oedd y rhan fwyaf o'r bobl yn babyddion penboeth. Syr William Herbert, yr hwn a gafodd ei wneuthur y pryd hyn yn iarll Penfro, Syr John Price, a Mr. William Salisbury oedd y gwyr ag oedd yn ymdrechu fwyaf dros y Cymry yr amser hyn.

Fel hyn y cafodd y diwygiad ei ddwyn yn mlaen yn nheyrnasiad Edward y chwechfed. Yr oedd yn orchwyl hŷ i ychydig o esgobion a chynghorwyr y brenin, i gyfnewid crefydd y deyrnas, yn unig trwy awdurdod uchafiaeth brenin dan oed, heb gydsyniad y bobl yn y senedd, na chymmanfa yr offeiriaid. Er nad oedd y diwygwyr heb eu beiau, yr oeddent, er hyny, yn ddynion mawr mewn duwioldeb, ac yn ddewr yn achos y gwirionedd, fel y profasant gwedi hyny, trwy selio eu crefydd â'u gwaed. Aethant yn mlaen i adferu crefydd i'w symlwrwydd gwreiddiol, mor gyflym ag yr oedd amgylchiad-

au

► Williams's Catalogue.

au yr amseroedd yn caniatâu; ac y mae'n amlwg oddiwrth amrywiol bethau, eu bod yn bwriadu myned â'r diwygiad yn mhellach yn mlaen: ond er gofid a galar i'r diwygwyr, bu Edward y chwechfed farw, pan oedd ond un ar bymtheg oed; a Mary ei chwaer, merch Harry yr wythfed o Catharine o Arragon, yr hon oedd yn balyddes benboeth, a deyrnasodd yn ei le ef.*

CANT
XVI.Marwol-
aeth Ed-
ward y
chwech-
fed.
O. C.
1553.

Yn fuan wedi i Mary ddyfod i'r orsedd, hi a ddangosodd ei bod yn bwriadu gwneuthur ei goreu i sefydlu y grefydd babaidd drachefn yn Lloegr. I'r dyben i ddystawi yr esgobion a'r offeiriaid protestanaidd, rhoddodd orchymmyn na byddai i neb bregethu heb gael cenad neillduol gan esgob Gardiner, yr hwn oedd yn un o flaenoriaid y blaid babaidd. Cafodd yr holl esgobion pabaidd a fwriasid allan yn amser Edward y chwechfed, eu hadferu i'w hesgobaethau; a bwriwyd i garchar yr holl ddiwygwyr ag oedd yn parhau i bregethu wedi i'r frenhines orchymmyn iddynt beidio. Pan welodd y diwygwyr fod yr ystorm yn dechreu casglu, llawer o honynt a benderfynasant i ymadael â gwlad eu genedigaeth; a phan gafodd y dyeithriaid protestanaidd* orchymmyn i fyned allan o'r deyrnas, yn nghylch wyth cant o ddiwygwyr Lloegr aethant

Llawer
o'r diw-
ygwyr yn
gadael
Lloegr.
O. C.
1553.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

* Rhai ag oedd gwedi dyfod drosodd o Germany, a lleodd ereill, yn amser Edward y chwechfed.

CANT
XVI.

æthant gydâ hwynt, ac a sefydlasant dræ deyr-
nasiad Mary, mewn amrywiol leodd yn Holland,
Germany a Switzerland.*

Y mae dyn yn greadur cyfnewidiol yn mhob
oes. Er nad oedd ond saith neu wyth yn nhŷ
yr arglwyddi yn groes i'r diwygiad yn amser
Edward y chwechfed, trodd yn mron yr holl
arglwyddi o blaid i babyddiaeth yn amser Mary.
A'r llywodraeth a ofalodd na byddai i neb ag
oedd yn ffafrol i'r diwygiad, gael eu dewis i fod
yn aelodau o senedd y cyffredin. Yn ganlynol,
yr oedd y nifer mwyaf lluosog o'r seneddwr yn
babyddion; a phan gyfarfuant, cytunasant i ddi-

Y senedd
yn didd-
ymu cyf-
reithiau
y diwyg-
wyr.

O. C.
1553.

ddymu'r holl gyfreithiau ag oedd wedi eu gwneud
yn nghylch crefydd yn nheyrnasiad Edward y
chwechfed, a thrwy hyny cafodd crefydd ei dwyn
yn ol i'r fan lle y gadawsai Harry'r wychfed hi.^b

Gwedi y pethau hyn, yr esgobion a roisant
orchymmyn i droi yr holl offeiriaid priod allan
o'u beglwysi, ac na byddai i neb ag oedd yn gy-
faill i'r diwygiad gael ei urddo. Cafodd llawer

Offeiriaid
priod
yn cael eu
troi allan.

O. C.
1554.

o offeiriaid ac esgobion eu troi allan y pryd hyn,
ac yn mhlith ereill Robert Farrar, esgob Ty
Ddewi.^c Dywedir i Anthony Kitchin esgob

Llandaf,

* Burnet's Hist. Refor. B. III. p. 220, 224, 225. Neal's
Hist. Purit. Vol. I.

^b Neal's Hist. Purit. Vol. I. Burnet's Hist. Ref. B. III. p.
326—329. ^c Ibid. p. 248, 249.

Llandaf, Dr. Arthur Bulkeley esgob Bangor, a Robert Parfew esgob St. Asaph, i ragrithio yn amser Edward y chwechfed; ond pan ddaeth Mary i'r orsedd, iddynt broffesu pabyddiaeth yn gyhoeddus.*

CANT
XVI.

Mary gwedi cael ei choroni, a anfonodd yn ddirgel at y Pab, ei bod hi yn bwriadu yn hollol i ddychwelyd yn ol i fynwes eglwys Rhufain, ac y buasai yn dda ganthi os anfonai efe Cardinal Pool feleigenad i Loegr. Panglybu'r Pab y pethau hyn, efe a lawenychodd yn ddirfawr, ac a gynnaliodd orfoledd cyhoeddus dros dri niwrnod, ac a roddodd ollyngdod i lawer yn rhad; a chafodd Cardinal Pool ei anfon i Lundain. Yr oedd llawer o aelodau y senedd, ar y cyntaf, yn anfoddlon iawn i'r pethau hyn, oblegid eu bod yn barnu os heddychid Lloegr â Rhufain, y buasai y Pab yn eu hyspeilio hwynt o diroedd y Mynachlogydd, y rhai a werthasid iddynt gan Harry yr wythfed. Ond y frenhines a'u gwobrwyodd hwynt oll, yn raddol, i ddystawrwydd ac ufudd-dod. A phan gyfarfu y senedd, cytunasant i anfon cyfarchiad at y brenin* a'r frenhines,

3 H

* Fuller's Church Hist. B. 8. p. 11.

* Yr oedd y frenhines Mary, y pryd hyn, gwedi priodi Philip, tywysog Spain. Ond er fod Philip yn cael ei alw yn frenin, nid oedd ganddo ef un llaw yn ngweinyddiad y llywodraeth. A chan i Mary farw yn ddi-blant, nid oedd ganddo ef un hawl i goron Lloegr.

CANT
XVI.

Lloegr
yn ymhe-
ddychu
â'r Pab.
O. C.
1554.

hines, i ddeisyf arnynt i ddymuno ar gennad y Pab i'w heddychu hwynt âg eglwys Rhufain; a'u bod hwythau yn addaw, fel arwydd o'u hed-ifeirwch, i ddiddymu yr holl gyfreithiau ag oeddent gwedi wneuthur yn erbyn y Pab. Mewn canlyniad i hyn, Cardinal Pool a aeth i'r senedd, ac a ddywedodd ei fod ef gwedi dyfod yno i'r dyben i'w heddychu hwynt â'r Pab, a chwedi sylwi ar yr annhrefn ag oedd yn eu plith, er pan ymadawsent âg eglwys Rhufain, efe a roddodd iddynt hwy, a'r holl deyrnas, gyflawn ollfyngdod. Treuliwyd gweddill y dydd mewn llawenydd a gorfoledd, a diddymwyd y cyfreithiau ag oedd gwedi eu gwneuthur yn erbyn y Pab.*

Protest-
aniaid yn
cael eu
herlid a'u
llosgi.
O. C.
1555.

Wedi sefydlu pabyddiaeth drachefn yn Lloegr, gosodwyd yr hen gyfreithiau ag oedd gwedi eu gwneuthur gynt yn erbyn y Lolardiaid a'r diwlggi. ygwyr mewn grym, a dechreuodd y pabyddion erlid y protestaniaid gyda y creulondeb mwyaf. Cafodd Mr. Rogers ei losgi yn Smithfield; ac er fod ganddo wraig a deg o blant bach, diymgeledd, gwrthododd achub ei fywyd ar yr ammod gywflyddus o wadu ei ffydd. Yr un mis hefyd y llosgwyd esgob Hooper yn Nghaerloyw. Pan ddaeth y gwr duwiol hwn at y pawl,* ni ddy-

* Burnet's Hist. Ref. B. III. p. 232—233, 264, 265.

* Pan fyddai y pabyddion yn llosgi protestaniaid, yr oeddent weithiau yn gosod pawl yn y ddaiar, ac yn rhwymo y

CANT
XVI.

ddyoddefai ei erlidwyr iddo ddywedyd gair wrth y bobl; a chafodd ei drin mor giaidd yn y tân, fel ag y rhostiodd ei goesau a'i forddwydd; ac y syrthiodd un o'i ddwyllaw ymaith cyn iddo farw. Ei eiriau diweddaf ef oedd, 'Arglwydd Iesu, derbyn fy ysbryd.' Yn nghylch yr un amser y llosgwyd Mr. Saunders yn Coventry; yr hwn, pan ddaeth at y pawl, a ddywedodd, 'Groesaw groes Crist;' 'Groesaw fywyd tragwyddol.' Dr. Taylor, gweinidog Hadley, oedd y nesaf a ddyoddefodd. Esgob Gardiner, gwedi ei farnu yn euog o gyfeiliornad, a'i hanfonodd ef i'w berson-dŷ ei hun i gael ei losgi. Pan oedd Dr. Taylor yn y tân, rhyw un a'i tarawodd ef â'r ffon-fwyall ar ei ben, nes i'w ymennydd ddyfod allan.*

Pan welodd esgob Gardiner nad oedd, trwy ei greulondeb, yn llwyddo i leihau nifer y diwygwyr, a bod ychwaneg o honynt i gael eu llosgi, efe a roddodd i fynu ei swydd o farnu a llosgi'r protestaniaid, i Bonner esgob Llundain. Yr oedd Bonner Crenlon-
der Bon-
ner, esgob
Llundain. yn ei ymddygiad tu ag at y protestaniaid, yn fwy tebyg i ddyn-fwytawr nag i gristion. Efe a farnai yn ddi-drugaredd bawb a ddeuai ger ei fron, ac a orchymmynai i'w cadw hwynt yn y caethiwed

3 H 2

mwyaf

protestant â chadwyn wrth y pawl hwnw, a chwedi ei amgylchynu ef â fflagodeni, yn gosod tân yn y rhai hyny, nes y byddai yn llosgi yn ulw.

* Fox's Martyrs, Vol. III.

CANT
XVI.

mwyaf creulon, nes y traddodid hwynt drosodd i'r swyddog gwladol. Fel prawf o'i gieiddra, dywedir iddo rwygo ymaith farf Mr. Tomkins, gwëydd o Lundain, a dal ei law cyhyd yn fflam y ganwyll, nes i'r gewynau a'r gwythenau i ymgrynhoi a rhwygo, a'r gwaed bistyllio i wyneb Mr. Harpsfield, ag oedd yn sefyll gerllaw.*

Robert
Farrar,
esgob Ty
Ddewi.

Yn gymmaint ag i Robert Farrar gael ei wneuthur yn esgob Ty Ddewi trwy ewyllys da y duc o Somerset, yr hwn oedd yn gyfaill i'r diwygiad, y pabyddion ag oedd yn esgobaeth Ty Ddewi a wnaethant eu goteu i'w aflonyddu, ac a ddygasant lawer o gam-achwyniadau yn ei erbyn. Pan syrthiodd y duc o Somerset, cafodd esgob Farrar ei osod yn ngharchar, a'i gadw yno hyd farwolaeth y brenin. Gwedi i Mary ddyfod i'r orsedd, cafodd ei ddisfuddio o'i esgobaeth, a gwnaethpwyd Dr. Henry Morgan, ag oedd wedi ei ddwyn i synu yn Rhydychen, yn esgob yn ei le ef. Rhoddwyd gwys i esgob Farrar i ymddasgos ger bron esgob Gardiner, yr un amser ag esgob Hooper, Mr. Rogers, ac ereill, i ateb, nid am y cam-achwyniadau a ddygasid yn ei erbyn gan ei elynion yn esgobaeth Ty Ddewi, ond am ei farn fel protestant. Gwedi cael ei holi gan Gardiner yn nghylch llawer o bethau, cafodd esgob Farrar ei anfon yn ol i'r carchar, heb ei euog-farnu; ac yn mhen ychydig o ddyddiau gwedi

gwedi hyny, cafodd ei anfon i Gaerfyrddin, i gael ei brofi gan Dr. Morgan, esgob Tŷ Ddewi, yn y dref honno.

CANT
XVI.

Esgob
Farrar
yn cael ei
anfon i
Gaerfyr-
ddin.
O. C.
1555.

Ar y chwechfed dydd ar hugain o fis Chwefror, Griffith Leyson, y sirydd, a aeth âg esgob Farrar i eglwys Caerfyrddin, i gael ei brofi gan Dr. Morgan. Gwedi gollwng y sirydd ymaith, Dr. Morgan a ddechrenodd ddywedyd wrth esgob Farrar fod y frenhines yn dirion iawn, ac yn foddlon i saddeu iddo y cyfan, ond iddo ef i ymostwng i'r gyfraith, a chyd-ffurfio â'r grefydd sefydledig. Esgob Farrar ni roddodd un ateb i hyny. Yna Dr. Morgan a ofynodd iddo, a oedd ef yn credu ei bod yn unol â gair Duw i offeiriaid briodi; ac nad oedd y bara a'r gwin yn y swper sanctaidd, ddim yn wir gorph a gwaed Crist? Esgob Farrar a ddywedodd yr atebai efe y gofyniadau hyny pan ddymunid arno gan un âg awdurdod cyfreithlon ganddo. Ar hyny Dr. Morgan a'i rhoddodd i gadwraeth Owen Jones, i'w osod y'ngharchar, nes y caffai rybudd newydd. Gorch'mynodd hefyd i Farrar seddwl am atebion cymmwys i'r hyn a ofynodd efe iddo. Ar y dydd diweddaſ o Chwefror, cafodd esgob Farrar ei wysio drachefn ger bron Dr. Morgan; ond efe a wrthododd roddi ateb i'w ofyniadau, oblegid ei fod yn barnu nad oedd ganddo awdurdod cyfreithlon i'w brofi ef. Mewn canlyniad i hyn, Dr. Mor-

Dr. Mor-
gan ya
profi
Farrar.

Esgob
Farrar
ya ym-
ddangos
yr ail
waith ger
bron Dr.
Morgan.

gan

CANT
XVI.Y dryd-
edd
waith.Y bed-
werydd
gwaith.

gan a'i cyhoeddodd ef yn gyndyn, ac a'i hanfon-
odd ef yn ol i'r carchar hyd y pedwerydd
dydd o fis Mawrth. Ar y dydd hwnw, esgob
Farrar a ymostyngodd i gymmeryd ei brofi gan
Dr. Morgan, ac a addawodd i roddi ateb i'w
ofyniadau, ond iddo gael ad-ysgrifen o honynt,
ac amser priodol at y gorchwyl. Wedi cytuno
ar hyny, esgob Farrar, ar y seithfed dydd o fis
Mawrth, a ymddangosodd drachefn ger bron Dr.
Morgan, ac a roddodd iddo ei ateb yn ysgrifen-
edig. Ond gan nad oedd yr ateb yn boddloni
Dr. Morgan, efe a ddymunodd ar esgob Farrar
i addef yr erthyglau pabaidd canlynol: 1. 'Fod
' yn anghyfreithlon i offeiriaid briodi.' 2. 'Fod y
' bara a'r gwin yn y swper sanctaidd yn wir gorph
' a gwaed Crist.' 3. 'Fod yr offeren yn aberth cym-
' modlon dros y byw a'r meirw.' 4. 'Na ddarfui
' gymmanfaodd a gynhaliwyd yn gyfreithlon, er-
' ioed i gyfeiliorni, ac na's gallant byth.' 5.
' Nad yw dyn ddim yn cael ei gyfiawnhau ger
' bron Duw trwy ffydd yn unig, ond fod gobaith
' a chariad yn angenrheidiol hefyd i gyfiawn-
' had.' 6. 'Fod yr eglwys gyffredinol, yr hon
' yn unig sydd âg awdurdod ganddi i esponio yr
' ysgrythurau, i benderfynu dadleuon crefyddol,
' ac i drefnu pethau perthynol i ddysgyblaeth
' gyhoeddus, yn weledig, ac fel dinas ar fryn, yn
' amlwg, fel y gall pawb ei hamgyffred.' Esgob
Farrar a ddywedodd na allasai efe ddim addef y

cyfryw

cyfryw erthyglau, ac a haerodd mai pethau oeddent gwedi eu ffurfio gan ddynion; ac nad oeddent yn dwyn un berthynas â'r flydd gyffredinol. Ond Dr. Morgan a roddodd iddo ad-ysgrifenu o'r erthyglau hyn, ac a orchymmynodd iddo i ysgrifenu ei feddyliau arnynt erbyn y dydd Llun canlynol. Ar y dydd Llun, esgob Farrar a roddodd ei feddyliau ar yr erthyglau uchod mewn ysgrifenu i Dr. Morgan. Ond gan fod ei feddyliau ef yn groes iawn i farn eglwys Rhufain, Dr. Morgan a orchymmynodd iddo i ymddangos ger ei fron ef ar y dydd Mercher canlynol, i glywed ei farn ddiweddaf a therfynol. Pan ddaeth esgob Farrar ar y dydd gosodedig i'r llys, Dr. Morgan a ofynodd iddo, A oedd efe yn foddlon i ymwrthod â'i gyfeiliornadau, a dad-ddwyed yd yr hyn ag oedd wedi faentumio. Yna esgob Farrar, yn lle rhoddi ateb iddo, a appeliodd oddiwrth Dr. Morgan, fel barnwr annigonol yn y matter hyn, at Cardinal Pool, yr hwn oedd yn gennad y Pab yn Lloegr. Dr. Morgan, pan glywodd hyny, a lanwyd o ddigter, ac yn lle anfon esgob Farrar i gael ei brofi gan Cardinal Pool, a'i diswyddodd, ef yn union-gyrch, ac wedi hyny efe a'i cyhoeddodd yn gyfeiliornwr ysgymunedig, ac a'i rhoddodd i fynu i awdurdod Griffith Leyson, y sirydd, i'w osod i farwolaeth. Felly y cafodd y duwiol esgob Farrar, oblegid na allasai gredu y cyfeiliornadau uchod, ei ddiswyddo,

CANT
XVI.Y pum-
med
gwaith.Y
chwech-
fed
gwaith.Dr. Mor-
gan yn
euog-
farnu
esgob
Farrar.

CANT
XVI.

Merthyr-
dod
esgob
Farraryn
Nghaer-
fyrddin.
O. C.
1555.

swyddo, ei euog-farnu, a'i roddi i fynu i'r aw-
durdod gwladol i'w losgi. Ar ddydd Sadwrn, y
degfed ar hugain o fis Mawrth, cafodd esgob
Farrar ei ddwyn allan, a'i rwymo â chadwyn
wrth bawl, o du y debau i groes y farchnad, yn
nhref Caerfyrddin, i gael ei losgi. Ychydig
cyn iddo ddyoddef, un Richard Jones a seth
atto, ac a ddywedodd, fod yn ddrwg ganddo ei
fod i ddyoddef y fath farwolaeth boenus. Esgob
Farrar a atebodd, ' Os gwelwch chwi fi yn syf-
' lyd unwaith yn y tân, na chredwch fy athraw-
' iaeth.' Ac megis y dywedodd, felly y gwnaeth;
canys pan oedd y tân yn llosgi oddiamgylch iddo,
a'i ddwylaw'n syrthio oddiwrtho, efe a safodd yn
amyneddgar, heb syflyd dim, nes i un Richard
Gravel ei daro ar ei ben â ffon, fel y cwymp-
odd efe i lawr.'

Rawlins
White o
Gaer-
dydd.

Yr oedd pysgodwr yn nhref Caerdydd yn
nyddiau Harry yr wythfed, a'i enw Rawlins
White. Y gwr hwn, pan glywodd y diwygwyr
yn pregethu, a gafodd ei argyhoeddi o'i gyfeil-
iornadau pabaidd, a'i ddychwelyd at yr Argl-
wydd. A phan argraffwyd y Bibl yn y iaith
Saesneg, Rawlins, ac efe yn anllythyrenog, a an-
fonodd ei fab bach i'r ysgol, i ddysgu darllen
Saesneg, fel ag y gallasai efe glywed y Bibl yn
cael ei ddarllen ganddo. Gwedi i'r bachgen
i ddysgu darllen, ei dad a wnaï iddo ddarllen y
Bibl

Bibl yn y teulu bob nôs yn ol swper; a chym-
 maint oedd hyfrydwch Rawlins yn y gwaith o
 wrando ar ei fab yn darllen y Bibl, fel ag y
 daeth, mewn ychydig o amser, yn hyddysg iawn
 yn yr ysgrythrau; ac yn abl nid yn unig i
 roddi rheswm am y gobaith ag oedd yntho, ond
 hefyd i hyfforddi ereill yn egwyddorion y gref-
 ydd gristanogol. Yn nheyrnasiad Edward y
 chwechfed, Rawlins, yn llawn sel dros ogoniant
 Duw a daioni ei gyd-greaduriaid, a gymmerai ei
 fab, ac a âi oddiamgylch i'w gymmydogion a'i
 gyfeillion, i'w hyfforddi hwynt yn y pethau a
 berthynent i'w heddwch; a gwnaethpwyd ef yn
 offeryn i ddychwelyd llawer at yr Arglwydd.
 Pan oedd Rawlins gwedi bod oddiamgylch pum
 mlynedd yn hyfforddi a chynghori ei gydwlad-
 wyr, daeth y frenhines Mary i'r orsedd, a gorfu
 arno roddi heibio y gorchwyl anrhydeddus ac
 angenrheidiol o addysgu yr anwybodus, mewn
 modd cyhoeddus; ond ni phleidiodd fyned oddi-
 amgylch mewn ffordd ddirgel i gynghori a
 gweddio gydâ'i gyfeillion.

CANT
XVI.Rawlins
yn hyff-
orddi ei
gymmyd-
ogion.

Pan welodd cyfeillion Rawlins ei fod mewn
 perygl o'i fywyd, hwy fynent iddo werthu yr hyn
 oll oedd ganddo, er budd i'w wraig a'i blant, a
 ffoi am ei einioes. Rawlins gwedi diolch iddynt
 am eu caredigrwydd, a ddywedodd, ei fod ef
 gwedi dysgu, os gwadai efe Grist yn y byd hwn,
 y byddai i Grist i'w wadu yntef yn nydd y farn;
 RHAN VII. 3 I am

CANT
XVI.

Swydd-
ogion yn
cymmer-
yd Raw-
lins.

am hyny fod yn well ganddo ef ddyoddef dros Grist yma, fel y caffai fywyd tragwyddol yn ol llaw. Mewn ychydig o amser gwedi hyn, swyddogion Caerdydd a gymmerasant Rawlins i fynu fel cyfeiliornwr, ac a'i hanfonasant at Anthony Kitchin, esgob Llandaff, yr hwn oedd yn byw y pryd hyny yn agos i Chepstow. Gwedi cael ei holi yn fynych gan yr esgob, cafodd ei osod yn ngharchar Chepstow; ac wedi bod yno dros ryw amser, anfonwyd ef i gastell Caerdydd. Er i'r pethau hyn ddwyn gwraig a phlant Rawlins i dlodi mawr, yr oedd ef yn parhau yn ddiysgog yn y ffydd, ac yn cynghori ac hyfforddi pawb ag oedd yn dyfod i ymweled âg ef; ac yn gweddio gydâ hwynt. Gwedi bod flwyddyn yn nghastell Caerdydd, esgob Llandaf a anfonodd am dano i gymmydogaeth Chepstow; ac wedi arferyd pob moddion i'w berswadio i gofleidio pabyddiaeth, ac heb lwyddo, efe a ddywedodd wrtho, fod yn rhaid iddo naill ai ymwrthod â'i gyfeiliornadau fel protestant, neu ddyoddef dedryd y gyfraith. Rawlins a attebodd, 'Yr wyf yn diolch i Dduw ' fy mod yn gristion, ac nad wyf yn dal un farn ' ag sydd yn groes i air Duw; ond os wyf, yr ' ydwyf yn dymuno cael fy niwygio trwy air ' Duw, fel ag y dylai pob cristion.' Pan welodd yr esgob, gwedi hir ymddiddan â Rawlins, nad oedd yn bosibl i'w droi i'r ffydd babaidd, efe a'i

Esgob
Llandaff
yn euog-
farnu
Rawlins.

a'i barnodd yn euog o gyfeiliornad, ac a'i han-
fomodd yn ol i garchar Caerdydd.

CANT
XVI.

Gwedi bod yn ngharchar Caerdydd ynghylch
tair wythnos, cafodd Rawlins ei ddwyn allan ar
ddydd marchnad i'w losgi. Pan ddaeth i'r heol Rawlins
yn myn-
ed i ddy-
oddef.
a gweled y gwarchawd-lu oddiamgylch iddo,
efe a ddywedodd, 'Nid oes eisiau yr holl rai
' hyn. Trwy ras Duw ni anturiaf i ddiange;
' ac yr wyf yn diolch â'm holl galon i Dduw, am
' iddo fy nghyfrif yn deilwng i gael dyoddef
' hyn er mwyn ei enw mawr.' Pan ddaeth i'r
fan lle yr oedd ei wraig a'i blant yn sefyll, ac yn
wylo, yr olwg arnynt a drywanodd trwy ei gal-
on, a'r dagrau a dreiglasant dros ei ruddiau.
Ond adfywiodd yn fuan, a chan guro ei ddwy-
fron efe a ddywedodd, 'O gnawd, a wyt ti am
' fy rhwystro a'm gorchfygu fel hyn? Gwna a
' allot, ni chei, trwy gymmorth Duw, fy ngorch-
' fygu.' Erbyn hyn yr oedd gwedi dyfod i'r
fan lle yr oedd i ddyoddef; a phan welodd y
pawl efe a aeth ymlaen yn heinyf, ac wedi syrth-
io ar ei liniau, efe a gusanodd y ddaiar, ac a
ddywedodd, 'Daiar i'r ddaiar, pridd i'r pridd.
' Tydi yw fy mam, ac i ti y dychwelaf.' Gwedi
sefyll ychydig wrth y pawl, efe a ddywedodd
wrth gyfaill ag oedd yn sefyll gerllaw iddo, 'Yr
' wyf yn teimlo ymdrech mawr rhwng y cnawd
' a'r ysbryd; os bydd i chwi gan hyny fy ngweled
' yn cael fy hudo mewn dim, cyfodwch eich bys,

CANT

XVI.

‘ ac yr ydwyf yn gobeithio y bydd i mi gofio fy
 ‘ hun.’ Gwedi rhwymo Rawlins â chadwyn
 wrth y pawl, a gosod y fflagodeni a’r gwellt, a
 phob peth arall yn barod, offeiriad pabaidd a
 safodd i fynu, ac a ddechreuodd bregethu i’r
 bobl, a chanmol eglwys Rhufain. Rawlins
 White a wrandawodd yn astud dros ychydig;
 ond pan ddechreuodd yr offeiriad adrodd ys-
 grythyrau i brofi ei bwngc, Rawlins a waedd-
 odd allan, ‘ Da bobl trowch yma, ac na wran-
 ‘ dewch ar y gau-brophwyd hwna yn pregethu.’
 Yna efe a ddywedodd wrth y pregethwr, ‘ O
 ‘ ragrithiwr, a ydwyf ti yn beiddio cadarnhau
 ‘ dy gau-athrawiaeth â’r ysgrythyrau sanct-
 ‘ aidd.’ Yr offeiriad gwedi synu a roddodd
 heibio; a gosodwyd tân yn uniongyrch yn y
 fflagodeni, nes i Rawlins dduwiol gael ei am-
 gylchynu â’r fflam. Er cryfed oedd y tân, dal-
 iodd ei ddwy law mor gadarn, nes i’r gewynau i
 ymgrynhoi, a’r tewder i ddyferu; ac ni syflodd
 efe mo honynt ond un waith i sychu ei wyneb.
 Yr holl aniser ag yr oedd yn llosgi, yr oedd yn
 llefain â llef uchel, nes i’r tân gau ei enau, ‘ O
 ‘ Arglwydd derbyn fy enaid; O Arglwydd der-
 ‘ byn fy ysbryd.’ Gwedi i’w gliniau i losgi
 ymaith, syrthiodd ei gorph i’r tân ac aeth yn
 ulw. Felly y bu farw y duwiol Rawlins White,
 yn ferthyr flyddlon dros y gwirionedd, yn mhen
 ychydig

Merthyr-
 dod Raw-
 lins White
 yn
 Nghacr-
 dydd.

O. C.
 1555.

y chydig o ddyddiau yn ol esgob Farrar, a phan oedd oddiamgylch tri ugain mlwydd oed.*

CANT
XVI.

Ymhen saith mis gwedi hyn, Ridley a Latimer, dau o'r esgobion mwyaf enwog yn Lloegr, a gawsant eu merthyru yn Rhydychen wrth yr un pawl. Latimer a losgodd yn fuan, ond bu Ridley yn hir yn y poenau mwyaf, o blegid i'w draed losgi cyn i'r tân gyrhaeddyd ei gorph. Ei eiriau diweddaf ef wrth ei gyfaill oedd, 'Cymmer galon fy mrawd, canys fe fydd i 'Dduw naill ai tawelu augetdd y tân, neu roddi 'i ni nerth i'w ddyoddef.' Latimer a attebodd, 'Bydd galonog a phybyr, Ridley, canys ni a 'gynneuwn y fath ganwyll heddyw yn Lloegr, 'nad aiff, trwy ras Duw, byth yn niffodd.'

Merthyr-
dod Rid-
ley a
Latimer
yn Rhyd-
ychen.
O. C.
1555.

Archesgob Cranmer, gwedi dyoddef carchar yn nhŵr Llundain, a gafodd ei anfon i Rhydychen i gael ei brofi yno. Ac fel ag y mae y cryfaf ei ffydd yn wan ar amserau, Cranmer gwedi dyfod i Rhydychen a gymmerodd ei ber- swadio trwy ofn marwolaeth, i osod ei law wrth ysgrifen ag oedd yn cynnwys ei ymwrthodiad o athrawiaeth y protestaniaid, a'i dderbyniad o athrawiaethau pabyddiaeth. Bu hyn yn orfol- edd mawr gan y pabyddion, a gwnaethant eu goreu i'w daenu trwy yr holl wlad. Ond yr oedd

Cranmer
yn dad-
ddywed-
yd.

* Fox's Martyrs, Vol. III.

† Ibid.

CANT
XVI.Cranmer
yn edif-
arhau.

oedd y frenhines annhrugarog gwedi penderfynu i osod Cranmer i farwolaeth, oblegid y llaw ag oedd gwedi bod ganddo i ysgaru ei mam, ac i ddiddymu awdurdod y Pab yn Lloegr. Cranmer, cyn iddo wybod meddwl y frenhines, a edifarhaodd am yr hyn a wnaethai, ac a ysgrifenodd wir gyffes o'i ffydd; ond ni ddywedodd efe un gair wrth y rhai ag oedd oddiamgylch iddo, rhag ofn y buasent yn ei rwystro i'w darllen i'r bobl, pan gawsai gyfleustra.

Pan ddaeth gorchymmyn oddiwrth y frenhines i losgi Cranmer, y pabyddion a'u dygasant ef allan o'r carchar, ac a'i gosodasant i sefyll ar le uchel, mewn dysgwyliad o'i glywed yn gwneuthur cyffes gyhoeddus o'i ffydd yn athrawiaethau pabyddiaeth. Yr oedd yn olwg alarus i weled arch-escob, yr hwn, unwaith, oedd yr ail ŵr yn y deyrnas; yn awr mewn dillad bratiog, ac yn ddrych i'r byd. Dr. Cole, yr hwn oedd wedi ei osod i bregethu ar yr achlysur, a ddyrchafodd dychweliad Cranmer i'r ffydd babaidd fel gwaith neillduol Duw, ac a addawodd y byddai i lawer o weddiau gael eu tywallt gan yr eglwys dros ei enaid. Wedi gorphen y bregeth, dymunwyd ar Cranmer i ddarllen cyffes o'i ffydd. Yr arch-escob, dan ŵylo, a safodd i fynu, ac wedi proffesu ei ffydd yn yr ysgrythyrau, a chredo yr apostolion, efe a ddaeth at yr hyn ag oedd yn poeni ei gydwybod yn fwy na dim ag a wnaeth erioed, sef gosod ei law

law wrth yr ysgrifen rag-ddywededig. 'Yr wyf
 ' yn awr,' eb efe, 'yn ymwrthod yn hollol â'r
 ' pethau ag y gosodais fy llaw wrthynt, yn groes
 ' i'm cydwybod, trwy ofn angeu, ac mewn gob-
 ' aith i achub fy mywyd. Ac yn gymmaint ag
 ' i'r llaw hon i ysgrifenu fy enw, yn groes i'm
 ' cydwybod, yr ydwyf wedi penderfynu y caiff
 ' hi losgi yn gyntaf. Yr wyf yn credu fod y
 ' Pab yn elyn i Grist, a bod ei athrawiaeth yn
 ' gyfeiliornus. Fod y llyfr a ysgrifennai i ar y
 ' swper sanctaidd yn cynnwys athrawiaeth wir-
 ' ioneddol, ac a saif ger bron yr orsedd ar ddydd
 ' mawr y farn, pan na byddo yr athrawiaeth
 ' babaid y abl i godi ei phen.' Pan glybu y
 bobl y pethau hyn, cawsant eu llanw â'r syndod
 a'r siomedigaeth mwyaf, ac ni wyddent pa beth
 i'w ddywedyd. Arweinasant yr arch-esgob yn
 union-gyrch at y pawl, a gosodasant dân yn y ffa-
 godeni. Pan ddechreuodd y tân gynneu, arch-
 esgob Cranmer a estynodd ei law ddehau i'r fflam,
 ac ni syflodd mo honi nes iddi syrthio oddiwrth
 ei gorph. Tra yr oedd ei law yn llosgi, efe a
 waeddodd yn fynych, 'Y llaw annheilwng hon.'
 Ei eiriau diweddaf ef oedd, 'Arglwydd Iesu,
 'derbyn fy ysbryd.' Felly y merthyrwyd
 Cranmer, yn y seithfed flwyddyn a thri ugain
 o'i oedran, ac wedi bod dair blynedd ar hugain
 yn arch-esgob Canterbury.*

CANT
XVI.Cyffes
Cranmer.Syndod y
pabydd-
ion.Dr. Merthyr-
dod Dr.
Cranmer.
O. C.
1556.

Pan

* Fox's Martyrs, Vol. III.

CANT
XVI.

Gwaed y
merthyr-
on yn had
i'r eg-
lwys.

Pan welodd y bobl fod gwyr a gwragedd, ieu-
ainge a ben, y cloff a'r dall, yn cael eu llosgi yn
ddi-drugaredd, dechreuasant ffeiddio y grefydd
ag oedd yn achos o'r fath greulonder; ac er
cymmaint oedd y perygl, llawer o honynt a ym-
wrthodasant â phabyddiaeth, ac a lynasant wrth
y diwygwyr. Mewn canlyniad i hyn, cynhydd-
odd y diwygwyr fwy-fwy mewn rhifedi, sel, a
gwroldeb. Yr oedd ganddynt amryw o gyfar-
fodydd dirgel, a llawer o athrawon duwiol a
dysgedig; a'u brodyr yn Germany a anfonent
lawer o lyfrau iddynt er eu haddysg a'u cysur.^a

Merthyr-
dod Wil-
liam Ni-
chol yn
Hwl-
fordd.

D. C.
1558.

William Nichol, o Hwlfordd, yn sir Benfro,
a gafodd ei losgi yn y dref honno ychydig o
amser cyn marwolaeth Mary, am iddo ddweud
rhyw bethau yn erbyn teyrnas greulon ang-
hrist. Dywed rhai fod William Nichol yn ŵr
gwirion; ond amlwg yw ei fod yn ddyn da, ac
iddo farw mewn achos da.^b Nid oes dim hanes
i fwy na thri i ddyoddef yn Nghymru yn
nheyrnasiad y frenhines Mary; a'r achos o hyn
oedd, oblegid nad oedd y diwygiad gwedi cyn-
hyddu fawr yn Nghymru y pryd hyny. Nid
oedd un o esgobion Cymru, y pryd hyny, ond
Farrar, yn wir brotestant. A chan nad oedd y
Bibl ychwaith wedi ei argraffu yn y iaith Gym-
racg,

^a Burnet's Hist. Refor. B. III. p. 305, 306.

^b Fox's Martyrs, Vol. III.

raeg, nid yw ddim yn rhyfedd nad oedd dim tanwydd i dân y pabyddion yn Nghymru yn amser Mary. Ond er na ddyoddefodd llawer yn Nghymru, y mae yn debygol iawn, oddiwrth yr enwau, fod llawer o Gymry yn mhlith y rhai a losgwyd yn Lloegr yr amser hyny. Yn mhlith y rhai a ddyoddefodd dros grefydd Crist yn Lloegr, yr ydym yn darllen am John ab Rhys, Y Cymry Philip Humphrey, John David, Henry David, a ferthyrwyd yn Lloegr. Robert Samuel, John Floyd, John Gwynne, James Harris, Robert Williams, ac ereill.* Cafodd dau cant a phedwar ugain a phedwar o brotestaniaid eu llosgi yn Mrydain yn nheyrnasiad Mary waedlyd, heblaw y rhai a fuont feirw mewn carcharau.^b

Mary waedlyd, gwedi teyrnasu pum mlynedd Marwol a phedwar mis, a fu farw; ac Elizabeth ei aeth Mary. chwaer, merch Harry yr wythfed o Ann Boleyn, O. C. a deyrnasodd yn ei lle hi. Bu dyfodiad Elizabeth i orsedd Lloegr yn achos i'r diwygiad adfywio drachefn. Pan wybu y protestaniaid ag oedd wedi ffoi i wledydd tramor, fod Elizabeth yn teyrnasu, y rhan fwyaf o honynt a ddychwelasant yn ol, a'r rhai oedd yn ymguddio yn nhai eu cyfeillion a ddaethant allan, a rhoddodd y frenhines rydd-did i'r holl rai hyny ag oedd wedi eu

3 K

carcharau

* Fox's Martyrs.

^b Barnet's Hist. Ref. B. III. p. 329.

CANT XVI. carcharu o achos eu crefydd yn amser Mary. Ond er fod Elizabeth yn brotestant, yr oedd yn hoff ganddi y defodau yn mha rai yr oedd wedi cael ei dwyn i fynu. Yr oedd yn meddwl i'w brawd, Edward y chwechfed, i ddiosg gormod o addurniadau crefydd, a gwneuthur athrawiaethau yr eglwys yn rhy gyfyng, mewn rhai pyngciau. Ac nid heb anhawstra y llwyddwyd gyda hi, i ddwyn y diwygiad mor bell yn blaen, ag yr oedd yn amser Edward y chwechfed.*

Pregethu yn cael ei wahardd dros amser. I'r dyben i ragflaenu y dadleuon ag oedd yn dechreu cyfodi rhwng y protestaniaid a'r pabyddion, y frenhines a roddodd orchymmyn na byddai neb i bregethu, nes i'r senedd gyfarfod, a chytuno ar ffurf gyffredinol o addoliad cyhoeddus. Pan gyfarfu y senedd, yr oedd y rhan fwyaf o'r aelodau, mewn canlyniad i ofal y llywodraeth, yn gyfeillion i'r diwygiad. Cytunasant, gan byny, i adfywio yr holl gyfreithiau ag oedd wedi eu gwneuthur yn erbyn y Pab, yn amser Harry yr wythfed; ac i ddiddymu yr holl gyfreithiau ag oedd wedi eu gwneuthur o blaid i'r Pab yn amser Mary. Cytunasant hefyd fod Elizabeth yn frenhines gyfreithlon, a'i bod yn ben mewn pethau crefyddol a gwladol, yn y deyrnas hon; fod yr addoliad cyhoeddus i gael ei gyflawni yn iaith y wlad, a bod i lyfr gweddi cyffredin

redin Edward y chwechfed, i gael ei arferyd yn **CANT**
 mhob eglwys.* Rhoddwyd awdurdod hefyd i'r **XVI.**
 frenhines i ddewis nifer o'i deiliaid, i farnu a **Cyfraith**
 diwygio pethau crefyddol, yn ol yr ysgrythyrau **unffurf-**
 a barn y pedair cymmanfa gristianogol cyntaf. **iad.** **O. C.**
 Dyma ddechreuad y llys uchel-awdurdod, § yr **1559.**
 hwn, mewn ychydig flynyddoedd, a ddirywiodd **Llys**
 i'r fath raddau, fel ag y daeth i fod yn ffaidd **uchel-**
 gan y bobl, ac y cafodd ei ddiddymu gan y sen- **awdur-**
 edd.^a **dod.**

Pan orphenodd eisteddfod y senedd, cynnyg- **Llawer o**
 wyd llw uchafiaeth y frenhines, i'r esgobion; ond **esgobion**
 pawb o honynt a wrthodasant i'w gymmeryd, **yn caeleu**
 oddieithr Anthony Kitchin, esgob Llandaf, ac **troi allan.**
 mewn canlyniad, cawsant eu troi allan o'u hes-
 gobaethau.^b Yr oedd Anthony Kitchin, yr hwn
 a gyssegrwyd yn esgob Llandaf yn amser Harry
 yr wythfed, yn berchen ar gydwybod mor ys-
 twyth, fel ag y cydffurfiodd â'r holl gyfnewid-
 iadau a gymmerasant le yn yr eglwys yn ei amser
 3 K 2 ef;

* Yn ol gwneuthur y gyfraith o unffurfiaid, nid oedd dim
 rhydd-did i neb i addoli'n gyhoeddus, ond yn ol ffurf eglwys
 Loegr. Bu y gyfraith hon yn achos o gynhyrfiadau mawrion
 yn y deyrnas, ac o niwed mawr i'r eglwys dros flynyddoedd
 lawer.

§ High Commission Court.

^a Burnet's Hist. Ref. B. IV. p. 345—356. Neal's Hist. Parit.
 Vol. I.

^b Burnet's Hist. Refor. B. IV. p. 358.

CANT
XVI.

Dr.
Morgan.

Thomas
Gold-
well.

Maurice
Clun-
nock.

ef; a thrwy hyny, daliodd afael yn esgobaeth Llandaf, nes i angeu i'w yru o honi. Dr. Henry Morgan, pan gafodd ei droi allan o esgobaeth Tŷ Ddewi, a aeth at ei berthynasau yn agos i Rydychen, lle y gorphenodd ei yrfa.^a Wedi i Thomas Goldwell gael ei wneud yn esgob St. Asaph, gan y frenhines Mary, efe a fynodd genad gan y Pab i adnewyddu y tynerwch a roddid yn yr oes-oedd cyn hyny i'r cyfryw ag a wnaent bererindodau i ffynon S. Gwenfrewi yn Nhref Ffynon. Yr oedd Thomas Goldwell mewn parch mawr gydâ y frenhines Mary, ac ychydig o ddyddiau cyn iddi farw, hi a'i henwodd ef i fod yn esgob Rhydychen, ac un Thomas Wood i fod yn esgob St. Asaph yn ei le ef. Ond bu farw y frenhines cyn iddynt gael eu sefydlu, a hwy a ffoisant eu dau o Frydain ar ddyfodiad Elizabeth i'r orsedd. Thomas Goldwell a aeth i Rhufain, lle y cafodd ei osod gan y Pab i fedyddio Iuddewon, ac i urddo y Saeson ag oedd yn ffoi yno o achos eu crefydd.^b Er i Maurice Clennock, o sir Gaernarfon, ar farwolaeth William Glynn, gael ei enwi i fod yn esgob Bangor, bu farw y frenhines Mary cyn iddo gael ei gyssegru; ac oblegid ei fod yn babydd, efe a aeth i Rhufain, lle y cafodd ei wneuthur yn beryglor i'r gymdeithas Saesneg ag oedd yno.^c

Pan

^a Brown Willis. ^b Athenæ Oxonienses, Vol. I. p. 707.

^c Brown Willis.

Pan aeth wyth cant o'r diwygwyr allan o'r **CANT**
 wlad ar ddyfodiad Mary i'r orsedd, Mr. Wit- **XVI.**
 tingham, Williams, Sutton, ac Wood, ynghyd **Diwyg-**
 a'u teuluoedd a'u cyfeillion, a sefydlasant yn **wyr**
 ninas Francfort yn Germany. Gwedi myned at **Lloegr**
 swyddogion y ddinas, cawsant gennad i addoli **yn Franc-**
 yn eglwys y Ffrangcod,* ar yr ammod iddynt
 osod eu dwylaw wrth gyffes ffydd y Frangcod,
 a phaidio ymryson ynghylch defodau. Y Saeson
 gwedi cydsynio â'r pethau hyn, ac ymgynghori
 yn eu plith eu hunain, a benderfynasant, trwy
 gydsyniad pawb ag oedd yn bresennol, i beidio
 ag ateb yn uchel yn ol y gweinidog; ac i beidio
 ymarferyd y llyfr gweddi cyffredin, nâ'r offeren-
 grys. Ond i ddechreu yr addoliad cyhoeddus
 trwy gyfaddefiad cyffredinol o'u pechodau, yna
 i ganu salm. Gwedi hyny, i'r gweinidog i
 weddio am gynnorthwy yr Ysbryd Glân, a
 phregethu. Yn ol y bregeth, gweddi gyffred-
 inol dros bob gwlad a chyflwr, ond yn neilltuol
 dros Loegr, ac ar ddiwedd y weddi, i adrodd
 gweddi yr Arglwydd, ac erthyglau eu ffydd; ac
 wedi canu, i'r gweinidog i'w gollwng hwynt
 ymaith trwy ddymuno y fendith. Gwedi cym-
 meryd meddiant o'r eglwys ar y nawfed ar hug-
 ain o fis Gorphenhaf, 1554, a gwneuthur dew-
 isiad o weinidog a diaconiaid i'w gwasanaethu
 dros

* Yr oedd protestaniad Ffrainc, a phrotestaniaid Lloegr
 yn addoli yn yr un lle, ar wahanol oriau.

CANT
XVI.

Dechreu-
ad y Pu-
ritaniaid.

dros yr amser hyny, hwy a anfonasant at y brod-
yr ag oedd ar wasgar, i'w gwahodd i Francfort,
lle y gallasant glywed gair Duw yn cael ei wir
bregethu, yr ordinhadau yn cael eu hiawn wein-
yddu, a dysgyblaeth ysgrythyrol yn cael ei ar-
feryd; yr hyn nas gallasant eu cael yn eu gwlad
eu hun. Fel hyn y dechreuodd y Puritaniaid,*
a'r neillduad hyny oddiwrth eglwys Loegr, ag
sydd yn parhau yn y wlad hon hyd y dydd
heddyw.*

Y Purit-
aniaid
yn anfon
am farn
Calvin.

Gwedi sefydlu pethau yn y dull hyn, y brodyr
yn Francfort, a anfonasant am Mr. John Knox
o Geneva, Mr. Haddon o Strasburg, a Mr. Lever
o Zurich, ac a'u dewisasant hwynt i fod yn wei-
nidogion iddynt. Ond llawer o'r Saeson yn
Germany a wrthodasant i uno âg eglwys Franc-
fort, oblegid nad oeddent yn arferyd y llyfr
gweddi cyffredin yn eu haddoliad. Mewn can-
lyniad i hyn, eglwys Francfort a anfonodd lythr
at John Calvin, gweinidog Geneva, yr hwn oedd
ŵr dysgedig a chymmeradwy yn mhlith y diw-
ygwyr, i gael ei farn ef ar y pwngc. John
Calvin a ysgrifennodd attynt, 'Ei fod ef yn
'tybied fod llawer o wendidau goddefadwy yn
'llyfr gweddi cyffredin Edward y chwechfed;
'ond

* Eu gelynyon a'u galwodd hwynt yn Buritaniaid gyntaf;
oblegid eu bod am gael purach dysgyblaeth nâ'r un ag oedd
gwedi ei sefydlu yn eglwys Loegr.

* Neal's Hist. Purit. Vol. 1.

CANT
XVI.

' ond mai dyledswydd gweinidogion Crist oedd
 ' myned ymhellach yn mlaen at berffeithrwydd;
 ' a phe buasai y diwygiad gwedi myned yn
 ' mlaen yn Lloegr, megis y dechreuodd, y bu-
 ' asai llawer o bethau yn llyfr gweddi cyffredin
 ' Edward, gwedi eu diwygio. Ond gan fod y
 ' diwygiad gwedi cael ei ddadymchwelyd yn
 ' Lloegr, a bod eglwys i gael ei gosod i fynu
 ' mewn lle arall, fod ganddynt gyflawn hawl i
 ' sefydlu y drefn hono ag oedd fwyaf er adeilad-
 ' aeth; ac na wyddai efe ddim beth oedd y rhai
 ' hyny yn feddwl, ag oedd yn hoffi gweddillion
 ' gwaddodion pabaidd, gymmaint.' Gwedi der-
 byn y llythr hwn, penderfynodd eglwys Franc-
 fort i fyned yn mlaen megis ag yr oeddent
 gwedi dechreu. Ymhen ychydig o amser gwedi
 hyn, Dr. Cox, ag oedd gwedi bod yn athraw i
 Edward y chwechfed, ac yn fawr ei sel dros y
 llyfr gweddi cyffredin, a ddaeth, â rhai o'i gyf-
 eillion, i Francfort, ac a dorodd trwy gytundeb
 yr eglwys, ac a rwystrodd y gwasanaeth cy-
 hoeddus, trwy ateb yn uchel ar ol y gweinidog.
 Ac ar y sabbath canlynol, un o'i gyfeillion, heb
 gydsyniad y gynnulleidfa, a aeth i fynu i'r ar-
 eithfa, ac a ddarllenodd yr holl weddi gyffredin.
 Mr. John Knox yn ei bregeth a feiodd arnynt
 am dori y cytundeb, ac a haerodd fod rhai peth-
 au yn goelgrefyddol ac amhur yn y llyfr gweddi
 cyffredin.*

Dr. Cox
 yn dyfod
 i Franc-
 fort ac yn
 peri cyn-
 nwrf yn
 yr eg-
 lws.

Mewn

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

CANT
XVI.Ymraniad
iad yn
eglwys
Franc-
fort.

Mewn canlyniad i'r pethau hyn, bu ymraniad yn eglwys Francfort. Mr. Fox, awdwr Hanes y merthyron, ac eraill, a aethant i Basil, yn Switzerland; ac eraill a aethant i Geneva, lle y cawsant eu derbyn yn garedig. Y Saeson ag a aeth i Geneva, a osodasant i fynu ddysgyblaeth Geneva, ac a ddewisasant Mr. Knox, a Mr. Goodman, yn weinidogion iddynt. Gwedi i'r ymraniad gymmeryd lle yn eglwys Francfort, a Dr. Cox i osod Mr. Horn yn weinidog yno, anghytunodd y gynnulleidfa drachefn, er mawr waradwydd i grefydd, a thrangwydd i'r bobl yn mhllith pa rai yr oeddent yn ymdeithio. O'r diwedd swyddogion Francfort, a'u cynghorasant hwynt i gladdu pob peth mewn angof, ac i ddewis swyddogion newyddion yn lle y rhai ag oedd gwedi rhoddi i fynu. Ac fel ag yr oedd eu dysgyblaeth hwynt yn ddiffygiol yn y pyngciau mewn dadl, iddynt ddewis gwyr o'u plith eu hun i wneuthur ffurf newydd o ddysgyblaeth, neu i ddiwygio yr hen un; ac iddynt wneuthur hyn cyn y dewisient iddynt eu hunain swyddogion eglwysig. Mewn canlyniad i'r cyngor hwn, pymtheg o'r aelodau a aethant ynghyd â gwneuthur ffurf newydd o ddysgyblaeth; a chwedi ei orphen, cafodd ei arwyddo gan yr holl eglwys, a buant byw yn heddychlon hyd farwolaeth y frenhines Mary.*

Pan

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

Pan wybu yr alltudion fod Elizabeth yn teyr- CANT
 nasu, anfonasant lythyrau y naill at y llall, a. XVI.
 chymmerodd heddwch cyffredinol le rhyng- Yr all-
 ddynt; a dychwelasant i Loegr, mewn gobaith tudion
 o swynhau rhydd-did cyflawn i addoli Duw, yn yn dych-
 ol rheol ei air, a goleuni eu cydwybodau. Ond welyd i
Loegr.
 llawer o honynt a gawsant eu siomi, o blegid
 nad oedd y ffurf o addoliad mor ysgrythyrol,
 na'r ddysgyblaeth mor bur, ag y dymunasent eu
 bod. Llawer o'r alltudion diwygiedig, gan
 hyny, gwedi dyfod i Loegr, a wrthodasant yr
 esgobaethau a gynnygwyd iddynt,* oblegid y
 gwisgoedd offeiriadol, a'r defodau eglwysig ag
 oedd mewn ymarferiad yn eglwys Loegr. A
 llawer o'r rhai a gymmerasant esgobaethau, a
 wnaethant hyny mewn dychryn, oddiar angen-
 rheidrwydd yr amseroedd, ac mewn gobaith y
 gallasant lwyddo gyda y frenhines, i ddiwygio y
 ffurf o lywodraeth eglwysig. Yn mhlith y
 rhai hyn, yr oedd Grindal, Parkhurst, Sandys,
 Pilkington, ac ereill.

Gadawyd yr esgobaethau yn wag dros ryw
 amser, mewn dysgwyliad y buasai yr hen es-
 gobion yn cydffurfio; ond pan welwyd nad
 3 L oedd

* Yn mhlith y rhai hyn yr oedd Mr. Whitehead, Mr.
 Bernard Gilpin, yr hen Mr. Miles Coverdale, Mr. John
 Knox, yr hwn, gwedi hyny, a aeth i Scotland, Mr. Thomas
 Sampson, ac ereill.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

CANT
XVI.

Dr.
Young
esgob Tŷ
Ddewi.

Richard
Davies
esgob St.
Asaph.

Dr. Mey-
rick es-
gob
Bangor.
O. C.
1559.

oedd amser na dim arall yn abl i'w hysgogu hwynt, cafodd Dr. Matthew Parker ei gyssegru yn archesgob Canterbury, ac yn fuan gwedi hynny, efe a gyssegrodd esgobion i lanw yr esgobaethau ag oedd yn wâg.^a Dr. Thomas Young a gyssegrwyd yn esgob Tŷ Ddewi, yn lle Dr. Morgan. Dr. Richard Davies, mab David ab Gronwy o sir Dinbych, yr hwn oedd wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, a wnaethpwyd yn esgob St. Asaph, yn lle Thomas Wood; a Dr. Rowland Meyrick o sir Fôn, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, ac oedd yn flaengeiniad^b Lladdewibrefi, a gyssegrwyd yn esgob Bangor, yn lle Maurice Clennock.^b

Y diwyg-
wyr yn
ddwy
blaid.

Yr oedd y diwygiad, y pryd hyn, gwedi ei sefydlu yn yr ynys hon, a'r diwygwyr gwedi ymrannu yn ddwy blaid; ac yr oedd dynion enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth, yn perthyn i bob un o'r pleidiau hyn. Gelwid y blaid hono o ddiwygwyr, ag oedd gwedi cydffurfio â'r gosodiad eglwysig a sefydlasid gan y frenhines a'r senedd, yn ddiwygwyr y llys; a gelwid y blaid arall ag oedd yn gwrthod cydffurfio â gosodiad eglwys Loegr, ac am ddwyn y diwygiad yn mhellach yn mlaen, yn buritaniaid. Yr oedd y ddwy

^a Neal's Hist. Purit. Vol. I.

^{*} Precentor.

^b Brown Willis.

ddwy blaid hyn, yn amrywio mewn llawer o **CANT**
bethau, fel y canlyn. **XVI.**

1. Diwygwyr y llys a dybient, fod gan frenin **Awdur-**
awdurdod i ddiwygio pob cam-arferion mewn **dod bren-**
athrawiaeth ac addoliad, o fewn ei deyrnas. **in mewn**
Ond y puritaniaid a dybient hyny yn afresym- **pethau**
ol; er hyny, hwy a gymmerasant y llw o uchaf- **crefydd-**
iaeth, yn ol yr esponiad ag oedd y frenhines yn **ol.**
roddi arno yn ei harchiad; sef nad oedd ond
addefiad o'i hadferiad hi, i hawl naturiol tywys-
ogion dros eu deiliaid.

2. Yr oedd diwygwyr y llys yn caniatáu fod **Eglwys**
eglwys Rhufain yn wir eglwys, er ei bod yn **Rhufain.**
llygredig mewn rhai pyngciau o athrawiaeth a
dysgyblaeth; fod ei holl weinyddiadau yn saf-
adwy, a bod y Pab yn wir esgob Rhufain, er
nad oedd yn ben i'r eglwys gyffredinol. Ond y
puritaniaid a haerent, mai anghrist oedd y Pab;
nad oedd eglwys Rhufain ddiin yn wir eglwys,
a bod ei holl weinyddiadau hi yn goel-grefyddol
ac eilun-addolgar.

3. Yr oedd y ddwy blaid yn cytuno fod yr **Llumman**
ysgrythrau yn rheol berffaith o ffydd; ond ni **dysgybl-**
addefai diwygwyr y llys, eu bod yn llumman* o **aeth.**
ddysgyblaeth a llywodraeth eglwysig, eithr
haerent i Grist a'i apostolion i adael i gallineb
swyddogion gwladol, i gyfaddasu llywodraeth
3 L 2 yr

* Standard.

CANT
XVI.

yr eglwys i lywodraeth y wlad lle y byddai cristianogaeth yn cael ei sefydlu. Ond y puritaniaid a dybient fod yr ysgrythyrau yn llumman dysgyblaeth, cystled a rheol ffydd; ac mai swyddogion eglwysig ac nid swyddogion gwladol, oedd i farnu pa un a bod y llywodraeth eglwysig a osodid i fynu yn unol â gair Duw.

Y ddysgyg-
yblaeth
apostol-
aidd.

4. Diwygwyr y llys a haerent fod arferiad y brif eglwys, dros y pedwar cant cyntaf, yn rheol briodol o lywodraeth a dysgyblaeth eglwysig; ac mewn rhai ystyriaethau, yn well na rheol yr apostolion, yr hon, yn eu tyb hwynt, oedd gwedi ei haddasu at gyflwr mebyd yr eglwys; ond fod arferiad y brif eglwys dros ychydig o gantau gwedi hyny, yn cyfateb i ardderchawgrwydd sefydliad teyrnasol. Ond yr oedd y puritaniaid am gadw yn agos at yr ysgrythyrau, yn mhrif egwyddorion llywodraeth eglwysig; ac am beidio caniatáu un swyddog nac ordinhad eglwysig, ond y cyfryw ag oedd yn orchymmynedig yn yr ysgrythyr.

Pethau
dibwys.

5. Dywedai diwygwyr y llys, y gallasai y pethau ag sydd yn ddibwys ynddynt eu hunain, ac heb eu gorchymmyn na'u gwahardd yn yr ysgrythyr, megis defodau, gwisgoedd, a'r cyffelyb, i gael eu sefydlu, a'u trefnu, a'u gwneud yn angenrheidiol, trwy orchymmyn y swyddog gwladol; ac yn y cyfryw amgylchiadau, fod yn ddyl-
edswydd

edswydd ar y deiliaid i'w cadw. Ond yr oedd y puritaniaid yn barnu, na ddylasai y pethau hyny ag a adawodd Crist yn ddibwys, ddim gael eu gwneuthur yn angenrheidiol trwy gyfreithiau dynol; ac mai dyledswydd pawb oedd sefyll yn y rhydd-did â'r hon y rhyddhaodd Crist ni. Ac yn mhellach, gan fod y cyfryw ddefodau gwedi cael eu cam-arferyd i eilun-addoliaeth, ac yn tueddu yn naturiol i arwain dynion yn ol at bablyddiaeth a choelgrefydd, nad oeddent mwyach ddim yn ddibwys, ond i gael eu gwrthod fel pethau anghyfreithlon.

CANT
XVI.

6. Yr oedd y ddwy blaid yn cytuno yn rhydda, i haeru yr angenrheidrwydd o unfurfiad mewn addoliad cyhoeddus, ac i ymarferyd cleddyf y swyddog gwladol, i gynnal ac amddiffyn eu gwahanol egwyddorion; a phob un o honynt yn eu tro, a gam-arferasant yr awdurdod gwladol, pan allent ei gael o'u plaid. Uchafiaeth y frenhines, a chyfreithiau y wlad, oedd rheol unfurfiad diwygwyr y llys; a deddfau cymmanfaodd taleithiol, a theyrnasol, ag oedd yn cael eu caniatáu a'u cymmell gan y swyddog gwladol, oedd rheol unfurfiad y puritaniaid. Ond nid oedd un o'r pleidiau hyn am roddi cyflawn rydd-did i'w cydwladwyr i arferyd yr hawl naturiol sydd gan bob dyn i farnu drosto ei hun mewn pethau crefyddol.*

Gwedi

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

CANT
XVI.Ymwel-
iad cyff-
redinol.O. C.
1559.Ymwel-
wyr
Cymru.

Gwedi sefydlu y diwygiad, y frenhines a roddodd orchymmyn i'r esgobion ac ereill, i fyned i ymweled â'r holl eglwysi yn yr amrywiol esgobaethau trwy y deyrnas; i gael gweled beth oedd sefyllfa yr offeiriaid a'r eglwysi, ac i ddiwygio y pethau ag oedd yn feius ynddynt.* Dr. Richard Davies, Dr. Rowland Meyrick, Dr. Thomas Young, a Richard Pates, a gawsant eu gosod i ymweled âg esgobaethau Tŷ Ddewi, Llandaff, Bangor, St. Asaph, Henffordd, a Chaerwrangon.^b Dywedir i'r ymwelwyr hyn, ddinystrio y delwau, a'r allorau, a'r llyfrau pabaidd, ynghyd â'r llestri ag oedd yn yr eglwysi at achosion coel-grefyddol; ac iddynt hefyd droi allan lawer o offeiriaid pabaidd. Mewn canlyniad i hyn, bu llawer o blwyfau yn hir heb offeiriaid; oblegid nid oedd etto nifer ddigonol o offeiriaid diwygiedig, ag oedd yn foddlon i gydffurfio â holl osodiadau eglwys Loegr, i lanw lle y rhai a droisid allan. Yr esgobion, gan hyny, yn lle gadael i'r offeiriaid puritanaidd, ag oedd yn enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth, i weinidogaethu heb y gwisgoedd gosodedig.* a urddasant

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

^b Cam. Reg. Vol. I.

* Yr hen Miles Coverdale, ag oedd gwedi bod yn esgob Exeter, a chwedi cynnorthwyo Tyndal i gyfieithu y Bibl, a gafodd bersonaeth yn agos i bont Llundain, a chennad i weinidogaethu heb y gwisgoedd.

asant grefftwyr, ac ereill ag oedd yn medru dar-
llain, ac yn foddlon cydffurfio â threfn yr eglwys,
er nad oeddynt yn abl pregethu. Yn ganlynol,
ni bu fawr o bregethu yn y wlad dros lawer o
flynyddoedd; a dywedai Dr. Meyrick, esgob
Bangor, nad oedd ganddo ef, y pryd hyny, ond
dau bregethwr yn ei holl esgobaeth. Ac y mae
yn debygol iawn, nad oedd cyflwr yr esgobaeth-
au ereill fawr yn well.* Dr. Young a gafodd ei
symud y flwyddyn hon o esgobaeth Tŷ Ddewi, i
archesgobaeth York; a Dr. Davies, esgob St.
Asaph, a ddyrchafwyd i esgobaeth Tŷ Ddewi yn
ei le ef; a chyssegrwyd Dr. Thomas Davies o
sir Gaernarfon, yn esgob St. Asaph.^b

CANT
XVI.Cyflwr
tlawd
Cymru.
O. C.
1560.

Pan oedd yr hen Gymry yn y cyflwr galarus
hwn, heb un Bibl,* yn eu iaith eu hunain, na
fawr ymryn i
gyfieithu
y Bibl i'r
Cym-
raeg.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

^b Brown Willis.O. C.
1562.

* Mae Dr. Davies, esgob Tŷ Ddewi, yn ei lythyr o flaen
y Testament newydd, yn dywedyd iddo ef, pan oedd yn
fachgen, i weled pum llyfr Moses yn Gymraeg yn unig ei
ewythr, yr hwn oedd yn ŵr dysgedig; ond nad oedd neb
yn priso y llyfr hwnw. Nid annhebygol yw, fod y Bibl,
neu ranau o hono, gan y Cymry yn y iaith Gymraeg, o'r
amser yr anfonodd Duw ef yma, hyd ddechreuad y diwyg-
iad. Ond gan nad oedd rhydd-did gan y bobl i'w ddarllen
yn amser pabyddiaeth, a'r gelfyddyd o argraffu heb ei dwyn
i'r wlad, nid allasai fod llawer o Fiblau gan y Cymry y pryd
hyny. A phan ystyriom y difrod a fu ar lyfrau y Cymry yn
rhyfeloedd Owen Glandwr; ac i lawer o lyfrau da gael eu
llosgi gyda y rhai drwg, pan dyuwyd i lawr y mynachlog-

CANT

XVI.

fawr o athrawon i'w hyfforddu yn y ffordd i'r bywyd, gwelodd Duw fod yn dda i dueddu y senedd i roddi gorchymyn i gyfieithu yr ysgrythyrau, a llyfr gwasanaeth yr eglwys, i'r iaith Gymraeg. Ac fel annogaeth i'r gorchwyl angenrheidiol hwn, y frenbines a ganiataodd fraint-lythyr dros saith mlynedd, i William Salisbury, o Llanrwst, a John Waley, argraffydd o Lundain, a'u hetifeddion, i argraffu y Bibl, a'r llyfr gweddi cyffredin, a llyfrau defnyddiol ereill, yn Gymraeg; ond i esgobion Henffordd, Tŷ Ddewi, Llandaff, St. Asaph, a Bangor, neu ryw ddau o honynt ag oedd yn hyddysg o'r iaith, i'w darllen a'u cymmeradwyo yn gynsaf. Yn nghylch yr anser hyn, yr adchwiliwyd ac y newidiwyd yr erthyglau crefydd a ffurfiasid yu amser Edward y chwechfed, ac y sefydlwyd hwynt yn ol y drefn ag y maent yn bresennol yn eglwys Loegr.* Ond ni osododd pawb o'r offeiriaid eu dwylaw wrthynt y pryd hyny.*

Yr

ydd, nid rhyfedd fod Dr. Davies, esgob Tŷ Ddewi, yn dywedyd yn ei lythyr, fod yn ammheus ganddo pa un a allasid gweled yn holl Gymru y pryd hyn, un hen Fibl yn y iaith Gymraeg. Mae yn debygol, gan hyny, nad oedd un Bibl Cymraeg yn Nghymru o'r amser y dinystriwyd y mynachlogydd hyd y pryd hyn.

* Strype's Annals, Vol. I. p. 309, 325, 326, 434.

* Y gwyr canlynol, yn mhllith ereill, a osodasant eu dwylaw wrth yr erthyglau. Esgob Tŷ Ddewi, esgob St. Asaph, esgob Bangor, Thomas Linnett, myniedydd Tŷ Ddewi, John

Yroedd amryw o offeiriaid eglwys Loegr, y pryd hyn, fel y puritaniaid, am ddwyn y diwygiad yn mhellach ymlaen, a dygasant ysgrifsen i gymmanfa yr offeiriaid, wedi ei harwyddo gan dri ar ddeg o offeiriaid, ac yn cynnwys y deisyfiadau canlynol:

1. I'r holl ŵyliau, ond y Sabbath a phrif-ŵyliau Crist, i gael eu diddymu. 2. I'r offeiriaid yn mhob eglwys plwyf, i droi eu wyneb at y bobl wrth ddarllen y llyfr gweddi cyffredin, fel y gallai pawb eu clywed. 3. I adael heibio arwydd y groes yn y bedydd. 4. I adael pawb i'w dewisiad eu hun yn nghylch penlinio yn y swper sanctaidd. 5. I'r offeiriaid i ddarllen y gwasanaeth yn yr offeren-grys yn unig. 6. I'r organs i gael eu symud o'r eglwysi. Bu dadl mawr yn mhlith yr offeiriaid yn nghylch y pethau hyn; a phan ranodd y gymmanfa, yr oedd deunaw a deugain drôs y deisyfiadau, a phedwar ar bymtheg a deugain yn eu herbyn. Yn ganlynol, ni wnaethpwyd un cyfnewidiad yn nesodau yr eglwys. Dywedir fod mwy o offeiriaid

CANT
XVI.

Yr offeiriaid am ychwaneg o ddiwygiad.

Aflwyddiant y puritaniaid.

3 M

iaid

Pratt, archdiacon Tŷ Ddewi, John Butler, archdiacon Aber-
teifi, Walter Jones, archdiacon Aberhonddi, William Con-
stantine, myniedydd Tŷ Ddewi, Hugh Jones o St. Asaph,
Richard Rogers, archdiacon St. Asaph, Edmund Meyrall,
archdiacon Bangor, Hugh Morgau, myniedydd Bangor,
Nicolas Robinson, archdiacon Meirionydd, Andreas Peerson,
myniedydd Llandaf, a Thomas Powell, myniedydd St. Asaph.

Strype's An. Vol. I. p. 327.

CANT iaid Cymru yn erbyn, nâ thros y deisyfiadau
XVI. uchod.^a

Y frenhi-
nes yn
anfodd-
lon i'r
Purit-
aniaid.

Sel arch-
esgob
Canter-
bury dros
ddefodau
yr eg-
lwys.

Pan glybu y frenhines fod llawer o'r offeiriaid yn darllen y gwasanaeth, ac yn gweini yr ordinadau yn amlach heb y gwisgoedd offeiriadol nag ynddynt, hi a anfoddlonodd yn fawr, ac a anfonodd at yr arch-esgobion, i ddeisyf arnynt i roi gorchymmyn i'r esgobion i chwilio i mewn i'r pethau hyn, ac arferyd moddion effeithiol i beri i'r holl offeiriaid i gyd-ffurfio â'r holl ddefodau gosodedig; ac na chai neb ddyrchafiad eglwysig o hyny allan, ond y cyfryw ag oedd yn foddlon i gyd-ffurfio â holl ddefodau yr eglwys. Yr esgobion a'r offeiriaid puritanaidd, pan welsant fod yr ystorom yn dechreu casglu, a wnaethant eu goreu i'w throï heibio; ond yr oedd y frenhines â'i bryd ar gadw pethau yn y dull ag yr oeddent gwedi eu sefydlu. Ac arch-esgob Canterbury, i'r dyben i ddystewi yr offeiriaid puritanaidd, a roddodd orchymmyn na byddai neb i roddi cenad iddynt i bregethu yn eu heglwysi ar awdurdod yr hen fraint-lythyr^a a roddasid iddynt; ac na chai neb fraint-lythyr newydd i bregethu, ond y cyfryw ag oedd yn foddlon i rwymo eu hunain, na fyddai iddynt, o hyny allan, aflonyddu y gosodiad cyffredin, nac amrywio oddi-

^a Strype's Annals, Vol. I. p. 337—339.

* Licences.

CANT
XVI.

oddiwrtho. Y puritaniaid, yn anabl i wneuthur hyny yn gydwybodol, a gadwasant eu hen fraintlythyrau, ac a wnaethant y defnydd goreu a allasent o hynynt, trwy fyned oddi amgylch o eglwys i eglwys, i bregethu lle y caent genad. Cafodd llawer o offeiriaid eu troi allan y pryd hyn, oblegid na allent yn gydwybodol i addoli Duw yn y gwisgoedd pabaidd. Gorfuar rai o honynt gymmeryd swyddau gwladol; aeth ereill dros y môr, ac ereill i Scotland, lle yr oedd y diwygiad yn llwyddo; ond llawer o'r rhai ag oedd â theuluoedd lluosog ganddynt a gawsant eu dwyn i'r tlodi mwyaf. Gwell oedd gan yr archesgob, mae yn debygol, fod y bobl yn gyffredin heb bregethau ac ordinhadau efengylaidd, nag iddynt i'w cael heb yr offeren-grys a'r capan.*

Yr offeiriaid puritanaidd yn gweled nad oedd yn bosibl iddynt i lwyddo gydâ y frenhines a'i swyddogion, a dybiasant mai eu dyledswydd hwynt oedd gosod eu hachos ger bron y byd. Yn ganlynol, hwy a argraffasant lyfr dan yr enw, 'Cyhoeddiad o ymddygiad y gweinidogion hyny 'yn ninas Llundain, a wrthodasant wisgo gwisgoedd gweinyddawl eglwys y Pab.' Yn y llyfr hwn y maent yn dangos nad oedd y prophwydi na'r apostolion yn cael eu gwahaniaethu trwy eu gwisgoedd. Fod y wisg liain yn briodol i off-

O. C.
1566.Tyb y
puritan-
iaid yn
nghylch
y gwisg-
oedd off-
eiriadol.

3 M 2

eiriadaeth

CANT
XVI.

eiriadaeth Aaron, ac yn arwyddo rhyw beth i
 gael ei gyflawni yn Nghrist a'i eglwys. Nad
 oedd gwahaniaeth gwisgoedd ddim yn beth cyff-
 redin yn yr eglwys gristianogol dros hiramser
 gwedi dyfodiad anghrist. I'r offeren-grys, neu
 y wisg wen, ddyfod i'r eglwys Iuddewig oddi-
 wrth yr Aiphthiaid, ac mai y Pab Sylvester, oddi
 amgylch y flwyddyn tri chant ac ugain o oed
 Crist, oedd y cyntaf a orchymmynodd i'r swper
 sanctaidd gael ei weini mewn gwisg wen; a'i re-
 swm ef dros hyny oedd, o'blegid i gorph Crist
 gael ei gladdu mewn lliain gwyn. Fod y gwisg-
 oedd wedi eu cam-arferyd i eilun-addoliaeth, a
 phob math o ddewiniaeth gan y pabyddion.
 Fod y gwisgoedd yn dramgwydd i gristianogion
 gweinion, ac yn annogaeth i'r pabyddion anwyb-
 odus a chyndyn. Nad yw y gwisgoedd, ar y
 goreu, ond gosodiadau dynol, a phe buasant yn
 bethau dibwys, na ddylasid dim eu harddodi, o
 blegid fod hyny yn droseddiad o'r rhydd-did â'r
 hon y rhyddhaodd Crist ni. Yn ddiweddaf, y
 maent yn dangos fod yr holl ddifinyddion tra-
 mor, yn barnu y gwisgoedd, er nad oeddent yn
 foddlon i beryglu y diwygiad yn ei febyd o'u
 hachos.*

Gorth-
 rymder y
 puritan-
 iaid.

Cyn gynted ag y daeth y llyfr hwn allan, lla-
 wer a ysgrifenasant yn ei erbyn; ond y puritan-
 iaid

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 151.

iaid a'u hattebasant hwynt oll; a chymmaint oedd awydd y bobl am ddarllen eu llyfrau hwynt, fel ag y gwnaethpwyd cyfraith i rwystro pawb, o hyny allan, i gyhoeddi llyfrau yn erbyn gorchymmynion y frenhines; ac y byddai i bwy bynag a argraffai y cyfryw lyfrau, gael ei garcharu dros dri mis, a fforffedu ei holl lyfrau, ac na chai arferyd y gelfyddyd o argraffu byth yn ol hyny.^a

CANT
XVI.

Pan welodd yr offeiriaid puritanaidd nad oedd gobaith iddynt gael gweinidogaethu yn yr eglwys sefydledig heb arferyd y gwisgoedd pabaid, a bod nifer luosog iawn o'r bobl gyffredin o'r un farn a hwynt yn nghylch y gwisgoedd, hwy a ymgynghorasant lawer â'r Arglwydd, ac â'u gilydd yn nghylch eu dyledswydd yn y cyfryw amgylchiadau; ac o'r diwedd penderfynasant i neillduo oddiwrth eglwys Loegr, a chyfarfod, fel y caffent gyfleustra, mewn tai neillduol, a lleodd ereill, i addoli Duw mewn dull didramgwydd i oleuni eu cydwybodaau, a gwneuthur arferiad o lyfr gwasanaeth Geneva yn unig.^b

Y puritaniaid yn neillduo oddiwrth eglwys Loegr. O. C. 1566.

Er y buasai puritaniaid yr amser hyny, yn aros yn eglwys Loegr, pe buasid yn gadael iddynt weinidogaethu heb arferyd y gwisgoedd, a rhai o'r

^a Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 153.

^b Ibid. p. 154.

CANT
XVI.

o'r defodau: yr oeddent hwy yn gwrthddadleu yn erbyn llawer o bethau ereill, megis, 1. Yr awdurdod gwladol ac eglwysig ag oedd yn gysylltedig â swydd esgob. 2. Enwau a swyddau archdiaconiaid, deoniaid, a swyddwyr yr eglwysi cadeiriol. 3. Awdurdod mawr yr esgobion a'r canghellwyr yn eu llysoedd ysbrydol. 4. Diffyg dysgyblaeth. 5. Rhai pethau yn y llyfr gweddi, cyffredin, yn neillduol yn ngwasanaeth priodas a chladdedigaeth. 6. Darllen yr apocrypha yn yr eglwys, a gadael heibio ranau o'r ysgrythurau canonaidd. 7. Fod llawer o'r offeiriaid yn byw heb bregethu, ac yn mhell oddiwrth eu praid. 8. Fod cynnifer o'r bywioliaethau heb fod yn rhoddiad y plwyfogion. 9. Llawer o'r gwyliau. 10. Dull yr addoliad yn yr eglwysi cadeiriol. 11. Y defodau gosodedig; megis, arwydd y groes yn y bedydd. Tadau a mamau bedydd. Bedydd esgob. Penlinio yn y swper sanctaidd. Plygu wrth enw Iesu. Y fodrwy yn y briodas. Gwisgo y wisg wen, a rhai defodau ereill. Dyma y pethau mwyaf neillduol ag oedd y puritaniaid, y pryd hyny, yn gwrthddadleu yn eu herbyn; ond gan nad oedd dim gwahaniaeth rhyngddynt hwy a'r cyd-flurfwyr mewn athrawiaeth, yr oeddent yn gobeithio, pe buasent yn cael eu dyoddef i weinidogaethu heb y gwisgoedd, y buasai llawer o'r pethau hyn yn cael eu diwygio mewn amser."

Ar

• Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 157—161.

Ar farwolaeth Anthony Kitchin, cafodd Hugh Jones ei gyssegru yn esgob Llandaf yn ei le ef. **CANT XVI.**

Yr oedd Hugh Jones yn Gymro genedigol; ac y mae yn debygol nad oedd un Cymro wedi bod yn esgob Llandaf er ys tri chant o flynyddoedd o'r blaen.* Y flwyddyn hon, cafodd y Testament Newydd ei argraffu yn y iaith Gymraeg, yn llyfr pedwar plyg, wedi ei ddosparthu yn llyfrau a phennodau, fel ag y mae yn bresennol; a'r rhe- swm a'r cynnwysiad o flaen pob llyfr a phennod, ac eglurhad o'r geiriau anhawdd ar ymyl y dda- lem. Ond nid oedd ynddo gyfeiriadau at adnod- au cyfatebol, oblegid nid oedd y pennodau wedi eu dosparthu yn adnodau, oddi eithr mewn rhai llyfrau tu a diwedd y Testament. Dr. Rich- ard Davies, esgob Tŷ Ddewi, oedd y gwr a gyf- ieithodd ail lythyr Paul at Timotheus, y llythyr at yr Hebreaid, llythyr Iago yr apostol, y'nghyd â dau lythyr Pedr. Thomas Huet, cantor Tŷ Ddewi, a gyfieithodd lyfr y Datguddiad; a Mr. W. Salisbury, o Lanrwst, a gyfieithodd y rhanau ereill o'r Testament Newydd.^b Dr. Davies, es- gob Tŷ Ddewi, a osododd o flaen y Testament hwn lythyr yn y iaith Gymraeg at ei gydwlad- wyr, yn neillduol frigolion esgobaeth Tŷ Dde- wi.* Y mae yr esgob, yn y llythyr hwnw, yn galw

Hugh Jones, esgob Llandaf. O. C. 1567.

Argraffu y Testa- ment Ne- wydd yn y iaith Gym- raeg. O. C. 1567.

Cyfieith- wyr y Testa- ment Ne- wydd i'r iaith Gym- raeg.

Llythyr esgob Tŷ Ddewi at y Cymry.

* Brown Willis.

^b Dr. Llewelyn's Hist. Account. Camb. Reg.

* Argraffwyd y trydydd argraffiad o'r llythyr hwn yn Nghaerfyrddin, yn y flwyddyn 1774.

CANT
XVI.Cyssegr-
iad y
Testa-
ment
Cymraeg
i'r fren-
hines.

galw ar y Cymry, yn y modd mwyaf cariadus, i ddyhuno o'u cwsg, ac i dderbyn a gwerthfawrogi y rhodd ardderchog ag oedd yn awr yn cael ei chynnyg iddynt. Y mae yn dwyn ar gof iddynt, pa fodd y cadwodd yr hen Gymry yr efengyl yn ddilwgr yn eu gwlad dros lawer o oesoedd, a'r erledigaethau a ddyoddefasant o'i phlegid. Gwedi hyny y mae yn dangos pa fodd y cawsant, o'r diwedd, eu llygru, a'u dwyn yn gaeth gan babyddiaeth, a pha fodd y cafodd eu llyfrau eu dinystrio o bryd i bryd, nes i'w holl waith, yn mron, gael ei ddyfetha. Yna y mae yn mawrygu y goleuni ag oedd wedi tywynu ar bob gwlad, er pan ddyfeiswyd y gelfyddyd o argraffu llyfrau, ac yn galaru fod y Cymry wedi manteisio cyn lleied oddiwrth y gelfyddyd honno. Ond er eu cysur, y mae yn dywedyd, wedi hyny, fod eu hesgobion, trwy gynnorthwy William Salisbury, ynghylch rhoddi iddynt yr holl Fibl yn eu hiaith eu hunain; fod y Testament Newydd yn barod, a'i fod yn gobeithio na fyddent yn hir heb gael yr Hen Destament hefyd.^a Heblaw y llythyr hwn, yr oedd dydd-lyfr, a chyssegriad i'r frenhines Elizabeth, o waith William Salisbury, yn y iaith Saesneg, wedi ei osod o flaen y Testament Cymraeg. Y mae William Salisbury, yn y cyssegriad hwnnw, yn dangos fod y Cymry wedi bod yn addoli delwau, clych, ac

esgryn

^a Llythyr R. Davies, esgob Tŷ Ddewi, at y Cymry.

esgyrn dynion, yn lle y gwir Dduw. Wedi hyny. **CANT XVI.**
 y mae yn diolch i'r frenhines am waredu miloedd
 o'i gyd-wladwyr o dywyllwch coel-grefydd a
 phabyddiaeth. Y mae ef hefyd yn dangos fod
 y Cymry, yn yr amser gynt, yn fwy anewyllysgar
 nâ neb i dderbyn pabyddiaeth, ond nad oedd
 neb, y pryd hyny, yn fwy anewyllysgar i ymad-
 ael â'r grefydd gyfeiliornus hono nâ hwynt-hwy.
 Yna y mae yn dywedyd fod y gwaith o gyfieithu
 ac argraffu yr ysgrythyrau wedi ei osod gan es-
 gobion Cymru arno ef; a'i fod ef, yn eu henwau
 hwynt, yn cyflwyno y Testament Newydd yn y
 iaith Gymraeg iddi hi, ac yn dymuno arni i'w osod
 yn ei llyfr-dŷ.* Mr. William Salisbury, y flwy-
 ddyn hon, a argraffodd hefyd y llyfr gweddi cyff-
 redin yn y iaith Gymraeg. A Gruffydd Roberts,
 yr hwn a ddygasid i synu yn athrofa Sienna, yn
 yr Ital, dan nawdd William Herbert, iarll Pen-
 fro, a argraffodd Ramadeg Cymraeg, y flwyddyn
 hon, yn Milan.^b

Y llyfr
 gweddi
 cyffredin
 yn Gym-
 raeg.

Gra-
 madeg
 Cym-
 raeg.

Bibl yr
 esgobion.
 O. C.
 1568.

I'r dyben i osod o'r neilldu gyfieithad Geneva,
 yr hwn oedd wedi rhoddi tramgwydd i rai, caf-
 odd Bibl daublyg ei gyhoeddi yn y iaith Saesneg,
 yr hwn a elwir yn Fibl yr esgobion. Nid oedd
 hwn ond cyfieithad Cranmer, wedi ei adchwilio
 a'i ddiwygio gan amryw o'r esgobion a dysged-
 igion ereill. Yn y Bibl hwn y mae map o wlad

3 N

Canaaa

* Dr. Llewelyn's Hist. Account.

^b Camb. Biog.

CANT
XVI.

Marwol-
aeth
esgob
Barlow.

Marwol-
aeth
Hum-
phrey
Llwyd.

Canaan o flaen llyfr Genesis; a map o'r lleodd a enwir gan y pedwar efengylwyr, y'nghyd â theithiau Crist a'i apostolion, o flaen efengyl Matthew. Dyma y Bibl a ddarllenid yn eglwysi Lloegr, hyd oni ddaeth y cyfieithad diweddaf allan yn amser Iago y cyntaf.^a Y flwyddyn hon y bu farw William Barlow, ag oedd gwedi bod yn esgob St. Asaph a Thŷ Ddewi, ac wedi hyny, Bath a Wells. Yn nheyrnasiad y frenhines Mary, efe a garcharwyd, ond gwedi diango o'r carchar, efe a aeth i Germany, lle yr arosodd hyd farwolaeth Mary. Gwedi iddo ddychwelyd yn amser Elizabeth, efe a gafodd ei wneuthur yn esgob Chichester, ac yno y bu efe hyd ddydd ei farwolaeth.^b Yr un flwyddyn, hefyd, y bu farw Humphrey Llwyd, o Dinbych, yr hwn oedd yn hynafiaethydd dysgedig. Humphrey Llwyd, wedi astudio physygwriaeth yn Rhydychen, a arferodd yr alwad honno yn lle ei enedigaeth, a bu yn cynnrychioli y lle hwnw yn y senedd. Yr oedd yn ŵr enwog yn ei ddydd, ac a ysgrifennodd amryw lyfrau i egluro hanes y Cymry.^c *

Er

^a Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 167.

^b Godwin's Catalogue.

^c Camb. Biog.

* Megis, 1. Commentarioli Britannicæ Descriptionis Fragmentum. Thomas Twyne, yn y flwyddyn 1753, a gyhoeddodd gyfieithad o'r llyfr hwn yn y iaith Saesneg, dan yr enw, Breviary of Britain. 2. De Mona Druidum Insulâ.

Er fod y grefydd brotestanaidd gwedi cael ei CANT XVI.
 sefydlu y pryd hyn yn y deyrnas hon, yr oedd y
 pabyddion yn lluosog iawn trwy yr holl wlad, a
 llawer o honynt a wrthryfelasant yn erbyn y lly-
 wodraeth. Y Pab, i'r dyben i gryfhau dwylaw Y Pab ya
 y gwrthryfelwyr pabaidd yn Lloegr, a ysgymun- ^{ysgym-}
 odd y frenhines Elizabeth, fel un ag oedd, yn ei ^{uno y}
 dyb ef, yn cyfeiliorni oddiwrth y gwirionedd, ac ^{frenhi-}
 yn rhoddi annogaeth i gyfeiliornwyr. Yn y ^{nes.}
 llythyr o ysgymundod, y mae y Pab yn disuddio ^{O. C.}
 y frenhines o'i choron, ac yn rhyddhau ei holl ^{1569.}
 ddeiliaid oddiwrth eu rhwymau i roddi ufudd-
 dod iddi. Er i hyn ddychrynu ychydig ar y lly-
 wodraeth, a'i gwneuthur yn fwy gwiliadwrus,
 dangbsodd y bobl, yn gyffredin, nad oedd taran-
 au y Pab, yn awr, yn cael nemawr o effaith ar-
 nynt. Ond er nad oedd y llywodraeth mewn
 nemawr o berygl oddiwrth y weithred hon o ei-
 ddo y Pab, cymmerodd y frenhines achlysur
 oddiwrth yr amgylchiad, i wneuthur cyfreithiau
 cospawl yn erbyn y pabyddion, y rhai, yn eu
 canlyniadau, a fuant yn niweidiol hefyd i'r pu-
 ritaniaid. Y flwyddyn ganlynol, gwnaethpwyd
 cyfraith i beri i'r holl offeiriaid ag oedd â pher-
 sonaethau ganddynt, i osod eu dwylaw wrth
 erthyglau yr eglwys. Pan osodwyd y gyfraith

3 N 2

hon

Antiquati suæ restituta, 1568. 3. Chronicon Walliæ, a
 Rege Cadwalader, usque ad A. D. 1294. M. S. 4. Hanes
 Cymru, yr hwn a gyhoeddwyd gan Dr. Powell yn y flwydd-
 yn 1584.

CANT
XVI.

Cant o
offeiriad
yn caeleu
troi allan.

O. C.
1672.

Yr eglwys
bresby-
teraidd
gyntaf yn
Lloegr.

O. C.
1672.

William
Hughes,
esgob St.
Asaph.

O. C.
1673.

hon mewn grym, cafodd cant o offeiriad eu difuddio o'u bywioliaethau, oblegid gwrthod o honynt osod eu dwylaw wrth yr erthyglau.*

Y puritaniaid, yn gweled nad oedd gobaith iddynt gael diwygiad cyhoeddus gan y llywodraeth, a gytunasant i'w geisio mewn ffordd mwy dirgel; ac i'r dyben hyn, hwy a ffurfiasant eglwys yn mhentref Wandsworth, gerllaw Llundain, yr hon oedd yr eglwys bresbyteraidd gyntaf yn Lloegr. Er iddynt gymmeryd y gofal mwyaf i gadw pob peth yn ddirgel, daeth eu hymddygiad i glustiau y llywodraethwyr, a rhoddwyd gorchymmyn i osod y gyfraith unfurfiad mewn grym. Ond er fod swyddogion y frenhines yn gwybod fod eglwys bresbyteraidd yn Wandsworth, nid oeddent yn abl i gael allan y cyfryw ag oedd yn aelodau ynthi, nac ychwaith i rwystr eglwysi ereill ar yr un-lluniad, i gael eu gosod i fynu mewn siroedd cymmydogaethol.^b Bu farw Dr. Thomas Davies, esgob St. Asaph, y flwyddyn ar ol hon, a chyssegrwyd William Hughes, mab Hugh ab Kendrick, o sir Gaernarfon, yn esgob yn ei le ef. Yr oedd William Hughes wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen a Chambridge, ac yn ŵr dysgedig iawn.*

Yr

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 169, 170, 179, 180, 190.

^b Ibid. p. 202.

* Brown Willis.

Yr oedd y cyfreithiau cospawl ag oedd yn awr mewn grym yn erbyn pawb nad oedd yn cydffurfio âg eglwys Loegr, mewn athrawiaeth a dysgyblaeth, yn pwyso yn drymach ar y bedyddwyr ag oedd wedi dyfod o Germany, ac yn gwrthod uno âg eglwysi Lloegr, nag ar neb arall. Cyfododd dau fath o fedyddwyr gydâ y diwygiad yn Germany. Nid oedd y naill yn amrywio oddiwrth gristianogion yn gyffredinol, ond ynghylch deiliaid a dull bedydd. Ond yr oedd y rhai ereill yn ddynion penboeth, a ffyrnig yn eu tymherau, yn siarad mewn dull mor annysalladwy am grefydd, fel ag y dygasant waradwydd mawr ar y lleill, er nad oeddent yn ei haeddu. Cafodd amryw o'r rhai hyn eu cymmeryd i fynu mewn tŷ yn Llundain, lle yr oeddent wedi cyfarfod i addoli Duw. Pedwar o honynt a ddad-ddywedasant y cyfeiliornadau canlynol ag oeddent yn eu dal: 1. 'Na chymmerodd Crist gnawd o sylwedd Mair.' 2. 'Y dylid ail-fedyddio babanod rhieni duwiol.' 3. 'Na ddylai un cristion fod yn swyddog gwladol.' 4. 'Nad yw yn gyfreithlon i gristion gymmeryd llw.' Ond ereill a wrthodasant i wadu y pethau hyn; a chafodd naw o honynt eu halltudio, a dau eu llosgi, er mor daer y bu Mr. Fox, awdwr hanes y Merthyron, ac ereill, yn ymbil ar y frenhines drostynt.*

CANT
XVI.

Ertid y
bedydd-
wyr.
O. C.
1575.

Llosgi
dau o'r
bedydd-
wyr yn
Llundain.

Yr O. C.
1575.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 228.

CANT
XVI.

Presby-
teriaid
yn gwei-
nidog-
aethu yn
eglwys
Loegr.
O. C.
1578.

Yr oedd llawer o'r offeiriaid ag oedd y pryd hyn yn gweinidogaethu yn eglwys Loegr, wedi eu hurddo gan henuriaid eglwysi Germany, yn ol dull y presbyteriaid; ac nid oedd neb yn ammeu cadernid eu hurddiad hwynt; o blegid yn ol y gyfraith a wnaethpwyd yn y drydedd flwyddyn ar ddeg o deyrnasiad Elizabeth, yr oedd urddiad eglwysi diwygiedig mewn gwledydd tramor, yn cael ei gyhoeddi yn safadwy; a'r cyfryw nad oeddent wedi cael un urddiad arall, yn cael eu hystyried yn addas i weinidogaethu yn eglwys Loegr. Ond yn nghylch yr amser hyn, Sandys arch-esgob York, a ddechreuodd ammeu priodoldeb y drefn hon, ac a wnaeth ei oreu i ddiswyddo Mr. Whittingham, deon Durham, o blegid mai gan henuriaid eglwys Geneva yr urddasid ef. Y mae yn anhawdd gwybod pa un a buasai yr arch-esgob yn llwyddo neu peidio; ond tra yr oedd yn ymdrechu i wneuthur hyn, cafodd Mr. Whittingham ei gipio gan anghen i burach eglwys, a darfu y ddadl dros amser.*

Pabydd-
iaeth yn
lleihau.
O. C.
1579.

Yr oedd y diwygiad yn awr wedi cynnyddu i raddau helaeth, a dywedir nad oedd ond deg ar hugain o'r hen offeiriaid pabaidd yn y deyrnas. Pan welodd y pabyddion fod eu hachos yn lleihau yn Lloegr, hwy a osodasant athrofaau i fynu yn Ffrainge, Spain, a'r Ital, lle yr oedd gwyr ieuaingc

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 243, 244.

ieuaingc o Gymru a Lloegr yn cael eu dwyn i fynu yn egwyddorion y grefydd babaid, gyda bwriad i ddychwelyd i'w gwlad eu hun, i hyfforddi eu cydwladwyr yn yr unrhyw egwyddorion. Y mae yn debygol iddynt lwyddo i ryw raddau dros ychydig amser; ac i fwy na thri chant o offeiriaid pabaid gael eu hanfon i'r wlad hon mewn ychydig o flynyddoedd wedi hyn. Yr oedd Dr. Owen Lewis, o Gymru, yn flaenor yn yr athrofa babaid ag oedd y pryd hyn yn Rhufain.*

CANT
XVI.

Y mae yn debygol i'r mesurau angherddol a arferid y pryd hyn gan y frenhines a'r esgobion yn erbyn y puritaniaid, fod yn foddion i'w gyru yn mhellach oddiwrth yr eglwys sefydledig. Lluaws mawr a ymadawsant yn hollol â'r eglwys; a chymmaint oedd eu rhagfarn yn ei herbyn, fel na chaniataent fod eglwys Loegr yn wir eglwys, na'i gweinidogion yn wir weinidogion. Gelwid y bobl hyn yn Browniaid, oddiwrth un Robert Brown, offeiriad yn esgobaeth Norwich, o dylwyth anrhydeddus, ac wedi ei ddwyn i fynu yn Cambridge. Yr oedd Robert Brown yn bregethwr tanllyd, ac efe a âi oddi amgylch gan bregethu yn erbyn esgobion, defodau, llysoedd eglwysig, urddo gweinidogion, a phethau ereill ag oedd ef yn dybied fod yn feius yn eglwys Loegr.

Dechreu-
ad y
Brown-
iaid.
O. C.
1581.

* Fuller's Ch. Hist. B. IX. p. 84—92. Athenæ Oxon. Vol. I.

CANT
XVI.

Y Brown-
iaid yn
ffoi i
Holland.

Loegr. Dywedir iddo ddyoddef llawer o erled-
igaethau, ac iddo gael ei fwrw i ddeg carchar ar
hugain, a bod rhai o honynt môr dywyll, fel nad
allasai weled ei law ynddynt ar hanner dydd.
Wedi bod yn pregethu oddiamgylch y wlad droo-
ryw amser, efe a osododd i fynu gynnulleidfa
neillduol yn ol ei egwyddorion ei hun. Ond y
frenhines a'r esgobion a gadwasant eu llygaid
arno, a gorfu iddo ef a'i gynnulleidfa ffoi i Hol-
land. Gwedi sefydlu yn Holland, a chael eu
gwaredu oddiwrth eu gwrthnebwyr, y Brown-
iaid a ddechreuasant ymryson yn eu plith eu
bunain. Pan welodd Robert Brown y pethau
byn, efe a ddychwelodd i Loegr, ac wedi ymwr-
thod â'i egwyddorion o ymneillduaeth, efe a
gafodd bersonaeth yn Northamptonshire, lle yr
arweiniodd fywyd segur a drygionus, ac y diw-
eddodd ei yrfa yn ngharchar.*

Egwydd-
orion y
Brown-
iaid.

Ond er i Robert Brown ei hun ddychwelyd i
fynwes eglwys Loegr, cynhyddodd ei ganlynwyr
a daethant yn blaid luosog. Yr oedd y Brown-
iaid yn cytuno âg eglwys Loegr yn erthyglau
ei ffydd, ond yn barnu fod ei dysgyblaeth yn
babaidd, a'i hordinhadau yn ddirym. Yr oedd-
ent yn barnu y dylasai pob eglwys gael ei chyf-
yngu o fewn terfynau un gynnulleidfa, a'r llyw-
odraeth eglwysig fod yn werin-lywodraeth. Pan
fyddai

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 251, 252.

fyddai eglwys i gael ei chasglu, y rhai a cwylls-
ient i fod yn aelodau a wnaent gyfaddefiad o'u
ffydd y'mbresennoldeb y naill y llall, ac a osodent
eu dwylaw wrth gyfammod, i rodio yn ol rheolau
yr efengyl. Yr oedd yr holl awdurdod i dder-
byn aelodau, a'u troi allan, yn nghyd â phender-
fynu dadleuon, yn y frawdoliaeth ei hun. De-
wisid y swyddogion eglwysig at bregethu y
gair, a gofalu am y tlodion, o'u plith eu hunain
yn unig; a neilltuid hwynt i'w gwahanol swydd-
au gan y frawdoliaeth, trwy ympryd a gweddi,
ac arddodiad dwylaw rhai o'r brodyr. Pan fyddai
nifer y cymunwyr yn rhy luosog i gyfarfod yn yr
un lle, ymranai yr eglwys mewn modd caredig, a
dewisid gweinidogion o'u plith eu hunain, fel
o'r blaen; a byddent byw fel chwaer eglwysi,
gan roddi i'w gilydd ddeheu-law cymdeithas.
Nid oedd i un eglwys arglwyddiaethu ar eglwys
arall; ond os byddai un o'r eglwysi yn rhodio yn
anweddaidd, gallasai y rhai ereill roddi cynghor
iddi; ac os na chymmerai hi y cyngor, fod idd-
ynt neillduo oddiwrthi, a diarddelwi eu perthyn-
as â hi fel eglwys Crist. Yr oedd awdurdod eu
swyddogion yn cael ei gyfyngu o fewn cyffiniau
eu heglwys eu hun; ac nid oedd y gweinidog i
weini yr ordinhadau o fedydd a swper yr Argl-
wydd, i neb ond y rhai ag oedd yn perthyn i'w
eglwys ei hun. Yr oeddent yn erbyn ffurfiau o
weddiau, ac yr oedd rhydd-did i bob brawd a

CANT XVI. ewyllysiai, i rod-di gair o gyngor yn eu cyfarfod-
ydd eglwysig.^a

Marwol- Dr. Richard Davies, wedi bod yn llafurus
aeth Dr. iawn yn esgobaeth Tŷ Ddewi, dros ugain mly-
Davies, nedd, a fu farw yn llawn o ddyddiau, ac a
esgob Tŷ gladdwyd yn Abergwilly, yn sir Gaerfyrddin.
Ddewi. Ar farwolaeth Dr. Davies, Marmaduke Middle-
O. C. ton, mab Thomas Middleton, o sir Aberteifi, a
1581. aymudwyd o esgobaeth Waterford yn yr Iwer-
ddon, i esgobaeth Tŷ Ddewi.^b

O. C. Dr. David Powell, hynafiaethydd enwog o
1584. Riwabon, yn sir Dinbych, a gyhoeddodd gyfiei-
thad Saesneg Humphrey Llwyd o hanes Cymru,
gan Caradog o Lancarfan, gyda nodau eglurhaol
o'i waith ei hun.^c Nid oedd gan y Cymry etto,
yn eu hiaith eu hun, ond y Testament Newydd, y
llyfr gweddi cyffredin, Gramadeg, ac ychydig o
lyfrau ereill i'w cyfarwyddo yn y dull o addol-
iad cyhoeddus. Ond y flwyddyn ar ol hon, ar-
graffwyd llyfr yn y iaith Gymraeg, a elwir, 'Y
'drych cristianogol, yn yr hwn y dichon pob
'cristion ganfod gwreiddyn a dechreuad pob
'daioni ysbrydol.' Y mae yn anhawdd, yn bre-
sennol,

^a Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 252, 253.

^b Athenæ Oxon. Vol. I:

^c Camb. Biog.

sennol, i wybod pwy oedd awdwr y llyfr defnyddiol hwn.^a

CANT
XVI.

Dygwyd llawer o achwyniadau trymion, y Achwyn-
flwyddyn hon, yn erbyn William Hughes, esgob iadau yn
St. Asaph. Dywedir fod y rhan fwyaf o'r byw- erhyn
ioliaethau yn yr esgobaeth, naill ai yn ei feddiant esgob
ef ei hun, neu yn meddiant offeiriaid ag oedd yn Hughes.
byw allan o'r wlad. Ac hefyd nad oedd un o'r O. C.
offeiriaid, trwy yr holl esgobaeth yn byw yn 1587.
addas i'r efengyl, ond Dr. Powell o Riwabon,
Dr. William Morgan o Lanrhaiadwr Mochnant,
a rhyw hen offeiriad arall, ag oedd oddiamgylch
pedwar ugain oed.^b Ond er hyn, mwynhaodd
esgob Hughes ei esgobaeth hyd ddydd ei farw-
olaeth, a bu yn gynnorthwyol i gyfieithu yr Hen
Destament i'r Cymraeg.

Pan ddyoddefodd y frenhines Elizabeth i Mary,
brenhines y Scotiaid, i gael ei gosod i farwolaeth,
yr holl dywysogion pabaidd a ddychrynasant, ac
a fwriadasant i ddial ei marwolaeth hi. Ac yn
mhlith ereill, Philip, brenin Spain, i'r dyben i
sefydlu pabyddiaeth yn y deyrnas hon, a ddar-
parodd lynges o gant a deg ar hugain o longau, Llynges
o'r maintioli mwyaf a welsid etto yn Europe, a arfog
thros ugain o longau bychain, yn yr hon yr oedd Spain.
dros ugain mil o filwyr, heblaw wyth mil a O. C.
3 O 2 phedwar 1588.

^a Williams's Catal.

^b Strype's Annals, Vol. II, p. 293.

CANT
XVI.

phedwar cant o forwyr. Nid oedd gan Lloegr, y pryd hyny, ond oddiamgylch deg ar hugain o longau i'w gwrthwynebu, ac ond ychydig o filwyr tir. Ond Arglwydd y lluoedd a ymladdodd drosom; canys pan ddaeth llynges arfog Spain allan o borthladd Lisbon, cyfarfu y dydd nesaf â thymhestl angherddol, yr hon a soddodd rai o'r llongau lleiaf, ac a barodd i'r llynges i ddychwelyd i'r porthladd. Gwedi treulio ychydig o amser i adgyweirio, hwy a aethant allan drachefn. Ond rhwng llynges Lloegr, a'r tymhestloedd a gyfododd y pryd hyny, cafodd pobl Spaineu gorchfygu; ac ni ddychwelodd o'r llynges fawr honno ond tair ar ddeg a deugain o longau, a'r rhai hyny mewn cyflwr truchus iawn.*

Mr. John
Penry.
O. C.
1588.

Mr. John Penry, o sir Frycheiniog, yr hwn a ddygwyd i fynu yn gyntaf yn Cambridge, ac wedi hyny yn Rhydychen, oedd ŵr duwiol a dysgedig; ond yn ol tyb rhai, yn gamsyniol yn ei egwyddorion, ac yn dwym yn ei dymherau. Wedi pregethu gydâ chanmolïaeth yn Cambridge a Rhydychen, efe a ddaeth i Gymru; ac efe oedd y cyntaf, medd ef, ag a bregethodd yn gyhoeddus i'r Cymry, ac a hauodd yr had da yn eu plith. Y flwyddyn hon efe a gyhoeddodd ddau lyfr, dan yr euwau canlynol: 1. 'Golwg ar y diffygiadau cyhoeddus, a'r annhrefn ag sydd yn Nghymru; 2. 'yngbyd

* Goldsmith's Hist. Eng. Vol. II. p. 300.

'y'ngghyd â deisyfiad cyboeddus ar y senedd i'w **CANT**
'diwygio.' Yn y llyfr hwn y mae Mr. Penry yn **XVI.**
dangos nid yn unig yr angenrheidrwydd o ddi-
wygio cyflwr crefyddol y Cymry, ond hefyd y
ferdd i ddwyn y diwygiad oddi amgylch. 2.
'Annogaeth i lywodraethwyr a phobl Cymru, i
'ymdrechu yn ddifrifol am gael pregethiad yr
'esengyl yn eu plith.'

Er i'r senedd ordeinio i'r ysgrythurau gael eu
hargraffu yn y iaith Gymraeg, a'u gosod yn mhob
eglwys plwyf trwy Gymru, cyn diwedd y flwy-
ddyn 1566; a bod esgob Davies mewn dysgwyl-
iad, pan argraffwyd y Testament Newydd, i'r
Hen Destament gael ei argraffu yn fuan; ni cha-
fodd yr holl ysgrythyr ei hargraffu yn Gymraeg
hyd y flwyddyn hon. Un achos o'r oediad hwn
oedd, fod llawer am i'r Cymry oll i ddysgu
Saesneg, ac na oddefid dim i'r ysgrythyrau gael **Rhai am**
eu cyfieithu i'r Cymraeg, i'r dyben i beri i'r bobl i **i'r Cymry**
osod heibio, ac anghofio eu hen iaith hybarch eu **osod hei-**
hun. Heblaw hyn, yr oedd esgob Davies a Mr. **bio y**
William Salisbury, ag oedd yn bwriadu argraffu **iaith**
yr holl Fibl yn Gymraeg, yn awr wedi marw; ac **Gym-**
nid oedd ond ychydig ar eu hol hwynt, yn **raeg.**
Nghymru, yn ddigon duwiol a dysgedig i fyned
â'r gorchwyl pwysfawr hwnw yn mlaen. Ond
o'r diwedd, Dr. William Morgan, offeiriad
Llan-

CANT XVI. Llanrbaiadyr, yn sir Dinbych, yr hwn a ddygai-
id i fynu yn Cambridge, a gymmerodd y gorch-
wyl angenrheidiol hwn yn llaw; ac wedi cyfieithu
yr Hen Destament, ac adchwilio a diwygio y
cyfieithad o'r Testament Newydd, a argraffodd

Dr. Mor- yr holl Fibl yn Gymraeg, mewn llyfr un plyg, y
gan yn flwyddyn hon. Nid ymddengys i Dr. Morgan
argraffu fyned yn nghyd â'r gorchwyl pwysfawr hwn,
yr holl trwy orchymmyn y llywodraeth na'r esgobion;
Fibl yn ond ar ddymuniad duwiolion y wlad, a chydâ
Gym- golwg at ogoniant Duw, a budd ei genedl ei
raeg. hun. Y mae yn anhawdd gwybod, hefyd, pw
O. C. flwyddyn y dechreuodd efe gyfieithu y Bibl;
1588. ond fe fuasai wedi diffygio o blegid maintioli a
thraul y gorchwyl, oni buasai y cynnorthwy a'r
annogaeth a gafodd gan yr arch-esgob. Gwedi
i Dr. Morgan ddechreu cyfieithu yr Hen Desta-
ment, rhai o'i blwyfolion a godasant yn ei erbyn,
a gorfu arno ymddangos yn llys yr arch-esgob, i
attek drosto ei hun. Pan ganfu yr arch-esgob
odidawgrwydd Dr. Morgan, efe a'i hannogodd
ef i fyned â'i waith ardderchog yn mlaen. Ac

Cynnor- mewn canlyniad i hyn, William Hughes, esgob
thwywyr St. Asaph, Hugh Bellot, esgob Bangor, Gabriel
Dr. Goodman, deon Westminster, Dr. Powell o
Morgan. Riwabon, Edmund Prys, archdiacon Meirion-
ydd, a Richard Vaughan o Lutterworth, a roi-
sant lawer o gynnorthwy i Dr. Morgan yn y gor-
chwyl pwysfawr o gyfieithu ac argraffu y Bibl.
Mar-

Marmaduke Middleton, wedi bod wyth mlynedd yn esgob Tŷ Ddewi, a gafodd, o blegid ei gam-ymddygiadau, ei ddiswyddo, a'i droi o'r esgobaeth. Tybia rhai mai am ei fod yn bwr-iadu cymmeryd rhai o diroedd yr esgobaeth, a'u rhoddi i'w fab Richard, yr hwn oedd wedi ei wneuthur yn archdiacon Aberteifi, y cafodd efe ei droi allan. Tair blynedd yn ol diswyddo Marmaduke Middleton, Dr. Anthony Rudd, o Yorkshire, yr hwn a ddygasid i fynu yn Cambridge, a gafodd ei gyssegru yn esgob Tŷ Ddewi.^a Y flwyddyn ar ol hon y bu farw yr enwog Thomas Huet, cantor Tŷ Ddewi, yr hwn oedd wedi bod yn gynnorthwy i Dr. Richard Davies i gyfieithu y Testament Newydd.^b

CANT
XVI.Diswyddo Mar-
maduke
Middle-
ton.
O. C.
1590.Marwol-
aeth T.
Huet.
O. C.
1591.

Dr. John David Rhys, yr hwn oedd yn bryd-
ydd a gramadegwr enwog, wedi iddo orphen ei
ddygiad i fynu yn Rhydychen, a aeth i'r Ital, ac
a astudiodd physygwriaeth yn athrofa Sienna.
Yr oedd efe mor berffaith adnabyddus o'r iaith
Italaidd, fel ag y cafodd ei ddewis yn gymbed-
rolwr yn ysgol Pistoia yn Tuscany; ac efe a ad-
awodd ar ei ol draethawd ar y iawn-ysgrifenydd-
iaeth a llafariad y iaith honno. Fe fydd ei
Ramadeg a'i Egwyddorion o donyddiaeth y
iaith Gymraeg, a argraffodd efe yn llyfr un plyg,
yn

Gram-
deg, &c.
Dr. Rhys.
O. C.
1592.^a Brown Willis.^b Cam. Reg. Vol. II. p. 210.

CANT
XVI.

yn golofn barhaus o'i gynheddfau gedidog, a'i lafur. Dr. John David Rhys a fu farw yn Aberhonddi, ychydig o flynyddau yn ol hyn.*

Cyfraith
i beri i
bawb fy-
ned i'r
eglwys.
O. C.
1592.

Yr oedd cyflwr y puritaniaid yn cael ei wneuthur yn fwy annymunol, o ddydd i ddydd. Gwnaethpwyd cyfraith gan y senedd, y flwyddyn hon, i gospi pawb a wrthodent i fyned i'r eglwys, neu a annogent ereill i wrthwynebu awdurdod eglwysig y frenhines. Yn ol y gyfraith honno, Os byddai i neb ag oedd dros un ar bymtheg oed, i wrthod myned i'r eglwys ar amser y gwasanaeth dros fis, heb achos cyfreithlon; neu i annog ereill, trwy unrhyw ffordd, i wrthwynebu awdurdod eglwysig y frenhines, a'u rhwystro i fyned i'r eglwys i addoli a chymuno yn ol y gyfraith; neu os byddai i neb fod yn breseennol mewn un cyfarfod crefyddol yn un rhyw le heblaw yr eglwys, y byddai i'r cyfryw rai gael eu gosod yn ngharchar heb un machniaeth, hyd oni byddent yn foddlon i ddyfod i'r eglwys, cyfaddef eu bai, a gwneuthur traethiad o'u cydfurfiad â'r grefydd sefydledig. Ond os gwrthodent i wneuthur traethiad o'u cydfurfiad, o fewn i dri mis, y caent eu halltudio; ac os na byddai iddynt fyned i alltudiaeth o fewn i'r amser gosodedig, neu os dychwelent o'u halltudiaeth heb gennad y frenhines, y caent eu gosod i farwolaeth. Bu y gyfraith greulon hon yn achos o aneirif

* Camb. Biog.

aneirif ddrygau yn y deyrnas. Cafodd llawer eu halltudio, a rhai eu gosod i farwolaeth.*

CANT
XVI.

Pan ddaeth y llyfr a elwid Martin-mar-prelate, a llyfrau duchanus ereill yn erbyn yr esgobion allan, rhoddwyd awdurdod neillduol i ddal Mr. John Penry, fel gelyn y llywodraeth; gan dybied fod ganddo law yn nghyfansoddiad rhai o'r llyfrau hyny. Pan glybu Mr. Penry Mr. Penry fod awdurdod wedi cael ei roddi i'w ddal, efe a ry yn hoi i Scotland, ac a arosodd yno yn agos i dair land. blynedd. Tra yr oedd efe yn Scotland, efe a ysgrifennodd lawer o sylwadau i'w wasanaeth dirgel ei hun, ar bethau yn perthyn i grefydd. Darparodd hefyd ddeisyfiad i'w anfon i'r frenhines, i ddangos iddi wir ansawdd crefydd, a pha mor anwybodus oedd hi o'r cam-driniaethau ag oedd yn eglwys Loegr. yn neillduol yn y trefniad o bethau eglwysig; ac hefyd i ddymuno arni hi, i roddi awdurdod iddo ef, i fyned i Gymru, gwlad ei enedigaeth, i bregethu yr esengyl i'w gydwladwyr. Gwedi darparu y deisyfiad hwn, efe a aeth tu a Llundain, gyda bwriad i'w roddi i'r frenhines â'i law ei hun, pan gaffai gyfleustra addas. Ond pan ddaeth i gym- Mr. Penry yn mydogaeth Llundain, cafodd ei gymmeryd i cael ei ddal a'i fynu, a'i holl ysgrifennadau gydâg ef, a'i farnu yn euog, a'i osod i farwolaeth yn ebrwydd.^b

3 P

Fe O. C.
1593.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 361—363.

^b Ibid. p. 374, 375.

CANT
XVI.

Fe ymddengys oddiwrth ddeisyfiad Mr. Penry, a'i lythyr at y gynulleidfa o Ymwahanwyr yn Llundain, ei fod yn un o'r Browniaid. Wedi cymmeryd ei lyfr o sylwadau oddiwrtho, tynwyd erthyglau o gyhuddiad yn ei erbyn allan o heno. Ac yn lle ei brofi am y llyfrau ag oedd ef wedi eu hargraffu, cafodd ei brofi a'i euog-farnu am y deisyfiad a'r sylwadau ag oedd ef wedi eu hysgrifenu yn Scotland. Mr. Penry, yn uniongyrch wedi iddo gael ei farnu yn euog, a ysgrifennodd y llythyr canlynol at yr arglwydd trysorwr, a haerriad o'i ddiniweidrwydd gwedi ei osod yn-tho.

Llythyr
Mr.
Penry.

'Ymddarostyngwch, yr wyf yn attolwg i'ch
' arglwyddiaeth, i ddarllen yr ysgrifen ag sydd
' yn y llythyr hwn. Oblegid oddieithr i'r Ar-
' glwydd i'ch cynhyrfu chwi i hyspysu fy
' nghyfiwr diniwed i'r frenhines, yr wyf yn deall
' fod fy nyddiau yn agos i'w terfyn, a diolch i
' Dduw, i derfyn anhaeddedig. Y mae yn
' achos o alar fod sylwadau dirgel a wnaeth-
' pwyd mewn gwlad arall gan astudiwr ag sydd
' yn ewyllysiwr da i'w frenhines a'i wlad, yn
' achos i ddwyn ei fywyd i ddiwedd angherddel,
' yn enwedig pan y mae y sylwadau mor ddirgel
' ac amherffaith, fel nad oes un cyd-lynid yn-
' ddynt. Er na ddichon fy diniweidrwydd
' wneuthur dim daioni i mi ger brôn brawdle
' ddaiarol, etto yr wyf yn gwybod y caf fy
' ngwobrwyo

'ngwobrwyd ger bron brawdle y brenin mawr; CANT
 'ac y bydd yr Arglwydd trugarog, yr hwn sydd XVI.
 'yn cynnorthwyo yr amddifad a'r weddw, i
 'wobrwyo fy amddifaid digysur, a'm gweddw
 'digyfaill, ag wyf yn adael ar ol; ac y gwrendy
 'ese eu llef hwynt, canys trugarog yw. Fel
 'nad ydwyf yn bwriadu eich blino âg ychwaneg
 'o lythyrâu, yr ydwyf yn cydnabod gydâ diolch-
 'garwch eich parodrwydd i dderbyn yr ysgrif-
 'enadau a anfonais attoch o anser i'w gilydd;
 'ac yn y llythyr diweddaf hwn, yr ydwyf yn
 'tystio nad ysgrifenaais ddim ond yr hyn sydd
 'wir. Gan barotoi fy hun, nid yn gymmaint
 'erbyn fy niwedd anhaeddedig, ag erbyn derbyn
 'y goron o ogoniant, yr hon, trwy fawr drugar-
 'edd Duw, sydd yn barod i mi yn y nef, yr yd-
 'wyf yn ostyngedig yn cyflwyno eich arglwydd-
 'iaeth i ddwylaw yr Arglwydd cyfiawn.'

JOHN PENRY, Mai 22, 1593.

Yn yr haerïad ag oedd wedi ei osod yn y lly-
 thyr hwn, y mae Mr. Penry yn dywedyd iddo
 ysgrifenu ei sylwadau yn Scotland, ac mai syl-
 wedd oeddent o wrthddadleuon pobl y wlad
 honno, yn erbyn y frenhines a'i llywodraeth, ag
 oedd ef yn fwriadu ystyried, ond nad oedd wedi
 cymmaint ag edrych arnynt er ys pedwar mis ar
 ddeg; a'i fod yn yr ysgrifenedau hyny ag oedd
 mor anmherffaith, wedi dangos ei ufuddgarwch

CANT
XVI.Haeriad
Mr.
Penry.

i'r frenhines, ac na fu yntho erioed gymmaint a'r meddwl lleiaf o anufudd-dod i'w mawrhydi. 'Yr 'ydwyf yn diolch i'r Arglwydd,' medd ef, 'nad 'ydwyf yn cofio i ddiwrnod syned dros fy mhen 'er pan adnabyddais y gwirionedd, nad oeddwn 'yn cyflwyno ei hachos i'r Arglwydd. Gallaf 'gael fy nghyhuddo a'm heuog-farnu fel bradwr 'yn erbyn y llywodraeth, ond ni all na nefoedd 'na daiar fy argyhoeddi i o hyny. Pa bryd 'bynnag y daw diwedd ar fy mywyd, mi fyddaf 'farw yn ddeiliad ffyddlon i'r frenhines Eliza- 'beth, hyd y nod yn nghydwybodau fy ngelyn- 'ion, os ystyriant y peth. Ni bum i erioed yn 'geryddwr, llai o lawer yn ddiwygiwr teyrnas- 'oedd. Ond y mae yn rhaid i'r byd gyd-ddwyn 'â mi, os ydwyf wrth ryddhau fy nghydwybod, 'yn cyfrif fy nhystiolaeth o wirionedd Iesu 'Grist, yn well nâ ffafor pob creadur. Ni bum 'erioed yn elyn i drefn dda mewn gwlad nac 'eglwys. Y mae yr Arglwydd yn dyst, na 'wnaethum i ddim yn yr achos hwn, trwy gyn- 'nen na gwag-ogoniant, neu i'r dyben i dynu 'dysgyblion ar fy ol. Ni cheisiais erioed beth- 'au mawr yn y byd hwn. Mi gefais ddigon o 'ymborth, a llawer o drallod; ond yr oeddwn 'ya hollol foddlon i'm rhan; a boddlon wyf, ac 'a fyddaf i farw yn annhymmoraid, er fy mod 'yn gadael ar fy ol weddw, a phedwar o faban- 'od, ac nad yw yr hynaf o honynt dros bedair blwydd

'blwydd oed. Yr ydwyf â'm holl galon yn CANT
XVI.
 'maddeu i bawb ag sydd yn ceisio fy einioes; ac
 'os bydd fy marwolaeth yn foddion i ddwyn
 'heddwch i eglwys Dduw a'r llywodraeth, llaw-
 'en fyddaf. Bydded i'r frenhines gael llawer
 'o'r fath ddeiliaid; ond na chaffed yr un o hon-
 'ynt y fath wobr! Fy nymuniad difrifol yw, i'r
 'frenhines gael gwybod y pethau hyn cyn fy
 'marw, neu o leiaf gwedi fy ymadawiad. Wedi
 'ei danysgrifo gan galon a llaw, na ddyfeisiodd
 'ac na ysgrifenodd ddim er gwaradwydd neu
 'enllib i fy ngoruchaf frenhines Elizabeth; Yr
 'ydwyf yn dywedyd hyn wrth farw, ac yr ydwyf
 'yn gobeithio cael bywyd yn ol hwn. Ydwyf,

JOHN PENRY.

Ni wybuwyd erioed cyn hyn, fod gweinidog neu
 ysgolhaig yn cael ei farnu yn euog o farwolaeth
 am bapurau dirgel a gaed yn ei lyfr-gell. Ond y
 mae yn debygol fod yn rhaid i Penry farw, cyf-
 iawn neu anghyfiawn. Yr arch-esgob oedd y
 cyntaf a osododd ei law wrth y warant i'w osod
 i farwolaeth. Wedi cael digon o ddwyllaw wrth y
 warant, anfonwyd hi yn union-gyrch at y sirydd.
 Y sirydd, wedi cael y warant, a gododd grog-bren
 yr un diwrnod; a thra yr oedd y carcharor yn
 ciniawa, y swyddogion a ddaethant atto, i orch-
 ymmyn iddo i ymbarotoi, oblegid fod yn rhaid
 iddo farw y prydihawn hwnw. Yn ganlynol,
cafodd

CANT
XVI.

Marwol-
aeth Mr.
Penry.
O. C.
1593.

cafodd Mr. Penry ei ddwyn i le y dihenyddiad; Pan ddaeth yno, ni oddefai y sirydd iddo ddywedyd dim wrth y bobl, na gwneuthur cyffes o'i ffydd yn Nuw, nac o'i ufudd-dod i'r frenhines; ond gorchymmynodd i'w droi fwrdd ar ffrwt, yn nghylch pump o'r gloch brydaawn, y nawfed ar hugain o fis Mai, y flwyddyn hon; ac yn y bedwerydd flwyddyn ar ddeg ar hugain o'i oed.*

William
Middle-
ton.
O. C.
1593.

William Middleton,* bardd enwog o sir Dinbych, a argraffodd y flwyddyn hon Ramadeg, a Chelfyddyd Barddoniaeth, yn y iaith Gymraeg. Bu William Middleton yn gwasanaethu yn myddinoedd y frenhines Elizabeth, ac wedi hyn yn gadpen llong rhyfel. Y mae yn deilwng o sulw, mai ar y môr y gwnaeth efe ei gyfieithad o'r Salmau, yn y rhyw uchaf o fesurau Cymraeg. Dyma y gwaith penaf a adawodd efe ar ei ol.†

Areith-
ydddeg
Cym-
raeg.
O. C.
1595.

Henry Perri, gwedi gorphen y traethawd ar areithydddeg Cymraeg, a ddechreuasid gan William

* Neal's Hist. Parit. Vol. I. p. 377—379.

* Yr oedd syr Thomas Middleton, yr hwn a fu yn faer Llundain, syr Hugh Middleton, yr hwn a ddaeth â'r afon newydd i Lundain, a chadpen William Middleton, yn feibion i Richard Middleton o sir Dinbych. Dywedir i syr Hugh Middleton ennill dwy fil o buannau y mis dros lawer o flysddoedd, wrth weithio mwyn arian yn sir Aberteifi; ond iddo leihau ei olud i raddau mawr wrth ddyfod â'r afon newydd i Lundain.

† Camb. Biog.

† Thomas Salisbury a argraffodd y gwaith hwn yn y flwyddyn 1603.

Iam Salisbury, a'i hargraffodd er budd i'r Cymry, **CANT**
 Morus Cyffin hefyd, a gyfieithodd i'r Cymraeg, **XVI.**
 Amddiffyniad o eglwys Loegr, gan esgob Jewel,
 ac a'i hargraffodd.*

Ymhlith y beirdd ag oedd yn enwog yn Nghym- **Beirdd y**
 ru yn y cant hwn, y mae haes am y gwyr canlynol: **canthwn:**
 Bedo Hafesb; Dafydd ab Ifan Llwyd; Dafydd
 ab Phylip Rhys; Ieuan Brechfa;* Dafydd ab
 Dafydd Llwyd; Dafydd ab Rhys o'r Feni; Da-
 fydd Benwyn o Forganwg; Lewis Dwn;§ y
 parchedig Dafydd Jones, offeiriad Llanfair yn
 sir Dinbych; syr Thomas Jones o Lanfair; y
 parchedig Morus Dafydd, offeiriad Llanfynydd;
 Dafydd Pennant; Edward ab Ralf; Thomas ab
 Ieuan ab Rhys o Forganwg, yr hwn oedd oddi-
 amgylch dau cant oed yn marw; Edmund Prys,
 arch-diacon Meirionydd, yr hwn a gyfieithodd
 Salmau Dafydd ar fesur cerdd yn Gymraeg;
 William Cynwal o Benmachno, yr hwn a fu farw
 yn ferthyr i lymder un o atebion Edmund Prys,
 yn y ddadl awenyddol a fu rhyngddynt; Thomas
 Jones o Dregaron, yr hwn a elwir yn gyffredin,
 Twm Sion Cati. Yr oedd Twm Sion Cati,† yn
 ei

* Camb. Biog.

* Yr oedd Ieuan Brechfa yn hanesydd hefyd, ac y mae cry-
 nodeb o hanes Cymru o'i waith ef yn yr Archaïol. of Wales.

§ Bu y gwr hwn yn athraw awenyddol i Richard Davies,
 esgob Tŷ Ddewi, a Henry Salisbury.

† Dywedir fod Twm Sion Cati yn fab i syr John Wynne

CANT
XVI.

ei ieuengctyd, yn yspeiliwr hynod, ac adroddir llawer o chwedlau am dano fel y cyfryw.* Ond gwedi iddo briodi etifeddes Ystradffin yn sir Gaerfyrddin, efe a roddodd heibio yr hen arfer bechadurus o yspeilio ei gydwladwyr, ac a ddaeth i fod yn ŵr cymmeradwy yn ei gymmydogaeth, a chafodd ei osod yn sirydd sir Gaerfyrddin.^b

Dr. W.
Morgan,
esgob
Llandaf.
O. C.
1595.

Pan gafodd Gervase Babington, esgob Llandaf, ei symud i Exeter, Dr. William Morgan, offeiriad Llanrhaiadyr Mochnant, yr hwn a argraffodd y Bibl yn Gymraeg, a gafodd, fel gwobr, am y gorchwyl ardderchog hwnw, ei gyssegru yn esgob Llandaf. Yr un flwyddyn, hefyd, y cafodd Dr. Richard Vaughan, o sir Gaernarfon, yr hwn a ddygasid i fynu yn Cambridge, ei gyssegru yn esgob Bangor, ar drosglwyddiad Hugh Bellot o'r esgobaeth honno i Chester.^c

Yr oedd gan y Cymry, ar ddiwedd y cant pwysfawr hwn, oddiamgylch pymtheg o lyfrau, gwedi eu hargraffu yn eu hiaith eu hun; ac yr oedd eu breintiau crefyddol yn fawr, mewn cydmariaeth i'r hyn oeddent yn y cant diweddaf, er nad oeddent ddim mewn cymhariaeth i'n breintiau ni yn yr oes hon.

Y

* Gwydyr, o'i ordderch Cati, ac mai dyna pa ham y galwyd ef felly.

* Camb. Biog.

^b Meyrick's Hist. Cardigan, p. 248, 249.

* Brown Willis.

Y DEUFED CANT AR BYMTHEG.

MAE doethineb, cyfiawnder, gallu, a daioni
 Duw, yn cael eu hamlygu yn mhob oes a gwlad.
 Yr haf cyntaf o'r cant hwn, dywedir i luodd
 anneirif o lindys gwyrdd eu lliw, a chanddynt
 lawer o draed, ond heb ddim blew, ymddangos
 yn ddisymmwyth ar y mynydd oddiar Ffynon
 Dewi, yn mhlwyf Maenclochog, yn sir Benfro.
 Yr oeddent yn toi oddiamgylch dau can erw o
 dir, ac mor lluosog, fel nad allasai neb osod ei
 droed i lawr heb sathru mwy nag ugain o ho-
 nynt. Nid oeddent yn aros yn yr un man, ond
 yn myned oll tua phen y mynydd, nes iddynt
 fyned ynghylch y pedwerydd rhan o filltir
 drosto. Yr oeddent yn difa yr holl laswellt fel
 ag yr oeddent yn myned yn mlaen, ac yr oedd y
 ddaear yn ymddangos yn noeth ac yn goch ar eu
 hol hwynt. Gwedi iddynt fod yno dair wythnos,
 daeth lluoedd o wylanod a brain i'r fan lle yr
 oeddent, ac a'u difethasant oll.^a

CANT
XVII.Lluodd o
lindys yn
sir Ben-
fro.
O. C.
1601.

Bu farw Dr. William Hughes, esgob St.
 3 Q Asaph,

^a Cam. Reg. Vol. II. p. 217.

CANT
XVII.

Dr. Mor-
gan,
esgob St.
Asaph.
O. C.
1601.

Asaph, yn nechreuad y cant hwn, a gadawodd diroedd ac arian at sefydlu ysgol rydd yn y lle hwnw. Ar farwolaeth esgob Hughes, Dr. William Morgan, a gafodd ei symud o Landaf i St. Asaph; a chyssegrwyd Dr. Francis Godwin, o sir Northampton, yn esgob Llandaf. Mae y gof-restr o esgobion Cymru a Lloegr, a gyfasoddwyd gan Dr. Godwin, yn waith teilwng o sulw pob hynafiaethwr.*

Marwol-
aeth Eli-
zabeth.
O. C.
1603.

Gwedi i'r frenhines Elizabeth fod yn offer-ynol i sefydlu y diwygiad yn y deyrnas hon, a dyrchafu ei deiliaid i radd uwch o ddedwyddwch nag yr cddynt o'r blaen, hi a orphenodd ei gyrfa, yn y ddegfed flwyddyn a thriugain o'i hoed, a'r bedwerydd a deugain o'i theyrnasiad; a Iago † y chwechfed o Scotland, ond y cyntaf o Loegr, a deyrnasodd yn ei lle hi.^b Yr oedd Iago y cyntaf yn un ar bymtheg ar hugain oed pan ddaeth i orsedd Lloegr; a chan ei fod gwedi ei ddwyn fynu yn egwyddorion eglwys Scotland, gwedi gosod ei law wrth eu cyfammod, a dywedyd yn gyhoeddus y byddai iddo trwy ei fywyd i amddiffyn y drefn eglwysig ag oedd gwedi ei gosod fynu yn y wlad hono, yr oedd dysgwyliadau y puritaniaid yn uchel iawn pan

* Brown Willis.

† Yr oedd y brenin Iago I. yn orwyr i Iago IV. brenin Scotland, o'r frenhines Margaret, merch Harry VII. Gwel tu dalen 383.

^b Rapin.

pan glywsant ei fod yn dyfod i orsedd Lloegr. **CANT XVII.**
 Pan oedd Iago ar ei daith i Lundain, y puritan-
 iaid a anfonasant ddeisyfiad atto, gwedi ei arwy- Deisyfiad
 ddo gan fwy nag wyth cant, i ddymuno arno ef y Puri-
 taniaid.
 i ddiwygio rhai defodau, a'r camdriniaethau ag
 oedd yn eglwys Loegr. Dysgedigion athrofa Deisyfiad
 Rhydychen a ysgrifenasant ateb i'r deisyfiad athrofa
 hwn, yn mha un y maent yn achwyn ar y Puri- ychen.
 taniaid fel dynion pleidgar, ac yn barnu y di-
 wygiad yn Scotland ag oedd y brenin gwedi
 ganmol yn gyhoeddus cyn iddo ddyfod o'r wlad
 hono. Gwedi hyny y maent yn amddiffyn yr
 holl bethau hyny yn eglwys Loegr, ag oedd y
 puritaniaid yn achwyn o'u plegid; ac yn di-
 weddu trwy ddeisyf ar y brenin i beidio aflo-
 nyddu heddwch yr eglwys trwy wrando ar y
 puritaniaid.*

Mewn canlyniad i'r pethau hyn, y brenin a ro- Cyfarfod
 ddodd orchymyn i'r esgobion, a blaenoriaid y pu- Hampton
 ritaniaid, i'w gyfarfod ef yn Hampton Court, i Court.
 benderfynu y dadleuon ag oedd rhyngddynt. Par-
 haodd y cyfarfod hwnw dri diwrnod; ond ni
 ddiwygiwyd ond ychydig bethau yn y llyfr
 gweddi cyffredin, ac ni chafodd y puritaniaid
 yr hyn ag oeddent yn ddymuno. Dangosodd y
 brenin ei fod mor gadarn dros lywodraeth esgob-
 awl yn Lloegr, ag oedd gwedi bod dros lywod-
 3 Q 2 raeth

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 406—409.

CANT raeth bresbyteraidd yn Scotland. Ac ychydig
XVII. o amser gwedi hyn, efe a osododd allan gy-
 ~~~~~
 Cyhoedd- hoeddiad, yn yr hwn y mae yn dywedyd, 'Er
 iad y brenin 'fod athrawiaeth a dysgyblaeth yr eglwys sefyd-
 ynghylch ledig yn anwrthodadwy, ac yn gyfatebol i'r
 unfur- 'prif-hynafiaeth, etto iddo ef roddi cenad i'r
 fiad. 'ddwy blaid i gyfarfod ger ei fron, fel y gall-
 'asai glywed gwrthddadleuon y puritaniaid,
 'a'i fod yn awr yn dyall mai gwan ydynt; ond
 'bod ychydig o esponiadau gwedi cael eu rho-
 'ddi ar rai pethau, er boddlonrwydd i'r puritan-
 'iaid; gan hyny ei fod ef yn awr yn gorchymyn
 'i'w holl ddeiliaid i gyd-ffurfio â'r drefn ag oedd
 'gwedi ei sefydlu yn eglwys Loegr, ac yn rhy-
 'buddio pawb i beidio a dysgwyl ychwaneg o
 'gyfnewidiadau, gan fod ei ymroiadau ef gwedi
 'eu hollol sefydlu.' Yn ganlynol cafodd y
 llyfr gweddi cyffredin ei argraffu gydâ'r ychyd-
 ig ddiwygiadau a gytunwyd arnynt yn nghyfar-
 fod Hampton Court, a'r cyhoeddiad gwedi ei
 osod o'i flaen.*

Cym- Er i'r brenin trwy y cyhoeddiad hwn gadarn-
 manfa yr hau y sefydliad o addoliad cyhoeddus ag oedd
 offeiriad.
O. C. yn y deyrnas hon, etto yr oedd llawer o'r
 1604. offeiriad am ddiddymu rhai o'r defodau a arfer-
 id ganddynt; a bu dadl mawr y flwyddyn
 ganlynol, yn nghymmanfa yr offeiriad yn
 nghylch

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 410—420.

nghylch arwydd y groes yn y bedydd. Bancroft, esgob Llundain, a ddadleuodd yn angherddol dros y ddefod hono; ond Dr. Rudd, esgob Tŷ Ddewi, a safodd fynu, ac a wnaeth yr araith ganlynol o blaid i gariad a chymhedroldeb.

CANT
XVII.

' Yr ydwyf yn cydnabod hynafiaeth arwydd y
'groes yn y bedydd, megis y crybwyllir gan
'Tertullian, Cyprian, Chrysostom, Austin, ac
'ereill. Yr ydwyf hefyd yn cyfaddef i ddech-
'reuad y ddefod hon gyfodi o achos y paganiaid,
'y rhai a waradwyddent yr hen gristianogion
'am eu bod yn credu yn Nghrist croeshoeliedig;
'ac i'r ddefod hon gael ei chamarfer gan y
'pabyddion, ond ei bod hi gwedi ei hadferu
'genym ni yn eglwys Loegr i'w phrif burdeb
'heb ddim coel-grefydd ynglyn â hi. Mi ddy-
'munwn hefyd os parhâ y brenin i'w harddodi,
'fod pawb yn ymostwng i'w harferyd yn hytrach
'nag ymwrthod â'r weinidogaeth o'i phlegid.
'Ond y mae ofn arnaf, yn ol yr hanes yr wyf yn
'gael, fod llawer o bregethwyr dysgedig, cyd-
'wybodau pa rai nid ydynt dan ein hawdurdod
'ni, na ymostyngant i arferyd y ddefod hon. Ac
'mi ddymunwn pe cyfarfyddwn â neb o'r cyf-
'ryw, fy mod wedi fy nghynysgaeddu yn mlaen
'llaw gan rai o honoch chwi, â rhesymau digo-
'nol i'w boddloni hwynt yn nghylch rhai
'pethau a ddywedwyd yma yn bresennol.'

I. 'Gan

CANT
XVII.

1. ' Gan i lawer o ysgrythyrau gael eu haeru
 ' dros yr arferiad o arwydd y groes; megis, Na
 ' atto Duw i mi ymffrostio ond yn nghroes ein
 ' Harglwydd Iesu Grist; ac ereill o'r unsyl-
 ' wedd. Os dygwydd i neb o'r farn wahanol
 ' ddyfod attaf a dywedyd fod yr ysgrythyrau
 ' hyn yn gyffelybiaethol, ac yn arwyddo dyo-
 ' ddefiadau a marwolaeth ein Iachawdwr Crist,
 ' a bod tynu rheswm oddiwrthynt i gyfiawnhau
 ' arwydd y groes yn y bedydd, yn fath o resym-
 ' iad tywyll ac annigonol; pa ateb a roddaf
 ' iddynt?

2. ' Yn gymmaint ag i wrthwynebwyr y
 ' ddefod hon ddywedyd yn y gymdeithas a fu yn
 ' Hampton Court, y dylasid diddymu arwydd y
 ' groes yn y bedydd oblegid iddi gael ei cham-
 ' arferyd gan y pabyddion, megis y maluriodd
 ' Hezeciah y sarph bres, oblegid fod y bobl yn
 ' arogl-darthu iddi hi; a'r ateb hwn gael ei
 ' roddi iddynt. Y gallasai Hezeciah, pe buasai
 ' yn ewyllysio, gadw y sarph bres heb ei malurio,
 ' gwedi iddo beri y bobl i adael heibio arogl-
 ' darthu iddi. Yn ganlynol fod awdurdod gan
 ' y brenin i ddiddymu, neu gadw arwydd y
 ' groes mewn ymarferiad, er iddi gael ei cham-
 ' arferyd gan y pabyddion gynt. Ond os daw
 ' rhyw un attaf fi, a dywedyd nad yw yr ateb
 ' hwn yn ei foddioni ef, oblegid fod gan y
 ' puritaniaid yn awr gymmaint o achos i ddeisyf

' ar

‘ar y brenin i ddiddymu arwydd y groes yn y
 ‘bedydd, ag oedd gan yr Israeliaid duwiol i
 ‘ddeisyf ar Hezeciah i falurio y sarph bres;
 ‘oblegid fod y pabyddion yn ein plith ni yn
 ‘camarferyd y naill i goel-grefydd, fel ag yr
 ‘oedd yr Israeliaid eilun-addolgar yn cam-
 ‘arferyd y llall. Pa atdeb cadarn a roddaf
 ‘iddynt i’w boddloni?

3. ‘Yn gymmaint ag i chwi ddywedyd he-
 ‘ddyw, fod yn addas ac yn anghenrheidiol i
 ‘gadw coffadwriaeth o groes Crist, trwy y
 ‘moddion hyn; os daw rhyw un o’r blaid
 ‘wrthwynebol attaf fi, a dywedyd y gall coffad-
 ‘wriaeth o groes Crist gael ei chadw yn fwy
 ‘sicr trwy bregethu athrawiaethau yr efeng-
 ‘yl, sylwedd pa rai yw Crist croeshoel-
 ‘iedig; ac iddo gael ei bregethu mor fyw-
 ‘iog i’r Galatiaid a phe buasai ei gorph gwedi
 ‘cael ei groeshoelio yn eu plith; ac etto nad
 ‘oedd croes weledig yn yr eglwys y pryd hyny:
 ‘mi ddymunaf gael gwybod pa atdeb i roddi
 ‘iddynt?

‘Yn mbellach yr wyf yn haeru fod y cyfan ag
 ‘wyf yn ddywedyd yma heddyw, yn cael ei ddy-
 ‘wedyd mewn ffordd o gynhygiad, ac nid mewn
 ‘ffordd o wrthwynebiad, a bod y cyfan yn tueddu
 ‘at heddwch yr eglwys; oblegid yr ydwyf yn
 ‘ystyried fod llawer o wahaniaeth rhwng yr
 ‘hyn

CANT
XVII.

‘ hyn sydd yn gyfreithlon, a’r hyn sydd yn gyf-
 ‘ addas; a rhwng y rhai hyny ag sydd yn eglwys-
 ‘ rwygiedyddion, a rhai hyny ag sydd yn am-
 ‘ heugar yn unig ynghylch rhai defodau, ond yn
 ‘ ddynion dysgedig, myfyrgar, pwylllog, ac
 ‘ onest.

‘ Gadewch fod yn well gan y gwyr hyn ym-
 ‘ adael â’u bywioliaethau, a’r weinidogaeth he-
 ‘ fyd, na chyd-ffurfio â’r defodau, er nad ydwyf
 ‘ yn eu cyfiawnhau hwynt yn hyn, fe welir
 ‘ eisiau eu gwasanaeth hwynt ar y fath amser a
 ‘ hwn, ag sydd yn galw arnom ni a hwyntau i
 ‘ roddi dwylaw cymdeithas y naill i’r llall, a
 ‘ myned law yn llaw yn erbyn y gelyn cyffredin.
 ‘ Heblaw hyn, ystyriwch, pwy fydd yn gorfod
 ‘ eu difuddio hwynt, ond nynti yr esgobion; a
 ‘ bydd hyny yn peri iddynt hwy a’u cyfeillion i
 ‘ godi y fath ddadwrdd yn ein herbyn, fel ag y
 ‘ byddwn mewn perygl i gael ein casau i’r
 ‘ eithaf.]

‘ Cofiwch hefyd pa fodd y bu pan ddinyst-
 ‘ wyd yr holl Benjaminiaid ond chwe’ can ŵr;
 ‘ ac y tyngodd gwyr Israel yn eu llidiawgrwydd,
 ‘ na roddai un o honynt ei ferch yn wraig i
 ‘ Benjamin. Er iddynt hwy ddyoddef yn gyf-
 ‘ iawn, etto edifarhaodd eu brodyr drachefn,
 ‘ a dywedasant, Torrwyd ymaith heddyw un
 ‘ llwyth o Israel; ac arferasant eu holl ddyfais i
 ‘ adferu

'adferu y llwyth hwnw drachefn. Yn yr un modd CANT
'os bydd i'r brodyr rhag-ddywededig gael eu XVII:
'difuddio o'u lleodd am y peth hyn, mae yn
'sier genyf, y dylem ddyfeisio hyd eithaf ein
'gallu iddynt gael lleodd i arferyd eu doniau.

'Yn mbellach, os bydd i gynnifer cant o
'buritaniaid i ymadael â'u gofalon, pwy a ddaw
'yn eu lle? Ni wn i, pa le i gael cynnifer o
'bregethwyr awdurdodol o fewn yr holl deyr-
'nas heb leodd. Ond gadewch fod nifer ddi-
'gonol yn y deyrnas, gwell fyddai i sefydlu y
'rhai hyny yn lleodd yr offeiriaid nad ydynt yn
'pregethu, nag yn lleodd y cyfryw ag a droir
'allan. Oblegid os sefydlir hwynt yn lleodd y
'rhai a droir allan, fe ganlyn yn gyntaf, na bydd
'nifer y gweinidogion ag sydd yn pregethu, ddim
'yn fwy lluosog. Yn ail, nad ellir dywallu yr
'eglwys â gweinidogion mor gymmwys yn
'union-gyrch; oblegid er y gall y cynhorthwy
'newydd fod o ddynion dysgedig o'r athrofaâu,
'etto nid allant dros ryw amser fod mor gyflym
'eu doniau, nac mor brofiadol mewn dyled-
'swyddau gweinidogaethol, nac mor bwylllog
'yn eu hymddygiad, a rhai hyny ag sydd gwedi
'treulio blynyddoedd yn y weinidogaeth.

'Heblaw hyny, yn gymmaint na chymhell-
'wyd y pethau hyn mor ddirfawr yn amser y
'diweddar archesgob Canterbury, ond i lawer o

3 R

'bregeth-

CANT
XVII.

‘ bregethwyr dysgedig gael mwynhau eu rhydd-
‘ did ar yr ammed na byddent ar air na gweith-
‘ red i aflonyddu y sefydliad eglwysig; dymun-
‘ wn wybod pa ham y gelwir arnynt mor
‘ gyffredin yn awr, pan y mae mwy o babyddion
‘ yn ein plith nag oedd ychydig o amser yn ol.

‘ Yn ddiweddaf, mi ddymunwn os na ellir
‘ trwy anfon deisyfiad at y brenin, symud ymaith
‘ y rhwystr yn hollol, na chael goddefiad i'r
‘ cyfryw ag sydd yn fwyaf diysgog a chym-
‘ hedrol yn eu hymddygiad, etto o leiaf i gael
‘ lleihad o'u cosp.’

Esgobion Llundain, Winchester, Ely, a Lin-
coln, a attebasant esgob Tŷ Ddewi; ond pan
oedd ef yn myned i'w hatteb hwynt drachefn,
cafodd ei rwystro gan flaenor y gymnafa.
Yna esgob Tŷ Ddewi a ymostyngodd gan ddy-
wedyd, megis nad oedd dim gauddo yn fwy
auwyl na heddwch yr eglwys, ei fod gwedi
penderfynu i ymarferyd y moddion goreu a
allasai, i ddwyn pawb i undeb a chydffurfiad âg
ef ei hun yn nghyd âg ereill o'i fre dyr parch-
edig. Ac felly y diweddodd y ddadl.*

Marwol-
aeth Dr.
Morgan.
O. C.
1604.

Ar farwolaeth Dr. William Morgan, esgob
St. Asaph, Dr. Richard Parry, o Ruthyn, yn air
Dinbych, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhyd-
yches,

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 424—427.

Yhen, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. **CANT XVII.**
 Yr oedd Dr. Parry yn ŵr duwiol a dysgedig,
 ac a wnaeth lawer o ddaioni yn ei ddydd.*

Gwedi Bancroft, esgob Llundain, gael ei Bancroft
 wneuthur yn archesgob Canterbury, efe a ad- yn erlid y
 fywiodd yr erledigaeth yn erbyn y puritaniaid, puritan-
 iaid.
 ac a berodd i'r offeiriaid gyd-agweddu â'r holl
 osodiadau eglwysig. Mewn canlyniad i'r me-
 surau creulon hyn, cafodd dros dri chant o
 weinidogion puritanaidd eu dystewi, a'u difydd-
 io o'u bywiolaethau. Cafodd rhai o honynt eu
 hysgymuno a'u bwrw i garchar; a gorfu ar
 ereill adael gwlad eu genedigaeth, a myned i
 alltudiaeth i'r dyben i gadw eu cydwybodau yn
 ddihalog.*

Y flwyddyn hon y datguddiwyd brad y Brad y
 powdr gwn, yr hwn oedd ddyfais o eiddo y powdr
 pabyddion i chwythu fynu y brenin a'r holl gwn.
 deulu brenhinol, yn nghyd a blaenoriaid yr O. C.
 uchel-fonedd a'r boneddigion protestanaidd ar y 1605.
 pummed dydd o fis Tachwedd, sef y dydd ar ba
 un yr oeddynt oll i gyfarfod yn y Senedd. I'r
 dyben hyn cymmerasant seler o dan dŷ'r ar-
 glwyddi, ac a osodasant ynthi un baril ar bym-
 theg ar hugain o bowdr, ac a'u gorchguddiasant
 â glo a ffagodeni. Ond cafodd y brad ei ddat-
 guddio

3 R 2

* Brown Willis.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 432.

CANT
XVII.

guddio y nos o flaen y dydd^o gosodedig, trwy lythyr a anfonwyd i arglwydd Monteagle, i'w gynghori i absennu ei hun o dŷ yr arglwyddi ar y pummed o fis Tachwedd, oblegid fod yr arglwyddi i gael ergyd dychrynlyd ar y dydd hwaw, heb wybod pwy a wnaeth niwed iddynt. Monteagle wedi derbyn y llythyr a âth âg ef i'r llys, a'r brenin a orchymynodd i chwilio yr ystafellodd ynghylch y senedd-dŷ. Cafwyd y powdr dan dŷ yr arglwyddi, a Guy Vaux, â llusern dywyll, yn y seler, yn barod i osod tân yn y rhes pan deuai y brenin dranoeth i'r senedd-dŷ. Guy Vaux, gwedi ei ddal, a gyfaddefodd y frad, ac a gyhuddodd lawer o'i gyfrinachwyr, a chafodd wyth o honynt eu gosod i farwolaeth. Bu datguddiad y frad hon yn achlysur i'r senedd i wneuthur y llw o fyddlondeb i'r llywodraeth, neu o ymostyngiad ac ufudd-dod i'r brenin, fel penaeth dymborol, anymddibynol ar un awdurdod ddaearol arall. Sefydlwyd diolchgarwch blynyddol ar y pummed dydd o fis Tachwedd am y waredigaeth fawr hon; a gwnaethpwyd cyfraith hefyd i beri pawb fyned i'r eglwys bob Sabbath, neu dalu swllt am bob Sabbath y byddent yn absenol, os nad allent roddi y fath reswm am eu habsenoldeb ag a foddlonai y swyddog gwladol.*

Yn

* Neal's Hist. Parit. Vol. I. p. 439—441.

Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Dr. **CANT**
 Thomas Lleision, o Gastell Nedd. Yr oedd **XVII.**
 Dr. Lleision yn brydydd enwog; ac efe a **Dr. T.**
 wnaeth gywydd Lladin i Syr Edward Stradling, **Lleision.**
 o Gastell Donats', yn sir Forganwg, yr hwn a **Syr E.**
 gyfieithwyd i'r Cymraeg gan Dr. John David **Stradling**
 Rhys. Yn fuan yn ol hyn bu farw Syr Edward
 Stradling hefyd. Yr oedd Syr E. Stradling
 yn ŵr dysgedig, ac yn rhoddi pob annogaeth i
 ddysgedigion; ac hefyd yn ddiflino yn ei ddi-
 wydrwydd i gasglu yn nghyd hen ysgrifenadau
 dysgedig."

Dr. Anthony Rudd gwedi bod dros ugain **Marwol-**
 mlynedd yn esgob Tŷ Ddewi, a fu farw, ac a **aeth Dr.**
 gladdwyd yn eglwys Llangathen,† yn sir Gaer- **Rudd.**
 fyrddin. Yr oedd ef yn ŵr o dduwioldeb a **O. C.**
 challineb mawr, ac yn cael ei gyfrif yn bregeth- **1614-**
 wr da. Mae rhai o'i bregethau ef gwedi eu
 hargraffu. Ar farwolaeth Dr. Rudd, Dr. Rich-
 ard Milbourne a wnaethpwyd yn esgob Tŷ
 Ddewi. Dr. Milbourne, ychydig o amser gwedi
 dyfod i Dŷ Ddewi, a gafodd genad gan yr
 archesgob, i ddinystrio Castell Lawhaden, yn
 sir Benfro, yn nghyd a neuadd, capel, seler, a
 phobdŷ y llys yn Nhŷ Ddewi. Ond nid ym-
 ddengys iddo gyflawnu ei holl fwriad yn Nhŷ
 Ddewi.

• Camb. Biog.

† Dr. Rudd a bwrcasodd etifeddiaeth yn y plwyf hwnw,
 a'i hiliogaeth a'i mwynhaodd hyd yn ddiweddar, pan gafodd
 "u gwerthu gan Syr Rice Rudd

CANT XVII. Ddewi. Cyfrifid y gŵr hwn yn un o'r dynion mwyaf duwiol, dysgedig, a haelionus yn yr oes hono.^a

Dr. Henry Rowland, esgob Bangor, a adawodd arian i osod ysgol i fynu yn Melltŷern, lle ei enedigaeth; a thiroedd i gynnal elusendŷ yn Mangor, lle y trefnodd ef i chwech o hen wyr analluog i weithio, i letua, ac i gael dau swllt yr wythnos at eu cynhaliaeth, a chwech llathed o frethyn bob blwyddyn. Mae yn rhaid iddynt fyned i'r eglwys bob Sabbath, bob dydd Mercher, a phob dydd Gwener trwy y flwyddyn; a phob dydd gŵyl hefyd: ac y mae yn rhaid eu bod yn wyr gweddwon. Ar farwolaeth Dr. Rowland, Dr. Lewis Bayley, o dref Caerfyrddin, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, ac oedd yn gaplen i Harry tywysog Cymru, a gyssegrwyd yn esgob Bangor, yn ei le ef.^b

Marwol- aeth Dr. Rowland. O. C. 1616. Y flwyddyn hon hefyd y bu farw Llewelyn o Langewydd yn Morganwg. Yr oedd Llewelyn yn brydydd enwog yn ei ddydd, a chafodd ei osod i gasglu corph cyfanedd o farddoniaeth fel ag yr oedd gwedi ei gadw yn draddodiadol gan orsedd Morganwg. Efe a gyflawnodd ei archiad gydâ diwydrwydd a ffyddlondeb; a gosodwyd ei gasgliad ger bron cyfarfodydd y beirdd; ac Edward

^a Bown Willis.

^b Ibid.

Edward Dafydd a gafodd awdurdod i wneuthur **CANT**
 rhai ychwanegiadau. Mae y casgliadau a **XVII.**
 wnaethpwyd felly yn nghadw yn meddiant Mr.
 Turberville o Llan Haran.*

Pan gyfododd Bancroft, archesgob Canter- **Mr. Ro-**
 bury, erledigaeth yn erbyn y puritaniaid, **binson yn**
 John Robinson, offeiriad o Norfolk, yn mhlith **gosod**
 ereill a adawodd wlad ei enedigaeth, ac a aeth i **eglwys**
 Leyden yn Holland, lle y gosododd efe gyn- **fynu yn**
 nulleidfa i fynu yn ol trefn y Browniaid. Efe a **Leyden.**
 ddechreuodd ar yr egwyddorion mwyaf llym,
 ond wrth gymdeithasu â Dr. Ames, a gwyr
 dysgedig ereill, efe a ddaeth yn fwy cymhedrol.
 Er fod Mr. Robinson yn haeru y cyfreithlondeb,
 a'r angenrheidrwydd o neilltuo oddiwrth yr
 yr eglwysi diwygiedig yn Holland, yr oedd efe
 yn caniatáu eu bod yn wir eglwysi; ac yn der-
 byn eu haelodau i gymmundeb achlysurol. Efe
 oedd tad yr Independiaid.^b

Yr oedd Mr. Henry Jacob, offeiriad duwiol
 a dysgedig, o Cent, yn mhlith y puritaniaid ag
 a ffodd i Holland pan erlidiwyd hwynt gan
 Bancroft, archesgob Canterbury. Gwedi Mr.
 Henry Jacob fyned i Leyden, a chymdeithasu â
 Mr. Robinson, efe a gosleidiodd ei farn ef yn
 nghylch dysgyblaeth eglwysig, yr hon a alwyd
 o hynny

* Camb. Biog.

^b Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 437, 438.

CANT
XVII.

Mr. Jacob yn
sefydlu
yreglwys
independ-
diaidd
gyntaf
yn
Lloegr.
O. C.
1616.

o hyny allan yn anymddibynrwydd, neu independiaeth. Mr. Jacob gwedi bod yn Holland dros rai blynnyddoedd, a ddychwelodd i Lloegr, a phan amlygodd ei fwriad i osod fynu gynnulleidfa neilltuol yn Lloegr, cyffelyb i'r rhai ag oedd yn Holland, ni farnodd y puritaniaid dygedig fod hyny yn anghyfreithlon, gan nad oedd un gobaith o ddiwygiad teyrnasol yn y wlad hon. Mr. Henry Jacob, gan hynny, gwedi galw llawer o'i gyfeillion yn nghyd, a chael eu cydsyniad hwynt i uno yn nghyd mewn cymdeithas eglwysig, i fwynhau ordinadau Crist yn y dull mwyaf pur, a osododd sylfaen yr eglwys independiad, neu gynnulleidfaol gyntaf yn Lloegr, yn y dull canlynol. Gwedi cadw dydd o ymryd difrif, a gweddi am fendith ar eu gorchwyl pwysfawr, gwnaeth pob un o honynt gyfaddefiad o'i ffydd yn yr Arglwydd Iesu Grist; ac wedi hyny hwy a safasant i fynu, ac a unasant eu dwylaw, ac yn y modd mwyaf difrif, a wnaethant gyfammod y naill â'r llall yn mhresennoldeb yr Hollalluog Dduw, i'w rodio yn nghyd, yn holl ffyrdd ac ordinadau yr Arglwydd, yn ol yr hyu ag oedd ef eisoes gwedi ddatguddio, neu a eglurai efe iddynt yn mhellach. Dewiswyd Mr. Jacob yn weinidog trwy lais y frawdoliaeth, a neilltuwyd ereill i swydd diaconiaid trwy ymryd a gweddi, ac arddodiad dwylaw. Yn yr un flwyddyn, Mr. Jacob

Jacob a argraffodd gyfaddefiad yn enw rhai Cristianogion i ddangos yn mha bethau yr oeddent yn cytuno âg eglwys Loegr, ac yn mha bethau yr oeddent yn amrywio oddi wrthi, yn nghyd â rhesymau ysgrythyrol dros eu anghyffurfiad, a deisyfiad at y brenin am oddefiad i'r cyfryw Gristianogion. Gwedi i Mr. Jacob fod gydâ ei bobl oddiamgylch wyth mlynedd, efe a aeth trwy eu cydarniad hwynt i Virginia, yn America, gydâ golwg ar helaethu ei ddefnyddioldeb; ond bu farw mewn ychydig o amser gwedi myned yno. Yn ol tystiolaeth llawer o haneswyr, Mr. Jacob oeddygweinidog independiad * cyntaf yn Lloegr, a hon oedd yr eglwys gynnulleidfaol gyntaf.*

CANT
XVII.

Yr oedd dadl mawr y pryd hyn yn Holand Cymman-
rhwng y Caliniaid a'r Arminiaid, yn nghylch sa Dort.
etholedigaeth, prynedigaeth, pechod gwreiddiol, O. C.
gras effeithiol, a pharhad mewn gras. 1618.
Cyn-
nyddodd y ddadl hon i'r fath raddau fel y
galwodd y llywodraeth gymmanfa yn uhref Dort,
3 § i ym

* Independiaid yn ein dyddiau ni, yw y Cristianogion hynny ag sydd yn dal nad oes un israddoliaeth yn mhlith gweinidogion Crist; ac fod pob gweinidog yn esgob neu olygwr dros ei eglwys ei hun, ac nad oes gan un dyn na chorphi o ddynion un math o awdurdod trwy osodiad dwysol i arferyd swydd uwch ynddi. Hefyd, fod gan bob eglwys ynddi ei hun, yr hyn ag sydd yn angenrheidiol i ei llywodraeth, ac nad ydyw yn ddarostyngedig i eglwysi ereill, nac i'w cenhadau, nac ychwaith i'r cymmanfaoedd.

* Neal's Hist. Vol. I. p. 476.

RHAN. VIII.

CANT
XVII

i ymdrechu dwyn pethau i well trefn. Yr oedd yn bresennol yn y gymmanfa hono lawer o'r gweinidogion mwyaf enwog ar y cyfandir, a phump o'r deyrnas hon. Dr. Carlton, esgob Llandaf, oedd yr unig un a aeth o Gymru i gymmyntfa Dort. Gwedi ymresymu dros rai misoedd ar y pump pwnc mewn dadl, penderfynodd y gweinidogion yn ffafr y Calfiniaid; a chytunasant i alltudio yr Arminiaid, oni ymostyngent i'r gyffes newydd a gyfansoddasid gan y gymmanfa y pryd hyny.^a Yn fuangwedi Dr. Carlton ddychwelyd o Dort, efe a gafodd ei symud i esgobaeth Chichester, a Theophilus Field, o Lundain, a gysgrwyd yn esgob Llandaf yn ei le ef. T. Field, gwedi hyny, a drosgwyddwyd i Dy Ddewi.^b

Llyfr y
chware-
yddiaeth-
au.

O. C.
1618.

I'r dyben i attal cynnydd y Puritaniaid, ac i ddystewi gwrthddadleuon y Pabyddion ynerbyn caethder y grefydd ddiwygiedig, y brenin y flwyddyn hon a gyhoeddodd draethiad i an-nog difyrwch a chwarëyddiaethau ar ddydd yr Arglwydd. Yn ol y traethiad hwnw yr oedd rhydd-did i'r bobl yn ol yr addoliad ar y sabbath, i ddawnsio, neidio, saethu, a'r cyfryw; ac ni feiddiai neb i'w rhwystro neu haffonyddu hwyt. Ond nid oedd i un Pabydd, nac i neb nad oedd yn bresennol ar wasanaeth yr eglwys, na neb nad oedd yn arferol i fyned i eglwys ei blwyf, gael mwynhau y rhydd-did annuwiol hwn.^c

Ys

^a Neal's Hist. Vol. I. p. 479. ^b Brown Willis.

^c Neal's Hist. Vol. I. p. 486.

Yn nghylch yr amser hyn bu farw Mr. William Jones, o Dre' Fynwy, yr hwn oedd wedi bod yn fasnachwr llwyddiannus yn Hamburg. Pan ddychwelodd i wlad ei enediggaeth, efe a adeiladodd ugain o elusen-dai, ac ysgol dy yn nhref Fynwy; ac a drefnodd yno bregethwr, a dau ysgolfeistr. Rhoddodd gan gini y flwyddyn i'r pregethwr, pedwar ugain punt a deg i'r prif-ysgolfeistr, a phum punt a dengain y flwyddyn i'r is-feistr. Mae y pregethwr yn pregethu pob prydawn sabbath yn eglwys Tre' Fynwy, ac y mae yr ysgol yn rhydd i'r cyfryw a anwyd yn y dref a'r sir hono. Rhoddir i'r tlodion ag sydd yn yr elusen-dai, ddillad, tan, a thri swllt a chwe' cheiniog yr wythnos. Mae hefyd ddeg o elusen-dai yn Newland, a phob un ag sydd ynddynt yn cael hanner coron yr wythnos.*

CANT
XVII.Haelioni
Mr. W.
Jones, o
Dre'
Fynwy.

Yr oedd y biblau yn y rhan fwyaf o'r eglwysi y pryd hyn, naill ai yn anmherffaith, neu gwedi treulio yn fawr. Esgob Parry, gan hyny yn gydwybodol o'r angenrheidrwydd ag oedd i argraffu biblau Cymraeg, ac yn gwybod nad allasai efe y pryd hyny wneuthur un peth ag oedd yn fwy teilwng ynddo ei hun, a chymmeradwy gydâ Duw, a adchwyliodd y bibl Cymraeg trwy gynnorthwy Dr. John Davies, o Fallwyd; ac a'i hargraffodd y flwyddyn hon yn Llundain, yn llyfr un plyg.^b

Argraffu
bibl
Cymraeg.
O. C.
1620.* Thomas's Eccles. Hist. in MSS.   ^b Ibid. Camb. Biog.

**CANT
XVII.**
~~~~~

Yn nghylch yr amser hyn, bu farw Dr. Thomas Williams, physygwr enwog o Drefriw, yn agos i Lanrwst. Efe oedd y gwr a gyfansoddodd y geirlyfr Lladin a Chymraeg a adchiwliwyd ac a argraffwyd gan Dr. J. Davies Mae tri neu bedwar o lyfiau ereill, o gyfansoddiad y gwr hwn, gwedi eu cadw mewn ysgrifenlaw. Ffurfiodd hefyd gasgliad gwerthfawr o ysgrifenedau Cymraeg.*

Ar symudiad Dr. Richard Milbourne i Car-
lisle, Dr. William Laud a gafodd ei gyssegru yn
esgob Ty Ddewi. Tra fu Dr. Laud
yn esgob Ty Ddewi, efe a ail-adeiladodd y capel
yn Abergwilly, ac a'i cyssegrodd i Ioan Fe-
dyddiwr. Efe a adgyweiriodd hefyd y llyso-
gobaethol yn Abergwilly, ac a wnaeth lawer o
bethau ereill.†

Bywyd a
marwol-
aeth Ed-
mund
Prys.

Edmund Prys a anwyd yn y Gerddi Bluog,
yn mhlwyf Llandecwyn, yn sir Feirionydd, yn y
flwyddyn 1541. Gwedi ei ddwyn i fynu yn Cam-
bridge, efe a gafodd ei wneuthur yn berson-
plwyf Maentwrog, ac yn arch-diacon Meirion-
ydd; ac wedi gwasanaethu Duw, a'i genedlaeth,
dros lawer o flynyddoedd, efe a hunodd gyda'i
dadau yn nghylch yr amser hyn, ac a gladdwyd
yn eglwys Maentwrog. Yr oedd Edmund Prys
yn un o'r prydyddion mwyaf enwog yn ei amser.
Mae llawer o'i waith awenyddol mewn bed hyd
heddyw;

* Camp. Biog. † Brown Willis.

beddyw; a dywedir mai y ddadl awenyddol a fu rhyngddo ef a William Cynwal, yr hon sydd yn cynawys pedair can ar bymtheg a deugain, yw y mwyaf hynod o'i waith. Efe hefyd a gyfieithodd Salmau Dafydd ar fesur cerdd. Dywedir iddo gyfieithu un Salm yn rheolaidd at bob gwarsanaeth a fyddai yn yr eglwys, nes iddynt oll gael eu canu yno cyn iddynt gael eu cyhoeddi.*

CANT
XVII.

Dr. Richard Parry gwedi bod bedair blynedd ar bymtheg yn esgob St. Asaph, a fu farw, ac a gladdwyd yn eglwys gadeiriol St. Asaph; a Dr. John Hanmer o sir y Mwythig, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Dr. Parry, y flwyddyn cyn iddo farw, a adawodd chwech punt y flwyddyn at gynnal ysgolaig anghenus o dref Kuthin, neu o esgobaeth St. Asaph, yn Athrofa Rhydychen, i gael eu talu gan ei fab Richard a'i etifeddion dros byth.†

Marwolaeth Dr. Parry esgob St. Asaph.
O. C.
1624.

Ar farwolaeth y brenin Iago, ei unig fab Charles, tywysog Cymry, a goronwyd yn frenin yn ei le ef. Yr oedd Charles y cyntaf wedi ei eni yn Scotland, a'i fedyddiogan weinidog presbyteriaidd yn y wlad hono. Ond panddaeth ei dad i orsedd Lloegr, cafodd ei gymmeryd oddiwrth ei hyfforddwyr Presbyteriaidd, a'i osod dan olygwyr esgobawl, a'i ddwyn i fynu yn egwyddorion eglwys Lloegr. Charles y cyntaf wedi dyfod i'r orsedd a briododd

Marwolaeth Iago I.
O. C.
1625.

* Cam. Biog. † Athenæ Oxon.

CANT
XVII.

Dr. Laud
yn ffafrio
Arminiaeth.

briododd Henrietta Maria, merch Henry IV. o Ffraingc. Gan mai pabyddes oedd y frenines, hi a ddygodd lawer o offeiriaid a gwasanaethwyr pabaidd gyda hi o Ffraingc, a rhoddwyd capel iddynt yn nhŷ y brenin i addoli yn ol defod eglwys Rhufain. Yr oedd Charles yn dwyn mawr sel dros ddefodau eglwys Loegr, ac yn llawn o ragfarn yn erbyn y rhan hyny o'i ddeiliaid agoedd wedi cofleidio egwyddorion y Puritaniaid. Yr oedd Arminiaeth wedi cynnyddu i raddau helaeth y pryd hyn yn Lloegr, a Dr. Laud, yr hwn oedd wedi cael ei drosglwyddo o Dy Ddewi i esgobaeth Llundain, a wnaeth ei oreu na chai un offeiriad nad oedd yn dal yr athrawiaeth honofod yn agos i'r brenin. Ond gan fod y rhan fwyaf o wyr y senedd yn Galfiniaid, methodd Dr. Laud gyflawnu ei holl amcanion. Mae yn debygol fod Pabyddiaeth hefyd yn cynhyddu yn y deyrnas, ac yn myned law yn llaw âg Arminiaeth, yr hyn fu yn achos o'r dadl cyntaf rhwng y brenin a'r senedd.* Canys pan welodd y senedd yr annogaeth ag oedd yn cael ei roddi gan y brenin ac esgob Llundain i Babyddiaeth ac Arminiaeth, a bod llawer o ddefodau newyddion wedi cael eu dwyn i mewn i'r eglwys, hwy a dystiolaethasant eu bod hwy yn arddel fel gwirionedd yr erthyglau a syfydlwyd yn eglwys Loegr yn amser y frenines Elizabeth; a'u bod yn ymwrthod yn hollol â barn y Pabyddion a'r Arminiaid. Yn fuan yn ol hyn, y brenin a benderfynodd i ollwng y senedd, ac i lywodraethu ei hun.*

Er

Er mai Calfiniaid oedd y Puritaniaid y pryd hyn, nid oeddent yn cymmeryd gofal eglwysi arnynt, oblegid nad allent yn gydwybodol gydfurfio â holl ddefodau eglwys Loegr. Ond gan eu bod yn ddynion duwiol, a chymmeradwy gan y bobl, yr oedd llawer o honynt wedi cael eu dewis i fod yn bregethwyr prydawnol mewn amryw eglwysi. Pan welodd esgob Laud fod y pregethwyr prydawnol hyn yn gwrthwynebu pabyddiaeth, a'r defodau newyddion ag oedd ef am ddwyn i mewn, efe a lwyddodd gyda y brenin i orchymyn egwyddori plant a dynion anwybodus, yn mhob plwyf ar brydnawn y sabbath, yn lle pregethu; oddieithr fod rhyw reswm pwysfawr yn erbyn hyny; ac na byddai i un pregethwr ddarllen y gwasanaeth heb yr offeren-grys; ac na dderbynid neb yn bregethwr prydawnol, ond a fyddai yn foddlon i gymmeryd gofal eglwys plwyf arno.^a

CANT
XVII.Y Puritaniaid yn
Galfiniaid.Rhwystr o y Puritaniaid
fod yn bregethwyr
prydawnol.

Mewn canlyniad i hyn, cafodd y gweinidogion Puritanaidd eu dystewi a'u gyru i gyfyngder mawr. A chan nad oedd un gobaith i bethau ddyfod yn well, penderfynodd llawer o honynt i fyned i America, lle y caent swynhau llawn rydd-did cydwybod. Hyn fu yr achos o'r ail drefedigion yn America Ogleddol, yr hwn a elwir yn gyffredin Massachuset's Bay. Aeth tri chant a hanner o'r Puritaniaid o Loegr i America y flwyddyn hon; a'r haf canlynol aeth dau cant

CANT
XVII.

cant drachefn. Ac yn yspaid y deuddeg mlynedd canlynol y bu Dr Laud yn llywodraethu yr eglwys, dywedir i bedair mil fyned o'r deyrnas hon i America.*

Dr. Owen
eu esgob
St. Asaph.
O. C.
1629.

Ar farwolaeth Dr. Hammer, esgob St. Asaph, Dr. John Owen, mab John Owen, o Sir Foa, a gymegrwyd yn esgob yn ei le ef. Er fod Dr. Owen wedi cael ei eni yn Lloegr, a'i addwyn i fyddu yn Cambridge, yr oedd yn wybodus yn y iaith Gymraeg; a phan gafodd esgobaeth St. Asaph, efe a wnaeth i'r offeiriaid bregethu yn Gymraeg er budd i'r Cymry ag oedd mewn mesus mawr yn amddifad o'r efengyl yn eu iaith eu hun.* Y flwyddyn ganlynol i hyn, Syr Thomas Middleton, a Mr. Rowland Heilyn, † dau wr enwog o welygordd Cymru, ond yn byw yn Llundain, a argraffasant y bibl Gymraeg yn llyfr wyth plyg, er budd i denluoedd Cymru yn gyffredinol. Mewn canlyniad i hyn cynhyddodd gwybodaeth o Dduw i raddau helaeth yn mhllith y Cymry. Ychydig o amser wedi hyn, Dr. John Davies a argraffodd eir-lyfr Gymraeg a Lladin, yr hwn fu o fawr les i bregethwyr Cymry. Efe a argraffodd

Bibl
Cymraeg
wyth
plyg.

* Neal's Hist. Vol. I. p. 541—546. † Brown Wills

† Yr oedd Syr T. Middleton o'r un tylwyth a'r Middletons o Dinbych. Ac yr oedd Mr. R. Heylin yn an-o-dylwyth Pentre Heylin, yn sir Drefaldwyn. Ystyr yr enw yw Trulliad; ac yr oedd tylwyth Pentre Heylin yn drulliaid etifeddol i dywysogion Powis.

* Hanes y ffydd. p. 233, 234.

oedd hefyd gyfieithad o ymroadau y Cristion o waith Parsons.^a

CANT
XVII.

Er fod amryw Fedyddwyr yn Lloegr er amser y diwygiad, y flwyddyn hon y cafodd y gynnulleidfa reolaidd gyntaf o Fedyddwyr ei ffurfio yn Llundain.^b

O. C.
1633.

Yr oedd llyfr y chwareyddiaethau yr hwn a gyhoeddwyd gan y brenin Iago yn ffiaidd iawn gan ddynion difrifol yn mhob man; a phan oedd y Barnwyr yn myned yn eu cylch yn y rhan orllewinol o Loegr, achwynwyd wrthynt yn nghylch yr anghyffustra a'r canlyniadau drwg ag oedd yn tarddu oddiwrth y chwareyddiaethau ar ddydd yr Arglwydd. Y Barnwyr, mewn canlyniad i hyn, a ysgrifenasant orchymyn yn y frawdle i'r dyben i luddias y pethau gwaradwyddus hyn; ac a anfonasant ad-ysgrifen o'r gorchymyn at yr offeiriaid, i'w ddarllen dair gwaith bob blwyddyn yn eu heglwysi. Pan ddychwelodd y Barnwyr i'w cylch, mynasant gyfrif o'r modd y cyflawnwyd eu gorchymyn, ac a gospitalasant rai am ei droseddu. Esgob Laud, wedi clywed y pethau hyn, a ffromodd yn aruthr, ac a achwynodd wrth y Brenin, fod y Barnwyr yn rhuthro i mewn i'w awdurdod esgobaethol ef; a gorfu ar y Barnwyr dynu eu gorchymyn can-

O. C.
1633.

3 T

moladwy

^a Cam. Biog. ^b Crosby's English Bap. Vol. I. p. 148.

CANT moladwy yn ol. Llawer o foneddigion y wlad
XVII. y pryd hyn a anfonasant ddeisyfiad at y Brenin,
 i ddymuno arno er mwyn aarhydedd crefydd, a
 daioni y wladwriaeth, i beidio rhoddi annogaeth
 i'r chwareyddiaethau ar y sabbath. Ond gan fod

Dr. Laud, yr hwn oedd yn awr yn Arch-esgob
 Canterbury, a llawer o'r offeiriaid dros y pethau
 hyn, y Brenin, mid yn unig a gadarnodd y gorch-
 ymyn a roddasai ei dad yn nghylch y chware-
 yddiaethau ar ddydd yr Arglwydd, ond hefyd a
 roddodd orchymyn newydd, na byddai i neb o'r
 swyddogion gwladol i rwystro nac aflonyddu
 bobl yn eu difyrwch ar y sabbath wedi dyfod
 allan o'r eglwys: a bod rhaid i'r offeiriaid gy-
 hoeddi hyn yn eu heglwysi. Yr offeiriaid hys-
 ag oedd yn ystyried y chwareyddiaethau ar
 ddydd yr Arglwydd yn anghyfreithlon, a wrth-
 odasant ddarllen cyhoeddiad y Brenin yn eu
 heglwysi. Ac yn mhlith ereill, Mr. Wrath,
 offeiriad Llanfaches, yn sir Fynwy, a Mr.
 William Erbury, Vicar St. Mary, yn Nghar-
 dydd, a wrthodasant ddarllen cyhoeddiad y
 Brenin. Pan glybu yr Archesgob hyn, efo a
 roddodd wys i Mr. Wrath a Mr. Erbury, i ym-
 ddangos ger ei fron ef yn Llundain, i ateb am
 eu hanufudd-dod i orchymyn y Brenin. Ac
 oblegid nad allasant yn gydwybodol roddi an-
 nogaeth i'r chwareyddiaethau ar ddydd yr Argl-
 wydd, cafodd y ddau eu troi allan o'u heglwysi.
 Nid

Mr.
Wrath a
Mr. Ed-
bury yn
cael
eu troi
allan o'u
heglwysi.

Nid ymddengys pa le y dygwyd Mr. Wrath CANT
XVII.
i fynu, ond tebygol yw, iddo gael ei urddo gan
esgob Llandaf, yn amser y frenines Elizabeth. Mr.
Wrath.
Angau deisyfyd un o'i gyfeillion fu yn foddion
i'w ddychwelyd at yr Arglwydd. O'r amser
hyny allan bu yn llafurus iawn yn y weinidogaeth,
ac yn offerynol i ddwyn llawer i adnabyddiaeth
o'r gwirionedd. Gwedi ei droi allan o
eglwys Llanfaches, efe a bregethodd yn ddirgel
yn ei hen gymmydogaeth, lle y casglodd efe
bobl y rhai a ffusiwyd yn eglwys, ychydig o
flynyddoedd wedi hyny.*

Gwr o sir Forganwg oedd Mr. William Er- Mr. Er
bury.
O. C.
1634.
bury. Gwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen,
a'i urddo yn offeiriad, cafodd Ficariaeth St.
Mary, yn Nghaerdydd, lle y bu yn gweinidogaethu
dros lawer o flynyddoedd. Pan gafodd
ei ddifuddio o'i eglwys yn Nghaerdydd, efe a aeth
oddiamgylch i bregethu pa le bynag y caffai gyf-
leustra. Dywedir iddo dreulio y rhan fwyaf o'i
amser yn Lloegr, a bod ei gyfeillion yn ei ys-
tyried yn wr santaid a diniwed. Bu fyw
lawer o flynyddoedd wedi hyn, ac a ysgrifenoedd
lawer o lyfrau.^b Efe hefyd a ddechreuodd
achos yr Ymneillduwyr yn Nghaerdydd. Yr
oedd Mr. Walter Cradock, o sir Fynwy, yr Mr. Cra-
dock.
O. C.
1634.
hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, yn Gu-
rad

3 T 2

* Hanes y Bed. p. 22. ^b Athen. Oxon.

CANT
XVII.

rad i Mr. Erbury, yn Nghaerdydd, y pryd hyn. Ac oblegid iddo yntau wrthod darllen llyfr y chwareyddiaethau, cafodd ei ddisuddio o'i fraint-lythyr gan esgob Llandaf. Mr. Cradock, wedi ei droi allan o Gaerdydd, a dramwyodd trwy siroedd Brycheiniog, Maesyfed, a Trefaldwyn, gan bregethu Crist pa le bynag y caffai gyfleustra; ac mewn ychydig o amser a sefydlodd yn weinidog eglwys Gwreccsam. Yr oedd Mr. Cradock yn bregethwr bywiog a nerthol, a Duw a'i llwyddodd i ddychwelyd llawer i'r ffydd. Bu llwyddiant Mr. Cradock yn uhref Wreccsam, a'r wlad oddiamgylch, yn achlysur i elynion crefydd i'w erlid i raddau mawr; a gelwir proffeswyr prysur a bywiog yn y wlad hono yn Gradociaid hyd heddyw.*

Y Pabyddion
mewn
parch.

Mewn canlyniad i gynnydd y Puritaniaid, a'r annogaeth a roddid gan y Brenin a'r arch-esgob i'r Pabyddion, yr esgobion a gwyr y llys a ddechreuasant ganmol y grefydd Babaidd, a dywedyd y gallasai eglwys Loegr yn ddiberygl dderbyn athrawiaethau neillduol eglwys Rhufain. Yr oedd y Pabyddion mewn cymmeriad mawr yn y llys, a'r Brenin a'u cyfrifai hwynt yn mhlith ei ddeiliaid goreu. Llaesodd hefyd y cyfreithiau cospawl ag oedd mewn grym yn eu herbyn hwynt, dan ffug y buasai hyny yn fodd-
ion

ion i dueddu tywysogion Pabaidd mewn gwled-
ydd ereilli ddangos mwy o diriondeb i'w ddeiliaid
Protestanaidd Cyduna haneswyr cyfrifol
yn eu tystiolaeth, fod y grefydd Brotestanaidd
yn nghyd â rhydd-did gwladol y deiliaid mewn
perygl mawr y pryd hyn yn y deyrnas hon.
Ond ni oddefodd yr Arglwydd i'r goleuni ag
oedd yn tywynu yn ein gwlad, i gael ei ymlyd
ymaith gan y tywyllwch.^a

CANT
XVII.Rhydd-
did
gwladol a
chre-
fyddol
mewn pe-
rygl.

Mr. Henry Jesséy, wedi ei ddwyn i fynu yn
Cambridge a'i urddo yn weinidog eglwys Loegr,
a gafodd ei droi allan, oblegid nad allasai gyd-
agweddu yn gydwybodol â holl ddefodau yr
eglwys sefydledig. Gwedi ymgynghori llawer
â'r Arglwydd ac a'i bobl, efe a sefydlodd gydâg
eglwys yr Independiaid yn Llundain, lle yr oedd
Mr. Henry Jacob wedi bod yn weinidog. Yr
oedd Mr. Jessey yn wr duwiol, dysgedig a lla-
furus yn y weinidogaeth; a'r flwyddyn hon y
cafodd ei anfon gan ei eglwys i Gymru, i gyn-
northwyo yr hen Mr. Wrath, Mr. Cradock, ac
ereill, i ffurfio eglwys o Independiaid yn Llan-
faches, yn sir Fynwy, yr hon gwedi hynny a fu
yn eglwys flodeuog ac enwog iawn.^{*b} Ychydig

Mr. Jes-
sey yn
dyfodi i
Gymru.
O. C.
1639,

o

^a Neal's Hist. Pur. Vol. I. p. 602—606.

^{*} Mr. Henry Jessey wedi hyn a gysnewidiodd ei farn yn
nghylch dull a deiliaid bedydd; ac yn y flwyddyn 1645,
efe a gafodd ei fedyddio trwy drochiad gan Mr. Hanserd
Knollys.

^b Palmer's Noucon. Mem. Vol. I.

CANT
XVII.

o flynyddoedd yn ol hyn, ffurfiwyd eglwys yn ddull yr Independiaid hefyd yn Nghaerdydd dan ofal gweinidogaethol Mr. Erbury.*

Y senedd
hir.

O. C.
1640.

Y flwyddyn hon y dechreuodd y 'senedd hir' i eistedd, yr hon a barfodd drosddeunaw mlynedd heb gymmeryd ond ychydig hamdden, ac addygodd y fath gyfnewidiadau oddiamgylch yn yr eglwys a'r llywodraeth ag oedd yn syndod i'r byd. Yr oedd holl aelodau y senedd hir yn aelodau o eglwys Loegr, a phawb o honynt yn mron dros lywodraeth esgobol. Er nad oeddent yn ffafriol i'r llys, yr oeddent oll yn ffyddlon i'r Brenin, a thros y llywodraeth, fel ag yr oedd wedi ei sefydlu trwy gyfraith; a'r rhan fwyaf o honynt yn wyr oddoethineb a phwyll. Wedi cyfarfod, cytunasant nad oedd gan gymmanfa yr offeiriaid un awdurdod i wneuthur rheolau athrawiaeth na dysgyblaeth, i rwymo yr offeiriaid a'r bobl, heb gydsyniad y senedd. Fod llawer o'r rheolau a wnaethwyd gan y ddau arch-esgob yn ngymmanfa oedd yr offeiriaid yn groes i uchelffaint y Brenin, cyfreithiau y wlad, hawl y senedd, ac i rydd-did y deiliaid. Mewn canlynriad i'r pethau hyn, cafodd arch-esgob Laud ei gyhuddo, ei ddal, a'i osod yn garcharor yn Nhwr Llundain. Dygwyd achwyniadau hefyd yn erbyn Dr. Owen, esgob Llandaf, a Dr.

Cyhuddo
a char-
charu Dr.
Laud.

O. C.
1640.

Manwaring,

* Erbury's Tracts.

Manwaring, esgob Ty Ddewi, ac ereill; ond yr oedd gan y senedd ormod o bethau ereill mewn llaw i'w hymlyd hwynt y pryd hyny.^a

CANT.
XVII.

Yr oedd yr anghydfod ag oedd yn awr rhwng y senedd a'r esgobion yn achos o gynnwrf mawr trwy yr holl wlad; ac yr oedd y gweinidogion hyny ag oedd o gydwybod wedi ymadael âg eglwys Loegr, yn cael eu herlid yn greulon am eu bod fel Crist yn pregethu mewn lleoedd heb eu cyssegru. Ac yn mblith ereill cafodd Mr. Vavasor Powell, o sir Faesyfed, ei erlid gyda llawer o ffyrnigrwydd. Yr oedd y gwr duwiol a llafurus hwn wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, ac wedi bod dros ryw amser yn guraid i'w ewythr Erasmus Powell. Ond trwy wrando y duwiol Mr. W. Cradock ac ereill, gwelodd fod egwyddorion ac ymarferiadau y Puritaniaid yn fwy cydsyniol â'r ysgrythyrau, ac mewn canlyniad a unodd â'r blaidd hono.^b Gwedi hyny efe a aeth oddiamgylch i bregethu'r efengyl pa le bynag y byddai annogaeth iddo; ond cyfarfu â llawer o wrthwynebiadau, a bu yn aml mewn perygl o'i fywyd. Pan oedd y flwyddyn hon yn pregethu mewn tŷ yn sir Frycheiniog, yn nghylch deg o'r gloch y nos, cafodd ef a hanner cant o'u wrandaw-wyr eu cymmeryd, a'u sicrhau

V. Pow-
ell yn
cael ei
erlid.
O. C.
1640.

mewn

^a Neal's Hist. Pur. Vol. I. p. 641, 655, 660.

^b Richard's Life of V. Powell.

CANT
XVII.Creulon-
deb Mr.
Hugh
Lloyd.

mewn eglwys plwyf hyd dranoeth. Boreu dranoeth cawsant eu dwyn o flaen Ustus yr Heddwch, yr hwn a'u cyflwynodd i'r hedd-geidwad. Yr Ustus o Heddwch wedi cael dau Ustus ereill, a chwech o offeiriaid atd, a anfonodd y dydd canlynol am Mr. Powell a'i gyfeillion; ac wedi ymddiddan llawer â hwyut a'u bygwth, a'u gollyngodd hwynt ymaith. Yn ol hyn pan oedd Mr. Powell yn pregethu mewn cae, yn sir Faesyfed, cafodd ei ddal gan Mr. Hugh Lloyd, yr uchel sirydd, a'i roddi i ofal unarbymtheg o hedd-geidwaid i'w ddwyn i garchar. Gwrthodasant oll ond un, a hwn oblegid fod y carchar yn mhell, a thy Mr. Powell ar y ffordd, a ganiataodd iddo lettya yn ei dy ei hun y noson hono. Pan glywodd yr hedd-geidwad Mr. Powell yn gweddio mor ddi-frifol gyda ei deulu, cafodd ei gyffroi i'r fath raddau fel ag y ffodd ymaith, gan adael y carcharor yn rhydd yn ei dy ei hun. Pan welodd Mr. Powell ei fod yn wr rhydd, efe a rwymodd ei hun i ymddangos yn y llys nesaf dros sir Faesyfed, fel na chaffai yr hedd-geidwad a'i gollyngodd ef yn rhydd ei gospi am y weithred. Ar yr amser gosodedig, Mr. Powell a roddodd ei hun i fynu; ac wedi ei brofi, cafodd ei ryddâu yn anrhydeddus a'i wahodd i giniaw gyda y Barnwyr. Bu hyn yn achos i ledu yr efengyl yn y parthau hyny, ond tramgwyddodd yr uchel

nehef siŷydd i'r fath raddau, fel yr erlidiodd Mr. Powell o'r wlad wedi hynny.*

CANT
XVII.

Yr oedd amryw o dduwiolion yn Llanafab a Llanwrtyd yr amser hyn, a byddai Mr. V. Powell yn pregethu yn fynych iddynt. Dywedir fod Mr. Walter Cradock hefyd yn ymweled â hwynt ar droion. Yr oedd un Mr. Evan Bowen yn pregethu yn eu plith yr amser hyn, a phan trefnwyd dirprwywyr i ddiwygio yr anhrefn ag oedd yn yr eglwysi, cafodd Mr. E. Bowen ei wneuthur yn offeiriad Llanafanfawr.^b

Dechreu-
ad eg-
lwysi yr
Indepen-
diaid yn
Troed-
rhywda-
lara
Llanwr-
tyd.
O. C.
1640.

Er cymmaint o erlid oedd ar weinidogion duwiol a ffyddlon y pryd hyn, nid oedd y llwyodraeth yn cymmeradwyo y gwaith cywyliddus hwnw; oblegid yr oedd y senedd wedi rhoddi gorchymyn i weinidogion ffyddlon i fyned i Gymru, a phregethu pa le bynag y byddai angenrheidrwydd. Ymddengys oddiwrth y deisyfiad a anfonwyd y ffwyddyn hon o Gymru at y brenin a'r senedd, fod achos crefydd yn isel iawn y pryd hyn yn ein gwlad, ac nad oedd braidd gynifer o bregethwyr ffyddlon ag oedd o siroedd yn Nghymru, ac nad oedd ond ychydig mewn cydmariaeth yn aiddel crefydd.^c

Ystad
crefydd
yn
Nghym-
ru.
O. C.
1641.

Cynnyddodd yr anghydfod rhwng y senedd

3 U

a'r

* Crosby's Eng. Bap. Vol. I. p. 217—219.

^b Llythyr Williams. ^c Walker's Suff. Cler. part. I. p. 147.

^d Neal's Hist. Vol. II. p. 456.

CANT
XVII.

Garcharu
esgobion.

O. C.

1641.

Diddymu
llyfr y
chware-
yddiaeth.
au.

Rhyfel
cartrefol.

O. C.

1642.

a'r esgobion, fwy-fwy, a chafodd deuddeg o hon-
nynt eu cyhuddo o uchel-fradwriaeth, a danfon-
wyd deg o honnynt yn garcharorion i dŵr Llundain;
yn mhlith pa rai yr oedd Dr. Morgan Owen, esgob Llandaf, Dr. J. Owen, esgob St. Asaph, a Dr. Roberts, esgob Bangor. Gwedi anfon yr esgobion i dŵr Llundain, cytunodd y senedd na byddai i'r esgobion o hyny allan nac eistedd na rhoi eu llais yn nhy yr arglwyddi. Yn ol gwneuthur y gyfraith hon, rhyddâwyd yr esgobion o dŵr Llundain, ac aethant lle y gwelent fod yn dda, a dyoddefodd rhai o honnynt lawer o galedi.^a Bu y pethau hyn yn achos o lawer o gynnwrf yn Nghymru, oblegid fod rhai yn gyfeillion i'r esgobion, ac ereill yn ffafriol i'r senedd. Ond yr oedd crefydd yn cynnyddu mewn rhai manau. Cyn diwedd y flwyddyn hon cytunodd y senedd i ddiddymu llyfr y chwareyddiaethau, i rwystro pob math o an-
nhrefn ar ddydd yr Arglwydd, ac i orchymyn i'r offeiriaid trwy y deyrnas i bregethu y bore a'r prydawn bob sabbath.^b

Yr oedd y deyrnas y pryd hyn wedi ymrannu yn ddwy blaid, un dros y brenin a'r esgobion, a'r llall dros y senedd a'r rhai ag oedd am ddiwygio yr eglwys sefydledig. Y flwyddyn hon, torodd y rhyfel cartrefol allan rhwng y brenin

a'r

^a Fuller's Ch. Hist. B. XI. p. 188, 195, 196.

^b Neal's Hist. Vol. I. p. 728.

a'r senedd, yr hwn a fu o ganlyniadau niweidiol iawn i'r deyrnas yn gyffredinol. Yr oedd plaid y brenin yn lluosog iawn yn Nghymru ar y cyntaf, a gorsu ar y rhan fwyaf o'r gweinidogion teithiol a anfonasid gan y senedd i Gymru, yn nghyd â phroffeswyr crefydd, adael eu gwlad, oblegid yr erlid oedd arnynt. Eu gwrthwynebwyr a gymmerasant feddiannau ac anifeiliaid llawer o honynt, fel y gorsu arnynt hwy, yn nghyd â'u gwragedd a'u plant, fyw mewn peryglon a chaled-fyd hyd ddiwedd y rhyfel.^a

CANT
XVII.

Dywedir i dywysog Rupert ddyfod â'i fyddin y flwyddyn hon i Gymru, ac iddo yru ymaith yr anifeiliaid, ac yspeilio y tai, a difrodi'r yd. Llawer o hen bobl heb arfau a gawsant eu dyoeg yn noeth; cafodd ereill eu lladd mewn gwaed oer; ac ereill eu hanner crogi a'u llosgi, ac wedi hynny eu dyoddef i fyw.^b

Tywysog
Rupert
yn
Nghym-
ru.
O. C.
1644.

Rhoddodd y senedd orchymyn y flwyddyn hon i bawb trwy y deyrnas, i roddi heibio yr hen lyfr gweddi cyffredin yn yr addoliad cyhoeddus, ac i ymarferyd yr hyfforddwr i addoliad cyhoeddus,* a gyfansoddasid gan y gymmanfa o ddifyn-

Gorch-
ymyn i
arferyd
hyffordd-
wr yn lle
y llyfr
gweddi
cyffredin.
O. C.
1644.

3 U 2

yddion

^a Powell's Brief Nar,

^b Neal's Hist. Vol. II. p. 76.

* Yn lle flurf o weddiau rhag-ysgrifenedig, nid yw yr hyfforddwr ond cyfeirio at bethau ag y gallasai y gweinidog

CANT
XVII.

yddion yn Westminster, yn ei le, Parodd hyn
lawer o annhrefn trwy yr holl wlad drosgyhydig
o amser; oblegid nid oedd rhai yn foddlop
rhoddi, heibio yr hen lyfr gweddi cyffredin;
ereill a ddarllenent yr hyfforddwr; ereill a ar-
ferent ffurf o'u heiddo eu hunain; ac ereill ni
fynent arferyd un ffurf. I'r dyben i osod trefyn
ar yr annhrefn hyn, gorchymynodd y senedd i
alw i mewn yr hen lyfr gweddi cyffredin, ac i
anfon yr hyfforddwr i addoliad cyhoeddus, i bob
gweinidog trwy y deyrnas, ac i gospi pwy bynag a
wrthodai i'w ddarllen yn eu haddoliad cyhoedd-
us.*

Marwol-
aeth Mr.
R. Prit-
chard, o
Llanym-
ddyfri.
O. C.
1644.

Y flwyddyn hon y bu farw y duwiol a'r enwog
Rees Pritchard, M. A. Vicar Llanymddyfri.
Mae yn debygol mai yn Llanymddyfri y ganed
Mr. Pritchard. Pan oedd oddiamgylch deu-
naw mlwydd oed, cafodd ei anfon i athrofa
Rhydychen, ac wedi bod yno bum mlynedd,
cafodd ei urddo yn offeiriad. Dr. Radd ag oedd
y pryd hyny yn esgob Ty Ddewi, a roddodd
iddo

ymhelaethu arnynt. Mae yr holl Apocrypha wedi ei adael
allan; a bedydd dirgel, yn nghyd â thadau a mamau be-
ddydd, ac arwydd y groes, wedi eu gadael heibio. Nid oes
ynndo un gwasanaeth at gladdu y marw, ac mae gwisgoedd
yr offeiriaid, a dyddiau y saint, a'r fodrwy yn y briodas,
ac amrywiol o bethau ereill, wedi eu gadael heibio.

* Neal's Hist. Vol. II. p. 108, 109.

iddo vicariaeth Llanymddyfri, yn sir Gaerfyrddin; ac mewn ychydig o amser wedi hyn rhoddodd y brenin iddo bersonaeth Llanedi, yn yr un sir. Gwnaethpwyd ef hesyd yn gor-offeiriad eglwys golegog Aberhonddu, ac yn gangellwr Ty Ddewi. Dywedir i Mr. Pritchard i gyfieithu llawer o lyfrau i'r Cymraeg, ac ysgrifenu ar y pedair erthygl ar bymtheg ar hugain eglwys Loegr. Ond ei waith penaf ef yw Canwyll y Cymry. Mae y llyfr hwn yn cynnwys caint ar y Canwyll amrywiol destynau gwledig, moesol, a dwyfol; ac y mae yr athrawiaeth, y iaith, a'r brydyddiaeth, mor ysgrythyrol, eglur, llithrig, a melus, fel ag y maent wedi bod o fendith i filoedd o drigolion Cymry; a diau y bydd Canwyll y Cymry yn gymmeradwy yn y wlad hon, tra parâo y iaith Gymraeg. Dywedodd Mr. Pritchard yn ei ragymadrodd i un o'i gaint, mai gogoniant Duw, budd y Cymry, dymuniadau taer ei gyfeillion, a llef y tledion, a'i hannogodd ef i ysgrifenu Canwyll y Cymry, ac iddo alw y llyfr felly, oblegid ei ddymuniad difrifol i roddi goleuni i'w gydwladwyr ag oedd mewn tywyllwch. Dywed mewn un man fod y Bibl i'w gael yn ei amser ef am bum swllt, ond nad oedd dim un o bob cant yn abl ei ddarllen yn iaith eu mam. Yna y mae yn annog y bobl i brynu y Bibl a dysgu ei ddarllen. Nid ymddengys i Mr. Pritchard argraffu mwy nâ dwy gaint;

CANT
XVII.

Canwyll
y Cymry.

**CANT
XVII.**

gaint; ond cafodd yr holl lyfr ei argraffu mewn ychydig o flynyddoedd* wedi marwolaeth yr awdwr, gan yr enwog Mr. Stephen Hughes; offeiriad Mydrim, gerllaw Caerfyrddin.^a

Marwol-
aeth Dr.
Davies, o
Fallwyd.
O. C.
1644.

Yr un flwyddyn hefyd y bu farw y dysgedig Dr. John Davies, o Fallwyd, yn sir Feirionydd. Yr oedd Dr. Davies yn fab i wr o Llanferes, yn sir Dinbych, ac wedi ei ddwyn i fynu yn gyntaf yn ysgol Ruthin, pan oedd Dr. Parry yn athaw yno. Gwedi hyny efe a aeth i Rydychia. Dr. Davies a briododd ferch i Rhys Gwyn, o Llwyn-Yn, a chwaer i wraig esgob Parry. Y flwyddyn wedi i esgob Parry argraffu y Bibl Cymraeg, Dr. Davies a argraffodd Ramadeg o'r iaith Gymraeg, yn Lladin; ac ychydig o flynyddoedd wedi hyny, efe a argraffodd Eirlyfr Cymraeg a Lladin. Yr oedd Dr. Davies yn gasglwr enwog o waith yr hen Feirdd, ac y mae llawer o'i lyfrau yn ei ysgrifenlaw ei hun wedi eu cadw hyd heddyw.^b Dr. Davies a adawodd dir a elwir Dol Dyfi, at gynnal tlodion plwyf Mallwyd dros byth. Adeiladodd hefyd ysgoldy y naill ben i'r eglwys, a gorchymysodd i'r ysgolfeistr gael ei gynnal gan bersonau plwyf Mallwyd a ddeuai ar ei ol ef. Ond gan nad oedd

Haelioni
Dr. Da-
vies.

* Yn y flwyddyn 1645.

^a Athenæ Oxon. Vol. II. p. 54, 55.

^b Cam. Biog. Thomas's Hist.

oedd ganddo awdurdod digonol i'w rhwymo hwynt i wneuthur felly, gadawsant heibio gynnal yf. ysgolfeistr er ys talm.^a

CANT
XVII.

Archesgob Laud wedi bod yn garcharor yn nhwr Llundain yn agos i dair blynedd, a gafodd ei brofi gan y senedd, a'i farnu yn euog o ymdrech i ddymchwelyd y cyfreithiau, a'r grefydd Brotestanaidd, yn nghyd â rhagorfraint y senedd; a rhoddwyd ef i farwolaeth yn y drugeinfed flwyddyn a deuddeg o'i oed, ac wedi bod deuddeg mlynedd yn arch-esgob Canterbury.^b Pan glybu Dr. Morgan Owen, esgob Llandaf, fod arch-esgob Laud wedi ei osod i farwolaeth, efe asyrthiodd o'i gadair, ac a fu farw yn y Glas-Allt, yn sir Gaerfyrddin, lle yr oedd wedi cilio yn amser y rhyfel cartrefol, a chladdwyd ef yn Myddfey.^c Yr oedd Dr. Owen yn wr o sir Gaerfyrddin, wedi ei ddwyn i fynu yn gyntaf yn ysgol-rydd Caerfyrddin, ac wedi hyny yn athrofa Rhydychen. Efe a adawodd trwy ewyllys ugain punt y flwyddyn at gynnal ysgol-rydd Caerfyrddin, i'w talu o feddiant eglwysig plwyf St. Ismael.^d

Marwol-
aeth
arch-es-
gob Laud
O. C.
1645.

Gan fod llawer o'r offeiriaid o blaid y Brenin,

ac

^a Llythyr Mr. H. Jones, o Fallwyd, 1783.

^b Neal's Hist. Vol. II. p. 118, 166, 168.

^c Brown Willis. ^d Athen Oxon.

CANT
XVII.
Cysnew-
id ffurf o
lywod-
raeth eglwys
Loegr.
O. C.
1645.

ac yn amfodlon i'r ffurf newydd o addoliad ag oedd wedi ei sefydlu gan y senedd, yr oedd llawer o eglwysi heb weinidogion. Ac nid allasai gwyr ieuaingc gael eu hurddo yn ol dull eglwys Loegr, oblegid fod yr esgobion yn groes i'r senedd. Y senedd gan hyny a orchymynodd i gymmanfa y Difynyddion yn Westminster, i gyfansoddi ffurf o urddiad gweinidogion i'r eglwys yn Lloegr, heb bresennoldeb esgob yr esgobaeth. Wedi dadleu llawer ar y pwnc, cytunasant i neillduo gwyr ieuaingc duwiol a dysgedig i holl waith y weinidogaeth yn ol dull y Presbyteriaid. Felly cafodd y ffurf o lywodraeth esgobol ag oedd yn eglwys Loegr ei chyfnewid i ddull y Presbyteriaid; a chytunodd y senedd i gymmeryd ardrethi yr eglwysi cadeiriol a'i defnyddio i achosion cyffredin. Y ffwyddyn ganlynol cytunasant i ddi-ddymu arch-esgobion, esgobion, a llawer o swyddwyr ereill ag oedd yn eglwys Loegr, a chymmeryd eu hardrethi hwynt tu ag at dalu dyled y deyrnas.*

Terfyn
ar y rhy-
fel car-
trefol
cyntaf.
O. C.
1646.

Pan welodd y Brenin nad oedd ganddo nag arian na milwyr, i ddwyn y rhyfel yn mlaen, efe a roddodd i fynu; ac a orchymynodd i lywodraethwyr y gwarchadleoedd hefyd i roddi fynu a gwasgaru. Felly y terfynodd y rhyfel cartrefol cyntaf

* Neal's Hist. Eng. Vol. II. pl. 185, 186, 214, 246.

cyntaf, wedi iddo barhau yn agos i bedair CANT
 blynedd. Ond nid ymheddychodd y Brenin â'r XVII.
 senedd er hyn.^a

Gwedi i bethau ddyfod yn fwy tawel yn Gweinid-
 Nghymru, Mr. V. Powell a'r gweinidogion ogion yn
 ereill ag oedd wedi gorfod ffoi i Loegr yn nech- dychwel-
 reuad y rhyfel, a ddychwelasant ac a aethant yd i
 oddiamgylch i bregethu yr efengyl Cymmaut Gymru.
 oedd sel a diwydrwydd Mr. V. Powell fel ag O. C.
 yr oedd yn aml yn pregethu dwy a thair gwaith y 1646.
 dydd. Ac anaml y treuliai efe ddau ddiwrnod
 o'r wythnos trwy y flwyddyn heb bregethu.
 Rhai troion efe a deithiai gan milldir yr
 wythnos, ac a bregethai yn mhob man lle y
 caffai gyfleustra. Nid oedd nemawr o eglwysi
 trwy holl Gymru nad oedd efe wedi pregethu
 ynddynt. Pregethai hefyd yn aml mewn ffeir-
 iau a marchnadoedd, ar fynyddoedd ac mewn
 pentrefydd, a Duw a lwyddodd ei lafur i fesur
 helaeth, fel y cafodd llawer eu dychwelyd at yr
 Arglwydd trwy ei weinidogaeth.^b

Torodd y rhyfel cartrefol allan drachefn y Yr a
 flwyddyn hon, a bu llawer o gynnyrfiadau a rhyfel car-
 thywallt gwaed yn Nghymru. Laugharn, Pow- trefol.
 ell, a Payer, tri milwriaid yn ngwasanaeth y
 3 X senedd,

^a Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 219.

^b Crosby's English Bap. Vol. I. p. 376, 377.

**CANT
XVII.**

Oliver
Crom-
well a'i
fyddin yn
Nghym-
ru.

O. C.
1648.

senedd, a droisant o blaid y Brenin, oblegid fod y senedd yn myned i'w difuddio hwynt. Yr oedd Payer yn llywydd ar dref Penfro, a phan welodd ef Fleming, yr hwn a osodasid gan y senedd yn llywydd Penfro yn ei le ef, yn dyfod i gymmeryd llywodraeth castell Penfro, efe a'i gwrthwynebodd, ac ni roddai efe lywodraeth y lle iddo. Laugharn a Powell a unasant â Payer, a holl ddeheubarth Cymru a gyhoeddasant eu hunain o blaid y Brenin. Yr oedd arglwydd Byron hefyd yn ymdrechu yn galed i ddwyn trigolion Gwynedd a Powys o blaid y Brenin. Pan wybu y senedd hyn, anfonasant Oliver Cromwell â byddin luosog i Gymru i ynnill y trigolion yn ol.* Cromwell, wedi gwarchae Chepstow, a aeth yn mlaen trwy Forganwg a Chaerfyrddin, i sir Benfro, gan ddifrodi y wlad a dinystrio y castellydd ag oedd o blaid y Brenin. Ac wedi iddo orchfygu Laugharn, Powell, a Payer, a chymmeryd meddiant o gastell Penfro, efe a ddychwelodd i Loegr.

Tra yr oedd y senedd yn ymdrechu i ymgymodi â'r Brenin, a sefydlu achosion y deyrnas, y fyddin, gwedi gorchfygu eu holl elynion, a ddychwelodd; a'r milwyr gydâ llawer o ffyrnigrwydd a geisiasant ymddial ar y Brenin. Nid oedd gwiw i'r senedd i wrth-achwyn â hwynt.

Daliasant

* Rapia Vol. II. p. 550.

Daliasant y Brenin, a gwarchaeasant y senedd. **CANT XVII.**
 dy, fel na chaffai neb fyned i mewn ond y cyf-
 ryw ag oedd o'r un daliadau â hwynt eu hunain.
 Gwedi cael senedd wrth eu bodd, aethant yn
 mlaen â'u bwriadau echryslon. Enwodd y se-
 nedd hon, gant a phump a deugain o wyr i brofi **Charles I.**
 y Brenin am uchel-fradwriaeth. Mewn canlyniad **yn cael ei**
 i hyn, cafodd y Brenin ei brofi yn neuadd West- **farnu yn**
 minster, a'i farnu yn euog; ac ar y degfed dydd **euog a'i**
 ar hugain o Ionawr, cafodd ei osod i farwolaeth. **osod i**
farwol-
aeth.
 Mae amryw feddyliau yn nghylchawdwyr y wei- **O. C.**
 thred alarus hon. Ond amlwg yw, oddiwrth dyst- **1649.**
 iolaeth yr haneswyr mwyaf cyfrifol yn y deyrnas,
 nad oedd un llaw uniongyrch gan un blaid o
 Gristianogion fel y cyfryw, na chan bobl Lloegr,
 yn gynnulledig mewn senedd rydd, yn marwol-
 aeth y Brenin; ond mai ychydig o'r milwyr ag
 oedd wedi ffyrnigo mewn canlyniad i ymddygiad
 anaddas yr amrywiol bleidiau, ag oedd mewn
 bod y pryd hyny, a fu yn achos o farwolaeth y
 Brenin.^a

Y flwyddyn hon y bu farw Dr. John Wil- **Marwol-**
 lams, archesgob York. Yr oedd Dr. Williams **aeth Dr.**
 yn fab i Edmund Williams, o Aberconwy, yn **Williams**
 sir Gaernarfon, o'i wraig Mary, merch Owen **Arch-es-**
 Wynn, o Eglwysfach. Gwedi ei ddwyn i fynu **gob York,**
 yn Rhydychen, cafodd lawer o ddyrchafiad yn **O. C.**
1649.
 3 X 2 yr

CANT
XVII.

yr eglwys a'r llywodraeth. Ar drosglwyddiad Dr. Mountaigne i esgobaeth Llundain, cafodd ei gyssegru yn esgob Lincoln; ac yn nghylch wyth mlynedd cyn ei farwolaeth, cafodd ei wneuthur yn arch-esgob York. Yr oedd Dr. Williams yn mhlith yr esgobion a garcharwyd yn nŵr Llundain, trwy orchymyn y senedd. Gwedi ei ryddâu oddiyno, efe a ddychwelodd i Gymru, ac a fu byw yn Penrhyn, yn agos i Aberconwy. Efe a gyhoeddodd lawer o bregethau, a rhai llyfrau ereill.* Pan oedd Dr. Williams yn agos i angau, efe a ddywedodd wrth weinidog ag oedd wedi dyfod i'w weled; "Yr wyf gwedi bod mewn llawer mwy o sefyllfaoedd o anrhydedd ac ymddiried yn yr eglwys a'r llywodraeth, nâ neb o'm sefyllfa yn Lloegr er ys tri ugain mlynedd a deg. Ond pe gallwn fod yn sicr fy mod trwy fy mhregethau, wedi hod yn offeryn i ddychwelyd ond un enaid at yr Arglwydd, rhoddai hyny i mi fwy o lawenydd a chysur ysbrydol, nâ yr holl swyddau a'r anrhydedd a gefais trwy fy holl fywyd."

Ymneill-
tuwr yn
amlhau.

Gwedi i'r senedd droi yr esgobion allan o eglwys Loegr, a chyfnwid y ffurf o lywodraeth eglwysig i ddull y Presbyteriaid, cynnyddodd y Puritaniaid i ryw raddau trwy yr holl jyns. Yr oedd

* Fasti Oxon. Vol. I. Col. 180—182.

† Fuller's Ch. Hist. B. XI. p. 228.

oedd llawer o Bresbyteriaid, Independiaid, a CANT
Bedyddwyr, mewn amrywiol Barthau o Gymru, XVII.
y pryd hyn; ond gan fod eglwys Loegr yn ei
ffurf o lywodraeth yn Bresbyteriaid, a gweini-
dogion a urddasid gan henuriaid yn gweini yn-
ddi, heb arferyd y llyfr gweddi cyffredin, a'r
amrywiol ddefodau a wrthwynebid gan y Puri-
taniaid, nid oedd dim llawer wedi neillduo etto
oddiwrth yr eglwys sefydledig, ond y cyfryw ag
oedd yn dŷn dros egwyddorion yr Independiaid
a'r Bedyddwyr, yn nghyd â'r cyfryw ag oedd yn
byw yn y plwyfau lle y byddai offeiriaid anwy-
bodus ac anfoesol yn gweinidogaethau.

Gan fod llawer o offeiriaid Cymru y pryd hyn yn anwybodus, segur, ac anfoesol, a llawer o eisiau Biblau yn y wlad, gwelodd y senedd yn gymmwys i gymmeryd achos y Cymry at eu hystyriaeth; a gwnaethpwyd cyfraith i daenu yr efengyl trwy Gymru, a gosodwyd dirprwywyr* âg awdurdod ganddynt i ddiwygio pob annhrefn yn yr eglwysi, ac i droi allan yr holl offeiriaid ag oedd, oblegid eu drygnaws, annigonolrwydd, meddwdod, neu esgeulustra, yn anghymmwys i'w swydd. Rhoddwyd awdurdod hefyd i'r dirprwywyr i dderbyn yr elw ag oedd yn cyfodi oddiwrth fywioliaethau yr offeiriaid a drowyd allan, a'i drefnu at gynnalïaeth

y

* Commissioners.

CANT
XVII.

Offeiriaid
yn cael
eu troi
allan, o-
blegid eu
hanadd-
asrwydd
i'w
swydd.

y cyfryw a farnent hwy yn gymmwys i gyflawnu eu lleoedd, ac hefyd at gynnalïaeth hyfforddwy plant; a bod y gyfraith hon i barâu mewn grym dros dair blynedd.* Gannad oedd y dirprwywyr yn ddigon cydnabyddus o holl Gymru, trefawyd iddynt fyned â'r gorchwyl hwn yn mlaen trwy gymmeradwyaeth, canmolïaeth, a chynnorthwy, y gwyr enwog canlynol, y rhai, oblegid eu duwïoldeb, dysgeidiaeth, sel, a'u gwybodaeth o'r wlad, oeddent yn addas i'r gorchwyl. Henry Walter, Walter Cradock, Richard Simonds, Roger Charnock, Jenkin Lloyd, Morris Bidwell, David Walter, William Seaborn, Edmund Ellis, Jenkin Jones, George Robinson, Richard Powell, Robert Powell, Thomas Ewen, John Miles, Oliver Thomas, Dr. John Ellis, Ambrose Mostyn, Stephen Lewis, Morgan Lloyd, William Jones, Richard Edwards, Vavasor Powell, Richard Swain, a Rowland Nevet.^b Mewn canlyniad i'r gyfraith hon, cafodd oddiamgylch chwech ugain o offeiriaid* eu troi allan o'u heglwysi trwy holl Gymru, oblegid eu bod naill ai yn anwybodus o egwyddorion y grefydd Gristianogol, neu yn esgeuluso pregethu, neu yn

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 397, 417.

^b Richard's Life of V. Powell.

* Gwel eu henwau hwynt yn Walker's Sufferings of the Clergy.

yn arwain bywydau anfoesol. Ond fel na byddent yn hollol ddiymgeledd, caniatawyd iddynt y bummed ran o'u bywioliaethau at eu cynnal-iaeth.*

CANT
XVII.

Gwedi troi cynnifer o offeiriaid allan o'u heglwysi, yr oedd yn anhawdd i gael digon o Gymry duwiol a dysgedig yn uniongyrch i gyflawnu eu lleoedd. I'r dyben, gan hyny, i ddiwallu y diffyg hyn yn y modd goreu ag y gallasid, y dirprwywyr a osodasant chwech o bregethwyr teithiol yn mhob sir trwy Gymru. Yr oedd y gwyr hyn wedi eu dwyn i fynu yn un o'r ddwy brif athrofa, a phob un yn cael cant punt y flwyddyn at ei gynnal-iaeth. Heblaw y rhai hyn, a fonasant allan ddeuddeg gweinidog ar hugain, pedwar ar hugain o ba rai oeddent wedi eu dwyn i fynu yn un o'r ddwy brif athrofa; a rhai o'r lleill yn ysgoleigion da, ond nid oedd y rhai hyn oll, yn ddigon i'r gwaith ag oedd i'w gyflawnu, er eu bod yn ddiorphwys yn eu llafur. I gyflawnu yr hyn oedd etto ynddiffygiol, y dirprwywyr a ddewisasant aelodau eglwysi ag oedd yn wyr duwiol, synwrol, a doniol, ond heb gael eu dwyn i fynu at y weinidogaeth, i fod yn bregethwyr teithiol yn eu hamrywiol gymmydogaethau, a channiatausant i bob un o honynt oddiamgylch ugain punt y flwyddyn am eu llafur. Yr oedd rhai

Pregeth-
wyr tei-
thiol yn
mhob sir.

* Walker's Suff. Clergy. Part II.

CANT
XVII.

rhai o aelodau eglwys Llanfaches a Mynyddys-
lwyn yn mhlith y pregethwyr teithiol hyn.
Dywedir i'r Tanwyr † hyn fod yn offerynol i
ddychwelyd llawer at yr Arglwydd, ond rhaid
cyfaddef nad oedd nifer digonol o honynt y pryd
hyn i gyflawnu y gwaith ag oedd i'w wneuthur
trwy holl Gymru.*

George
Fox, ar-
weinydd
y cryn-
wyr.

George Fox, arweinydd cyntaf y bobl a el-
wir Crynwyr, a anwyd yn Dreyton, yn Lan-
cashire, yn y flwyddyn 1624. Cafodd ei osod i
ddysgu cryddiaeth, ond gan fod ei feddwl yn
rhedeg ar bethau ysbrydol, efe a adawodd ei
feistr, ac a grwydrodd o ddeutu y wlad wrtho
ei hun; ac yn nghylch y flwyddyn 1647, efe a
ddechreuodd bregethu i'r bobl mewn marchnad-
oedd a lleoedd ereill, yn nghylch goleuni tufew-
nol Crist ynddynt. Tybiodd yr amser hyny i'r
Arglwydd orchymyn iddo beidio tynu ei het i
un dyn, na dymuno boreu neu nos dda i neb; aci
gyfarch pawb yn ddiwahan â'r geiriau, di, a thy-
di. Dechreuodd G. Fox a'i ganlynwyr y pryd
hyn i wisgo yn wahanol i ddull yr amseroedd;
ac ni wnaent na rhoddi na derbyn enwau o barch
ac anrhydedd, na galw neb yn arglwydd ar y
ddaeear

† Tanwyr y galwid y gweinidogion a osodwyd y pryd hyny
gan y dirprwywyr i gyflawnu lleoedd yr offeiriaid a droisid
allan o'u heglwysj.

* Neal's Hist. Par. Vol. II. p. 458.

ddaeear. Gwrthodasant hefyd i wneuthur eu llw ar achosion prysur. Fel ag yr oedd canlynwyr George Fox yn cynnyddu, yr oedd efe yn myned yn fwy hŷ ac aflonydd. Ai i eglwysi ar amser yr addoliad, ac os dywedai y gweinidog ddim yn groesi'w feddwl, gwrthwynebai ef yngyhoeddus; yr hyn fu yn achos iddo gael ei ddal a'i garcharu. Pan oedd y flwyddyn hon ger bron Mr. Gervas Bennet, un o Ustusiaid Derby, daeth arno un o'i bangau cryndod nes crynu ei holl gorph, ac efe a lefodd â llef uchel, gan orchymy i'r Ustus a'r gwyr oddiamgylch iddo, i grynu wrth air yr Arglwydd. Pan welodd Mr. Bennet hyn, efe a alwodd George Fox a'i gyfeillion yn Grynwyr; a chan fod yr enw hwn yn cyfatseb i'w dull cyffredin hwynt, daeth i fod yn enw gwahanredol y blaid hon. Yr oedd athrawiaethau y bobl hyn mor ansicr a'r egwyddorion oddiar barai yr oeddent yn gweithredu. Yr oeddent yn gwadu fod yr ysgrythyr yn unig reol o'u ffydd gan ei galw yn llythyren farw, a haeru fod gan bob dyn oleuni oddimewn, yr hwn oedd yn rheol ddigonol. Yr oeddent yn gwadu athrawiaeth y Drindod, a chnawdoliaeth Crist yn y dull yr addefir hwynt yn gyffredin. Gwrthodent hefyd y ddwy ordinhad o fedydd a swper yr Arglwydd.

CANT
XVII.

O. C.
1650.

Ty b
Crynwyr

3 Y

Mae

CANT
XVII.

~ Mae yn debygol fod rhai Crynwyr y pryd hyn yn Nghymru, yn neillduol yn sir Faesyfed; a Crynwyr chynnyddasant yn Nghymru a lloegr dros rai yn blynnyddoedd.* Y Bedyddwyr a gadwasant gymmanfa flynyddol, mis Tachwedd, y flwyddyn hon, ru. yn lleston, gerllaw Abertawe; a dyma y gymmanfa flynyddol gyntaf a gynnaliwyd ganddynt yn Nghymru. Cynnaliasant eu hail gymmanfa yn Nghaerfyrddin y Mawrth canlynol, yn mha un y gefynwyd amrywiol o bethau yn nghylch arddodiad dwylaw, a chanu yn yr addoliad; yr hynsydd O. C. yn dangos nad oedd y defodau hyny mewn arferiad y pryd hyn gan yr holl Fedyddwyr.^b 1650.

Cymman-
fa flyn-
yddol
gyntaf y
Bedydd-
wyr.

O. C.
1650.

Diwyd-
rwydd
rhai off-
eiriaid.

O. C.
1650.

Nid oedd yr holl offeiriaid y pryd hyn yn cyfyngu eu hunain i'w heglwysi, ond yn pregethu oddiamgylch y wlad lle y cawsent annogaeth, ac yn gweini swper yr Arglwydd mewn tai annedd. Mr. Stephen Hughes yr hwn oedd wedi cael ei wneuthur yn Vicar Mydrim, a fu yn offerynol oddiamgylch i'r flwyddyn hon, i gasglu a sefydlu yr eglwysi canlynol, yn sir Gaerfyrddin. Un yn Mydrim, un yn Pencader, un yn mhlwyf Llanfihangel-rhos-y-corn, ac un yn Llanon a Llanedi. Gelwyd Mr. S Hughes yn apostol sir Gaerfyrddin, ac wedi ei ddidyo o eglwys Mydrim, bu yn gweini swper yr Arglwydd

* Thomas's Eccles. Hist.

^b Richard's Life of V. Powell.

wydd i smryw o eglwysi yr Ymseillduwyr, fel
y crybwyllir yn y lle priodol.*

CANT
XVII.

Yr oedd Oliver Cromwell yn mwy ffafriol i'r
Independiaid nâg i un blaid arall o Gristianog-
ion; a phan gafodd ei gyhoeddi yn arglwydd
amddiffynwr Lloegr, cytunwyd ar y pethau can-
lynol: 'Fod y grefydd Gristianogol megis ag y
mae yn gynnwysedig yn yr ysgrhythr, i gael ei
dal allan, a'i chanmol fel crefydd deilwng o gre-
diniaeth a phroffes pawb: ac y byddai cynnal-
iaeth mwy addas i gael ei roddi i weinidogion y
gair cyn gynted ag y caffid gyfleustra.' 'Nad
oedd neb i gael eu cymhell i gydfurfio â'r gre-
fydd gyhoeddus, yn amgen nâ thrwy athraw-
iaeth a buchedd dda.' 'Nad oedd y cyfryw ag
oedd yn proffesu ffydd yn Nghrist, er eu bod yn
amrywio mewn barn oddiwrth yr athrawiaeth,
yr addoliad, a'r ddysgybliaeth gyhoeddus, ddim
i gael eu rhwystro yn yr ymarferiad o'u crefydd,
ond i gael eu diogelu yn eu proffes, tra'n a
byddent yn cam-arferyd eu rhydd-did er niwed
i ereill. Ond nid oedd y rhydd-did hwn i gael
ei roddi i Babyddiaeth a Phreladiaeth, nac i'r
cyfryw ag oedd dan broffes o Gristianogaeth yn
byw yn benrydd.'

Oliver
Crom-
well yn
arglwydd
amddi-
ffynwr
Lloegr.
O C.
1653.

3 Y 2

Bu

* Llyfr Eglwys Llanedi.

• Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 427.

CANT
XVII.Marwol-
aeth Dr.
Manwar-
ing.O. C.
1653

Bu farw Dr. Roger Manwaring y flwyddyn hon, yn Nghaerfyrddin, ac a gladdwyd yn eglwys golegog Aberhonddu. Yr oedd Dr. Manwaring yu wr. o sir y Mwythig, ac wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen. Gwedi cael llawer oddyrchafiad eglwysig, cafodd, ar symudiad Theophilus Field i Henffordd, ei gyssegru yn esgob Ty Ddewi, gan arch-esgob Laud. Yn amser y rhyfel cartrefol cafodd ei ddifuddio o'i holl fywioliaethau eglwysig, ei garcharu, a'i erlid o le i le; ac nid oedd ganddo ond etiffediaeth bychan i'w gynnal ef a'i deulu. Dywedir fod y Puritaniaid yn ei ystyried ef yn wenieithwr, ond fod gwyr y llys yn barnu ei fod yn wr da. Priododd ei fab Thomas Manwaring âg wyres Kees Pritchard, o Lanymddyfri, sef merch Samuel Pritchard; a bu iddynt fab a'i enw Roger Manwaring. Nid yw Mr. Wood yn rhoddi y gair goreu i Mr. T. Manwaring a'i fab Roger, yn nghylch y tir a adawodd y duwiol Rees Pritchard i gynnal ysgol rydd yn Lanymddyfri.

Eglwys
Independen-
diaid yn
sir Aber-
teifi.O. C.
1653.

Yr oedd eglwys luosog o Independiaid yr amser hyn yn sir Aberteifi, dan ofal gweinidogaethol Mr. Rees Powell, o Lanbedr. Tebygol yw, mai y gweinidogion a drefnwyd gan y dirprwywyr i daenu yr efengyl yn Nghymru, fu yn offerynol

* Athens Oxon. Vol. II. col. 54, 55, 1141.

cangenau hyn mor wasgaredig; yr oeddent oll yn cael eu hystyried yn un eglwys, ac yn myned dan yr enw cyffredinol o eglwys Crist, yn sir Aberteifi. Mae yn debygol i'r cangenau hyn barhau dan ofal Mr. Rees Powell, hyd arferiad Charles yr ail; a'u bod yn cynnwys throeddau cant o belodau pan ymadawodd efe â hwynt.

Pan oedd y dirprwywr a osodasid gan y senedd i ddiwygio crefydd yn Nghymru gwedi bod ddwy flynedd yn eu swydd, cafodd deisyfiad yn ffafr yr offeiriaid a droisid allan ei anfon at y senedd gwedi ei arwyddo gan fwy na mil o drigolion deheubarth Cymru. Yn y deisyfiad hwnw dangosent pa nifer o offeiriaid a droisid allan o'u heglwysi, y diffyg oedd o nifer digonol o bregethwyr yn eu lle hwynt, a'r cyflwr truenus ag oedd y wlad ynddo mewn canlyniad i hyny. Deisyf, gan hyny, yr oeddent, i'r senedd i gymmeryd ryw ffordd i ddiwallu diffyg y wlad, ac i alw y gwyr hyny i gyfrif, ag oedd gwedi derbyn holl elw y bywiolaethau eglwysig i'w llaw eu hun. Derbyniodd y senedd y deisyfiad, a threfnwyd

Deisyfiad
trigolion
deheu-
barth
Cymru.

CANT
XVII.

wyd gwyr priodol i holi dystion ar eu ffurf
nghylch y pethau a achwynwyd o'u plig i yn
y debyddad. Rhoddodd y gwyr a osodwyd gan
y senedd i chwilio i'r pethau hyn, orchymyn i'r
dirprwywyr i soddi mewn eu cyfrif mewn mis o
amser; yr hyn a wneethant yn ganlynol. Gorch-
ymynasant hefyd i'r deisyfwyr i enwi mewn dan
ddiwrnod y pethau neillduol, ar ba rai yr oedd-
ant yn ewyllysio i dystion gael eu holi. Ond
gan nad oeddent yn barod ymryd hyn, deisyf-
iasant gael cenad i brofi eu hateriadau yn y wlad,
yr hyn a ganiatawyd iddynt. Ond cyn i'r peth-
au hyn gael eu dwyn oddiamgylch, gollyngwyd
ymaith y senedd hir, ac oedwyd y peth dros ych-
ydig o amser.*

Cyfrif y
dirprwy-
wyr yn
cael ei
gymmer-
adwyo.
O. C.
1654.

Oliver Cromwell gwedi dyfod i'r llywodraeth,
a roddodd orchymyn y flwyddyn hon i alwy
Tanwyr i gyfrif; ac i'r dyben hyn efe a osododd
syr Hugh Owen, ac yn nghylch deunaw o wyr
ereill, i drefnu y pethau hyn yn neheubarth
Cymru; a Mathew Morgan, a deuddeg o wyr
gydâg ef i drefnu yr achos hyn yn Ngwynedd a
Phowys. Pan edrychodd y gwyr hyn dros gyf-
rif y dirprwywyr, cawsant eu boddloni eu bod
gwedi ymddwyn yn gyfiawn, a chafodd eu cyf-
rif hwynt ei gymmeradwyo.^b

Mac

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 458, 459.

^b Ibid p. 455, 459.

Mae yr haneswyr hyny ag oedd yn elynol i'r **CANT**
 dirprwywyr a thanwyr yr efengyl yn Nghymru, **XVII**
 yn eu gwataidwyddo hwynt hyd eithaf eu gallu, Tystiol-
 fel pe buasent gwedi ymglyfoethogi ar ardreth yr **aeth V.**
 eglwys, heb gymmaint a, rhoddi un siampl o **Powell.**
 hyny. Mae Mr. V. Powell o'r tu arall yn
 tystio, na dderbyniodd efe erioed am ei holl
 bregethu yn Nghymru, ddim mwy na chwech
 saith cant o bunnau, na chafodd efe ddim
 erioed oddiwrth y degymau, ac na phwrcasodd
 efe ond gwerth trugain punt a deg y flwyddyn o
 dir y llywodraeth, yr hwn a gollodd pan adfer-
 wyd y brenin Charles. Ac os nad ymglyfoeth-
 ogodd Mr. Powell, nid tebygol yw y gallasai
 neb o'i frodyr. Meblaw hyn, pe buasai y peth yn
 wir, fe fuasai y gwyr a osodwyd gan O. Crom-
 well i chwilio y mater hyn, yn cael hyny allan;
 neu pe buasai y Tanwyr yn diangc y pryd hyn,
 fe fuasent yn cael eu dinoethu yn amser yr ad-
 feriad, pan orchymynodd y brenin Charles i
 wneuthur masol-ymholiad i'r pethau hyn. Del-
 iodd rhai o offeiriaid Cymru yn greulon â Mr.
 V. Powell, ond efe a wnaeth gyfiawnder iddo
 ei hun mewn llyfr bychan a gyhoeddodd efe y
 flwyddyn cyn hon; yn mha un y mae yn am-
 ddiffyn ei ymddygiad yn nbanriad yr efengyl yn
 Nghymru.*

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. W. Erbury, **Marwol-**
 aeth W. **aeth W.**
 Erbury. **Erbury.**
 gwedi **O C.**
 1654.

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 459, 460.

CANT
XVII.

gwedi bod lawer. o. flynyddoedd yn llafurus a llwyddiannus yn ngwinllan Crist.* Yr un flynyddyn hefyd y sefydlwyd y gymdeithas, a elwir Cymdeithas i feibion yr offeiriaid.^b

O. C.
1656.

Tra yr oedd Mr. V. Powell yn myned oddi-amgylch i bregethu yn neheubarth Cymru, daeth i Lanbadarnfawr, lle yr oedd cannoedd o bobl gwedi cyfarfod i'w wrando ef. Pan glybu Mr. Prise, o Gogerddan, yr hwn oedd yn siryf y flwyddyn hono, fod y fath luaws gwedi dyfod yn nghyd, anfonodd atynt i wybod eu dyben hwynt. Attebasant hwythau, fod rhai o aelodau yr amrywiol eglwysi cynnulleidfael yn Nghymru yn cyfarfod i addoli a thori bara yn eglwys Llanbadarnfawr y sabbath hwnw. Nid oedd gan Mr. Prise ddim i wneuthur iddynt; ond ysgrifennodd at yr arglwydd Dirprwywr i gael gwybod pa beth i wneuthur os deuant yno drachefn. Mr. Powell yn nghylch yr amser hyn, a adawodd yr Independiaid, ac a unodd â'r Bedyddwyr; ac y mae yn debygol mai efe oedd y cyntaf yn Nghymru a aeth oddiwrth yr Independiaid at y Bedyddwyr. Ond gan i amryw y blynyddoedd canlynol i ddilyn ei siampl ef yn hyn, daeth Bedyddwyr Cymru yn y cant hwn i fod yn ddwy blaid. Un wedi ei ffurfio yn ol

trefn

* Thomas's Eccles. Hist.

^b Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 476.

trefn gyfyng y Bedyddwyr, heb ddim cymmysg; a'r llall gwedi ei ffurfio ar ddull mwy helaeth, yn cynnwys cymundeb cymmysg o Fedyddwyr ac Independiaid.^a

CANT
XVII.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Hugh Evans, o sir Faësyfed, yr hwn oedd weinidog duwiol a defnyddiol yn ei ddydd. Yr oedd yn gweinidogaethu yn siroedd Maesyfed a Brycheiniog, ac y mae yn debygol mai efe oedd yr unig weinidog ag oedd gan y Bedyddwyr yn Nghymru dros ryw amser.^b

Marwolaeth Mr. Hugh Evans.

O. C.
1656.

Ar farwolaeth Oliver Cromwell, ei fab Richard Cromwell a gafodd ei gyhoeddi yn amddiffynwr Lloegr yn ei le ef. Derbyniodd Richard lawer o ryfarchiadau oddiwrth drigolion Cymru a Lloegr ar ei ddyrchafiad i'r sefyllfa bwysfawr hon.^c Yn y cyfarchiad a anfonodd trigolion sir Gaernarfon ar yr achlysur hyn, maent yn dymuno iddo wneuthur ei oreu i lethu cyfeiliornadau, coel-grefydd, anfoesoldeb, ac anghyfiawnder, ac i amddiffyn awdurdod gwladol, a gweinidogaeth efangylaidd; i fod yn dad i'r rhai ag oedd yn ofni yr Arglwydd, ac i wneuthur ei hun a'i lywodraeth yn barchus yn

Marwolaeth Oliver Cromwell.

O. C.
1658.

3 Z

ngbalonau

^a Richard's Life of V. Powell.

^b Richard's Life of H. Evans.

^c Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 512.

CANT
XVII.

nghalonau ei bobl, trwy amddiffyn y gwirion-
eddau hyny ag sydd yn tueddu i ddyrchafu
Crist, a llonyddu y deyrnas.* Ond er fod
Richard yn wr ieuange, o dymher dangnefedd-
us, nid oedd o'r un cymmwysderau a'i dad i
lywodraethu y deyrnas ar y fath amser terfysg-
lyd. A phan welodd yr ymryson ag oedd
rhwng y gwahanol bleidiau yn y deyrnas, ac
nas gallasai efe ei llywodraethu hwynt mewn
tangnefedd, efe a roddodd i fynu ei swydd or-
uchel gwedi ei mwynhau wyth mis.†

Marwol-
aeth M.
Llwyd.
O. C.
1659.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Morgan
Llwyd, yr hwn oedd yn weinidog eglwys fawr
Gwrecsam, er pan ymadawodd Mr. W. Cradock
â'r eglwys hono. Yr oedd Mr. M. Llwyd yn
bregethwr enwog, ac hefyd yn brydydd, ac yn
ysgrifenydd da. Efe a ysgrifennodd lyfr y tri ade-
ryn, ac hefyd, Cyfarwyddyd i'r Cymry. Mr.
Ambrose Mostyn a ddaeth yn weinidog eglwys
fawr Gwrecsam yn ei le ef.‡

Adferiad
Charles
II.
O. C.
1660.

Gwedi Richard Cromwell roddi fynu ei swydd
o amddiffynwr Lloegr, y Presbyteriaid a unas-
ant â'r blaidd esgobol i anfon am Charles, mab
Charles y cyntaf, o'r cyfandir, lle yr oedd
gwedi ffoi yn amser y rhyfel cartrefol, a'i osod

ar

* Cam. Reg. Vol. I. p. 162.

† Neal's Hist. Pur. Vol. II.

‡ Richard's Life of M. Llwyd.

ar orsedd y deyrnas. Daeth Charles i Lundain ar y nawfed dydd ar hugain o fis Mai, y flwyddyn hon, a chafodd ei gyhoeddi yn frenin Lloegr. Mawr oedd llawenydd y bobl ar adferiad Charles yr ail, a mawr oedd y penrhyddid a'r creulondeb a ddilynodd y gorfoledd hwnw. Gwedi sefydlu Charles yr ail ar orsedd Brydain, cyfnëwidiwyd y ffurf o lywodraeth eglwysig o fod yn Bresbyteraidd i fod yn esgobol. Cafodd yr hen esgobion eu hadferu i'w hesgobaethau, a chyssegrwyd rhai newyddion i gyflawnu lleoedd y cyfryw ag oedd gwedi marw.^a

CANT
XVII.

Nid oedd ond Dr. William Roberts yn fyw o Adferiad esgobion Cymru y pryd hyn. Cafodd ef ei adferu i esgobaeth Bangor; a chafodd Dr. W. Lucy ei gyssegru yn esgob Ty Ddewi; Dr. Hugh Lloyd, o Berth Rees, yn sir Aberteifi, yn esgob Llandaf; a Dr. George Griffiths, o sir Gaernarfon, yn esgob St. Asaph. Yr oedd yr esgobion hyn gwedi dwyn mawr sel dros y brenin a llywodraeth esgobol, a chwedi dyoddef llawer mewn canlyniad i hyny; ac nid rhyfedd os nad oeddent yn awr yn ffafriol i'r cyfryw ag oedd gwedi bod yn achos o'u dyoddefiadau hwynt.^b

yr
esgobion.
O. C.
1660.

3 Z 2

Cadwyd

^a Rapin Vol. II. Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 558—586.

^b Brown Willis.

CANT
XVII.

Cadwyd pedair neu bump esgobaeth yn Lloegr yn wag dros ryw amser, i gael gweled pa un a fodlonai y gwyr mwyaf enwog yn mhllith y Presbyteriaid i'w llanw hwynt. Cafodd Mr. R. Baxter gynnyg ar esgobaeth Henffordd, a chynnygwyd esgobaeth Litchfield a Choventry i Mr. Calamy. Ond pallodd yr holl Bresbyteriaid gymmeryd eu cysegreu yn esgobion oddieithr Dr. Reynolds, yr hwn a dderbyniodd esgobaeth Norwich. Gorchymynwyd i ddarllen yr hen lyfr gweddi cyffredin yn yr eglwysi fel cynt, ac adferwyd yr holl offeiriaid ag oedd gwedi eu troi allan oblegid eu hanufuddod i lywodraeth y senedd, ac oblegid anafoddeb; ac ni chafodd un offeiriad Presbyteraidd nac Independiaid aros yn eu lleoedd, ond y cyfryw ag oedd yn gwasanaethu eglwysi, offeiriad esgobol pa rai oedd gwedi marw.*

Erledig-
aeth yn
Nghym-
ru.

O. C.
1660.

Gwedi cyfnewid y ffurf o lywodraeth eglwysig, dechreuwyd ymddial ar yr Independiaid a'r Bedyddwyr mewn amrywiol fanau; a chafodd rhai ohonynt eu berlid a'u carcharu. Cafodd Mr. V. Powell ac amryw o'i gyfeillion o ogledd Cymru eu carcharu yn y Mwythbig heb un achos cyfreithlon; a'r milwyr heb ddangos un awdurdod a yspeillasant dai llawer ohonynt. Mr. Jenkin Jones hefyd a llawer o'i frodyr a gawsant eu carcharu dros yspaid mis y flwyddyn hon yn Nghaerfyrddin,

* Neal's Hist. Parit. Vol. II. p. 558—580.

CANT
XVII.

ddia, oblegid na roddent heibio en cyfarfodydd crefyddol, ac uno â'r eglwys sefydledig. Dywedir iddynt ddyoddef mor amyneddgar a siriol, a bod eu hymarweddiad mor weddaidd, fel y gorfu ar eu gelynion gyfaddef gydâ dagrau eu bod yn ddyoddef yn ffordd cyflawnder, a'u bod yn ddedwydd yn y weithred.* Yr oedd Mr. ^{Jenkin} Jenkin Jones yn wr o sir Frycheiniog, ac wedi ^{Jones.} ei ddwyn i fynu yn Rhydyehen. Mae yn debygol ei fod yn bregethwr, ac yn flwr, yn amser y rhyfel cartrefol, ac iddo gael ei osod yn un o gymmeradwywyr y gweinidogion hyny a caodwyd i daenu yr efengyl yn Nghymru. Gwedi bod dros ychydig amser yn weinidog plwyf Llanddetty, yn sir Frycheiniog, cafodd ei wneuthur yn weinidog plwyf Merthyr Tydfil, yn sir Ferganwg; ac wedi hyny yn weinidog plwyf Llangatwg, yn agos i Gastell Nedd, lle yr oedd pan yr adferwyd Charles yr ail. Pan oedd Mr. Jones yn Llangatwg, bu yn offerynol i gasglu cynulleidfâ yn sir Gaerfyrddin. Ac mae yn debygol mai efe oedd yr offeryn mwyaf neillduol i sefydlu achos yr Ymneilltuwyr yn Merthyr Tydfil, Castell Nedd, a Thirdyncyn.^b Rhoddodd y brenin orchymyn cyn diwedd y flwyddyn hon, i ddewis nifer o ddifynyddion i adchwilio y llyfr gweddi cyffredin, ac i wneuthur

* Crosby's Eng. Bap. Vol. II. p. 26, 27.

^b Richard's Life of Jenkin Jones,

CANT
XVII.

thur y fath gyfnewidiadau ynddo ag a fernid yn angenrheidiol; ac i beidio â chospi neb ammeugar am wrthod ei ddarllen dros ychydig o amser.^a

Gwrth-
ryfel
Venner.
O. C.
1661.

Cyn i wyr addas gael eu dewis i adchwilio y llyfr gweddi cyffredin, y bobl a elwid Gwyr y bummed unbenaeth* a godasant gyonwrf mawr yn Llundain, yr hwn fu o niwed i'r pleidiau ag oedd yn groes i lywodraeth esgobol, er nad oedd ganddynt un llaw yn y gorchwyl hwnw. Un Thomas Venner, ac yn nghylch hanner cant o bobl benboeth fel ei hun, yn tybied fod yr amser gwedi dyfod i Grist deyrnasu ar y ddaear, a aethant allan yn arfog i fonwent St. Paul, yn Llundain, gydâ bwriad i ddymchwelyd y llywodraeth wladol, neu farw yn yr ymdrech; ac a laddasant un dyn oblegid iddo ateb ei fod ef dros Dduw a'r brenin. Ond pan alwyd allan y milwyr, cafodd llawer o wyr y pummed unbenaeth eu lladd, a daliwyd y rhai ereill; a chwedi eu profi, cawsant eu gosod i farwolaeth oll.^b Bu y gwrthryfel gwallgofus hwn yn achlysur i'r brenin i wahardd cadw cyfarfodydd crefyddol allan o'r eaglwys, ac i orchymryn

* Rapin Vol. II.

* Y rhai oedd yn credu y deuai Crist i deyrnasu yn ber-
sonol ar y ddaear.

^b Rapin Vol. II.

ymmyn i bawb ag a dybid yn anffyddlon i'r llywodraeth, i gymmeryd y llwon o uchafiaeth y brenin a ffyddlondeb i'r llywodraeth: Y pryd hyn y dechreuwyd galw y Presbyteriaid, Independiaid, Bedyddwyr, a'r Crynwyr, wrth yr enwau cyffredinol o Ymneillduwyr ac Anghydfurfwyr.*

CANT
XVII.

Mewn canlyniad i'r gorchymmyn a roddasai y brenin, enwyd y flwyddyn hon ddeuddeg o esgobion a naw o gynnorthwywyr, o du eglwys Loegr; a deuddeg o weinidogion a naw o gynnorthwywyr, o du y Presbyteriaid, i gyfarfod yn lletty esgob Llundain, i adchwilio a diwygio y llyfr gweddi cyffredin, ac i ymdrechu i'w wneuthur yn gymmeradwy i'r ddwy blaid. Gwedi newid a diwygio amryw bethau yn y llyfr gweddi cyffredin, rhoddwyd ef i'r brenin, a chafodd ei gymmeradwyo ganddo ef a'r senedd.^b

Diwygio
y llyfr
gweddi
cyffredin.
O. C.
1661.

Cytunodd y brenin â'r senedd y flwyddyn hon fod i bawb ag oedd mewn swyddau o elw ac ymddiried yn unrhyw fwrdeis-dref, i gymmeryd y llwon o ffyddlondeb i'r llywodraeth, ac unbenaeth y brenin; ac i fynegu ar eu llw, nad yw yn gyfreithlon i gymmeryd arfau yn erbyn y brenin ar un achos.

Y corporasiwn
Act.
O. C.
1661.

* Rapin Vol. II.

^b Ibid. Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 613.

**CANT
XVII.**

achos pa bynag ; ac nad oedd i neb o hyny allan gael eu dewis i unrhyw swydd o elw ac ymddiried mewn un bwrdeis-dref, heb gymmeryd y cymun yn eglwys Loegr o fewn i flwyddyn cyn eu hetholiad. Trwy y gyfraith hon cafodd yr Ymneillduwyr eu troi allan o bob rhan o'r awdurdod gwladol ar unwaith, a'u hanaddasu i wasanaethu eu gwlad mewn un swydd o elw ac ymddiried.^a

**Cynnydd
yr Ym-
neilldu-
wyr.
O. C.
1661.**

Er cynddrwg oedd ar yr Ymneillduwyr y blynyddoedd hyn, yr oedd eu hachos yn myned at gynydd; ac y mae yn debygol fod mwy na deugain o gynnulléidfaoedd neillduol yn Nghymru y pryd hyn. Yr oedd rhai o honynt yn Independiaid, ereill yn Fedyddwyr, ereill yn gymmysg o'r ddwy blaid, ac ereill yn Grynwyr.^b

**Act o un-
ffurfiaid.
O. C.
1662.**

Ar y pedwerydd dydd ar bymtheg o fis Mai, y flwyddyn hon, rhoddodd y brenin ei gydsyniad i'r gyfraith o unffurfiaid, yr hon fu yn achos o adfyd mawr i amryw o weision ffyddlon Crist dros lawer o flynyddoedd. Yn ol y gyfraith o unffurfiaid, yr oedd yn rhaid i bob gweinidog, cyn y pedwerydd dydd ar hugain o fis Awst canlynol,

^a Rapin Vol. II. Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 599, 600.

^b Richard's Life of V. Powell, p. 23. Thomas's Eccles. Hist.

CANT
XVII.

ol, i gydffurfio yn mhob peth âg addoliad eglwys. Loegr, gosod eu dwylaw wrth erthyglau yr eglwys, a mynegu eu hollol adsyniad a'u cydsyniad â'r holl bethau ag oedd yn yr argraffiad newydd o'r llyfr gweddi cyffredin, er nad oedd amryw o honynt ddim wedi cael cyfle i'w weled a'i ddarllen; ac os na fyddai iddynt wneuthur hyny, fod iddynt ar y pedwerydd dydd ar hugain o fis Awst i gael eu difuddio o'u holl fywioliaethau eglwysig. Pandraeth y dydd pwysfawr hwnaw oddiamgylch, dwy fil o weinidogion teilwng a chydwybodol, a ymdeawsant â'r eglwys sefydledig, ac a gymmerasant eu rhan gyda'r Ymneillduwyr, gan bwyso ar ragluniaeth Duw yn unig am gynnalïaeth iddynt eu hunain a'u teuluoedd. Er i lawer o honynt ddyoddef caledi, etto gofalodd Duw mor rhyfedd am danynt fel nad oes dim hanes fod un o honynt yn ngharchar am ddyled. A phaham y bwriwyd cynifer o ddynion enwog o'r eglwys? Nid am ddrygioni, nac anffyddlondeb i'r llywodraeth; ond oblegid nid allent gydsynio â'r hyn nid oeddent yn gredu, nac addunedu yn erbyn yr hyn ag oedd yn ymddangos iddynt yn ddyledswydd. Mewn canlyniad i'r gyfraith hon, cafodd llawer o gynnulleidfaoedd lluosog eu gadael heb weinidogion, a llawer o le-oedd eu gorchguddio gan dywyllwch ac anfocaeldeb; ac er fod rhai o'r gweinidogion

Dwy fil o
offeiriad
yn ym-
adael â'r
eglwys,
O.C.
1662.

CANT
XVII.

didyol * yn fodlon pregethu am ddim, ni odd-
efid iddynt na phregethu na chadw ysgol yn un
man.^a

Y gwei-
nidogion
didyol.Sir Gaer-
narfon.

Nid oes un hanes i neb o offeiriaid sir Fôn gael
eu bwrw allan o'r eglwys y pryd hyn; ac ni
chafodd ond Mr. John Williams ei fwrw allan
yn sir Gaernarfon. Yr oedd Mr. John Wil-
liams yn wr dysgedig ac yn bregothwr da, ond
nid ymddengys fod ganddo eglwys yn y sir hono.
Gwedi ei fwrw allan âi oddiamgylch a phre-
gethai yn rhad pa le bynag y caffai gyfeustra.^b

Sir Din-
bych.

Dywedir i amryw o weinidogion gael eu
troi allan o'u heglwysi yn sir Dinbych. Mr.
William Jones, o sir Feirionydd, gwedi cael
dygiad da i fynu, a ddewiswyd gan y llywod-
raethwr Twisleton i bregethu yn Nghastell
Dinbych, ac yn nghyleh y flwyddyn 1648, caf-
odd eglwys y plwyf. Gwedi ei ddiwyo cafodd
ddiogelfa gysurus gyda Mr. Trevor, yn y Plas
Teg, yn sir Fflint, yr hwn a reddodd iddo werth
ugain punt y flwyddyn o dir at ei gynnalïaeth.
Wedi bywyno dros lawer o flynyddoedd, efe a sym-
udodd i Hope, lle y bu efe farw yn llawn o ddydd-
iau. Yr oedd Mr. Jones yn wr duwiol, dysgedig,
call,

Mr. W.
Jones.

* Ejected

^a Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 624—627. Palmer's Non-
con. Mem. Vol. I.

^b Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

call, a chymhedrol, ac o wynebpryd siriol. CANT
XVII.
 Dyoddefodd dri mis o garchar am gyflawnu dy-
 ledswydd deuluaid y nhy gwr boneddig gwedi
 iddo gael ei ddiwyo. Pan ddymunodd ei wraig
 a'i gyfeillion arno gydfurfio oblegid ei deulu,
 efe a atebodd iddynt, Duw a ddarpara; ni ddaw
 na o honoch chi gyda hi i'r farn. Mr. Jones
 a gyfieithodd i'r Cymraeg, Gair i bechaduriaid
 a saint, o waith Gouge; ac hefyd, Egwyddor-
 ion y grefydd gristianogol.*

Mr. Richard Taylor a ddygwyd i fynu yn Mr. Tay-
 Rhydychen, ac a wnaethpwyd yn offeiriad Holt, ^{lor.}
 pan oedd ond ieuanc. Gwedi cael ei ddiwyo,
 efe a bregethodd dros flwyddyn yn yr eglwys
 yn rhad, trwy oddefiad. Gwedi hyny aeth i
 Lundain, a sefydlodd yn weinidog cynulleid-
 faol yn Barking, yn Essex, lle y bu efe ~~Mr.~~
 Yr oedd Jonathan Roberts, M.. A. o Ian- ^{Mr. Rob-}
 fair, gwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen. ^{erts.}
 Dywedir ei fod yn wr dysgedig, ac yn Israeliad
 yn wir. Gadawodd fywioliaeth dda er mwyn
 cydwybod, dyoddefodd yn ddystaw, a bu farw yn
 gysurus. Mr. Ellis Rowlands, yr hwn a ddi- ^{Mr. Row-}
 dywyd o Ruthin, oedd ar amserau yn sir Gacr- ^{lands.}
 narsen, lle y cafodd ei lusgo o'r areithfa pan
 oedd yn pregefnu. Yr eedd yn wr llafurus a
 theilwng, ond dyoddefodd lawer o galedi, a
 gorfu arno o'r diwedd ffoi i sir Gaerlleon.*

4 A 2

Mr.

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. * Ibid.

CANT
XVII.

Mr. Mostyn.

Mr. Ambrose Mostyn, oedd fab i Dr. Mostyn, o sir Fflint, a chwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, efe a bregethodd dros ryw amser yn y Castell Coch, yn sir Drefaldwyn. Gwedi hyny daeth i sir Dinbych, ac a lafuriodd dros ychydig yn Holt, a symudodd oddiyno i Wrecsam, lle y bu hyd yr adferiad, pan gorfu arno rodidi i fynu ei eglwys i'r hen offeiriad. Arglwydd Say a Seal a'i derbyniodd ef a'i wraig i'w dy, yn sir Rhydychen, ac a'i gwnaeth yn gaplan teula, ac a ddangosodd iddo lawer o barch. Ar farwolaeth arglwydd Say a Seal, Mr. Mostyn a aeth i Lundain, lle y bu efe farw. Cyfrifid ef yn ysgolhaig da, ac yn wr gostyngedig a duwiol iawn. Yr oedd ganddo ddawn neillduoli egluro testunau anhawdd, ac yr oedd yn bregethwyr pawr yn nghyfrif pawb ond efe ei hun.*

Sir Fflint

Mr. Fogg

Ar adferiad Charles yr ail, cafodd Mr. Robert Fogg, ei ddiwyo o Bangor. Yr oedd efe yn wr cryf, o wynebpryd sarug, ac yspryd hy a bywiog. Yr oedd ganddo rai dychymygion neillduol, ond yr oedd yn wr enwog mewn dau ioldeb. Parhaodd i fyned i'r eglwys yn Nampwich neu Acton, a phregethai yn fynych ar brydnawnau y sabbath, ac ar brydiau ereill. Dywedodd lawer ar ei wely angau am ddyg pechod, gweddiodd yn daer am faddeuant, ac amlygodd

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

CANT
XVII.

udodd yn nghylch yr amsr hyn o Rydychen i Lundaia, ac yn fuan gwedi hyny a ddychwelodd i'w wlad ei hun, ac a fu byw ar ei etifeddiath, ac yn pregethu yn rhad i'r bobl dlodion ac anwybodus ag oedd yn y parthau hyny. Yr oedd Mr. H. Owen yn oleuni dysclaer yn y gongl dywyll hono. Pregethai mewn pomp neu chwech o leoedd yn sir Feirionydd, ac hefyd mewn amrywiol o leoedd yn sir Drefaldwyn a sir Gaernarfon. Ai oddiamgylch ei gylch mewn tri mis, ac yna dechreuai drachefn. Yr oedd yn bregethwr cariadus a chyffrous, a llawer a ddeuent i wrando arno. Byddai yn gymhedrol iawn mewn bwydydd a diodydd; a'i rodiad diargyhoedd a enailodd barch a chariad boneddigion y wlad, amryw o ba rai oeddent yn agos berthynas iddo. Cafodd lawer o waredigaethau hynod mewn attebiad i'w weddïau. Fel ag yr oedd yn dŷfod adref unwaith ar noswaith dywyll iawn, fe gollodd y ffordd, ac a aeth i le peryglus. Yn y cyfyngder hwnw efe a ddisgynodd oddiar ei geffyl, ac a weddiodd ar Dduw i'w gyfarwyddo. Cyn iddo orphen gweddio, y nesodd a oleuodd uwch ei ben fel y canfu efe y ffordd yn eglur, ac y ciliodd oddiwrth y perygl. Dangesodd lawer o geredigrwydd a haelioni i dlodion ei gymmydogaeth; ac os cyfarfyddai ar ei daith â neb yn dyoddef o ddiffyg dillad, diwallai eu heisiau â'r hyn fyddai ganddo

CANT
XVII.

ganddo ei hun. Pan oedd llawer yn marw o glefyd ag oedd yn y wlad, gweiniai iddynt gydâ diwydrwydd, ac ymostyngai i gyflawnu rhyw wasanaeth angenrheidiol i'r rhai mwyaf gwael. Pan ddaliodd yr is-sirydd ef yn ei dŷ ei hun, efe a gydsyniodd i fyned gydag ef, ond cael cenad i weddio gydâ ei deulu yn gyntaf; yr hyn a ganiatawyd iddo. Gwedi cyflwyno ei hun a'i deulu i'r Arglwydd, dywedodd y swyddog yn athrist wrtho, nad allasai efe wneuthur dim yn ychwaneg iddo, ac felly gadawodd y carchasor yn rhydd. Bu Mr. H. Owen farw yn y ffwyddyn 1669.^a

Yn sir Drefaldwyn didywyd Mr. Martin ^{Sir Dre-}Grandmañ, o Landyssil, Mr. Hugh Rogers, o'r ^{faldwyn.}Dre' Newydd, Mr. Nathaniel Ravens, o'r Tra-llwng, a Mr. Henry Williams, pregethwr teith-
fel yn mhllith y Bedyddwyr. Er i Mr. Williams gael ei analluogi i ymarferyd y weinidogaeth yn gyhoeddus, parhaodd i bregethu yn ddirgel sbectol amrywiol barthau o'r sir. Yr oedd yn wr cyflawn, yn bregethwr gwresog, ac yn fywiog dros Dduw. Yr oedd yn byw ar ei etifeddiaeth ei hun, ac yn pregethu yn rhad i bawb a'i gwrandawai. Dyoddefodd llawer o golledion a charchar er mwyn cydwybod dda. Y gelyn unwaith a losgodd dy Mr. Williams, ac a ladd-
odd ei dad.^b Cafodd

^a Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.^b Ibid. Thomas's Eccles. Hist.

CANT
XVII.Sir Fry-
cheiniog.

Cafodd y gwyr canlynol eu troi allan o'u heglwysi yn sir Frycheiniog. Mr John Edwards, o Llanfihangel Gythedin, Mr. Elias Hervey, o Partrisiw, Mr. David William Probert, a Mr. Thomas Evans, o Maesmynys, Bedyddiwr, a hendantcu yr enwog Dr. Caleb Evans, yr hwn fu gynt yn athro athrofa y Bedyddwyr yn Mrysto.*

Sir Aber-
teifi.

Trowyd allan yn sir Aberteifi y gwyf canlynol: Mr. John Evans, o Bangor, Mr. Charles Price, o Aberteifi, Mr. David Jones, o Llanbadarnfawr, Mr. Evan Hughes, o Llandyffriog, Mr. Lewis Price, o Llangunllo, Mr. Richard Davies, o Benbryn, a Mr. John Harries, o Dregaron. Yr oedd Mr. John Evans, o Bangor, yn wr ieuanc gwyllt, ac wedi bod yn halogi y sabbath yn y bore, efe a aeth i wrando pregeth yn y prydawn, ac a gafodd ei ddychwelyd at yr Arglwydd. Mewn amser gwedi hyn cafodd ei alw i'r weinidogaeth, a'i urddo gan Bresbyteriaid. Yr oedd yn bregethwr bywiog a diwyd, a bu yn offeryn i wneuthur daioni i lawer. Efe a wasanaethodd gynnulleidfa Cellan dros lawer o flynyddoedd. David Llwyd Gwyn a gynygodd iddo bersonaeth werthfawr os cydymffurfiai, ond nis heiddiodd gan ei gydwylbod. Mr. David Jones, o Lanbadarnfawr, gwedi

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. Thomas's Eccles. Hist.

gwedi colli ei eglwys a gynnaliodd ei hun a'i deulu trwy gadw ysgol, a phregethu pan gaffai gyfleustra. Dywedir ei fod yn ysgolhaig da, ac yn bregethwr llwyddiannus. Mr. Rees Powell, o Lambedr, Mr. Roderick Davies, o Landllwchaiarn, a Mr. Thomas Evans, o'r Ystrad, gwedi eu troi allan o'u heglwysi, a gyd-furfiasant drachefn.^a

CANT
XVII.

Didywyd y gwyr enwog canlynol o'u heglwysi yn sir Gaerfyrddin. Mr. Stephen Hughes, o Fydrim, Mr. Wm. Jones, o Gilymaenllwyd, Mr. David Jones, o Landyssilio, Mr. James Davies, o Farthyr, Mr. David Price, o Languunnwr, Mr. John Powell, o Langendeirn, a Mr. Meredyth Davies, o Lanon. Yr oedd Mr. Stephen Hughes, yr hwn a drowyd allan o eglwys Mydrim, yn wr o dref Caerfyrddin. Gwedi ei ddi-dyo, efe a briododd ddynes dduwiol o Abertawe, gwaddol, cynnildeb, a diwydrwydd pa un a'i cynnorthwyodd i fyw yn gysurus, a bod yn ddefnyddiol. Dywedir fod Mr. Hughes yn bregethwr goleu, trefnus, a serchiadol, a'i fod yn gosod llawer o bwys ar bethau mawrion a sylweddol crefydd. Anaml y pregethai heb dywaht dagrau. Dewisai fyned i'r conglau mwyaf tywyll, ac i'r lleoedd lle yr oedd offeiriad anwybodus na fedrent bregethu. Yr oedd

4 B

gwyr

CANT
XVII.

gwyr mawrion y wlad yn ei hoffi oblegid ei gymhedroldeb, a'i ddull bywiog, a thrwy ei goddefiad hwynt, yr oedd yn pregethu yn aml yn yr eglwysi, y rhai a lanwyd o wrandaw-wyr o'r plwyfau cymmydogaethol. Pregethai yn gyffredin ddwy waith bob sabbath, a thrafaelai wyth neu ddeng milldir rhwng pob pregeth. Er nad oedd ei ardreth ond bach, yr oedd yn haelionus, ac efe a argraffodd lawer o lyfrau Cymraeg, er budd i'r Cymry. Er ei fod yn ddidramgwydd yn ei fuchedd, anfodlonodd yr offeiriaid ei fod yn myned oddiamgylch i bregethu, a thraddodasant ef i'r awdurdod gwladol, a chafodd ei osod yn ngbarchar Caerfyrddin. Ond gwelodd Duw fod yn dda i'w ddwyn i rydd-did mewn ffordd annysgwyliadwy. Cymaint oedd ei gariad at eneidiau, fel yr arferai lefaru wrth ddynion a gyfarfyddai âg ef yn ddamweiniol, yn nghylch eu cyflwr tragywyddol, a Duw a'i gwnaeth yn offeryn i ddychwelyd Nawer. Efe, mae yn debygol, fu yn offeryn i ddechreu y rhan fwyaf o'r hen gynnulleidfaoedd yr Ymneillduwyr oddiamgylch i Gaerfyrddin ac Abertawe. Mr. Wm. Jones, o Gilymaenllwyd, gwedi ei ddidyo, a gafodd ei garcharu bedair blynedd yn nghastell Caerfyrddin, lle y cyfnewidiodd ei farn yn nghylch bedydd. Gwedi ei ryddhau o garchar, efe a gafodd ei fedyddio trwy drochiad; ac efe oedd yr hwn a ddechreuodd eglwysy Bedyddwyr

Carcharu
Mr. S.
Hughes.

Mr. W.
Jones.

Bedyddwyr yn Rhydwylin, yn y flwyddyn 1668. Yr oedd Mr. David Jones, o Landysilio, yn wr Llafurus, ac efe a gymmerodd boen mawr i argraffu a thaenu Biblau Cymraeg, a llyfrau ereill trwy y wlad; ond cyfarfu â llawer o wrthwynebiadau wrth ymdrechu gwneuthur daion i. Dywedir fod Mr. James Davies, o Ferthyr, yn wr gostyngedig a diwair, yn ysgolhaig da, ac wedi ei urddo yn rheolaidd. Bu Mr. D. Jones, o Landysilio, Mr. J. Davies, o Ferthyr, a Mr. Meredyth Davies, o Lanon, yn gynnorthwyr i Mr. S. Hughes, dros rai blynyddoedd, yn neillduol yn eglwys Llanedi. Gwedi hyny symudodd Mr. M. Davies i Frowyr, a Mr. J. Davies a wnaethpwyd yn weinidog i eglwysi yr Independiaid, yn y parthau isaf o sir Aberteifi, a'r parthau uchaf o sir Benfro. Yr oedd Mr. J. Davies yn ei bregethau yn sylweddol, eglur, a serchiadol, ac o fendith fawr i lawer. Dydddefodd gystuddiau yn amyneddgar, a bu farw yn gysurus.*

CANT
XVII.

Bwriwyd allan yr offeiriaid canlynol yn sir Sir For-
 Forganwg Mr. Joshua Miller, o St. Andras, ganwg.
 Mr. Jenkin Jones, o Langatwg, Mr. Thomas
 Proud, o Cheriton, Mr. Edmund Ellis, o St.
 Ffagan, Mr. Howell Thomas, o Glyncorrwg,
4 B 2 Mr.

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. Llyfr eglwys Llanedi.

CANT
XVII.Mr. S.
Jones,
Llangun-
nwyd.

Mr. John Miles, * o Ilston, Mr Morgan Jones, o Lanmadog, Mr. Henry Williams, o Lantrisant, Mr. William Thomas, o Lanfair, Samuel Jones, M. A. o Langunnwyd, John Powell, M. A. o Landathan, Daniel Higgs, M. A. o Rosily. Mr. Marmeduke Mathews, o eglwys Ieuan, yn Abertawe, a Mr. John French, o Gwenvo. Gwr o sir Dinbych oedd yr enwog Samuel Jones, M. A. a drowyd allan o. Langunnwyd. Yr oedd gwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, ac wedi bod yn athraw yno dros lawer o flynyddoedd. Yr oedd yn Philosophydd da, yn ddysgedig iawn yn y ieithoedd, ac yn bregethwr defnyddiol rhagorol. Dywedir ei fod hefyd yn gristion llariaidd, gostyngedig, cariadus, a hedlychol. Dr. Loyd, esgob Llandaf, a wnaeth lawer o gynnygiadau iddo, pe buasai yn cydffurfio. Mr. Jones a osododd athrofa † i fynu yn Bryallwarch, lle y dygwyd i fynu lawer o wyr enwog. Gwedi i John Powell, M. A. gael ei droi allan o Landathan, cafodd gynnyg ar un o ddau le gan Dr. Loyd, esgob Llandaf, pe buasai yn cydffurfio, ond nis gwnaeth. Parhaodd i bregethu yn y Casnewydd ar Wyag, a'r wlad oddiamgylch, He

* Bedyddiwr oedd Mr. Miles, ac wedi ei ddido efo aeth i Loegr Newydd, yn America, ac a sefydlodd yn Boston.

† Dyma yr athrofa gyntaf a fu gan yr Ymneilldauwr yn Nghymru.

lle y caffai gyfleustra, ac a ddyoddefodd lawer. **CANT XVII.**
 Gan fod Independioid yn Nghasnewydd ar
 Wysg y pryd hyn, tebygol yw, mai yn eu plith Independ-
 iadid yn
 hwynt yr oedd Mr. Powell yn llafurio. Yr Nghas-
 newydd.
 oedd Mr. Powell yn wr llariaidd, hunan-ymwa-
 dol, ac yn bregethwr serchiadol. Daniel Higgs, Mr.
 M. A. oedd wr o Gaerwrangon, a phan gafodd Higgs.
 ei droi allan o Rosili, gorfu arno, oblegid ffyrn-
 igrwydd y werin, adael ei dy, a'i wraig, a saith
 o blant, a ffoi at ei dad i sir Gaerwrangon.
 Dywedodd ei dad wrtho nas gallasai ddim dys-
 gwyl na chynaorthwy nac annogaeth oddiwrtho
 ef, oddieithr iddo gydffurfio. Attebodd yntau
 mai gwell oedd ganddo ymddiried ei hun a'i
 deulu i ragluniaeth na chydffurfio yn groes i'w
 gydwylbod. Gwedi myned o'r ysturm heibio,
 a chladdu Mr. Stephen Hughes, cafodd Mr.
 Higgs ei ddewis yn weinidog cynnulleidfa yr
 Ymneillduwyr yn Abertawe a'r Frowyr, lle y
 bu dros lawer o flynyddoedd. Dywedir fod Mr.
 Higgs yn ysgolhaig da, yn bregethwr call, ac yn
 athraw gwyliadwrus. Mr. Marmaduke Math-
 ews, yr hwn a ddidywyd o eglwys leuan, yn **Mr. Ma-**
 thews,
 Abertawe, a adawodd fywioliaeth dda er mwyn
 cydwylbod, er nad oedd ganddo ddim arall i fyw
 arno. Yr oedd yn wr duwiol a selog iawn, ac
 yn myned i hyfforddi y bobl o dŷ i dŷ; ac yr
 oedd yn hynod o ysbrydol yn ei holl ymddiddan-
 ion, yn byw uwchlaw y byd, ac yn ymddibenu
 yn

CANT
XVII.

yn hollol ar ragluniaeth am ei gynnalïaeth ei hun a'i deulu, Mr. French, yr hwn a drowyd allan o Gwenvo, oedd wr o Gaerdydd, ac wedi ei ddidyo, ymarferodd physygwriaeth yn y dref hono gydâ llawer o lwyddiant: Dywedir ei fod yn ysgolhaig da, ac yn bregethwr pwysfawr, ond yn ddiffygiol yn ei barabl. Yr oedd Mr. Mr. Seal. George Seal yn bregethwr yn y sir hon, ac yn ysgolfeistr yn Nghaerdydd cyn i'r gyfraith o unffurfiad gael ei gwneuthur. Wedi hyn sefydlodd yn weinidog yn Marsfield, yn sir Gaerloyw. Mr. Robert Thomas, o Lanfaglan, Mr. Jacob Christopher, o Lanfawdlen, a Mr. David Davies, o Gastell Nedd, oeddent yn bregethwyr cyhoeddus, fel rhai yn sefyll am urddau cyn i'r gyfraith o unffurfiad gymmeryd lle; ac a barâusant yn anghydfurfwyr.*

Sir Fyn-
wy.

Didywyd y gweinidogion canlynol yn sir Fynwy. Mr. Abbot, o'r Fenni, Mr. Robinson, o Gaerlleon, Mr. Rogers, o Gaerwent, Mr. Owen Morgan, o Lanferin, Mr. Robins, o Langattwg, Mr. Williams, o Lanfaplu, a Mr Thomas Barnes, o Magwyr. Cafodd Mr. Barnes ei anfon o Lundain i bregethu yr efengyl yn Nghymru; ac wedi ei ddystewi, bu fyw yn Nghaerlleon, ac yn gweinidogaethu i eglwys ag oedd yn cyfarfod mewn amryw fauau yn y gymmydogaeth. Mr. Nicholas

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

Nicholas Cary, gwedi ei ddidyo o Dre' Fynwy, a aeth i Lundain, lle y bu efe byw wrth ymarferyd physygwriaeth. Yr oedd Mr. Henry Walter, yr hwn a ddidwyd o Gasnewydd ar Wysg, yn un o'r pregethwyr teithiol yn Nghymru: Gwedi troi Mr. Walter Prosser, yr hwn oedd Fedydd-iwr, allan o eglwys tref Rhedynog, efe a bregethodd yn Lantrisant, Llangwm, Tredynog, ac Olchon. Yr oedd Mr. Watkin Jones yn gynnorthwywr i Mr. Henry Walter, a chafodd ei ddewis yn weinidog i gynnulleidfa o Ymneillduwyr yn y parthau hyny ar farwolaeth Mr. Henry Walter.*

CANT
XVII.

Mr. Peregrine Phillips, o sir Benfro, oedd fab i hen weinidog duwiol yn mhlith y Puritaniaid. Cafodd ei ddwyn i fynu yn gyntaf yn ysgol Hwlfordd, gwedi hyny yn Brampton Bryan, yn sir Henffordd. Oddiyno aeth at Dr. Thomas, a fu gwedi hyny yn esgob Ty Ddewi; ac oddiwrtho ef aeth i athrofa Rhydychen. Arosodd yn Rhydychen nes iddo gael ei yru ymaith gan y rhyfel cartrefol. Gwedi ymadael â Rhydychen, efe a wasanaethodd eglwys Cydwely, yn sir Gaerfyrddin, dros ryw amser fel curad i'w ewythr Dr. Collins. Pan wybu Syr Hugh Owen, Syr Roger Lort, a Syr John Meyrick, fod Mr. P. Phillips yn wr ieuanc o alluoedd da, rhoddasant iddo eglwys Mounton,

Sir Ben-
fro.Mr. Pe-
regrine
Phillips.

yn

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

CANT
XVII.

Poblog-
rwydd
Mr. Phil-
lips.

yn agos i Benfro; a chwedi hyny St. Mary's a Chosheston, y rhai a gyfrifid y bywiolaethau goreu yn y sir. Yr oedd Mr. Phillips yn pregethu dair gwaith bob sabbath, sef unwaith yn mhob un o'i eglwysi, ac efe a wnaeth lawer o ddadioni. Cyfrifid ef y pregethwr goreu yn y cymydogogaethau hyny. Pan oedd Oliver Cromwell yn gwarchae tref Penfro, yr oedd Mr. Phillips yn agored i lawer o beryglon, ond parhaodd i lafurio yn mhlith ei bobl, a chafodd ei waredu yn rhyfedd. Pan glybu Cromwell ei glod, anfonodd am dano i bregethu yn un o'i eglwysi ger bron swyddogion ei lu, yr hyn a wnaeth gyda llawer o fodlonrwydd iddynt oll. Pan oedd llynges yn gorwedd yn Aberdaugleddau mewn bwriad i fyned i ddarostwng yr Lwerddon, Cromwell a wnaeth i Mr. Phillips i weddio yn mhob un o'r llongau cyn iddynt hwylio. Gwedi hyny efe a bregethodd yn Saesneg a Chymraeg yn mron yn mhob eglwys yn y sir, ac hefyd o flaen y barnwyr pan ddeuent i Aberteifi, Caerfyrddin, a Hwlfordd. Fel ag yr oedd yn un o'r dirprwywyr, bu yn offeryn i gadw llawer o weinidogion teilwng yn eu lleoedd. Ond pan adferwyd y brenin Charles, cafodd Mr. Phillips ei droi allan o'i eglwysi, ac a aeth i fyw i le a elwid Dredgmanhill, yn ddeiliad i Syr Herbert Perrot, yr hwn a fu yn gyfaill mawr iddo yn y trallodau a gyfarfu efe wedi hyny a hwynt.^a

Cafodd

^a Palmer's Nencos. Mem. Vol. III.

Cafodd Mr. John Luntley ei droi allan o Lanystudwal a Nolston, ac wedi ei ddiwyo, bu yn gyn-northwywr cymmeradwy i Mr. P. Phillips yn nghynulleidfa Hwlfordd. Didwyd Mr. Morgan Thomas, o Marthri, Mr. John Bywater, o Benfro, a Mr. John Carver, o Dinbych, ond nid oes dim hanes beth a ddaeth o honynt gwedi hyny.*

CANT
XVII.

Yr oedd John Weaver gwedi cael ei eni yn Sir Fyn-
agos i Ludlow, a'i ddwyn i fynu yn Khydychen,^{wy.}
neu Gambridge. Gwedi ei holi a'i gymmerad-
wyo gan y dirprwywyr yn y flwyddyn 1653,
anfonasant ef i Dre' Fynwy, o ba le y didwyd
ef yn y flwyddyn 1660. O Dre' Fynwy efe a
symudodd i Kell, lle yr arosodd dros ddwy
flynedd. Gwedi pregethu dros ychydig amser
yn y parthau hyny, efe a sesydlodd yn Hen-
ffordd, lle y bu hyd ddydd ei farwloeth. Yr
oedd yn wr cyfrifol, ond yn cael ei ystyried yn
rhy lym gan rai. Cyfarfu â chynnifer o anhaws-
derau fel y gorfu arno werthu rhan o'i etifedd-
iaeth i gynnal ei deulu. Ond Duw a wnaeth
ei holl golled ef i fynu, trwy i'w ferch briodi un
Mr. Jones, yr hwn oedd wr cyfoethog, ac yn
ewyllysio trosglwyddo ei gyfoeth i deulu Mr.
Weaver yn y ffordd mwyaf anrhydeddus. Yr
oedd gan Mr. Weaver ddwy ferch, a phriod-
odd un o honynt ei ysgolhaig Mr. Jones, yr

Mr. Wea-
ver.

4 C

hwn

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

CANT
XVII.

hwn fu yn athraw enwog yn Tewkesbury,* a than ba un y cafodd esgob Benson, archebop Secker, Dr. Chandler, a difynyddion enwog ereill, eu dwyn i fynu."

Presbyteriaid ac Independiad oedd y rhai hyn o'r gweinidogion didyol, ond yr oedd rhai Bedyddwyr yn eu plith. Mae yn debygol i rai o weinidogion y Bedyddwyr yn amser y Tanwyr ddewis aros gyda eu cynulleidfaoedd, yn hytrach na chymmeryd gofal plwyfau arnynt. Ni ddidywyd mo'r rhai hyn yn ganlynol, parhau gwnaethpwyd y gyfraith o unfurfiad. Yn mhlith y cyfryw, yr oedd y gwyr canlynol: Mr. Robert Morgan, yr hwn fu yn byw dros lawer o flynyddoedd yn Llandilo-tal-y-bont, yn sir Forganwg; Mr. Lewis Thomas, o'r Moor, yn mhlwys Tref Newydd yn Notais; Mr. Thomas Jones, gweinidog Hengoed; a Mr. William Prichard, Dr. Christopher Price, a Mr. Francis Gibs, y rhai oedd yn byw yn, neu yn agos i'r Feuni. Yr oedd Mr. Richard Davis, o'r Traillwng, Mr. John ab John, a Mr. Thomas Ellis, Crynwyr yn lefarwyr enwog yn mhlith y Crynwyr yr amser hyn, ac a ddyoddefasant lawer er mwyn cydwybod. Cynnyddodd eu hachos hefyd mewn

* Ar farwolaeth Mr. Jones symmudwyd yr athrofa o Tewkesbury i Gaerfyrddin, lle y mae yn bresennol.

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

mewn amrywiol barthau o Gymru yn y blynyddoedd erledigaethus hyn.*

CANT
XVII.

O. C.
1664.
Conven-
ticle Act.

Gwedi didyo cynnifer o weinidogion ffyddlon o eglwys Loegr, oblegid nas gallasent gydagweddu yn gydwybodol â'i holl ddefodau, yn lle goddef iddynt bregethu lle y rhoddid annogaeth iddynt, cawsant eu caethiwo fwy-fwy. Gwnaethpwyd cyfraith y flwyddyn hon, fod i bob un uwchlaw unarbymtheg oed, ag a fyddai yn bresennol mewn unrhyw gyfarfod crefyddol lle y byddai pump o ddynion heblaw y teulu, am y trosedd cyntaf, gael dyoddef tri mis o garchar, neu dalu pum punt; am yr ail, chwech mis o garchar, neu dalu deg punt; am y trydydd trosedd, saith mlynedd o alltudiaeth, neu dalu cant punt; ac os dychwelai neu ddianc, fod iddo ddyoddef marwolaeth. Y flwyddyn ganlynol gwnaethpwyd cyfraith i beri i holl weinidogion yr Ymneilltuwyr i wneuthur eu llw, na fyddai iddynt byth gynnyg unrhyw gyfnewidiad yn yr eglwys na'r wladwriaeth. Ac os na chymmerent y cyfryw lw, nad oeddent i ddyfod o fewn i bum milldir i unrhyw ddinas na fwrdeisdref, nac i un man lle y buasent o'r blaen yn gweinidogaethu ynddo, na chwaith i gadw ysgol, dan berygl o dalu deugain punt. Dyoddefodd yr Ymneillduwyr lawer o galedi mewn canlyniad

Cyfraith
y pum
milldir.

4 C 2

i'r

CANT
XVII.

i'r cyfreithiau hyn. Gwrthododd y corph o weinidogion gymmeryd y llw, gan ddewis yn hytrach i fadael â'u hnneddau, a'u perthynasau, a'u cyfeillion, yn nghyd â phob cynorthwy gwledig, nâ chlwyfo eu cydwybodau.*

Marwol.
aeth Dr.
Mansel.
O. C.
1665.

Y flwyddyn hon y bu farw Dr. Francis Mansel, trydydd mab Syr Francis Mansel, o Muddlescomb, yn sir Gaerfyrddin. Dr. Mansel, gwedi bod dros rai blynnyddoedd yn ysgol Henffordd, a aeth i athrofa Rhydychen; ac ar farwolaeth Mr. Griffin Powell, penog Cymdeithas Iesu, yn Rhydychen, cafodd ei ddewis yn bennog yn ei le ef. Bu Dr. Mansel yn ddefnyddiol iawn yn y sefyllfa hono. Yn amser y rhyfel cartrefol efe a giliodd i Gymru, ac a gartrefodd yn Llantrythd, tŷ ei berthynas Syr John Aubrey. Gwedi dyoddef llawer o anmharch gan ei elynion, efe a ddychwelodd i Rhydychen, ac ar adferiad Charles yr ail cafodd yntau ei adferu i'w sefyllfa yn yr athrofa, lle y bu yn ddefnyddiol hyd ddydd ei farwolaeth.^b

Dr. Mor.
gan esgob
Bangor.
O. C.
1666.

Ar farwolaeth Dr. William Roberts, esgob Bangor, Dr. Robert Morgan, o sir Drefaldwyn, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, a gysgrwyd yn esgob yn ei le ef.^c Y flwyddyn ar

ol

* Neal's Hist. Per. Vol. II. p. 649—654.

^b Cam. Reg. Vol. II. p. 252—262. ^c Brown Willia.

ol hon y bu farw Robert Vaughan, Yswain, o Hengwrt, yn sir Feirionydd. Yr oedd y gwr hwn yn hynafiaethydd enwog; ond ni chyhoeddodd efe ond un llyfr bychan dan yr enw Hynafiaethau Brytanaidd gwedi eu hadfywio. Efe a ffurfiodd gasgliad ardderchog o hen ysgrifenedau Brytanaidd, llawer o ba rai sydd etto yn Hengwrt.* Yr un flwyddyn hefyd y bu farw y duwiol a'r dysgedig Dr. Lloyd esgob Llandaf, a Dr. G. Griffith, esgob St. Asaph. Dr. Francis Davies a gyssegrwyd yn esgob Llandaf yn lle Dr. Lloyd, a Dr. Henry Glemham a gyssegrwyd yn esgob St. Asaph yn lle Dr. Griffith.^b

CANT
XVII.O. C.
1667.

Amlwg yw fod Ymneillduwyr cymmysgedig o Independiaid a Bedyddwyr yn y Mynyddyslwyn, yn sir Fynwy, cyn amser y Tanwyr; oblegid trefnwyd rhai o aelodau eglwysi Llanfaches a Mynyddyslwyn i fod yn hregethwyr teithiol, pan drowyd offeiriaid anghymmwys i'r weinidogaeth, allan o'u heglwysi. Yr oedd eglwys Mynyddyslwyn y pryd hyn dan ofal gweinidogaethol Mr. Watkin Jones, ac yn cyfarfod yn y Gelli'r Crug, yn mhlwyf Blaenau Gwent. Dywedir fod yno ddeg ar hugain o aelodau y pryd hyn, ond na chynnyddodd yr eglwys ond ychydig yn amser Mr. Jones.^c Gwedi Mr. Mostyn ymadael â Gwrecsam, yr Ymneillduwyr
yn

Eglwys
Mynydd-
yslwyn.
O. C.
1668;

* Cam. Biog. ^b Brown Willis. ^c Llythyr Mr. Thomas,

**CANT
XVII.**

**Mr. E-
vans, o
Wrecsam**

yn y dref hono a ymranasant, ac a ffurfiasant eu hunain yn ddwy eglwys; un yn Bresbyteriaid, a'r llall yn Independiaid a Bedyddwyr. Y flwyddyn hon Mr. John Evans, o Great Sutton, yn agos i Ludlow, yr hwn a ddygasid i fynú yn Rhydychen, ac a gawsai ei ddidyo o Groesys-wallt, a sefydlodd yn weinidog yr Independiaid a'r Bedyddwyr yn Wrecsam, lle y bu hyd ddydd ei farwolaeth. Dyoddefodd lawer o erledigaeth a chaledi, ond yr oedd mor wyliadwrus fel na chafodd ei ddal ond unwaith, a'r pryd hyny cafodd ei ryddbau yn fuan trwy gyfrwng gwr anrhydeddus a gymmerodd ei blaid ef. Efe oedd tad Dr. J. Evans, awdwr y pregethau ardderchog hyny ar dymher gristianogol.*

**Dr. Bar-
row.
O. C.
1669.**

Ar farwolaeth Dr. Glemham, cafodd Dr. Isaac Barrow ei drosglwyddo o esgobaeth Isle of Man i St. Asaph. Yr oedd Dr. Barrow yn wr duwiol a dysgedig, ac yn ysgrifenydd da. Efe a adgyweiriodd yr eglwys gadeiriol, a'r palas esgobaethol yn St. Asaph, ac a adailadodd elusen-dŷ i wyth o wragedd gweddwon tlodion, ac a'i cynnysgaeddodd â deuddeg punt yn y flwyddyn.

Er mor derfysglyd oedd yr amseroedd hyn, ac er cymmaint yr erlidid ar yr Ymneillduwyr, yr oedd eu hachos yn myned ar gynnydd yn y rhan amlaf o siroedd Cymru. Yr oedd llawer

* Richard's Life of J. Evans.

o honynt y pryd hyn oddiamgylch i Dinbych, **CANT XVII.**
 ac ar gyffiniau sir Fflint, dan ofal gweinidog-
 aethol Mr. William Jones. Yr oedd cynnull- **Ymneill-
duwyr .
trwy
Gymru.**
 eidfa yr Independiaid a'r Bedyddwyr yn Wrec-
 sam, dan ofal gweinidogaethol Mr. John Evans
 ac ereill ; ac yn Nghroesyswallt, ac ar gyffiniau
 sir Dinbych, dan ofal Mr. Nevet, yr hwn oedd **Sir Din-
bych.**
 wr duwiol, diwyd, a diargywedd, wedi ei ddwyn
 i fynu yn Rhydychen, a'i ddiwyo o eglwys **Sir Fflint**
 Croesyswallt. Dywedir fod Mr. Henry Wil-
 liams yn weinidog eglwys Mr. V. Powell yn y
 Dre' newydd ; a bod llawer o Ymneillduwyr
 oddiamgylch i Llanfylling, Tre' newydd, Llan-
 brynmair, a lleoedd ereill, yn sir Drefaldwyn, **Sir Dre-
faldwyn.**
 dan ei ofal ef yn benaf. Yn sir Feirionydd ac ar
 gyffiniau sir Drefaldwyn, a sir Gaernarfon, yr **Sir Feir-
ionydd.**
 oedd llawer o Ymneillduwyr dan ofal Mr. Hugh
 Owen. Yr oedd llawer o gynnulleidfaoedd yn sir
 Aberteifi y pryd hyn dan ofal amrywiol o weini- **Sir Aber-
teifi.**
 dogion. Mae yn debygol fod Mr. James Davies
 a ddidywyd o Ferthyr, yn sir Gaerfyrddin, yn
 gwasanaethu cynnulleidfa Tirlwyd yn mhlwyf
 Llangoedmoer y pryd hyn; a bod Mr. John Evans
 a ddidywyd o Bangor, yn weinidog cynnulleidfa
 Cellan. Yr oedd Mr. D. Jones, o Lanbadarnfawr,
 Mr. E. Hughes, o Landyfriog, Mr. John Han-
 mer, a Mr. Roderick Thomas, hefyd yn llafurus
 iawn yn y sir hon, er cynddrwg oedd yr amser-
 oedd. Bernir fod amryw o Ymneillduwyr y
 pryd

CANT
XVII.Sir Ben-
fro.Trallod
Mr. P.
Phillips.

pryd hyn oddiamgylch i Benfro, Hwlfordd, a Threfgarn, yn sir Benfro, dan ofal Mr. Peregrine Phillips, a'i gynnorthwywyr Mr. James Davies, Mr. John Luntley, ac ereill. Bu dadl rhwng Mr. P. Phillips a Dr. Reynolds, yn Nghaerfyrddin, yn nghylch defodau a dysgyblaeth yr eglwys; ac un arall rhyngddo ef â'i hen athraw, esgob Thomas, yr hyn a gafodd ei argraffu gan yr esgob yn groes i feddwl Mr. Phillips. Pan gwnaethpwyd cyfraith y pum milldir, cafodd Mr. Phillips ei erlid, a chymmerwyd llawer o'i anifeiliaid ef ymaith trwy orchymyn Mr. Howard yr uchel sirydd, yr hwn ar ei wely angau a geisiodd faddenant gan Mr. Phillips, ac a'i cafodd yn hawdd iawn; ond ni ddychwelwyd yr anifeiliaid. Cafodd ei gymmeryd i fynu drachefn a'i wneuthur yn garcharor, yn nghanol y cynhauaf, heb neb ganddo i drefnu ei dyddyn, ond ei wraig, a chanddi bump o blant bychain, ac ychydig iawn o weision. Gwedi bod yn garcharor ddau fis, efe a aeth yn glaf, a chafodd ei ryddhau gan y dirprwywyr. Anfonodd Syr H. Perrot ei gerbyd i'w ddwyn ef i'w dy ei hun, lle y bu yn glaf yn hir mewn twymyn, a'i physygwyr a'i rhoddasant ef i fynu. Ond y cristianogion yn y parthau hyny a gadwasant ddydd o ympryd a gweddi o'i achos ef: a gwelodd Duw fod yn dda i wrando arnynt, a'i adferu ef mewn ffordd rhyfeddol. Cafodd ei garcharu yr
ail

ail waith am gadw cyfarfod yn ei dŷ. Pan ddaeth y Barnwyr, ac esgob Thomas i Hwlfordd, gwnaethant lawer o gynnygiadau iddo, os cydymffurfiai; ond pan na allent lwyddo, hwy a'u rhyddhausant ef. Er hyny cafodd ei drallodi trwy ddirwyon a herwriaeth, canys ni adawai efe heibio bregethu yn ei dŷ, na llafurio yn mhlith ei bobl gwedi nos. Cymmaint oedd ei gariad ef at Dduw, ac eneidiau dynion, fel ag yr oedd yn pregethu i'r bobl ag oedd yn dyfod ato hyd y nod pan oedd yn y carchar.*

CANT
XVII.

Yr oedd llawer o Ymneillduwyr yn sir Gaerfyrddin dan ofal Mr. S. Hughes, Mr. D. Jones, Mr. W. Jones, Mr. Meredyth Davies, a Mr. Rees Prydderch, ac ereill. Mr. Stephen Hughes oedd yn gweini yr ordinhadau y pryd hyn y'ngbhynulleidfa Llanedi, || a byddai Mr. D. Jones, Mr. Meredyth Davies, a Mr. J. Davies yn ei gynnorthwyo ef. Pan oedd Mr. S. Hughes yn pregethu yn y Wern-whith ar ddydd gwyl, Mr. David Penry, o Blas Llanedi, yr

Sir Gaer-
fyrddin.

Llanedi.

RHAN IX.

4 D

hwn

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

|| Yr oedd eglwys Llanedi yn cyfarfod y pryd hyn yn y Wern-whith, yn mhlwyf Llanon; ac ar brydiau yn Cribyn Walter, yn mhlwyf Llanelli; byddid yn pregethu hefyd yn Llwydgoedfawr, ac yn Penderi March, ac yn y Pandybach dan allt Troseroh, ac yn y coedydd oddiamgyleh liw nos, oblegid yr erledigaeth.

CANT
XVII.

Panteg.

Cwm-
hwplin.

hwn a ddygasid i fynu gyda bwriad i fod yn offeiriad, a aeth i'w wrando ef. Yr oedd Mr. Penry yn wr tal, ac o ymddangosiad boneddigaidd a hardd, ond yn anadnabyddus i Mr. Hughes. Pan welodd Mr. S. Hughes ef yn dyfod i mewn tybiodd mai swyddog gwladol oedd yn dyfod i'w ddal a'i gymmeryd i garchar. Gwedi gorphen yr addoliad, aeth Mr. Penry yn mlaen at Mr. Hughes, ac a ymaflodd yn ei law. Syr, ebe Mr. Hughes, yr wyf yn gobeithio nad ydych yn fy mal i'm gwneuthur yn garcharor. Nac wyf, fy anwyl Syr, ebe Mr. Penry, ond chwi a'm daliasoch i. O hynny allan glynodd Mr. Penry wrth wrando, ac a unodd â'r gynulleidfa yn y Wern-whith, a bu yn weinidog enwog gwedi hyny. Yr oedd Mr. S. Hughes yn pregethu ac yn gweini yr ordiuhadau yn Penbwhch, i'r eglwys ag sydd yn awr yn y Panteg; ac hefyd yn ogof Cwmhwplin, i'r eglwys sydd yn awr yn cyfarfod yn Pencader. Fel ag yr oedd yn myned ar ddydd Llun y Pasg o Abertawe i ogof Cwmhwplin i bregethu, gwelodd lawer o bobl yn dawnsio yn agos i Bantyblawd yn mhlwyf Llanegwad. Gwedi edrych ychydig arnynt, efe a alwodd ar eu blaenor, ac a ddywedodd wrtho, Deuwch gyda fi dros y mynydd a chwi gewch amgen camp nag sydd genych chwi yna. Pan glybu hyny, gadawodd ei gyfeillion a dilynodd Mr. Hughes. Gwedi dyfod i ogof Cwmhwplin, synodd

synodd wrth weled cynnifer o bobl gwedi dyfod yn nghyd; a chyn diwedd y bregeth cafodd ei argyhoeddi a'i ddychwelyd at yr Arglwydd, a bu yn gristion enwog o hyny allan. Mr. Owen Davies a Mr. John James oeddent gynnorthwywyr i Mr. Hughes, yn eglwys Pencader, tra bu efe byw. Yr oedd Mr. S. Hughes, yn pregethu hefyd yn Nghaerfyrddin, ac yn Llanybri; ac yr oedd Mr. David Owen, a Mr. William Lloyd o Ddolwlff, yn gynnorthwywyr iddo yn eglwys Llanybri. Byddai Mr. S. Hughes yn pregethu a gweini yr ordinadau i ychydig o gristianogion ag oedd y pryd hyny yn cyfarfod yn Cefnfarchen a'r Pâl; y rhai a symudasant gwedi marwolaeth Mr. Hughes i Henllan.^a

Henllan.

Yr oedd rhai o aelodau eglwys Cefnfarchen a'r Pâl, yn byw yn mhlwyf Trelech ar Bettws, a Trelech. chydâ golwg ar eu budd eu hunain a'r gymmydogaeth, gosodasant addoliad i fynu mewn tŷ bychan gerllaw y Dinas, lle y bu llawer o wyr enwog yn pregethu, ac yn mhlith ereill Mr. S. Hughes. Dyma ddechreuad yr eglwys luosog ag sydd yn awr yn cyfarfod yn Nghapel y graig, yn mhlwyf Trelech ar Bettws.^b

Yn ol dyddiau Mr. Evan Bowen, o Lanafanfawr, cyfododd Mr. David Williams,^{*} o Gef-
4 D 2 engwaelod,

^a Llyfr eglwys Llanedi. ^b Llythyr Mr. Jones.

^{*} Yr oedd Mr. D. Williams yn hen-dadcu i'r diwedd.

CANT
XVII.Troed-
rhyw-
dalar.
Llanwr-
tyd.Cefenar-
then.

engwaelod, Mr. Evan Thomas, o Danybwlech, ai frawd Mr. James Thomas, yn bregethwyr defnyddiol yn y cynnulleidfaoedd agsydd yn awr yn cyfarfod yn Troedrhywdalar a Llanwrtyd, Yr oedd Mr. D. Williams a Mr. E. Thomas yn cadw cyfarfodydd yn eu tai eu hunain; a thalodd Mr. D. Williams bum pump o ddirwy unwaith am hyny. Gorfû arnynt hefyd gladdu llawer o'u meirw yn agos i Danybwlech yn yr amser gofidus hyn, oblegid naddioddefid iddynt i'w claddu yn eglwys y plwyf. Yr oedd yr enwog Mr. Rees Prydderch, † o Ystradwalter, gerllaw Llanyddysfri, yn pregethu yn fynych y dyddiau hyny yn Nghastellcraigwyddon i'r eglwys agsydd yn awr yn cyfarfod yn Cefenarthen, ac ereill a ddeuai i'w wrando. A chymmaint oedd syched y hobl am y gwirionedd, fel ag yr oedd llawer yn myned gwedi nos a Llanwrtyd i wrando Mr. Prydderch yn Nghastellcraigwyddon. Yr oedd Mr. Prydderch hefyd yn ymweled â Throedrhywdalar a Llanwrtyd, ac yn pregethu yn aml yn Llwynceys, tŷ o'i eiddo ei hun rhwng y ddau le uchod; a chyfododd Mr. D. Jones, o'r Cribart,

Mr. Thomas Jones, o Danyrallt, yr hwn oedd wr deallu mewn pethau gwladol a chrefyddol, ac yn aelod defnyddiol iawn yn Troedrhywdalar.

† Mae Mr. Rees Prydderch, Llaw-feddyg, o Gaerfyrddin, yn fab i orwyr Mr. Rees Prydderch, o Ystradwalter.

art, § Mr. John Jones, o Cwmeamarch, a Mr. **CANT**
 Rees James, o Lety'refel, yn bregethwyr def- **XVII.**
 nyddiol yn yr eglwysi hynny yn nyddiau Mr.
 R. Prydderch.^a Dywedir fod llawer o dduw-
 iolion yr amser hyn oddiamgylch Aberhonddu,
 Talgarth, a'r Gelly, y rhai nid oeddent yn cyd-
 ymffurfio âg eglwys Lloegr, a bod Mr. Rees **Aber-**
 Prydderch, a Mr. Henry Maurice, yn gweini- **honddu.**
 dogaeithu iddynt. Yr oedd y bobl hyn yn gym-
 mysgeidig o Bresbyteriaid a Bedyddwyr, ond
 yn cydwranddo ac yn cydgymuno â'u gilydd.
 Ychydig o amser gwedi i'r erledigaeth fyned
 heibio, ymranasant, er mwyn eu cyfleustra, i
 Faesyronen, Tredustan, Gwenddwr, Trosgoed, a **Maesyr-**
 lleoedd ereill.^b Yr oedd llawer o Ymneilldu- **onen.**
 wyr mewn lleoedd ereill yn sir Frycheiniog, **Tredus-**
 dan ofal Mr. T. Watkins, Mr. T. Parry, Mr. **tan.**
 T. Evans ac ereill.^c Eglwysi yr Ymneillduwyr **Gwen-**
 yn sir Forganwg oeddent dan ofal gweinidoga- **ddwr.**
 eithol Mr. Samuel Jones, Mr. Daniel Higgs,
 Mr. Marmaduke Mathews, Mr. W. Thomas,
 Mr. L. Thomas, Mr. Robert Morgan, Mr.
 Thomas

§ Mae D. Thomas, Yswain, o Welfield, yn orwyr i Mr.
 D. Jones, o'r Cribart; a John Llwyd, Yswain, o Aberhon-
 ddu, yn orwyr i Mr. J. Jones, Cwmsamarch; a'r Parchedig
 M. Evans, gweinidog Pantycelyn, yn ŵyr i Mr. Rees Jones,
 o Shimailwyd, brawd Mr. D. Jones, o Cribart.

^a Llythyr Mr. D. Williams. ^b Hanes y Bed. p. 92, 93.

^c Thomas's Eccles. Hist.

CANT
XVII.

Thomas Jones, ac ereill. Yn sir Fynwy yr oedd yr Ymneillduwyr dan ofal Mr. T. Barnes, Mr. H. Walter, Mr. Watkin Jones, Mr. T. Quarnel, Mr. W. Prosser, Dr. C. Price, Mr. W. Prichard, ac ereill: Yr oedd llawer o Ymneillduwyr yn sir Faesyfed, dan ofal Mr. Henry Gregory, Mr. Henry Maurice, ac ereill. Mae yn debygol fod Ymneillduwyr yn yr amser trallodus hyn, yn mhob sir o Gymru, ond sir Fon.*

Marwol-
aeth V.
Powell.
O. C.
1670.

Yn y flwyddyn hon y bu farw Mr. Vavasor Powell, yn y drydedd flynedd ar ddeg a deugain o'i oedran, a'r unfed ar ddeg o'i garchar. Yr oedd efe yn wr o'r uniondeb manolaf, o'r duwioldeb gwresocaf, ac o'r dewrder gwrolaf. Efe a orphenodd ei yrfa mewn gorfoledd, ac a gladdwyd yn Mynwent yr Ymneillduwyr † yn Llundain.^b Cafodd y cyfreithiau yn erbyn yr Ymneillduwyr eu gwneuthur yn fwy caeth y flwyddyn hon, yr hyn fu yn achos i lawer o weinidogion ffyddlon gael eu carcharu, a llawer o deuluoedd eu dwyn i'r tlodi mwyaf. Ond pan welodd y brenin nad oedd dim yn llwyddo i beri i'r Ymneillduwyr i gydsurfio, efe a roddodd i'w gweinidogion hwynt ffraint-lythyrau i bregethu yr efengyl yn mhob tŷ ag a fyddai gwedi cael rhydd-did. Er melused yw rhydd-did,

Braintly-
thyrau i'r
Ymneill-
duwyr.
O. C.
1672.

* Thomas's Eccles. Hist. † Bunhill Fields.

^b Richard's Life of V. Powell.

did, nid oedd yr Ymneillduwyr yn eofn i'w dderbyn yn y dull hyn, oblegid eu bod yn gwybod nad oedd yn cael ei roddi o gariad, ac na pharhaid mo hono yn hwy nag y buasai yn wasanaethgar i achos Pabyddiaeth.*

Yr oedd Mr. Stephen Hughes yn parhau yn Hafurus iawn yn y weinidogaeth, a'r flwyddyn hon efe a gyhoeddodd ail argraffiad o Lyfr Ficar Llanymddyfri, ac efe a ysgrifennodd lythyr yn y rhagymadrodd at Mr. W. Thomas, Deon Caerwrangon, Mr. Hugh Edwards, o Langadog, yn sir Gaerfyrddin, Mr. David Thomas, o Margam, Mr. Samuel Jones, o Langunawyd, a Mr. William Lloyd, o St. Petrog, yn sir Benfro; yn mha un y mae yn cydnabod y cymorthwya roddasant iddo y flwyddyn hono i argraffu y Testament Newydd yn Gymraeg, ynghyd â'r Salmau, a Chatecism Mr. Perkins. Ac fel rhai ag oedd yn ofni Duw ac yn ewylllysio yn dda i oneidiau eu cydwladwyr, y mae efe yn deisyf arnynt i roddi pob aenogaeth i argraffu yr holl Fibl yn Gymraeg, gan fod cymmaint o'i eisiau yn y wlad.*

Yr oedd y Pabyddion y pryd hyn mewn Y Test flawer o barch gan y brenin a'r llys, ac yr oedd ^{Act.} O. C. flawer 1673.

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 672, 673, 684.

* Thomas's Eccles. Hist.

CANT
XVII.

llawer o honynt mewn lleoedd o elw ac ymddiried yn y deyrnas. Y senedd, yn ofni y buasai hyn yn foddion i gynnyddu awdurdod y Pabyddion, a gytunasant yn y senedd-dŷ y flwyddyn hon, na chai neb o hyny allan wasanaethu un swydd o elw ac ymddiried yn y llywodraeth heb gymuno yn eglwys Loegr; a'r brenin, i'r dyben i gael arian i ddwyn yn mlaen y rhyfel, a gdsyniodd â'r senedd i wneuthur y gyfraith hon, er nad oedd yn ei hoffi. Yr Ymneillduwyr hefyd, i'r dyben i ddarostwng y Pabyddion, a unasant â'r eglwyswyr i wneuthur y gyfraith hon, gan obeithio y buasai y llywodraeth mewn ychydig o amser, i wneuthur rhagoriaeth rhyngddynt hwy a'r Pabyddion. Ond mae y gyfraith hono yn parhau mewn grym yn eu herbyn hwy a'r Pabyddion, hyd heddyw. Mae yn debygol fod y brenin a'r llys mewn gobaith y buasai yr Ymneillduwyr yn uno â'r Pabyddion i wrthwnebu y gyfraith hon; a phae welsant fod yr Ymneillduwyr drosti, hwy a lidiasant, ac a erlidiasant yr Ymneillduwyr â chreulondeb mawr; a chafodd eu braint-lythyrâu eu galw yn ol.

Bu Mr. Stephen Hughes, Mr. Henry Maurice, a Mr. Gouge, o Lundain, o'r gwasaneth mwyaf i drigolion Cymru y blynyddoedd hyn, trwy eu diwydrwydd i daenu gwybodaeth o bethau

bethau ysbrydol yn y parthau mwyaf tywyll o'r
 wlad. A'r Arglwydd a gyfododd gyfeillion idd-
 ynt yn Lloegr, y rhai a gyfranasant yn helaeth o'u
 meddiannau i'w cynnorthwyo i fyned â'u gorch-
 wyl canmoladwy yn mlaen. Cafodd cymdeith-
 as || ei ffurfio yn Lloegr dan olygiad Dr. Tillot-
 son, Deon Canterbury, i'r dyben i gyfranu cy-
 hyd ag y gwelent yn dda, tuag at argraffu a
 phrynu llyfrau defnyddiol; ac hefyd tuag at
 addysgu plant tlodion y Cymry i ddarllen Saes-
 neg, ysgrifenu, a bwrw cyfrifon. Cyn diwedd y
 flwyddyn hon, dywedir fod deuddeg ar hugain
 o Fiblau Cymraeg, yr hyn oll ag oedd i'w cael
 yn Nghymru a Llundain, dau cant a deugain o
 Destamentau Cymraeg, a phum cant o Holl
 Ddyledswydd Dyn, gwedi cael eu rhoddi i
 dlodion Cymru a fedrai ddarllen Cymraeg; a
 bod oddiamgylch mil, wyth cant, a deg a deu-
 gain, o blant tlodion y Cymry gwedi eu gosod
 mewn ysgolion i ddysgu darllain Saesneg^a

CANT
XVII.O. C.
1675.

4 E

Yr

|| Aelodau y gymdeithas hon oeddent

John Tillotson	Ed. Stillingfleet	Wm. Turner
Benjamin Witchcot	John Meriton	Rich. Newman
Simon Ford	Hezekiah Burton	James Reading
Wm. Bates	Richard Baxter	Thos. Griffith
Wm. Outram	Thos. Gouge	John Short
Simon Patrick	Matthew Poole	Wm. Gape
Wm. Durham	Edward Fowler	Thomas Firmin.

^a James Owen's Life, p. 10, 11, 12.

CANT
XVII.Mr. T.
Gouge.Fi gared-
igrwydd
yr Cymry

Yr oedd Mr. Thomas Gouge yn fab i Mr. Wm. Gouge, o Lundain, gwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, a chwedi bod bedair blynedd ar hugain yn weinidog ffyddlon yn Llundain. Nid oedd ganddo wedi claddu ei wraig a sefydlu ei blant, ond cant a banner o bunnau yn y flwyddyn gwedi eu gadael; ac efe a roddai gant punt bob blwyddyn allan o hyny at weithred oedd o gariad ac elusen. Dywedir iddo gyfyngu ei elusen dros y naw neu ddeng mlynedd ddiweddaf o'i fywyd, yn mron yn hollol i Gymru. Pan oedd Mr. Gouge rhwng trugain a thrugain a deg oed, yr oedd yn arferol i deithio i Gymru, i ddosparthu yr arian a allasai efe hebcor ei hun, neu gasglu oddiwrth ereill, rhwng gweinidogion llafurus, trallodedig, ac anghenus. Efe a sefydlodd yn nhrefydd penaf Cymru rhwng tri a phedwar cant o ysgolion i ddysgu plant i ddarllen, ac a ymrwymodd i dalu am ddysgeidiaeth cant o blant ei hun. Mynodd argraffu hefyd wyth mil o Fiblau Cymraeg, mil o barais roddodd i'r tlodion; ac anfonodd y saith mil ereill i'r trefydd penaf yn Nghymru, i'w gwerthu am bris rhesymol. Er fod gan Mr. Gouge fraint-lythyr i bregethu yn achlysurol yn Nghymru, cafodd ei erlid o le i le. Ac er ei fod yn myned yn ddysfal i'r eglwys, ac yn cymuno yno ar droion, cafodd ei ysgymuno, tra yr oedd yn gwneuthur yr holl ddaioni hyn i'r Cymry.

Ond

Ond o gariad at Dduw ac eneidiau dynion, efe a ddyoddefodd yr holl bethau hyn gydâ llawer o amynedd, ac ni ddiffygiodd yn gwneuthur daioni, nes iddo orphen ei yrfa mewn llawenydd a gorfoledd.^a

CANT
XVII.

Cyn gynted ag y gwnaeth y brenin heddwch â'r Dutch, torodd cydfrad erchyll allan gartref, yr hwn a elwid y Cydfrad Pabaidd. Bwriad y cydfradwyr oedd lladd y brenin, dymchwelyd y Hywodraeth, a diwreiddio y grefydd Brotestanaidd wreiddyn a changen; ond yr Arglwydd a ddiogelodd y deyrnas rhag eu drwg-fwriad hwynt.^b

Cydfrad
Pabaidd.
O. C.
1678.

Yr oedd llawer o gynhyrfiadau yn y deyrnas y flwyddyn hon, a chafodd y blaid ag oedd yn elynol i Babyddiaeth, yn gadarn dros lywodraeth a rhydd-did y wlad, ac am oddefiad yr Ymneillduwyr, eu galw yn Whigs. † A'r blaid hono ag oedd dros ddyrchafu y brenin uwchlaw y gyfraith, a thros ufudd-dod-goddefgar a diwrthrynedd, ac yn tueddu yn fwy at y Pabyddion nâg at y Presbyteriaid, a gawsant eu galw yn Tories. ‡

O. C.
1680.Whigs a
Tories.

4 E 2

Er

^a Palmer's Noncon. Mem. Vol. I. p. 184—188.

^b Neal's Hist. Par. Vol. II. p. 711.

† Ystyr y gair yw Llaeth sur.

‡ Enw a roddwyd gyntaf i Yspeilwyr Gwyddelig.

CANT
XVII.

Dadl
rhwnges-
gob St.
Asaph a
Mr. J.
Owen yn
Croesys-
wallt.
O. C.
1681.

Er bod Dr. William Lloyd, esgob St. Asaph, yn groes i erledigaeth, gwnai ei oreu trwy foddion dengar i ddwyn yr Ymneillduwyr yn ei esgobaeth i gydffurfio. Gwedi ymddyddan yn aml â Mr. James Owen, gweinidog Croesyswallt, efe a orchymynodd iddo i ddyfod i ddadleudy Croesyswallt i gael dadleu âg ef yn gyhoeddus yn nghylch ei hawl i bregethu heb urddiad esgobol: ac i ddewis y neb a fynai i'w gynnorthwyo. Ar yr amser gosodedig cymmerodd yr esgob ei gyfaill Mr. Henry Dodwell gyd âg ef, a chymmerodd Mr. Owen ei gyfeillion Mr. Phillip Henry a Mr. Jonathan Roberts; a chwedi dadleu dros chwech awr, hwy a ymadawsant. Dywedir fod effeithiau y cyfarfod hwn yn amrywiol, ond na wnaethpwyd un dychwelwr.^a Yr esgob a ddadleuodd yn gyhoeddus hefyd â'r Crynwyr yn Llanfyllin.^b

O. C.
1681.

Y brenin y flwyddyn hon a roddodd orchymyn i rwystro cyfarfodydd crefyddol, a chospi pawb a gyfarfyddent i addoli Duw mewn dull gwahanol i ddefod eglwys Loegr. Yr Ymneillduwyr, mewn canlyniad i'r gorchymyn hwn, a gawsant eu herlid a'u carcharu gydâ y creulondeb mwyaf. Cafodd Mr. Phillip Henry ei ddal y pryd hyn, a'i ddirwyo o ddeugain punt;

^a James Owen's Life, p. 29—35.

^b Calamy's Noncon. Mem. p. 706.

punt; ac oblegid na thalai efe y dirwy, dygas-
ant ymaith dri llwyth ar ddeg ar hugain o'i
lafur ag oedd newydd ei fedi, yn nghyd â gwair,
glo, a phethau ereill. Gorfu ar wr y ty lle yr
oedd Mr. Henry yn pregethu dalu again punt,
a phob un o'r gwrndaw-wyr bum swllt. Rhod-
ddwyd gwarant i ddal Mr. James Owen hefyd,
ond trwy gyfyngu ei hun yn ei dŷ, efe a gadw-
odd ei hun rhag ei ddal. Tra yr oedd yr erled-
igaeth hon yn rhoi trwy yr holl wlad, bu farw
yr enwog Mr. T. Gouge yn ddystaw yn ei gwsg,
yn y ddwyfed flwyddyn ar bymtheg a thrugain
o'i oed.*

CANT
XVII.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Henry Mau-
rice, yr hwn oedd wr o sir Gaernarfon, a chwed-
ei ddwyn i fynu yn Rhydychen. Bu yn offeir-
iad dros ychydig yn Stratton, yn sir y Mwythig.
Pan oedd yn y lle hwnw, cafodd llawer o'i
blwyfolion eu tori ymaith gan dwymyn, yr hyn
fu yn foddion yn llaw yr Arglwydd i'w ddych-
welyd ef ato ei hun. Yn fuan yn ol hyn, dech-
reuodd fod yn anesmwyth yn nghylch ei gyd-
ffurfiad, ac o gydwybod a ymadawodd âg eg-
lwys Loegr, ac a aeth i fyw i'r Fenni. Mewn
ychydig o amser gwedi hyny, cafodd ei ddewis
yn weinidog gan gorph o Gristianogion ag oedd
yn cyfarfod yn Llanigon a Merthyr-Cynog.

Bywyd a
Marwol-
aeth Mr.
H. Mau-
rice.
O. C.
1682.

Ond

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 727, 729, 730.

CANT
XVII.

Ond nid oedd yn cyfyngu ei weinidogaeth i'r lleoedd hyny yn unig. Teithiai trwy holl Gymru, a phregethai yr efengyl yn y lleoedd mwyaf tywyll; a Duw a fendithiodd ei lafur er dychweliad i lawer o eneidiau. Efe a ddyoddefodd lawer o galedi, a'i elynion oeddent yn aml gynllwyn iddo; ond yr Arglwydd a'i cuddiodd yn ngheudod ei law. Pan oedd yn pregethu un waith mewn tŷ, y swyddog gwladol a ddaethi mewn ac a orchymynodd iddo roddi fynu. Mr. Maurice gyda gwroldeb a'i tyngedodd yn enw y Duw mawr, gair pa un yr oedd ef yn bregethu, i beidio a'i aflonyddu, fel yr atebai am hyny yn nydd mawr y farn. Y swyddog, pan glybu ei eiriau, a eisteddodd dan grynu, ac a'i gwraddawodd yn amyneddgar hyd ddiwedd y bregeth, yna efe a aeth ymaith yn llonydd. Daliwyd Mr. Maurice un waith, ond cafodd ei ryddhau yn fuan. Pan oedd ar un amser mewn eisiau mawr, ac yn gweddio gyda ei deulu yn gyfatebol i'w ddiffyg, rhyw wr a gurodd wrthy drws, a chweddi galw am Mr. Maurice a roddodd iddo lonaid llaw o arian heb eu rhifo, fel rhodd oddiwrth ryw gyfeillion, ond ni ddywedodd efe pwy. Amlygodd Mr. Maurice yn y rhan olaf o'i fywyd lawer o ostyngieddrwydd, llarieidd-dra, amynedd, ymostyngiad i ewyllys Duw, yn nghyd â thosturi tuag at ei elynion. Yn ei bregethau yr oedd yn gyffredin ya am-

canu

canu gosod y sylfaen o lechydwrïaeth trwy Grist. Yn y rhan gyntaf o'i bregeth yr oedd yn gyffredin yn agor rhyw bwnc sylfaenol, ac yn dwyn i mewn bethau ymarferol yn y cymmwysiad. Pan byddai ei gyfeillion yn dymuno arno i arbed ychydig arno ei hun, yntau a atebai, "Pan b'o dyn wedi segura y rhan oreu o'i ddydd, a'r prydawn yn nesau, angenrhaid yw iddo ddyblu ei ergydion." Bu farw yn ddeugain oed, ac yr oedd ei ymddygiad ar ei wely angyu yn atebol i'w fywyd duwiol.*

CANT
XVII:
~~~~~

Charles yr ail, gwedi teyrnasu pum mlynedd ar hugain, a fu farw, a'i frawd Iago yr ail a deyrnasodd yn ei le ef. Iago yr ail a ddechreuodd ei deyrnasiad trwy arddeliad cyhoeddus o'r grefydd Babaid, canys y sabbath cyntaf gwedi iddo gael ei goroni, efe a aeth yn gyhoeddus i gapel y Pabyddion i addoli. Cafodd yr erledigaeth ag oedd wedi llonyddu ychydig ar farwolaeth Charles, ei hadfywio drachefn. Rhoddwyd rhydd-did i'r Tories i flino yr Ymneillduwyr; a chafodd Mr. Richard Baxter, ac ereill, eu dirwyo a'u carcharu. Yr oedd yr amser hyn mor drallodus, fel ag yr oedd yn berygl i Ymneillduwyr i rodio y ffordd yn gyhoeddus, a llawer o honynt oblegid hyn a aethant i America.^b

Marwol
aeth
Charles
yr ail.
O. C.
1685.

Gwedi

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. p. 159—162.

^b Neal's Hist. Pur. Vol. III. p. 747—753.

CANT
XVII.O. C.
1686.

Gwedi i bethau fyned yn mlaen fel hyn dros ychydig o amser, gwelodd rhai offeiriaid fod eu hymddygiad hwy a'r llys tuag at yr Ymneillduwyr, yn tueddu i gynnyddu Pabyddiaeth yn y deyrnas, a dechreusant bregethu yn ei erbyn. Rhoddodd hyn dramgwydd mawr i'r brenin, a gorchymynodd na byddai i neb bregethu ynerbyn Pabyddiaeth o hyny allan. Pan nad oedd rhydd-did i'r offeiriaid bregethu yn erbyn Pabyddiaeth, dechreusant ysgrifenu yn ei erbyn, yr hyn fu yn achos o anghydfod rhwng y brenin ac eglwys Loegr; ac yn achlysur i'r ddwy blaid i garu yr Ymneillduwyr, y rhai oedd gwedi cael eu herlid ganddynt dros gyanifer o flynyddoedd.*

Rhydd-
did yr
Ymneill-
duwyr.
O. C.
1687;

Y brenin, i'r dyben fel y tybia rhai, i roddi rhydd-did i'r Pabyddion, a throei yr Ymneillduwyr yn erbyn yr eglwyswyr, a gyhoeddodd rydd-did cyffredinol i Ymneillduwyr o bob plaid i addoli Duw yn ol goleuni eu cydwybodau. Mewn canlyniad i hyn cafodd yr Ymneillduwyr o bob enw mid yn unig eu rhyddhau, ond hefyd eu derbyn i wasanaethu swyddau o elw ac ymddiried; ac anfonasant gyfarchiadau at y brenin, yn mha rai yr oeddent yn cydnabod ei hynawsedd, ac yn deisyf arno i gadarnhau eu breintiau iddynt.† Yr oedd yr Ymneillduwyr

j

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 754. † Ibid. p. 767, 768.

y pryd hyn, ac yn hir gwedi hyn, yn priodi yn eu lleoedd eu hunain, ger bron yr eglwys. Byddai y gweinidog yn eu cynnorthwyo, a thystiolaeth o'r briodas yn cael ei ysgrifenu mewn llyfr, a dwylaw tystion wrthi.*

CANT
XVII.

Mr. Stephen Hughes, gwedi bod yn llafurus a llwyddiannus yn ngwiollan Duw, a fu farw yn drugain a phump oed, ac a gladdwyd yn eglwys Ieuan, yn Abertawe. Efe a argraffodd gyfieithadau o Ymarferiad Duwioledeb, Galwad i'r annychweledig, 'Nawr neu Byth, Alleine ar ddychweliad, a llyfrau ereill; a dywedir i'w lasur helaeth i waethygu ei iechyd. Yr oedd yn ofni llawer rhag i'w synwyrâu ddrysu ar wely angau, ac iddo trwy hyny ddywedyd rhyw beth yn ddianrhydeddus am grefydd; a dywedai yn aml yn ei weddïau, "Arglwydd, cofia ni yn ngwasgfa marwolaeth, ac na ddyoddef i ni dy ddianrhydeddu di yn ein munudau diweddaf." Rh yngodd bodd i Dduw i wrando ei weddïau, a chafodd orphen ei yrfa mewn tawelwch meddwl a llawenydd tufewnol mawr. Gwedi gosod ei dŷ mewn trefn, rhoddi cyfarwyddiadau i'r eglwys ag oedd efe yn weinidog iddi, a chyflwyno ei deulu i Dduw, efe a drodd ei wyneb at y pared, ac a fu farw yn uniongyrch.^b

Marwolaeth Mr.
S. Hughes
O. C.
1688.

4 F

Y

* Hanes y Bed. p. 338.

^b Palmer's Noncon. Mem, Vol. III. p. 499.

**CANT
XVII.**

Urddo 12
o weini-
degion yr
Ymneill-
duwyr.
O. C.
1688.

Y flwyddyn y bu farw Mr. Stephen Hughes, cafodd y gwyr canlynol eu hurddo yn mhlith yr Ymneillduwyr: Mr. David Penry, yn weinidog i eglwys Llanedi; Mr. Kees Prydderch, i eglwys Cefenarthen; Mr. Owen Davies,* i eglwys Cefenfarchen a'r Pâl, yr hon sydd yn cyfarfod yn bresennol yn Henllan; Mr. William Evans,† i eglwys Pencader; Mr. John James,† i eglwys Lanybre; a Mr. David Edwards, i eglwys Caronen. Yr un flwyddyn hefyd yr urddwyd Mr. Daniel Philips, Mr. David Richards, Mr. John Higgs, Mr. Thomas Beynon, Mr. John Thomas, a Mr. Jenkin Thomas, ond nid ymddengys i ba eglwysi yr urddwyd hwynt.*

Gan fod yr anghydfod rhwng y brenin a'i ddeiliaid Protestanaidd yn myned yn fwy-fwy helaeth, tybiodd y blaid eglwysig yn addas i anfon at William tywysog Orange, yr hwn oedd yn briod â Mary mereh Iago yr ail, i ddeisif arno

* Symudodd Mr. O. Davies gwedi hyn i A Bertawe a Bro-wyr.

† Symudodd Mr. W. Evans o Pencader i Gaerfyrddin. Yr oedd yr eglwys y pryd hyn yn cyfarfod yn y Priordy: Mr. W. Evans fu yn offerynol i gasglu eglwys Capel-Sion, ac yn ei amser ef yr adeiladwyd y tŷ cyfarfod yno.

† Bu Mr. James farw yn y flwyddyn 1705.

* Llanedi Church Book.

arno ddyfod i Loegr i'w cynnorthwyo hwynt i amddiffyn y grefydd Brotestanaidd a'r llywodraeth gwladol. William, gwedi gwneuthur y darpariadau angenrheidiol, a diriodd yn Lloegr ar y pumed dydd o fis Tachwedd y flwyddyn hon. Pan wybu y brenin Iago fod William gwedi dyfod i Loegr, a'i fod ar y ffordd i Llundain, efe a ffordd i Ffraingc, lle yr oedd gwedi anfon y frenines ychydig cyn hyny. Gan i'r brenin ffoi o'r deyrnas, a thori y cytundeb a wnaethai â'i bobl, barnodd y senedd a gyfarfu y pryd hyny, fod gorsedd Lloegr yn wag; ac yn ganlynol gwnaethant ddewisiad o William a Mary i deyrnasu yn lle Iago yr ail; a chawsant eu coronni yn frenin a brenines Lloegr y mis Ebrill canlynol.*

CANT
XVII.Dyfodiad
Williams
tywysog
Orange i
Loegr.
O. C.
1688.

Y flwyddyn hon cytunodd y brenin a'r senedd i roddi goddefiad i Ymneillduwyr Protestanaidd i addoli Duw yn ol goleuni eu cydwybodaeth, yr hon gyfraith sydd mewn grym hyd heddiw, ac yn fwy helaeth nag oedd ar y cyntaf.

Toleration Act.
O. C.
1689.

Yr oedd y brenin yn ewyllysio yn fawr i ddwyn oddiamgylch heddwch parhaus rhwng eglwys Loegr a'r Ymneillduwyr, a'r flwyddyn hon efe a roddodd awdurdod i ddeg o esgobion ac ugain o offeiriaid i gymmeryd y peth mewn

Y brenin
yn
chwen-
nych
cymmodi
eglwys
Loegr a'r
Ymneill-
duwyr.
O. C.
1689.

4 F 2

llaw

CANT
XVII.

llaw. Yr oedd Dr. W. Loyd, esgob St. Asaph, a Dr. H. Humphreys, esgob Bangor, yn mblith yr esgobion. Er i'r gofal mwyaf gael ei gymmer- yd i ddewis y rhai mwyaf diduedd, gan eu bod oll o eglwys Loegr, nid allasid dysgwyl iddynt wneuthur llawer.^a Pan ddaeth rhydd-did cyd- wybod i'r Ymneillduwyr, danfonodd gweini- dogion y Bedyddwyr yn Llundain at eu brodyr yn Lloegr a Chymru, i'w gwahodd i gyfarfod mewn cymmanfa yn Llundain, i'r dyben i ystyr- ied eu hamgylchiadau, a chynnorthwyo eu gi- lydd. Cynnaliwyd y gymmanfa mis Medi y flwyddyn hon, ac aeth chwech o Gymru iddi.^b

Bu yr ysgolion a sefydlwyd gan Mr. Gouge ac ereill trwy Gymru yn foddion i ddwyn cyn- nifer i ddarllen yr ysgrythyrau, fel ag yr oedd y Biblau Cymraeg gwedi myned yn awr yn brin. Mr. David Jones, yr hwn a ddidywyd o Lan- dissilio, yn sir Gaerfyrddin, yn gwybod am y diffyg oedd o Fiblau, a argraffodd Fiblau Cym- raeg wyth-plyg y flwyddyn hon, ac a ddos- parthodd ddeng mil o honynt.^c Daeth Bibl Cymraeg un-plyg allan y flwyddyn hon hefyd, yr hwd a elwid yn gyffredin, Bibl esgob Llwyd; ond Mr. Pierce Lewis, o sir Fon, ag oedd y pryd

Bibl
wythplyg
O. C.
1690.

^a Rapin. ^b Hanes y Bed. p. 333.

^c Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. p. 497.

pryd hyn yn Rhydychen, a gymmerodd ofal ei argraffiad.^a

CANT
XVII.

Bu eglwys yr Independiaid * yn sir Aber-teifi, yn cael ei gwasanaethu gan amryw weinidogion yn amser yr erledigaeth, o adferiad Charles yr ail, hyd oni chafodd yr Ymneillduwyr oddefiad gan y brenin William. Yr oedd y gangen hono o honi ag sydd yn awr yn cyfarfod yn Llechryd, yn cyfarfod y pryd hyny, mae yn debygol, yn y Tirllwyd, yn mhlwyf Llan-goedmoer. Bu Mr. John Thomas, o Lwynygrawys, yr hwn oedd wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, yn weinidog i'r eglwys hon yn y Tirllwyd yn ol Mr. Ræes Powell, o Lamedr. Symudodd yr eglwys, yn amser Mr. Thomas, o'r Tirllwyd i Rhosygilwen, yn agos i Gilgerran, ac oddiyno drachefn, mewn ychydig o amser i Gastellmaelgwyn, yn agos i Lechryd. Pan oedd yr eglwys yn cyfarfod yn Nghastellmaelgwyn, yr aelodau ag oedd yn byw yn agos i Trefdraeth, oblegid yr anhawsdra i deithio mor bell, a dybiasant yn addas oddiamgylch i'r flwyddyn hon, i osod i fynu addoliad yn Brynberian, a chawsant eu cynnorthwyo dros lawer o flynyddoedd gan weinidogion Llechryd.^b Yn nghylch

^a Thomas's Eccles. Hist. p. 458.

* Yr oedd rhai Bedyddwyr hefyd yn eu plith y pryd hyn.

^b Mr. Griffiths's Letter.

**CANT
XVII.**

J. Owen
yn pre-
gethu yn
Llanfyll-
in.

nghylch diwedd y flwyddyn hon Mr. James Owen a ddechreuodd bregethu yn Llanfyllin, yn sir Drefaldwyn, yn nhy Mr. John Griffiths, gwr cyfrifol o'r dref hono. Y tro cyntaf yr aeth yno, amgylchynodd y werinos y tŷ, torasant y ffenestri, taflasant gerig i blith y bobl, ac aflonyddasant y gynnulleidfa yn y dull mwyaf ffyrnig; a bu gwr y tŷ yn mron colli ei fwyd trwy fyned i'r drws i ostegu y terfysg, Un o'r dynion hyn yn edifeiriol am ei fai, a gyfaddefodd gwedi hyny, na lwyddodd efe byth gwedi iddo godi ei law yn erbyn yr efengyl.^a

**Marwol-
aeth Mr.
P. Phillips
O. C.
1691.**

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Peregrine Phillips, o sir Benfro, yn drugain ac wyth mlwydd oed; ac hefyd Mr. John Powell, yr hwn oedd yn pregethu oddiamgylch i Gasnewydd ar Wysg, yn sir Fynwy.^b Fel ag yr oedd y Bedyddwyr yn cynnyddu y pryd hyn yn y rhan orllewinol o Gymru, bu llawer o ddadleuon rhyngddynt â Bedyddwyr plant. Oddi-

**Dadl
rhwng yr
Indepen-
diaid a'r
Bedydd-
wyr yn
nghylch
bedydd
plant.
O. C.
1691.**

amgylch i'r flwyddyn hon cytunodd y ddwy blaid i brgethu ar y pwngc o fedydd yn Mhenylan, yn agos i Freni fawr. Mr. John Thomas o Lwynygrawys, a bregethodd gyntaf dros fedydd plant, a phregethodd Mr. John Jenkins,^c gweinidog

^a Monthly Repos. Vol. I. p. 399.

^b Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. Thomas's Eccles. Hist. p. 470.

^c Mr. J. Jenkins oedd dadcu i Dr. Jenkins, o Walwerth.

gweinidog Rhydwylym, ddiwrnod ar ol hyn y dros fedydd crediniol. Mewn canlyniad i'r cyfarfod hwn, llawer o aelodau eglwys Mr. Thomas a unasant â'r Bedyddwyr: yr hyn fu yn achos i'r Independiaid yn y parthau hyny, ddy-muno ar Mr. Samuel Jones, o Brynllwarch, i ysgrifenu llyfr mewn amddiffyniad i fedydd ba-banod. Ond pan ballodd Mr. Jones, Mr. James Owen a gymmerodd y gorchwyl yn llaw; a dywedir nad oedd neb yn fwy cymmwys i'r gwaith nâg efe. Cyhoeddodd Mr. Owen ei lyfr, dan yr enw 'Bedydd Plant o'r Nef,' a bu yn ach-os o gymmaint o gynnwrf trwy yr holl wlad, fel y barnodd y Bedyddwyr fod yn angenrheidiol iddynt amddiffyn eu hunain yn yr un dull. Ond mae yn debygol nad oedd ganddynt neb yn eu plith eu hunain yn Nghymru, yn abl dadleu â Mr. Owen. Dymunasant gan hyny ar Mr. Benjamin Keach, o Loegr, gymmeryd y gorchwyl yn llaw. Daeth ei lyfr ef allan, dan yr enw 'Goleuni gwedi tori allan yn Nghymru.' Yr oedd y Bedyddwyr yn llafurio dan beth anfantais yn y dadl hwn, oblegid gorfu iddynt gyfieithu llyfr Mr. Owen i'r Saesneg i'r dyben i Mr. Keach i'w ddeall; ac wedi hyny cyfieithu llyfr Mr. Keach i'r Cymraeg er budd i'r Cymry. Dywedir hefyd fod y cyfieithad yn ddrwg.*

Yn

CANT
XVII.

O. C.
1692.

Yn y rhyfel ag oedd y pryd hyn rhwng y brenin William a Iago, yr oedd y rhan fwyaf o'r Cymry dros y brenin William. Esgobion Bangor a St. Asaph oeddent yn gadarn dros William, ac felly yr oedd pob plaid o Ymneillduwyr hefyd. Ond mae yn debygol fod Dr. Watson, esgob Tŷ Ddewi, er iddo gymmeryd y llw o ffyddlondeb i'r brenin William, yn fwy ffafriol i Iago. Felly yr oedd Dr. Beau, esgob Llandaf hefyd. Yr oedd crefydd y pryd hyn yn go ansefydlog; ond nid oedd un erledigaeth gyhoedd yn y wlad. Rhai Ymneillduwyr a ddechreusant adeiladu tai cyfarfod y pryd hyn, gan fod y gyfraith o oddefiad yn caniatáu cyflawn rydd-did iddynt wneuthur felly.

Cynnydd
yr Ym-
neilldu-
wyr.
O. C.
1693.

Yr oedd achos yr Ymneillduwyr yn myned ar gynnydd y blynyddoedd hyn yn Nghymru. Amlwg yw fod eglwys luosog o Ymneillduwyr y pryd hyn yn cyfarfod yn Caronen, Crygymain, Llwynrhys, a'r Cilgwyn, dan ofal gweinidogaethol Mr. David Jones, Mr. David Edwards, a Mr. Jenkin Jones. Yr oedd Mr. Morgan Howell, a Mr. David John Rees, yn athrawon yr yr eglwys hono y pryd hyn, a Mr. John Johnes, a Mr. Griffith Hugh yn henuriaid llywodraethol; a Mr. David Evan, Mr. David Lewis, a Mr. Evan John, yn ddiaconiaid.* Dr. Jonathan Edwards, o Wrecsam, a gyhoeddodd lyfr

* Cilgwyn Church Book.

lyfr yn erbyn Sociniaeth y flwyddyn hon, ac un arall ar yr un testun y flwyddyn ganlynol.^a Ar farwolaeth Mr. Robert Thomas, o Bagland, yr hwn a fu dros ugain mlynedd yn weinidog i'r gangen hono o eglwys Castell Nedd, ag oedd yn cyfarfod yn Tirdyncyn, yn mhlwyf Llangyfelach, cafodd Mr. Lewis Davies, o Lanedi, ei urddo yn weinidog Tirdyncyn; a bu Mr. John Thomas, o Aberfan, a Mr. Llewelyn Bevan, o Gwmllynallt, yn ei gynnorthwyo dros ychydig o amser.^b

CANT
XVII.

Mr. Phillip Henry, gwedi gwasanethu ei genhedlaeth yn ol ewyllys Duw, a fu farw yn gysurus y flwyddyn hon, yn chwech mlwydd a thrugain oed. Y flwyddyn ganlynol y bu farw yr enwog Mr. S. Jones, o Brynllwarch, yn ddeg a thrugain oed.^c Y flwyddyn y bu farw Mr. S. Jones, yr aeth cynulleidfa Cefenfarchen a'r Pal i addoli i Henllan. Yr oedd Mr. Owen Davies gwedi symud y pryd hyn i Abertawe, a Mr. David Owen, o Bwllyhwyaid, gwedi ei urddo yn weinidog yn ei le ef. Mr. David Owen oedd gweinidog yr eglwys hono pan y symudodd i Henllan.^d

Marwol-
aeth Mr.
P. Henry.
O. C.
1696.

4 G

Mr.

^a Thomas's Eccles. Hist. p. 466.   ^b Lanedi Church Book.

^c Palmer's Nencon. Mem. Vol. III.

^d Llythyr Mr. Loyd. Lanedi Church Book.

Yr oedd y gwyr canlynol yn feirdd enwog yn **CANT**
y cant hwn: Dafydd y Nant; Vicar Penllin; XVII.
Gruffydd Owain; Gruffydd Rhys; Gruffydd Beirdd.
Peilyn; Guttyn ab Ifan Llydan; Gwilym ab
Hywel; Huw Morus; .a Rowland Vychan.*

* Cam. Biog.

Y DEUNAW-

4 G 2

Thomas David Rees, o Foyddyn, yn mhlwyf Llanarth. Bu y gwr hwn dros ychydig o amser yn aelod o eglwys yr Independiaid yn sir Aber-teifi, ac yn gynnorthwywr i Mr. Stephen Hughes. Ond oblegid i Mr. Hughes unwaith, pan aeth i Landyssil i bregethu yn amser yr er-ledigaeth, fyned i eglwys y plwyf, i wrando yr offeiriad cyn pregethu ei hun; ac oblegid na chyfaddefai Mr. Hughes fod hyny yn feius ynddo, nac addaw ychwaith i beidio gwneuthur felly o hyny allan, Mr. T. D. Rees, ac ereill, a ymadawsant â'r Independiaid, ac a unasant âg eglwys y Bedyddwyr, ag sydd yn awr yn cyfarfod yn Rhydwyllim, y flwyddyn y corpholodd yr eglwys hono. Yn fuan gwedi i Mr. T. D. Rees uno â'r Bedyddwyr, cafodd ei urddo yn weinidog, a bu yn cyd-weinidogaethu â Mr. W. Jones, a Mr. Griffith Howells, dros lawer o flynyddoedd. Gan fod yr eglwys hono mor wasgaredig, dywedir fod Mr. G. Howells yn blaenori yn y gangen hono ag oedd yn cyfarfod yn Rushacre, yn mhlwyf Arberth; Mr. T. D. Rees, yn y gangen ag oedd yn cyfarfod yn Glandwr, gerllaw ei dŷ ei hun; a bod Mr. W. Jones yn blaenori trwy yr holl eglwys. Dywedir i Mr. T. D. Rees, a Mr. G. Howells, gael eu dirwyo lawer gwaith am beidio myned i wrando i eglwys y plwyf, ac iddynt hefyd gael ei carcharu. Gwedi marwolaeth Mr. T. D. Rees, symudwyd yr addoliad o

Glandwr

iaid ond un fuwch, yr hon a adawsant fel ag y ^{CANT XVIII.}
 gallasai ei blant gael ychydig o laeth. Dang-
 osasant gwedi hyny nad oedd tosturi y drygionus ^{Dydddef- iadau Mr. Gregory.}
 ond creulon; canys pan oedd Mr. Gregory
 oddi cartref, dygasant ymaith y fuwch hefyd.
 Pan ddychwelodd Mr. Gregory a gweled ei
 wraig mewn galar, efe a ddywedodd wrthi,
 “Na ofidiwch, fy anwylyd, Rhagluniaeth yn
 ddiau a ddarpar i ni fuwch etto.” Yn fuan
 gwedi hyn boddodd un o'r bobl a ddygasai
 ymaith anifeiliaid Mr. Gregory mewn rhyd yn
 agos i'w dŷ ef; a chafodd un arall ei ysu gan
 bryfed, a bu farw yn druenus. Parhaodd Mr.
 Gregory yn ffyddlon hyd angau, gan gadw ei
 hun yn ddifrycheulyd mewn cenedlaeth bechad-
 urus a throfaüs.*

William y trydydd, gwedi teyrnasu pedair ^{Marwol-}
 blynedd ar ddeg, a fu farw, ac Anne, tywys- ^{aeth y brenin}
 oges Denmark, a merch Iago yr ail, a deyr- ^{William}
 nasodd yn ei le ef. Cynnygwyd cyfyngu rhag- ^{III.}
 orfreintiau yr Ymneillduwyr y flwyddyn hon, ^{O. C.}
 1702.
 a'r un ganlynol, ond nis llwyddwyd.

Ganwyd Mr. James Owen yn y Bryn, yn ^{Bywyd}
 mhlwyf Abernant, yn agos i Gaerfyrddin, yn y ^{Mr. James}
 flwyddyn 1654. Gwedi bod dros ychydig o am- ^{Owen.}
 ser mewn ysgol yn y wlad, cafodd ei anfon at
 Mr.

* Richard's Life of H. Gregory.

**CANT
XVIII.**

**Dychwel-
iad Mr.
Gwen.**

Mr. Picton, un o'r Crynwyr, ag oedd yn hyf-
orddi plant yn Nghastell Caerfyrddin. Oddi
yno cafodd ei anfon i'r ysgol-rydd yn y dref
hono, ag oedd y pryd hyny dan ofal Mr. David
Phillips. Cynnyddodd i'r fath raddau yn yr y-
sgol hono, fel ag y daeth i fod yn anwylyd ei
athraw ardderchog, yr hwn a'i cyfrifai yn
llange gobeithiol anghyffredin. Cymmaint
oedd ei awydd am wybodaeth fel ag yr oedd yn
ymarferid y diwydrwydd mwyaf i'w gyrhaedd-
yd; gan wybod nad oes dim ffrwyth yn yr hydref
os na bydd blaguriad yn y gwanwyn. O'r amser
ag oedd yn dair ar ddeg oed, nid oedd ganddo
ddim blas ar chwerau, nac un difyrwch plent-
ynaid arall. Yn nghylch yr amser hyn y clyw-
odd efe y bregeth gyntaf gan Ymneillduwr
oddiwrth Mal. iv. 1. Cafodd y bregeth hono
ei bendithio er lleshad trag'wyddol i'w enaid.
Ac er mor foesol oedd gwedi byw trwy ei holl
fywyd, gwnaeth yr olwg a gafodd y pryd hyn
ar ei gyflwr drwg fel pechadur, iddo dreulio
llawer o ddyddiau mewn ympryd a gweddi; a
chymmaint oedd ei ofnau, fel ag yr oedd yn
gorwedd nosweithiau cyfan ar y llawr noeth,
gan ymostwng mewn dagrau wrth draed yr Iesu.
Gwedi parhau felly dros ryw amser, gwelodd
Duw fod yn dda i symud ei ofnau, a'i lanw o
lawenydd a gorfoledd. Pan orphenodd ffyrnio
yn ysgol-rydd Caerfyrddin, aeth i athrofa yr
enwog

CANT
XVIII.

enwog Mr. Samuel Jones, o Brynllwarch, yn sir Forgauwg. Bu mor ddiwyd yn yr athrofa hono, fel y dywedai ei athraw dysgedig ei fod yn deilwng o'r enw Astudiwr diorphwys. Gwedi ymadael â'r athrofa hono, aeth dros ychydig o amser at ei dad-bedydd, Mr. James Howells, offeiriad o eglwys Loegr, yr hwn a gymmerodd lawer o boen i'w berswadio i gydymffurfio, ond nis llwyddodd. Ystyriodd Mr. Owen y pwngc o ymneillduaeth gyda y manyldra mwyaf, fel ag yr oedd yn Ymneillduwr o gydwybod. Efe a ddechreuodd bregethu yn Abertawe fel cyn-northwywr i Mr. S. Hughes, gyda llawer o dderbyniad; ac er ei fod mewn perygl bob dydd o gael ei garcharu, nid oedd arno nac ofn na chywilydd yn ngwaith yr Arglwydd. Yn nghylch yr amser hyn Mr. Henry Maurice a gymmerodd sylw neillduol o Mr. Owen, ac a'i hannogodd ef, oblegid yr erledigaeth, i fyned i Ogledd Cymru. Er mor anhawdd oedd gan Mr. S. Hughes i fadael â gwr ieuangc mor dduwiol, dysgedig, a doniol; etto ar gais Mr. Maurice efe a adawodd iddo fyned. Gwedi ymadael âg Abertawe, Mr. Owen a sefydlodd yn Bodwel, yn sir Gaernarfon, ond cyn iddo fod yno yn hir, dechreuwyd ei fygwyth â dirwy ac â charchar. Yr oedd ei weinidogaeth yn dderbyniol iawn, a phan nad oedd yn nghylch ei waith cyhoeddus, arferai i fyfyrïo un awr ar

4 H

bymtheg

Mr. Ow-
en yn
gynnor-
thwywr i
Mr. S.
Hughes.

CANT
XVIII.

Diwyd-
rwydd
Mr. Ow-
en.

bymtheg o bob pedair awr ar hugain. Gwedi bod yn y wlad hono fel carcharor oddiamgylch i naw mis, aeth liw nos at yr enwog Mr. Hugh Owen, o Brenclydwr, yn sir Feirionydd. Ni wnaeth yr annogaeth a gafodd efe i sefydlu yn y wlad hono, ond cynnyddu yr erledigaeth yn ei erbyn, yr hyn a barodd iddo o'r diwedd i benderfynu i fadael. Yn y flwyddyn 1676, cafodd alwad i Swiney, yn agos i Groesyswallt, lle y sefydlodd fel caplan i Mrs. Baker, yr hon oedd wraig o dduwioldeb mawr. Yr oedd hefyd yn pregethu i gynnulleidfa o gristianogion yn, ac oddiamgylch i Groesyswallt, lle yr oedd Mr. Rowland Nevet gwedi bod yn weinidog ddeng mlynedd ar hugain. Gwedi pregethu yno fel prawf-ddyn, cafodd ei gymmeradwyo a'i urddo yn weinidog yn y flwyddyn 1677. Cymmaint oedd sel Mr. Owen yn ngwaith ei Arglwydd, fel ag yr oedd yn teithio yn fynych i barthau tywyll Cymru i bregethu yr efengyl. Fel ag yr oedd unwaith yn myned o Gaerlleon i bregethu yn y Treythyn, yn sir Fflint, ac yn anwybodus o'r ffordd, galwodd wrth dafarn-dŷ i gael cyfarwyddyd. Dygwyddodd fod cymdeithas o foneddigion yno yn yfed y pryd hyny, a phan glywsant ei lais, un o honynt ag oedd yn elyn mawr i'r Ymneillduwyr a ofynodd i Mr. Owen, I ba le yr ewyllysiai efe gael ei gyfarwyddo, a chydâ y parodrwydd mwyaf a ddangosodd iddo

Urddiad
Mr Ow-
en.

y

y ffordd. Er mor ochelgar oedd Mr. Owen, tybiodd y gwrboneddig mai pregethwr oedd, a'i fod i bregethu yn y fan lle yr oedd yn myned; a chytunodd â'i gyfeillion i fyned dranoeth i'r gymmydogaeth hono dan ffug o heboca neu ryw ddifyrwrch arall, fel y gallent weled i bale y byddai y bobl yn myned. Dranoeth gwedi myned yno, a gweled y bobl yn myned i dŷ un Thomas Fenner, yn agos i'r Treythyn, hwy a ruthrasant i'r tŷ, ac a aflonyddasant y gynnull-eidfa ar yr addoliad. Tra yr oedd rhai o honynt yn gwilio y drysau, creill a ddaliasant Mr. Owen, a phan welsant fod Geiriadur Ysgryth-yrol gwedi ei rwymo gyda'i Fibl, tyngasant mai Bibl anghyfreithlon oedd, ac y cai ddyoddef am hyny. Gwedi edrych ar ei bregeth ef a methu ei deall oblegid ei bod yn y iaith Lladin, tyngasant mai Pabydd oedd, ac y profent hyuy. Gwedi bygylu llawer ar Mr. Owen a'r bobl, daeth yr heddwch ac a'u cymmerodd hwynt i dref Mould. Panddaethant yno, anfonwyd am yr Ustus Heddwch, yr hwn a ymddyodd yn dra sarug tuag at Mr. Owen a'i gyfeillion. Dywedodd yr offeiriad mai pregeth ar Can. v. 16. oedd yr ysgrifen Lladin o eiddo Mr. Owen. Gwedi llawer o ddrwg-driniaeth, cafodd Mr. Owen a gwr y tŷ lle y bu yn pregethu eu hanfon i garchar Caerwys, a rhwymwyd y gwrandaw-wyr i ymddangos yn yr eistedd-

CANT
XVIII.Carchar
Mr. Ow-
en.

CANT
XVIII.

fod trimisol. Tra bu Mr. Owen yn y carchar, dangosodd ceidwad y carchar lawer o garedig-
rwydd iddo; a daeth llawer o offeiriaid i'w weled; ac ni allasai ei wrthwynebwr lai na chanmol ei ddoniau mawr. Bu Mr. Owen yn y carchar oddiamgylch tair wythnos, ond nid oedd yn segur yno, canys treuliai oddiamgylch pedair neu bum awr bob dydd i weddio, pregethu, ac esponio yr ysgrythyrau i'w gyd-garcharorion ac ereill. Pan wybu ei wrthwynebwr hyn, gorchymynasant i gadw drws y carchar yn nghlo, ac na byddai i neb gael myned i mewn i wrando pregethau, nac uno mewn un rhan o addoliad crefyddol. Er i geidwad y carchar orfod ufuddhau, ni ddychrynwyd y bobl, canys casglent oddiamgylch y ffenestri ar yr amser arferol i wrando ar Mr. Owen yn pregethu. Pan oeddent yn anobeithio cael eu rhydd-did, anfonodd Mr. John Evans, o Wrecsam, eu hachos at gyfreithiwr enwog, yr hwn a farnodd eu bod gwedi eu carcharu yn anghyfiawn. Gwedi gwneuthur hyn yn adnabyddus i'r Ustusiaid yn yr eisteddfod tri misol, syrthiodd yr holl fai ar yr Ustus hwnw a'u hanfonodd i garchar; yr hwn, pan wybu ei berygl, a roddodd orchymyn i geidwad y carchar i ollwng y carcharorion yn rhydd. Llawer a gynghorent Mr. Owen i gospi yr Ustus anghyfiawn, ond efe a wrthododd, gan ddewis yn hytrach i adael yr achos

Madden-
garwch
Mr. Ow-
en.

achos i law Duw, yr hwn sydd Farnwr cyfiawn. **CANT XVIII.**
 Pan welodd yr Ustus anghyfiawn fod Mr. Owen yn wr heddychlon, ac nad oedd yn dewis dilyn y gyfraith, efe, gydâ y diffeithder mwyaf gwedi i'r eisteddfod tri misol fyned heibio, a ddirwyodd Mr. Owen, gwr y tŷ, a'r gwrandaw-wyr; ac yn fuan gwedi hyny, cymmerodd eu meddianau i dalu y dirwy. Dyoddefodd Mr. Owen y pethau byn gydâ y gwroldeb a'r amynedd mwyaf. Yn un o'i lythrau o'r carchar at ei berthynasau, efe a sylwodd fel hyn: "Os nad yw yr efengyl yn deilwng i ddyoddef drosti, nid yw yn deilwng i gael ei phregethu. Mae yn wir yn anrhydedd gwedi i ni i bregethu y gwirionedd i gael ein galw i ddyoddef drosto."

Yn y flwyddyn 1679, Mr. Owen a briododd Sarah George, yn Nghroesyswallt, yr hon oedd ferch enwog iawn mewn duwioldeb, ac yn mhob ystyriaeth yn deilwng o'r fath briod. Bu iddynt saith o blant. Yn nghylch yr amser hyn symudodd cynulleidfa Swiney i Groesyewallt, lle yr oedd Mr. Owen yn awr mae yn debygol yn byw; a lle y bu dros ugain mlynedd yn llafurio yn y gair a'r athrawiaeth. Ar farwolaeth Mr. Bryan yn y flwyddyn 1699, Mr. Owen a symudodd i'r Mwythyg, lle y bu yn weinidog ac yn athraw, hyd ddydd ei farwolaeth. Tra yr oedd Mr. Owen yn cyflawnu dyledswyddau y weinidogaeth

Mr. Owen yn
symud i'r
Mwythyg

CANT
XVIII.

weinidogaeth gydâ ffyddlondeb a derbyniad, yr oedd hefyd yn barchus iawn fel athraw. Yr oedd gwedi bod yn hyfforddi gwyr ieuaingi i waith y weinidogaeth yn Nghbroesyswallt, ac yr oedd ynddo addasrwydd hynod i'r gwaith. Yr oedd ei gynneddfau naturiol yn gryf, ei ddysgeidiaeth yn helaeth, a'i ddiwydrwydd uwchlaw mesur. Fel difeinydd, ieithydd, celfyddwr, a hanesydd, yr oedd Mr. Owen uwchlaw y cyffredin. Pan wybu Mr. Owen fod dydd ei ymadawiad yn nesâu, efe a annogodd ei ysgoleigion yn y modd mwyaf cariadus i gyflwyno eu holl fywyd i wasanaeth Duw, ac eneidiau dynion. "Ni fynwn i ddim, eb efe, er deng mil o fydoedd, i fyw ond fel ag y buais, Yn awr yr wyf yn mwynhau cysuron y cyfryw fywyd, ac ni fyddwn, er y byd, heb y cysuron dwyfol hyn ag sydd yn awr yn fy lloni." Gwedi dywedyd llawer o bethau ereill ag oedd yn profi ei fod mewn heddwch â Duw, ac mewn mwynhâd o lawn sicrwydd gobaith, Mr. James Owen a hunodd yn yr Arglwydd, yr wythfed dydd o Ebrill, y flwyddyn hon, yn y deuddegfed flwyddyn a deugain o'i oed; ac a gladdwyd ja eglwys St. Chad, yn y Mwythig. Mr. Owen a ysgrifennodd lawer o lyfrau yn Gymraeg ac yn Saesneg. Heblaw y Traethawd ar Fedydd, efe a ysgrifennodd y llyfrau canlynol yn Gymraeg. Trugaredd a Barn; Cyfieithiad o Gatecism y Gymmanfa;

Marwol-
aeth Mr.
Owen.
O. C.
1706.

Gymmanfa; a llyfr bychan ar Ddyledswydd Gweinidogion a Phobl.^a

CANT
XVIII.

Er mor flin yw ymraniadau mewn eglwysi i bawb sydd yn caru tangnedd ac undeb, mae Pen mawr yr eglwys rai troion yn eu goruwch-lywodraethu er helaethiad ei achos. Y flwyddyn hon a'r ddwy ganlynol, bu anghydfod galarus yn eglwys Henllan, yn sir Gaerfyrddin, mewn canlyniad i wahanol olygiadau ar athrawiaethau gras. Er ymdrechu mewn amryw gyfarfodydd i wneuthur heddwch rhwng y ddwy, blaid wrthwynebol, ymranodd yr eglwys; a'r cyfryw a ymadawsant a osodasant addoliad i fynu yn Rhydyceisied, ac oddiyno y tarddodd eglwys Glandwr. Yr oedd Mr. Lewis Thomas, Mr. Henry Palmer, a Mr. Matthias Maurice, yn mhlith y rhai a aethant i Rydyceisied; ond dychwelodd Mr. H. Palmer yn ol i Henllan drachefu, a chafodd ei urddo yn weinidog yno yn y flwyddyn 1721, gwedi ymadawiad Mr. Jeremiah Owen, mab Mr. David Owen yr hen weinidog.^b Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Morgan Williams, yr hwn ddewiswyd yn weinidog Tredustan yn ol marwolaeth Mr. Rees Prydderch.^c

Ymran-
iad yn
Henllan
O. C.
1707.

Yr oedd y frenines Anne gwedi bod yn ffafriol

O. C.
1707.

^a James Owen's Life. ^b Hanes eglwys Rhydyceisied.

^c Tredustan Church Book.

CANT XVIII. **Cyfreithiau caeth.** **O. C. 1711.** rïol i'r Ymneillduwyr dros lawer o flynyddoedd, ond yr oedd plaid y brenin Iago yr amser hyn gwedi ennill y fath awdurdod yn y llys, fel ag y gwnaethpwyd cyfraith y flwyddyn hon, i rwystro pawb mewn swyddau dan y llywodraeth i fyned i dŷ cyfarfod. Gelwir y gyfraith hono, Bil y Cydffurfiad achlysurol. Dwy flynedd yn ol hyn, cafodd y Sism-Bil gydsyniad y freninea. Yn ol y gyfraith hono ni oddefid i neb o'r Ymneillduwyr ddysgu eu plant eu hunain, ac nid oedd i un ysgol-feistr i fyned i un lle o addoliad o eiddo yr Ymneillduwyr. Yr oedd y gyfraith gaeth hon i'w gosod mewn grym ar y dydd cyntaf o Awst, y flwyddyn hon. Ond gwelodd Duw fod yn dda i alw y frenines i dragywyddoldeb ar y dydd hwnw, a chafodd Siors y cystaf yr hwn oedd gyfaill ffyddlon i rydd-did gwladol a chrefyddol, ei gyhoeddi yn frenin Brydain; a diddymwyd y Sism-Bil yn y pummed flwyddyn o'i deyrnasiad.

Cynnydd yr Ymneillduwyr. **O. C. 1715.** Mae yn debygol fod achos yr Ymneillduwyr yn myned ar gynnydd trwy holl Gymru yr amser hyn, yn neillduol yn y Deheubarth, a bod yn eu plith lawer o weinidogion duwiol, dysgedig, a ffyddlon. Dywedir fod o leiaf chwech ar hugain o gynnulleidfaoedd y Presbyteriaid a'r Iudependiaid, a naw o gynnulleidfaoedd y Bedyddwyr digymmysg yn Nghymru, y pryd hyn.
Ychydig

Ychydig o flynyddoedd yn ol hyn, Dr. Hoad-
 ley, esgob Bangor, a bregethodd ger bron y
 brenin, ar freniniaeth Crist. Yn y bregeth
 hono dangosodd nad oedd teyrnas Crist o'r byd
 hwn, ac na wnaeth Crist esgobion yn arglwyddi,
 ac na roddodd efe iddynt yr awdurdod a honent
 fod ganddynt. Ysgrifennodd lyfr gwedi hyn
 yn erbyn traws-lywodraeth dymhorol ac ysbryd-
 ol, a dywedodd lawer am yr angeurheidrwydd
 o ddiwygio gwasanaeth eglwys Loegr. Cafodd
 ei wrthwynebu i'r eithaf gan Dr. Sherlock, Dr.
 Trapp, ac ereill, ag oedd dros ddull presennol
 eglwys Loegr. Ond ymddiffynodd y llywod-
 raeth ef, ac ni wnaethpwyd iddo ddim niweid.

CANT
XVIII.

Y flwyddyn hon y bu farw y dysgedig Henry
 Rowland, B. A. o sir Fon. Yr oedd Mr.
 Rowland yn henafiaethydd da, ac efe a ysgrifen-
 odd y llyfr rhagorol hwnw, a elwir *Mona
 Antiqua Restaurata*.^a Y flwyddyn yn ol hon, y
 gorphenodd Dr. Hugh May, o'r Fenni, ei yrfa.
 Ar symudiad Mr. Thomas Cole, gweinidog yr
 Independiaid yn y Fenni, i sir Gaerloyw, cafodd
 Dr. May ei urddo yn weinidog yn ei le ef, yn y
 flwyddyn 1719. Dywedir mai ar ddydd ei ur-
 ddiad y cafodd Dr. May ei wir ddychwelyd at
 yr Arglwydd. Gwedi gorphen y gwasanaeth
 aeth y gweinidogion i giniaw; a phan welsant
 4 I nad

O. C.
1722.^a Cam. Biog.

CANT
XVIII.

nad oedd Dr. May yn eu plith, hwy a ymfynasant am dano, a chawsant ef yn ei ystafell ddirgel yn wylo dagrau yn hidl, a chyfaddefodd wrthynt, na wyddad efe ddim yn gadwedigol am grefydd hyd y dydd hwnw. Bu yn weinidog ffyddlon a llwyddiannus o'r dydd hwnw hyd ddydd ei farwolaeth.*

Y brenin, y flwyddyn ar ol hon, yn ystyried fod yr Ymneillduwyr yn ddeiliaid ffyddlon i'r llywodraeth, ac etto yn gorfod cynnal eu crefydd eu hun, a lwyddodd gyda'r senedd i roddi iddynt oddiamgylch dau cant ar bymtheg o bunnau yn flynyddol o hyny allan. Gelwir yr arian hyn yn Regium Donum,* ac y maent yn cael eu hymddired i flaenoriaid y Presbyteriaid, yr Independiaid, a'r Bedyddwyr, i'w cyfranu i weinidogion tlodion ac anghenus perthynol i'w cynnulleidfaoedd.

O. C.
1726.

Yr oedd Arminiaeth ar gynnydd yn Nghymru y dyddiau hyn, a bu dadl fawr rhwng Mr. Jenkins Jones, yr hwn oedd wedi ei urddo y flwyddyn hon yn weinidog yn Llwynrhydowen, â Mr. James Lewis, o Bencader, yn nghylch etholedigaeth, prynedigaeth, pechod gwreiddiol, gras effeithiol, a pharhad mewn gras.† Mr. Abel Francis, hefyd,

* Llythyr Mr. Harries. * Rhodd Freninol.

† Yr oedd Mr. James Lewis, o Bencader, wedi ei urddo

hefyd, gweinidog y Bedyddwyr yn Nghastell-
newydd, a gyfnewidiodd yn ei farn yr amser
hyny, ac a unodd â Mr. Jenkin Jones i ym-
ddiffyn Arminiaeth. Gwedi i Mr. A. Francis
fyfyrio llawer ar y pynciau mewn dadl, efe a
argraffodd lyfr yn cynnwys ei farn arnynt, a
elwir Gair yn ei bryd. Dywedir ei fod yn y
lyfr hwnw yn ymresymu yn fwynedd a serchog,
fel un yn llawn cariad at Grist a'i wirioneddau,
yn nghyd âg eneidiau dynion. Yn ol ychydig
o flynyddoedd ymadawodd Mr. A. Francis â'r
Bedyddwyr, ac a unodd â'r Presbyteriaid ag
oedd o'r un farn ag ef ei hun.* Bu farw Mr.
John Powell, o Dredustan, y flwyddyn hon.
Cafodd Mr. Powell ei urddo yn y flwyddyn
1708, a dywedir ei fod yn ysgolhaig da, ac yn
bregethwr llwyddiannus.^b Yr un flwyddyn
hefyd y bu farw Mr. Lewis Richards, o'r Fron-
las, gweinidog eglwys yr Independiaid yn
Nghappel y Graig, yn mhlwyf Trelech. Yr
oedd Mr. Richards yn wr duwiol a llafurus
iawn yn y weinidogaeth; ac mae yn debygol
mai efe oedd y gweinidog cyntaf a urddwyd gan
4 I 2 yr

CANT
XVIII.O. C.
1729.

yn y flwyddyn 1706, ychydig flynyddau gwedi symudiad
Mr. W. Evans i Gaerfyrddin. Ac y mae yn debygol i'r ddadl
uchod gommeryd lle yn faan gwedi i bebl Llwynrhyd-
owen neillduo o Bantycroiddin.

* Hanes y Bedyddwyr, p. 382.   ^b Tredustan Church Book.

CANT
XVIII.Cym-
manfa
Hengoed
O. C.
1730.

yr eglwys hono, a'i fod yn un o'r aelodau pan gafodd yr eglwys ei chorpholi.*

Bu dadl, nid bychan, yn nghymmanfa y Bedyddwyr yn Hengoed, yn sir Forganwg, y flwyddyn hon, oblegid fod Mr. Charles Winter, a rhai ereill yn yr eglwys hono, yn arddel Arminiaeth. Yr oedd Mr. C. Winter yn wr o blwyf Bedwellty, yn sir Fynwy, ac yn aelod yn Hengoed. Gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Caerfyrddin, cafodd ei ddewis gan eglwys Hengoed i fod yn gynnorthwywr i'w gweinidog Mr. Morgan Griffiths. Pan gyfarfu y gweinidogion, gofynodd Mr. John Harry, gweinidog Blaenegwent, Pa beth oedd i'w wneuthur i'r cyfryw ag oedd yn credu prynedigaeth gyffrednol, ewyllys-rydd, ac y gallasai dyn fod yngadwedig heb ras Duw? Panglybu Mr. Winter hyny, efe a safodd i fynu, ac a ddywedodd, "Cyfeirio yr ydych yn ddiannau attaf fia'r ychydig bobl ag sydd yn dal yr un egwyddorion â mi, am hyny yr ydwyf yn teimlo rhwymau arnaf i haeru i Grist farw dros bawb, a bod ewyllys dyn yn rhydd i ddewis da neu ddrwg. Ond nid wyf yn dysgwyl cael fy nghadw ond trwy ras Duw, canys effeithiau gras yw iechyd-wriaeth a'i holl fendithion." Gwedi dadleu llawer, gorchymynwyd i Mr. Winter, a'i gyfeillion

* Llythyr Mr. Jones.

CANT
XVIII.

eillion fyned allan ; yna gorphenwyd y cyfarfod gydâ llawer o annbrefn. Mr. Winter gwedi hyn a osododd ei law wrth erthyglau ffydd a osodwyd ger ei fron, a bu yn llafurio yn Hengoed hyd farwolaeth Mr. Morgan Griffiths. Gwedi marwolaeth Mr. M. Griffiths, gwrthododd eglwys Hengoed wneuthur dewisiad o Mr. Winter yn weinidog iddynt : ac er nad oedd ganddynt ddim yn erbyn ei dymher na'i foesau, torasant ef a phedwar ar hugain o'r aelodau allan, oblegid eu cŷliadau. Mr. Winter, gwedi ei dori allan o Hengoed, a bregethodd mewn tai yn y gymmydogaeth, lle y cawsai annogaeth ; ac yn mhen ychydig o flynyddoedd efe a adeiladodd y tŷ cyfarfod, a elwir Craigfargod, lle y bu yn llafurio yn agos hyd ddydd ei farwolaeth.*

Yr oedd Mr. Griffith Jones, o Landowror, yn Mr. G. Jones, o Landowror.
sir Gaerfyrddin, yn offeiriad llafurus a defnyddiol iawn yr amser hyn. Heblaw Llandowror a Llandeilo Abercowin, yr oedd Mr. Jones yn gweinidogaethu yn achlysurol yn eglwys Llanllwch, gerllaw Caerfyrddin. Dan ei weinidogaeth ef yn Llanllwch, y cafodd Miss Bridget Vaughan, merch y Derllysg, yn mhlwyf Merthyr, gwedi hynny Mrs. Bevan, o Laugharne, ei thueddu i ymosyn am wir grefydd. Arferai Mr. Griffith Jones ddarllen y gwasanaeth yn fisol, ar y dydd Sad-

wra

CANT
XVIII.

wrn o flaen y Sabbath y cyfranai ordinhad swper yr Arglwydd. Ar ol darllen yr ail lith, gofynai a oedd neb yn y gynnulleidfa gwedi dal sylw ar un adnod yn y pennodau a ddarllenodd. Gwedi i ryw rai enwi adnod neu adnodau, yna yr eglurai yntau yr adnodau mewn modd goleu a deallus. Gwedi hyny holai y rhai fyddai yn dyfod o'r newydd i'r ordinhad, 1. Yn nghylch gwaith Ysbryd Duw ar eu heneidiau; 2. Am eu gwymbodaeth o athrawiaethau yr efengyl; 3. Am eu bucheddau. Byddent yn dyfod o bob parth o'r wlad i wrando arno, ac i gyfranogi o'r swper santaidd gydâg ef; ac yn aml byddai o bymtheg i ddeg ar hugain yn cael eu holi ganddo yn gyhoeddus, er mawr adeiladaeth i'r gwrandaw-wyr, cyn eu derbyn i gymundeb. Ond yrhan fwyaf o'r rhai ag oedd eisiau y cyfryw addysgiadau arnynt a safent yn ol, yn enwedig dynion gwedi tyfu i fynu a heneiddio mewn anwybodaeth. I feddyginiaethu hyn, o leiaf yn mblith y tlodion, cyhoeddodd ar y Sabbath y byddai bara yn cael ei gyfrannu ar y Sadyrnau misolhyn i'r tlodion, gwedi ei brynn â'r arian a dderbynid wrth weinyddu y cyman. Pan ddoent i dderbyn y bara, gosodai hwynt yn rhws, a gofynai iddynt ychydig gwestiynau mwyaf hawdd eu hatteb, mewn dull caredig rhag eu dyrysu a'u cywilyddio. Ac er eu cynnydd mewn gwymbodaeth o'r ysgrythyrau, rhoddodd arnynt ddysgu adnod

CANT
XVIII.

adnod neu ddwy o'r Bibl i'w dywedyd yn gyhoeddus yn yr eglwys cyn derbyn y bara; fel yr aeth yn ddefod i bob un adrodd adnod cyn derbyn y dorth fara. Yn y ffordd hon daeth Mr. G. Jones yn hysbys o'r anwybodaeth mawr sydd yn mhlith y bobl nas gallent ddarllen, a bu hyn yn ofid calon iddo. Gwedi hir brofiad o'r dull hwn dros amryw flynyddoedd, daeth i'w feddwl, fel peth dymunol, yn hytrach na gob-eithiol, i osod i fynu ysgolion rhad Cymreig. A'r arian a dderbynid wrth yr ordinhad, gosododd i fynu yn gyntaf un ysgol, ac wedi hyn dwy; atebodd y rhai hyn y dyben mor rhagorol, fel y buont yn annogaeth i osod i fynu ychydig yn ychwaneg; a daeth rhagluniaeth yn ddaionus â modd i'w cynnal. Gwelodd yr Arglwydd fod yn dda i gynnyddu eu llwyddiant a'u rhifedi, a buont o fendith fawr i'r Cymry mewn amrywiol ystyriaethau, dros lawer o flynyddoedd. Y Gymdeithas anrhydeddus tuag at daenu gwybodaeth Gristianogol, a gynnorthwyodd yr ysgolion yn haelionus âg anrhegion o Fiblau, a miloedd o lyfrau ereill. Ar rai achosion byddai hefyd yn cyfranu at gynnalïaeth teuluoedd tlodion, tra byddent yn rhoddi eu hamser i fod yn yr ysgol.*

Dechreuad yr ysgolion e-lusengar eylchynol.

O. C.
1730.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. James James, Marwol-aeth Mr. gweinidog James.

O. C.
1734.

* Trysorfa, Rhif. I.

CANT
XVIII.

gweinidog enwog yn mhlith y Bedyddwyr. Dywedir mai gwr o sir Gaerfyrddin oedd Mr. J. James, a'i fod o dylwyth da. Gwedi uno âgeg-lwys Rhyd-wilym, efe a gyflwynodd ei huni waith y weinidogaeth, a chafodd ei urddo yn weinidog i'r eglwys hono. Aeth Mr. James i fyw i Landyssil. Yn amser yr erledigaeth cyhoeddwyd dydd o ymryd a gweddi, ar ryw achos neillduol, ond rhoddwyd gorchymyn na byddai neb i bregethu ar yr achlysur: ac os pregethai neb, fod iddo dalu deugain punt o ddirwy. Cynnaliodd y Bedyddwyr gyfarfod gweddi y dydd hwnw, a gwnaeth Mr. James James ragymadrodd ar ddechreu y cyfarfod, i ddangos ei ddyben a'r dull y dylasai gael ei gadw. Mewn canlyniad i hyn dywedwyd iddo bregethu, a daeth un at wr y tŷ, ac a ddywedodd fod rhaid iddo dalu deugain punt o ddirwy. Gan nad oedd yr arian gan wr y tŷ i'w talu lawr, cymmerwyd ei anifeiliaid. Gwr y tŷ, pan welodd hyny, a fenthyciodd yr arian, a chafodd ei anifeiliaid yn ol; a rhoddodd gyfraith ar ei wrthwyneb-wyr am gymmeryd ei arian yn angbyfiawn. Awd â'r mater i'r eisteddfod tri misol yn Llanbedr, ac wedi hir ddadleu, penderfynwyd fod y gwr yn cael cam, a gorfu arnynt dalu yn ol y deugain punt ar yr amser. Ar hyn dywedodd y cyfreithiwr ag oedd gwedi colli y dydd, "Tra byddo y fraich yma wrth

CANT
XVIII.

wrth fy nghorph, myfi a fyddaf yn erbyn y blaid hon." Ar hyn tarawodd dolur yn ei fraich, a dywedir na wellodd mo honi, nes pyddu oddiwrth ei gorph a marw o hono. Er i Mr. James ddyoddef llawer, nid oes dim hanes iddo gael ei garcharu.*

Nid ymddengys fod, hyd yn hyn, un blaid gresyddol o ddim enwogrwydd yn Nghymru, ond Eglwyswyr, Presbyteriaid, Independiaid, Bedyddwyr, a'r Crynwyr. Ond mewn canlyn-
iad i gynnydd y diwygiad ag oedd yn awr yn dechreu cymmeryd lle yn eglwys Loegr, mewn rhai lleoedd, cyfododd plaid newydd yn Nghymru, a elwir Methodistiaid. Yr achlysur o'r enw hwn oedd fel y canlyn: Pan oedd Mr. John Wesley yn athrofa Rhydychen, cytunodd efe ac ychydig o wyr ieuaingc difrifol, yn y flwyddyn 1729, i gyfarfod â'u gilydd ar brydnawnau i ddarllen y Testament Groeg, a llyfrau ereill. Mewn ychydig o amser gwedi hyny, cytunasant i fyned i ymweled â'r carcharorion yn y carchar unwaith bob wythnos. Pan welsant fod eu gwasanaeth yn gymmeradwy, a'u cynghorion yn llesiol i'r carcharorion, cytanasant i fyned oddi-amgylch y ddinas, i ddarllen a gweddio gydâ y tlodion yn eu cystuddiau, a rhoddi ychydig arian iddynt at brynu lluniaeth a physygwriaeth.

4 K

Y

* Hanes y Bedyddwyr, p. 337, 367, 395.

CANT
XVIII.O. C.
1735.

Y flwyddyn hon unodd Mr. George Whitfield â hwynt. Gwedi parhau yn yr ymarferiad canmoladwy hyn dros ryw amser, cawsant, oblegid eu bywydau rheolaidd a threfnus, eu galw yn Drefnyddion neu yn Fethodistiaid, yn ol eaw y blaid hono o physygywyr gynt, ag oedd yn ymarferyd physygwriaeth wrth reolau trefnus. Mewn ychydig o amser yn ol hyn, amrywiodd blaenoriaid y gyfeillach hon, yn eu tybiau crefyddol; ac yn y flwyddyn 1741, ymranodd y Methodistiaid yn Lloegr yn ddwy blaid; un ya Galiniaid, dan Mr. George Whitfield, a'r llall yn Arminiaid, dan Messrs. John a Charles Wesley. Gan eu bod gwedi eu dwyn i fynu yn Rhydychen, parhaodd eu blaenoriaid i broffesu ymlyniad wrth eglwys Loegr, er eu bod yn fynych yn addoli yn null yr Ymneillduwyr. Bu poblogrwydd Mr. G. Whitfield a Mr. J. Wesley yn foddion i ennyn digasodd llawer o offeiriaid yn eu herbyh, ac mewn ychydig o amser gwrthodasant genad iddynt bregethu yn yr areithfâau. Pan gafodd Mr. Whitfield a Mr. Wesley eu cau allan o areithfâau yr eglwys sefydledig, aethant i bregethu i'r meusydd, a byddai miloedd o bobl yn myned i'w gwranddo; a gorfu i'w gelynion gysaddef iddynt fod yn offerynol i ddychwelyd llawer at yr Arglwydd.*

Mr. How-
ell Harris

Yr oedd Mr. Howell Harris, o Drefeca, yn
sir

* The Oxford Methodists. Evans's Sketch.

sir Frycheiniog, yn bwriadu bod yn offeiriad, **CANT XVIII.**
 ac aeth i Rydychen gydâ y dyben hyny. Ond
 blinodd yn fuan ar annhrefn ac anfoesoldeb y lle
 hwnw, a dychwelodd at ei gyfeillion yn Nghym-
 ru. Gwedi dychwelyd i Gymru, Mr. H. Har-
 ris a ddechreuodd fyned i gynghori pechadur-
 iaidd o dŷ i dŷ yn ei blwyf genedigol ei hun, a'r
 plwyfau cymmydogaethol yn raddol. Aeth son
 am dano yn fuan trwy yr holl wlad, a thyrsa-
 oedd lluosog a gasglent i'w wrando ef; a dyw-
 edir fod y fath awdurdod yn cydfyned â'r gair
 o'i enau, fel y gwaeddai llawer allan yn y fan
 dan deimlad o drueni eu cyflyrau. Y flwyddyn **O. C.**
 hon gosododd ysgol i fynu yn Trefeca, ac oddi- **1736.**
 yno aeth i eglwys y plwyf, a daeth llawer o'r
 ieuenctid ato er mwyn ychydig o addysg yn
 mhethau Duw. Byddai hefyd yn myned atynt
 yn eu cyfarfodydd i ddysgu canu psalmau, i'r un
 dyben pwysig o ddywedyd wrthynt am eu cyf-
 lyrau tragywyddol. Cafodd llawer eu hargy-
 hoeddu trwy y moddion hyn, a dechreuodd Mr. **Dechreu-**
 Harris osodi fynu gymdeithasau neillduol mewn **ad y Me-**
 amrywiol leoedd. Dyma ddechreuad cyntaf y **thodist-**
 cymdeithasau neillduol yn mhlith y Methodist- **iaid yn**
 iaidd yn Nghymru. Y flwyddyn yn ol hon, an- **Nghym-**
 fonodd rhyw wr boneddig o sir Faesyfed am **ru.**
 Mr. Harris i'w dŷ i lefaru; cynhyrfodd hyn **O. C.**
 llawer o oreuon y wlad i ddyfod i'w wrando, a **1736.**
 chafodd dderbyniad, nid bychan, ganddynt. **O. C.**
1737.

CANT
XVIII.

Diwyd-
rwydd
Mr. Har-
ris.

Mr. Dan-
iel Row-
lands.

Hyd yn hyn yr oedd yn parhau i gadw yr ysgol, ond yn cynghori y nosweithiau, y sabbathau, a'r gwyliau. Diwedd y flwyddyn hon bwriwyd ef allan o fod yn athraw ar yr ysgol yn eglwys y plwyf. Rhwyddâodd hyn ei ffordd i fyned i ba le bynag y cai ei alw ddydd a nos, gan lefaru yn aml dair, pedair, a phum' waith yn y dydd. Fel ag yr oedd ei lwyddiant yn cynnyddu, felly yr oedd ei wrthwynebiadau. Y pen-swyddwyr a fygythient ei gospi, yr offeiriaid a bregethent yn ei erbyn, gan ei ddynodi fel twyllwr a gau broffwyd, a'r werinos gyffredin fyddent barod yn mron yn mhob man, i derfysgu a'i luchio. Nid oedd Mr. Harris y pryd hyn yn arfer pregethu oddiwrth un testun, ond yn traddodi yr hyn a roddai yr Arglwydd iddo i'r bobl, yn gyffredin mewn ffordd daranllyd ac argyhoeddiadol. Yr oedd yr ysgolion rhad, dan olygiad Mr. Griffith Jones, yn taenu ar led y wlad yn fwy fwy, a chymdeithasau neilltuol yn cael eu gosod i fynu mewn amryw fanau trwy siroedd Cymru: Mr. G. Whitfield, gwedi clywed am Mr. H. Harris, a ysgrifennodd ato lythyr cysurus, i'w annog i fyned yn mlaen yn ei waith yn hyderus. Yn nghylch yr amser hyn y cafodd Mr. Daniel Rowlands, o Langeitho, yn sir Aberteifi, ae ereill o offeiriaid ieuainc eglwys Loegr, eu galw i bregethu yr efengyl.^a

Mr:

Trysorfa, Rhif. IV.

Mr. James Lewis, o Bencader, gwedi bod dros ddeuddeg mlynedd ar hugain yn weinidog llafurus a llwyddiannus, a fu farw y flwyddyn hon yn drugain mlwydd a phedair oed.^a Yr un flwyddyn hefyd y bu farw Mr. Morgan Griffiths, o Hengoed, yn sir Forganwg. Yr oedd Mr. M Griffiths yn wr o sir Benfro, yn agos i Hwlfordd. Gwedi uno âg eglwys y Bedyddwyr yn Prendergast, yn amser Mr. William Jones, eu gweinidog cyntaf, efe a ddechreuodd bregethu; ac ar farwolaeth Mr. Jones cafodd ei urddo yn un o weinidogion yr eglwys hono. Yn y flwyddyn 1701, Mr. M. Griffiths a symudodd i Hengoed, lle y bu yn gweinidogaethu gydâ llawer o gymmeriad hyd ddydd ei farwolaeth. Yn amser Mr. Griffiths, yr oedd eglwys Hengoed yn gymmysg o Fedyddwyr neillduol a chyffredinol. Dywedir fod Mr. M. Griffiths yn gristion llariaidd a chariadus, ac yn bregethwr goleu a serchiadol; a pharhaodd ei enw yn barchus yn mblith ei orfucheddwyr duwiol lawer o flynyddoedd gwedi iddo orphen ei yrfa.^{b*} Y flwyddyn ganlynol y bu farw Mr. Rees Price, o'r Ty'nylon, yn sir Forganwg, tād yr enwog Dr. Price, gynt o Lundain. Yr oedd Mr. Price

CANT XVIII.
Marwolaeth Mr. J. Lewis a Mr. M. Griffiths, O. C. 1733.

^a Cilgwyn Church Book. ^b Richard's Life of M. Griffiths.

* Gorŵyr i Mr. Morgan Griffiths yw John Griffiths, Yswain, o Benywenallt, yn sir Aberteifi.

CANT Price yn fardd da, a chafodd ei ddewis yn y
XVIII. flwyddyn 1730, yn ddysgybl gorsedd Morga-
 ~~~~~ wg.^a

Erlid Mr. Pan oedd Mr. Howell Harris, y flwyddyn
H. Harris hon, yn pregethu mewn rhyw fan yn agos i'r Cem-
O. C. mes, ynsir Drefaldwyn, daeth marchog y sir, off-
1739. eiriad y plwyf, dau ustus heddwch, a'r hedd-
 geidwad gydâ hwynt, i'w gymmeryd i fynu. Ond
 wedi ei fygwth, gollyngasant ef yn rhydd. Wedi
 hyny aeth yn mlaen i sir Feirionydd, a bu ei
 lafur dan fendith i rai yno y tro cyntaf hwn.
 Ar ei ddychweliad pregethodd yn ninas Mowdd-
 wy, ac aeth y'mlaen i Machynlleth, lle y ceisiodd
 lefaru mewn drws agored, uwchlaw y bobl; ond
 gorfu arno yn fuan roddi heibio gan swn y dorf
 yn bloeddio, yn tyngu a rhegu, yn taflu cerrig,
 neu y peth cyntaf a gaent afael ynddo. Daeth
 i fynu ato gyfreithiwr, yn gynddeiriog iawn, a'i
 araeth yn hynod o uffernol, a gwr bonheddig, ac
 offeiriad y dref yn yr un ysbryd ac iaith, yn flaen-
 oriaid ar y werin derfysglyd. Aeth i'w canol
 heb ddysgwyl dyfod byth yn fyw o'u plith; ond
 gwaredodd yr Arglwydd ef o'u dwylaw gwaed-
 lyd. O sir Drefaldwyn aeth Mr. Harris trwy
Mr. H. siroedd y deheudir, hyd nes y daeth i Gaerdydd,
Harris yn lle y cyfarfu â Mr. George Whitfield, gwedi ei
cyfarfod ddychweliad o'i fordaith gyntaf i America.^b
â Mr.
Whitfield

Mr.

CANT
XVIII.

Mr. Harris gwedi cael ei loni yn fawr yn nghyfeillach Mr. Whitfield, a barhaodd yn y gwaith gogoneddus ag oedd gwedi cyflwyno ei hun iddo, a dangosodd y ffyddlondeb mwyaf, trwy fyned oddiamgylch i siroedd Cymru i gyhoeddi yr Iechydwrïaeth rad yn ngwaed Crist, dros lawer o flynyddoedd. Ac er cymmaint oedd yn cael ei erlid ganswyddogion gwladol, offeiriaid anystyriol, a'r werin annuwiol, rhoddodd Duw iddo wroldeb a hyfdra mawr, a llwyddodd ei lafur i ddychwelyd llawer i'r ffydd, a dangosodd ei anfodlonrwydd hefyd tuag at ei wrthwynebwyr, trwy dywallt ei farnedigaethau ar amryw o honnynt.^a

Y flwyddyn hon, a'r ddwy ganlynol, bu farw amryw o weinidogion enwog yn mblith y Presbyteriaid a'r Independiaid; megis Mr. Vavasor Griffiths, o'r Maesgwyn; Mr. Edward Kerrick, o Fronclydwr; Mr. David Sais, o Lechryd; Mr. David Price, o Lwynllwyd; Mr. Roger Howell, o Langywc; Mr. Henry Palmer, o Henllan; Mr. Jenkin Jones, o Lwynrhydowen; Mr. Thomas Maurice, o'r Down; Mr. John Williams, o Aberhonddu; Mr. William Jervoise, o Lanfyllin; a Mr. David Williams, o Dinbych. Ond er i'r ser dysclaer hyn fachludo, cyfododd yr Arglwydd ereill yn eu lle,

^a H. Harris's Life.

**CANT
XVIII.**
~~~~~

lle, y rhai fu yn tywynu yn Nghymru dywyll dros lawer o flynyddoedd. Urddwyd Mr. Owen Rees, yn sir Forgawg; Mr. David Griffiths yn gynnorthwywr i Mr. David Evans, yn Llechryd; Mr. William Jenkins; Mr. David Loyd yn Brynberian; Mr. John Lewis yn Mhencader; Mr. Owen Davies yn Croft y Cyff; a Mr. James Davies yn weinidog Abermeirig.* Ychydig o amser, gwedi hyn urddwyd Mr. Thomas Evans yn Llanuchlyn; Mr. Milbourne Bloome; Mr. Samuel Davies yn Merthyr Tydfil; Mr. David Loyd yn Llwynrhydowen; Mr. William Llewelyn, yn y Cwm-mawr; Mr. Thomas Morgan yn Henllan; ac amryw ereill.*

Morafaid Yr oedd llawer o'r Morafaid gwedi dyfod i Loegr yr amser hyn, ac mewn ychydig o flynyddoedd gwedi hyn, daeth rhai o honant i Gymru, ac a ffurfiasant gymdeithasau mewn rhai trefydd; ond nid yw y blaid hon yn lluosog yn Nghymru. Gelwir y Cristianogion hyn yn Ferafaid, oblegid iddynt ddyfod o wlad Morafia; ond yr enw mwyaf cyffredin ag y maent hwy yn roddi iddynt eu hunain yw Y Brodyr Unol. Nid hawdd gwybod beth yw tybiau arweiniol y bobl hyn.

* Cafodd Mr. Owen Davies a Mr. James Davies eu hurddo ar yr un diwrnod yn Croft y Cyff, yn y flwyddyn 1743.

* Cilgwyn Church Book.

hyn. Maent yn cyfeirio eu haddoliad at Iesu Grist, ac yn ffurfio yr aelodau yn raddau, yn ol eu rhyw, eu hoedran, a'u sefyllfaodd. Mae y priodasau yn eu plith bob amser dan gyfarwyddyd yr eglwys. Yn eu cyfarfodydd, o'r Nadolig i'r Pasg, darllenant hanes bywyd a marwolaeth Crist. Dechreuant yr Actau ar y Sulgwyn, gwedi hynny darllenant yr epistolau yn y drefn yr ysgrifenyddwyd hwynt. Pan byddo plant yn cael eu bedyddio, mae tri neu bump o dystion yn bresennol, y rhai a unant â'r gweinidog i osod eu dwylaw ar y baban, ac i gyhoeddi y bendithiad bedyddiol. Y gweinidog a weina swper yr Arglwydd mewn gwisg wen, a'r diaconiaid a'i cynnorthwyant i ranu y bara yr hwn a gadwir yn eu dwylaw hyd oni byddo pawb gwedi ei dderbyn. Yna yr holl eglwys a blygant ar eu gliniau, ac a fwytant y bara tra y byddo y gweinidog yn adrodd y geiriau, "Cymmerwch, bwyteu, hwn yw fy nghorph, yr hwn a dorir trostoch." Gweiniant y cymun yn fisol, ar brydnawn dydd Sadwrn; ond os na bydd yn gyfleus ar y dydd hwnaw, oedir gweinyddiad yr ordinhad hyd y dydd canlynol. Cyn y cymun, mae y gweinidog yn eu hannog i hunan-ymholiad; a'r holl gynnulleidfarn eu gliniau a ofynant faddeuant. Mae yr aelodau yn cyfarfod yn y fynwent bob Sul y Pasg ar godiad yr haul, i gadw coffadwriaeth o adgyfodiad Crist. Gwe-

CANT
XVIII.

di dyfod i'r fynwent, y gweinidog a ddywed, 'Yr Arglwydd a gyfododd;' yna y bobl a attebant, 'Efe a gyfododd yn wir.' Yna y mae y gweinidog yn darllen cyffes eu ffydd mewn furf o weddi, yn yr hon y mae yn crybwyll am y brodyr a'r chwiorydd a fuont feirw y flwyddyn o'r blaen. Diweddir y cyfarfod trwy weddi am ras i gadw y gorfucheddwy'r mewn tragywddol gymundeb âg ysbrydoedd y cyfiawn a berffeithiwyd. Maent yn golchi traed eu gilydd unwaith bob blwyddyn, ac yn rhai o'u cyfarfod ydd yn rhoddi cusan heddwch; y gwŷr i'r gwŷr, a'r gwragedd i'r gwragedd. Ond yr hyn sydd yn ardderchogi y blaid hon, yn mron tu hwnt i bob plaid arall, yw eu sel i daenu yr efengyl yn mhlith y paganiaid.*

Gwrth-
ryfel yn
Scotland.
O. C.
1745.

Charles Edward, mab yr hen Bretender, a ddaeth drosodd o Ffrainc i Scotland y flwyddyn hon, gydâ bwriad i orchfygu Brydain. Gwedi tirio yn Scotland, unodd miloedd o'r trigolion âg ef, yn neillduol y Pabyddion. Pan ddaeth i Perth, cyhoeddodd ei dad yn frenin Brydain; gwedi hyny aeth yn mlaen ac a gymmerodd feddiant o Edinburgh, lle y cyhoeddodd ei dad drachefn yn frenin. Gwedi deall fod Syr John Cope yn dyfod yn ei erbyn â llu lluosog, efe a aeth allan i'w gyfarfod, ac a laddodd bum mil o'i wŷr
yn

* Hist. Dissenters, Vol. III.

yn agos i Preston. Charles Edward, gwedi cael **CANT XVIII.**
 ychwaneg o filwyr, a aeth yn mlaen i Manches-
 ter, ac oddiyno i Derby, gan fwriadu myned
 trwy Gaerlleon i Gymru, lle yr oedd yn dysgwyl
 yr unai llawer âg ef. Ond pan ddechreuodd
 anfoddlonrwydd gyfodi yn mhllith ei filwyr, a
 gwybod o hono fod y brenin yn bwriadu arwain
 ei filwyr yn bersonol i'r maes, efe a ddychwel-
 odd i Scotland. Gwedi dychwelyd, y Duc o
 Cumberland a phedair mil ar ddeg o wŷr a aeth-
 ant ar ei ol ef, ac a'u gorchfygasant ar wastadedd
 Culloden. Charles Edward, gwedi ei orchfygu,
 a fodd am ei einioes, a gwedi crwydro llawer
 yn anialwch Scotland, a dyoddef llawer o galedi,
 a ddychwelodd yn ol i Ffrainc. Ac felly y
 gwaredodd yr Arglwydd y deyrnas hon unwaith
 drachefn oddiwrth draws-arglwyddiaeth a Pha-
 byddiaeth.*

Mae yn debygol i gyfnewidiad nid bychan **Anghyt-
 gymmeryd lle yn ngweinidogaeth Mr. Howell undeb
 Harris yn nghylch yr amser hyn, yr hyn fu yn rhwng
 achos o ymraniad rhyngddo ef a rhai o'i frodyr, Mr. H.
 y Methodistiaid, o hyny allan. Yr oedd dull Harris, a
 gweinidogaeth Mr. H. Harris hyd yn hyn yn Mr. Dan-
 ddeffrous iawn, ac mae yn debygol nad oedd ei ie lRow-
 wrandaw-wyr yn clywed am ddim ond am ddrwg lands.
 pechod, tân uffern, a damnedigaeth, nes byddent**

4 L 2

yn

* Goldsmith's Hist. Eng. Vol. III.

CANT
XVIII.

yn crynu gan ofn a dychryn calon. Ond yn awr dechreuodd Mr. Harris bregethu ar berson yr Iachawdwr, a'r athrawiaethau cysylltiedig â hyny. Barnodd rhai o'r brodyr fod dull Mr. Harris yn pregethu ar berson Crist yn anysgrythyrol, ac yn tueddu i Sabeliaeth; a gwrthwynebasant ef oblegid hyny. Mr. Harris yn lle arafu, ac ystyried a qedd ei ymadroddion yn nghylch person a marwolaeth Crist yn addas, a chwerwodd tuag at ei frodyr, a phellasant oddiwrth eu gilydd yn raddol, nes iddynt ymranu yn hollol. Mewn canlyniad i hyn aeth y bobl yn ddwy blaid. Glynodd rhai wrth Mr. Harris, ac ereill wrth Mr. Rowlands, a dechreusant i ymddadleu ac ymryson â'u gilydd hyd nes y drylliwyd y cymdeithasau bychain ar hyd y wlad, ac yr aeth crefydd yn gwbl i'r dinmewn llawer o ardaloedd, lle yr oedd ymddangosiad golygus gwedi bod unwaith. Mr. Harris, wedi yr ymraniad hyn, a roddodd i fynu, mewn gradd fawr, i deithio trwy Gymru fel arferol, ac a gartrefodd yn Nhrefeca, yn ei dŷ ei hun. Llaver o'r rhai a dderbyniasent fendith trwy ei weinidogaeth, a gasglasant ato i Drefeca o bob parth o'r wlad, ac yr oedd yn pregethu iddynt yn ei dŷ ei hun ddwy waith neu dair bob dydd.*

Marwol-
aeth Mr.
Walker.
O. C.
1751.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Fowler Walker,

* Trysorfa, Rhif. IV, V.

her, o'r Fenni, gwedi bod dros bum mlynedd ar hugain yn weinidog eglwys yr Independiaid yn y dref hono. Yr oedd Mr. Walker yn wr o gynneddfau cryfion, fel yr ymddengys oddiwrth ei lyfr ar fedydd plant. Yr oedd gan Mr. Walker deulu lluosog, ac yn ei amser diweddaſ, dymunai yn fynych yn ei weddïau cyhoeddus ar i'r Arglwydd sefyll o blaid y teuluoedd hyn ag oedd yn debygol i gael eu gadael mewn amgylchiadau angenus. Gwedi ei farwolaeth gwrandawodd Duw ei weddïau, trwy gyfodi ei holl blant i amgylchiadau cysurus, a rhai o honynt i fwynhau llawer o lawndid yn y byd. Urddwyd Mr. David Jardine y flwyddyn ganlynol yn weinidog yn lle Mr. Walker.* Yn nghylch yr amser hyn cafodd Salmau Dafydd, ag oedd gwedi eu cyfansoddi yn ol iaith y Testament Newydd, a'u cymmwyso i ystad ac addoliad cristianogol, gan Dr. Watts, eu cyfieithu i'r Cymraeg gan Mr. Dafydd Jones, o Gayo; a thrwy ganmolïaeth yr enwog Mr. Philip Pugh, ac ereill, cawsant eu hargraffu er budd i'r Cymry. Gwaith arch-diacon Prys oedd fwyaf mewn ymarferiad gan yr Ymneillduwyr yn Nghymru hyd yn hyn. Ychydig o flynyddoedd yn ol hyn, Mr. D. Jones a gyfieithodd Hymnau Dr. Watts hefyd i'r Cymraeg.

CANT
XVIII.

O. C.
1753.

William

* Mr. H. Harris's Letter.

CANT
XVHI.

Marwol-
aeth Mr.
W. Wyn.
O. C.
1760.

William Wyn, A. M. yr hwn oedd brydydd a
difeinydd enwog, o deulu Rhaged, yn Meirion,
a fu farw y flwyddyn hon. Yr oedd Mr. Wyn
yn berson plwyf Llangynhafal a Manafon, yn
sir Dinbych. Mae peth o'i waith wedi ei ar-
graffu yn y Dewisol Ganiadau.* Y flwyddyn
ganlynol y bu farw Mr. Griffith Jones, o Lan-

Marwol-
aeth Mr.
Griffith
Jones.
O. C.
1761.

dowror, yn sir Gaerfyrddin. Haniodd Mr. G.
Jones o deulu crefyddol a pharchus yn mhlwyf
Cilrhedyn, yn sir Gaerfyrddin. Bu ei dad farw
pan oedd yn ieuanc, a holl ofal ei ddygiad i fyua
yn ganlynol oedd yn gorphwys ar ei fam. Dang-
osodd yn fore fywiogrwydd cynneddfau, ac aw-
yddfryd i ddysgu. Gwedi bod yn ei febyd
mewn ysgol yn y wlad, anfonodd ei fam ef i fod
dan addysg athraw dysgedig y brif-ysgol yn
Nghaerfyrddin, lle y cynnyddodd yn fuan mewn
gwybodaeth helaeth o'r ieithoedd Groeg a Lla-
din, er ei fod dan yr anfantais o feddiannu corph
llesg ac egwan. Ymddangosodd sobrwydd
neillduol ynddo yn yr amser hwn; a byddai ar-
ferol yn aml o dynu o'r neilldu i weddi a myfyr-
dod, yn lle dilyn y difyrwch a'r oferedd a hüd-
ant, a lygrant, ac a faglant y rhan fwyaf o ieu-
enctid y byd. Dangosodd Mr. Jones yn fuan
dueddrwydd cryf i waith y weinidogaeth, a cha-
fodd ei urddo gan y dysgedig esgob Bull, yn y
flwyddyn 1708. Gwedi ei urddo cyflwynwyd
idde

* Cam. Biog.

CANT.
XVIII.

iddo Berigloriaeth Llandilo Abercōwin, ac wedi hyny, Llandowror. Bu Mr. G. Jones yn briod â merch i Syr Erasmus Philips, hanner chwaer i Syr John Philips, o Picton Castle, yn sir Benfro. Cyrchai llawer o bob parth o'r gwledydd i wrando Mr. Jones yn Llanddowror, a byddai y cynnulleidfaoedd yn dra lluosog yno ar y Sabbath cymundeb. Heblaw ei weinidogaeth gyhoeddus yr oedd Mr. Jones yn fendithiol iawn yn nhrefn addoliad Duw yn ei deulu, ac yn ei gymdeithas rwydd ac adeiladol â phawb a droai yno. Yr oedd Mr. Jones yn bregethwr goleu, yn aml yn finnog, yn daranllyd, ac yn ddeffrous; bob amser yn athrawiaethol, yn ddefnyddiol, ac yn fucheddol. Yr oedd ei agwedd gorphorol yn barchus; ei lais yn eglur ac yn beiridd; ei ddarluniadau yn ardderchog; ei resymiaidau yn gedyrn; a'i gynghorion a'i rybuddion yn fywiog, yn llym, ac yn afaelgar yn y gydwybod. Yr oedd ei holl enaid yn y gwaith, ac yn profi yn fywiog bob teimlad addas i'r gwirionedd a draddodai. Holl ymddygiad Mr. Jones oedd bob amser yn addfwyn, yn sobr, yn garedig, ac yn ostyngedig. Bu Mr. Jones dros lawer o flynyddoedd yn cadw athrofa yn Llanddowror, yn yr hon y dygwyd i fynu amryw ddynion defnyddiol yn yr eglwys. Y mwyaf enwog o'r rhai hyn oedd Mr. Howell Davies. Ychydig o amser cyn marwolaeth Mr. Jones aeth eyfaill i'w

CANT
XVIII.

i'w weled, ac wedi gofyn iddo am helynt ei ie-
 chyd, atebodd yn siriol fel y canlyn: ' Rhaid i
 'mi ddwyn tystiolaeth o blaid daioni Duw! O
 'mor rhyfedd yw cariad Duw tuag ataf fi! Yr
 'ydwyf yn awr yn rhydd oddiwrth y diffyg anadl
 'poenus yr oeddwn yn ddarostyngedig iddo yn fy
 'ieuenctid, i'r fath radd fel nas gallaswn gerdd-
 'ed ar draws yr ystafell hon heb yr anhawstra
 'mwyaf. Mor rhyfedd yw cariad Duw tuag
 'ataf fi! Nad ydwyf yn ddall, fel y bum dros
 'dair wythnos yn fy mabandod gan y frech wen:
 'ac nad ydwyf yn gardotyn dall, yn hel fy
 'nhamaid o ddrws i ddrws! Mor rhyfedd yw
 'cariad Duw, fod genyf y fath gyfaill i ofali
 'am danaf pan nad ydwyf yn gallu helpu fy
 'hun! Mor rhyfedd yw daioni Duw nad yd-
 'wyf yn teimlo dim poen, ac am fy mod yn de-
 'byg o fyned i'r bedd mewn esmwythder! Mor
 'rhyfedd yw trugaredd Duw, fy mod yn galla
 'canfod yn eglur yr hyn a wnaeth ac a ddyo-
 'ddefodd Crist dros ofi; ac nad oes ynof yr am-
 'mheuaeth leiaf am fy hawl yn fy Achubwr
 'Hollalluog! Ymgais y gelyn i aflonyddu fy
 'heddwch a'm tangnefedd, ond diolch i Dduw
 'am ei ras digonol! Mor rhyfedd yw tiriondeb
 'Duw fod holl gynneddfau fy meddwl mor gry-
 'fed ag erioed; ond yn unig yr wyf yn profi ych-
 'ydig balldod ar fy nghof.' Aeth rhagddo yn y
 dull hwn o ddiolch tra y gallodd lefaru. Amser
 arall

arall dywedodd, 'Bendigedig fyddo Duw! mae ei ddiddanwch yn llenwi fy enaid.' Mwynsodd lawer o ddiddanwch, a dysgwyliad hiraethlon am ei orphwysfa dragywyddol, nes llewygu natur, ac i'r babell briddlyd gael ei dattod. Ymadawodd Mr. Jones â'r bywyd hwn mewn cysur a thangnefedd ar yr wythfed dydd o Ebrill, y flwyddyn hon, yn y ddeunawfed flwyddyn a thrugain o'i oed, yn nbŷ Mrs. Bevan, lle yr oedd gwedi bod ennyd amser cyn ei farwolaeth. Rhoddwyd ei gorff i orphwys yn eglwys Llanddowror. Bu Mr. G. Jones yn offeryn ymdrechgar i gael allan ddau argraffiad o'r Bibl yn Gymraeg; a chyfansoddodd ei hun amryw lyfrau yn Saesneg ac yn Gymraeg, y rhai sydd yn dangos ei fod yn ddifeinydd da, o wybodaeth a doniau helaeth, a chariad gwresog â achos yr efengyl.^a

CANT
XVIII.

Gwedi i Messrs. John a Charles Wesley deithio trwy Gymru, a phregethu yn fynych mewn amrywiol barthau o'r wlad, cawsant annogaeth i anfon un o'u pregethwyr fel cenadwr i blith y Cymry. Yn ganlynol, cafodd Mr. Thomas Taylor ei anfon y flwyddyn hon. Dechreuodd Mr. Taylor bregethu yn Chepstow, ac aeth yn mlaen gan bregethu yn mhob tref nes ei ddyfod i Frowyr, yn sir Forganwg. Dyoddefodd lawer

Y Wesley-
aid yn
Nghym-
ru.
O. C.
1761.

4 M

o

^a Trysorfa, Rhif. I,

CANT
XVIII.

o galedi trwy oerfel a newyn ar y daith hono. Yn nghylch dechreuad y flwyddyn ganlynol, llwyddodd Duw ei lafur, yn neillduol yn y Ffrowyr, a bu yn offerynol i gasglu saith o gymdeithasau. Yr haf canlynol aeth Mr. Taylor i sir Benfro, lle yr oedd yn cael llawer o wrandawyr. Pregethodd yn Aberdaugleddyf a'r lleoedd oddiamgylch, gyda llawer o gymmeriad; a bu y bobl yn daer arno i sefydlu yn eu plith. Gwedi bod oddiamgylch dwy flynedd yn Nghymru, a bod yn offerynol i sefydlu wyth neu naw o gymdeithasau yn sir Benfro, cafodd Mr. Taylor ei symud i'r Iwerddon. Ac o hysp allan, anfonwyd pregethwyr ereill o blith y corff hwn o gristianogion i bregethu yn Nghymru; ac y mae Duw gwedi llwyddo eu gweinidogaeth i raddau helaeth.*

Cymman-
fa gyntaf
y Metho-
distiaid.

Y gymmanfa gyntaf yn mhllith y Methodistiaid Calfinaidd Cymru, a gynnalwyd yn nhŷ Jeffrey Dafydd, o'r Rhiwiau, yn mhlwyf Llandausant, yn sir Gaerfyrddin. Yr oedd yn bresennol yn y cyfarfod hwn, Mr. Howell Harris, Mr. Daniel Rowlands, Mr. W. Williams, o Bantycelyn, a dau neu dri o gyngorwyr. Er nad oedd ond bychan o ran nifer, etto yr oedd gwedi ei anghydeddu yn fawr â phresennoldeb yr Arglwydd. Dywedir i Mr. H. Harris mewn cymmanfa

* Mr. O. Davies's Letter.

CANT
XVIII.

cymmanfa fere gwedi hyny, i annog pawb ag oedd yno, i gyfansoddi yehydig beunillion o brydyddiaeth erbyn y gymmanfa nesaf, i edrych a oedd yr Arglwydd gwedi rhoddi dawn pryd- yddiaeth i un o honynt, a phwy oedd hwnw. Felly y gwnaethant; ac wedi iddynt gyd-ddar- llen eu cyfansoddiadau, penderfynwyd yn gydu- mai Mr. W. Williams a gafodd y dawn godedog hwn, ac annogodd Mr. Harries, a phawb ereill, iddo ei harferyd er gogoniant Duw, a lles i'w eglwys. Y llyfr cyntaf a gyhoeddodd Mr. Williams oedd casgliad o Hymnau, a elwir Hal- eluia. Cymmaint oedd y galwad am y gwaith hwn, fel yr argraffwyd ef dair gwaith yn fuan i'w gilydd. Y flwyddyn hon, argraffodd Mr. Williams y 'llyfr Hymnau, a elwyr y Môr o Wydr, yr hwn a aeth trwy bump o argraffadau yn fuan. Mae yn debygol ei bod yn amser marwaidd, tywyll iawn ar waith Duw yn mhlith y Methodistiaid y dyddiau hyn, mewn canlyniad i'r rhwyg ag oedd gwedi cymmeryd lle rhwng Mr. Howell Harris a Mr. Daniel Rowlands. Yn y cyfamser, profodd Mr. Williams lawer o brofedigaethau yn dufewinol ac yn allanol, y rhai a barodd yr amrywiol deimladau a osodir allan yn y llyfr hwnw. Y mae yn nodedig mai y diwrnod y dygodd y llyfr hwn i Langeitho y torodd y dywygiad mawr allan, a'r cyntaf wedi y rhwyg.^a

4 M 2

Lewis

^a Trysorfa, Rhif. XI.

CANT
XVIII.Marwol-
aeth L.
Morris.
O. C.
1765.

Dawis Morris, mab Morris Pritchard Morris, o bentref Eirianell, yn sir Fon, a gafodd ei ddwyn i fynu yn fesurydd tir, ond treuliodd y rhan fwyaf o'i amser mewn gwahanol swyddau dan y llywodraeth. Cafodd yn gyntaf ei wneuthur yn gasglydd toll ar halen a phethau ereill, yn Nghaergibi. Gwedi hyny cafodd ei osod gan y môr-lys i arolygu glan y môr Cymru, yr hyn a wnaeth i foddlonrwydd, ac argraffwyd ei waith yn y flwyddyn 1748. Yn nghylch yr un amser cafodd orfucheddwrriaeth tir y llywodraeth yn Nghymru; ac mewn ychydig gwedi hyny gwnaethpwyd ef yn olygwr ar fwyn-gloddiau y brenin yn y dywysogaeth. Efe a gyfansoddodd ddarluniad hanesiol o gelfyddyd mwynyddiaeth, o fewn cylchdro ei raglawiaeth, ond ni argraffodd mo hono. Yr oedd Mr. Morris yn brydydd da yn y iaith Gymraeg, ac y mae peth o'i waith yn y Dyddanweh Teuluaid. Treuliodd Mr. Morris y rhan olaf o'i fywyd yn Mhembryn, yn sir Aberteifi, ac yr oedd ei wybodaeth mewn physygwriaeth yn llesiol iawn i'w gymmydogion. Bu Mr. Morris farw y flwyddyn hon, yn y drugeinfed flwyddyn a thair o'i oed, ac a gladdwyd yn Llanbadarn-fawr, yn sir Aberteifi.* Yr un flwyddyn y bu farw Mr. John Davies, o Drelech, yr hwn oedd wr duwiol, defnyddiol, a chyfrifol iawn yn ei ddydd.

Y

* Cambrian Register, Vol. II.

Y flwyddyn ganlynol bu farw **Mr. Samuel Thomas**, o **Gaerfyrddin**; **Mr. J. Powell**, o **Henllan**; a **Mr. D. Jardine**, o'r **Fenni**; tri gweinidog enwog yn mhlith yr **Ymneillduwyr**.

CANT XVIII.
O. C.
1766.

Arglwyddes Huntington, gwedi ei dychwelyd at yr **Arglwydd**, agyssegrodd ei holl fywyd i'w wasanaeth ef. Ac i'r dyben i helaethu teyrnas **Crist**, hi a adeiladodd gapeli mewn amrywiol le-oedd yn **Lloegr**, yn y rhai y byddai offeiriaid eglwys **Loegr** yn gweini. Ond pan welodd nad oedd yn bosibl iddi gael nifer ddigonol o offeiriaid rheolaidd i bregethu yn y capeli hyny, hi a benderfynodd i arferyd yr un drefn ag a arferasid gan **Mr. Whitfield** a **Mr. Wesley**, gyda chymmaint o lwyddiant cyn hyny. Annogodd wŷr ieuainc o dduwioldeb a chynneddfau, i bregethu yn ei chapeli, a chadw yn nghyd y cynulleidfaoedd ag oedd hi gwedi gasglu. Ac i'r dyben i ddarparu gweinidogion addas i'r gwaith, hi a ddaeth i **Gymru**, ac a osododd athrofa i fynu yn **Nhrefeca**, y flwyddyn hon, i ddwyn gwŷr ieuainc i fynu i'r weinidogaeth. **Mr. Flecher** oedd athraw athrofa **Trefeca** nes i'r **Methodistiaid** ymranu yn ddwy blaid. Cyn marwolaeth **arglwyddes Huntington**, ei chyfeillion a ffurfiasant danscrifiad i gynnal yr athrofa yn mlaen; ac yn y flwyddyn 1792, cafodd yr athrofa ei symud o **Drefeca** i **Cheshunt**, yn **Hertfordshire**,

Arglwyddes Huntington.

Athrofa Trefeca.
O. C.
1768.

**CANT
XVII.**

Hertfordshire, lle y mae hyd heddyw: Nid oes sawr o wahaniaeth rhwng y rhai ag sydd yn nghydundeb arglwyddes Huntington a'r Methodistiaid Calfinaidd ereill yn Nghymru, ond eu bod yn darllen gweddiau eglwys Loegr yn eu sapori.*

Yn nghylch y flwyddyn 1728, cafodd Mr. John Glas, gweinidog yr efengyl yn Scotland, ei gybuddo o fwriad i ddymchwelyd yr eglwys wladol, trwy ei fod yn haeru nad yw eglwys Crist o'r byd hwn, a bwriwyd ef allan o eglwys Scotland. Mewn canlyniad i hyn, canlynwyr Mr. Glas a ffurfiasant eu hunain yn eglwysi yn gyffelyb, yn eu tyb hwy, i drefn yr eglwysi cyn-taf a grybwyllir am danynt yn y Testament Glassites. Newydd; a galwyd y bobl hyn Glassites, yn ol enw eu seiliwr. Yn fuan yn ol y flwyddyn 1755, Mr. Robert Sandiman, henuriad yn un o'r eglwysi hyn yn Scotland, a ysgrifennodd llythyr at Mr. Hervey, mewn canlyniad i'r llyfr hwnw o waith Mr. Hervey, a elwir Theron ao Aspasio. Yn y llythyrau hyn y mae Mr. Sandiman yn honi nad yw ffydd ddim ond cydsyniad unig â'r dystiolaeth ddwyfol yn nghylch Iesu Grist, fel un gwedi ei draddodi dros bechodau dynion, a'i adgyfodi er eu cyfiawnâad, yn ol yr ysgrhythur. Mae yn maentumio hefyd fod y gair ffydd yn cael

* Hist. Dissenters.

CHANT
HYTH

oel ei arferyd bob amser gan yr apostol hon
wyddo yn hyn a feddylis wrthi mewn siaradi
cyffredin; sef cred o wirionedd rhyw beth ael
nad oes un gwahaniaeth rhwng credu tystiolaeth
gyffredin a chredu tystiolaeth apostolaidd, ond
yr hyn sydd yn deilliaw oddiwrth y dystiolaeth
ei hun, a'r awdurdod dwysol ar ba un y mae yn
gorphwys. Dilynwyr Sandiman a ffurfiasant eu
hun yn eglwysi mewn cymundeb âg eglwysi
Scotland, ond nid â neb rhyw eglwysi ereill.
Galwyd y bobl hyn yn Sandiminiaid. Daeth
rhai o'u pregethwyr i Gymru oddiamgylch i'r
amser hyn, ac a ffurfiasant rai cyfeillachau yn y
wlad hon; ond nid oes ond ychydig o honnt
mewn bod yn bresennol. Mae y Sandiminiaid,
yn wahanol oddiwrth gristianogion yn gyffredi-
nol yn y pethau canlynol: megis gwaini awper
ys Arglwydd bob Sabbath; cyniawu gydâ eu
gilydd, yn eu tai rhwng yr addoliad boreuol a
phrydnawnol, yr hyn a elwir ganddynt yn gar-
iad wleddoedd; cusan cariadar y cyfryw amser,
as ar dderbyniad aelod i'w phŵl, ac ar amser-
oedd ereill pan ddbiont yn addas; eu easgliad
wythnosol cyn y cymun at gynnal y tlodion, ac
aahonion ereill; ymgadw oddiwrth y peth a dar-
gwyd, ac oddiwrth waed; golchi traed eu gil-
ydd; cyffredinolrwydd meddiannu mor belled
a bod pob un yn ystyried yr hyn oll aydd gan-
dde yn ddarostyngedig i alwad y tlodion a'r eg-
lwys.

Sandimis-
iaid.
O. C.
1770.

**CANT
XVIII.**

lwys. Maent yn amddiffyn lluosogrwydd a henuriaid, bugeiliaid, ac esgobion yn mhob eglwys, a'r angenrheidrwydd o ddau henuriad i fod yn bresennol yn mhob gweithred o ddysgybliaeth, ac yn ngweinyddiad y cymun. Mae eu dysgybliaeth eglwysig yn llym.*

**●. C.
1771.**

Mr. John Gambold, o Hwlfordd, yr hwn oedd yn esgob gyda y Morafiaid, a fu farw y flwyddyn hon. Yr oedd Mr. Gambol yn rammadegwr da yn y iaith Gymraeg, ac efe a gyhoeddodd rammadeg Cymraeg gwedi ei egluro yn Saesneg.^b

**Adeilad
Trefeca.**

Gorphenodd Mr. Howell Harris yr adeilad yn Nhrefeca yn y flwyddyn 1753, a chasglodd nifer mawr o bobl atto i fyw, o bob parth o Gymru. Dywedir eu bod oddiamgylch cant o rifedi y flwyddyn ganlynol, heblaw llawers fyddai yno yn achlysurol, Nid oedd gan Mr. Harris tuag at gynnal y fath deulu, ond dau dyddyn bychan dan ardreth, ac ychydig o wlad wedi ei brynu i'r merebed i'w nyddu. Aeth trwy lawer o gyfyngderau allanol yr amser hyn, ond nid oedd yn pallu yn ei lasur ysbrydol yn eu plith. Codwyd llawer o enllib a chabl arno o'r achos. Yr oedd llawer o'r rhai a aeth i Drefeca yn berchen meddiannau, ac ereill yn dlodion, ac yn gorfod cael eu cynorthwyo.

Yr

* Evans's Sketch, p. 185—186.   b Cam. Biog.

CANT
XVIII.

Yr oedd Mr. Harris yn cyfarfod â'r holl deulu dair gwaith bob dydd, i'w cynghori a gweddio gydâ hwynt. Dywedir fod llawer o ddifrifoldeb yn eu plith, a bod llywodraeth Mr. Harris ar ei deulu lluosog yn dduwiol ac yn hardd. Cyn y wawr-ddydd cyfarfyddent oll i addoli Duw, a'u gwaith diweddaf bob dydd fyddai cyfaddef ei ddaioni, a gorchymyn eu hunain i'r Arglwydd. Yn nghylch diwedd y flwyddyn 1759, pan oedd y deyrnas hon mewn rhyfel â Ffrainc, rhai o foneddigion sir Frecheiniog a gynnygasant i Mr. Harris swydd yn *Militia* y sir hono. Gwedi ystyried y peth, ac ymgynghori â'i deulu, efe a gydunodd â'u deisyfiad, ar yr ammod iddo gael rhydd-did i bregethu yr efengyl pa le bynag y byddai. Cyd-unasant â'r ammodau hyn, gan wasgu arno i gymmeryd y swydd. Gwedi gosod pob peth mewn trefn yn y teulu, Mr. Harris yn nechreu y flwyddyn 1760 a aeth, yn nghyd â phedwar ar hugain o'r teulu gydâg ef, gydâ bwriad i wasanaethu yr Arglwydd a'i frenin hyd angau. Deuddeg o'r gwyr a aethant oeddent ar draul Mr. Harris. Cafodd swydd banerwr yn gyntaf, ac wedi hynny gwnawd ef yn gadpen. Cawsant eu trefnu i barthau o Loeegr, a chafodd Mr. Harris gyfleusdra i bregethu lle bynag yr aethent. Gwedi bod dair blynedd yn y *Militia*, darfu y rhyfel, a Mr. Harris a'i wyr a ddychwelasant i Drefeca.

Mr. H.
Harris yn
flwr.

RHAN X.

4 N

Treuliodd

CANT
XVIII.

Marwol.
aeth Mr.
J. Harris.
O. C.
1773.

Treuliodd weddill ei ddyddiau gydâ y teulu yno; oddieithr ychydig o deithiau a gymmerodd weithiau i bregethu yn Lloegr a Chymru. Yr oedd efe a'i holl deulu yn myned i eglwys y plwyf bob Sabbath, ac yr oedd Ficer y plwyf yn cyfranu swper yr Arglwydd iddynt bob mis ar eu penau eu hunain. Gwedi marw ei wraig yn y flwyddyn 1770, anmharodd iechyd Mr. Harris yn raddol; ac yn y flwyddyn olaf o'i fywyd, cafodd wasgfaon aml oddiwrth ddolur y gareg, yr hyn o'r diwedd a'i dygodd ymaith. Ymdrechai, er ei boen dirfawr, yr wythnosau diweddaf o'i fywyd, i bregethu a chynghori y teulu, a hyny gydâ llawer o rym. Cynghorai lawer arnynt i wylled yn erbyn ymorphwys mewn crefydd allanol, a derbyn gwirioneddau Duw yn ysgafn, heb deimlo eu heffeithiau gwirioneddol ar y galon yn cyfnewid yr ysbryd a'r holl ddyn i ddelw Crist. Gwedi dywedyd llawer o eiriau hyderus a gorfoleddus yn yr Arglwydd, gorphwysodd oddiwrth ei lasur yr unfed ar hugain o fis Gorphenaf, y flwyddyn hon, yn y drugeinfed flwyddyn o'i oed, a chladdwyd ef yn eglwys Talgarth, yn y fan lle yr argyhoeddwyd ef o bechod, ac y cafodd yr amlygiad cyntaf o Grist i'w enaid*. Gwedi marwolaeth Mr. Harris aeth y teulu yn mlaen fel arferol, ac y mae yno rai hyd heddyw.

* Trysorfa, Rhif. V.

Gan fod yr ymneillduwyr yn llafurio dan gym-
 maint o anfanteision oblegid eu anghyddfurf- CANT
XVIII.
 iad, cydunasant y flwyddyn hon i anfon deisyfiad O. C.
1773.
 i'r Senedd i gael eu rhyddâu oddiwrth yr angen-
 rheidrwydd i osod eu dwylaw wrth erthyglau
 eglwys Loegr. Bu gweinidogion yr ymneill-
 duwyr yn Nghymru, yn ddiwyd iawn y pryd
 hyny i beri i'w pobl i osod eu dwylaw wrth y
 deisyfiad; ond gwrthododd rhai o honynt wneu-
 thur hyny, oblegid eu bod yn barnu y buasai y
 rhydd-did ag oeddid yn ei geisio yn fanteisiol
 hefyd i'r Arminiaid, Ariaid, a Sosiniaid. Er na
 lwyddodd yr ymneillduwyr yn eu deisyfiad y
 pryd hyn, gwelodd y Senedd yn addas chwech
 mlynedd gwedi hyny, i ganiatau iddynt eu
 gofyniad.

Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Mr. O. C.
1775.
 Theophilus Evans, periglor Llangamarch yn sir
 Frycheiniog, yr hwn a gyhoeddodd grynoded o
 hanes Brydain, dan yr enw Drych y Prif Oes-
 oedd. * Mr. Evans a gyhoeddodd hefyd Espon-
 iad ar weddi yr Arglwydd mewn ychydig o bre-
 gethau yn yr iaith Gymraeg, dan yr enw Pwyll i
 Bader; cyhoeddodd hefyd lyfr ar ffug-yspryd-
 oliaeth, yr hwn sydd yn cynnwys ymosodiad ar
 yr Ymneillduwyr. Dywedir mai Mr. Evans
 oedd y cyntaf a ddatguddiodd rinweddau ffynon
 4 N 2 Llanwrtyd.

* Cam. Biog.

CANT
XVIII.
~~~~~

Llanwrtyd. Pan oedd gwedi gwisgo allan gan y clefri poeth, † clywodd yn ddamweiniol am y ffynon wenwynig hon, fel y gelwid hi y pryd hyn. Manylrwydd a'i harweiniodd un diwrnod y ffordd hono, ac adnabu y ffynon wrth ei harogl, ac a eisteddodd ar ei hymyl yn ammheus pa beth i'w wneuthur. Fel ag yr oedd yn ystyried beth oedd oreu iddo wneuthur, canfu froga yn cyfodi o waelod ffynon, ac yn edrych yn siriol arno fel pe buasai yn yn ei wahodd i brofi y dwfr. Penderfynodd yn union-gyrch nad oedd y dwfr yn wenwynllyd, gan fod y creadur hwnw yn byw ynddo; ac efe a yfodd o'r ffynon. Mr. Evans gwedi profi nad oedd dim niwed yn y dwfr a barhaodd i'w yfed, ac yn mhen dau fis yr oedd yn holl iach. Gwedi hyny gwnaeth y peth yn gyhoeddus. *

Y Bed-
yddwyr
yn anfon
pregeth-
wyr i'r
Gogledd.
O. C.
1776.

Nid oedd ond ychydig o Fedyddwyr yn Ngogledd Cymru hyd yn hyn. Y Bedyddwyr yn y Deheubarth gan hyny, a anfonasant genadau y flwyddyn hon i bregethu yn siroedd Meirionydd, Caernarfon, a Môn; a llwyddasant i gasglu llawer o eglwysi, y rhai a gynnyddasant yn fawr gwedi hyny.^b Y flwyddyn ar ol hyn y bu farw

Marwol-
aeth Mr.
E. Rich-
ards.
O. C.
1777.

Mr. Edward Richards o Ystrad-Meurig, yr hwn oedd yn athraw enwog yn yr ieithoedd dysgedig,

† Scurvy. * Jones's Hist. Breck. Vol. II.

^b Richards's Life of Dr. Llewellyn.

edig, ac yn brydydd godidog yn yr iaith Gymraeg. Gosododd Mr. Richards ysgol i fynu yn Ystrad-Meurig, yn sir Aberteifi, yn y flwyddyn 1735, a bu yn ddiwyd iawn yn hyfforddi gwyr ieuainc yn yr ieithoedd dysgedig hyd amser ei farwolaeth. Cafodd llawer o wyr defnyddiol iawn eu dwyn i fynu yn yr ysgol hono, dan olygiad Mr. Richards, ac wedi hyny dan olygiad Mr. Williams, yr athraw presennol. Yr oedd gwybodaeth a chynnefinfa Mr. Richards â'r beirdd Rhufeinig a Groegaidd, yn foddion i beri i'w waith awenyddol i ragori mewn purdeb, eglarder, dwysder, a rhwyddineb iaith. Argraffwyd y Bugeilgerdd, a chân y Bont, o'i waith ef yn ddiweddar. *

Mr. Thomas Llewellyn a anwyd yn Penallt-au-isaf, yn mhlwyf Gelligaer, yn sir Forganwg. Gwedi uno âg eglwys y Bedyddwyr yn Hengoed, efe a gafodd ei dueddu i gyflwyno ei hun i waith y weinidogaeth; a chwedi bod dros ychydig amser yn ysgol Trosnant, gerllaw Pontypool, efe a aeth i athrofa Brysto, yr hon oedd y pryd hyny dan olygiad Mr. Bernard Foskett. Pan orphenodd ei amser yn Mryste, efe a aeth i Lundain, lle y bu yn hyfforddu gwyr ieuainc i waith y weinidogaeth. Tra yr oedd Mr. Llewellyn yn y sefyllfa hono, cafodd ei wneuthur yn

CANT
XVIII.

Marwol-
aeth Dr.
Llewel-
lyn.
O. C.
1783.

yn athraw cyfreithiau. Yr oedd dda gan Dr. Llewellyn am ei wlad, ac yn ei flynyddoedd diweddaf arferai i ranu ei amser rhwng Llundain a Chymru. Bu yn offerynol yn y flwyddyn 1769, i ddwyn allan argraffiad o'r Bibl yn Gymraeg; ac er annogaeth i hyny, efe a ysgrifenodd hanes o'r argraffiadau Cymraeg o'r Bibl, yr hyn fu yn foddion i ddwyn yn mlaen ei ddyben. Argraffodd Dr. Llewellyn hefyd sylwadau hanesiol a manwl ar yr iaith Gymraeg, a'i chysylltiad â'r ieithoedd ereill. Yr oedd Dr. Llewellyn yn ddarostyngedig dros lawer o flynyddoedd i glefyd y gareg, yr hwn a'i dygodd i'r bedd y flwyddyn hon, er mawr alar i'w holl gyfeillion.^b

Marwol-
aeth Mr.
Row-
lands.
O. C.
1790.

Mr. Daniel Rowlands o Langeitho, gwedi bod dros haner can mlynedd yn llafurus a llwyddianus iawn yn y weinidogaeth, a fu farw y flwyddyn hon, yn ddwy ar bymtheg a thrugain oed. Yr oedd Mr. Rowlands yn ŵr enwog iawn yn ei ddydd, ac yr oedd yn cynnyddu mewn cymmeriad gan y wladwriaeth yn gyffredin hyd ddydd ei farwolaeth. Dywedir fod pob rhagoriaethau yn noniau Mr. Rowlands; dyfnder defnyddiau, grym a phereidd-dra llais, ac eglurdeb a bywiogrwydd yn traddodi dyfnoion bethau Duw, er syndod, a'r effeithioldeb mwyaf ar ei wrandawyr.

^b Richards's Life of Dr. Llewellyn.

wrandawyr. † Y flwyddyn hon befyd y bu **CANT XVIII.**
 farw Mr. Evan Evans, o Gynllawdref, yn sir
 Aberteifi. Cafodd Mr. Evans ei ddwyn i fynu **Marwol-**
 yn Rhydychen, a bu yn gwasanaethu llawer o **aeth Mr.**
 eglwysi yn Lloegr a Chymru, yn neillduol New- **E. Evans.**
 ick yn Cent, Llanfair Talhaiarn yn sir Dinbych, **O. C.**
 a Thowyn Meirionydd. Bu Mr. Evans yn ddi- **1790.**
 wyd trwy ei fywyd i gasglu ac adysgrifenu hen
 ysgrifenedau Cymraeg, a gadawodd dros gant
 o'r cyfryw lyfrau ar ei ol. Cyhoeddodd gân
 Saesneg a elwir Cariad at ein gwlad, yn nghyd â
 llawer o bethau yn Gymraeg, y rhai a argraffwyd
 yn y Diddanwch Teuluaid.

y
L
G
V
a
y
a
a
T
d
T

†

* Cam. Biog.

CANT
XVIII.
~~~~~

tyd, a Llanddewi Abergwesin, dros dair blynedd. Yr oedd y pryd hyny yn cadw gweddi deuluaidd dair gwaith yn y dydd; ac yr oedd ei holl ymddygiad yn dduwiol, yn syml, ac yn hardd. Ond oblegid ei fod yn pregethu mewn tai heblaw yr eglwysi, gwrthododd yr esgob ei urddo yn offeiriad. Gwedi gadael yr eglwys aefyddedig, daeth yn gydnabyddus â Mr. D. Rowlands; a pharhaodd y brawdgarwch mwyaf rhyngddynt tra buont byw. Byddai Mr. Williams yn gyffredin yn myned yn fisol i Langeitho i gynnorthwyo Mr. Rowlands i weini Swper yr Arglwydd i'r tyrfaeodd a fyddai yn dyfod yno. Pregethodd hymtheg mlynedd ar hugain yn Nghapel Llanlluan unwaith bob mis; ac yn Nghaio a Llansawel dros yr un amser unwaith yn y mis, ond pan ymwelai âg eglwysi Gwynedd; neu y byddai ar ryw dro maith yn y Deheudir. Yr oedd doniau areithiol Mr. Williams yn helaeth, ei bregethau yn efangylaidd, yn brofiadol ac yn felus; a llawer o ddylanwadau nefol ar ei yspryd wrth weinidogaethu yn gyhoeddus, ac yn ei ymddiddanion mewn cymdeithasau neillduol. Gwedi bod yn llafurus a defnyddiol yn eglwys Dduw, bu farw yn Pant y Celyn y flwyddyn hon, yn bedair ar ddeg a thrugain oed, ac a gladdwyd yn monwent Llanfair y Brin. Cyfansoddodd ac argraffodd Mr. Williams lawer mewn prydyddiaeth a rhydd-
iaith.

Marwol-
aeth Mr.
W. Wil-
liams.
O. C.
1791.

iaith. Megis, Haleluia, Golwg ar deyrnas Crist; **CANT XVIII.**
 Pantheologia; Theomemphus; Môr o Wydr;
 Tri Wyr Sodom a'r Aipht; .Crocodeil Afon yr
 Aipht; Ductor Nuptiarum; Martha, Philopur,
 a Philo-Evangelius; Ffarwel Weledig, &c.
 Haleluia Drachefn; Drws Society Profiad; a
 llawer o Farwnadau. ^a

Mr. John Wesley, gwedi bod yn llafurus a **Marwol-**
 llwyddiannus iawn yn y weinidogaeth dros fwy **aeth Mr.**
 nâ hanner can-mlynedd, a orphenodd ei yrfa yn **Wesley.**
 orfoleddus y flwyddyn hon, yn bedwar ugain ac **O. C.**
 wyth oed, ac a gladdwyd yn Llundain. ^{1791.} ^b

Ffurfiodd y Bedyddwyr y flwyddyn hon gym- **Cymdei-**
 deithas genadawl yn Kettering, i'r dyben i ledu **thas gen-**
 yr efengyl yn mhlith y paganiaid. A'r flwydd- **adawl y**
 yn ganlynol anfonasant Mr. Thomas a Mr. Carey, **Bedydd-**
 yn genadwyr i'r India ddwyreiniol lle buont yn **wyr.**
 ddefnyddiol iawn. Y mae y gymdeithas hon **O. C.**
 gwedi bod o sawr fendith i drigolion India. **1792.**
 Mae cannoedd o honynt trwy fendith Duw ar
 ymdrechïadau y cenadwyr gwedi cael eu dwyn
 i gredu yn Nghrist; ac y mae Dr. Carey a'i
 gyfeillion, gwedi cyfieithu yr ysgrhythyr i lawer
 o ieithoedd y dwyrain, ac yn parâu i fyned yn
 mlaen â'u gwaith canmoladwy a gogoneddus.
 Tra yr oedd rhai yn ymdrechu i helaethu yr
 4 O efengyl

^a Trysorfa, Rhif. XI.

^b Coke and Moore's Life of Wesley.

CANT
XVIII.

efengyl yn mhlith y paganiaid, yr oedd ereill yn llafurus iawn yn y weinidogaeth yn Nghymru, a Duw yn llwyddo eu hymdrechiadau mewn amrywiolleoedd. Symudodd Mr. Owen Davies, yn y flwyddyn 1767, i Drelech, lle y bu yn llwyddiannus iawn dros lawer o flynyddoedd. Dywedir fod Mr. Davies yn ŵr o ddeall da, ac o dduwioldeb mawr; ei fod yn ddiwyd iawn yn y weinidogaeth, ac iddo farw y flwyddyn hon mewn henaint teg.

Marwol-
aeth O.
Davies.

O. C.
1792.

Bywyd a
marwol-
aeth Mr.
Edmund
Jones.

Ganwyd yr enwog Mr. Edmund Jones, yn mhlwyf Aberystwith, yn sir Fynwy, o rieni duw-
iol mewn amgylchiadau isel. Gwedi ei wneuthur yn gyfranog o ras Duw, efe a gyflwynodd ei hun i waith y weinidogaeth; a pharh oedd yn nghylch dwy flwydd ar hugain oed, dechreuodd bregethu yn ei gymmydogaeth ei hun, a Duw a'i llwyddodd i raddau helaeth. Yn y flwyddyn 1740, cafodd ei sefydlu yn weinidog eglwys Ebenezer, yn agos i Bontypool, yr hon oedd ef gwedi bod yn offerynol i gasglu, a lle y bu yn gwinidogaethu hyd ddydd ei farwolaeth. Yr oedd Mr. Jones yn ŵr o dduwioldeb a diwydrwydd mawr, yn hyddysg yn hanes yr eglwys, a phethau ereill perthynasol i'w swydd fel gweinidog Iesu Grist. Byddai pwy bynag a ymwelai â Mr. Jones, yn sicr o'i gael naill ai wrth ei lyfr neu gyda ei Dduw. Yr oedd ei ddull o ymddyddan
âphobl

CANT
XVIII.

A phobl ieuainc yn serchiadol ac ennillgar iawn; a dywedir fod ei ymddygiad bob amser yn brydferth ac efengylaidd. Pan byddai oddi cartref yn ymweled â'i gyfeillion, esponiai gyfran o'r ysgrythur fore a hwyr; ac os byddai cyfleustra esponiai ar ol ciniaw, a diweddaï trwy weddi fer a gwresog. Er nad oedd Mr. Jones yn cael ond ychydig gan ei bobl at ei gynnalïaeth, nid oedd neb yn fwy haelionus i'r tlodion yn ol ei sefyllfa. Ymadawai hyd y nodd â'i ddillad oddi am dano os gwelai wrthddrych tlawd mewn diffyg o honynt. Yr oedd Mr. Jones yn caru dynion da o bob enw. Yn mblith ei gyfeillion mwyaf hoff y gellir cyfrif y diweddar arglwyddes Huntingdon. Daliodd gyfrinach â hi trwy lythrau dros lawer o flynyddoedd; a phan byddai hi yn dyfod i Gymru, treuliai ychydig o amser gydâ hi yn athrofa Trefeca, ac y mae ei goffadwriaeth yn anwyl gan lawer o'r gweinidogion a ddygwyd i fynu yn yr athrofa hono. Ychydig o amser cyn ei farwolaeth, gofynodd cyfaill iddo, a oedd ef yp ofni angau? Attebodd yntef gydâ syndod, Y fi yn ofni angau! Nac ydwyf; yr ydwyf yn adnabod Iesu Grist yn rhydda i ofni angau. Y mae angau ynddo ei hun yn ddychrynlyd, ond nid wyf i yn ei ofni. Pan oedd ar ei wely angau, gofynwyd iddo pa fodd yr oedd ar ei enaid? Attebodd, "Y mae y nefol wlad yn eglur yn fy ugwlg, ac nid oes

CANT XVIII.

Marwol-aeth Mr. Edmund Jones.
O. C.
1793.

un cwmwl rhyngwyf â'r gogoniant." Felly y bu farw y gwr hynod hwnw yn y ddauddegfed flwyddyn a phedwar ugain o'i oed, ac a gladdwyd yn ei dŷ cyfarfod ei hun. Yr oedd llari-eidd-dra, aeddfwynder, symylrwydd, a chariad Mr. Jones y fath, fel ag yr addefodd gelynion crefydd, os oedd dynion da ar y ddaear fod Mr. Edmund Jones yn un.* Y flwyddyn ganlynol y bu farw Mr. D. Griffiths, o'r Feynor, yr hwn fu yn weinidog defnyddiol yn Llechryd, dros lawer o flynyddoedd.

O. C.
1795.

Y flwyddyn hon y ffurfiwyd Cymdeithas Genadawl Llundain, yr hon sydd gwedi bod yn offerynol i anfon yr efengyl i ynysocdd môr y deau, India, China, Affrica, ac amrywiol barthau ereill o'r byd. Y flwyddyn ganlynol y bu farw Mr. **Marwol-aeth Mr. P. Williams.**
ms.
O. C.
1796.

Peter Williams, yn y ddwyfed flwyddyn ar bymtheg a thrugain o'i oed. Yr oedd Mr. Williams gwedi ei urddo yn weinidog eglwys Loegr; ond yn fuan gwedi ei urddiad, efe a unodd â'r Methodistiaid, ac a fu yn weinidog llafurus, defnyddiol, ac enwog, yn eu plith. Cyhoeddodd Mr. Williams dri argraffiad o'r Bibl, yn llyfr pedwar plyg, a sylwadau ar bob pennod. Argraffodd hefyd Fibl bychan, Mynegair ysgrythyrol, ac amryw Draethodau crefyddol.†

John Walters, A. M. person plwyf Llandochoau,

* Geirgrawn. † Cam. Biog.

dechau, yn sir Forganwg, yr hwn oedd ddifeinydd a beirniad enwog, a fu farw y flwyddyn hon. Ei brif lasur oedd cyfansoddiad o Eirlyfr Saesneg a Chymraeg, yr hwn a gyhoeddodd efe yn y flwyddyn 1794. Efe a ysgrifennodd hefyd Draethawd ar yr iaith Gymraeg, a rhai pregethau.^a

CANT
XVIII.Marwol-
aeth Mr.
Walters.
O. C.
1797.

Yn ngbylch y flwyddyn 1790, un John Evans, gwr ieuanc o sir Gaernarfon, a aeth i America i'r dyben i gael allan yr Indiaid Cymreig, neu biliogaeth Madog a'i ganlynwyr. Gwedi myned trwy lawer o anhawsderau, a threiddio y'ngbhlch tri chant ar ddeg o filldroedd ar hyd yr afon Missouri, gorfu iddo ddychwelyd i St. Louis ar yr afon Mississippi. Y penllywydd yno a'i hannogodd i gymmeryd taith arall, gyda chymdeithion a phob peth angenrheidiol i wneuthur dadguddiadau. Ond bu farw John Evans o dwymyn y flwyddyn hon, pan oedd pob peth yn barod i ddiogelu llwyddiant ei anturiaeth.^b Paul Panton, Yswain, o Blas-gwyn, yn sir Fon, a fu farw y flwyddyn hon, yn y seithfed flwyddyn a thrugain o'i oed. Yr oedd Mr. Panton yn hyddysg iawn yn hanes a hyndafiaethau Cymru, ac a adawodd ar ei ol gasgliad gwerthfawr o ysgrifennadau Cymreig. Yr oedd hefyd yn haelionus iawn i'r cyfryw ag oedd yn llafurio yn yr un gorchwyl. Daeth yn feddiannol ar lyfrau

O. C.
1797.

Mr.

^a Cam. Biog. ^b Cam. Biog.

CANT XVIII. Mr. Evan Evans, mewn canlyniad iddo sefydlu
ugain punt y flwyddyn, ar yr offeiriad aflwydd-
iannus hwnw yn ei flynyddoedd diweddaf.*

Y Ffran-
cod yn
tirio yn
Nghym-
ru.
O. C.
1797. Tiriodd dros ddeuddeg cant o'r Ffrancod yn
agos i Abergwaun, yn sir Benfro, y flwyddyn
hon, yr hyn a barodd ddychryn nid bychan trwy
yr holl gymmydogaethau. Ond cyn iddynt fyned
yn mhell o'r lle y tiriasant, daeth arglwydd
Cawdor ac ychydig o filwyr ya eu herbyn, a
thafasant eu harfau lawr heb wneuthur llawer
o ddrwg. Y Saeson hefyd a gymmerasant y
llongau yn y rhai y daethant drosodd.

O. C.
1798. Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Goronw
Owain, A. M. un o'r prydyddion mwyaf a ddang-
osodd yn mhlith y Cymry. Yr oedd Mr. Owain,
yn fab i wladwr o Lanfair yn Mathafarn Eithaf,
yn sir Fon. Mr. Lewis Morris, gwedi sylwi ar
ei gynneddfau cryfion pan oedd yn fachgen, a'i
dygodd ef i fynu yn offeiriad. Gwedi ei urddo,
sefydlodd Mr. Owain dros ychydig yn ei blwyf
ei hun, ond gorfu arno symud yn fuan oddi yno
i Groesoswallt. Yn y flwyddyn 1748, aeth oddi
yno i Donnington, lle y bu yn byfforddi ieuenc-
tyd, ac yn gwasanaethu eglwys Uppington. Yn
1753, symudodd oddi yno i Walton, yn sir Gaer-
lleon. Bu gwedi hyn y gurad yn Northolt.
Pan fethodd gael un dyrchafiad yn yr eglwys
sefydledig,

* Cam. Biog.

sefydledig, efe a aeth drosodd i America, ac a sefydlodd yn weinidog eglwys Williamsburg yn Virginia.*

CANT
XVIII.

Llawer o'r Bedyddwyr yn Nēaubarth Cymru, yn nghylch diwedd y cant hwn, a newidiasant eu barn yn nghylch y pum pwnç mewn dadl rhwng y Calfiniaid a'r Armapiaid; a chafodd eglwysi o Fedyddwyr cyffredinol eu corffoli mewn amrywiol leoedd mewn canlyniad i hyny. Ond er i lawer y pryd hyny fadael â'r Bedyddwyr neilltuol, dychwelodd rhai gweinidogion a llawer o aelodau, yn ol drachefn at eu hen frodyr. Y flwyddyn hon y bu farw Mr. David Samwell, prydydd enwog o Nantglyn, yn sir Dinbych. Yr oedd Mr. Samwell, yn llawfeddyg yn y llong Discovery, gydâ chadpen Cook, ac yn llygad-dyst o farwolaeth y mordwywr clodfawr hwnw, ac efe a ysgrifennodd hanes ei farwolaeth alarus yn y Biographia Britanica.

O. C.
1799.

Y beirdd mwyaf enwog yn y cant hwn, heb law y rhai a enwyd eisoes, oedd y gwyr canlynol. David Jones, Trefriw; David Hopkin, o'r Coity; David Nicolas, o Ystrad Dyfodawg; David Thomas, o Ystrad Dyfodawg; Robert Hughes; Huw Huws, neu y bardd Coch; Lewis Hopkin; a Sion Rhydderch.*

Beirdd.

Dangosodd

* Cam. Biog. * Cam. Biog.

CANT
XVIII.

Dangosodd yr Arglwydd lawer o diriondeb tuag at y Cymry mewn amrywiol ffyrdd yn ysdod y cant hwn. Cyfododd lawer o weinidogion ffyddlon yn eu plith, y rhai fu yn ddefnyddiol iawn yn eu dydd. Parâodd, helaethodd a bendithiodd hefyd ragorfreintiau gwladol ac eglwysig y Cymry, fel ag y mae terfynau teyrnas Crist, yn lawer mwy helaeth yn ein gwlad ar ddiwedd nag oeddent ar ddechreuad y cant hwn.

Y PEDWERYDD

Y PEDWERYDD CANT AR BYMTHEG.

GANWYD Mr. Lewis Rees, yn y flwyddyn **CANT**
 1710, yn agos i Gastell Nedd, yn sir Forganwg. **XIX.**
 Yr oedd ei rieni yn bobl dduwiol, ac yn aelod-**Mr. L.**
 au yn Blaengwrach. Cafodd Mr. Rees ei du-**Rees.**
 eddu at grefydd yn ieuane, a phan welodd yr
 eglwys ei fod yn ŵr ieuanc duwiol, o gynneddffau
 cryfion, a doniau helaeth mewn gweddi; annog-
 asant ef i gyflwyno ei hun i waith y weinidogaeth.
 Gwedi bod gydâ Mr. Davies, gweinidog Blaen-
 gwrach, dros ychydig yn yr ysgol, aeth Mr.
 Rees, i ysgol Mr. J. Simons o Gastell Nedd, ac
 oddi yno i ysgol Mr. Price o Tynton, yn agos
 i Ben-y-Bont. O Tynton aeth i athrofa yr
 Ymneillduwyr, ag oedd y pryd byny yn y Maes-
 gwyn, yn sir Faesyfed, dan olygiad Mr. Vavasor
 Griffiths. Gwedi i Mr. Rees dreulio ychydig
 fisoedd yn yr athrofa hono, ei athraw yn gweled
 fod ganddo gymhwysderau at y weinidogaeth, a
 bod diffyg mawr o weithwyr yn ngwinllan Crist,
 a'i hannogodd i gyflwyno ei hun yn hollol i'r
 gwaith o bregethu. Er cymmaint oedd dymun-
 iad Mr. Rees am wybodaeth o'r ieithoedd a'r
 celfyddydau, efe a ufuddâodd i'w athraw, ac yn

CANT
XIX.

ngyhylch y flwyddyn 1734, efe a sefydlodd gydâ chynulleidfa o Ymneillduwyr, ag oedd gwedi eu casglu trwy lafur Mr. V. Powel a Mr. H. Owen, yn Llanbryn-mair. Nid oedd ond chwech lle addoliad gan yr Ymneillduwyr yn Ngogledd Cymru pan aeth Mr. Rees i Lanbryn-mair. Dau yn Ngwrecsam, un yn Llanfyllin, un yn Dinbych, un yn Newmarket, ac un yn Mhwillbeli. Yr oedd ychydig o Ymneillduwyr mewn rhai lleoedd ereill, ond cyfarfyddent i addoli mewn tai cyffredin. Ar daer ddymuniad Mr. Rees, yr aeth Mr. Howell Harries gyntaf i bregethu i gymmydogaeth y Bala. Byddai Mr. Rees, pan yn Llanbryn-mair, yn myned yn fynych i bregethu i'r siroedd cymmydogaethol, ac er cym-maint oedd yn cael ei erlid, yr oedd Duw yn ei lwyddo i raddau helaeth gartref ac oddi cartref. Efe oedd yr offeryn a ddechreuodd achos yr Ymneillduwyr yn Llanuwchllyn; ac mae yn de-bygol mai efe oedd yr Ymneillduwr cyntaf a fu yn pregethu yn sir Fôn. Gwedi myned yno ar ddeisyfiad William Pritchard, a thri brawd ag oedd yn byw yn Môn, efe a ganfu liaws o wrthwynebwyr gwedi dyfod y'nghyd, gydâ bwriad i'w rwystro a'i anmharchu. Safodd yntau i fy-nu a rhoddodd yr adnod gyntaf o'r salm CXXI, allan i'w chanu. "Dysgwyliaf o'r mynyddoedd draw, lle daw i'm help 'wyllysgar," &c. Tyb-iodd ei wrthwynebwyr fod llw yn dyfod ar ei ol o synyddoedd

CANT
XIX.

o fynyddoedd Caernarfon i'w amddiffyn, a llanwyd hwynt â'r fath fraw, fel y cafodd lonydd i fyned yn mlaen â'i waith. Bu ei fywyd mewn perygl lawer gwaith, ond yr Arglwydd a'i gwaredodd o'i holl drallodion. Pan oedd Mr. Rees yn myned heibio i ryw eglwys ar y Sabbath, canfu amryw lanciau yn chwareu pêl yn y fonwent. Nesâodd atynt a gofynodd iddynt, "A oedd dim cywilydd arnynt i halogi y Sabbath?"—Pan glywsant hyn, eu blaenor a gymmerodd bawl o'r cae, ac a redodd at Mr. Rees, gan ddywedyd, "Pwy hawl sydd genych chwi i ddywedyd dim wrthym ni?" "Beth, ebe Mr. Rees, ai chwi yw gwas penaf y diafol, eich bod yn dyfod i amddiffyn ei achos ger fy mron i?"—Yn y fan collodd y llanc rym ei aelodau, ac a syrthiodd ar y ddaear, a gorfu i'w gyfeillion annuwiol i'w gario ef adref. Ar amser arall, pan oedd Mr. Rees yn myned trwy Lanymowddy, canfu ŵr yn dyfod allan o efeildy-gôf, ac yn rhedeg i'w gyfarfod â phawl mawr yn ei ddwyllaw, fel pe buasai yn bwriadu i'w daro oddi ar ei geffyl âg ef; ac yn yr agwedd hono yr aeth heibio heb wneuthur dim niwed iddo. Pan aeth Mr. Rees heibio yr efeildy, efe a glywodd y gwyr ag oedd yno yn gofyn i'r gwr â'r pawl pan ddychwelodd, pahan na tharawsai efe ef fel ag yr oedd yn bwriadu. "Nis gwn i," ebe yntau, "beth oedd ar fy mreichiâu, canys nid oedd yn bosibl i mi i'w plygu, er cym-

CANT. maint fy ymdrech, nes iddo fyned heibio i mi.^a

XIX. Yn y flwyddyn 1759, symudodd Mr. Rees i'r
 Mynyddbach, gerllaw Abertawe, lle y bu yn
 gweinidogaethu hyd ei farwolaeth. Gwedi bod
 bum mlynedd ar hugain yn llafurio yn Llanbryn-
 mair, ac un a deugain yn y Mynyddbach, efe a or-
 phenodd ei fywyd gwerthfawr y flwyddyn hon,
 yn y ddegfed flwyddyn a phedwar ugain o'i oed,
 ac a gladdwyd yn y Mynyddbach. Yr oedd
 gan Mr. Rees ddawn mawr mewn gweddi, a
 phan byddai mewn teuluoedd dyeithr, gweddiai
 dros bob un o'r teulu wrth ei enw. Llygredd
 y natur ddynol, iawn Crist, a gwaith yr Ysbryd
 Glân, oedd yr athrawiaethau ag y byddai yn
 pregethu fynychaf arnynt. Yr oedd Mr. Rees
 yn ŵr o ddeall da, ac o reswm parod; a gwnaeth
 lawer o ddaioni yn ei oes.^a Y flwyddyn gan-
 lynol y bu farw Mr. Rice Jones o'r Blaenau,
 yn sir Feirionydd, yr hwn oedd un o'r prydydd-
 ion mwyaf enwog yn Nghymru, yn ei ddydd.
 Yn y flwyddyn 1770, efe a gyhoeddodd lyfr
 pedwar plyg, yn cynnwys pigiadau dewisol o
 waith y prydyddion o'r amrywiol oesoedd.^b

Marwol.
 aeth Mr.
 L. Rees.
 O. C.
 1800.

Unwyd yr Iwerddon yn un deyrnas & Brydain
 y flwyddyn hon; a chytunwyd na byddai ond un
 senedd i gael ei chynnal ganddynt. Anfonir 32
 o arglwyddi

^a Roberts's Life of Mr. L. Rees.

^b Cam. Biog.

o arglwyddi o'r Iwerddon, i eistedd yn nhŷ yr arglwyddi yn Lloegr, a chant o gynnyrcholwyr siroedd a threfydd, i eistedd yn y tŷ cyffredin.

CANT
XIX.

Gwedi i'r bobl a elwir Sosiniaid fod dros law-
er o flynyddoedd mewn cymundeb a rhai eglwy-
si nad oeddent yn hollol o'r un ddaliadau â
hwynt, neillduasant y'nghylch yr amser hyn, a
ffurfiasant eu hunain yn gorph gwahanol, dan yr
enw Dwýfundodiad; ac y mae yn bresennol am-
ryw o eglwysi y Dwýfundodiaid yn y Dëaubarth.

Dwýfun-
dodiaid.
O. C.
1802.

Robert Raikes, Yswain, o Gaerloyw, wrth
weled y nifer mawr o blant tlodion ag oedd yn
cael eu dwyn i fynu mewn anwybodaeth o Dduw,
a dyledswyddau crefyddol, a dybiodd y gallasai
Ysgolion Sabbathol fod o ddefnydd mawr yn y
wlad. Ac wedi iddo sefydlu Ysgolion Sabbath-
ol yn gyntaf yn Nghaerloyw, yn y flwyddyn
1783, a gweled eu heffeithiau dymunol, bu yn
gynnorthwyol i'w sefydlu hefyd mewn amryw
ranau o'r deyrnas. Yr oedd yr Ysgolion Sab-
bathol gwedi cynnyddu i'r fath raddau y pryd
hyn yn Nghymru, fel nad oedd digon o lyfrau i
ddiwallu diffyg y cyfryw ag oedd yn dysgu dar-
llen. Mewn canlyniad i hyn Mr. Charles o'r
Bala, a brynodd gymmaint o Destamentau Cym-
raeg a allasai gael, ac ymdrechodd i dycio gyda
y Gymdeithas tuag at ddwyn yn mlaen Wybod-
aeth

Dechreu-
ad Ygol-
ion Sab-
bathol.

CANT
XIX.Dechreu-
ad y Bibl
Gymdei-
thas.O. C.
1803.

aeth Gristianogol, i gyhoeddi argraffiad o'r Bibl Cymraeg. Gwedi methu llwyddo yn y ffordd hono, daeth i'w feddwl y gallasid cyhoeddi argraffiad o'r Bibl Cymraeg trwy gynnorthwy tan-sgrifiadau dynion neillduol. Gydâ golwg ar hyn efe a aeth i Lundain, a chwedi ymddyddan â'i gyfeillion yno, cafodd annogaeth ddigonol i fyned yn mlaen â'i waith canmoladwy. Gwedi ymgynghori yn mhellach ar y peth, tybiwyd mai peth dymunol a fyddai sefydlu cymdeithas i'r dyben i roddi Biblau i'r tlodion ambris isel; a hyn oedd yr arweiniol achos i ffurfio y sefydliad gogoneddus hwnw, ag sydd o gymmaint bendith i ddynolryw, sef y Bibl Gymdeithas Frytanaidd a 'Thramor.*

Marwol-
aeth Mr.
R. Mor-
gans.O. C.
1805.

Mr. Richard Morgans a gafodd ei ddwyn i fynu yn athrofa y Fenni, ac a sefydlodd yn weinidog yn Henllan. Yr oedd yn ŵr dysgedig, yn bregethwr iachus, ac yn weinidog llafurus. Gwedi bod yn ddiwyd yn y weinidogaeth dros un flynedd ar bymtheg ar hugain, efe a fu farw y flwyddyn hon, ac a gladdwyd yn Henllan. Dewisodd yr eglwys Mr. John Lloyd o Horeb, ag oedd gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Caerfyrddin, yn weinidog yn ei le ef.

Ganwyd Mr. Isaac Price mewn lle yn agos i Lanwrtyd, ac yr oedd ei dad yn aelod yn yr eglwys

* Evan. Mag.

eglwys hono. Cafodd Mr. Price ei dueddu at greffydd yn ieuanc, a dechreuodd bregethu yn bedair ar bymtheg oed. Gwedi i'r eglwys gae! boddlonrwydd yn ei gymhwysder a'i alwad i waith y weinidogaeth, cafodd ei urddo pan oedd yn dair ar hugain oed yn Troedrhiwdalar, fel cynnorthwywr i Mr. Thomas Morgan, yr hwn a ddaeth yn weinidog yno ar ol Mr. James Davies. Cyfododd Mr. Price fel mab y daran, a bu lwyddiannus i ddwyn cannoedd o bechaduriaid at Grist. Cyfododd dros bymtheg o bregethwyr defnyddiol yn ei eglwysi yn ei amser ef. Gwedi bod hanner can mlynedd yn y weinidogaeth heb i'w droed lithro yn weledig, na neb yn abl i'w gyhuddo o fai cyhoeddus, efe a fu farw yn dawel yn Nghrist y flwyddyn hon, yn driugain a thair ar ddeg oed: a chafodd Mr. David Williams, o'r gymmydogaeth hono, ei urddo yn weinidog yn ei le ef.

CANT
XIX.

Marwol-
aeth Mr.
J. Price.
O. C.
1805.

Bu y deyrnas hon dros lawer o flynyddoedd yn dwyn yn mlaen fasnach mewn dynion. Cymmerid hwynt trwy drais o gyffiniau Affrica, a chwedi eu dwyn hwynt mewn llongau i ynys-oedd yr India Orllewinol, gwerthid hwynt yno fel anifeiliaid i drin y tir. Bu cyfeillion dynoliaeth yn ymdrechgu dros lawer o flynyddoedd i ffynu gydâ y senedd, i ddiddymu y fasnach ddrygonus

* Mr. Williams's Letter.

CANT
XIX.

O. C.
1807.

ddrygionus hono; ac er mawr lawenydd i bawb ag sydd yn caru dynolryw, cafodd ei ddiddymu y flwyddyn hon.

Bywyd a
Marwol-
aeth Mr.
Llwyd, o
Gaio.

Mr. William Llwyd, o Gaio, yn sir Gaerfyrddin, a gafodd ei ddwyn i fynu dan olygiad Mr. Owen Davies, a phan oedd yn ddeunaw oed, cafodd ei argyhoeddi dan weinidogaeth Mr. Peter Williams, a'i ddwyn i ryddid dan weinidogaeth Mr. Evan Jones, o Ledrod. Mr. W. Llwyd, gwedi ei ddychwelyd at yr Arglwydd, a unodd â chynulleidfa o Ymneillduwyr ag oedd yn y gymmydogaeth. Ond pan ffurfiwyd cymdeithas neillduol gan y Methodistiaid yn mhlwyf Caio, efe a adawodd yr Ymneillduwyr ac a unodd â'r Methodistiaid. Pan oedd yn ddwy ar hugain oed, cafodd ei alw a'i neillduo i bregethu yn mblith y Methodistiaid. Dechreuodd ei weinidogaeth gydâ bywiogrwydd anarferol, a gwnaeth yr Arglwydd ddefnydd mawr o hono, fel y cafodd llawer eu galw trwyddo. Yr oedd yn gweinidogaethu yn danllyd ac yn argyhoeddiadol yn aml, ond testun cyffredin ei weinidogaeth oedd Crist a'i iechydwriaeth. Yr oedd ei weinidogaeth yn efengylaidd, yn beraidd, yn wlithog, ac yn doddedig iawn; a pheth sydd yn fwy nâ'r cwbl, yr oedd Duw yn arddel ac yn llwyddo ei lafur. Teithiodd i bregethu yr efengyl trwy y Dëaudir a Gwynedd, dros ddeugain mlynedd,

CANT
XIX.

mlynedd gydâ mawr lafur a lludded; ac ni bu fawr attalfa arno yn ei lafur oddiwrth afiechyd corfforol, na negesau bydol yn yr holl amser hyny. Yr oedd yn dangnefeddwr neillduol yn yr eglwys tra fu byw, a gorchymynodd i'w frodyr crefyddol, yn ei oriau diweddaf, am iddynt fod yn wyliadwrus ac yn ymdrechgar i feithrin brawdgarwch, a chadw undeb yr Ysbryd yn nghwllwm tangnefedd. Yr oedd Mr. Llwyd yn pregethu yn Llanddeusaint a Llansadwrn y Sabbath y cafodd ei daro â'r clefyd a fu yn angau iddo. Daeth adref, ac wedi gorwedd ar ei glâf wely bum' niwrnod, gorphenodd ei yrfa y 17 o Ebrill y flwyddyn hon, yn y seithfed flwyddyn a thriugain o'i oed, ac a gladdwyd yn monwent Caio. Yn yspaid y pum' diwrnod y bu yn glâf, yr oedd ei feddwl yn dawel ac yn gysurus, gan bwyso yn gwbl ar haeddiant a ffyddlondeb Iesu. Gofynodd un o'i frodyr iddo, beth oedd ei feddwl am yr athrawiaeth y bu yn ei phregethu dros gynnifer o flynyddoedd—Attebodd yntau, "Dim i mi, yr wyf yn *mentro* fy mywyd arni am dragwyddoldeb." Cafodd ei gynnal o ddechreuad ei daith yn ddiddolur i'r eglwys, ac yn ddiachos cabl i'r esengyl. *

O. C.
1808.

Mr. Simon Williams, gwedi bod dros flynyddoedd lawer yn weinidog llafurus, defnyddiol, a

4 Q

pharchus,

* Trysorfa, Rhif. III.

CANT
XIX.

~
O. C.
1810.

pharchus, yn Tredwstan, a fu farw y flwyddyn hon, yn bedwar ugain a deg oed. Mr. Walter Lewis, yr hwn a ddygasid i-fynu yn athrofa Caerfyrddin, a gafodd ei urddo yn weinidog Tredwstau wyth mlynedd cyn marwolaeth Mr. Williams.

Y Wesle-
aid.

Nid oedd gan y Wesleaid un gweinidog teithiol, yn pregethu yn yr iaith Gymraeg, cyn dechreu y cant hwn. Ond yn y gynnadledd a gynaliwyd yn Llundain, yn y flwyddyn 1800, y brodyr a ddeisyfasant ar Mr. Owen Davies, a Mr. John Hughes, i fyned yn Genadwyr i Wynedd. Ufuddâusant i'r deisyfiad hwnw, a dechreuasant yn union-gyrch ar eu cenadwri yn Ruthyn, yn sir Dinbych, lle y cawsant gymdeithas fechan, ac un arall yn Dinbych, y rhai oedd gwedi eu ffurfio gan Mr. John Bryan, a Mr. Edward Jones, y rhai ychydig cyn hyny oeddent gwedi dechreu pregethu yn yr iaith Gymraeg. Trwy eu cynorthwy hwynt, a hên ddyscybl yn Northop, bu y Cenadwyr yn abl i ymweled â'r rhan fwyaf o'r trefydd a'r pentrefydd mawr yn sir Dinbych a sir Fflint; a Duw yn rhoddi iddynt ffafr yn ngolwg y bobl, a chymdeithasau yn cael eu ffurfio yn mron yn mhob lle y byddent yn myned iddynt i bregethu. Yn fuan yn ol hyn, Mr. Bryan, a Mr. Jones, a gyflwynasant eu hunain yn hollol i waith y weinidogaeth fel pregethwyr

wyr teithiol. Gwedi hyny, cyfododd dau neu dri o bregethwyr yn ychwaneg, yr hyn a'u galluogodd i fyned yn mlaen trwy sir Gaernarfon, sir Fôn, sir Feirionydd a sir Drefaldwyn. Fel ag yr oeddent yn myned yn mlaen yr oedd pregethwyr newydd yn cyfodi fynu, a chymdeithasau yn cael eu ffurfio, nes iddynt yn yspaid deng mlynedd, helaethu eu llafur yn mron trwy bob parth o Wynedd a Dëaubarth. Y mae ganddynt yn bresennol ddau ar bumtheg o gylchau, yn cynnwys y'ngylch pedwar cant o gymdeithasau, a chwe' mil o aelodau; ac y mae ganddynt oddi-amgylch pedwar ugain o gapeli gwedi eu hadeiladu, o fewn i'r naw mlynedd diweddaf, y rhai a gyflawnir gan bregethwyr Cymraeg yn unig. Y mae un ar bumtheg o bregethwyr teithiol yn yr iaith Saesonaeg, a deugain yn yr iaith Gymraeg, heblaw llawer o bregethwyr llëawl, yn y ddwy iaith, yn gwasanaethu yn bresennol yn y weinidogaeth yn mhlith y Wesleaid yn y Dëaubarth a Gwynedd.*

CANT
XIX.O. C.
1810.

Mr. John Griffiths, o Glandwr, a anwyd yn y Castellgarw, yn mhlwyf Llanglwydwen, yn sir Gaerfyrddin, yn y flwyddyn 1732. Gwedi uno âg eglwys Glandwr, efe a gyflwynodd ei hun i waith y weinidogaeth. Bu dros ychydig amser yn athrofa Caerfyrddin, ond gorphenodd ei ddygiad i fynu, yn athrofa y Fenni. Cafodd al-

4 Q 2

wad

* Mr. O. Davies's Letter.

CANT wad gan eglwys Glandwr, ac yn y flwyddyn
XIX. 1760, urddwyd ef yn weinidog yno, a pharâodd
 i weinidogaethu yn eu plith hyd fis Medi, yn y
 flwyddyn 1802, pan gafodd, trwy afiechyd, ei
 analluogi i gyflawni dyledswyddau y weinidogaeth.
 Bu farw yn dawel y seithfed o Dachwedd, y flwyddyn hon. Yr oedd Mr. Griffiths yn ŵr duwiol, o gynneddfau cryfion; yn ysgolhaig da, ac yn bregethwr enwog. Bu yn ddefnyddiol iawn yn ei ddydd, nid yn unig fel gweinidog yr efengyl, ond hefyd fel hyfforddwr dynion ieuainc. Mae ei fab, Mr. W. Griffiths, yn weinidog yn ei le yn Glandwr, a Mr. W. Evans yn weinidog yn yr eglwysi ereill.

Marwol-
 aeth Mr.
 J. Grif-
 fiths.
 O. C.
 1811.

Gan nad oedd nifer ddigonol o offeiriaid eglwys Loegr, yn gweinidogaethu yn mhllith y Methodistiaid, yn gyfatebol i luosogiad y corff ac eangder y gwaith, a bod llawer o'u heglwysid dan anfantais mewn canlyniad i hyny, gwelodd y corff yn gymhwys ac yn angenrheidiol, i neillduo nifer addas o lefarwyr, yn yr amrywiol sir-oedd i gynnorthwyo yr offeiriaid yn ngweinyddiad yr ordinâdau. Mewn canlyniad i hyn, cafodd wyth o lefarwyr y Gogledd eu hurddo yn y Bala, yn mis Mehefin y flwyddyn hon, yn y dull canlynol. Darllenodd Mr. John Evans, o'r Bala, 1 Tim. iii. ac a wnaeth sylwadau addas ar y bennod. Yna darllenodd Mr. Charles, o'r Bala,

Yr urdd-
 iad cynta'
 y'mhlith
 y Meth-
 odistiaid.
 O. C.
 1811.

Bala, enwau y personau oedd wedi cael eu dewis gan gyfarfodydd misol yr amrywiol sir-oedd, a gofynodd iddynt eu barn yn nghylch amrywiol athrawiaethau y grefydd Gristianogol. Wedi derbyn eu hatebion syml a golau, gofynodd i gynnrychiolwyr y corff, a oeddent hwy yn dewis y brodyr hyny i weini yr ordinâdau o Fedydd a Swper yr Arglwydd yn eu plith.—Wedi cael ateb cadarnâol, gofynodd Mr. Charles i'r brodyr, a oeddent hwy yn cydsynio â galwad y corff i weini yr ordinâdau yn eu plith, ac yn ymroddi i fod yn ffyddlon, yn llafurus, ac yn ddiwyd, yn holl waith y weinidogaeth, yn ol y cymhorth a gaent gan Dduw.—Wedi ateb eu bod, rhoddodd Mr. Robert Jones, o sir Gaernarfon, air o gynghor difrifol iddynt hwy, ac i'r corff yn gyffredin, a diweddodd y cwbl gydâ gweddi daer ac addas i'r achos. Cafodd tri ar ddeg o lefarwyr y Dëau-dir eu hurddo y mis Awst canlynol yn Llandilo-Fawr, yn yr un dull ond gan wahanol ber-sonau. Nid oes un o weinidogion y Metho-distiaid yn cael eu golygu fel yn perthyn i un gangen o'r corff yn fwy nâ'u gilydd; ond eu bod oll i weini yr ordinâdau i bob cangen o'r corff, fel y byddo eu cyfleusdra, a'r galwad am danynt.*

Ganwyd .

* Golygiad Byr, &c.

CANT
XIX.Mr. T.
Davies,
Pant-têg.

Ganwyd Mr. Thomas Davies, o'r Pant-têg, yn Pantllaethdŷ, yn mhlwyf Llanllwni, yn sir Gaerfyrddin, yn y flwyddyn 1735. Cafodd ei dueddu at grefydd yn ieuauc, ac unodd âg eglwys yr Ymneillduwyr yn Mhencader, pan oedd yn ddwy ar bymtheg oed. Dygwyd ef i fynu yn athrofa Caerfyrddin, dan ofal Mr. Samuel Thomas, ac yn y flwyddyn 1764, cafodd ei urddo yn weinidog eglwys Pant-têg, yn mhlwyf Abergwily; a'r flwyddyn ganlynol cymmerodd hefyd ofal eglwys y Bwlch-Newydd, yn mhlwyf Abernant. Bu Mr. Davies yn llafurio yn mhlith yr eglwysi hyn gyda llawer o ffyddlondeb, diwydrwydd, tawelwch a llwyddiant dros naw mlynedd a deugain; a bu farw yn gysurus y flwyddyn hon, yn y ddeunawfed flwyddyn a thriugain o'i oed, ac a gladdwyd yn y Bwlch-Newydd. Dewiswyd Mr. D. Davies o Gaernarfon, yr hwn a ddygasid i fynu yn athrofa Caerfyrddin yn weinidog yn ei le ef, yn y Pant-têg, a Mr. J. Bowen, o Saron, yn y Bwlch-Newydd.

Marwol-
aeth Mr.
Davies,
Pant-têg.
O. C.
1813.Cymdei-
thas Gen-
adawl.
O. C.
1814.

Mis Awst y flwyddyn hon, cyfarfu llawer o weinidogion yr Ymneillduwyr, yn Abertawe, i'r dyben i ffurfio Cymdeithas Gynnorthwyol i'r Gymdeithas Genadawl, a sefydlwyd yn Llundain, yn y flwyddyn 1795. Mae y gymdeithas hon yn cael ei galw, Y Gymdeithas Genadawl Gynnorthwyol,

Gynnorthwyol, Dëaubarth Cymru; ac i gof-
leidio Cristianogion o bob enw yn Nëaubarth
Cymru, a f'o yn ewyllysio i'w hanrhydeddu â'u
hymgeledd. Cynnalir cyfarfodydd blynyddol
y gymdeithas hon yn gylchynol, yn y lleoedd
mwyaf cyfleus yn y Dëaubarth.

CANT
XIX.

Cafodd Mr. T. Charles, o'r Bala, ei eni yn
mhlwyf Llanfihangel, yn sir Gaerfyrddin, yn y
flwyddyn 1755. Pan oedd oddiamgylch deu-
ddeg mlwydd oed, bwriadodd ei rieni ei ddwyn
ef i fynu i waith y weinidogaeth, a chydâ golwg
ar hyny, anfonasant ef i ysgol Llanddowror.
Dechreuodd Mr. Charles yr amser hyn deimlo
argyhoeddiadau, a thueddiadau cryfion i wran-
do pregethau, a darllen y Bibl a llyfrau da
ereill. Gwedi bod yno dair neu bedair blynedd,
aeth i athrofa Caerfyrddin, y pryd hyny dan ol-
ygiad Dr. Jenkins. Pan oedd yn athrofa Caer-
fyrddin, unodd â'r Methodistiaid, a chafodd ei
ddwyn i ryddid ysbrydol dan bregeth Mr. D.
Rowlands. Yr oedd Mr. Charles yn cofio y
dydd hwnw gydâ llawer o ddiolchgarwch tra
bu byw. Yn y flwyddyn 1775, ymadawodd â
Chaeafyrddin, ac aeth i athrofa Rhydychen; ac
yn y flwyddyn 1778, cafodd ei urddo yno, ac a
aeth i wasanaethu eglwys yn Somersetshire.
Y flwyddyn ganlynol efe a gymmerth y radd
A. B. Wedi sefydlu yn y Bala, efe a wasanaeth-
odd

CANT
XIX.

odd eglwys Llanymawddu gydâ gradd o lwyddiant dros yn agos i flwyddyn; ond cynnyrfodd ei ffyddlondeb ef eiddigedd yr offeiriaid cymydogaeithol, a gelyniaeth rhai o'r plwyfolion, fel y gorfu arno ymadael yn nechreuad y flwyddyn 1785. Ymdrechodd gael eglwys drachefn, ond wedi methu cael lle i bregethu yn yr eglwys sefydledig, efe a unodd â'r Methodistiaid; ac a fu yn llafurus a llwyddiannus iawn yn eu plith hyd ddydd ei farwolaeth. Yn y flwyddyn 1785, sefydlodd Mr. Charles ysgolion rhad cylchynawl yn y Gogledd, y rhai a fu o fendith i lawer o'r tlodion. Bu hefyd yn offerynol i osod Ysgolion Sabbathol i fynu yn nghynulleidfaoedd y Methodistiaid, ac i adfywio y rhai ag oedd yn dechreu gwanâu. Soniwyd eisioes am y dull a gymmerodd i gael Biblau i blant yr ysgolion hyn. Tra yr oedd Mr. Charles yn y flwyddyn 1799, yn teithio dros y mynyddoedd ar dywydd oer, rhewodd bawd ei law aswy, a gorfu ei dori ymaith. Pan welodd eglwys y Bala fod bywyd Mr. Charles mewn perygl, cadwasant gyfarfod gweddi neillduol ar yr achlysur. Yn y cyfarfod hwnw, taer weddiodd un o'r brodyr ar i'r Arglwydd arbed bywyd Mr. Charles o leiaf bumtheg mlynedd, er llesâd i'r eglwys, fel yr abedodd efe fywyd Hezeciah. Gwrandawodd Duw eu gweddiau, ac adferodd Mr. Charles i'w iechyd a'i ddefnyddioldeb.

Ac

Ac y mae yn deilwng o sylw, mai yn yspaid y
y pumtheg mlynedd diweddaf o'i fywyd, yr ar- **CANT**
graffodd efe y rhan fwyaf o'i lyfrau. **XIX.**
Wedi cy-
hoeddi Geirlyfr Ysgrythyrol, a llyfrau bychain
ereill, a gorphen adchwilio argraffiad wythplyg
o'r Bibl Cymraeg, efe a fu farw yn dawel ac yn **Marwol.**
orfoleddus, ar y nawfed dydd o fis Hydref, y **aeth Mr.**
flwyddyn hon, yn y ddeunawfed flwyddyn a deu- **Charles.**
gain o'i oed.^a **O. C.**
1814.

Mr. John Evans, ag oedd gwedi ei ddwyn i **Mr. J.**
fynu yn athrofa Caerfyrddin, a chael ei dueddu **Evans, y**
i fyned yn Genadwr Iesu Grist at y Paganiaid, **Cenad-**
a gafodd ei urddo yn nghapel Heol-Awst, Caer- **wr.**
fyrddin, yn mis Rhagfyr, y flwyddyn hon, fel **O. C.**
Cenadwr i Latakoo yn Nëaubarth Affrica. Efe **1814.**
oedd y gweinidog cyntaf a urddwyd yn Nghym-
ru, fel Cenadwr at y Paganiaid. Yr oedd llaw-
er o weinidogion, a lluaaws mawr o wrandawyr
yn bresennol yn y cyfarfod pwysfawr hwnw; a
chafodd cannoedd achos i ganmol Duw, a dywed-
yd, Da i ni fod yma. Cafodd Mr. Evans ei
anfon i Latakoo i bregethu yr efengyl i'r trigol-
ion, a thrwy fendith Duw, i gyfeithu yr Ys-
grythyr i iaith y wlâd. Dywedir fod ugain
cenedl o du y Gogledd i Latakoo, yn llefaru yr
un iaith a thrigolion y dref hono. Y mae ys-
bryd cenadawl yn cynnyddu yn fawr yn Nghym-

4 R

ru y

^a Evan. Mag.

CANT
XIX.O.C.
1815.

ru y dyddiau hyn, ac y mae llawer o arian yn cael eu casglu tuag at anfon pregethwyr at y Paganiaid. Cynnaliodd y Bedyddwyr gyfarfod cenadawl yn Abertawe, y flwyddyn hon: a chynnaliodd Cymdeithas Genadawl Gynnor-thwyol Dëaubarth Cymru, eu cyfarfod blynyddol cyntaf, yn Nghaerfyrddin, y flwyddyn hon. Yn y cyfarfod hwnw, cafodd Mr. David Jones, o ysgol Neuaddlwyd, yn sir Aberteifi, ei gymmeradwyo fel Cenadwr at y Paganiaid, a ehaiff ei anfon cyn bod yn hir, i lafurio yn eu plith. Y mae Cymdeithas Genadawl Gynnor-thwyol, gwedi ei sefydlu hefyd yn ddiweddar, yn Ngogledd Cymru.

Hanes Athrofaâu, a phrif Ysgolion Cymru.

Athrofa
Caerfyr-
ddin.

GWEDI marw Mr. Rees Prydderch o Ystrad-walter, Mr. William Evans, gweinidog yr Ymneillduwyr yn Nghaerfyrddin, a osododd athrofa i fynu yn y dref hono; ac a fu yn athraw diwyd a llwyddiannus dros lawer o flynyddoedd. Ar farwolaeth Mr. Samuel Jones o Tewkesbury, yn y flwyddyn 1719, cafodd yr athrofa ag oedd dan ei ofal ef yno ei symud i Gaerfyrddin, a gwnaethpwyd y ddwy yn un. Mae yn anhawdd gwybod yn bresennol, pa un a gymmer-

CANT
XIX.

a gymmerodd hyn le cyn marwolaeth Mr. Evans. Bu Mr. Evans farw yn y flwyddyn 1720, a dewiswyd Mr. Thomas Perrot, gweinidog Newmarket, yn sir Fflint, yn athraw ac yn weinidog yn ei le ef. Yr oedd Mr. Perrot gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Caerfyrddin, dan olygiad Mr. Evans, a chwedi ei urddo yn Knutsford, yn y flwyddyn 1706, gan yr enwog Mr. Matthew Henry. Dywedir fod Mr. Perrot yn weinidog dysgedig, cadarn, diwyd a llwyddiannus; ac i lawer gael eu dwyn i fynu ganddo, ag a fu yn weinidogion defnyddiol iawn yn eu dydd. Ar farwolaeth Mr. Perrot yn y flwyddyn 1733, dewiswyd Mr. Vavasor Griffiths, o'r Llwynllwyd, yn agos i'r Gelli, yn sir Frecheiniog, yn athraw yn ei le ef; a symudwyd yr athrofa i'r Llwynllwyd. Dywedir fod Mr. Griffiths, wedi cael ei ddwyn i fynu yn Tewkesbury, yn amser Mr. Jones, a'i fod mewn parch mawr fel gweinidog ac athraw. Gorphenodd ei yrfa yn y flwyddyn 1741. Ar farwolaeth Mr. V. Griffiths, cafodd Mr. Evan Davies, † gweinidog yr Ymneillduwyr yn Hwlfordd, ei ddewis yn athraw, a symudwyd yr athrofa yno ato. Yn y flwyddyn 1743, cafodd yr athrofa ei symud i Gaerfyrddin drachefu, trwy i Mr. E Davies ym-

4 R 2

adael

† Ganwyd Mr. Davies yn agos i Lambedr, a dywedir iddo gael ei ddwyn i fynu yn Hoxton, pan oedd Dr. Ridgley, a Mr. John Eames, yn athrawon yno.

CANT
XIX.

adael â Hwlfordd, a chymmeryd gofal gweindogaethol eglwysi yr Independiaid yn Llanybree a'r Bwlch. Pan ddaeth Mr. Davies â'r athrofa i Gaerfyrddin, cafodd Mr. Samuel Thomas, gweinidog eglwys Heol-Awst, ei ddewis i fod yn gyd-athraw âg ef. Yn mhen ychydig o flynyddoedd gwedi symudiad yr athrofa i Gaerfyrddin, bu anghydfod rhwng y ddau athraw, ac ymadawodd Mr. Davies o Gymru, ac a sefydlodd yn weinidog yn Billercay, yn Essex. Wedi ymadawiad Mr. Davies, dewiswyd Mr. Jenkin Jenkins, † o Lanfyllin, yn sir Drefaldwyn, yn gyd-athraw â Mr. S. Thomas. Hyd yr amser hyn, yr oedd yr Independiaid a'r Presbyteriaid yn cyduno i gynnal athrofa Caerfyrddin. Ond gwedi i Mr. E. Davies ymadael, a Mr. S. Thomas goffleidio Arminiaeth, yr Independiaid a attaliasant eu cynnorthwy, ac a osodasant athrofa newydd i fynu yn y Fenni, dan olygiad Mr. Jardine, gweinidog y lle. Gwedi marwolaeth Mr. S. Thomas, yn y flwyddyn 1766, Dr. J. Jenkins a gymmerodd ofal yr athrofa a'r eglwys; ac a fu yn ddefnyddiol iawn dros flynyddoedd. Ond pan wrthododd gymmeryd un i'w gynnorthwyo yn yr athrofa, anfoddlonodd ei gyfeillion wrtho, a symudodd i Lundain, yn y flwyddyn 1775, lle gorphenodd efe ei fywyd defnyddiol mewn byr amser gwedi hyny. Mr. Robert Gentleman, o'r Mwythig,

† Dr. Jenkins wedi hyny.

Mwythig, yn y flwyddyn 1779, a gymmerodd ofal yr athrofa a'r eglwys yn Nghaerfyrddin, a bu Mr. Benjamin Davies, o sir Aberteifi, yn gyd-athraw âg ef dros ryw amser. † Yn y flwyddyn 1784, symudodd Mr. Gentleman o Gaerfyrddin i Kidderminster, lle y bu efe farw yn y flwyddyn 1795. Ar ymadawiad Mr. Gentleman, dewiswyd Mr. Solomon Harries, o Abertawe, yn athraw yn ei le ef; a symudwyd yr athrofa i'r dref hono. Bu Mr. Harries farw y flwyddyn ganlynol. Yn y flwyddyn 1786, Mr. William Howell, o Chilwood, yn agos i Frysto, a gymmerodd ofal yr athrofa a'r eglwys yn Abertawe, a chafodd Mr. Thomas Loyd o Goedlanau, yn sir Aberteifi, yr hwn a ddygasid i fynu dan ofal Mr. Gentleman, ac wedi hyny yn Llundain, ei ddewis yn gyd-athraw â Mr. Howell. Ar farwolaeth Mr. T. Loyd, yn y flwyddyn 1789, David Peter, un o'r astudwyr y pryd hyny yn yr athrofa, a gafodd ei ddewis yn athraw yn ei le ef. Yn y flwyddyn 1792, rhoddodd D. Peter i fynu ei swydd yn yr athrofa, i'r dyben i sefydlu ei hun yn weinidog i'r eglwys sydd yn cyfarfod yn Heol-Awst, Caerfyrddin; a Mr. John Jones, yr hwn a ddygasid i fynu yn athrofa newydd Hackney, a wnaethpwyd yn athraw yn ei le ef gyda Mr. Howell. Yn fuan gwedi hyny,

† Bu Mr. Davies farw yn ddiweddar yn Evesam, lle yr oedd gwedi bod yn weinidog dros lawer o flynyddoedd.

CANT
XIX.

hyny, cyfododd ymryson yn yr athrofa, a chafodd ei datod dros fwy na haner blwyddyn. Mewn canlyniad i hyn, cafodd yr athrofa, yn y flwyddyn 1795, ei symud drachefn i Gaerfyrddin, a dewiswyd D. Peter, gweinidog y lle, a Mr. D. Davies, gweinidog Llanybree, yn athrawon. Gwedi bod yn gyd-athrawon ddeunaw mlynedd, ymadawodd Mr. Davies â'r athrofa; a bu ei holl ofal ar D. Peter dros flwyddyn. Yn y flwyddyn 1814, cafodd Mr. David Jones, o Lwynrhydowen, yr hwn a ddygasid i fynu yn Nghaerfyrddin, ei ddewis yn athraw gydâ D. Peter yn lle Mr. Davies. Deuddeg yw nifer yr astudwyr yn yr athrofa hon; ac ni dderbynir neb iddi oddieithr eu bod yn cael eu cymmeradwyo fel dynion ieuainc duwiol, o dalentau da.

Athrofa
Llanfyll-
in.

Gwedi i'r Independiaid dynu eu cynnorthwy oddiwrth athrofa Caerfyrddin, a gosod athrofa newydd i fynu yn y Fenni, dan ofal Mr. Jardine, aeth Dr. Davies, yr hwn a ddygasid i fynu yn athrofa Caerfyrddin, i'w gynnorthwyo ef; ac ar farwolaeth Mr. Jardine, yn y flwyddyn 1766, cafodd Dr. Davies ei ddewis yn weinidog ac yn athraw yn ei le ef. Pan symudodd Dr. Davies i Lundain, yn y flwyddyn 1782, cafodd yr athrofa ei symud i Groesyswallt, dan ofal Dr. Williams, yr hwn fu gwedi hyny yn athraw enwog yn Rotherham. Yn y flwyddyn 1795, Dr. Williams a ymadawodd o Groesyswallt, a chafodd yr athrofa

17 2

yr athrofa ei symud i Wrecsam, a dewiswyd Mr. Jenkin Lewis, gweinidog yr Independiaid yn y dref hono, yn athraw. Mr. J. Lewis, wedi bod yn athraw oddi amgylch i ddwy flynedd ar bumtheg, a symudodd i Manchester; a Dr. George Lewis, gweinidog Llanuwchllyn, yr hwn a ddygasid i fynu yn athrofa Caerfyrddin, a ddewiswyd yn athraw yn ei le ef. Yn nechreu y flwyddyn 1816, symudodd Dr. Lewis a'r athrofa i Lanfyllin. Nifer yr astudwyr yw naw.

CANT
XIX.

Arglwyddes Huntingdon, yn y flwyddyn 1768, a sefydlodd athrofa yn Trefeca, yn agos i Dalgarth, yn sir Frycheiniog. Bu Mr. Flecher yn athraw yno, hyd oni ddarfu i'r ddadl y'ngghylch Arminiaeth, ymranu y Methodistiaid yn ddau gorff. Symudwyd yr athrofa hono yn y flwyddyn 1792, i Cheshunt, yn Hertfordshire, lle y mae hyd yn bresennol.

Athrofa
Trefeca.

Yn y flwyddyn 1807, y Bedyddwyr a sefydlasant athrofa newydd yn y Fenni, i'r dyben yn benaf, i hyfforddi gweinidogion ieuainc y'mblith y Bedyddwyr yn Nghymru, mewn gwybodaeth o'r iaith Saesneg. Cafodd Mr. Thomas ei ddewis yn athraw, a nifer yr astudwyr yw chwech.

Athrofa
y Fenni.

Yn y flwyddyn 1810, yr Independiaid a sefydlasant athrofa dan ofal Mr. Thomas Phillips, o'r Neuaddlwyd, yn sir Aberteifi, i'r dyben i hyfforddi

Athrofa
Neuadd-
lwyd.

CANT
XIX.

hyfforddi dynion ieuainc duwiol, o egwyddorion efangylaidd, a thalentau da, na allant fyned dros bedair blynedd i'r athrofaâu ereill, yn yr ieithodd, difinyddiaeth, a phethau ereill a all fod o les iddynt yn y weinidogaeth; ac hefyd i gymhwyso y cyfryw a fyddo yn ewyllysio myned i fwynhau helaethach manteision mewn athrofaâu ereill, i'r cyfryw leoedd. Mae yr athrofa hon, dan olygiad Mr. Phillips, wedi bod yn ddefnyddiol iawn i achos crefydd yn mhblith yr Independiaid.

Mae llawer o ysgolion enwog hefyd, gan lawer o offeiriaid eglwys Loegr, mewn amrywiol leoedd yn Nghymru, lle yr hyfforddir ieuenctid yn yr ieithoedd a'r celfyddydau, a lle y mae y rhan fwyaf o offeiriaid Cymru yn cael eu dwyn i fynu.

TERFYN.

YCHWANEGLAD.

Cofrestr o Arch-esgobion ac Esgobion Tŷ Ddewi.

ARCH-ESGOBION.

O. C.

519 Dewi
Ceniauc
Eliud
Ceneu
Morwall
Herunen
Elwaed
Gurnuen
Lendiford

O. C.

Gorwyst
Gorgan
Cledafn
Anian
Elfaed
Ethelmen
Elanc
Malscoed
Sadurnfen

O. C.

Catellus
Sulhaithnay
Nofis
Etwall
905 Asser
Arthwael
Sampson

ESGOBION.

Cucline
Roderic
Elguen
Morbieu
Lunuend
Nergu
Hubert
942 Eferus
946 Morgeneu
Nathan
Iefan
Arwistall
Morgeneu
Erfin
1039 Tramerin
1055 Joseph
1061 Bleiddy
1070 Sulien
1076 Abraham
1078 Sulien
1088 Rythmarch
1098 Griffri
1112 Bernard
1147 Daf. ab Gerallt
1176 Peter de Leia
1196 Gir. Cambrensis
1203 Geoffrey
1214 Iorwerth
1230 Anselm
1249 Thos. Wallensis

1256 Rich. de Carrew
1280 Thomas Beck
1293 David Martin
1328 Henry Gower
1347 John Thoresby
1349 Dr. R. Brain
1353 Dr. T. Fastolf
1361 Dr. A. Hutton
1389 John Gilbert
1397 Guy Môn
1408 Dr. H. Chickley
1414 John Ketterich
1415 Dr. S. Patrington
1417 Bened. Nicholas
1433 T. Rodeburne
1442 W. Lindwood
1447 Dr. J. Langton
1447 John Delabere
1460 Dr. R. Fully
1482 Dr. R. Martin
1483 Dr. T. Langton
1485 Hugh Pary
1496 Dr. J. Morgân
1505 Rob Sherborne
1509 Dr. E. Vaughan
1522 Dr. R. Rawlins
1536 Dr. W. Barlow
1549 Dr. Rob. Farrar
1553 Dr. H. Morgan
1559 Dr. T. Young

1561 Dr. R. Davies
1582 Mar. Middleton
1593 Dr. A. Rudd
1615 Dr. Milbourne
1621 Dr. W. Laud
1627 Dr. T. Field
1635 Dr. Mainwaring
1660 Dr. W. Lucy
1677 Dr. W. Thomas
1683 Dr. L. Womack
1686 Dr. J. Loyd
1687 Dr. T. Watson
1704 Dr. G. Bull
1710 Dr. P. Bisso
1712 Dr. A. Ottley
1723 R. Smallbrook
1731 Elias Sydall
1732 N. Clagget
1743 R. Trever
1752 Dr. A. Ellis
1761 Dr. S. Squire
1766 Dr. R. Lowth
1766 Dr. C. Moss
1774 Dr. J. York
1779 Dr. J. Warren
1783 Dr. Smallwell
1788 Dr. Horsley
1793 Dr. Stuart
1800 Dr. Murray
1803 Dr. Burgess

ESGOBION LLANDAF.

O. C.	O. C.	O. C.
450 Dyfrig	1145 Nicholas ab	1458 Dr. J. Hunden
Tilaw	Gwrgant	1476 Dr. J. Smith
Eudaf	1183 W. De. Salso	1478 Dr. J. Marshal
Ubylwinius	Marisco	1496 John Inglesby
Aidan	1191 Henry	1499 Miles Salley
Elgistill	1219 William	1516 George de Attica
Lunapeius	1230 Elias de Radnor	1537 Dr. R. Holgate
Comegeru	1240 W. de Christ Ch.	1545 Dr. A. Kitchin
Argwystill	1244 Wm. de Burgh	1565 Dr. H. Jones
Curwan	1253 John de la Ware	1575 Dr. W. Blethin
Gwoldioiu	1256 Wm. de Radnor	1591 Dr. G. Babington
Edilbiw	1265 Wm. de Breuse	
Grociolus	1287 Philip de Staunton	1595 Dr. W. Morgan
Berthigwin		1601 Dr. F. Godwin
Trychan	1296 John de Monmouth	1617 Dr. G. Carlton
Elfogus		1619 Dr. T. Field
Catwarel	1323 J. de Ecclescliff	1627 Dr. W. Murray
Cerenbir	1347 Dr. J. Pascall	1639 Dr. M. Owen
Nobis	1361 Roger Cradock	1660 Dr. H. Loyd
Gulfridus	1382 Thos. Rushoek	1667 Dr. F. Davies
Nudd	1386 W. de Botesham	1675 Dr. W. Loyd
872 Cimelian	1389 Dr. E. Brumfield	1679 Dr. W. Beaw
927 Libian	1393 Tydeman de Wynchecombe	1706 Dr. J. Tyler
929 Marchlaith		1724 Rob. Clavering
950 Padarn	1395 Dr. A. Barret	1729 John Harris
961 Rodri	1396 John Buchill	1738 Mat. Mawson
980 Gogan	1398 Dr. T. Peverell	1740 John Gilbert
983 Bledri	1408 Dr. J. de la Zouche	1748 Dr. E. Cresset
1022 Joseph		1755 Dr. Newcome
1059 Herwallt	1423 Dr. J. Fulford	1761 Dr. J. Ewer
1103 Gwrgant	1425 Dr. J. Wells	1769 Dr. Barrington
1139 Uchtryd	1440 Nicholas Asheby	1782 Dr. R. Watson

ESGOBION BANGOR.

516 Deiniol	1215 Cadwgan	1371 Hywel
811 Ellodu	1236 Hywel	1372 John Gilbert
940 Mordaffs	1240 Richard	1376 John Swaffham
1093 Herfeus	1266 Anian	1399 Richard Younge
Gwrfan	1309 Gruffydd ab Iorwerth	1404 Llewelyn Bifort
1120 Dafydd		1408 Benedict Nicolls
1139 Meirig	1313 Anian Seys	1417 Dr. Barrow
1183 Guido	1328 Madog ab Iorwerth	1423 Dr. Cliderow
1190 Alan		1436 Thos. Cheryton
1195 Roberto'r Mwythig	1357 Thos. Ringstede	1448 Dr. Standbery
	1366 Gervase de Caoto	1452 James Blakeden

O. C.	O. C.	O. C.
1464 Dr. Evynon	1598 Dr. Rowland	1734 Charles Cecil
1496 Henry Dean	1616 Dr. Bayley	1737 Thos. Herring
1500 Thomas Pigot	1631 Dr. Dolben	1743 Matthew Hutton
1505 Dr. Penny	1633 Dr. Gruffith	1747 Dr. Pearce
1508 Thomas Pace	1637 Dr. Roberts	1756 John Egerton
1533 Dr. Salcot	1666 Dr. Morgan	1768 Dr. J. Ewer
1539 Dr. Bride	1673 Dr. H. Lloyd	1775 Dr. Moore
1541 Dr. Bulkeley	1689 Dr. Humphreys	1783 Dr. Warren
1555 Dr. Glynn	1701 Dr. J. Evans	1800 Dr. Cleaver
1559 Dr. Meyrick	1715 Dr. B. Hoadley	1806 Dr. Randolph
1566 Dr. Robinson	1721 Rich. Reynolds	1809 Dr. Majendie
1585 Dr. Bellat	1723 Wm. Baker	
1595 Dr. Vaughan	1727 Thos. Sherlock	

ESGOBION SANT ASAPH.

543 Cyndeirn	1382 Laurence Child	1624 Dr. J. Hanmer
560 Asaph	1389 Alexander Bache	1629 Dr. J. Owen
Sefer	1395 J. Trefawr II.	1660 Dr. J. Griffith
1143 Gilbert	1402 David	1667 Dr. H. Glenham
1152 Galfrai ab Ar.	1411 Rob. Lancaster	1669 Dr. J. Barrow
1154 Richard [thur	1433 Dr. J. Lowe	1680 Dr. W. Loyd
1155 Godfrey	1444 Dr. R. Peacock	1692 Dr. E. Jones
1175 Adda	1450 Thomas	1703 Dr. G. Hooper
1183 John	1471 Dr. R. Redman	1704 Dr. Beveridge
1186 Reyner	1495 Michael Diacon	1708 Dr. Fleetwood
1225 Abraham	1499 David	1714 Dr. J. Wynne
1235 Hugh	1503 Dr. D. ab Owen	1727 Francis Hare
1240 Hywel ab Edne-	1513 Dr. E. Birkhead	1731 Thomas Tanner
1249 Einion [fet	1518 Dr. H. Standish	1736 Isaac Madox
1267 John II.	1535 Dr. W. Barlow	1743 Samuel Lisle
1268 Einion II.	1536 Robert Parfeus	1748 Dr. Drummond
1293 Leoline	1555 Dr. T. Goldwell	1761 Dr. Newcome
1314 David ab Bleddin	1558 Dr. T. Wood	1769 Dr. Shipley.
1347 John Trefawr	1559 Dr. R. Davies	Dr. Bagot
1357 Llewelyn ab	1561 Dr. T. Davies	1802 Dr. Horsley
Madoc	1573 Dr. W. Hughes	1806 Dr. Cleaver
1376 W. a Sprydeling-	1671 Dr. W. Morgan	1815 Dr. Luxmore
ton	1604 Dr. R. Parry	

COFRESTR O BLWYFAU CYMRU.

SIR FON.

Llangadwaladr	Llantrisant	Llawenllwyfo
Aberffraw	Bodedeyrn	Dyfyrdog
Ffeirian	Llanllibio	Coedane
Llantrefdraeth	Llanfair yn Neubwll	Tal-y-llyn
Llangwysen	Llanfihangel yn Nhy-	Llanfihangel-tre'rbeirdd
Llangristiolus	Llanmaelog [wyn	Llanfihangel yn Mhen-
Llangeinwen	Llechylched	Ros
Llan Hen-eglwys	Llanbeulan	Llanallgo
Llanddwyn	Trefwalchmai	Llaneigrad
Mioborth	Bodwrog	Llanfair yn Mathafarn
Llangeinwen	Caergybi	Eithaf
Llangaffo	Llanbabo	Llanteystyr
Llanidan	Llanfwrog	Llanddysfan
Llanedwen	Llanfachraith	Pentraeth
Llanddeiniol y Bloeg	Llanfaethlu	Llansadwrn
Gredifel	Llanrhuddlad	Llanddona
Llanfïnan	Llanflewyn	Llanfihangel Glyn Sal-
Llanfihangel Ysgeifiog	Llanfugail	wch
Llangefni	Llanddeusant	Llanicstin
Trefgayan	Llanfair yn Nghornwy	Llanseirioel
Llanfaon yn Nglyn-	Llanrhwydrys	Llansaint
Rhos	Llanfechell	
Llanfair	Llanbadrig	
Llangwyllog	Llanelbeth Frenin	Mhwl
Llandrygan	Llanelian	
Llechgyntarwy	Rhosbeirio	Llandysilio

SIR GAERNARFON.

Llangynfran	Llanllechid	Llanwnda
Llangwesteny	Llanddygai	Llanfaglan
Llangyfin	Bangor Fawr yn	Llandwrog
Eglwysrhos	Ngwynedd	Llanllyfni
Llandudno uwch Con-	Llangedol	Llancyllynog yn Arfon
wy	Llauberis	Aelhaiarn
Llanfair o Aberconwy	Llanddeiniolen	Beddcelert
Caer Rhun	Llanfihangel yn Ryg	Llanfihangel y Penant
Llanbedr y Cenin	Llanfair is Caer	Penmorfa
Llanddygyfylchi	Llanbebbic	Dolbenmaen
Llanfair Fechan	Bettws Garmon yn	Cruccaith
Abergwyngregyn	Nhal y Llech	Llangynhaiarn

Treflys
 Llanystymdwy
 Llanarmon
 Llangybi
 Abererch
 Carnguwch
 Pistyll
 Nefyn
 Llanedeyrn
 Llangeidio
 Tudweiliog
 Rhiw

Llan y Pedwarsaint
 Penllech
 Llaniestyn
 Llangian
 Llanceingion Frenin
 Llanbedrog
 Llanfihangel
 Penrhos
 Llanfair yn Lleyn
 Bodfayarn
 Meldeyrn
 Bryn croes

Llangwynoedl
 Bødfrenin
 Aberdaron
 Denio
 Ffaelrys
 Llandudwen
 Bodwinnog
 Penmachno
 Dolwyddelan
 Llanfihangel y Bettws
 Llanrhychwyn
 Trefriw

SIR FEIRIONYDD.

Ffestiniog
 Llanfrothen
 Maentwrog
 Llandecwyn
 Llanfihangel y Traeth-
 au
 Llandanwg
 Llanfair
 Llanbedr
 Llanenddwyn
 Llanddwylau
 Llanaber
 Llanelltyd
 Trawsfynydd

Llanfachraith
 Ysputty Gwanas
 Dolgellau
 Llangelynin
 Llanegryn
 Llanfihangel y Pennant
 Tal-y-llyn
 Tywyn Meirionydd
 Pennal
 Mallwyd
 Llan-y-mowddu
 Llanuwchllyn
 Llangywair
 Llan-y-cil

Llanfor yn Mhenllyn
 Llandderfel
 Llandrillo
 Llangar
 Corwen
 Llanislyn
 Llansanffraid yn Nglyn
 Dyfrdwy
 Gwyddelwern
 Aelhaiarn
 Bettws Gweirfyl Goch
 Llanfihangel Glyn-
 myfyr

SIR DINBYCH.

Tref Dinbych
 Llanddysnoe
 Nantglyn
 Henllan
 Llangwmddiomael
 Ceryg y Druidion
 Ysputty Ieuan
 Llanrwst
 Llanddoged
 Eglwys Fach
 Llandrillo
 Llanellian
 Llansanffraid
 Bettws
 Llanddulas

Rhuddlan
 Abergelau
 Llansainsior
 Llan-nefydd
 Llanfair-tal-haiarn
 Llangernyw
 Gwytherin
 Llanasan
 Llanynys
 Llangyffylliog
 Trillocaenog
 Dderwenanial
 Llanellidan
 Llanfair yn Nyffryn
 Clwyd

Fenechdid
 Llanfwrog
 Rhuthyn
 Llanbedr
 Llangynhafal
 Llanhychan
 Llangwyfen
 Llandyrnog
 Llanferys
 Llanarmon
 Llandegla
 Bryneglwys
 Llandysilio
 Llangollen
 Llanfair o'r Wauniasaf

Llansanffraid y Glyn	Llansilyn Cynllaith	Gwreccsam
Llanarmon Mynydd	Llangadwaladr	Gresffordd
Mawr	Rhiwfabon	Holt
Langedwyn [nant	Bistog	
Llanrhaiadr ny Moch-	Marchwiall	

SIR FFLINT.

Llanelwy	Bodfari	Penarlag
Rhuddlan	Caerwys	Wyddgrug
Ddiserth	Ysgeifog	Norcwys
Galltmelydr	Nannerch	Treuddyn
Hasa	Cilcein	Cyngar
Chwithffordd	Tref-ffynon	Bangor
Rhiwlownwyd	Helygen	Gwrddymp
Gwaunesgar	Fflint	Hangmer
Dinmeirchion	Llaneurgain	Wrtynfadoc

SIR DREFALDWYN.

Machynllaith	Llanllwchaiarn	Llanwddyn
Wirn	Drefnewydd	Pennantmelangell
Cemmaes	Aberhavesb	Llangynog
Darowen	Cedwg	Llanhirnant
Penegos	Llandiegyon	Llanfyllin
Llanbrynmair	Llanwyddelan	Llanarmon yn mechain
Carno	Llanlligan	Llansanffraid yn me-
Trefeglwys	Manafon	chain
Llanidlos	Aberiw	Llandrinio
Llangurig	Llanfair	Llandysilio
Llanwnnog	Llanerfyl	Cegidfa
Llanddinam	Llangadfan	Trallwng
Bochdref	Garthbeibio	Llanffynonwen
Llanfihangel yn Ngheri	Llangynyw	Trefaldwyn
Llanddysul	Meifod	Ystoc
Llan-yr-ewig	Llanfihangel yn Ngw-	

SIR FAESHYFED.

Llanbadarn Fawr yn	St. Edward yn Nhref	Rhydieithion
Maelienydd	y Clawdd	Llanddewi Ystradysni
Llanbadarn Fynydd	Llanddewi yn Hwytyn	Llanfihangel Cefnlllys
Llananno	Llanbrynhir	Nantmél
Llanbister	Mair o Bilalai	Llanfihangelfach
Llanfihangel y Bogail	Llandegla	Llanllŷr yn Rhos
Du	Llangynllo	Rhaiadrwy
Llanddewihib	Llanfihangel	St. Armon

St. Ffraid
Ddiserth yn Elfael
Llanfarrraith
Aberedwy
Llanbadarn-gareg
Cerygruna
Rhiwlon
Glasgwm
St. Ffraid
Bettws
Llandeilo

Llanystyphan
Llanbedr
Llanddewifach
Castellpaun
Llanfihangelbryngwyn
Llan-newydd
Llanfihangel-dyffryn
Bettws
Llowes
Cleirwy
Claswy

Bochrwyd
Llanfihangelnautmelan
Tref-faeshyfed
Llanllwythfwg
Pencraig
Casgob
Llanandreas
Bleddfach
Nortyn
Llandrindod

SIR ABERTEIFI.

Llangynfelyn
Llanfihangel Genau'r
Glyn
Llanbadarnfawr
Llanllwchaiarn
Llanilar
Llanf. y Croyddin
Llanafan
Ysbytty Ystwyth
Ysbytty-cynfyn
Gwnws
Ystradmeurig
Llanfihangel-lledrod
Llanfihangel-rhosdeiau
Llangweryddon
Aberystwyth
Llandeiniol
Llanrhystyd
Llansantffread
Llanddewi Aberarth
Llanbadarn

Cilcennin
Talsarn
Llangunllo
Llangeitho
Llanbadarnodyn
Tregaron
Llanddewibrefi
Llanfaircludogau
Cellan
Llambedr Pontstephen
Bettws
Silian
Llangybi
Ystrad
Ciliauacron
Henfenyw
Llanarth
Llanina
Llanllwchaiarn
Llandysilio
Llangaranog

Penbryn
Bettws Ieuan
Bryngwyn
Blaenporth
Aberporth
Tremain
Grogwunt
Ferwig
Aberteifi

lygen

ceifi

Llwyn

Llandysul
Llanwenog
Llanwnen

SIR BENFRO.

Llandydoch
Cilgeran
Briddell
Llantwyd
Trewyddel
Baisyl
Eglwyswrw —
Melinau
Nantgwyn
Eglwyswen —

Nanhyfer
Cilgwyn
Trefdraeth
Dinas
Abergwaun
Llanychaer
Pontfaen
Llanllawen
Llanachlwyde
Castellgwyn

Castellnewydd
Castell
Castellmâl
Castell y Fwch
Castellhenri
Maenclochog
Morfil
Llangolman
Monachlogddu
Clydau

Penrydd	Rhosgelyddwr	Ysblaist
Castellan	Pwll y Crochan	Pictwn
Llanfihangelpenbedw	Hodgeston	Llanhuaden
Maenordewi	Manerbier	Drefelen
Llandysilio	Penally	Maner Iouan
Llancefn	St. Deiniel	Llys-y-frân
Llanegermwnt	Penfro	Môt
Castellldyran	Burtod	Tref Hwlfordd
Llanfalldeg	Rosemarket	Martin
Llanddewifelffre	Llanstadwel	Mair
Eglwyslwyd	Stainton	St. Thomas
Arberth	Hubberston	Dewi yn Mynyw
Rhobestown	Hasgard	Groes
Marthau Tywi	Dduadl	Llanriain
Mynwer	Marlos	Mathri
Lawrenny	Llansanffraid	St. Catrin
Illbastown	Llanisbel	Nicolas
Siaffretown	Walton	Llanwnda
Begely	Dolbeini	Mawrnawn
Loveston	Harstwn	Trefgarn
St. Dyfed	Nolstwn	Llanstinan
Carew	Roeds	Llanfair Nant-y-gôf
Costerstown	Camros	Trefletert
Llamphe	Robeston	Hunlle Ddewi
Amarth	Bitwal	St. Lawrence
Croynwydd	Ystrawgad	Castell yr haidd
Gumfreston	St. Dogwel	Breudeth
St. Mair	Wlasbadl	Llaneilfwy
St. Florence	Ffraistrgam	Llanhywel
Celde	Lamstwn	Llandylwyf
Ystanpwl	Robrstwn	Llanreithion
St. Petrox	Treamlod	Tref Iwerddon
St. Dwned	Trawgad	Garn
Waram	Trefrina	Ioltwn
Castellmartin	Fflimstwn	
Nangel	Bolstwn	

SIR GAERFYRDDIN.

Macroes	Llanfihangelabercowin	Llanginin
Cyfig	Meidrym	Llanwnio
Pendine	Llanstyfan	Mair a Churig
Eglwysgymmun	Llanymbree	Llangan
Llansadwrn	Llangynog	Dewi o Henllan
Lacharn	Llandeilo	Llanfalldeg
Llandawg	Llangain	Dysilio
Llanymddyfwy	St. Cler	Cilmaenllwyd

Åbernant	Llanfî. fechan uwch	Llanypumsaint
Treleach	Llanegwad [Cothi	Llanycrwys
Bettws	Llanfynydd	Llanfihangelcilcornel
Cynwyl Elfed	Llanfihangel	Brechfa Cothi
Merthyr	Llandyfeisant	Llansawel
Llanllwch	Llanfihangel	Llan-Ismael
Caerfyrddin	Llansathes	Llansaint
Llannewydd	Llandeilosawr	Llandyfaelog
Llanpumsaint	Llangadog	Llangynheiddon
Llanllawddog	Llanddeusant.	Llangyndeyrn
Cenarth	Llanfihangel yn Mydd-	Llanhyddgen
Castellnewydd	fai	Llanddarog
Penboyr	Llan yn Myddfai	Llangwnwr
Llangeler	Llanfairybryn	Llanarthney
Cilrhedyn	Llanfihangelcilycwm	Llanfihangel Aberbys-
Llanfihangel Iorwerth	Llanwrda	ych
Llanllwni	Llausadwrn	Llandybie
Llanbydder	Talyllychau	Llanon
Careg	Llanfihangelyllychau	Llanedi
Abergwili	Cynwyl Cajo	Penbre

SIR FRYCHEINIOG.

Llanwrthwl	Talachdda	Ystradgynlais
Llanfihangel Bryn Pab	Talgarth	Ystradwalltwn
Ieuan	Llanelwy	Dyfnog
Llanafanfawr	Llaneingion	Lliwel
Abergwesyn	Y Gelly	Llandeilo'r Faen
Llanddewiabergwesyn	Llanfair a Chynedr	Llanfihangel-nantbrân
Llanwrtyd	Eglwysiail	Merthyr-cynog
Llangamarch	Llanfihangel Cwmdu	Llandyfaelog
Llanynys	Partriss	Garthbrengi
Llanafan-fechan	Creighywel St. Edmond	Aberesgair
Llanddewi Macsmynys	Llanbedr Ystradyw	Llanddwy
Llanganten	Llangeneu	Bettel
Llanllawensel	Llangatwg Crughywel	Llanyspyddaid
Llanfairmaullt	Llanclly	Llanfaes
Llanddewi y Cwm	Llanddety	Trallwng
Galltmawr	Llanfeugan	Aberhonddu
Craigcadarn	Llanfrynach	Llanamwch
Gwenoldwr	Cantref	Llanwern
Llandysfalle	Maenorwino	Llanymgorse
Llysawq	Pendeyrn	Llanfihangelgrythedia
Brwynllys	Ystradfellide	Llansantffraid
Llanlilo		

SIR FORGANWG.

Ieuan Fedyddiwr
Llanfair
Rhaff
Eglwys Newydd
Llanisan
Llysfaen
Llanedeyrn
Rhydri
Llanfedwy
Eglwysilan
Llanfabon
Gelligaer
Merthyrtydfil
Aberdar

Meis-

gyn
Llanulltud o'r Faerdref
Pentyrch
Llanelldeyrn
Adyr
Llandaf
Llanfihangel-santffagan
Llanfihangel y Pwll
Caerau
St. Iorys
Llansaintffraid ar Lai
Llanbedr ar Fro
Pendeulwyn
Llanddunwyd
Ystradowain
Llanhari
Llanharan
Llansanwr
Llanfrych
Llangana
Eglwysfair y mynydd
Llanulltyd a Churig
Llangrallo
Llanbedr ar Fynydd

Cocty
Llansanffraid ar Ogwr
Llanysbytel
Llangwynwydfawr
Glyncorwg
Llangatwg Glyn Nedd
Cilbebyll
Llangiwr
Castellnedd
Neddfach
Llanisawel
Moglan
Llanfihangel Ynysafan
Aberafan
Margam
Pil
Llanffai
Llanfawdlen
Trenwydd yn Notals
Llandudwg
Merthymawr
Treflales
Casnewydd
Penybont
Wenni
St. Brid
Wigfawr
Acsfawr
Acsfach
Marcrocs
Saindunwyd
Llandwf
Ilysrorydd
Trefgolwyn
Llanfleidfanfawr
Bontfaen
Sant Hilari
Llandoche y Bontfaen
Llanf. y Bontfaen
Llanfair y Bewpyr
Llanfaes
Eglwysbowys
St. Tathan

Fflemm. melyn
Silistwn
Penmarc
Curic
Sili
St. Lowrens
Cogan
Penarth
Llandochefach
Llanfihangel Legwydd
St. Andras
Llanfleidfanfach
Uchelolau
Merthyrtydfan
Aberbari
Gwenfo
Sant Nicolas
Llangarfan
Llantreuddyd
Trefsimwn.
Llangiwr
Llangyfelach
Llandeilo Tal-y-boath
Castell Llychwr
Llanrhidian

dk

SIR FYNWY.

Tre'fynwy
 Llanwarwg
 Llaniau
 Penallt
 Tryleg
 Cwmcarfan
 Penclawdd
 Llangosain
 Llanirwydd
 Llanfihangel Tor y
 • Mynydd
 Llanwnell
 Llancwmuchaf
 Llanisaf
 Llansoe
 Llantrisaint
 Llangiwg
 Cilgwrwg
 Eglwys Newydd ar y
 Cefn
 Dinteyrn uchaf
 Dinteyrn isaf
 Porthcaseg
 Hywig-fach
 Carn
 Castellgwent
 Matharn
 Iftwn
 Porthysgegydd
 Caldicot
 Drefnewydd Gellifarch
 Llanddeinioel
 Caerwent
 Llanfair Iscoed
 Lanfaches
 Penhw
 St. Pŷr
 Llanfarthin
 Llanfihangel
 St. Brid
 Gwudi
 Magwyr
 Foelgrug

Redwig
 Withone
 Gallteurin
 Tre'r Onnen
 Trefesgob
 Llanwern
 Eglwysdrindod
 Cemmais
 Rhogied
 Caelleon ar Wysg
 Sudbrwg
 Castellnewydd
 Bassaleg
 Coedcernyw
 Llansanffraid
 Llanbedr-gwaunllwg
 Mechain
 Tredelerch
 Bedwes
 Tudur ab Hywel
 Bodwellty
 Blaënaugwent
 Llanhyledd
 Trefddyn
 Rhiscaf
 Henllys
 Malpas
 Llanfihangel tan y
 Groes
 Llanfrechfa
 Llanddewi
 Llandegfedd
 Pant-têg
 Llanfihangel-cilcoegen
 Goetref
 Llanfair-cilgydyn
 Llanofor

Llanelen
 Llanfhwyst
 Brynbuga
 Trostref
 Bettws Newydd
 Cemmais Cwmawrdwr
 Gwerinesni
 Llangyfe
 Llanhywel
 Llandenfi
 Castellrhaglan
 Tre'r Gaer
 Penrhos
 Bryngwyn
 Llanarth
 Llanfihangel y Gofion
 Llansanffraid
 Llangatwg Dyffryn
 Wysg
 Tref Fenni
 Llandeilo Bertholeu
 Llanwcnarth
 Llanfihangel Cilcornau
 Cwmiau
 Grismwnt
 Llangarn
 Ysgynfraith
 Llangatwg Meibionafel
 Llanferin
 Llanddewi Ysgryd
 Llanddewi Rhydderch
 Llanfablu
 Llanddeilo-groesynyr
 Llanfihangel-troddi
 Llangadwglenig
 Llanfair-cilgoed
 Llanrhyddol
 Llanfrechfa
 Hocfild
 Llaningad
 Meiryn
 Llanleirwg

COFRESTR

O Eglwysi yr Independiaid yn Nghymru.

SIR FON.

1 Amlwch	5 Bodedern	9 Pentraeth
2 Llanfechel	6 Ceirchiog	10 Beumares
3 Llanerchymedd	7 Paradwys	
4 Llantrisant	8 Rhosymeirch	

SIR GAERNARFON.

11 Rhoslan	18 Rehoboth	25 Caeroriau
12 Capel-helig	19 Maesneuadd	26 Llanfair
13 Pwllheli	20 Talsarn	27 Horeb
14 Bwlchtocyn	21 Saron	28 Henryd
15 Nebo	22 Caernarfon	29 Salem
16 Capel-newydd	23 Bethel	30 Trefriw
17 Ebenezer	24 Bangor	

SIR DINBYCH.

31 Llanrwst	35 Colwyn	39 Mynachddu
32 Capel garmon	36 Moelfre	40 Wern
33 Rhydydan	37 Dinbych	41 Wrecsam 2
34 Ffrithodd	38 Rhuthin	42 Harwd.

SIR FFLINT.

43 New Market	46 Bagellt	49 Bule Mountain
44 Rheol Mostyn	47 Rhosycas	50 Wyddgrug
45 Treffynon	48 Waun	

SIR FEIRIONYDD.

51 Rhydywernen	57 Dolgelle	62 Llwyngwrl
52 Bala	58 Llanulltyd	63 Llanegryn
53 Tynypant	59 Trawsfynydd	64 Towyn
54 Llanuwchllyn	60 Maentwrog	65 Penal
55 Rhydymaen	61 Cyttiau	66 Dinas Mowddu
56 Brithdir		

SIR DREFALDWYN.

67 Cynnel	72 Llwydierth	77 Aberhafes
68 Capelhirnant	73 Capelyfoel	78 Carno
69 Llanfyllin	74 Pengerth	79 Llanbrynmair
70 Aethnen	75 Cyl	80 Aberhosan
71 Sarnau	76 Bettws	81 Machynlleth

SIR FAESHYFED.

82 Rhaiadr	84 Gryn	85 Maesyronen
83 Caebach		

SIR FRYCHEINIOG.

86 Aberhonddu	91 Tyncoed	96 Waunbrechfa
87 Aber	92 Llanwrttyd	97 Merthyr cynog
88 Llangatwg	93 Troedrhywdalar	98 Llanfairmullt
89 Cwmda	94 Talgarth	99 Gwenddwr
90 Brychegeu	95 Tredustan	100 Cerrigcadarn

SIR FYNWY.

101 Bethel	105 Tabernacl	108 Ebenezer
102 Penymain	106 Penywaen	109 Hanover
103 New Inn	107 Brynbiga	110 Fenni
104 Casnewydd 2		

SIR FORGANWG.

111 Rhydymardy	124 Ystradfellte	136 Cymmar
112 Y Crwys	125 Castellnedd 2	137 Llantrisaint
113 Cap. Rhagluniaeth	126 Felinycwrt	138 Britwn
114 Sketty	127 Llanulltyd	139 Caerdydd
115 Abertawe 2	128 Bethesda	140 Watford
116 Tirdwncyn	129 Maendy	141 Rhydri
117 Treforris 2	130 Llangynwyd	142 Croeswen
118 Clydach	131 Brynmenyn	143 Merthyr 3
119 Gelli Onen*	132 Bettws	144 Coedcymmar 2
120 Baran	133 Penybont 2	145 Aberdare 2
121 Alltwen	134 Llanharan	146 Hirwen
122 Cwmllynfell	135 Taihirion	147 Blaengwrach*
123 Godre-rhos		

SIR GAERFYRDDIN.

148 Llanedi	167 Rhydyparc*	185 Ffaldybrenin
149 Sardis	168 Trelech	186 Crygybar
150 Llanelli	169 Ffynonbedr	187 Tabor
151 Penbre	170 Blaenycod	188 Llanymddyfri
152 Cydweli	171 Bwlchnewydd	189 Bethel o'r Llan- bran
153 Nazareth	172 Hermon	190 Pentre-tygwyn
154 Bethania	173 Capel-Ieuan	191 Cefenarthfen
155 Capel-Sion	174 Castellnewydd	192 Gwynfe
156 Philadelphia	175 Penrhiw*	193 Sardis
157 Penygraig	176 Saron	194 Bethlehem
158 Caerfyrddin 2	177 Pencader	195 Gwernoge
159 Bethesda	178 Troedyrhiw	196 Abergorleach
160 Llanybri 2	179 Penuel	197 Mynyddbach
161 Lacharn	180 Abergwilly	198 Hermon
162 Bethlehem	181 Pant-têg	199 Llandyfaen
163 Rhydyceisiaid	182 Capel-Nonni	200 Cross-Inn
164 Hebron	183 Rhydybont	201 Cwmaman
165 Henllan	184 Esgerdawe	
166 Llanboidy		

SIR BENFRO.

202 Arberth	208 Tierce-Cross	214 Tyddewi
203 St. Florence	209 Keatston	215 Rhodiad
204 Sardis	210 Hwlfordd 3	216 Rhos-y-caerau
205 Penfro	211 Fford	217 Abergwaun
206 Rôsmarket	212 Trefgarn	218 Maenclochog
207 Milford	213 Solfach	219 Llandile

220 Bethesda
221 Trefdraeth
222 Felindre
223 Brynberian

224 Carfan
225 Glandwr
226 Eglwyswen

227 Llwyn yr Hwdd
228 Rhosygilwen
229 Trewyddel

SIR ABERTEIFI.

230 Aberteifi
231 Llechryd*
232 Trewen
233 Capelwig
234 Glynarthen
235 Hawen
236 Horeb
237 Pant-y-deffaid*
238 Llwynrhydownen*

239 Capelyfadfa
240 Gallt-placa*
241 Capelygroes*
242 Cribin
243 Capelerw
244 Caeronen
245 Ebeneser
246 Llanfair
247 Cilgwyn*

248 Ty'n-nygwudwa
249 Ciliau*
250 Penrhiwgaled
251 Neuaddliwyd
252 Cilcenin
253 Nebo
254 Llanbadarn
255 Talyboath

Yn y Gofrestr flaenorol, yr Eglwysi a nodir fel hyn * ydynt Presbyteriaid.

COFRESTR

O Eglwysi y Bedyddwyr yn Nghymru.

SIR FON.

1 Ebeneser
2 Amlwch
3 Capel Newydd
4 Capel Gwyn

5 Llanfair
6 Llangoed
7 Llanddona
8 Pencarneddi

9 Caergybi
10 Llanfachreth
11 Llanrhilad.

SIR GAERNARFON.

12 Roe
13 Pontycim
14 Garn
15 Llanberis
16 Nefyn

17 Llanhaiarn
18 Caehow
19 Tyddyn Sion
20 Llangien

21 Salem
22 Caernarvon†
23 Cricerth†
24 Llanllyfnit

SIR DINBYCH.

25 Glynceiriog
26 Gwrecsam
27 Cefnmawr
28 Cefnbychan
29 Penycae

30 Ruthin
31 Dinbych
32 Llanrwst
33 Salem
34 Glynceiriog†

35 Rhos†
36 Bryndennuydd.†
37 Moelcriau. *Yn sir Eflint.*

SIR FEIRIONYDD.

38 Dolgellau

39 Ramoth†

40 Harlech†

SIR DREFALDWIN.

41 Llanfyllin
42 Drenewydd
43 Rhydfelen

44 Machynlleth
45 Pandŷ'r Capel
46 Rhiw Saeson

47 Staylittle
48 Capel Newydd
49 Llanidloes.

SIR FAESYFED.

50 Maesy rhelem
51 Naatgwyn

52 Dolau
53 Rock

54 Newbridge.

SIR FRECHEINIOG.

55 Pant-y-celyn
56 Maesyberllan
57 Cerigcadarn
58 Aberhonddu
59 Llanfaes
60 Bontestyll

61 Ddusynog
62 Ynys-y-felin
63 Penyrheol
64 Capelyffin
65 Llangynnidr

66 Glyntawe
67 Llanfairmuallt
68 Olchon. *Eglwys's
Gymry yn sir Hen-
ffordd.*

SIR FYNWY.

69 Blaenauwent
70 Y Fenni
71 Syrrywi
72 Llanwenarth
73 Blaenafon

74 Penygara
75 Trosnant
76 Bethesda
77 Castletown
78 Newport

79 Caerlleon
80 Zion's Chapel
81 Usk
82 Penuch
83 Carowhill.

SIR FORGANWG.

84 Aberafon
85 Aberdare
86 Zion's Ch^l.
87 Ebenezer
88 Providence
89 Merthyr*
90 Ystradyfodog
91 Caerdydd
92 Caerffili
93 Pontfaen

} Merthyr

94 Croesypark
95 Corntown
96 Pen-y-bont
97 Penyfai
98 Hengoed
99 Berthlwyd
100 Llysfaen
101 Castellnedd
102 Salem

103 Abertawe
104 Abertawe*
105 Hermon
106 Cledach
107 Engine*
108 Craigfargod*
109 Nottage*
110 Wick*
111 Peterton.*

SIR ABERTEIFI.

112 Aberystwyth
113 Penryncoch
114 Talybont
115 Llanrhystyd

116 Llwyndafydd
117 Fronddainol
118 Penyparc
119 Aberteifi

120 Ferwic
121 Crygymaen
122 Coedgleision.

SIR GAERFYRDDIN.

123 Rhydwllym
124 Tŷ-newydd
125 Bwlchgwynt
126 Cwmfelin
127 Salem
128 Tŷ-coch
129 Ffynon-Henry
130 Tabernacl a
131 Heol-y-Prior,
Caerfyrddin
132 Glanyferi
133 Cydweli

134 Felisfoel
135 Soar
136 Penrhiwgoch
137 Cwmifor
138 Y Waun
139 Carregawdde
140 Cwmdu
141 Cwmsarnddu
142 Cwmpedol
143 Bwlchyriw
144 Aberduar
145 Penybont

146 Drefach
147 Graig
148 Graig*
149 Rehoboth
150 Bwlchnewydd
151 Pant-têg*
152 Rhydgargaeu*
153 Llangendeyrn*
154 Llandyfan*
155 Soar
156 Llanymddyfri*
157 Cwmda*

158 Cilfewyr
159 Blaenyffos
160 Blaenywaun
161 Ebenezer
162 Trefdraeth
163 Jabes
164 Tabor

170 Moleston

171 Narberth
172 Ffynon
173 Hermon
174 Carmel
175 Bethel
176 Soan.*

*Yn y Gofrestr flaenorol, yr Eglwysi a nodir fel hyn * ydynt y Bedydd-
wyr Cyffredinol; a'r sawl a nodir fel hyn † ydynt eglwysi y San-
dmaniaid.*

D. S. Y Gofrestr uchod a gafwyd gan y diweddar Barch. Titus Lewis,
yn y flwyddyn 1810.

NIFER CYMDEITHASAU Y METHODISTIAID

YN NGHYMRU.

Yn Sir Fôn	33	Sir Feirionydd	33	Sir Forganwg	32
Sir Gaernarfon	41	Sir Drefaldwyn	31	Sir Gaerfyrddin	43
Sir Dinbych a } Fflint	34	Sir Frycheiniog	23	Sir Aberteifi	42
		Sir Fynwy	11	Sir Benfro	20

Cofrestr o Gymdeithasau y Wesleaid

YN NGHYMRU.

Yn Sir Fôn	16	Sir Drefaldwyn	19	Sir Gaerfyrddin	14
Sir Gaernarfon	17	Sir Faeshyfed	2	Sir Frycheiniog	7
Sir Feirionydd	24	Sir Aberteifi	16	Sir Forganwg	22
Sir Dinbych	24	Sir Benfro	15	Sir Fynwy.	12
Sir Fflint	18				

J. EVANS, ARGRAFFYDD, CAERFYRDDIN.

